

NAŠA ZAŠTITA DANAS

LA PROTECTION DES MONUMENTS ACTUELLEMENT

Čitav niz rešenih, delimično rešenih, nerešenih, pa i nerešavanih problema postavlja se danas pred našom službom zaštite spomenika kulture. To su pitanja kako principijelnog karaktera, tako i sasvim, sasvim konkretne sadržine. Da li je naša služba zaštite kadra da ih pravilno postavi i da ih sva, sukcesivno, pravilno reši? Odgovor na ovo pitanje, više teoretskog karaktera, može da da samo naša konzervatorska praksa. Kako nam ona dosada na njega odgovara?

Donošenjem, neposredno posle rata, Zakona o zaštiti spomenika kulture, organizovanjem ili proširavanjem već postojećih zavoda, kako po svima centrima naših narodnih republika, tako i u pojedinim, za spomeničku zaštitu značajnijim, područjima, — u Splitu, Novom Sadu, Prištini, u Dubrovniku i Zadru, na Rijeci, — kao i obrazovanjem Saveznog instituta, udareni su danas, prvi put u istoriji naše zemlje, zdravi osnovi za svestran, ozbiljan rad na rešavanju konzervatorske problematike.

No naša služba zaštite još je mlada i nalazi se tek u procesu sticanja svojih prvih konkretnih iskustava. Sem konzervatorskih ureda u Ljubljani, Zagrebu i u Splitu, kod kojih je radna tradicija nešto dužeg veka, sve ostale naše ustanove zaštite, kao ustanove, u manjoj ili većoj meri još uvek traže pravi put svoje delatnosti. Najbolje se to moglo osetiti na Savetovanju konzervatora u Splitu, u aprilu mesecu ove godine.

Na ovom Savetovanju, koje nesumnjivo predstavlja bogat doprinos našoj službi zaštite, izbio je, međutim, na videlo i ozbiljan raskorak koji postoji između našeg teoretskog odnosa prema problemima konzervacije i naše žive konzervatorske prakse. Principijelan stav koji je Savetovanje zauzelo, naročito u početku svoga rada, stav koji je i dotada stalno podvlačen u našoj stručnoj literaturi, bio je: ne rekonstruisati, ne restaurisati, — konzervirati. Na prvi pogled, teoretski, naučno, ovakav stav bio bi sasvim ispravan. No on nosi u sebi ne samo sve dobre, no jednovremeno i sve negativne osobine, krute principijelnosti. Pokazalo se, već na samom Savetovanju, da je to stav u suštini deklarativne prirode. U praksi, on se vrlo

često sukobljavao sa svim konkretnim problemima, koji su tražili, pod određenim uslovima, i određena, nužna rešenja, — tako da je u tim sukobima sa životom ponekad u potpunosti gubio svoj prvobitni teoretski lik. Od njegove stroge primene — u Kuršumliji, Gracu, Caričinom Gradu, Baru, Mogorjelu — išlo se, preko delimične restauracije — kao u Bogorodici Ljeviškoj u Prizrenu. Daud-pašinom hamamu u Skoplju, Amidžinom konaku u Kragujevcu, na Zlatnim vratima u Splitu, na Ferhadiji džamiji u Banjaluci i kulama mostarskog Starog mosta, ili na zamku Štatenberg u široj okolini Ptuja — do pune rekonstrukcije — kao na Biljardi na Cetinju, na manastirskom konaku u Lovnici ili Gradskoj većnici u Šibeniku. Svaki od ovih radova podložan je diskusiji, a za svaki stav mogu se naći i argumenti, koji se, razume se, mogu i braniti i napadati — na osnovu kojih je takav stav i zauzet. Otuda ona kruto postavljena parola — konzervacija, ne restauracija, ne rekonstrukcija — mora da pretrpi izvesnu modifikaciju. Ona bi, čini mi se morala da glasi: konzervacija na prvom mestu, a restauracija i rekonstrukcija samo u onoj meri koja je neophodno potrebna da bi se konzervacija mogla pravilno izvršiti.

Tu se, međutim, odmah postavlja i pitanje mere. No to je pitanje koje se ne može nikad unapred rešiti. To je stvar individualna, individualna za svaki spomenički objekat posebno, i individualna u odnosu na ličnost konzervatora kome je problem poveren na rešavanje. Nijedan se problem ne može posmatrati izolovano, samo principijelno, već usko povezano sa konkretnim uslovima od kojih zavisi. Konzervator s druge strane mora da poseduje prefinjeno osećanje mere, osećanje koje se, iako je ono i baš zato što je ono subjektivnog karaktera, stiče samo kroz dugo živo iskustvo.

Pojavljuje se uz to, neosporno, i čitav niz drugih pitanja tehničkog karaktera: upotreba novih materijala, naročito betona — u kome obliku i do koje mere — primena novih metoda rada, kao na primer na ispravljanju južnog zida na crkvi Sv. Sofije u Ohridu, novi načini čišćenja živopisa, primena savremenih metoda analize materijala, i tako

dalje, — pitanja koja se moraju poznavati do tačina, ali rešavati u svakom konkretnom slučaju posebno, pitanja kojima još nismo ovladali u potpunosti.

Pri svemu tome moraju se bezuslovno poštovati istoriske, naučne i estetske vrednosti samog objekta, ili urbanističke celine, kao i njihova živa veza s ambijentom koji ih okružuje. Svaka naša intervencija mora da bude usmerena u pravcu zaštite i isticanja ovih svojstava. Ništa se, s druge strane, ne bi smelo preduzimati što bi ma u kom smislu narušivalo njihov karakter. Da li se dosada u tome pogledu uspelo uvek u potpunosti, u svakom određenom slučaju našeg dosadanjeg posleratnog rada? Analiza svakog zahvata ponaosob pokazala bi da uspehom ne možemo da budemo uvek stoprocentno zadovoljni.¹

Da bi se svi problemi koji se pred nas postavljaju pravilno rešili, potrebno je da bude ispunjeno nekoliko uslova: potrebno je imati dobro organizovanu radnu mrežu na terenu, potrebno je ne oskudevati u materijalnim sredstvima, potrebno je, najzad, raspolagati i iskusnim stručnim kadrovima.

Kako u ovom pogledu stojimo danas? Odgovor na sva ova pitanja nije isti za sve naše narodne republike.

Mreža zaštite, koja mora da se oslanja na lokalne narodne vlasti, još u većini slučajeva nije čvrsto postavljena. Otuda čest slučaj da se još nema ni potpune evidencije svega što postoji na terenu.² S druge strane, još nije u potpunosti sazrela svest kod pojedinih predstavnika lokalnih narodnih vlasti o značaju spomenika koji se nalaze u njihovom delokrugu rada. Ovo se odnosi naročito na spomenike verskog karaktera, koji se ponekad posmatraju samo kao objekti vezani za crkvu, kojoj se prepušta sva briga o njima, ne shvatajući da se u njima, s obzirom na istoriske i materijalne uslove pod kojima su ponikli, mogu da kriju dragoceni kvaliteti umetničkog stvaralaštva naših naroda. Da i ne govorimo o tome kako meštani, tako reći na naše oči, još uvek razvlače materijal sa ponekad značajnih lokaliteta, kao što su kasnoantičko-ranovizantiska naselja kod Belajca, Zlate ili u Gamzigradu. Iako je u ovom pogledu nešto već urađeno, zavodi nisu uspeli dosada, ostavljeni u ovom pogledu uglavnom sami sebi, bez pomoći sa strane, da svuda podignu svest u narodnim masama, a samim tim i kod pojedinih

¹ Tako nas ni u kom slučaju ne može više zadovoljiti upotreba betonske zaštite za konsolidovanje porušenih zidova, sistem koji sam i sam nekada upotrebio na bazilici u Stobima, a koji je posle rata dosta kruto primenjen, donekle i na moju inicijativu, u Caričinom Gradu i na Đurđevim Stubovima u Rasu, pošto u izvesnoj meri menja karakter porušenih zidova koje treba da obezbedi.

² U tome pogledu naše poznavanje spomenika, vezanih za naše narodno stvaralaštvo a koji se sada nalaze u inostranstvu, i pored nastojanja Saveznog instituta da ovu prazninu popuni, još uvek je sasvim siromašno.

narodnih predstavnika u lokalnim organima vlasti, o stvarnoj kulturnoj i umetničkoj vrednosti koja se u ovim spomenicima krije. Nije otuda redak slučaj da se i u samim zavodima težište baci na zaštitu spomenika samo već opšte priznatog značaja, a da se ne obrati dovoljna pažnja na čitav niz manjih objekata koji i sami, iako skromniji, mogu da budu još od kakvog značaja. Dobro je to raditi temeljito na Studenici, na Sofiji Ohridskoj, ili na Zadarskoj katedrali, ali se ne srne proći ni mimo Lapušnje, Markova Kaleta kod Prilepa ili crkve u Voćinu, da primere iznesem na dohvrat, bez naročitog biranja.

Sredstva koja danas stoje na raspoloženju po jedinim zavodima, usled pojačane potrebe štednje poslednjih godina, nisu možda uvek dovoljna da pokriju sve potrebe tehničke zaštite na terenu, ali se s druge strane izgleda nije dovoljno radilo, nije dovoljno oslanjalo na mogućnosti lokalne privrede i lokalnih narodnih vlasti. Tamo gdje je to ozbiljno pokušano, kao na primer sa Oblasnim odborom Kosova i Metohije, ili narodnim odborom opštine grada Bara, i rezultati su bili više nego zadovoljavajući.

Ozbiljna teškoća sa kojom dobar broj naših zavoda mora da se bori, to je nedostatak iskusnih stručnih kadrova. Stariji, iskusniji stručnjaci, kojih ima sasvim malo, pokazuju uz to izvesnu neelastičnost u primeni novih metoda rada. Mladi, koji su tek od nedavna počeli da se bave problemima zaštite, nemaju još dovoljno iskustava. Srednja generacija, koji bi sada trebala da bude u punoj zrelosti, gotovo i ne postoji. Ovaj problem utoliko je teži što i sam raspored stručnih kadrova po pojedinim republikama nije uravnotežen, tako da se nameće kao važan zadatak, zadatak koji je Savezni institut delimično primio na sebe, da se pomogne na onim mestima na kojima bi ovaj nedostatak mogao da dovede do težih posledica. U tom smislu formiranje jedne centralne, dobro snabdevene restauratorske radionice pri Saveznom institutu, moglo bi samo da se pozdravi, iako to ne bi smelo da smeta da se, gde god se može, prošire i još bolje urede postojeće radionice, ili čak osnuju i nove.

Tendencije, koje su se u jednom trenutku pojavile u nekoj vrsti birokratskog koncentrisanja rada u pojedinim ustanovama, u Saveznom institutu ili u pojedinim zavodima, razbijene su srećom u samom njihovom začetku, što ne znači da se i ubuduće neće tu i tamo možda ponovo pojaviti. No svest o ozbiljnosti i zamašnosti zadataka koji pred našom službom zaštite stoje sazrela je već u toj meri da se ne moramo brinuti za njenu budućnost. U zemlji socijalizma, i pored svih teškoća, uglavnom materijalne prirode, sa kojima još uvek mora da se bori, kulturnom nasleđu obezbeđeno je ono mesto i ona zaštita koju ono po svojim visokim kvalitetima zaslužuje da ima.

R É S U M É

Dans l'article on discute l'état actuel de la protection de nos monuments de culture, en partant du point de départ qui est universellement accepté en théorie et en sciences: qu'il faut conserver, et non restaurer. Pourtant dans la pratique, cette idée est confrontée avec des problèmes qui la bouleversent parfois: à cause de la conservation, on est parfois obligé de procéder à la restauration partielle et d'aller même plus loin. L'auteur pense que l'idée fondamentale dont il s'agit devrait être formulée à peu près comme cela: »D'abord la conservation, et la restauration ou la reconstruction seulement dans la mesure qui est absolument nécessaire pour pouvoir mener la conservation à bonne fin«.

On ne saurait prescrire tout de suite les mesures à prendre dans chaque cas, car elles sont individuelles quant aux objets et quant à la personne du conservateur et de son

expérience. Il y a, outre, beaucoup d'autres problèmes concernant les matériaux nouveaux et les nouvelles méthodes de travail que nous ne nous sommes pas encore appropriées et qui concernent l'appréciation historique, artistique et scientifique des objets. Pour pouvoir bien résoudre ces problèmes, il nous faut un réseau bien organisé de protection sur le terrain, des fonds matériels assez abondants, et des cadres professionnels experts, ce qui nous manque encore. C'est pour cela qu'il arrive souvent que ce sont les monuments dont le caractère est généralement apprécié qui jouissent d'une protection, pendant qu'on tourne à peine l'attention aux objets plus modestes. En liaison avec l'économie locale et avec les pouvoirs publics on y pourrait faire bien mieux, comme on l'a déjà vu dans quelques régions.

STARI HERCEGOVAČKI GRADOVI

LES ANCIENNES VILLES D'HERZEGOVINE

Sve što je rečeno u uvodu rada »Stari bosanski gradovi«, koji je objavljen u prvom svesku ovoga godišnjaka, to vrijedi i za ovaj nastavak. Premda je Hercegovina bila nekada kao i Bosna načičkana gradovima, o čemu nam svjedoči i studija prof. M. Dinića »Zemlje Hercega Svetoga Save«, ovdje je obrađen srazmjerno malen broj gradova, jer su

uzeti u obzir samo oni, o kojima smo mogli bar nešto novog kazati.

Ovdje su obrađene utvrde: Blagaj, Gabela (Sedislam), Hutovo, Klobuk, Koštun, Ključ, Lipeta (kula), Ljubinje, Ljubuški, Mičevac, Mostar, Počitelj, Trebinje, Viduška (Stolac), Vratar i palanka Žalom.

*

BLAGAJ bijaše glavni grad humske zemlje. Njegove ruševine vide se i danas na jednom kršu iznad izvora Bune i današnjeg naselja Blagaja.

Osnovica mu je jajolika oblika. Gradski obor zatvaraju čvrsti, visoki i sa četiri kule i mnogo puškarnica osigurani zidovi. Na sjevernoj strani je ulaz, utvrđen jakom kapi-kulom s malim predvorjem. Oko zidova je hodnik koji je bio proširen drvenom galerijom, čiji se tragovi sada raspoznaju. Do toga hodnika vodile su petere kamene stepenice. Zid je naročito tvrdo izgrađen s istočne strane, dok se na zapadnoj diže četverasta kula. U gradu je bio dvor humske gospode sa dvije čatrnje, riznicom i tamnicom. To je sredovječni grad Blagaj, koji je nastao po svoj prilici u XIV stoljeću. U tursko doba bila je u njemu sagrađena mala džamija. Kako Evlija Čelebija kaže, na ovom su gradu bila željezna vrata.

Do jednog kilometra dalje vide se ruševine grada Bone iz rimskog doba.

U ovom su gradu ponajviše boravili gospodari humske zemlje Sandalj Hrančić i njegov sinovac i nasljednik Stjepan Vukčić, herceg sv. Save. Pod ovim gradom, na teritoriji današnjeg Blagaja ili u njegovoj najbližoj okolini, stajale su u srednjem vijeku dvorac Bišće. U taj dvorac ponekad su se vraćali bosanski vladari. Bišće se prvi put spominje 1220 u borbi Stefana Prvovjenčanog sa Petrom, humskim županom, a onda 1327 u vezi sa banom Kotromanićem, 1382 s kraljem Tvrtkom, 1395 s kraljem Dabišom, više puta s kraljem Ostojom, a zadnji put 1418.

U Bišću, u Podgrađu, izdao je kralj Tvrtko 2 decembra 1382 jednu povelju. Kako se ovdje spominje Podgrađe, to je sigurno tada postojao i

grad Blagaj, koji se izričito spominje prvi put 1428. U svetri poznate povelje u kojima se nabrajaju gradovi i župe hercega Stjepana spominje se i Blagaj.

U borbi hercega Stjepana sa sinovima Blagaj je bio zauzeo 1452 Vladislav Hercegović, a Turcima je pao u ruke 1465; osam godina kasnije (1473) spominje se blagajski kadija. U ovom su gradu držali Turci posadu sve do 1835 godine. Kako je Blagaj bio bez strategijske važnosti, posada nije stanovala u gradu, nego u naselju pod gradom. Tako je navedeno u Memibegovića opisu bosanskog pašaluka, sastavljenom oko 1624, a to isto navodi i Evlija Čelebija, koji je posjetio ovu tvrđavu 1664. Tada su bila u gradu samo dva topa. Iz jednog izvora znamo da se godine 1246 (1830) posada sastojala od diza, njegova čehaja, imama, mujezina i pedeset i tri mustahfiza. Svi su oni uživali timare. Mustahfiski timari iznosili su 1400 akči, a bilo ih je i u kraju Bivoljeg Brda. Drugih rodova vojske nije bilo u Blagaju i prema tome vrlo je vjerovatno da se posada nije nikada povećavala ni smanjivala kroz cijelo vrijeme svoga opstanka. U Bosanskom pašaluku nije bilo grada, čija je posada uzaludnije plaćana, kao što je to bila posada grada Blagaja.

Kao dizdari Blagaja spominju se: Sinanbeg (1505), Jusufaga (1605), Omeraga (1760), Mehmedaga (1812) i Saidaga (1830). Godine 1830 bio je dizdarev čehaja (zamjenik) neki Husein.

Koliko se zna, blagajski je grad dva puta popravljan. Godine 1699 popravljena je zapadna kula. Proračun je iznosio 600 groša, koje je dala država prema bujruddiji od 25 ševala 1110 (26 IV 1699). Na 11 zilkade 1110 (11 V 1600) naređeno je

kadiji Blagaja da se nađu klesari, a 19 zilhidže iste godine (18 VI) da se nađu komore za prenos kreča iz Hodbine u grad Blagaj.

Oko 1827 vršeni su ponovno neki popravci, što se vidi iz bujruđije *Abdurahimpasine* od 25 džum. I (14 XII 1827), kojom se vezir zahvaljuje blagajcima za učinjene usluge pri popravci grada.

Ovaj je grad u narodu poznat pod imenom *Stjepan-grad* ili *Šćepan-grad*, a to je ime dobio po hercegu Stjepanu.

Izvori i literatura: Boue, II, 387 — Jukić, 53 — Roskiewicz, 129 — Jireček, 26, 38, 40, 41, 60, 79 — Hoernes, 28, 33, 34, 36, 37, 44, 132 — *Starine* XVI, 138 — Asboth, 31, 32, 89, 258, 400 — *Gl. Z. M.* III (1891), 183; XX (1908) 324; XXXIII (1931) 64. — V. Vuletić Vukasović, *Vjesnik* 1892, 53 — Truhelka, 63—69, Truhelka, *Spomenici*, 183 — Radonić, O knezu Pavlu Radenoviću, *Letopis Matice Srpske*, 211, str. 57 — Blagajski sidžili u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu — Dinić, 188, 249 — Skarić, 64.

MOSTAR. Još 1452 spominje se na teritoriji današnjeg Mostara most preko Neretve s dva kastela. Nepunih 20 metara iznad toga mosta sagrađen je 1566 današnji Stari most, na ime sultana Sulejmana II (1520—1566), a njegovim imenom naziva se i grad u Mostaru na obje strane Neretve. Taj se grad najprije sastojao od one današnje dvije kule uz Stari most. Memibegovića opis iz trećeg decenija XVII stoljeća zna samo za dvije kule ili male tvrđave za sigurnost mjesta, gdje po noći stoji straža. Može biti koja arkebuza, ali artiljerije nema. Noću se zatvara i diže most i s jedne i s druge strane, to će reći da je pred obje kule bio jarak s pokretnim mostom.

Četrdeset godina kasnije boravio je u Mostaru Evlija Čelebija i njegov opis se uglavnom podudara s Memibegovićevim. On piše: »Sulejman han sagradio je veoma tvrdo kraj rijeke Neretve, na liticama od kamena ovu tvrđavu da štiti grad. Desno na liticama je jedna prilično malena tvrđava, jedna s lijeva, a među njima je u svijetu poznata

i čuvena mostarska ćuprija. U ove obadvije tvrđave imadu gvozdena dvostruka, tvrda i utvrđena vrata.

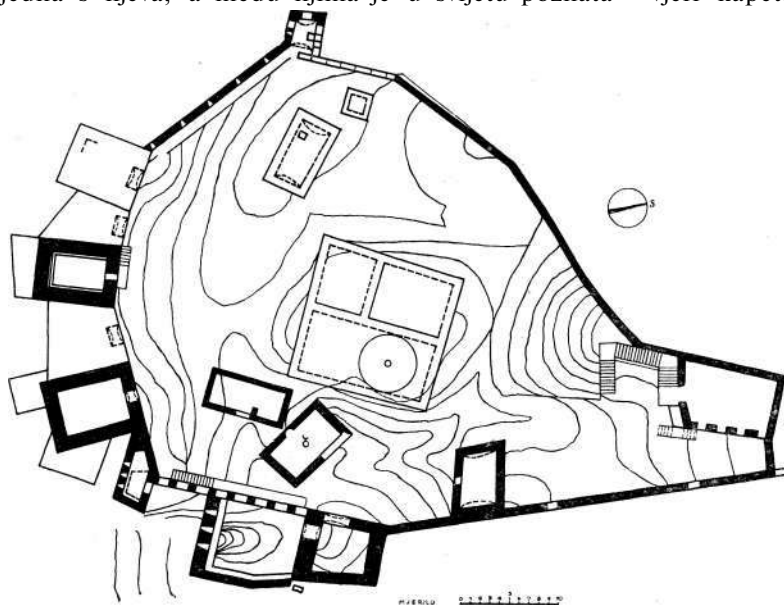
Obadvije su tvrđave providene s potrebnim topovima i različitim oružjem i sa tri uspravne kule, a zaista su lijepe. Prem su dvije tvrđave, ipak je jedan dizdar. U svakoj ima po osamdeset vjernih, oružanih vojnika, koji uvijek bdiju, paze i čuvaju i svaku noć zatvarajući gradska vrata ne puštaju nikoga unutra.«

Biće da je ovaj grad bio osiguran topovima i da su gvozdena vrata zamijenila pomične mostove prvih dana kandijskog rata. Za vrijeme ovoga rata osvanula je mletačka vojska pred Mostarom 1652, a isto tako doprle su mletačke čete do Mostara dva puta za vrijeme bečkog rata (1693 i 1694).

Odmah poslije mira u Karlovcima započeto je s utvrđivanjem novih granica, izgradnjom gradova i organizacijom novih kapetanija. Toga vremena opasan je i veliki dio mostarske varoši s obje strane zidovima i kulama. To saznajemo iz jednog mahzara bosanske gospode Porti, napisanog oko 1730 g. Tu se kaže kako je sagrađena nova tvrđava i kako je u nju postavljen kapetan. Ta je tvrđava sezala na lijevoj strani do Bjelušina i Suhodoline, a na desnoj do Šemovca i Liske.

Za prvog rata Karla VI i Venecije protiv Porte uzaludno su doprle mletačke čete po četvrti put do Mostara u ljeto 1717.

Godine 1186 (1772/73) došle su pred mostarski sud age i zapovjednici mostarskog grada s kapetanom na čelu i izjavili kako *su* u gradu tri topa baljemeza pokvarena, kako je na sedam kula novog grada istruo krov i da su gradska vrata pokvarena, te se u slučaju navale ine bi mogla zatvoriti. Oni traže da se to sve popravi. To su isto uzaludno tražili i za vlade Silihdar Mehmed-pašine (1766—1770). Za ovaj popravak bilo je potrebno po proračunu stručnjaka i mimara Luke 400 groša. Dalje su tražili da se nadzor nad popravkom povjeri kapetanu.

Tlocrt grada Blagaja

I kula na lijevoj obali, što se zna, dvaput je popravljena ili dograđivana: prvi put 1676, a drugi put 1821/22 g., kada je bio muselim Mostara Čemalović Mustafa. Ovaj drugi popravak zapisan je na ploči uzidanoj u vrhu kule pod samim krovom.

Kula do mosta, na lijevoj obali Neretve, zvaše se Herceguša, a ona na desnoj obali Halebinka ili Čelovina; prva je sredinom prošlog stoljeća služila kao magazin za municiju, a u drugoj je bio zatvor. Godine 1862 zadesio je požar susjedni Kujundžiluk i da nije došlo do eksplozije municije u Herceguši, ima se zahvaliti nekolicini odvažnih vojnika, koji su srušili krovnu konstrukciju s ove kule. Da se to ne bi ponovilo, vojne su vlasti podigle tri nove kule na Skakalima i u njih nešto prije 9 novembra 1868 prenijeli municiju. Tačno ne znamo kada je Čelovina prestala služiti kao zatvor.

Mostarski je grad imao svoju posadu kojom je zapovijedao dizdar. Mustahfizi su bili timarlije. Dizdarov timar bio je u blizini Nevesinja, u selu Ralovine (?), a iznosio je 3168 akči. Mustahfiski timari iznosili su oko 1500 akči.

U raznim ispravama spominju se ovi dizdari: Mehmedaga (1632 i 1633), Hadži Danijalaga (1635), Alijaga (1638), Hasanaga (1670), Mustafa (1730), Salihaga (od 1732 do iza 1744), Omeraga (1763), Mehmedaga (od 25 V 1766 do poslije 1775, jer se 1775 navodi kao pokojni) i Alijaga, sin Arslanov (1812 i 1813). Posljednji mostarski dizdari bili su iz porodice Lakišića. Godine 1632 bio je čehaja mostarskog grada neki Osman.

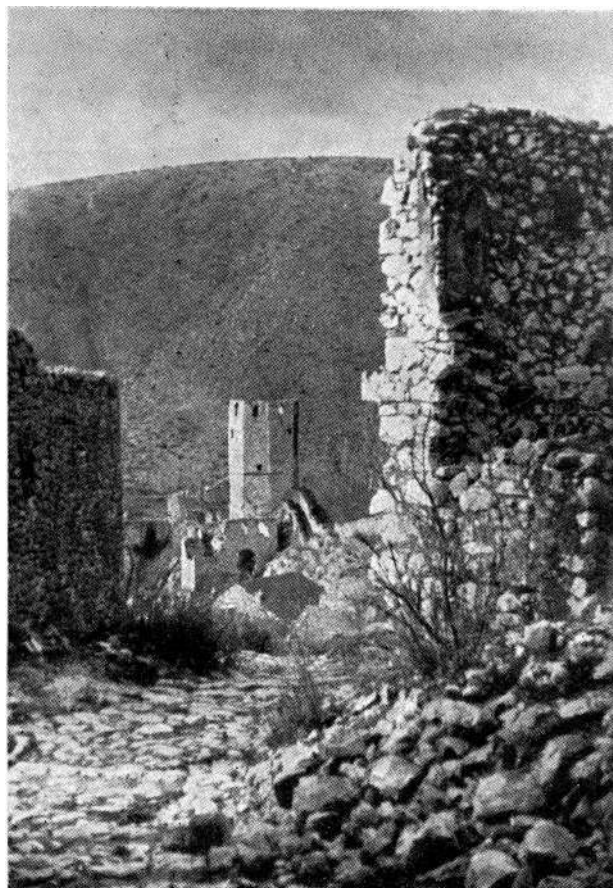
Mostarski dizdar Salihaga umro je bez sina i brata, i na prijedlog bosanskog vezira Kapudana paše postavljen je neki Mehmedaga, ali je nezakonitim putem došao do berata na istu službu neki Husein. Usljed toga nastao je spor. Nakon što je stvar u Carigradu ispitana, poništen je berat Huseinov, a Mehmedu je izdan novi berat 15 zilhidže 1179 (25 maj 1766).

Osim ovih dviju kula kod Starog mosta i nešto bedema, skoro sav ostali dio mostarskog grada je porušen. S rušenjem započelo se još zadnjih godina turske uprave, a nastavljeno je i nakon austro-ugarske okupacije.

Na obje kule izvršeni su najpotrebniji konzervatorski radovi između 6 marta i 19 jula 1952 g.

Izvori i literatura: Jukić, 54 — »Bosna« br. 126 od 9 XI 1868 — Jireček, 79 — Klaić, 194 — Starine XVII, 137 — Gl. Z. M. XX, 1908, 328 — Ing. J. Neidhardt i Dž. Čelić, Stari most u Mostaru, Naše Starine I (1953), 134—135 — Ing. I. Zdravković, Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru, Naše starine I, 141—143 — Acta turcica, br. 4432 — Mostarski sidžil br. 964 — Mostarska kronika u Hasan ef. Nametka u Mostaru — Skarić, 64.

POČITELJ, sredovječni grad u župi Dubrave, uz lijevu obalu Neretve, poviše današnje varoši Čapljine, spominje se prvi put 19 februara 1444. To je bio malen grad, koji se po svoj prilici sasto-

Grad Počitelj. Pogled s gornje kapije na glavnu kulu (foto I. Zdravković, god. 1953)

jao od jedne kule. Nakon pada Bosne, nastojanjem ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina, radilo se oko utvrđenja Počitelja, kako bi se tu stvorilo jedno jako uporište protiv turskih osvajanja. U toj akciji kralja Matiju pomagali su Dubrovčani, kao i stari herceg i njegov sin Vlatko. Godine 1465 postavljen je za počiteljskog kneza neki Pavao, koji je zapovijedao ugarskom posadom, koja je bila ovdje smještena. Sva su ta nastojanja bila uzaludna, jer je nakon kratke opsade humski vojvoda Hamzabeg zauzeo Počitelj nešto prije 20 septembra 1471. Od toga vremena pa sve do 1835 sjedio je u Počitelju dizdar s manjom posadom.

O gradu Počitelju daju nam nešto više podataka dva izvora iz XVII stoljeća. Po Memibegovićevu opisu u Počitelju je sjedio aga i zapovijedao posadom od 150 vojnika. Pod gradom je bilo naselje s 300 kuća. Po Evliji Čelebiji tvrđava je malena i niska, ali vrlo tvrda i na njoj su gvozdena vrata. Opkopa nema. U tvrđavi je dizdareva kuća, jedan ambar, jedna mala kula, mala džamija i vodena kula, iz koje se za vrijeme opsade silazi vodi niz skaline od 200 stepenica, kojima se i danas vidi ulaz. U tvrđavi je onda stražarilo 50 vojnika, a u slučaju navale moglo se u nju smjestiti samo 500 branitelja, jer je sasvim malena.

Kako se vidi, u ova dva izvora ne podudara se broj čuvara. Iz drugih izvora znamo da broj kod Evlije Čelebije odgovara pravom stanju.

Za vrijeme bečkog rata zapalio je Vule Novković 1669 Počitelj. I u 1698 bila je jedna mletačka navala, i zbog toga zatražili su Počiteljci pomoć od Blagajaca 6 zilhidža 1109 (15 juni 1698).

Sve do pred konac XVII stoljeća ostala je tvrđava u Počitelju onakva, kakvu su je zatekli Turci. Prije 1698, možda odmah nakon pada Gabele opasan je Počitelj bedemima, dozidana gradska kula i sagrađene dvije tabije. Kula se zvala *Miralajeva*, jedna tabija prozvana je *Mehmed pašinom*, a druga *Delibašinom*. Za ove nazive — danas u Počitelju potpuno zaboravljene — znamo iz jedne bujrukdije od 22 ševala 1109 (1 maj 1698) na blagajskog kadiju, kojom je naredeno da se usiječe 1700 dizmi (greda) za izgradnju šarampova od Mehmed pašine tabije do Miralajeve kule i od Neretve do Delibašine tabije. Na blagajski kadiluk otpalo je 1200 komada dizmi, dok se za ostalih 500 ne kaže, ko će ih usjeći. Mehmed-pašina tabija postoji i danas i Počiteljci je zovu *Pašina* ili *Carava* tabija, dok je Delibašina potpuno srušena pred kojih osamdeset godina.

Po kome je Mehmed-paši dobila ova tabija svoje ime, zasada se ne zna. Između 1685 i 1697 izmijenila su se na Bosni tri vezira spomenutog imena: Mehmed-paša Atlagić, Mehmed-paša Korča i Sari Mehmed-paša Osječanin.

U grad se ulazilo kroz dvije velike kapije i dvoja mala vrata. Od početka XVIII stoljeća do 1835 postojala je i počiteljska kapetanija. Od 1782 do 1879 bio je Počitelj sjedište kadiluka. Ukinućem kapetanije napušten je grad, a dokidanjem kotara počela je propadati i varošica, dok nije postala najobičnije selo.

Od počiteljskih dizdara spominju se u raznim izvorima: Mehmedaga (1695, a umro nešto prije 18 XII 1697), njegov sin Ahmedaga (postavljen beratom od 4 džum. II 1109 ili 18 XII 1697), Mustafa (1764) i kao zadnji Omeraga Halilagić (umro iza 1878). *Gediktimar* počiteljskih dizdara bio je u nahiji Vidoška (Stolac), a iznosio je 2000 akči.

Jednom počiteljskom dizdaru, čije nam ime nije poznato, opremili su Dubrovčani 1475 g. na dar sukna u vrijednosti od 25 perpera.

Mustahfizi Počitelja bili su timarlije, ali je bilo 26 mustahfiza *alufedžija*, koji su postavljeni pri osnutku počiteljske kapetanije (osnovane nešto prije 1713).

Godine 1733 bio je u Počitelju mustahfiz neki Džafer, čiji je timar kao odžakluk od 1400 akči bio u selu Rotimlji.

Izvori i literatura: Jukić, 57 — Klaić, 203 — Starine XIV, 177 — Asboth, 263 — Gelchich-Thalloczv, *Diplomatarium Ragusinum* 628 — Gl. Z. M. XX (1908), 325 — Thalloczy, 416, 438, 466 — Truhelka, »Tursko-slovenski spomenici«, str. 167—170 -- H. Kreševljaković, Počitelj na Neretvi, Narodna Uzdanica, Kalendar za 1934, str. 27—40 — D. R.

Jerković, Gabela, Sarajevo 1939, str. 9 i 19 — Dinić, 184 — Više turskih isprava o Počitelju u počiteljskog imama Bećira Kapica — Blagajski sidžil u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

GABELA (SEDISLAM). U Donjoj Neretvi, na njenoj lijevoj obali, stajao je u Srednjem vijeku važan trg zvan *Drijeva*, a od druge polovine XV stoljeća zove se *Gabela*. Turci su zauzeli Gabelu 1529. sagrađiše oni na desnoj obali Neretve tvrd grad i prozvaše ga *Sedislam* (zid islama). Grad je stajao na krajnjem obronku brdske kose Krstaca. Obronak Krstaca pružio se toliko u neretvansku dolinu, da ga od brijega na lijevoj obali Neretve rastavlja tjesnac širok koju stotinu metara.

Taj je grad bio četverokutne osnovice s vrlo tvrdim kulama u uglovima. Do toga grada sagrađio je hercegovački sandžabeg *Ali-paša Čengiće* novi grad.

Putopis Evlije Čelebije pruža nam o Gabeli ove podatke. On kaže za stari grad da mu nema prilike u ovim pokrajinama, ali je malen. Na sjeveru su gvozdena vrata, u nutrini ima oko dvadesetak pločom pokritih kuća, mala sultan Fatihova džamija, žitni ambar i kula za municiju. Pošto je ovaj grad sasvim na kraju bio malen, to je bilo potrebno raširiti ga radi nepokorenosti i četovanja Mlečana, i radi nasrtaja podijelio je sultan Ibrahim han Čengiće paši hercegovački sandžak, te je on ovu Fatihovu tvrđavu Gabelu na novo sazidao. Od sjevera su na ovoj tvrđavi drvena vrata. U gradu je bilo dvadeset i tri topa razne veličine. Po Evliji obim tvrđave iznosio je pet stotina i pedeset koraka.

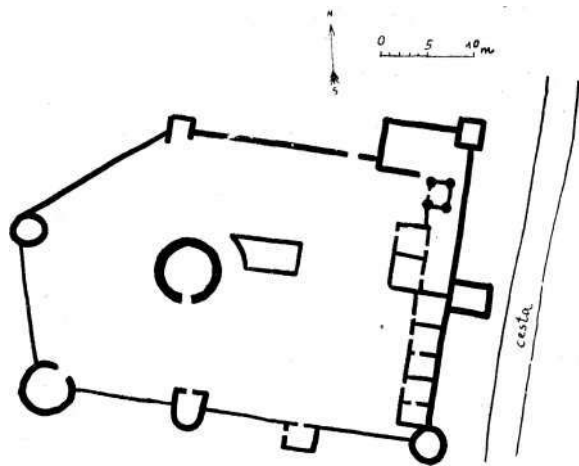
Tvrđavom je zapovijedao dizdar, a prije 1561 organizirana je Gabelska kapetanija. Za bečkog rasta zauzela je Venecija Gabelu 1693. Sva nastojanja Porte da se Gabela povрати, ostala su uzaludna. Za nove vojne protiv Porte Mlečani, bojeći se da grad ne padne Turcima u ruke, digoše ga 1715 lagumom u zrak. Grad nije više obnovljen, ma da je teritorij Gabele došao 1718 ponovno pod vlast Porte.

Godine 1597 bio je dizdar Sedislama neki Mustafa, a 1640 neki Kemalaga.

Literatura: Klaić, 203, — Starine XIV, 175, — Gl. Z. M. XX (1908), 326—327; XXX (1918), 168—170 — Skarić, 64 — Jerković. Gabela, Sarajevo 1939.

HUTOVO. Grad je u osnovici nepravilan peterokut; a na svakom je uglu bila po jedna kula. U obor grada ulazilo se kroz dvije kapije, jedna sa južne, a druga sa sjeverne strane. Oko grada, do visokih bedema, bio je opkop. U sred obora je visoka kula. Bedemi su sagrađeni između 1796 i 1807, a kula je mnogo starija i postojala je 1717 g. Te godine na kraće vrijeme zauzeli su je Mlečani. U njoj je bila straža od 7 do 8 momaka stolačke kapetanije.

Bedeme i kule na uglovima sagrađio je Hadži Mehmedbeg Rizvanbegović, zvan Hadžibeg ili Ha-

Tlocrt grada u Hutovu

džun. On je tu bio kapetan (1802—1832). Ovaj grad napušten je 1832, kad je Hadžibeg poginuo u Stocu, u borbi s bratom Alijagom, kasnijim Alipašom—U borbi između braće Rizvanbegovića, Zulfikar-kapetanovih sinova, grad je bio u dva maha opsjednut. Za vrijeme tih opsada pomagali su Hadžibegu Francuzi iz susjedne Dalmacije.

Literatura: K. Hormann, Hadžibegova kula u Hutovu, Gl. Z. M. II (1890), str. 164—165 i 268—271 — D. R. Jerković, Gabela, str. 21

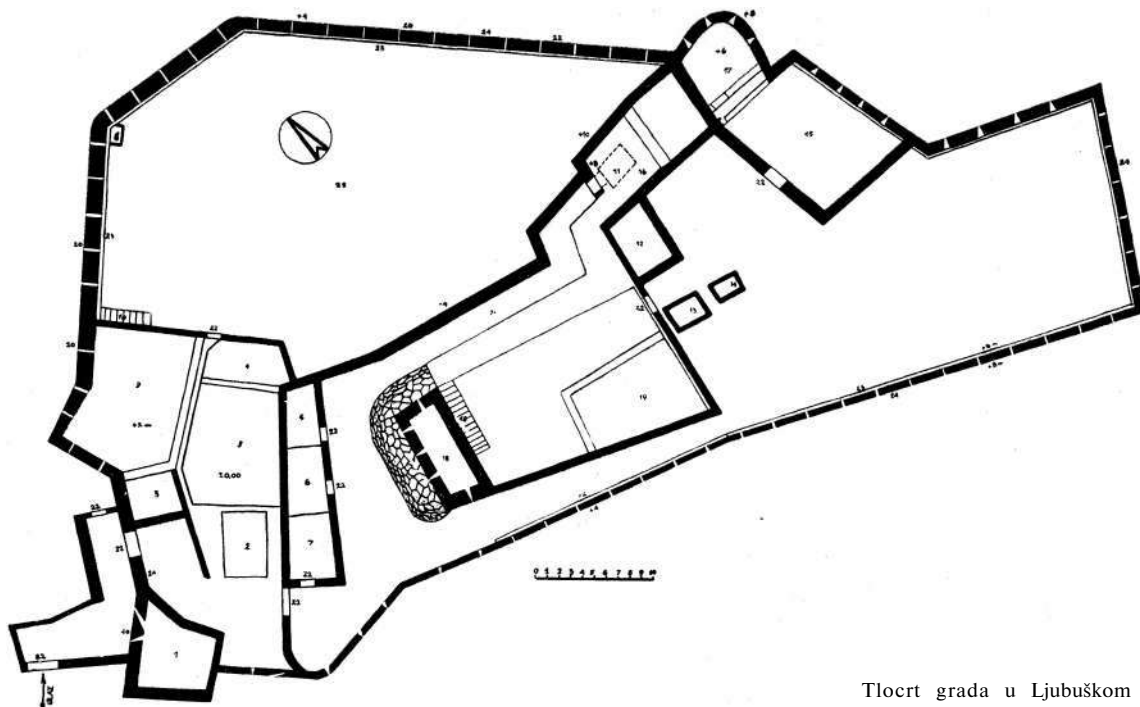
LJUBUŠKI je grad na jednom osamljenom brežuljku što se diže iznad istoimene varošice, od koje je udaljen do pola sata hoda. Ljubuški se prvi put spominje 1452 za poznate borbe između hercega Stjepana i njegovih sinova, pred kojima se

stari herceg bio sklonio u tvrdu kulu. Drugi puta se ovaj grad spominje u povelji Alfonza, kralja aragonskog i napuljskog od 1. juna 1454. Biće da je grad (Odnosno kula) nastao negdje u ovo doba, jer mu nema spomena u poveljama od 1444 i 1448, koje se odnose na hercegove zemlje.

U junu 1463 grad su zauzeli Turci, ali prije 18. jula iste godine ovaj je grad preoteo hercegov sin Vladislav. Godine 1465 ili 1466 Turci su definitivno zauzeli Ljubuski. Oni su kulu opasali bedemima i stavili tu posadu, kojom je zapovijedao dizdar. Posada se u gradu zadržala sve do 1835, a tada je grad napušten. Početkom XVIII stoljeća osnovana je i Ljubuška kapetanija.

Zidovi kojima je opasana kula mjestimice su visoki do 10 metara i osigurani puškarnicama. U gradu je bio ambar, čatrnja i dvije tamnice, a pred gradom dizdareva kula. Biće da je sve ovo izgrađeno prije 1565, jer se ovaj grad kao *kal'a* spominje u zakladnici *Nesuhage Vučjakovića*, napisanoj u februaru spomenute godine. On je ovdje podigao jednu džamiju, čiji se podor i danas raspoznaje. Na ovoj su tvrđavi vršeni neki popravci 1767, i u tu svrhu dobavljeni su majstori iz Mostara. Grad Ljubuski je znatno ruševan, najbolje se još drži ona kula, čiji ostaci strše još do deset metara u visinu, a temeljni zidovi debeli su 2—3 metra.

Mustahfizi Ljubuškog i njihov dizdar uživali su timare. Timar ljubuškog dizdara bio je pod samim gradom, a na jednom dijelu toga timara stoji danas otkupni ured duhana. Mustahfiskih timara bilo je i na teritoriju mostarske nahije. Iznosili su po 1400 akči. Među mustahfizima bilo je i članova porodice Vučjakovića, Iz jednog odžakluk-berata vidi se da je u Ljubuškom gradu

Tlocrt grada u Ljubuškom

bilo i 29 muistahfiza-alufedžijas godišnjom plaćom od 573 groša i 15 para. U raznim ispravama našao sam spomena samo trojici ljubuških dizdara, i to: Hasanaga (oko 1730), Muhmudaga (1781) i Hasanaga (1807).

Između 1662 i 1669 udarali su više puta Kotarani na Ljubuški, o čemu govori kronika popa Šilobadovića, štampana u XXI knjizi Starina Jugoslavenske akademije.

Izvori i literatura: Boue, II, 378 — Jukić, 56 — Blau, 40 — Klaić, 202 — Hoernes, 136 — Starine VI, 9; XIV, 178 — Thaloczy, 466 — K. Gujić, Tvrdi hercegov grad Ljubuški i njegovi gospodari, Jugoslavenski List od 23 X 1932 — Dinić, 233.

KOSTUR ili **KOŠTUN**. Stari grad istočno od od sela Dabrice zovu okolni stanovnici Koštur ili Koštun. To selo leži kojih 12 km od Stoca na sjeverozapadu. Kroz Dabricu protječe rječica Radimlja, što se južno od Stoca uljeva u Bregavu, lijevu pritoku Neretve.

•**Р** mišljenju kustosa Dimitrija Sergejevskog postanak ovog grada pada u rani srednji vijek i po tome spadao bi među naše najstarije gradove. Zidan je od vrlo krupnog kamena. Dug je oko 200, širok oko 50 m. Zidovi su mu debeli 2, a visoki do 6 m. U njemu je bilo 6 kula. Oko grada je bio opkop, koji se još dobro raspoznaje.

Literatura: Marko S. Popović, Dabrica i grad Koštun (Kostur), Bosanska Vila IV (1889), str. 12.

VIDOŠKI zvao se grad u Vidovu Polju iznad današnje varošice Stoca, gdje mu se i danas ruševine dobro raspoznaju. Ime je dobio po rijeci Vidoštici, danas zvanoj Bregavi. Vidoški se spominje prvi put 1444 kao grad u zemlji hercega Stjepana, Vidovo Polje po prvi put 1417, Stolac 1436, a Vidoštica 1517. Još 1465 bio je ovaj kraj u vlasti hercega Stjepana, ali brzo poslije toga pao je pod Turke. Sve do prvih dece-

nija prošloga stoljeća službeno se zvao grad u Stocu Vidoška.

Ruševine ovoga grada stoje na obronku jednog brda iznad lijeve obale Bregave. Bio je to u zadnje doba najprostraniji grad u Hercegovini.

O turskoj posadi u Vidoški nema nikakvih sigurnih podataka prije početka XVIII stoljeća. Memibegovića opis Bosanskog pašaluka govori i o Stocu. To mjesto u doslovnom prevođu glasi: »Stolac je obzidan grad ali gotovo nenaseljen, nad jednim brdom na podnožju kojega u ravnici ima dosta sela, koja, zajedno sa gradom, mogu dati 150 boraca.« U borgu koga smo spomenuli, ima kuća oko 600. Sredinom teče rijeka imenom Bigava sa 180 mlinski kolesa. Kako ovaj popis ne spominje ni age ni dizdare u Stocu, to je grad bio bez posade.

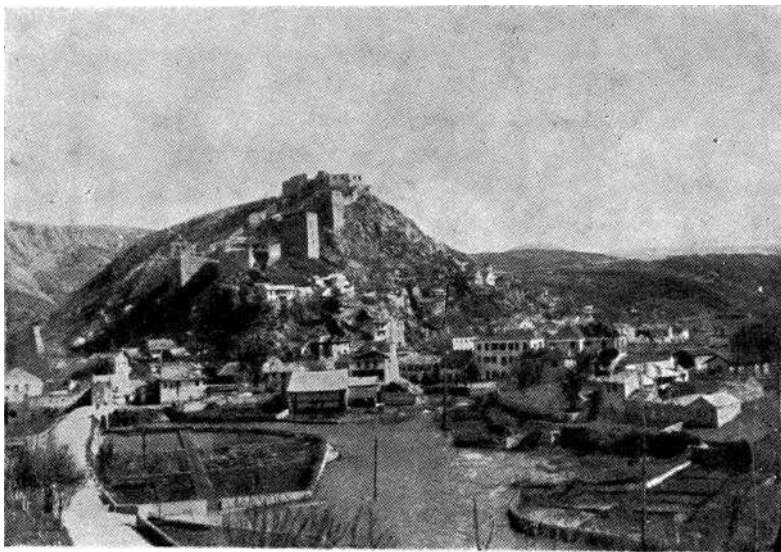
Četrdeset godina kasnije (1664) boravio je u Stocu Evlija Čelebija i, kako nam je već poznato, on svuda navodi i opisuje gradove, njihovo naoružanje, broj vojnika itd. U njegovom opisu Stoca nema spomena gradu ni posadi. To ne znači da Vidoški nije postojao bar u ruševnom stanju, ali posade nije imao. Evlija Čelebija spominje utvrđene kule uz pojedine kuće.

Za Kretskog i Bečkog rata (1645—1660 i 1683—1699) su udarale Mletačke čete na Stolac (u januaru 1663, 1664, 30. VII. 1678 i 1794 ili 1795.)

Kako su nakon mira u Karlovcima sagrađeni i prošireni gradovi u Mostaru, Ljubinju, Trebinju itd., biće da je toga vremena popravljen i proširen stari grad Vidoški (u turskim izvorima piše se uvijek Vidoška) i u nj stavljena posada s dizdarom na čelu, a u isto doba ustrojena i Vidoška kapetanija.

Godine 1735 opskrbljen je ovaj grad sa 120 sanduka baruta.

Anonimni opis Bosne napisan u devetom deceniju XVIII stoljeća kaže za grad (Schloss) u Stocu: »... so nicht vest aber mit etlichen kleinen canons versehen.« Ovaj navod s obzirom na sami grad neće biti tačan, kako ćemo niže vidjeti.

Stari grad u Stocu

Što se zna, u ovaj je grad dva puta udario grom i zbog eksplozije baruta oba puta je grad stradao. Prvi put se to desilo 1171 (1757/58); odmah je popravljen jedan dio grada, kako se to vidi iz natpisa na jednoj kuli gdje je urezana godina 1172 (1758/59), a ostali su popravci obavljani nešto prije maja 1768, jer se iz toga vremena očuvala jedna bujrukdija, kojom je naloženo da se u opravljani grad prenese iz Sarajeva 50 kantara baruta. Nakon ovog popravka zadobio je grad onaj oblik, kakav je imao kasnije. Grad je imao sedam kula spojenih do 2 metra debelim zidovima. Tako ga opisuje i jedan francuski časnik, koji je 1806 posjetio Stolac, samo ne spominje broj kula, nego kaže da ih je više. U ovome je gradu bila jedna džamija, više čatrnja, kula za municiju i više stambenih zgrada. Osim dizdara stanovao je u gradu i kapetan.

Drugi put je grad udario grom 1840, a tri godine kasnije popravio ga je onovremeni hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović. Od 1808—1810 branio se iz ovog grada kapetan Mustafabeg Rizvanbegović, protiv koga se bijaše Stolac pobunio. Godine 1832 uzaludno je opsjedala ovaj grad vojska Husein-kapetana Gradašćevića, koja je bila poslana protiv Alijage Rizvanbegovića.

I nakon ukinuća dizdara i kapetana god. 1835 držala je Turska u ovom gradu manju posadu sve do 1878, a isto tako i Austrija do izgradnje moderne tvrđave 1888. Godine 1883 stari je grad austrijski vojni erar temeljito popravio. I za vrijeme okupacije Stoca bili su se bojevi oko ovog grada u mjesecu augustu 1878.

U nama poznatim izvorima spominje se samo jedan dizdar i to neki Mustafa (1796) te Ahmedaga topčija (1811).

Izvori i literatura: Ami Boue, II, 378 — Jukić, 57 — Klaić, 204 — Starine XIX, 178 — Gl. Z. M. XVIII (1906) 332, 333; XX (1908) 105 i 316 — Thalloczy, 416, 438 i 466 — K. Gujić, Stari grad Stolac, Jugoslavenska Pošta IV (1932), br. 134 od 29 oktobra — H. Kreševljaković, Stari grad Vidoška, Hrvatski Dnevnik od 12 studenoga 1939 — Dinić, 183, 184 — Mostarska kronika u Hasan ef. Nametka u Mostaru — H. Kapidžić, Stolac u XVIII vijeku, Gajret kalendar za 1941, str. 126—143.

LJUBINJE se nalazilo na dosta važnom drumu koji je vodio u srednjem vijeku od Dubrovnika preko Slanog, Stoca i Mostara i dalje u Bosnu. Ovaj je put bio od važnosti i za turske vladavine. Na tom putu razvila se varošica (kasaba). Nešto podataka o Ljubinj u imamo iz XVII vijeka. Francuz Kikle je prošao ovim drumom 1658 i veli za Ljubinje da je veliko i lijepo selo sa džamijom. Nekoliko godina kasnije (1656) Evlija Čelebija je bio u Ljubinj u i smatra ga ne selom, nego kasabom. Po Evliji, u Ljubinju je bilo sjedište vojvode hercegovačkog sandžaka, kadije, spahiskog čehaje, janjičarskog serdara i čatiba. On ne spominje palanke, jer je u njegovo vrijeme nije bilo. Za stanovnike Ljubinja Evlija veli da su doseljenici iz

Novoga i da govore »bosanski i latinski«. Nije isključeno da je u doba Kandiskog rata bilo u Hercegovini mnogo bjegunaca iz Novoga.

Vjerovatno je da je potreba za utvrđivanjem ljubinjske palanke nastala u doba opštih nemira krajem XVII i početkom XVIII vijeka. Po Bašagiću, ljubinjska palanka je podignuta 1721, a gradio ju je Osman-paša iz Trebinja. Kako je ljubinska palanka pripadala pod komandu trebinjskih mirimirana, to je Osmanpaša dobio carsko naređenje 1725 godine da ima »iznova graditi tvrdu palanku u kasabi u Ljubinju«. Ne samo u vojničkom nego i u upravnom pogledu Ljubinje je pripadalo Trebinju. Od 1763 do 1766 u Ljubinju je bio muslim Hasan-beg Resulbegović. Porodica Resulbegovića imala je u Ljubinju velike posjede i konake (saraje). Početkom XIX vijeka (1806) prošao je kroz Ljubinje jedan francuski oficir koji je ukratko spomenuo ljubinjsku tvrđavu. Za nju veli da je opasana zidovima srednje debljine, manje nabiženim zemljom, a oblika je kvadratnog.

Ljubinje je bilo sjedište ajana i kadije. Godine 1754 spominje se Mehmed ajan od Ljubinja. Položaj ljubinjskog kadije je bio naročito cijenjen zbog prihoda koje je dobijao od Dubrovčana za izdavanje raznih akata. Sredinom XVIII vijeka ljubinjskom kadiji pripadao je Konjic (Beligrad-žik).

Izvori i literatura: Djelomično je korišćena grada iz zbirke Copie Lett er iz Dubrovačkog arhiva — Kemura, Iz Sejahatname E. Čelebije, G. Z. M. XX, str. 317 — Jelavic, Franceska izvješća o Bosni, G. Z. M. XVIII, 333 — Truhelka, Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658, GZM. XVII, 422 — VI. Skarić, Trebinje u 18 vijeku, GZM XLV, str. 42 — S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900, str. 92.

TREBINJE je važan saobraćajni centar u kome su se ukrštavali putevi koji su vodili iz Dubrovnika i Boke Kotorske u Bosnu i Srbiju. Na tako važnoj raskrsnici rano se razvio grad koji spominje Porfirogenit. Po njemu, u oblasti Trebinji ili Travuniji u X vijeku bilo je više utvrđenih mjesta, a između njih i grad Trebinje. Po Dukljaninu, Trebinje je bilo sjedište župana uže Trebinjske oblasti. Od druge polovine XII vijeka pa do 1377 godine Trebinje je bilo u sastavu države Nemanjića, kad je postalo sastavni dio bosanske države. U doba raspadanja bosanske države Trebinje je ušlo u državinu velikog bosanskog vojvode Pavla Radenovića, a za njegovih sinova Petra i Radoslava počela je duga borba za Trebinjsku oblast sa porodicom Kosaca. Stjepan Vukčić Kosaca zavladao je Trebinjem 1438 g. i taj je kraj otada ostao u njegovom posjedu a kasnije njegova sina Vladislava sve do pada pod Turke 1466 godine.

Gdje se nalazilo Porfirogenitovo Trebinje, teško je utvrditi, ali po izvjesnim znacima to se naselje nalazilo na lijevoj obali Trebišnjice, u današnjim Policama. Grad se svakako nalazio na dubrovačkom drumu. Za prva dva vijeka turske vladavine, 1466 do 1687, središte nekadašnje Trebinj-

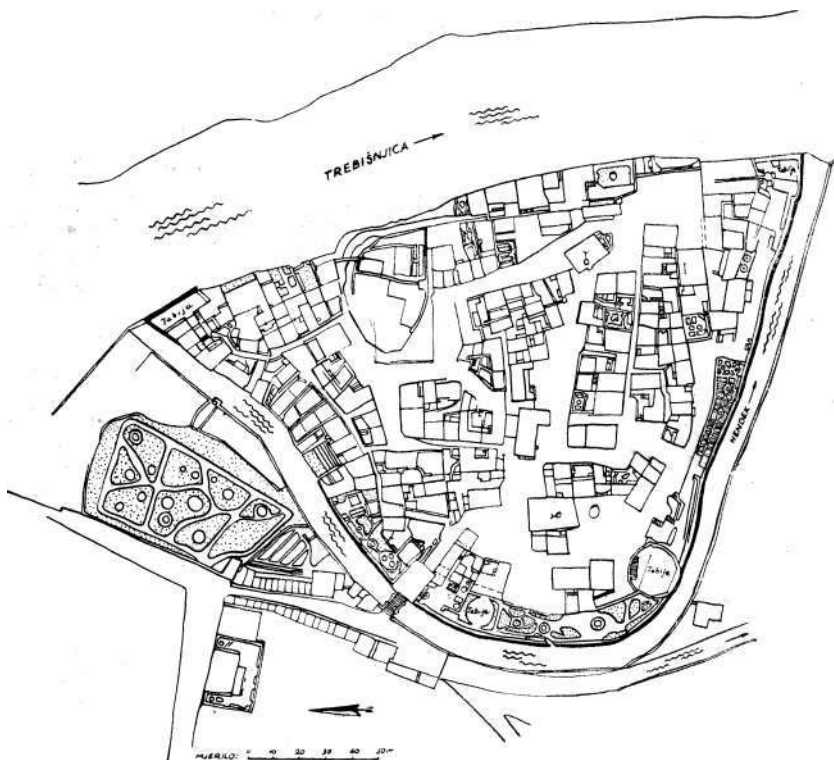
ske oblasti je Novi s kojim je Trebinje bilo usko povezano. Novi i Trebinje činili su jednu nahiju. I u ovo doba Trebinje je bilo središte turske vlasti, u njemu je bilo sjedište kapetanije, pa je prema tome moralo postojati i neko utvrđenje.

Trebinjski grad, uglavnom onakav kakav je danas, nastao je početkom XVIII vijeka. Velike teritorijalne promjene koje su nastale u doba ratova sv. Lige s Turcima, 1683—1699, dovele su do nove administrativne i vojničke podjele u Hercegovini. Padom Novog i Risna u mletačke ruke, javila se hitna potreba da Turci organizuju pozadinu svojih posjeda u Hercegovini.

Iz tih potreba nastao je novi trebinjski grad koji se u dubrovačkim izvorima za prva četiri decenija XVIII vijeka zove Banvirom, iako se javlja i stari naziv Trebinje. Još 1690 postojala je u Trebinju jedna kula, ali nije bila dovoljna da brani turske posjede u južnoj Hercegovini od upada Mlečića i Crnogoraca. Novi trebinjski grad Ban-vir sagrađen je na desnoj obali Trebišnjice, više najdublje mjesta u rijeci koje se zove Ban-vir. Po Muvekitu najstariji turski grad u Trebinju podignut je 1706 g., a možda i koju godinu ranije (po nekim znacima 1703). Trebinjski Kasum-paša zajedno sa čehajom bosanskog paše, Ahmetagom, dobio je nalog: »sada što se nahodi na sred Trebinja grad Ban-vir za gradit«. Ovaj banvirski grad je kasniji Ičisar, unutrašnji dio Trebinjskog Grada. Potrebe su zahtijevale da se grad i dalje proširuje i izgrađuje. Trebinjski Alibeg, Hasan-taga dizdar Ban-vira i drugi Hasanaga takođe dizdar tražili su od Dubrovčana, 12 augusta 1711, da im pošalju majstore, jer imaju »sagradit jednu gradu

u carevu gradu«. Izgleda da se već u to doba oko najstarijeg trebinjskog grada počelo formirati i malo trgovačko naselje u kome se spominju kuće i dućani. Za neko vrijeme izgradnja Trebinjskog grada spriječena je ratnim događajima. 1712 g. vodio se rat između Turske s jedne i Rusije i Crne Gore s druge strane. Ruski pukovnik Mihailo Miloradović je napadao Trebinje, koje je te godine postalo koncentracioni centar turske vojske. I Dubrovčani su bili umiješani u ovaj rat pomažući Miloradovića koji im je bio zato obećao Trebinje.

Trebinje nije bilo samo vojnički centar i središte lokalne uprave, nego i središte jedne šire vojničke oblasti, upravo jedne krajine kojoj su pripadali gradovi: Ban-vir, Klobuk, Ključ i Onogošt kao i palanke: Slano,, Ljubinje i Korita. Stoga se Trebinjski Grad brzo podiže a njegovi zapovjednici postadoše uskoro miri-mirani, paše ove krajine ili serhata-čenara (konfina). Za razvitak Trebinjskog grada kao tvrđave ima u prvom redu zasluga osnivač porodice Resulbegovića, Osman-paša, raniji kapetan Slanoga. Još u toku akcije Numan-paše Čuprilića na Crnu Goru, 1714, Osman, kapetan Ban-vira započeo je radove koje su prekinuli ratovi s Venecijom (Morejski rat). Kapetan je od Dubrovčana tražio majstore a radnu snagu su imali da daju Ljubinje, Cernica i Bekija Novska, Ni(kšić). Naredne, 1715, godine iskopan je hendek oko grada u koji je dovedena voda iz Trebišnjice. Radovi na utvrđivanju grada nastavljeni su narednih godina 1721 i 1726 kad je u Dubrovniku poručena jedna barka u koju je moglo stati 2000 oka materijala i čije je dno široko. Godine 1733 imao se obaviti neki »restauration od grada Tre-

Tlocrt grada Banvira u Trebinju

binja.« Neke gradnje se spominju i kasnijih godina 1737, 1751 i 1775. Može se sa sigurnošću tvrditi da je Trebinjski grad dobio svoju fizionomiju sa svim kulama, tabijama bedemima i hendekom za prva četiri decenija XVIII vijeka. U Trebinjskom gradu je bio centar cjelokupnog vojničkog aparata uže Trebinjske oblasti kao i Trebinjske krajine. U njemu je bilo sjedište paše, počevši s Osman-pašom stalno iz porodice Resulbegovića, kapetana i njegova zamjenika, opet iz iste porodice, zatim dizdara, aga i nefera. U Trebinjskom gradu je bilo, uglavnom, četiri roda turske vojske: pješaci, konjanici, tobđžije i martolosi sa njihovim agama. U gradu su važnu funkciju imali dizdari, kojih je nekada bilo i dvojica. Od trebinjskih dizdara spominju se: Hajdar-aga prije 1711, zatim u augustu 1711 »Hasan-age dizdaro di Banvir et Hasanaga i neki Mehmedaga, 1731 Hadži-Hasanaga altro Hasanoga dizdaro«, 1714 dizdari Banvira su i dva dizdara Osmanaga i Huseinaga. Posljednji put se spominje dizdar Ban-vira 1738. Iz izvora su još poznati u XVIII vijeku Osmanaga i Huseinaga iz 1775 g. Fakat da je u Trebinjskom gradu bilo u više mahova po dva dizdara govori o vojničkoj važnosti ove tvrđave. Potomci trebinjskih dizdara su današnji Dizdarevići.

Trebinje nije bilo sjedište kadije nego Ljubinje, pod čiju je jurisdikciju spadalo i Trebinje, dok je u vojničkom i administrativnom pogledu Ljubinje pripadalo u nadležnost trebinjskih vlasti.

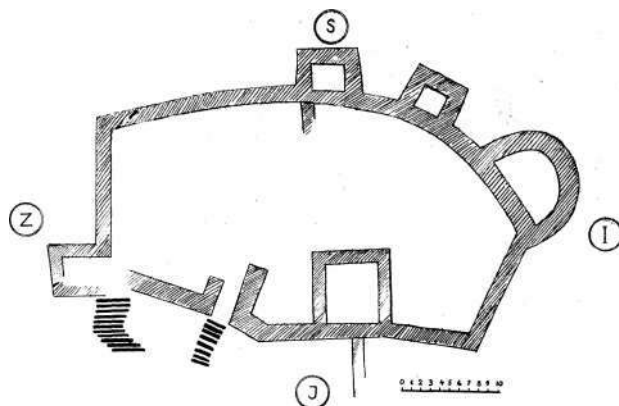
Trebinjski Grad tili, kako se obično zove, Kastel imao je još u početku oblik trougla, koji je vremenom dobio nešto zaobljeniji izgled kakav ima i danas. Nad ulaznom kapijom pred kojom se nalazio pokretni most (»na čekme čuprija«) koji je vodio preko hendeka, bio je natpis iz Osman-pašina vremena, iz godine 1721, kad je izgrađena spoljna tvrđava s bedemima i hendekom. Hendek je postojao do 1910 g. kad je djelomično zasut i konačno je nestao 1932 g. Gradski bedemi su dobro očuvani, ali su probijeni na zapadnoj strani da bi se dobio širi ulaz u Kastel od onog koji pruža stara kapija. Osim toga, između dva rata na gradske bedeme stavljeni su mnogi rekviziti koji im po arhitektonskoj cjelini nikako ne pripadaju. Na Trebinjskom Gradu je bilo više kula i tabija, od kojih su neke i nestale. Od kula su poznate: Državna, Hadžihasanovića, Saradžića i Hadžismajlovića, a od tabija: Landrovića, Salahovića i Čatovića.

U Trebinjskom Gradu je bila vojnička posada sve do 1835 g. Poslije ukidanja kapetanije Trebinje je postalo središte muslimluka, a prvi muslim bio je poznati Hasan beg Resulbegović, Trebinjac. U drugoj polovini XIX vijeka u Trebinjskom Gradu je stalno garnizonirala turska redovna vojska. Okupacijom Trebinja od strane Austrije u septembru 1878, grad je ponovo utvrđen i postao je pravi vojnički logor. Pored toga Austrija je izgradila čitav niz rovova na okolnim brdima.

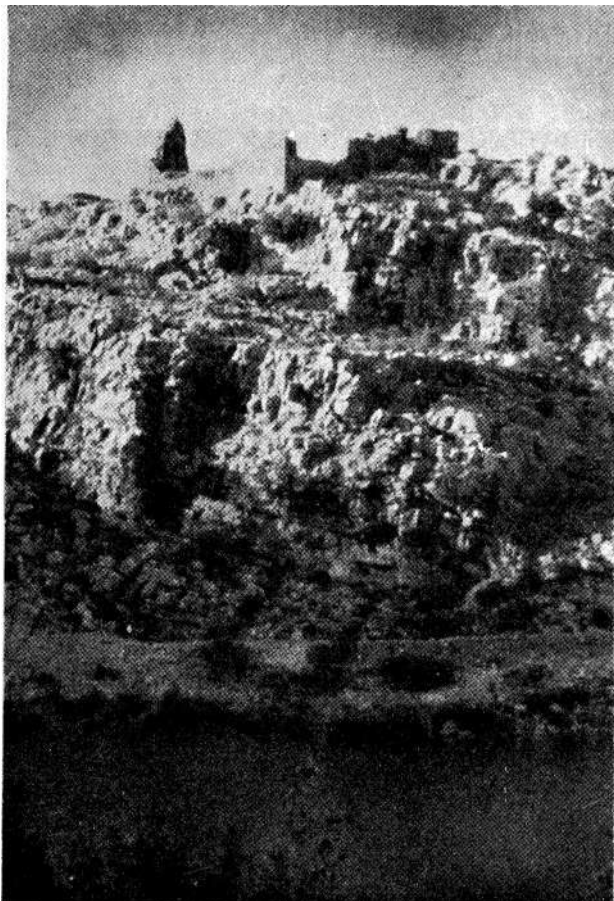
Izvori i literatura: Djelomično je korišćena građa iz zbirke Copie Lettere iz Dubrovačkog arhiva. — VI. Skarić, Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine 17 vijeka, GZM, XLIII, str. 63 — VI. Skarić, Trebinje u XVtIII vijeku, GZM, XLV, str. 46 i 47 — Hamdija Kapidžić, Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku, Kalendar Gajret 1938, 5 i 6 — Ante Figurić, Trebinje nekada i danas, Ljubljana 1930, str. 47 i 70 — Mustafa Busuladžić, Osman-paša Resulbegović, Kalendar Gajret 1939, str. 276 i 277 — R. Delić, Gatačko Polje, Školski vjesnik 1906, str. 166 i 167 — Jiriček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (prevod Đ. Pejanovića), Sarajevo 1952, str. 27, 38, 39, 42, 45> 63, 64, 108, 113, 114, 117, 119, 131.

MIČEVAC. Ostaci srednjevjekovnog grada Mičevca nalaze se nedaleko od Trebinja, a u neposrednoj blizini Arslanagića Mosta. Grad je imao oblik zaobljenog pravougaonika sa glavnim kulama koje su okrenute prema Trebišnjici. Pristup gradu mnogo je lakši sa druma koji vodi iz Trebinja u Nikšić nego iz doline Trebišnjice prema kojoj se spušta strmo. Ne zna se kad je grad podignut, a ono izvora što se o njemu sačuvalo potiče iz doba Stjepana Vukčića (1435—1466). Po legendi grad je podigao neki vojvoda Mičeta. Grad Mičevac je u prvom redu kontrolisao poznati dubrovački drum i bio sjedište carinika. Od 1438 Trebinje je u posjedu Stjepana Vukčića, a vjerovatno je pretpostavka da je te godine i Mičevac došao u hercegove ruke. U tri poznate povelje Mičevac se zvao »castello« 1444, »castrum« 1448 i »civitate« 1454 god. Protiv hercegova carinika u Mičevcu bunili su se Dubrovčani, ali bez uspjeha. U doba dubrovačkog rata sa hercegom Stjepanom (1451 do 1454) Dubrovčani su pored Trebinja i Vrma tražili da im se izruči i grad Mičevac. Do 1456 u Mičevcu se spominje hercegov carinik, a javlja se i zapovjednik grada »chote« Radossav Dup.

Mičevac je spadao u užu Trebinjsku oblast, a ne, kako je Jiriček mislio, u Vrmsku župu. Sultan Mehmed II tražio je 1462 od hercega Stjepana da mu ustupi, pored drugih gradova, i grad Mičevac. Poslije sukoba vojvode Vladislava s njegovim ocem hercegom Stjepanom, Mičevac je došao u državinu Vladislava. U toku posljednjih borbi

Tlocrt grada Mičevca

Grad Mičevac

Dubrovčani su 1466 pružili izvjesnu pomoć braniocima Mičevca. Iste godine Turci su zauzeli Trebinje i u njemu postavili svoga subašu. Sasvim je moguće da su Turci iste godine zauzeli i Mičevac. Ovaj grad za vrijeme Turaka nije imao važnosti i više se ne spominje.

Literatura: Mihajlo Dinić, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas SAN 182, str. 179, 244, 246, 248 Thalloczv, 166, 167 — *Wissenschaftliche Mittheilungen*, I, 415 i 398.

KLOBUK u Korjenicima. Na putu koji vodi od Trebinja prema Nikšiću, na koti 963 m., nalaze se ruševine klobučkog grada koji je kao orlovsko gnijezdo na strmoj litici postojao oko 8 vijekova. Prilaz ovoj tvrđavi bio je moguć jedino sa zapada, sa današnjeg puta koji vodi u Nikšić, sa manje zaravni koja se zove Vrmac. Sa ostalih strana su strme litice koje gotovo okomito padaju u provaliju iznad rječice Sušice. Kapija na gradu je srušena i s njom natpis koji je postojao. Površina grada liči pećurki, po čemu je mogao i dobiti ime klobuka.

Klobuk je spadao u župu Vrm u oblasti Travunije ili Tribunije. Kao važna tvrđava Klobuk se spominje u XI vijeku za vrijeme borbi između

zetskog kneza Vojislava sa koalicijom kojoj je bio na čelu zahumski knez Ljudovik. Od XII vijeka Trebinjska oblast je u posjedu Nemanjića i istom 1377 došla je u sastav bosanske države. U vrijeme borbi između Nikole Altomanovića sa knezom Lazarem i banom Tvrtkom (1373), Altomanović se povlačio prema Primorju računajući da se spase u tvrdom Klobuku, ali plemići Zorke (Sorch) ne pustiše Altomanovića u tvrđi Klobuk. U doba raspadanja bosanske države, župa Vrm sa Klobukom došla je u posjed Pavla Radenovića 1395 g. Za vrijeme borbi Stjepana Vukčića sa Pavlovićima Trebinje je došlo u posjed Vukčića 1438, a grad Klobuk s Vrmom zadržao je Radoslav Pavlović do svoje smrti 1441. I iz povelje kralja Alfonsa Napuljskog od 19 februara 1441 vidi se da je Klobuk u posjedu Stjepana Vukčića. Klobuk su zauzeli Turci 1477 godine.

Za prva dva vijeka turske vladavine malo se zna o Klobuku. Po svoj prilici pripadao je trebinjskoj kapetaniji, a nije isključeno da je pripadao Novom koji je s Trebinjem činio jednu cjelinu. Vrijednost grada Klobuka je porasla početkom XVIII vijeka, poslije Karlovačkog mira (1699), kad su Turci definitivno izgubili svoje primorske gradove Novi i Risan. Te su gradove stvarno izgubili 1687. Otada je Klobuk postao najisturenija tačka Trebinjske krajine prema Venecija, i Crnoj Gori. Od XVIII vijeka gubi se ime župe Vrm, a javlja se nov naziv Korjenici. Turci su prišli popravljajući starih gradova na granici i izgrađujući novih. Tako je došlo do popravljivanja grada Klobuka i do izgradnja novih objekata u njemu. Taj posao je započet 1713 godine i bio je povjeren klobučkom kapetanu Muratu. Na osnovu carskog fermmana i bujrukdije hercegovačkog paše Muratkapetan je ovlašćen da popravlja i utvrđuje Klobuk. Pošto nije imao stručnih ljudi koji su bili vješti kopanju i tesanju kamena te pravljenju kreča (Maccine), Muratkapetan se obratio Dubrovčanima 1713 pismom u kome veli: »i hoće čestito carstvo da se ponajviše neka mjesta u našem gradu« i zato od Dubrovčana traži vješte majstore, »meštre od klačine i argate«. Od početka XVIII vijeka u klobučkom gradu je bilo sjedište kapetana, dizdara, aga, čehaja i nefera. U dubrovačkim aktima se prvi put spominje klobučki kapetan 1703 g. Muratkapetan se spominje u pismima Dubrovačkoj republici 1729 g. Isto tako iz dubrovačke prepiske znamo za Alikapetana Klobuka 1754 g.

Prema tradiciji sačuvanoj u porodici klobučkih dizdara Begovića, Klobuk je dobio naročitu važnost poslije pada Risna i preseljavanja njegovog muslimanskog stanovništva u Korjenice. Po toj tradiciji risanski kapetani bili su iz porodice Agbačića, a poznat je kapetan Pašo. Muratkapetan je osnivač porodice Kapetanovića u kojoj je bilo kasnije nasljedno kapetanstvo u Klobuku. Prvi klobučki dizdar bio je Hadžo koji je prešao iz Risna, a u tom gradu je imao kuću na staroj slanici. Osim Hadže u Klobuku su bili ovi dizdari iz porodice Begovića: Džano, Omer, Hrustan (Rustem beg, po-

Grad Mičevac - pogled
s druge strane

znat po jednom zapisu), Arslan za vrijeme opsade Klobuka 1807, Omer koji je podigao džamiju u Klobuku i posljednji dizdar Alija.

Klobučki kapetani saagama i neferima primali su ulefu iz Skadra a kasnije iz Ključa, jer je Klobuk, po svoj prilici, od druge polovine XVIII vijeka bio u sastavu cerničkog kadiluka kao i Ključ.

Klobučki grad je imao da izdrži jak pritisak udruženih Rusa, Crnogoraca i raje 1807 g., kad je došlo do poznate opsade Klobuka koja je trajala od 7 do 16 jula 1807 g. Opsjednutim braniocima Klobuka došli su u pomoć hercegovački velikaša s Ali-agom Dadićem na čelu. I Francuzi iz Dubrovnika pružili su im pomoć pod komandom generala Lonea. Rusi i Crnogorci su razbijeni. Kao uspomena na opsadu Klobuka uklesan je natpis na jednom izvrnutom stečku u klobučkom gradu. Prije opsade u gradu je bila samo jedna cisterna, a poslije nje su napravljene još tri. Isto tako, poslije ove opsade u Klobuku je podignuta i džamija čiji se natpis sačuvao. Džamiju u Klobuku podigao je Hamzaga, sin dizdara Omerage Begovića (1240).

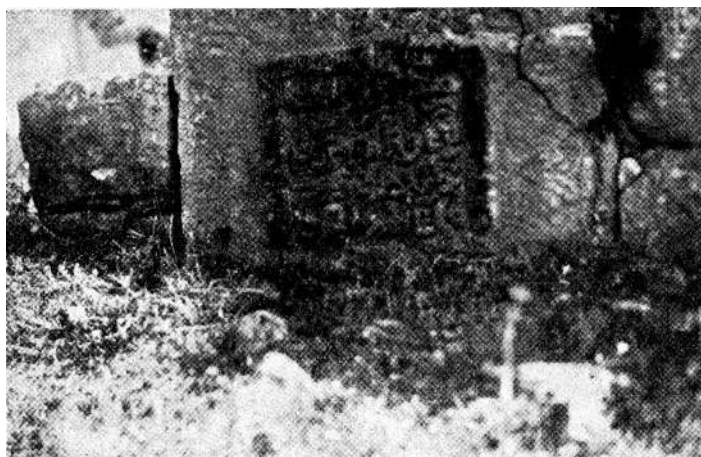
U prvoj polovini XIX vijeka Klobuk je bio važan grad prema Crnoj Gori, u prvom redu prema Grahovu, zbog koga je dolazilo često do sukoba između hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića i Crnogoraca. Ali-paša je vršio i neke popravke klobučkog grada. Poslije grahovske bitke (1858) Klobuk su opsjedali Crnogorci. Od grahovske bitke pa do okupacije Hercegovine od strane Austro-Ugarske u Klobuku je bio stalno manji odred turske redovne vojske, askera, koja se povukla uoči okupacije. U Klobuk su ponovo ušli Korjenići i dali posljednji otpor austriskim trupama u septembru 1878 g. Austriska vojska je tukla grad iz velikih topova sa visova koji dominiraju Klobukom. Prije opsade kao i u toku opsade Klobuka vodili su se tajni pregovori između klobučkih vođa i Crnogoraca o predaji Klobuka Crnogorcima. Kad do toga nije došlo, Crnogorci

su nastojali da branioci grada daju što žešći otpor koji je trajao od 20 do 28 septembra. Ne mogavši izdržati nadmoćniji pritisak austriske vojske, klobučki branioci su se spustili konopima u provalije pod Klobukom i povukli se u Crnu Goru. Austriska vojska je topovima potpuno razrušila klobučki grad koji je otada ostao pust i bez ljudskih naselja i sav u ruševinama.

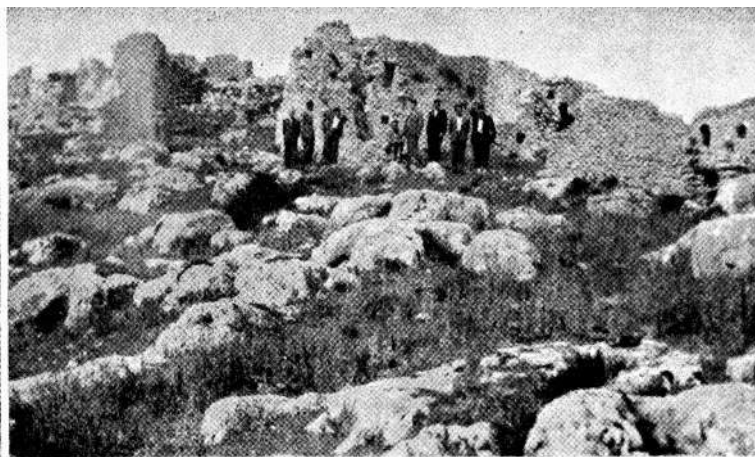
Izvori: Djelomično je korišćen materijal iz zbirke *Copie Lettere* iz Državnog arhiva u Dubrovniku — Neobjavljeni podaci iz Državnog arhiva na Cetinju — Hamdija Kapidžić, *Prilozi istoriji grada Klobuka*, list *Gajret* XXI, 12 i 13 1940 i XXII br. 1, 2 i 3 1941 — M. Dinić, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas SAN 182, str. 163, 167, 179 — Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku* (prevod Đ. Pejanovića), str. 2*, 38, 63, 117, 125 — M. Dinić, Nikola Altomanović.

KLJUČ kod Gacka. Grad Ključ se nalazi u Gatačkom srezu više Cernice. On je u prvom redu imao da kontroliše najvažniji hercegovački drum koji je vodio od Dubrovnika preko Trebinja, Gacka, Čemerna i Foče. Ostaci grada nalaze se na obronku Babe planine, pri strani pod Rudim brdom. Grad se dijelio na gornji i donji, a spajala su ih tajna vrata. Imao je izgled pravougaonika. Na gornjem gradu bile su dvije kule, od kojih je jedna služila kao tabija a druga kao tamnica. Evlija Čelebija je dao tačan opis grada i veli da je grad izgrađen od tesana kamena, na pet uglova sa dvije kule. Pred Kjučem na glavici Čučenici nalazi se stećak Radone Ratkovića koji za sebe kaže da »pogibe pod gradom Ključem«. Ovo je jedini grad kod nas čije je ime uklesano na jednom stečku.

Ključ se spominje 1426 godine kao prijestolnica bosanskog velikog vojvode Sandalja, kasnije hercega Stjepana i njegovih sinova. U borbi protiv Turaka grad Ključ se istakao dajući otpor, 1463 nalazio se u rukama hercega Vlatka i pao u turske ruke negdje prije septembra 1468. Ključ je osvojio vojvoda Ahmet. Po Evliji Čelebiji, Ključ je

Natpis na džamiji u Klobuku

Unutrašnjost grada Klobuka

bio has hercegovačkog paše, sjedište vojvode, janičarskog serdara, dizdara, kadije i ostalih gradskih službenika. Iz izvora su poznata dva ključka dizdara: Hasan u godini 1518, a Zulfikar prije 1780 do iza 1795.

Poslije pada Novog i Risna pod Mlečiće 1687, Ključ je postao važan grad u novoj turskoj krajinu (ćenar, serhat) čije je sjedište bilo u Trebinju. Tada je i Ključ postao sjedište kapetanije. Carskim fermanom od 1740 pripali si prihodi od stonske slanice agama i neferima Ključa. Početkom XIX vijeka Ključ je bio uže povezan sa Klobukom i oba ova grada su tada pripadala cerničkom kadiluku. Grad je služio kao sigurno sklonište Turhanije u borbi sa Smail-agom Čengićem. Od druge polovine XIX vijeka ključki je grad izgubio važnost i mjesto njega je počeo da igra veću ulogu grad u Koritima u toku ustanka. U ključkom gradu je bilo nešto turskih vojnika. Grad je pred okupaciju bio napušten. Zadnja dva topa prenesena su sa Ključkog grada u Zemaljski muzej u Sarajevu.

Izvori i literatura: Djelomično korišćen materijal iz zbirke *Copie Lettere* iz Dubrovačkog arhiva — Kemura, Iz *Sejahatname* E. Čelebije, GZM XX, 1908, str. 321 — Stevan Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, GZM. XXIII. 1911, str. 491 — 502 — K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u sednjem vijeku* (prevod prof. Pejanovića), str. 96, 118 — H. Kreševljaković i H. Kapidžić, *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX vijeka*, Istor. pravni zbornik, 3—4, Sarajevo 1950, str. 249 — Dinić, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas SAN 182, str. 229, 249; Thalloczy, *Studien*, str. 166, 167, 398.

ZALOM je danas selo na jugoistočnoj strani od Nevesinja. Od ceste Nevesinje—Gacko udaljeno je do 2.5 km, a od Nevesinja kojih 25 km. U tom selu bila je nekada palanka s agom na čelu. Čuvari te palanke bili su pješaci ili azapi. Age te palanke bijahu neko vrijeme članovi nevesinjske porodice Redžepašića, a ćehaje iz porodice Pašića. Ta je palanka podignuta prije hidžretske godine 1203 (1788), jer je ove godine

izdan ferman kojim se naruđuje da se stari berati čuvara zamjene novim. Iste godine izdat je berat Omerbegu Pašiću, kao ćehaji Zalom-palanke.

Početkom prošlog stoljeća bio je u Zalomu aga Dautbeg Redžepašić. Protiv njega podnosio je u dva maha tužbu bajraktar Zaloma Salih Klino sa još nekoliko drugova. O tome je obavijestio Dautbega Ibrahim Alajbeg Sulejmanpašić hidžretske godine 1233 (1818). Te tužbe, kako Sulejmanpašić javlja, nije uzimao u obzir bosanski divan, te preporučuje Dautbegu da sjedi u Zalomu i gleda svoga posla.

Godine 1864 bio je zapovjednik u ovoj palanci Ibrišimbeg Ljubović. Njemu je naredio Omer-paša Latas da od zalomske posade opremi 30 ljudi Mustafi Buljubaši Bilaloviću da čuvaju Dabar. Iza toga skinuo je Omer-paša Ljubovića s njegova položaja jer nije vršio svoju službu kako je trebalo.

Koliko je bilo čuvara u ovoj palanci, ne znam, kao ni to odakle su plaću primali. Nakon ukinuća plaćenih posada sagrađene su u ovoj palanci tri kule za vojnike. Otada je u ovoj palanci bio jedan odred redovne vojske sve do 1876, kada ju je napustio, a Crnogorci su u julu te godine lagumom srušili sve tri te kule. Godine 1829 trebao je Zalom opremiti u carsku vojsku, koja je iz Bosne kretala na Rusiju, 16 vojnika.

Desetina Zaloma iznosila je 1861 godine 3928 groša.

Izvori: Dokumenti u arhivu dra S. Bašagića (sada u dra Enise Bašagić) br. 3, 9, 98, 107, 123, 235. — Sarajevski sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu 67, str. 80.

LIPETA se zvaše utvrđena kula u istoimenom klancu kroz koji je udarao stari put Konjic-Borke-Lipeta-Zimlje-Bijelo Polje-Mostar. Od početka XVIII stoljeća pripadala je ova kula Mostarskoj kapetaniji.

Prvi spomen očuvao joj se u putopisu Evlije Čelebije, koji je ovuda prošao 1664 godine. O toj

kuli on piše: »Ovu kulu sazidao je svojim novcem a za ljubav božiju lijepih godina Ibrahimaga, Čuprilićev čehaja, rođen i odrastao u Mostaru, da očuva, ogradi i oslobodi puteve između Mostara i Sarajeva. Ima tu dizdar i oko pedeset gradskih ljudi. U kuli od pet kata je jedan mesdžid i oko pedeset posebnih soba za momke, potrebna municija, pet malih topova, jedan ambar, jedan bunar za vodu i gvozdene vrata i na vrh te kule napravio je visoku kulu s daskom pokritu. Da ovu tvrdu kulu uveća, načinio je izokola oko pedeset kuća.« Prema tome ovo je utvrđenje nastalo sredinom XVII stoljeća. U drugoj polovini XVIII stoljeća brojila je posada blizu 400 zapovjednika i vojnika. Članovi posade dobivali su plaću u novcu, koja im je doznačavana iz raznih državnih prihoda. Nakon 1835 g. čuvali su ovaj klanac redovni vojnici.

U XVIII i XIX stoljeću zapovjednik je posade bio aga sa 30 akči dnevne plaće.

Izvori i literatura: — Blau, 31, — *GZM* XX (1908), 332 i 333 — Sarajevski sidžil br. 58, str. 40 — *GZM* XXX (1918), 5, 23 i 24.

VRATAR u Sutjesci ili Sutisci, gdje mu se i danas ruševine vide, stajao je u najužem dijelu oko 14 km dugog klanca (sutjeske), što ga zatvara skoro okomiti obronci Volujaka s desne i Zelengore s lijeve strane. Kroz ovaj klanac vodio je važan trgovački drum Dubrovnik-Čemerno-Trnova Luka-Tjentište-Foča-Niš. Vrtarar se naziva i Sutiska; bio je u vlasti hercega Stjepana Vukčića, spominje se prvi put 1435 g. U hercegovo doba (1435—1466) bila je ovdje carinarnica. U Sutisci je nešto prije 28 III 1453 g. opljačkao jednu karavanu, koja je nosila srebro iz Srebrenice u Dubrovnik, Vladislav Mrđenović, kastelan u Vrtararu u Sutisci. Vrtarar je bio napušten prije 1533. Izgleda da u njemu Turci nisu držali svoje posade.

Izvori i literatura: jireček, 75 i 79 — P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Rad LVI, str. 210—212 — L. Thalloczy 416, 438, 465. — M. Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, JIČ III (1937) — M. Dinić, 24.

Turski natpis na stećku o opredi Klobnica god. 1222 (1807)

R É S U M É

Dans le volume premier de Nase Starine en 1953 Hamdija Kresevljakovic avait publié un travail sur les châteaux de Bosnie sous l'Empire ottoman, leur classement et leur administration; ensemble avec H. Kapidzic, il examine les châteaux et les forteresses de Herzégovina suivantes: Blagaj près de Mostar, Gabela (Sedislam en turc), Hutovo, Kostun, Kljuc, Lipeta (une koula), Ljubuski, Ljubinje, Micevac, Mostar, Pocitelj, Trebinje, Viduska (mieux connue sous le nom de Stolac), Vratar et Zalom (une bourgade). A quelques-uns de châteaux résidaient des capitaines, auxquels H. Kresevljakovic a consacré une étude détaillée à paraître dans les édi-

tions de la Société d'Etudes à Sarajevo; d'autres étaient commandés par des dizdars (châtelains). Après la prise de Risan et de Herceg-Novi dans les Bouches de Kotor par les Vénitiens en 1687, on organisa un nouveau pays-frontière, (krajina, serhad) contre les raids des sujets vénitiens, avec les forteresses Ban-Vir, Klobuk, Ljubinje, Korita, dont la principale fut Trebinje, centre militaire et d'administration. Cette forteresse fut bientôt élargie et ses commandants portaient le titre de pacha. La forteresse de Trebinje a gardé ses formes qu'elle avait acquis au XVIIIe siècle, jusqu'à nos jours.

SPOMENICI KULTURE I URBANIZAM

NEKA ISKUSTVA I ZAPAŽANJA

LES MONUMENTS CULTURELS ET L'URBANISME

Svaki čovjek nosi u svojoj fizionomiji, u svom karakteru, nešto specifično, karakteristično za njega, nešto za što je asocijativno vezan i što on prenosi i na svoj rad. Isto važi i za grupu, narod, za nešto kolektivno proizvedeno, kao i za historijsko djelo čitave jedne nacije. Ujedno, svako ljudsko djelo u sebi nužno sadrži i odnos čovjeka prema prirodi, stepen do kojeg je savladao prirodu i — jer samo po sebi znači pobjedu nad prirodom — ono se asocijativno nameće u prvi plan. Kad se spomene New-York, nužno pomislimo na njegove nebudere; Paris je asocijativno vezan za Notre-Dame i Eiffelov toranj, Carigrad za Aja-Sofiju, Mostar za Stari most. Možete li predočiti sebi kako bi krnjavo izgledao mostarski Stari most bez svojih kula? Ja osjećam da je rečenica nedovršena ako uz most ne spomenem i kule. Ako se duže zadržimo, naprimjer, na pojmu Moskve, uz Kremlj, nameće nam se i crkva Vasilija Blaženog, Crveni trg, Lenjinov mauzolej . . . Najvredniji spomenici kulture jednog naroda psihički daleko potiskuju prirodne ljepote njegove zemlje, pa čak i društvena zbivanja više dolaze do izražaja ako su vezana uz materijalne spomenike.

Šta je spomenik kulture? Često se čulo to pitanje na koje je zaista teško odgovoriti, osim, možda, suprotnim pitanjem: a šta, zapravo, nije spomenik kulture? I komad stare haljine, i nečija bilježnica, i primitivni seoski kokošinjac, i monumentalni arhitektonski objekt podjednako govore i svjedoče o zbivanjima, naporima i dostignućima jednog naroda.

Kod nas je po svršetku rata bila prilično izražita tendencija da se ono sjajno, monumentalno i solidno po materijalu i konstrukciji, iscizelirano i dekorirano, smatra kao jedino vrijedno, a da se sve ostalo čak ni ne prepusti zubu vremena, nego, naprotiv, da se što prije ukloni. Da je ovakav stav bio pogrešan, mislim da je danas prilično jasno. Za nas i buduća pokoljenja, jer želimo svjedoče istine, podjednako su važni spomenici sjaja i bogatstva; znanja i umjetnosti, kao i oni koji nam govore o bijedi i nevolji, neznanju i nespretnosti — o ekonomskoj i kulturnoj nadgradnji, kao i o borbi

za goli život i opstanak. Jer, konačno, čitava povijest naših naroda, pa i cijelog čovječanstva, nije ništa drugo do očajna borba čovjeka sa čovjekom i čovjeka s prirodom, borba sa zmajevima i lavovima (nije slučajno vezanje pojma Mletačke Republike i Velike Britanije za predodžbu lava) i, ako iz takve borbe jedan narod konačno ipak izlazi kao pobjednik, onda se, sigurno, istine o njegovoj vjekovnoj borbi ne treba stidjeti, ne lagati i ne uljepšavati je, nego je svjesno i ponosno, bez sramežljivosti, pokazati potpuno голу.

Arhitektura i čovjek se u svojoj biti dopunjuju. Čovjek stvara arhitekturu da bi zadovoljio svoje potrebe, ali on se u arhitektonskom okviru i rađa, razvija i odgaja, djeluje i umire, pri čemu arhitektura vrši snažan utjecaj na oblikovanje njegove psihe, njegovih pogleda, njegova načina života, štaviše njegovog likovnog gledanja i oblikovanja. Čak i tamo gdje je život već davno napustio izvjesnu arhitektonsku ljusku kao socijalno preživjelu, ona još uvijek sadrži, pored svoje historijsko-dokumentarne vrijednosti, i izvanrednu snagu odgoja koji se stiče boravkom u formiranoj sredini.

Vidjeli smo na početku da su najznačajniji arhitektonski spomenici u jednom gradu ustvari njegova personifikacija. Ali ne samo to. Vidjeli smo da mostarski Stari most nužno izaziva predodžbu kula, spomenika sekundarne vrijednosti, koji sami po sebi ne mogu biti personifikacija grada, ali su nužni za ispravnu predodžbu i razumijevanje kulturno-historijskog objekta primarnog značaja. Ni jedan spomenik kulture nije slučajno postavljen na mjesto na kome se nalazi, već je produkt dugog procesa vezanog za ljudsku djelatnost na tom mjestu, kompleksnog procesa, od koga su neke komponente direktno, a neke indirektno, djelovale na nastajanje samog spomenika. Pod pojmom »spomenik« u ovom slučaju podrazumijevam kuću, hram, most, utvrđenje — uglavnom, arhitektonski objekt nastao u jednom historijskom danom momentu, a po sređenoj ideji jednog čovjeka — graditelja, kome je investitor povjerio taj zadatak. Odnos takvog objekta prema okolini može biti dvostruk:

a) primarno se pojavio objekt, napr. utvrđenje, i sve ono što nastaje kasnije u njegovoj okolini nastoji već pri svom postavljanju da dobije nekakve funkcionalne i prostorne odnose s onim što je već sagrađeno — b) objekat dolazi kasnije u već oformljenu aglomeraciju i nužno se prilagođuje

onome što postoji. U jednom i drugom slučaju vidimo da se radi o usklađivanju međusobnih odnosa unutar historijske aglomeracije. Spomenik kulture tek unutar ovakvog sačuvanog okvira ima svoj puni funkcionalni i estetski izraz, kao i svoju punu dokumentarnu vrijednost.

UNIŠTAVANJE U IME PROGRESA I REPREZENTACIJE

Ogromna većina arhitektonskih kulturno-historijskih spomenika su svojevremeno bili sastavni dio složenog gradskog organizma i, ako takav spomenik želimo sačuvati, onda je to ne samo problem konzervatora da zaštiti od razaranja takav objekat, nego isto tako i problem urbaniste da sačuva njegove prostorne i funkcionalne odnose s okolinom. Problemi se postavljaju svakodnevno, kako u vezi s konsolidacijom građevina, tako i u vezi s njihovom urbanističkom prezentacijom. Ne postoje nikakvi principi i nikakva se pravila ne mogu postaviti, zadaci se moraju rješavati od slučaja do slučaja. Solucije su različite kao i sami spomenici.

»Grad treba da živi«, suprotstavlja se često na prvi pogled vrlo ozbiljna primjedba. I poslije toga obično slijedi uništavanje spomeničnih vrednota bez ikakvog stvarnog razloga. To pogotovo ne ide teško kod nas, gdje su nas u periodu kolonijalnog i polukolonijalnog stanja uvjeravali i skoro uvjerali da je i najlošija import-roba još uvijek bolja od najkvalitetnijeg domaćeg produkta.

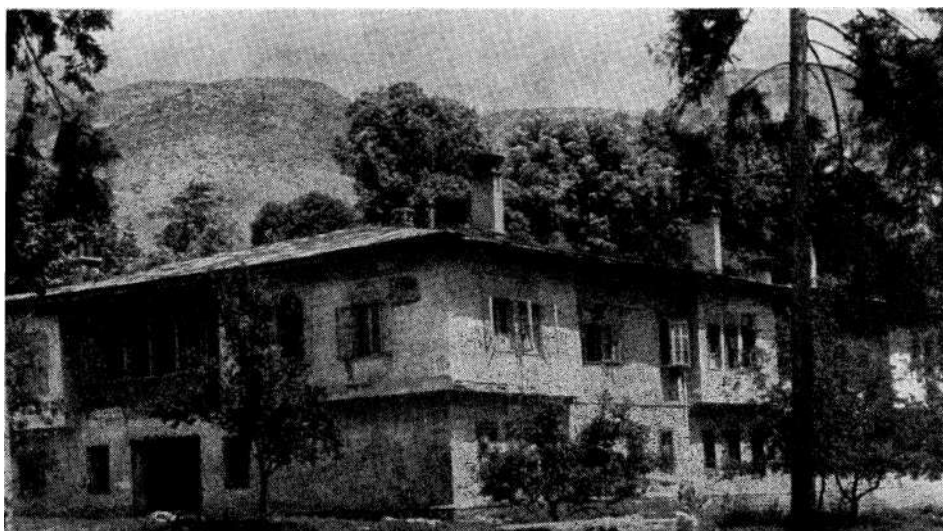
U Sarajevu je 1947 godine porušena kamena gradska kapija iz sedamnaestog stoljeća na Jekovcu, jer nisu mogla prolaziti neka vozila; srušili su je dakle zahtjevi savremenog urbanizma, ili bolje rečeno neelastičnost urbaniste, jer — većini nam je poznato — orsan jednog dvorca na putu od Gruža ka Dubrovniku nije srušen, premda su postojali isti razlozi za rušenje, štaviše intenzitet prometa je bio kudikamo veći. Problem je riješen jednom malom devijacijom prometnice.

Također poslije rata uslijedilo je rušenje vezirskog konaka i hamama u Travniku, da bi se proširio gradski park. Danas Travnik podiže zgradu u koju će smjestiti zavičajni muzej, iako se sa mno-

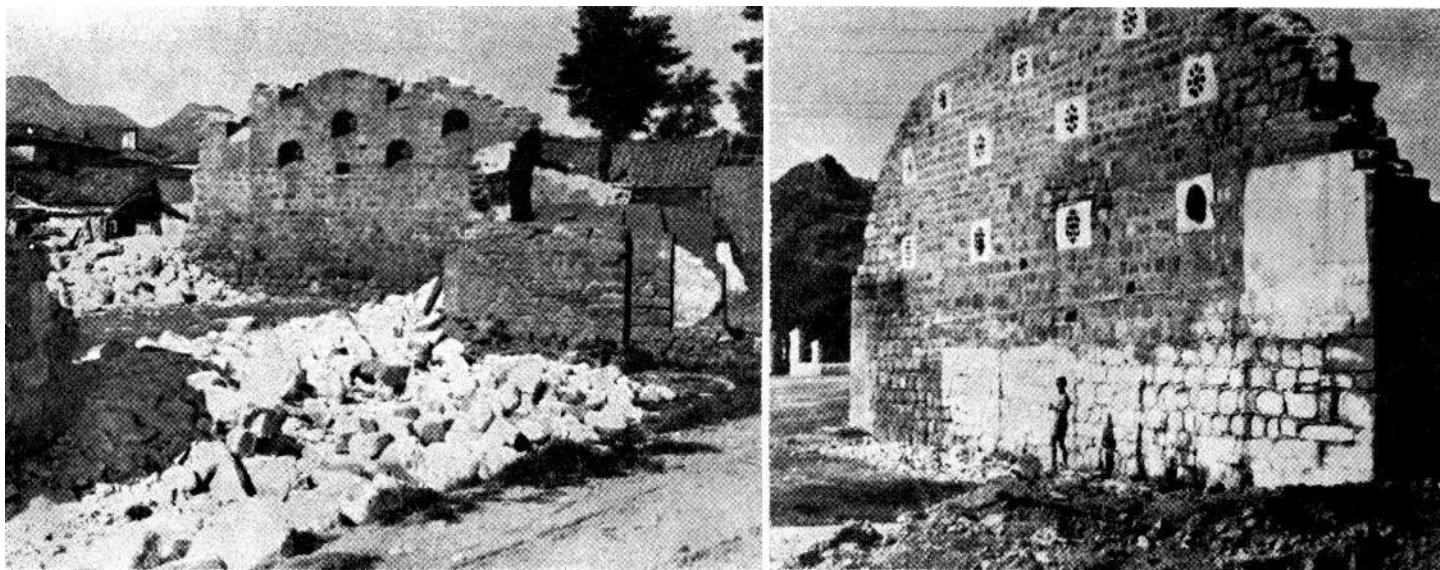
go manje sredstava mogao restaurirati konak, koji bi za tu svrhu izvanredno poslužio i bio već sam po sebi muzejski predmet. Prešlo bi, međutim, okvir ovoga članka pitanje da li je u Travniku, gradu zelenila i vrtova, jednoobiteljskih kuća sa baštama i avlijama, bilo uopće potrebno stvaranje novih javnih zelenih površina i baš na tom mjestu, ili je to nepotreban obol šablonski shvaćenom modernom urbanizmu.

U Prilepu je u septembru 1953 godine porušen krasan kameni bezistan, koji je mogao služiti i kao prostor za izložbe, i kao tržnica, robna kuća, gimnastička ili kino-dvorana valjda opet samo zato da se stvore nekakve javne površine i parkovi. Nama su po pravilu potrebne javne površine i stvaraćemo ih tamo gdje nedostaju, međutim, stvaranje javnih površina, stvaranje gradilišta za nove objekte, a pogotovo stvaranje kamenoloma za novogradnje (Lala-pašina džamija u Duvnu, brojne nekropola stećaka po Bosni i Hercegovini) ne može i ne smije biti razlog uništavanja spomenika kulture.

Pored direktnog uništavanja, vrlo česti su slučajevi potpunog zanemarivanja spomenika i njegovih prostornih relacija zbog pretpostavke da taj spomenik ima da nestane u skoroj budućnosti. Period austro-ugarske okupacije obiluje ovakvim primjerima spomenika unaprijed osuđenih na uništenje. Postavljanje Hotel Europe kraj Ferhadija džamije u Sarajevu pokazuje jasno da je projektant hotela pretpostavljao u budućnosti rušenje džamije i postavljanje jedne zgrade koja bi se s hotelom povezala u jedinstven blok. Isti slučaj imamo i kod Gazi Husrefbegova hamama i bezbroj drugih historijskih spomenika. Taj duh, iako vjerovatno potsvjesno, odrazio se i poslije 1945 na no-

Vezirski konak u
Travniku neposredno
prije rušenja

Bezistan u Prilepu u toku rušenja. Stoje još bočni zidovi sa prozorima u tri reda zatvorenim ornamentalno perforiranim kamenim pločama

vogradnji stambenog objekta kraj banjalučke kapije u Jajcu, kao i u projektu stambenog bloka kraj Roznamedžijine džamije u Mostaru.

Uništavanja o kojima je dosada bilo riječi su, uglavnom, produkt nerazumijevanja i neuvažavanja značaja i vrijednosti spomenika kulture i njegove historijsko-dokumentarne i društveno-odgojne uloge u savremenom životu. Ovakvi slučajevi danas su sve rjeđi i rjeđi. Jedna druga forma uništavanja odnosno oštećivanja spomenika još uvijek je, međutim, vrlo akutna i utoliko opasnija što proizlazi iz brige i nastojanja oko očuvanja spomenika, a događa se redovito tamo gdje kreativna komponenta savremenog Urbanizma nastupa bez dovoljno poznavanja historijske podloge spomenika, odnosno gdje tu podlogu namjerno zanemaruje u cilju zadržavanja veće kreativne slobode.

Manija za otvaranjem vidika, gdje treba i gdje ne treba, može se nazvati pravom bolešću i to ne samo kod nas. Tendencija da se »uklanjanjem i rušenjem bezvrijednog«, te »dodavanjem novih vrijednosti« spomenici kulture u savremenom gradu reprezentiraju u »do sada neviđenom sjaju« veoma često — iako ne po pravilu — ne samo upropasti istinske vrijednosti u okolini nekog spomenika, nego i samom spomeniku oduzme mogućnost pune prezentacije. Nažalost, mi obično uviđamo grešku kad je već učinjena.

Početkom ovog stoljeća srušena je Bakačeva kula sa srednjovjekovnim zidom ispred zagrebačke katedrale da bi se otvorili vidici na neogotsku građevinu. Već godinu dana kasnije raspisan je natječaj da se nekako popravi što se pogriješilo. Viktor Kovačić, Mladen Kauzlarić, Juraj Neidhardt i čitav niz drugih arhitekata već skoro pede-

set godina vraćaju se problemu ponovnog zatvaranja katedrale, a da sretno rješenje do danas nije pronađeno.

U centru Bitolja »uklanjanjem bezvrijednog« stvoren je ogroman trg na kome strše dvije džamije i jedna sahatkula bez ikakvih relacija sa ogromnim praznim prostorom, bez okoline koja bi im dala mjerilo. Vrlo lijepi i vrijedni spomenici izvedenim urbanističkim zahvatom, gubljenjem svojih prostornih odnosa, izgubili su vrlo mnogo od svoje estetske i dokumentarne vrijednosti.

Desilo se već nekoliko puta da pojedinci kao protuargumenat našem nastojanju da očuvamo historijske ambijente pojedinih spomenika, navode kao primjer srećnog urbanističkog rješenja okoline historijskog objekta Ali-pašinu džamiju u Sarajevu. Ona je potpuno izgubila svoj prvotni historijski ambijent, te se — po mišljenju mnogih — srećno uklopila među savremene monumentalne građevine administrativnog centra današnjeg Sarajeva. Ustvari, ako podvrgnemo analizi slučaj Ali-pašine džamije, onda vidimo da se tu zapravo radi o dobro uređenom gradskom centru u kome se nalaze najreprezentativniji objekti podignuti u Sarajevu od austrijske okupacije do danas, raskošno aranžirani u meandru parkova koji ih posvuda okružuju, dok je sam spomenik kulture sekundarnog, dekorativnog značaja. Džamija, iako arhitektonski vrlo kvalitetna, ustvari je izgubljena u prostoru, ona je u ovom široko riješenom urbanističkom sklopu kao pepeljara na stolu. Ona i ne djeluje danas drugačije nego kao neka minijatura, model ili ukras parka, premda po svojim dimenzijama u poredbi sa sličnim spomenicima i nije tako malena. Među objektima prvotne izgradnje ovog dijela grada ona je bila neosporna dominantna; da-

Gazi Husrevbegov hamam u Sarajevu. Zabati kuća oko njega predodređuju njegovo rušenje i upotpunjavanje izgradnje bloka

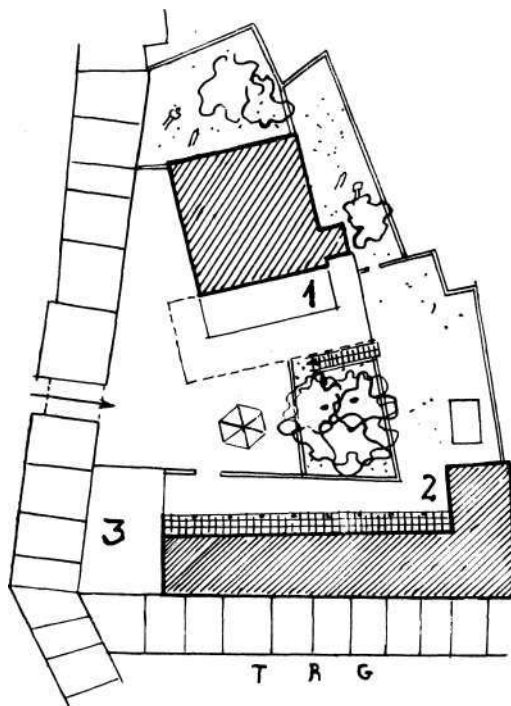
nas, međutim, projecirana na robustnu neorenesansu palate Izvršnog vijeća BiH ili komparirana sa blještavom raskoši zgrade Higijenskog zavoda, koja vitkošću svojih mnogobrojnih stupova konkurrira visinskom akcentu — munari, ova džamija ne može biti drugo do dekor u parku. Nije li to očito gubljenje spomenišne vrijednosti objekta, premda u konkretnom slučaju ne bi mogli očekivati iz čisto utilitarnih razloga davanje primata spomeniku.

U martu 1950 godine pozvan sam od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH da dam predlog za uređenje okoline Koski Mehmed-pašine džamije u Mostaru. Objekt je imao gotovo netaknutu historijsku okolinu. Ulaz je bio s istočne strane između starih kamenih magaza, zasvođen bačvastim, kamenim svodom. Sjenovito kaldrmansano dvorište sa kamenim šadrvanom u kome je žuborila voda, sa dvije ogromne lipe i nekoliko starih grobova zatvarala je s juga vrlo lijepa džamija s dva trijema u dubokoj sjeni, a sa sjevera Koski Mehmed-pašina medresa — horizontala sa dugačkim, sjenovitim trijemom i devet visokih kamenih dimnjaka, koji su svojim jednoličnim ritmom još naglašavali taj horizontalizam. Sa zapada su sive pećine, koje se gotovo okomito ruše u Neretvu, i vrtovi na drugoj obali rijeke uokvirivali ovo tiho mjesto kontemplacije, potpuno izolirano od čaršijske buke na ulaznoj strani i vreve pijace na sjeveru, s druge strane medrese. Postojala je tendencija da se poruši medresa i barake koje su sa strane pijace bile na nju naslonjene i da se tako džamija otvori prema trgu zvanom Mala tepa. Ujedno se težilo i rušenju naknadno dograđene natstrešnice ispred trijema džamije, kako bi se džamija, osamljena i razgolićena, u svojoj arhitektonskoj čistoći pokazala posmatraču. Po svojoj ideji zamišljeni tretman bio je stran sporne-

niku. Ni najveće džamije Istambula nisu komponirane tako da stoje slobodno u prostoru, već uvijek u užoj kompozicionoj povezanosti sa nizom manjih građevina, trijemova i sl. koje su glavnom objektu davale mjerilo, dok je frontalna prezentacija tipična za barok, ali potpuno strana istočnjačkoj arhitekturi. Nadalje, ovdje se radilo o relativno malom objektu, pred kojim bi se stvorio predviđenim rušenjem optički jedinstven prostor džamijskog dvorišta, prostora medrese i baraka koje se na nju naslanjahu i, već tada relativno prostrane, Male tepe, gdje bi taj jedinstveni veliki prostor optički progutao ogolićenu džamiju.

Postavio sam suprotan prijedlog: ukloniti samo uz medresu nalijepljene barake i srušiti novu betonsku Demirovića magazuu na sjeveroistočnom uglu kompleksa, pa na njenom mjestu izgraditi nešto što bi harmoniralo sa medresom i džamijom. Mjesto izvještačenog baroknog aspekta sačuvali bismo izvanredan historijski aranžman: nisku horizontalu kamenog zida medrese sa devet visokih dimnjaka, a iza toga u zelenilu arhitektonsku plastiku monumentalne džamije sa kupolom, kupolicama i minarom — aglomeraciju toliko lijepu i originalnu. Bila je samo nužna konzervacija medrese, razna čišćenja, saniranja, sađenja i sijanja.

Zavod je usvojio podneseni prijedlog, ali ipak — pobijedila je ideja rušenja. Niski kameni zid i ograda od kovanog željeza, koji danas dijele džamijsko dvorište od trga, ne predstavljaju rješenje problema i trebaće mnogo duha da se nađe rješenje koje će popraviti učinjenu grešku. Iako principijelno izbjegavamo rekonstrukcije, možda ćemo u ovom slučaju biti primorani na to, ne gledajući pri

Situacija oko Koski Mehmed-pašine džamije u Mostaru prije rušenja medrese: 1 džamija, 2 medresa, 3 betonska magazaa

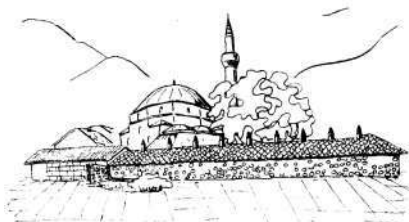
tome na medresu kao izolirani spomenik koji ponovo uspostavljamo, nego kao na detalj bez koga je postojeća arhitektura okrnjena.

Da li treba Ferhadiju u Banjaluci i ostale spomenike oko nje utopiti u veliki park koji bi se, po projektu, protezao od Kaštela pa sve do Titove ulice; utopiti u zelenilo ove mrtve arhitektonske ljuske danas bez sadržaja, ostaviti ih bez života i mjerila ili ih povezati sa novim arhitektonskim ostvarenjima u prostorne odnose koji historijskim objektima ne negiraju vezu s ambijentom, šta više, čuvaju urbanističku dominaciju same Ferhadije? Arh. Vladimir Ivanović svojevremeno je u jednoj arhitektonskoj studiji ukomponirao u neposredni ambijent Ferhadije nove arhitektonske sadržaje: Zavičajni muzej sa bibliotekom i dvoranom Narodnog univerziteta. Svojom studijom, koja pretstavlja ozbiljan prilog ovoj problematici, arh. Ivanović je pokazao kako se i hipermoderna arhitektura kraj historijske, ako su samo dobro postavljeni odnosi, može vrlo dobro postaviti, štaviše postići to da jedna drugu uzajamno obogaćuju.

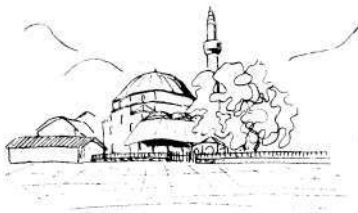
Zapadna fasada crkve Svete Sofije u Ohridu danas je dobrim dijelom zatrpana — kota ulice na ovoj strani ranije je vjerovatno bila niža za

bližu dva metra. U jednoj diskusiji na licu mjesta složili smo se bez daljnega da ulicu treba spustiti na prvotnu kotu. Treba li, međutim, stambene objekte koji se nalaze preko puta crkve, pri otkopavanju podzidati jednim kamenim podzidom i čuvati tako ambijent crkve kojeg su nam formirala stoljeća, ili treba te objekte porušiti i stvoriti pred crkvom trg, stvoriti aspekte kakve nikada nije imala? Ili, možda, treba ići tako daleko, a to mi izgleda jedino teoretski moguće, da, porušivši postojeće, tražimo tragove ranijih objekata oko crkve i da na tim arheološkim granicama dozvolimo novo građenje, gdje bi opet treća dimenzija, koju arheološki ne možemo utvrditi, ostala proizvoljna?

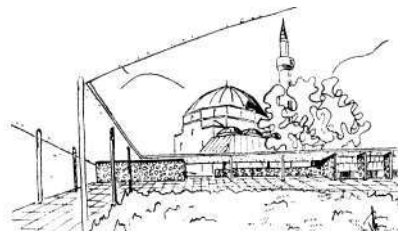
U Rouen-u gradu trgovine i industrije, u toku posljednjega rata potpuno je porušen predio između južne fasade katedrale i rijeke Seine. Krasna gotička građevina bila je izgubila svako mjerilo i urbanisti u saradnji sa konzervatorima nisu našli drugoga rješenja nego izgraditi novu arhitekturu ponovno uspostavljajući srednjovjekovne male ulice, trg skromnih dimenzija i zatvorene aspekte, zadržavajući pritom prvotne visine objekata i prvotne nagibe krovova.

a) Koski Mehmed-pašina džamija iza horizontalne medrese sa devet visokih dimnjaka. Skica po predlogu iz 1950 godine

b) Nakon rušenja medrese džamija je ostala u neuobičajenim prostornim odnosima s okolicom. Intimnost ambijenta potpuna je izgubljena

c) Pokušaj da se postavljanjem jednog poluatriza na trgu uspostave dobre prostorne relacije između motrioca i džamije. Studijska skica

ČUVANJE URBANISTIČKIH CJELINA

Vidjeli smo na kom principu je rekonstruiran porušeni dio grada kraj Rouenske katedrale. U uske ulice i krovove sa sjeverne strane katedrale, u okolinu crkve St. Maclou, oko palate pravde i Velikog sata nisu unošene nikakve modifikacije, čime je djelomično u Rouenu konzerviran duh srednjovjekovnog grada. Ruševine katedrale u Saint-Lo-u odredile su urbanizaciju cjelokupnog gradskog centra.

One minijaturne mlinice kraj Starog mosta u Mostaru daju mostu i kulama mjerilo i čine ih optički još većim i dominantnijim. Zamislite sada da porušimo sve kućerke i, recimo, na mjestu Tabhane podignemo jednu šesterokatnicu. Ona bi bila, po prilici, dva puta viša od kule i mislim da ne treba posebno naglasiti u kakvoj bi se komičnoj situaciji našao jedan od najljepših spomenika kulture u našoj zemlji.

Problemi se postavljaju kompleksno, štaviše, radi se o cijelom nizu komponenata koje treba respektirati — kulturno-historijske, socijalne, ekonomske, klimatske, urbanističke, arhitektonske itd. — koje traže, svaka svoje, ispravno rješenje na širem području oko spomenika. Počam od malih mlinica, stepenastih krovova magaza, pa do Starog mosta i kula vidimo da se radi o historijskoj aglomeraciji raznih kockastih i paraboličnih geometrijskih tijela, aglomeraciji koja je nastajala vijekovima i kojoj je podređeno čitavo plastično zbiljanje oko mosta. U nizanju historijskih elemenata jasno se vidi gdje nastupa epoha kapitalizma, koja, nasuprot jasno podređenim interesima pojedinaca zajednici (esnafi), prelazi u formiranje dominantnih, arhitektonskih ostvarenja, koja unose disharmoniju. Na osnovu opsežnog elaborata koji je obradio prof. arh. J. Neihardt, a na kome sam i ja

sarađivao, Zavod je, usvojivši princip historijske aglomeracije kao polaznu tačku, stao na stanovište da čitavo šire područje oko mosta treba tretirati kao jedinstven spomenik, iako pojedini elementi, posmatrani izdvojeno, možda i nemaju osobite kulturno-historijske vrijednosti. Usvajajući taj princip stali smo na stanovište da svako doba, pa i moderno, ima puno pravo da svojim dogradnjama sudjeluje u formiranju jednog gradskog organizma, njegovom raštenju, pa i mijenjanju i da je u pitanju samo sposobnost savremenog arhitekta i urbaniste da dograđuje aglomeraciju kao što je ova.

U toku 1952 i 1953 godine radilo se mnogo na spašavanju kulturno-historijskih spomenika u Mostaru i, zaista, služba zaštite spomenika kulture u našoj Republici baš na tome mjestu našla se već pred prerastanjem kvantiteta u kvaliteti mi danas, nakon što su svi najvažniji spomenici spaseni, nakon što je postavljeni princip čuvanja cjelokupne aglomeracije općenito usvojen, osjećamo potrebu detaljne studije koja će riješiti sve kaverne nastale tokom vremena, sva saniranja i druge tehničke zahtjeve komunalnog sektora, korekture na predominantnim ostvarenjima kapitalističke epohe i sve arhitektonsko-urbanističke detalje na mjestima gdje naše doba treba da ostavi svoj obol. U smislu tih novih potreba, pred kojima smo se našli, već se poduzimaju potrebni koraci.

Ne samo okolina Starog mosta u Mostaru nego čitav niz naših gradova i gradića, a pogotovo pojedini njihovi dijelovi su, u svojoj cjelovitosti, urbanističko-historijski spomenici, i služba zaštite mora o njima voditi računa, premda je do danas, na žalost, jako malo učinjeno da se spomenišne vrijednosti ove vrste zaštite od propadanja. Činjenica je da se ljudi i ljudske potrebe mijenjaju i danas prosto nema načina da se mnogobrojni drveni kro-

vovi, divhane i kamerije, kalkani i ćefenci sačuvaju osim forsirano, dotacijom narodnih vlasti. Kad su, međutim, materijalna sredstva u pitanju, pogotovo jer se radi redovno o većem broju objekata koji pojedinačno nemaju osobitih kvaliteta, pretpostavljaju se, logično, kvalitetni pojedinačni spomenici, a urbanistički ansambli dalje propadaju.

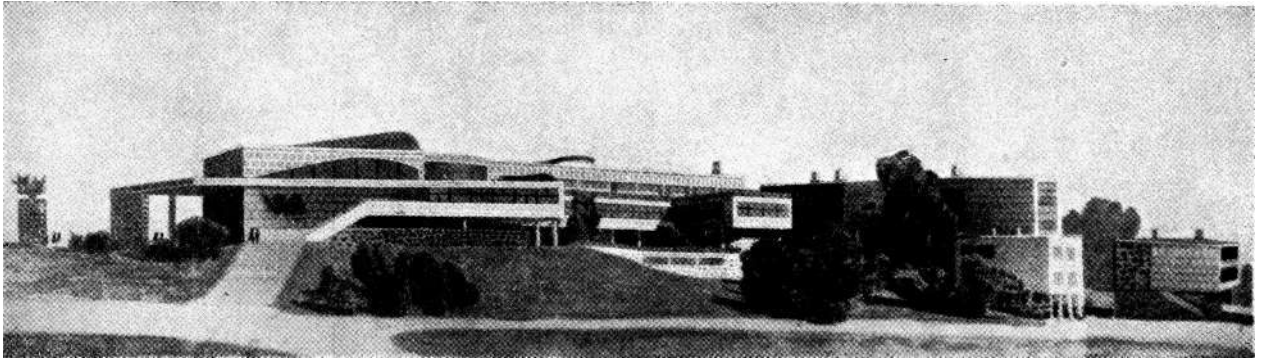
Propadaju divne historijske aglomeracije starog Travnika, Foče, Jajca, Donjeg Vakufa, Tešnja. To je propadanje naročito ubrzano po predjelima gdje je tradicionalni krov iz drveta. Između objekata koji lagano umiru svaki čas nestane poneka grupacija da bi se stvorilo mjesto za novogradnje, za nove trase puteva itd. Ovdje se nameće pitanje dokle treba da ide služba zaštite pa da njena uloga u društvu ostane pozitivna i progresivna, da ne postane kočnica razvoja. Svakako da ima ljudi koji su skloni da sve moderno smatraju progresivnim, i sve što se oslanja na tradiciju reakcionarnim i preživjelim. Izvući iz naslijeđa pozitivne vrijednosti i predati ih stvaralaštvu novog doba, a sačuvati uspjele silhete starih naselja i tek najkarakterističnije aglomeracije kao dokumentaciju prošlosti — mislim da bi to trebalo da bude granica djelatnosti službe zaštite na sektoru urbanizma.

U »Sugestijama« Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH sa grad Livno od juna mjeseca 1953 gornji stav je, skoro u formi recepta, izražen prilično jasno:

»Stari dio grada Livna, pored toga što sadrži niz vrijednih historijskih objekata — spomenika kulture, predstavlja i kao cjelina vrlo vrijednu i karakterističnu urbanističku aglomeraciju, koju bi na svaki način trebalo održati. Ne znači to da sve postojeće treba čuvati u današnjoj formi, nego da treba održati karakter tog dijela grada sa njegovim specifičnostima. Dakle, dalje graditi i dogra-

Ulica u starom Travniku. Ovi objekti u najskorije vrijeme treba da budu porušeni, da bi se na tom mjestu izgradila trokatnica

Društveni dom na Mejtašu u Sarajevu — maketa; projektant arh. J. Neihardt. Primjer arhitektonske kompozicije, koja, iako potpuno savremeno tretirana, skladno dopunjuje sarajevsku historijsku aglomeraciju

divati, poštujući princip historijske aglomeracije i imajući u vidu da je grad organizam koji nastavlja da živi.

Karakteristike jednog naselja su: mjerilo, forme, struktura, boje i međusobni odnosi. U konkretnom slučaju stanje je sljedeće:

Mjerilo: jednokatni i prizemni objekti, redovno samo za jednu porodicu.

Forme: Kockasti oblici, sa doksatima i četverovodnim krovovima, kupole i minareti triju džamija, vertikalno postavljene prizme sahat-kule i Pirijine kule.

Struktura — kamen, drvo, žbuka.

Boje: bijelo, sivo, zemljastosmeđe do crno.

Međusobni odnosi: Objekti slobodno situirani na padini, bez povezivanja u nizove i blokove, sa naglašenom individualnošću svake kuće, i sve protkano zelenilom. Ulice krivudave. Stambena zona. Individualnosti pojedinih vlasnika kuća bile su ekonomski prilično podjednake, pa su se tako odrazile i u arhitekturi naselja, bez urbanistički predominantnih arhitektonskih ostvarenja koja strše. Jedine dominante u cijeloj slici ili bolje reći urbanistički akcenti jesu tri džamije (Glavica, Balaguša i Begluk), Sahat-kula i Pirijina kula, danas sve spomenici kulture pod zaštitom države.

Ako bi se dozvolila u ovom području izgradnja bilo kakvog velikog objekta, dvokatnog ili trokatnog, postojeća ravnoteža bi se poremetila. Isto tako ne bi se smjelo dozvoliti da ovaj dio grada lagano umire. Potrebno je u urbanističkom planu grada Livna tretirati ovo područje kao stambenu zonu sa jedno- i dvoobiteljskim domovima. Pomažući privatnu inicijativu, kreditiranjem vlasnika, donošenjem rješenja o obaveznoj opravi itd. može se planski pristupiti uređenju mnogih od postojećih objekata, njihovom saniranju itd. da budu doličan stan čovjeka naše epohe. Ruševine i dotrajale objekte potrebno je uklanjati i nastale praznine dopunjavati novim objektima, jedno- i dvoobiteljskim domovima, a toj realizaciji se može, možda, pristupiti na bazi »Uredbe o izgradnji stambenih zgrada radnika i službenika«, ili sa nekog drugog polaznog ekonomskog oslonca.

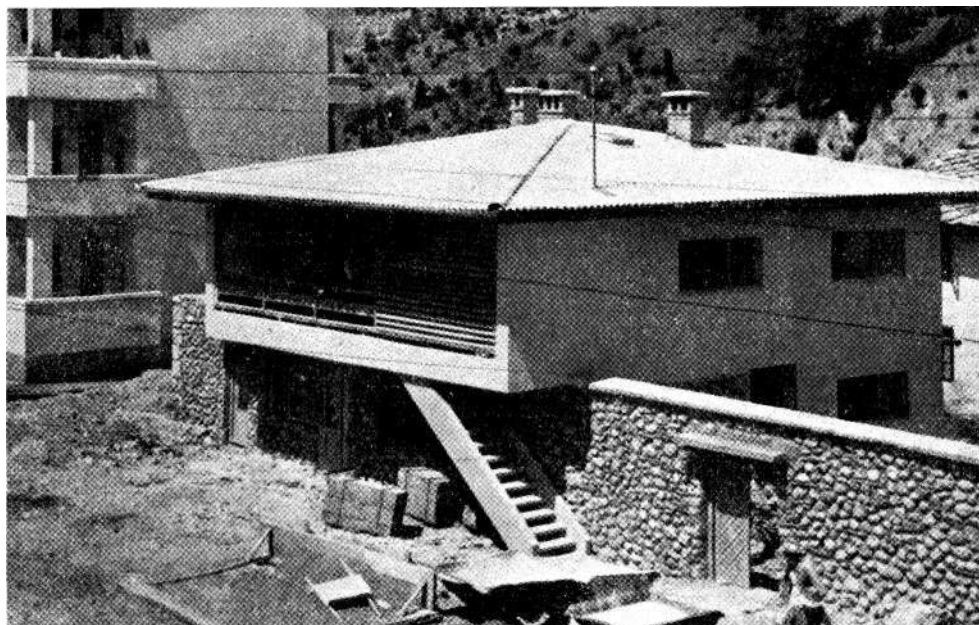
Tu je, svakako, važno voditi računa o napred analiziranim karakteristikama naselja. Poželjni su objekti približno u mjerilu postojećih, sa četverovodnim krovovima, u karakterističnim međusobnim odnosima i bojama. Sivi crijep, koji se u Livnu i okolini mnogo primjenjuje, koloristički dobro sjedi u ovom ambijentu, dok crveni unosi disharmoniju, pa bi ga trebalo izbjegavati odnosno voditi računa da se na objektima, gdje već postoji, vremenom zamijeniti sivim.

Ako bi se u ovom predjelu pojavila stvarna potreba za većim objektima (škola i sl), bilo bi poželjno da se rješava paviljonski ili bar masama u horizontalnom i vertikalnom smislu razbijenim i razigranim.«

Bilo bi, svakako, ne samo interesantno nego i vrlo važno čuti šta misle savremeni urbanisti o ovakvom tretiranju problema starog Livna, kao i ostalih sličnih slučajeva. Svakako, možemo konstatovati da se danas sve više govori među našim arhitektima o stvaranju savremenog, regionalnog, arhitektonskog izraza u Bosni, o transformaciji naslijeđenih kompozicionih elemenata i čitav niz, prvenstveno mladih, stručnjaka danas djeluje u tom smislu i pokazuje rezultate koji nagovješta-

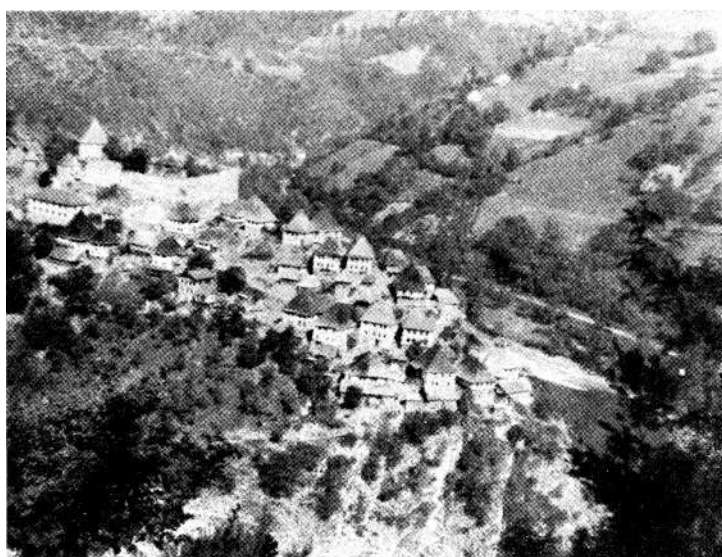

Konaci Mustajbega Babica kraj bivše Vijećnice u Sarajevu. Sličnost doma na Mejtašu s ovim kompleksom u elementima kompozicije je očita premda je evolucija tehnike i materijala na novoprojektiranom objektu uočljivo i jasno izražena

vaju velike promjene u tom sektoru društvene djelatnosti. Gabarit naselja sve više ulazi u analitičku komponentu stvaranja arhitektonskog djela i vidimo ohrabrujuće rezultate. Dostignuća sarajevskih arhitekata Peterčića, Čičin-Šaina i Jurića u dograđivanju starog Konjica predmet su opće pažnje i priznanja, pored drugih, manje zapaženih ostvarenja. Među projektima naročito je zapaženo rješenje stambenih objekata arhitekta Čičin-Šaina kraj džamije na Džidžikovcu u Sarajevu, koji je uspio jednim višim arhitektonskim tijelom zaustaviti izgradnju u nizu, a sa dva doksatna elementa, bar u manjemu, stvoriti ambijent i prostorne relacije mahalske džamije.

Poseban problem predstavljaju dvije urbanističke aglomeracije: prastaro naselje Vranduk na Bosni niže Zenice i vanredno lijepi gradić Počitelj na Neretvi niže Mostara. Ova dva mjesta su stvarni muzeji arhitekture pod vedrim nebom, no njihovo održavanje otežava činjenica da oba lagano ali sigurno umiru jer su izgubili ekonomsku bazu

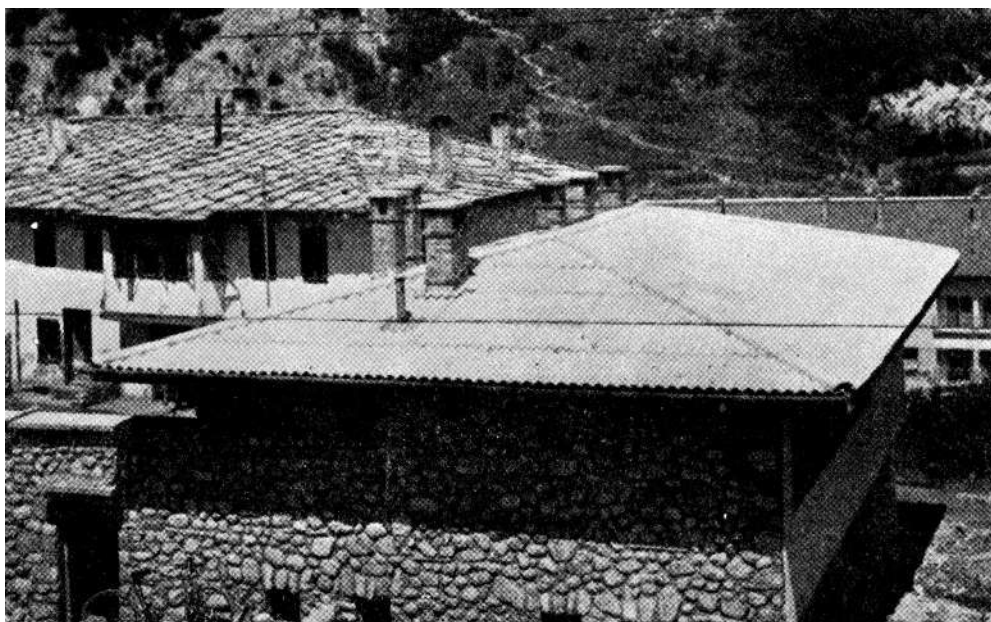

svog opstanka. Pitanje je šta da se radi u konkretnom slučaju. Vjerovatno bi Vranduk mogao postati stambeni satelit budućeg industrijskog centra Zenice, dok bi trebalo da Počitelj dobije neku malu industriju ili nešto slično za svoju životnu podlogu.

ČUVANJE URBANISTIČKIH TEKOVINA

Val turske najezde prema srednjoj Evropi uvjetovao je nastajanje niza proizvodno-trgovačkih centara u Bosni i Hercegovini. To dovodi do naglog formiranja građanskog staleža u našim krajevima, do snažnog razvoja građanske kulture, a sve se to odrazilo i u izgradnji gradova po izvjesnoj shemi, čije korjenje treba tražiti na Istoku i koja je, razumljivo, od mjesta do mjesta varirala, organski se prilagođavajući specifičnom. Uz glavne puteve i pogotovo na njihovim raskršćima okupljaju se proizvođači i posrednici koji opskrbljuju ogromnu armiju u pokretu. Shema je redovno ista: hamam i han, džamija i škola — okupati se poslije puta, najesti i naspavati, ostati idejno povezan sa zajednicom. Ova četiri osnovna elementa, od kojih se s obzirom na veličinu naselja svaki može pomnožiti sa bilo kojim cijelim brojem, uvijek se u srži poslovnog dijela grada-čaršije (city-a). Medusobno oni su povezani ulicama i trgovima uz koje su nizovi dućana, malih obrtničkih i trgovačkih radiona koje poslužuju stanovnike naselja i prolaznike. Tu se radi — tu se, međutim, ne živi. Živi se podalje, pri padini, u ma-

Vranduk — jedna od najljepših drvenih aglomeracija na teritoriju Bosne. Nažalost, higijenski uslovi su očajni, sve je ovdje derutno i neminovno osuđeno na brisanje, ako se ne nađu materijalne osnove za radikalno saniranje

Dogradnja postojeće aglomeracije u Konjicu. — Objekti arhitekta Čičin-Saina. Dok se postavljani objekti upravo stapaju u jedinstvenu cjelinu sa starom arhitekturom u pozadini, objekt sasvim lijevo djeluje strano i nametljivo

hali, u kući koju susjed do susjeda gradi po utvrđenim principima.

Pogledajmo Počitelj, gradić uz Neretvu niže Mostara. U dolini uz rijeku smještena je čaršija s nizovima dućana, s velikim hanom i hamamom. Odmah iza hana i hamama medresa čiji imaret (kuhinja) treba namirnice iz čaršije, čiji đaci također koriste hamam. Poviše medrese džamija. I oko svega stambena zona, položena amfiteatralno po padinama. Naselje nadvisuje utvrđenje, sjelo kapetana. Dvije vertikale - munara i sahatkula-akcentuiraju, ali ne dominiraju; nedostaje im materijalni kvantitet potreban za dominaciju.

Uravnoteženost interesa pojedinaca i interesa zajednice, ostvarena kroz esnafske organizacije, dala je sjajnu urbanističku realizaciju, vjerovatno bez prisustva urbaniste i bez poznavanja planskog urbanizma. Ona se, štaviše, manifestirala ne samo tlocrtno-funkcionalno, nego i prostorno, tako da su nepisani zakoni, koji su se poštovali, osigurali svakoj kući sunce, zelenilo, vidike . . .

Što je u Počitelj u ostvareno u malom, to je u Sarajevu ostvareno u velikom. Samo organizam je veći, složeniji, kompliciraniji. Mjesto jednog hana, oko pedeset hanova, mjesto jedne džamije, preko stotinu džamija. Šta više, pored glavne čaršije, nastaju još i druge — satelitne — na Vratniku, na Hisetima. . . , nešto kao današnji rajonski centri. Osnovna koncepcija ostaje ista — zonska podjela, kako bi se reklo u savremenom urbanizmu, rad i stanovanje, dolina i padine. Pojas stanovanja razbija se u niz mikrorajona, niz mahala. Pedesetak kuća, mahalska džamija s munarom kao mahalskim akcentom s primarnom školom (mektebom), s pekarom, zelenarom, česmom. Nastaje diferenciranje prometnica po intenzitetu prometa. Kao što iz jednog debla rastu tri-četiri osnovne grane, na ovima druge manje-sekundarne, a na njima grančice koje nose lišće i plodove, tako i u ovom organskom urbanizmu iz centra, city-a,

čaršije (u dolini), izlazi radijalno nekoliko glavnih drumova, od kojih se odvajaju sokaci, a od ovih sokačići i čikme (čor-sokaci). Radi li savremeni urbanista nešto drugo? On zapravo tek malo modificira s obzirom na nove društvene potrebe, nove zahtjeve saobraćaja, nove tehničke mogućnosti. U biti, stare i poznate stvari postale su dogmom savremenog urbanizma.

Izgradnja kapitalističke epohe, bazirana na zemljišnoj špekulaciji ne obazirući se na interese zajednice, podizala je objekte koji su postojeće ansamble ne samo estetski narušili, nego štaviše i neodgovorno oduzeli okolini mnogobrojne tekovine ranije urbanističke discipline: sunce, zelenilo, vidike, pa čak i pravilna zračna strujanja nad gradom. Te konstatacije navode čovjeka na razmišljanje nije li potrebno ne samo čuvati pojedine objekte i njihovu užu okolinu, nego i sve pozitivne vrijednosti starog urbanizma. Budući da srno mi danas u mogućnosti sukcesivnog ispravljanja grešaka, potrebno ih je pravilno i na vrijeme, uočiti, kako ne bi i dalje dolazilo do njih.

Dne 14 aprila 1953, nakon savjetovanja konzervatora FNRJ u Splitu, Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH organizovao je u Mostaru jednu javnu diskusiju s predstavnicima lokalnih narodnih vlasti i građanstva o pitanju djelovanja službe zaštite. U diskusiji se, između ostalog, mnogo navraćalo na urbanističku problematiku starog i novog Mostara, osobito u vezi s davanjem lokacije za stambenu trokatnicu kraj Roznamedžijine džamije na prostoru bivše medrese. Diskusija je pokazala da je baš nekontrolisana izgradnja nekoliko zadnjih decenija ugrozila pravilno funkcioniranje gradskog organizma. Statistički se može dokazati, štaviše to je stvar zdrave logike, da su ispravno zračenje, provjetranje i osunčanje sudikamo važniji faktori za zdravlje stanovnika nego vodovod, električna, plin i asfaltirane ceste, i sljedstveno tomu, da nemamo pravo oduzimati čovjeku

Počitelj — muzej arhitekture, gradić koji naglo umire. Već danas je oko dvije trećine kuća napušteno i bez krova.

primarne vrijednosti da bismo mu osigurali sekundarne. U zaključcima diskusije rečeno je između ostalog sljedeće: »Terasatski oblik terena iziskuje poštivanje jedne već formirane urbanističke prednosti koja omogućuje pogled prema Neretvi kao glavnoj atrakciji grada, te sunce i zrak stambenim objektima. Zgrade su do austrijskih vremena na bazi društvene discipline bile u pravilu građene stepenasto. Tog se principa treba i danas držati, utoliko prije što je bombardovanje (za vrijeme rata) omogućilo da se to postigne (da se izvrše korekture) bez velikih materijalnih žrtava.«

Prema zaključcima pomenute diskusije Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH pristupio je izradi Pravilnika o čuvanju spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Mostaru. Projekt pravilnika je dat na diskusiju zainteresiranim forumima, njegov prvi član glasi: »Za stari Mostar karakteristična je ova urbanistička koncepcija: izduženi tip naselja u kotlini s obje strane rijeke Neretve s naglašenim tranzitnim prometnim arterijama. Jezgro toga dijela grada je okolina Starog mosta, nekada poslovni dio grada, koji u urbanističkoj koncepciji treba u cijelosti sačuvati. Još u prošlim vijekovima u gradu je bila provedena zonska podjela na principu: u čaršiji se radi, u mahalama stanuje, što u izvjesnoj analogiji, savremeni urbanizam također propagira. Izgradnja je mahom jednokatna, u čaršiji u nizu, u mahalama individualizirano, sa sivim krovovima, što treba da bude putokaz kako bi se sačuvala uspjele urbanističke koncepcije koje su ovdje ostarene. Nesklad unesen nekontroliranom izgradnjom u eri kapitalizma, potrebno je postepeno ublažavati korekturama urbanizma, arhitekture i namjene. Novi Mostar

Ulica u starom Sarajevu — stambena zona (snimak iz vremena prije rata)

Nova ulica u Konjicu — stambena zona. Ulica je formirana u smislu dograđivanja postojeće historijske aglomeracije (arhitekti Peterčić, i Jurić)

trebalo bi izgrađivati pored starog, a ne ugraditi u stari.«

Nije to ljubomorno čuvanje onog što život odnosi u nepovrat. Nije to muzejski shvaćeno konzerviranje materijalnog objekta. To je nastojanje da se sačuvaju principi postignuti tokom stoljeća i korisno primjene u današnjici, pri čemu ostvarene koncepcije postaju regulator — regulator koji

će spriječiti da se u eri prometa dvadesetog vijeka grade trokatnice i četverokatnice uz profil ulice, formirane u uslovima prometa sedamnaestog stoljeća i rijetke individualne izgradnje. Uvjeren sam da će i naši novi građevinski pravilnici, oslobođeni imperativa prosperiteta privatnog kapitala, u biti postaviti iste zahtjeve.

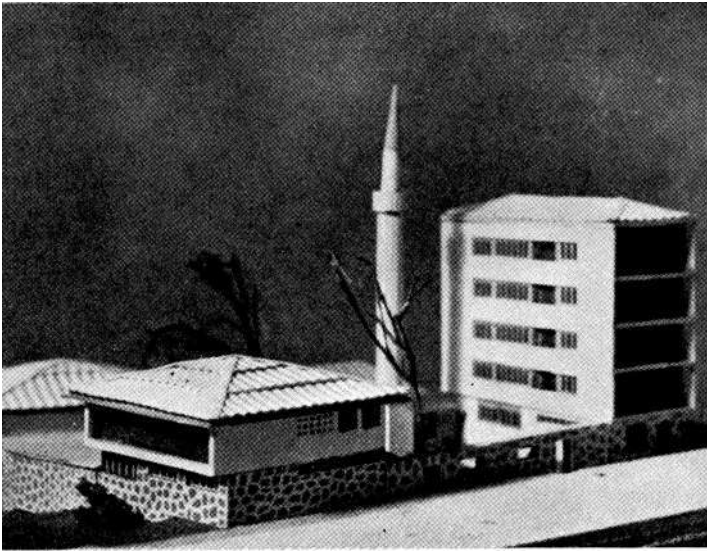
STVARANJE NOVIH URBANISTIČKIH OKVIRA

Grad je živi organizam; svaki zastoj u razvoju i regeneraciji njegova tkiva može ugroziti njegov opstanak. U odnosu na historijsko naslijeđe od arhitekta koji dograđuje postojeću aglomeraciju ne treba uvijek očekivati podređivanje, nego često daleko više — ravnopravan doprinos regeneraciji organizma.

Od slučaja do slučaja, jedamput smo u mogućnosti da sa minimalnim adaptacijama i dopunama sačuvamo skoro netaknut ambijent kao historijsku oazu, drugi put dograđujemo postojeće aglomeracije novim objektima, kao na pr. u Konjicu, a koji put moramo pribjeći formiranju potpuno novih ambijenata oko spomenika, vodeći — jasno — pri tome računa o prostornim zahtjevima koje karakter spomenika postavlja svojoj okolini. Ovamo bi spadao pomenuti projekt muzeja kraj Ferhadije u Banja Luci i stambenih objekata kraj džamije na Džidžikovcu u Sarajevu. Natječaj za stambeno-upravnu zgradu VGP »Petar Mećava« u Travniku stavio je projektante pred sličan problem: potpuno osamljena, među zgradama, koje s njom ne stoje ni u kakvim zadovoljavajućim relacijama, stoji ma-

la džamija Konator sa visokim drvenim krovom, i drvenom munarom. Stao sam na stanovište da u neposrednu blizinu treba staviti dva-tri manja objekta tako da sa džamijom formiraju intiman prostor, a koji bi grupacijama zelenila bio potpuno odvojen od postojećih i novoprojektiranih zgrada oko novoformiranog trga, po dimenzijama znatno iznad mjerila džamije. Jedina veza između intimnog prostora kraj džamije i samog trga bila bi ispod zelenila. Skučeni prostor sa manjim objektima uz džamiju uspostavio bi oko spomenika odgovarajuće prostorne relacije, a ujedno bi se zelenilom potpuno ispriječio pogled sa distanca kakve objekat u smislu historijske istine ne podnosi.

Svakako najveći problem ove vrste, i najveći konzervatorsko-urbanistički problem uopće u našoj zemlji, je problem sarajevske čaršije. Okupacijom Bosne počelo je naglo propadanje ove jedinstvene aglomeracije, a rušenjem 1949 godine bez ikakvog prethodnog studija i projekta, jedinstveno čaršijsko tijelo je raskomadano, tako da se za konzervatora urbanistu postavlja problem, slično problematici konzervatora freskiste: komade nekoć

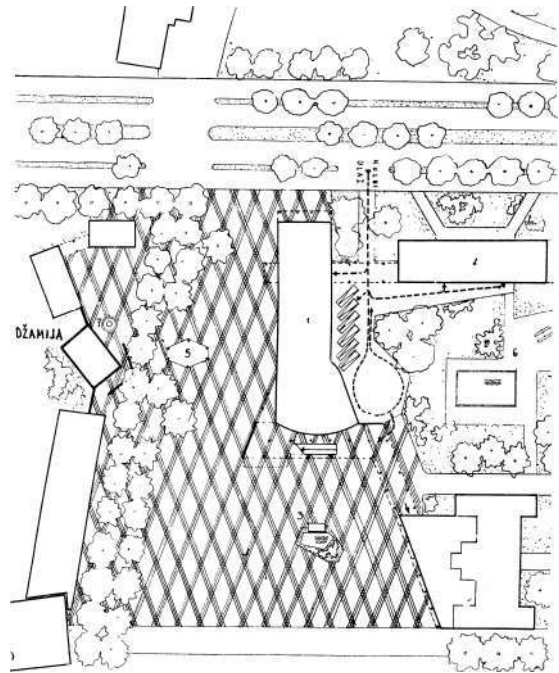
Novi objekti oko džamije na Džidžikovcu u Sarajevu — maketa. (Arhitekt A. Čičin-Šain). Na skučenom terenu arhitekt je uspio izmiriti dvije divergentne epohe

jedinstvene kompozicije povezati neutralnim tonom u jedinstvenu likovno-kolorističku cjelinu. Zadatak je utoliko teži, što je taj neutralni ton život savremenog grada (jer čaršija nije mrtva), pun gibanja i ritma svakidašnjice, različit i gotovo dijametrično oprečan od života koji se tu odvijao kad se čaršija formirala.

Dosadašnji analitički rad na ovom problemu dao je vidne rezultate naročito u studiji arh. Neidhardta i radu komisije kojoj je povjerena izrada programa za projekt nove čaršije (prof. H. Kreševljaković, arhitekti J. Neidhardt, H. Redžić, E. Kapetanović, Dž. Čelić).

Sarajevska čaršija počela se formirati polovinom petnaestog stoljeća. Glavni arhitektonski objekti nastaju u šesnaestom vijeku, ali je njeno formiranje ipak produkt mnogo dužeg perioda, tako rekuć ono je trajalo do nedavno. Ovo je bila zanatsko-trgovačka četvrt grada. Pojedine vrste

zanata zauzimale su čitave ulice, a radilo se u okviru esnafskih (cehovskih) organizacija. U periodu blagostanja na čaršiji se izgrađuje više hanova — trgovačkih hotela u današnjem smislu, bezistana (robnih kuća), hamama, diara i drugih utilitarnih, arhitektonski vrijednih građevina, te čitav niz vjersko-prosvjetnih objekata od naročite arhitektonske vrijednosti, kao što su niz monumentalnih džamija, medresa, hanikah, Stara pravoslavna crkva, srpska škola itd., a sve se to dopunjuje zelenilom, šadrvanima i sebiljima, sahat-kulom ... i povezuje nizovima dućana. To horizontalno povezivanje izvjesnim tipskim, standardnim elementom koji se u staroj čaršiji ponavlja bezbroj puta, naročito je karakteristično i možda bi bilo potrebno

Urbanistička studija okoline Konator džamije u Travniku. Spomenik je odvojen od savremene izgradnje i povezan sa dva mala objekta na poseban, intimni prostor

Sarajevska čaršija — slika između dva rata. Danas je ovo područje grada prepuno kaverni i traži svoje rješenje

naći adekvatan savremeni elemenat kojim će se ovaj princip povezivanja manifestovati i u novoj čaršiji a na onim mjestima gdje to bude potrebno. Po dolasku Austrije čaršija počinje da propada, nestaje cehovskih organizacija, nastaje kaos i anarhija u privrednom životu, a to se odražava i na arhitekturi. Hanovi i hamami se ne popravljaju, tipski dućan više ne zadovoljava. Bez ikakvog respekta prema kulturnom nasljeđu u čaršiji se u svrhu eksploatacije diže niz višekatnih najamnih kućerina — nastaje disharmonija. Makar i po cijenu znatnih materijalnih gubitaka, mi moramo ponovo uspostaviti sklad između pojedinih arhitektonsko-urbanističkih — starih i novih — ostvarenja u ovom dijelu grada.

Danas se postavlja pitanje buduće namjene čaršije. Kod toga se rukovodimo potrebom da riješimo problem kreativno, prema našim novim društvenim potrebama, da stvorimo živ organizam — dio savremenog Sarajeva.

Treba li dati čaršiji lokalni ili regionalni značaj? Da bi mogli zauzeti određen stav, postavimo analizu mogućnosti:

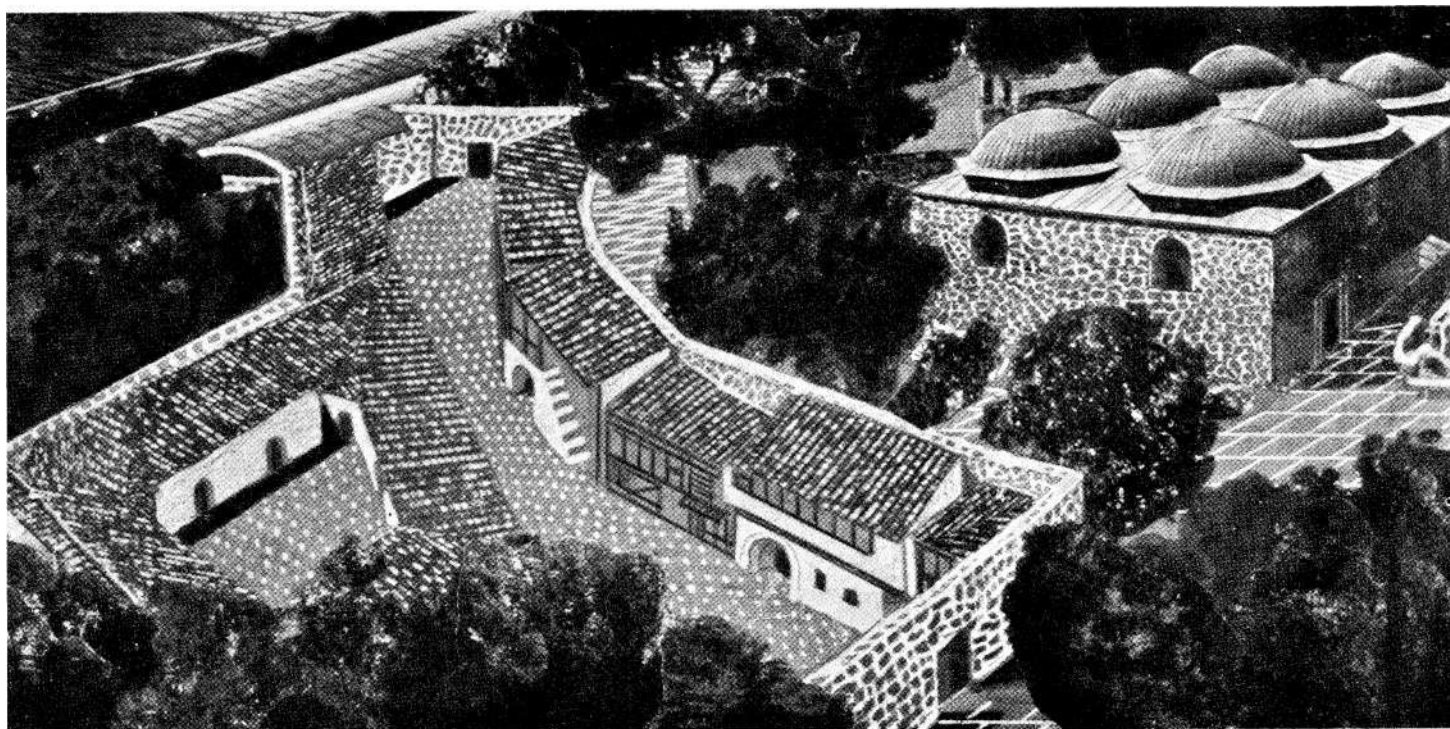
- 1) Esnafsko-feudalna čaršija kao muzej pod vedrim nebom.
- 2) Rajonski park u kome bi bili konzervirani pojedini spomenici.
- 3) Trgovačko-obrtnička četvrt grada, u kojoj bi spomenici ostali kao ozelenjene oaze.
- 4) Turistička četvrt izgrađena prema savremenim načelima.
- 5) Rajonsko kulturno središte sa Domom kulture, Dječjim obdaništem, parkom itd.

6) Republikansko kulturno žarište. Ova posljednja mogućnost je kompromis između svih gornjih namjena. Upravo zato jer može obuhvatiti i u sebe uključiti sve potrebe, realna je, ekonomska i ostvariva. S obzirom na to da se u čaršiji radi o spomenicima kulture koji su postali svojina cijele Republike, štaviše cijele FNRJ, logično je da se područje čaršije koristi u tom širem smislu.

Pitanje regulacije čaršije je prvenstveno umjetničko pitanje, zadatak urbanističko-prostorno-plastičnog karaktera, pri čemu treba nekadašnje privredno središte pretvoriti u centar za okupljanje ljudi nauke, pera, kista, dlijeta i umjetnih zanata, centar za čuvanje dokumenata ljudske djelatnosti i kulture u prošlosti i sadašnjosti. Čaršija ima pet stotina godina staru tradiciju i na to sedimentaciji (kulturnih dostignuća kroz stoljeća treba smjestiti nadgradnju socijalističkog društva, a to nužno mora da se manifestira i u arhitekturi koju će ugraditi naša epoha.*

Unutar rastrganog tijela čaršije srediti — konzervirati i restaurirati — pojedine sačuvane historijske oaze, osposobiti pojedine značajne spomenike za savremene funkcije i sve to prostorno povezati tako da očuvamo bitne prostorne odnose, da damo akcente našeg vremena i da tamo smjestimo sve što će konačno značiti rekreaciju duha uz zadovoljenje svih drugih, pa i turističkih, potreba — to je ono što očekujemo. O konačnom arhitektonsko-urbanističkom izrazu tog dijela Sarajeva, premda izvjesne ideje pa i predprojekti

Analitičke postavke po prof. arh. J. Neidhardt.

Rješenje sarajevske čaršije je jedan od najtežih zadataka za naše urbaniste. Ovako bi izgledali Halači sa Brusa bezistanom prema studiji prof. arh. J. Neidhardt.

postoje, zasada se još ne bi moglo konkretno govoriti.

*

Postavljena tema ovim svakako nije iscrpljena. Niz zapažanja i iskustava, koja sam gore iznio ne

znače ni recepte ni zaključne stavove, nego prosto dio materijala za diskusiju ove teme, interesantne i značajne, ali dosada — bar kod nas vrlo malo i, uglavnom, uzgred tretirane.

RÉSUMÉ

L'idée d'une ville est liée généralement, au psychique, tellement à la notion de ses principaux monuments culturels et historiques qu' ils en deviennent comme une personification de la localité.

Pourtant l' essentiel est qu' un monument culturel ne naquit jamais seul et qu' il n'existait pas seul, mais que sa formation était conditionnée par des rapports nécessaires à ses environs proches et éloignés, ou si l' objet existait déjà, il en fallait tenir compte dans toutes les transformations ultérieures survenues dans son milieu. Bien que plusieurs monuments historiques ne soient autre chose que des coquilles architecturales d' un contenu social bien dépassé, il faut — soit qu' on les conserve comme une documentation des époques passées ou à cause de leurs qualités esthétiques et plastiques — pour les rendre compréhensibles, conserver ces monuments eux-mêmes, mais aussi bien leurs rapports fonctionnels et d'espace (ou au moins ceux d' espace) envers leurs environs. Autrement on ôte à un monument une partie de sa valeur, malgré la tendance de le conserver comme un document des époques écoulées.

On démolit souvent de tels monuments au nom du progrès, ou l' on indique par des constructions qu' il faudrait que le monument s'en aille. Pourtant, d'après les tendances modernes, il semble que c'est une maladie qui est en train de disparaître. Mais il y a une chose qui est pire, car elle apporte la destruction couplée du soin de conserver les monuments: c'est da tendance de »démolir ce qui n'a pas de valeur«, ou

»d'ouvrir la vue«, ou de »reveler le monument dans toute sa splendeur«. On crée alors de telles relations d'espace que le monument ne posséda jamais et qui changent complétement son caractère urbanistique, ce qui signifie en vérité un amoindrissement de la valeur intrinsèque du monument.

D'après l'auteur il y trois possibilités pour résoudre ce problème d'une façon satisfaisante. C'est d'abord (a) en gardant intactes les environs des monuments — p. ex. les environs du Vieux Pont à Mostar — comme une oasis historique dans la ville moderne. Ensuite, c'est (b) l'achèvement de construction de l'agglomération historique par des objets modernes, en y conservant la mesure et les principes fondamentaux de composition (comme on procéda à Konjic, à Livno etc). Enfin, c'est (3) la formation des milieux tout à fait neufs autour du monument, tenant compte des exigences d'espace que le monument demande par son caractère à ses environs, et où l'architecture moderne ne se subordonne pas à l'ancienne mais s'y exerce au pied d'égalité, comme p. ex. dans le »Carsia« de Sarajevo. Les conditions diffèrent pour chaque cas, et on y procède ou dans une de ces trois manières énumérées ou en combinaison du premier, second ou le troisième cas, ce qui est dans la pratique et en réalité le mode de plus souvent et le plus logique.

L'auteur illustre par plusieurs exemples, pris principalement de Bosnie et d'Herzégovine, les efforts et les fautes commises en résolvant ces problèmes.

PRIRODNE RIJETKOSTI U N.R. BOSNI I HERCEGOVINI I NJIHOVA ZAŠTITA

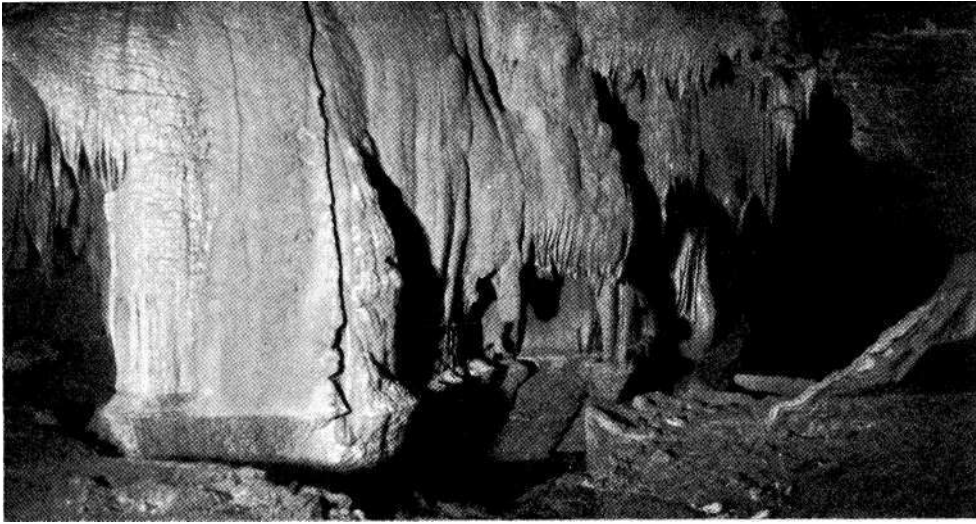
LES PROBLEMES DE LA PROTECTION DE LA NATURE DANS LA R. P. BOSNIE ET HERZEGOVINE

Rijetko ćemo gdje na području cijele Evrope naći jedno područje koje obiluje tolikim prirodnim rijetkostima kao što je to Balkansko Poluostrvo. Tu se nalazi prava riznica rijetkih biljnih i životinjskih vrsta, koje su se tu sačuvale kao predstavnici ostataka stare izumrle predledničke flore i faune. Izvanredne prilike u geološkom razvoju našeg kopna dozvolile su da se na izvjesnim vrlo povoljnim mjestima sklone i sačuvaju brojne rijetke vrste, čije porijeklo dopire gotovo u najstarija vremena života na zemljinoj kugli, te kojih; naravno, nema više nigdje na cijelome svijetu. Ne samo ti, takozvani tercijski i glacijalni relikti naše flore i faune, nego i prostrano područje krša, koje se pruža zapadnim dijelom Balkanskog Poluostrva, sa svojim posebnim uslovima života, omogućilo je stvaranje i očuvanje niza oblika živih bića prilagođenih tim ekstremnim (i podzemnim i nadzemnim) uslovima, — oblika živih bića koji također predstavljaju danas često jedinstvene primjerke sua generis. Po tim osobinama poznato je Balkansko Poluostrvo već odavna, i u naučnim krugovima cijelog svijeta vlada i danas ogroman interes za našu floru i faunu.

Poznato je da danas u svijetu ima još vrlo malo netaknutih prašuma u kojima se biljni i životinjski svijet razvijao od iskona do danas bez jačih zahvata čovjeka i njegove kulture. Koliko značenje za nauku imaju prašume u kojima se može promatrati nesmetana prirodna dinamika razvoja, kako pojedinih biljnih i životinjskih vrsta, tako i cjelokupne biocenozne, ne treba ni govoriti. Istraživanja rijetkih ostataka prašuma pružila su dragocjena saznanja nauci, a kroz nju i privrednom razvitku ljudskog društva. Prašume su se u većim razmjerima sačuvale samo u tropskim i subtropskim oblastima, dok se u umjerenom pojasu, a naročito u gusto naseljenoj, kulturnoj i »staroj« Evropi njihov broj sveo na reliquiae reliquiarum. U Evropi su poznata samo nekoliko prostranija prašumska kompleksa, od kojih na prvom mjestu onaj u Poljskoj (poznata Bialoveška Šuma), zatim u Cehoslovačkoj (Boubin-Kubany i Pop Ivan u nekadašnjoj Potkarpatskoj Rusiji, danas u

SSSR-u), te u Rumuniji. Nekoliko sasvim malih prašumskih sastojina postoji i u zapadnim državama. Tako je jedna omanja »prašuma« hrasta crnike (*Quercus ilex L.*) sa bukvom, tisom i božikovinom (*Ilex aquifolium L.*) izdvojena kao prirodna rijetkost prvog reda u departmanu Herault u južnoj Francuskoj, a nedavno smo mogli čitati u štampi i o jednoj manjoj prašumi »negdje« u Austriji, o kojoj se čak i lokacija čuva u tajnosti, da bi se spriječila posjeta turista i time narušavanje prirodnih uvjeta. Sve su to objekti koji su izdvojeni i koji se čuvaju kao prvo-razredne rijetkosti. Kod nas, međutim, a naročito u Bosni i Hercegovini, ima još velikih prostora pokrivenih šumom u kojoj čovjek nije vršio nikakve zamašnije zahvate sječe ili krčenja. One su se sačuvale često samo u nepristupačnim planinskim predjelima (zahvaljujući slabim saobraćajnim vezama), a po svom sastavu, veličini i bogatstvu života katkada daleko nadmašuju spomenute prašumske rezervate u ostaloj Evropi.

Iako, zahvaljujući na prvom mjestu tim izvanrednim prilikama pod kojim se je razvijalo kopno Balkanskog Poluostrva, imamo zaista jedinstvene primjerke prirodnih rijetkosti, i to ne samo u životinjskom i biljnom svijetu, nego i u prirodnim tvorevinama kao što su lednička (glacijalna) jezera, kraške špilje sa podzemnim jezerima i vodotocima, vodopadi na organogenim sedimentima itd., ipak se ne možemo pohvaliti da smo sa svim tim prirodnim rijetkostima postupali onako kako bi trebalo. Ne samo da smo mjestimice ugrozili opstanak rijetkim primjercima biljnog i životinjskog svijeta, da smo često nepromišljenim postupcima uništili ili oštetili mnoge rijetke prirodne tvorevine, mi smo u nekim krajevima doveli u opasnost i manje rijetke biljke i životinje, tako da će i one uskoro postati prave prirodne rijetkosti. Sječom šuma, a u velikoj mjeri i požarima koji su u prvim poratnim godinama harali u krajevima oko Drine, decimirala su se staništa jedne od najrjeđih vrsta evropskih četinjara — Pančičeve omorike (*Picea omorika* (Purk.) Panč.), koja raste u prirodi još jedino kod nas na vrlo malom

Unutrašnjost kraške pećine Vjetrenice kod Zavale u Hercegovini. Foto Kušević

prostoru na granici Bosne i Srbije. Sječom, katkada za vrlo problematične potrebe, jedne isto tako rijetke planinske vrste borova - munike (*Pinus Heldreichii* Christ) nismo samo uspjeli da decimiramo ovo naše rijetko planinsko drvo, na mjestima gdje se sastojine možda neće nikada obnoviti, nego smo pojačali eroziju tla koje je munika čuvala, i time smo izazvali odronjavanja i zatrpavanja planinskih šuma koje niže leže. Sabiranjne ljekovitog bilja vršilo se i vrši se kod nas još i danas bez ikakvog reda i nadzora i ono je dovelo do toga da se, naprimjer, u nekim predjelima uopće ne može naći ni jedan primjerak raventa ili lincure (*Gentiana symphyandra* Murb.), a da i ne govorimo o tome kako se uništavaju planinski pašnjaci masovnim kopanjem korijenja čemerike (*Veratrum album* L.), koje je naročito ove i prošle godine uzelo velikog maha na planinama oko Foče. Mogao bi se navoditi još čitav niz sličnih primjera ali i ovo nekoliko pokazuje jasnu sliku, do koje je mjere kod nas pitanje zaštite prirode i prirodnih rijetkosti postalo ozbiljno, ne samo kulturno, nego i privredno pitanje.

Ovo nekoliko uvodnih riječi nije na odmet, jer se iz njih nazire važnost i aktuelnost zadataka koji stoje pred Zemaljskim zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, posebno u pogledu ovih posljednjih, često i nedovoljno »priznatih« spomenika prirode. Dok se o spomenicima naše kulturne prošlosti može i na području Bosne i Hercegovine govoriti konkretno i detaljno, izgleda da sa spomenicima prirode, sa takozvanim prirodnim rijetkostima, nije isti slučaj, te prije njihove zaštite treba još raščistiti neka načelna pitanja. Objekte i predmete iz naše kulturne prošlosti relativno je lako odrediti i dati im odgovarajuću karakteristiku kulturnog spomenika ili neke rijetkosti, jer za to postoji bogata literatura, dugogodišnja naučna istraživanja, a što je najvažnije, pripravnost našeg naroda i mjerodavnih faktora da spomenike kulture sačuvaju od propadanja. U tom smislu činjena je i čini se i danas zamašna propaganda, koja, kao što znamo, nije ostala bez uspjeha. Možda je i to jedan od razloga, koji olakšavaju

izdvajanje i zaštićivanje naših spomenika kulture, što samo u izuzetnim slučajevima takva izdvajanja mogu doći u sukob sa nekim lokalnim ili širim privrednim, saobraćajnim ili drugim interesima. Sa prirodnim spomenicima nije isti slučaj.

Postoji, nažalost, kod nas još uvijek tu i tamo mišljenje da se prirodnim rijetkostima ne treba posvećivati suviše velika pažnja, da je to u neku ruku »luksuz« za naše prilike, da se time sprečava razvoj privrede, saobraćaja itd., ukratko, da čovjek kod nas još nije ugrozio prirodu do te mjere da se ona sama ne bi znala sačuvati, te da, prema tome kod nas još ne postoji nikakva opasnost ni za prirodu *ni* za prirodne rijetkosti. Kod toga se, međutim zaboravlja na neke primjere kao što je potpuno nestajanje jelena iz naših šuma. Zadnji primjerak ubijen je prije kojih osamdeset godina u Hercegovini kod Ljubuškog, a zna se da je kod nas jelena bilo nekad u velikom broju, prema brojnim reljefima lova na našim srednjevjekovnim spomenicima. Na osnovu onoga, što nam govore neki mjesni nazivi kao što su: Dabar Polje, Dabrica, možda i Dabravine, pa zatim Risovac i slični, zaključuje se da je u Bosni i Hercegovini bilo nekad i dabrova i risova. Sličan primjer je i nestajanje orla kostobera iz šire sarajevske okoline, iako ga je tu bilo još prije pedesetak godina, što nam pokazuje ono njegovo veliko gnijezdo koje se čuva u zbirkama Zemaljskog muzeja.

Poznati su i brojni primjeri nestajanja pojedinih vrsta drveća iz nekih krajeva. Tako naprimjer crnog bora sa padina iznad Paklareva kod Travnika, gdje su ga botaničari *S e n d t n e r i*, poslije, *Beck* zabilježili još prije kojih šezdeset godina. Primjeri su također i brojna mjesta koja su još do današnjih dana zadržala nazive kao što su Tisovljak, Tisovica, Jelova Glava, Smrčanjan ili slično, a da nigdje više u blizini nema toga drveta po kome su mjesta nekad dobila taj svoj naziv.

Bilo bi pogrešno kada bi se iz prednjih riječi izveo zaključak da se kod nas u Bosni i Hercegovini nije ranije pomišljalo na zaštitu prirodnih spomenika, ili, da takvih pokušaja nije bilo u

ovom ili onom vidu.* Na području naše države zaštita prirode i prirodnih rijetkosti nije nikakva nova problematika. Ona se jedino nije razvijala podjednako, niti je poprimila iste forme na teritorij ama pojedinih naših republika. Pokraj toga što smo imali slučaj sa područjem NR Slovenije gdje je »varstvo prirode« ne samo vrlo stara tradicija, nego i odraz visokog stupnja kulture naroda, zatim sa područjem NR Hrvatske, gdje je već prije ovog rata bilo sprovedeno niz mjera za zaštitu rijetkih i ugroženih vrsta biljaka i životinja, te gdje se danas već radi na stvaranju ogromnog prirodnog rezervata na Plitvičkim Jezerima, područja NR Srbije, gdje je poslije oslobođenja došlo do stvaranja posebnog instituta za zaštitu i naučno proučavanje prirodnih rijetkosti, instituta koji je za kratko vrijeme vrlo efikasno zaštitio brojne predjele sa prvorazrednim prirodnim rijetkostima, — imamo na drugoj strani republike, među koje spada i NR Bosna i Hercegovina, u kojima se efikasnijim mjerama za zaštitu prirode i prirodnih rijetkosti pristupilo tek u najnovije vrijeme.

Ne bi se moglo tvrditi da ni na području Bosne i Hercegovine nije ranije bilo pokušaja da se sprovedu neke mjere oko zaštite prirodnih rijetkosti. Bilo je takvih pokušaja, ali su oni uvijek ostajali bez vidljivih rezultata. Mi ćemo neke od njih navesti. Tako je naprimjer, još 1905 godine podnešen predlog tadašnjem zajedničkom ministarstvu financija u Beču, da se iz redovne šumske eksploatacije, (koju je tada vršila austrijska

* Moramo ovdje, nažalost, primijetiti da nam prostor ne dozvoljava, radi uporedjenja, iznošenje podataka o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti u svijetu, a posebno u nekim evropskim državama kao što je naprimjer Švajcarska, gdje je zaštita prirode postala krupno nacionalno pitanje, kojim se ne bavi samo državna vlast, nego i brojne društvene organizacije. Ovom pitanju posvetićemo drugom prilikom više prostora, jer se iz njega možemo mnogo čemu poučiti.

kapitalistička firma Otto Steinbeis, kasnije pod starom Jugoslavijom preduzeće »Šipad«) izdvoji kao rezervat jedno poveće područje na planini Klekovači kod Drvara. Pokretač toga predloga bilo je Zoološko-botaničko društvo u Beču i niko manji, nego njegov tadašnji predsjednik, poznati botaničar R. W e t t s t e i n. Iz sačuvanih dokumenata može se utvrditi da je pitanje izdvajanja jednog prašumskog rezervata u Bosni, u kojem bi se sačuvala iskonska flora i fauna, bilo raspravljano i na Internacionalnom kongresu botaničara, koji se iste godine održao u Beču. Učesnici tog Kongresa posjetili su Bosnu i Hercegovinu i, vjerojatno tom prilikom, zaključili da bi trebalo u interesu nauke sačuvati bar nešto od onih prostranih prašuma, koje su vidjeli i koje je austro-ugarski kapital tada bezdušno eksploatisao. Predlog za izdvajanje rezervata tražio je da se područje oko samog vrha Velike i Male Klekovače, pokriveno šumama bukve, jele i smrče, te mjestimično »i naročito starim i debelim gorskim javorima« ograniči i izdvoji kao zaštićeno područje, te »potpuno prepusti svom sadašnjem stanju, što znači da se isključi iz svakog poljoprivrednog i šumarskog iskorišćavanja, od paše naročito, a lov (također i na grabljive zvijeri) da se zabrani do one mjere, do koje ne bi bili oštećeni okolni nastanjeni predjeli«.

Do izdvajanja tog rezervata nije došlo, a to se vidi iz pisma u kojem se spomenuti W e t t s t e i n ponovno 1909 godine obraća istom naslovu, ponavljajući svoju »smjernu« molbu i ističući ponovno svu važnost ovakvog rezervata za nauku. Istovremeno u pismu izražava svoje čuđenje što u tom pitanju nije još ništa učinjeno, iako su »postojala općenita odobrenja i predusretljiva obećanja od strane vlasti«, pa tim više još, što je »sa napredovanjem sječe drveta, mogućnost da se nešto spasi zastrašujući brzo išla svome kraju.«

Prašumsko područje Klekovače, koje je bilo u predlogu predviđeno da se izdvoji kao rezervat,

Treskavica Planina. — Glacijalno »Veliko Jezero« i njegova okolina. Foto Fukarek, 1935

pružalo se je u nadmorskoj visini od oko 1250 do 1871 metar (Vrh Velike Klekovače) i obuhvatalo ne samo mješovite šume jele, bukve i smrče, nego i »veći dio iznad gornje granice šume ležeće sastojine krivulja (*Pinus mugo Turra*), koje su izvanredno bujne, ali za iskorišćavanje potpuno nepodesne«. Područje je obuhvatalo, prema skici koja je bila priložena uz predlog, šume unutar granica povučenih sa kote 1246 (Čelekov Vrh) prema istoku preko kote 1467 na Stevanov Palež i Snježnicu prema zapadu, te preko Silovite Drage (kota 1435), Male Kosice (kota 1244), kote 1253, kote 1256, kote 1360, na početnu kotu Čelekovog Vrh.

Predlog, bolje reći smjerna, ali neuslišana molba, završavala je među ostalim i jednim prijedlogom upućenim na tadašnju šumarsku politiku u Bosni i Hercegovini, kojoj je prigovoreno i to, da bi se »riješenje moglo lakše ostvariti, pošto je poznato da se strme padine Klekovače i onako moraju čuvati kao zaštitne šume«.

Pred sam početak prvog svjetskog rata, godine 1914, pokrenuo je poslanik tadašnjeg Bosanskog sabora J. Vancaš pitanje o popisu »važnijih pri-

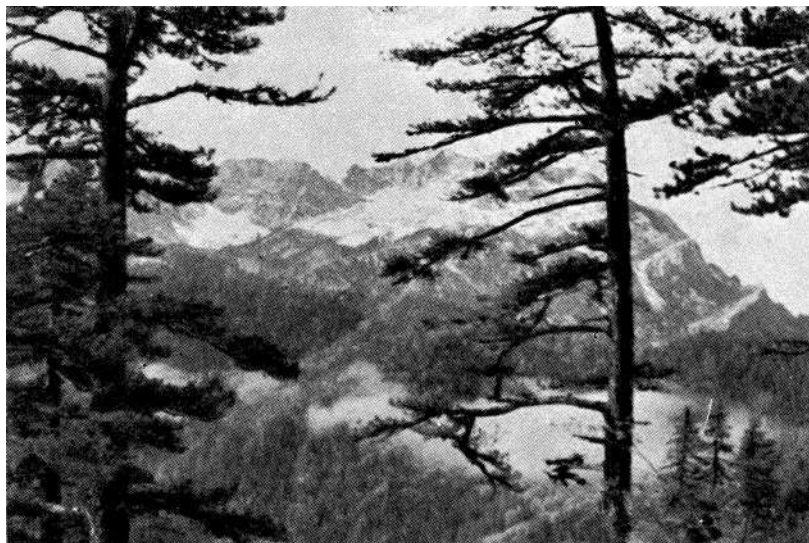
Sutjeske naših planinskih rijeka i potoka često su riznice rijetkog bilja i životinja. (Klanac Hrčavke, pritoke Sutjeske kod Milin Klada). Foto Fukarek, 1953

rodnih spomenika« na području Bosne i Hercegovine, koji bi se »na svrsishodan način, a na osnovu zakonskih mjera trebali u budućnosti sačuvati«. »Sabor« je mudro zaključio da se čitav predmet preda u nadležnost Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a ovaj je predao stvar dalje u rad tadašnjem kustosu botaničkog odjelenja — Karlu Maly-u, Karlo Maly je izradio opsežan i detaljan popis važnijih prirodnih rijetkosti i predložio da se, osim već ranije predložene predalpinske šume na Klekovači, stavi pod zaštitu čitav niz manjih i većih šumskih sastojina, među kojima jedna od sastojina Pančičeve omorike i to po izboru između sastojina Medna Luka i Smrčevo Točilo sa Suhim Dolom na Semeč Planini, Viogor Planine kod Ustiprače i Radomišlje Planine pod Jeleča. Nadalje, preložio je izdvajanje jedne sastojine munike (*Pinus Heldreichii Christ*) ili u »visokoplaninskoj zoni Prenj Planine, ili na Preslici Planini kod Brđana, te stijene Hranisave blizu Opančaka kod Pazarića, (gdje bi bilo dovoljno da se izvrši samo zabrana sječe i uništavanje šume)«. Osim toga predložio je izdvajanje po izboru jedne od sastojine crnog bora (*Pinus nigricans Host.*) i to: »na Semeč Planini kod Višegrada (na vapnencu)«, »na Varda Planini kod Rudog (na pramenju), i »sastojine crnog bora između Kupresa i Bugojna«. Ovim se predlog nije završavao, nego je tražio, da se proglasi prirodnom rijetkošću ijedan dio sastojine hrastova u Dubravama kod Stoca i Domanovića, zatim po izboru jedna sastojina pitomog kestena u Bosanskoj Krajini ili u okolici Konjica, sastojina ora ha između Jajca i rijeke Ugra. Također je bilo predloženo da se zabrani sječa (»u najmanju ruku bar ograničenje«) stabala medvjede lijeske (*Corylus Colurna L.*) na području srezova Konjic i Rogatica, zatim sječa stabala planinskog javora (*Acer Heldrichii Orph. in Boiss. = A. Visianii Nyman*) na Ravnoj Planini, Jahorini i Kleku kod Sarajeva, stabala poljskog ili lučkog jasena (*Fraxinus angustifolia Vahl = F. oxycarpa Wild.*) kod Žitomislića na Neretvi, stabala tise (*Taxus baccata L.*) »osobito one poznate prastare tise u Bukovom Dolu, srez Kladanj, sa promjerom debla od 80—100 cm. i onih dviju u selu Pepelarina, srez Zenica«, te na kraju i sječa onih nekoliko rijetkih stabala žute (bije)le koščele (*Celtis Tournefortii Lam.*) na Podgljivi kod Trebinja. Predlogu je naknadno pridodata i kraška šuma (»Ornus-Mischwald«) Bišina između Mostara i Nevesinja i dio područja »Šuma« zapadno od Trebinja.

Ovaj predlog nije prešao dalji put od puta administracije, jer je nastupio Prvi svjetski rat i u njemu, ako nigdje drugdje, a ono u »Beha provinciji« važila je poznata izreka: »inter arma silent musae«.

U razdoblju između dva rata bilo je također nekoliko bronamjernih pokušaja i nastojanja da se pristupi zaštićivanju brojnih prirodnih rijetkosti, koje su tada već bile dobro poznate; na po-

Volujak Planina gledana iz prašume Peručice. Foto Fukarek, 1935

dručju Bosne i Hercegovine. Zemaljski muzej, njegova prirodnjačka odjeljenja, bila su jedina ustanova, koja je koliko toliko vodila računa o zaštiti prirodnih rijetkosti i to više na taj način, što je te prirodne rijetkosti nastojala prenijeti i sačuvati u botaničkom vrtu ili u zoološkim i geološkim zbirkama, nego što je mogla, raspoložujući vrlo oskudnim sredstvima, sprovesti neku efikasnu zaštitu prirodnih rijetkosti na terenu.

Zaštitom prirode i prirodnih rijetkosti bavila su se povremeno i naša planinarska društva, nekad sa više, nekad sa manje uspjeha. Ta zaštita je bila više propagandnog karaktera i ispoljavala se u održavanju predavanja i pisanju članaka o prirodnim rijetkostima Bosne i Hercegovine u planinarskim časopisima. Najviše zasluge na tom radu imalo je planinarsko društvo »Priatelj prirode«, koje je izvjesno vrijeme imalo i speleološku sekciju sa zadatkom da istražuje i sprovodi zaštitu kraških špilja. Ta sekcija je, nažalost, bila kratkog vijeka, jer je i samo društvo, koje je tadašnji režim gledao poprekim okom, oskudijevalo potrebnim materijalnim sredstvima, a nije ni nalazilo potrebne podrške u tome radu. U društvenom glasilu »Snaga« objavljen je i jedan poveći članak Nedeljka Košanina pod naslovom »Zaštita prirode« u kojem su bile opisane sve važnije prirodne rijetkosti naše zemlje. Taj članak bio je prenesen iz jednog broja predratne »Borbe« i po svojoj aktualnosti mogao bi se i danas još negdje objaviti.

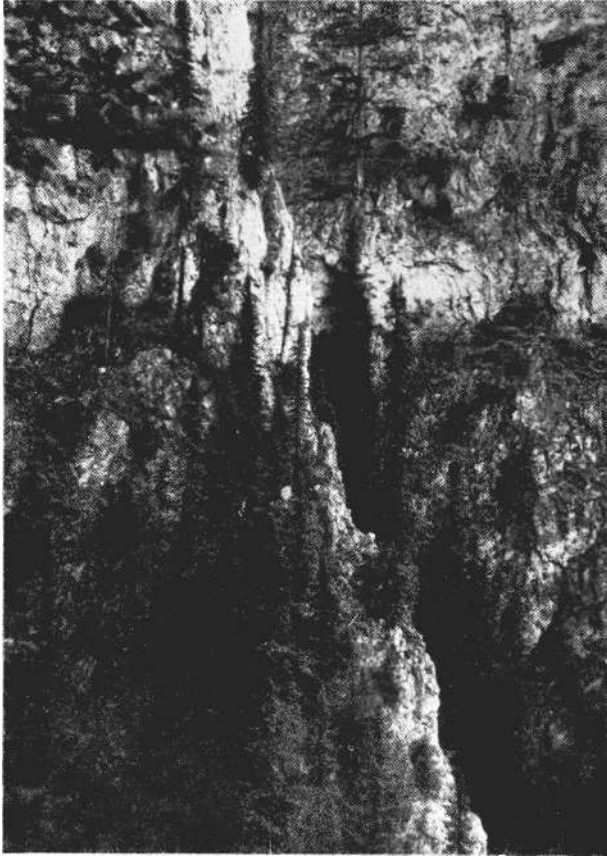
I druga planinarska društva radila su na zaštiti prirodnih rijetkosti. Tako je Društvo planinara u BiH podiglo na Trebeviću mali planinski vrtić u kome se uzgajalo naše rijetko planinsko bilje.

Prilikom Kongresa Saveza planinarskih društava, koji je održan u Zagrebu 1936 g., održan je i jedan opširan referat o zaštiti prirode i prirodnih

rijetkosti, pa je tu također spomenuto pitanje zaštite rijetkog drveća i nekih prašumskih predjela u Bosni i Hercegovini, Referent Dr. Fran Kušan, nije mogao da ne istakne veliko bogatstvo prirodnih rijetkosti naše flore i faune, koje se kod nas sačuvalo kao možda nigdje drugdje na svijetu, pa da istovremeno ne ukaže i na to, kako se sa tim dragocjenostima postupa neodgovorno i nepromišljeno.

Za ovo razdoblje vrlo je značajan članak Karla Malja koji je pod naslovom »Znamenito drveće naše zemlje u riječi i slici« izašao u prvoj svesci Glasnika Zemaljskog muzeja 1930 godine. U tom članku opisane su i ilustrovane fotografijama sve važnije znamenitosti naše dendroflora, među ostalim, naprijed spomenute prastare tise, carski hrast, bijela koščela, medvjeda ljeska i drugo rijetko drveće. Isti članak, samo proširen brojnim botaničkim podacima štampan je i u Godišnjaku njemačkog dendrološkog društva i tamo naišao na prilično interesovanje. U našoj dnevnoj štampi izašli su prikazi toga rada u kojima je isticano da se treba što prije pristupiti, odnosno, da su već poduzete mjere da se pristupi zaštiti navedenih prirodnih rijetkosti. Tako je sarajevska »Večernja pošta« u broju od 2. V. 1931 objavila prikaz profesora R. Zaplate u kojem je rečeno da ovaj »apel« ... »nije ostao nezapažen, jer je prije nekoliko dana, povodom ovog rada g. Malja, a na osnovu referata jednog odbornika, naše društvo za zaštitu životinja i rastinja zaključilo da pored ostalih svojih zadataka uzme u zaštitu i ono na što je g. Malj u spomenutom radu upozorio.«*

* Društvo za zaštitu životinja i rastinja izgleda da je imalo glavni zadatak »borbu« za humaniji postupak sa domaćim životinjama, za zaštitu cvijeća i drveća u parkovima. Ostala djelatnost toga društva nije nam poznata, pa naravno, ni to, da li je nešto konkretno učinjeno po pitanju zaštite rijetkog drveća, onoga koje je K. Malj naveo u svojem članku.

Strme litice Radomišlje u Zelengori obrasle su endemnom Pančićevom omorikom. Foto Nikiforov, 1938

Izgleda, međutim, da se više govorilo, nego što se činilo. Neke prirodne rijetkosti, koje je naveo Karlo Maly u svome članku, sačuvala su se i bez ičije intervencije. Stare tise u selu Pepelari i ona u Bukovom Dolu kod Kladnja bile su zaštićene već samim time, što je tamošnji narod vjerovao, da će pasti neka nevolja na cijelo selo, ako se ta stabla posijeku. Više ličnim nastojanjima samog Karla Maly-a i predusretljivošću tadašnjih šefova šumskih uprava u Podgrabu i Rogatici postavljene su ograde oko jednog stabla jele sa bradavičavom korom na Ravnoj Planini i oko stabla bukve sa hrastovom korom na prevoju Viteza kod Stambolčića, a stara medvjeda lijeska kod Oprašića između Rogatice i Borike dobila je betonsku »blombu«, na mjestu gdje joj se odlomila jedna velika grana.

Postojala je zakonska zabrana sječe stabala Pančićeve omorike i munike (sa izuzetkom dozvole sječe u naučne svrhe), ali se ona znala savršeno izigrati ako su bili posrijedi kakvi »podmazani« interesi. Tako se sjekla munika na strmim padinama Prenja, da bi se njome snabdijevale male potočare u Idbru i Bijeloj. Stabla su jednostavno proglašena kao »defektna« i posječena, a da nikoga za to nije zaboljela glava. I red sam početak okupacije donijela je sarajevska »Jugoslavenska pošta« u broju od 25 XI. 1940, jednu noticu u kojoj

je rečeno da će biti u »Smrčevom Točilu u rogatičkom srezu« sastojina »naše rijetke i cijelom svijetu poznate Pančićeve omorike proglašena Nacionalnim parkom«.

To bi bio u glavnim crtama jedan letimičan pregled svega onoga, ne baš mnogo plodnoga nastojanja oko zaštite prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini do početka rata i okupacije.

Rat i okupacija počinili su ogromne štete cijeloj našoj prirodi, pa i prirodnim rijetkostima. Mnoge šume su uništene, a među njima i šuma Bišina između Mostara i Nevesinja, koja se smatrala jedinstvenom šumom listopadnog drveća na kršu i koja je kao takva bila predlagana da se izdvoji kao prirodni rezervat. I u prvim poratnim godinama stradale su mnoge šume usljed suše i šumskih požara. Na području oko rijeke Drine su tada stradale i nekolike lijepe sastojine Pančićeve omorike, među njima i ona koja je bila »predviđena« da se izdvoji kao nacionalni park. Te sastojine su izgorjele do temelja i u njima se nikad više neće prirodnim putem povratiti ni Pančićeva omorika, ni ono ostalo rijetko endemno bilje koje je s njome raslo.

Već u prvim godinama poslije oslobođenja pomišljalo se i u NR Bosni i Hercegovini na zaštitu prirode i prirodnih rijetkosti. Biološki institut, koji je osnovan 1947 godine i koji je preuzeo na upravu botaničke i zoološke zbirke bivšeg Prirodoslovnog odjeljenja Zemaljskog muzeja i tako postao njegov nasljednik, namjeravao je privremeno, do osnutka Zavoda za zaštitu prirodnih rijetkosti, osnovati poseban referat za zaštitu prirode, ali u tome nije uspio zbog pomanjkanja kadrova. Po ugledu na druge republike pristupilo se zatim osnivanju Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Time je stvoren najpravičniji put kojim se može i treba prići zaštiti prirodnih rijetkosti na području Bosne i Hercegovine. Zavod, nažalost, do danas nije imao stručnjaka za zaštitu prirodnih rijetkosti, ali je na putu da i to pitanje najpovoljnije riješi i da proširi i u tom pravcu svoju aktivnost.

Institut za šumarska naučna istraživanja u Sarajevu pokrenuo je pitanje izdvajanja iz redovne eksploatacije nekih prašumskih rezervata u naučne svrhe. Koristeći se članom 7. Općeg zakona o šumama, u kojem je predviđeno da se »šumski predjeli naročitih prirodnih ljepota, kao i oni povjesnog ili naučnog značaja, mogu zakonima proglasiti za nacionalne parkove«, podnesen je predlog Izvršnom vijeću Republike i ono je donijelo zakonsko rješenje o izdvajanju prašumskog rezervata »Perućica« pod planinom Maglić u fočanskom srezu. Istovremeno Institut je uspio da izdvoji iz redovne šumske eksploatacije nekoliko prašumskih odjeljenja u šumskim kompleksima Lom kod Drvara, i u gospodarskoj jedinici Janj kod Donjeg Vakufa i Duba-Lješnici kod Tešnja. Ti prašumski rezervati treba da posluže na prvom mjestu naučnim istraživanjima, te se zbog toga u njima

načelno ne bi smjele dopustiti nikakve sječe, niti bilo kakvi veći zahvati u tlu ili sastojim, da se time ne bi narušili postojeći prirodni uslovi.

Kao što se iz prednjeg izlaganja moglo vidjeti, pred Zemaljskim zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine stoje danas vrlo odgovorni, ali zahvalni zadaci. Organizovati i sprovesti jednu temeljitu zaštitu prirodnih rijetkosti, na isti način kao što je to Zavodu uspjelo da učini sa brojnim spomenicima kulture u NR Bosni i Hercegovini, svakako je zadatak od prvorazrednog kulturnog značenja. U tom nastojanju Zemaljski zavod može uvijek računati na saradnju i pomoć, kako pojedinaca biologa, šumara i drugih, tako i nekih naučnih ustanova koje ne treba posebno nabrajati. Da bi te prve ozbiljnije korake Zemaljskog zavoda olakšali, izložićemo neke važnije objekte prirodnih rijetkosti o kojima će trebati povesti računa već u prvoj etapi rada.

*

Već je naprijed istaknuto, da se, u vezi sa prirodnim rijetkostima i njihovom zaštitom na području NR Bosne i Hercegovine, treba prethodno pozabaviti i nekim načelnim pitanjima. S obzirom da u našoj Republici ne postoji nikakva dublja tradicija zaštite prirode, nego možda nešto upravo suprotno od toga, to se takva akcija, naravno, neće sprovesti ni brzo ni jednostavno. Svaka nepravilno usmjerena i nedovoljno pripremljena akcija može pod takvim okolnostima u samom početku prikazati cijelu stvar u pogrešnom svjetlu. Nepravilno izabran objekt, ili nedovoljno objašnjavanje potreba njegovog zaštićivanja, može u datom slučaju cijelu akciju oko zaštite i očuvanja prirodnih rijetkosti u priličnoj mjeri kompromitovati. Prema tome, biće, dakle, potrebno sprovesti primjenu zakonskih propisa o zaštiti prirodnih rijetkosti postupno i sa ozbiljnijom pripremom kroz dnevnu štampu i društvene organizacije. Naročitu pa-

žnju kod izbora objekata zaštite treba posvetiti postavljanju prioriteta i izbjeći time staru grešku, da se traži zaštita i onoga, što je već bilo kojim drugim putem zaštićeno, ili čemu nije potrebna nikakva zakonska zaštita.

Da bismo ovo posljednje bolje osvijetlili, poslužićemo se jednim predlogom za zaštitu prirodnih rijetkosti, koji je bio objavljen u dnevnoj štampi. Predratni sarajevski dnevnik »Večernja pošta« u broju od 7, jula 1924 g. donio je jedan poveći članak nekog Dr. M. M., u kojem se govorilo o zaštiti prirodnih spomenika na području grada Sarajeva. Tu je opisana jedna, doduše vrlo zanimljiva, biljka koja raste u ozidanim kamenim obalama rijeke Miljacke. Pod »klobučić« mislilo se na jednu vrlo lijepu biljku (*Linaria Cymbalaria* (L.) Mill.) sa ljubičastim cvjetovima i zanimljivim procesom spuštanja sjemenki u pukotine među kamenje. Iako vrlo zanimljiva, ta biljka nije bila ničim ugrožena, niti joj je prijetila neka opasnost od bilo kakvih, možda tehničkih zahvata regulacije u koritu rijeke Miljacke. O njoj se nikad niko, pa ni nakon ovog novinskog članka, nije starao, a ona još i danas bujno pokriva sunčane kamenite obale rijeke Miljacke. Osim toga, ona ne pretstavlja nikakvu rijetkost u našim krajevima. U istom tom članku spomenuti su i oni su spontani (poludivlji) grmovi smokve, koji su izrasli na dvatri mjesta na obali Miljacke i Koševskog Potoka. I o njima se nikad nije niko starao, oni su svake jače zime redovno premrzavali i još danas, kao niski razgranjeni grmovi, rastu na istim mjestima gdje su bili »ugroženi« prije trideset godina!

Na jednak način predlagana je zaštita nekih vrsta našeg drveća (naprimjer poljskog jasena) na osnovu toga što je u to vrijeme bilo poznato samo nekoliko primjeraka. Kasnije su detaljna istraživanja pokazala, da ta ista vrsta drveća nije nikakva rijetkost i da nije kao vrsta ničim ugrožena, osim možda na nekim staništima, gdje joj treba pružiti

Rijetko bilje naših alpskih pašnjaka (Bjelašnica Planina). (*Linum capitatum* i *Armeria* sp.). Foto Fukarek, 1940

Među kamenjem na planinskom pašnjaku sačuvala su se od paše stoke pojedini buseni planinskog bilja. (Saxifraga prenja — Bjelašnica Pl.). Foto Fukarek, 1940

zaštitu iz domene šumskog uzgoja, a nikako, da ju zbog toga treba proglasiti prirodnom rijetkošću.

Kod nas postoji, naravno, i niz objekata prirodnih rijetkosti takvog značaja da se ne može ni diskutovati, da li ih treba zaštititi ili ne. To su, naprimjer, vodopad rijeke Plive u Jajcu, vodopad Kravica kod Čapljine, katarakti rijeke Une kod Martin Broda, vrelo Perutac u dolini Neretve kod Jablanice, te još niz značajnih kraških vrela, glacialna jezera u planini Treskavici, Zelengori i na nekim drugim planinama, dolina Dive Grabovice i Bile u Hercegovini, »Kazani« na rijeci Željeznici kod sela Dujmovića, brojne kraške špilje kao što je naprimjer Vjetrenica na rubu Popovog Polja, Kuvija na Hranisavi, Banja Stijena u dolini rijeke Prače, Biambarska Špilja kod Čevljanovića* i niz drugih. Zaštiti tih prirodnih rijetkosti prvog stepena treba prići bez oklijevanja, jer se neke od njih nalaze zaista u takvom položaju da im je efikasna zaštita neophodno potrebna. Nedavno se odlomio veliki blok sedre na vodopadu Plive u Jajcu, te tako potpuno izmijenio izgled ove prirodne znamenitosti Bosne i Hercegovine. Iako je moguće da je to došlo potpuno prirodnim putem, ipak se može pretpostaviti da su neki zahvati na regulaciji gornjeg toka rijeke Plive, u najmanju ruku ubrzali ovaj proces. Ovaj i slični slučajevi govore nam jasno da se o takvim objektima prirodnih rijetkosti treba da brine jedna stručna konzervatorska ustanova.

Kod zaštite ovih i ovakvih objekata treba uvijek imati pred očima i to da se tu ne radi o prostom postavljanju »table sa natpisom« o zaštiti, nego o aktivnom i efikasnom intervenisanju protiv svih namjernih ili slučajnih pokušaja da se prirodni izgled, sastav ili okolina objekta izmijeni. Nepo-

* Prilikom nedavne posjete Biambarskoj Špilji kod Čevljanovića mogli smo se uvjeriti o tome, kako i neki naši nesavjesni planinari znadu počinuti ogromne i nepopravljive štete na prirodnim rijetkostima. Nije se moglo utvrditi ko, ali svakako jedna povećana grupa izletnika ušla je u špilju i bacajući kamenje na strop polomila na velikim površinama sav špiljski nakit (stalagmite), koji su se tu stvarali kroz možda nekoliko stotina godina. Da bi donijeli kući neku uspomenu, polomili su toliko špiljskog nakita, da ga ne bi ni kolima mogli odvući.

trebno je navadati primjere, gdje su neki beznačajni lokalni, ili čak usko privatni interesi u prošlosti izazvali zahvate, kojim su neke prirodne rijetkosti prestale biti ono što su bile. Često će i danas još biti potrebno da Zemaljski zavod interveniše tamo, gdje se kod raznih građevinskih, industrijskih i drugih radova ne vodi dovoljno računa o nekom objektu prirodnih rijetkosti.

Osim navedenih prirodnih rijetkosti, koje su manje-više registrovane u svim spiskovima prirodnih ljepota Bosne i Hercegovine, biće potrebno, sporazumno sa geolozima, odabrati i zaštititi nekoliko nalazišta rijetkih fosila, možda hanbuloške amonite u dolini Mokranjske Miljacke, zatim tu i tamo spriječiti osnivanje kamenoloma upravo na takvim mjestima, gdje su se geološki slojevi pojavili u jedinstvenim i rijetkim formama. Za zaštitu kraških špilja imamo danas već izrađen detaljan njihov popis (vidi literaturu pod br. 8.) na osnovu kojega možemo lako odabrati one, koje imaju neko veće značenje i kojima doista treba neka zaštita.

U inostranstvu, a i kod nas u nekim republikama, velika se pažnja posvećuje zaštiti rijetkog bilja i rijetkih životinjskih vrsta. To se čini naročito tamo gdje su pojedine vrste postale veoma rijetke, te postoji opasnost da nestanu iz domaće flore ili faune. Kod toga treba razlikovati tri slučaja:

1. zaštitu pojedinih primjeraka,
2. zaštitu određenih rijetkih vrsta,
3. zaštitu cjelokupnih većih ili manjih biocenoza.

Rijetki primjerci biljnih i životinjskih vrsta su kod nas manje-više već poznati. To je na prvom mjestu staro ili neobično razvijeno drveće o kojem je bilo već ranije govora.* Od rijetkih primjere-

* Neki primjerci starog drveća nisu kod nas samo prirodna rijetkost, nego katkada i spomenik naše kulturne prošlosti. Tako bi se o starim kruškama u okolici Sarajeva, (naročito o onoj na vrhu Širokače), moglo govoriti i kao o spomenicima iz vremena robovanja našeg naroda pod feudalizmom. O debele grane tih krušaka, prema jednom putopisu O. Maurera, vješali su se pobunjeni i neposlušni kmetovi, još u vrijeme neposredno pred austro-ugarskom okupacijom.

Pokraj gibivog točila bujno razvijen sag bijelih cvjetova. (*Cerastium moesi-acum* Friv.) Bjelašnica Planina. Foto Fukarek, 1940

Runolist (*Leontopodium alpinum* var *krasense*) u Klapavicama na Čvrsnici Planini u Hercegovini. Foto Fukarek, 1939

raka životinjskih vrsta zasada nemamo registrovan ni jedan slučaj, odnosno, nije nam poznato da li postoji u našim predjelima neki primjerak, možda kakav albino ili nešto slično, što bi trebalo staviti pod zaštitu. Tu treba svoju riječ da dadu na prvom mjestu zoolozi i lovci. Izgleda, međutim, da će se efikasna zaštita moći pružiti u prvom redu rijetkom starom drveću, pa ćemo neke zaista rijetke primjerke i nabrojiti. Tako bi trebalo uvrstiti među prirodne spomenike:

dvije stare tise (*Taxus baccata* L.) u selu Pelari kod Begovog Hana, dvije nešto mlađe, ali ipak rijetke tise u selu Ljubovčići kod Pazarića, staru tisu u Bukovom Dolu u srezu kladanjskom,

»carski hrast« u selu Rankovićima kod Travnika,

staru medvjedu lijesku (*Corylus Colurna* L.) kod sela Oprašića (Rogatica),

staro stablo žute košće (*Celtis Tournefortii* Lam.) na Podgljivi kod Trebinja,

staru bijelu topolu (*Populus alba* L.) u Turbetu kod Travnika.

stari crni bor (*Pinus nigricans* Host) kod džamije u Pruscu,

te debelo staro stablo običnog gloga, koje se nalazi tu u blizini,

jelu sa bradavičavom korom (*Abies alba* Mill. lus. *verrucosa*) kod sela Begovine na Ravnoj Planini kod Sarajeva, stablo iste vrste u Pratnici, kod Žepča,

bukvu sa hrastovom korom (*Fagus silvatica* L. lus. *quercoides*), ako još postoji na prevoju Viteza kod Stambulčića.*

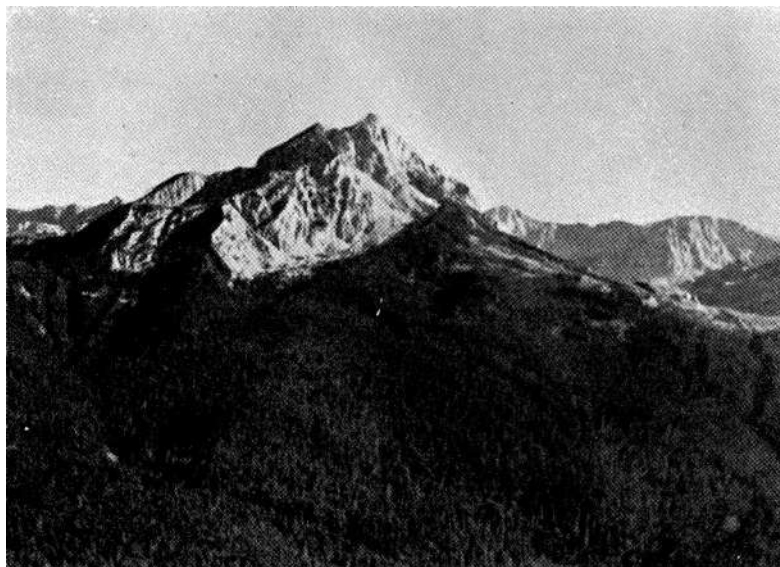
Ovom, svakako još nepotpunom, spisku trebalo bi dodati i sve one primjerke našeg rijetkog drveća i grmlja, koje je dobilo naziv »illyricus«, »bosniacus«, »varbossanium«, ili sličan, po kojemu se odmah može zaključiti da je ili rijetko ili ograničeno samo na naše krajeve. Tu se misli naravno samo na one primjerke, (nažalost, u mnogo slučajeva i danas još samo unikate), koji su poslužili botaničarima kao materijal za prve opise. Tu bi spadali u prvom redu primjerci:

bosanskog javora — *Acer obtusatum* W. K. ex Willd. var. *bosniacum* K. Maly sa Redeljevače ili Stupnika na Igman Planini kod Sarajeva, bosanskog kleniča — *Acer marsicum* Guss. var.

* Neke primjerke ovog rijetkog drveća, naročito one, na širem području oko Travnika zaštitio je već Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti.

Gore: Tu i tamo još po našim visokim planinama nalazi se ljekoviti revert ili srčanik (*Gentiana sylvandria*). (Bjelašnica Planina). Foto Fukarek, 1940

Dolje: U nižim planinskim predjelima ukrašuju šumske progaline brojne ljekovite pustikare (*Digitalis* sp.). Foto Fukarek, 1940

Vrh planine Maglič ispod koga se pruža prašuma Perućica. Foto Fukarek, 1953

varbossanium (K. Maly), od kojeg imamo danas samo jedno stablo na Hridu kod Sarajeva.

bosanske lipe — *Tilia illyrica* K. Maly iz sela Nahoreva kod Sarajeva,

te travničke lipe — *Tilia travnicensis* K. Maly iz jednog drvoreda u Travniku.

Veliku pažnju trebaće posvetiti zaštiti nekih veoma rijetkih naših endemnih grmova, a na prvom mjestu:

hercegovačkoj (ili orjenskoj) kurikovini — *Viburnum maculatum* Pantocsek u Okolici Trebinja i Bileće, te

hrvatskoj sibireji — *Sibirea croatica* Deg. et Bald. na planinama Čvršnjici i Čabulji u Hercegovini.

Time smo naveli već dva primjerka rijetkih vrsta koje treba kao takve zaštićivati. Poseban je slučaj sa takvim biljnim ili životinjskim vrstama, koje su kod nas postale toliko rijetke da su došle u opasnost potpunog izčezavanja iz pojedinih predjela ili sa teritorije cijele Republike. Neke su od njih zaštićene djelomično Zakonom o šumama i Zakonom o lovu*, ali se katkada ne vodi dovoljno brige da se ta zakonska zaštita i sprovede. U posljednje vrijeme postale su predmet rapidnog iščezavanja mnoge naše ljekovite biljke. Već smo naprijed naveli neke markantnije primjere, ali možemo kazati da to nisu samo usamljeni primjeri. Ljekovite bilje se kod nas sakuplja bez ikakvog reda i plana, tako da ono postaje u krajnjoj liniji jedno pravo pljačkanje prirode. Sabiranje lipovog cvijeta vrši se u nekim našim planinskim predjelima na taj način, što se prvo posjeku sve cvjetne grane sa stabla i onda bere sam cvijet sjedeći pod drvetom. Isto tako se radi i kod sabiranja ljekovitog med-

vjedeg uva (*Arctostaphylos uva ursi* L.), jednog puzavog grma, koji osim ljekovitog lišća ima i ogromno značenje kod smirivanja pokretnih kamenih točila, jer poput saga prekriva i vezuje velike i manje kamene blokove. Sabirači prvo načupaju velika bremena ove biljke zajedno sa korenjem i onda, sjedeći negdje u hladovini, obiru sa grana lišće koje jedino ima neku vrijednost u ljekarstvu.

Ne samo sabiranje ljekovitog bilja, nego i pretjerani lov i uništavanje nekih rijetkih životinjskih vrsta dovelo je i ove u opasnost potpunog nestajanja. Zaštitu ovako ugroženim vrstama nije uvijek lako pružiti. Svakako bi se moralo podvrći većem nadzoru i ograničiti sabiranje ljekovitog bilja tamo, gdje je ono posljednjih godina neracionalno sabirano, a isto tako treba potpuno zabraniti lov na neke ugrožene rijetke vrste životinja.

Od biljnih vrsta, koje su na bilo koji način ugrožene pretjeranim sabiranjem ili su zbog svoje rijetkosti u nekim krajevima na putu da iščeznu, trebaće staviti pod zaštitu među ostalim sljedeće:

ravent ili srčanik (*Gentiana symphyandra* Murb.),

arniku (*Arnica montana* L.),

boriku ili smilje (*Daphne Blagayana* Frey.),

dinarsku širištaru (*Gentiana (acaulis var.) dinarica* G. Beck),

božure (*Paeonia corallina* Retzd. i *P. officinalis* L.),

gorku djetelinu (*Menyanthes trifoliata* L.),

božikovinu (*Ilex aquifolium* L.),

tisu (*Taxus baccata* L.),

sominu (*Juniperus sabina* L.)

medvjede uvo (*Arctostaphylos uva ursi* L. i *A.*

alpina L.), te neke vrste kaćunovki (*Orchis* sp.), koje se sabiraju u velikim količinama zbog korijena iz kojeg se priprema salep.

* Zakon o lovu tretira neke rijetke ptice koje su u izumiranju, na pr. sivog sokola, kao grabljivice, pa bi to trebalo revidirati. (Mišljenje ing. R. Kneževića).

Dio prašume Perućice sa planinom Volujak u pozadini. Foto Fukarek, 1953

Na poseban način trebaće zaštititi alpsku ružu (*Rhododendron hirsutum* L.), koju imamo samo na planini Vranici u srednjoj Bosni., (pa i niz drugih vrsita koje dolaze jedino kod nas na toj planini), runolist (*Leontopodium alpinum* L.), koji nije baš toliko rijedak, ali je ograničen samo na neke naše planine (Klekovaču, Šator, Dinaru, Čvrnicu i Prenj), zatim niz endemnih vrsta zeljastog bilja kao što su naprimjer: *Symphyandra Hofmanni* Pant., *Halacsya Sendtneri* (Bois.) Dorfler, *Amphoricarpus Neumayeri* Vis. i *Heliosperma Retzdorffianum* Maly, koje je jedino moguće zaštitivati u kompleksnim prirodnim rezervatima.

Zaštitu rijetkog bilja od prekomjernog branja planinara ili botaničara-sakupljača, izgleda da kod nas nije potrebno sprovoditi na isti način i u istoj mjeri kao što se sprovodi, naprimjer, u NR Sloveniji. Naše rijetke planinske biljke više su ugrožene od stoke koja ih pase, nego od onih rijetkih planinara i botaničara-sabirača koji dolaze u naše planine. Osim toga, za ovakvu zaštitu potrebna je i organizacija, koja će spovoditi nadzor nad nekim ugroženim područjima, pa se, prema tome, zaštita našeg rijetkog planinskog bilja može spovoditi samo preporukama. Ipak, zlu ne trebalo, trebalo bi donijeti propise o ograničenju ili zabrani sabiranja rijetkog bilja, naravno, sa izuzetkom sabiranja u naučne svrhe, i tada samo u racionalnim količinama i sa ograničenjem slanja u inostranstvo iz merkantilnih pobuda.*

* Ovakva bi se zabrana sabiranja trebala prije svega donijeti za one rijetke primjerke naše troglobionske (špiljske) faune, koji su se prije rata u velikim količinama iznosili iz naše države. Pojedini naučnici u inostranstvu imali su kod nas čak i svoje plaćene povjerenike, koji su im hvatali rijetke špiljske životinje i slali poštom ili na drugi način. Tako su mnoge naše rijetke forme slijepih špiljskih insekata i drugih beskičmenjaka opisane od strane naučnika, koji nisu možda ni koraknuli po našoj zemlji.

Osim špiljske faune, koju treba zaštititi u cjelini, od ostalih životinjskih vrsta trebaće obuhvatiti mjerama zaštite u prvom redu neke ptice, koje su kod nas postale već vrlo rijetke i to:

kostobera (*Gypaetus Barbatus*)**
 orla zmijara (*Circaetus gallicus*),
 sipa starješinu (*Aequipus manachus*),
 gavrana (*Corvus corax*),
 bjeloglavog strvinara (*Gyps julvus*),
 orla krstaša (*Aquila heliaca*),
 patuljastog orla (*Hieraetus pennatus*),
 karsnog sokola (*Falco feldeggii*),
 sivog sokola (*Falco peregrinus*),
 orla kliktaša (*Aquila clanga pomarius*),
 surog orla (*Aquila chrysaetis*)

a od močvarica:

crnu rodu (*Ciconia nigra*),
 ždrala (*Grus grus*),
 malu bijelu čaplju (*Egreta querceta*),
 veliku bijelu čaplju (*Ardea alba*),
 i kašikaru (*Platalea leucoradia****)

Za močvarice postavlja se na prvom mjestu pitanje stvaranja jednog ptičjeg rezervata na Hutovom Blatu u dolini Neretve u Hercegovini.

Od sisara koji su kod nas postali vrlo rijetki i koji bi mogli doživjeti sudbinu jelena, treba spomenuti samo medvjeda (*Ursus arctus alpinus*) i divlju mačku (*Felix silvestris*), jer risova, dabrova i nekih drugih rijetkih životinja i nema više kod nas. Sve su te životinje donekle zaštićene i Zakonom o lovu, ali se u našem slučaju radi o prelasku sa pasivne zaštite na aktivno pomaganje, tj. na stvaranje i popravljavanje životnih uslova poje-

** Prema podacima ing. R. Kneževića kostober (*Gypaetus Barbatus* L.) je već potpuno nestao sa područja cijele Bosne i Hercegovine.

*** Za ove podatke zahvaljujemo profesoru Ademu Buturoviću, asistentu Biološkog instituta u Sarajevu.

dinim ugroženim vrstama. Kod nekih rijetkih ptica nije lov jedini razlog njihovom nestajanju iz naših krajeva, nego možda i postepeno nestajanje povoljnih uslova za gniježđenje.

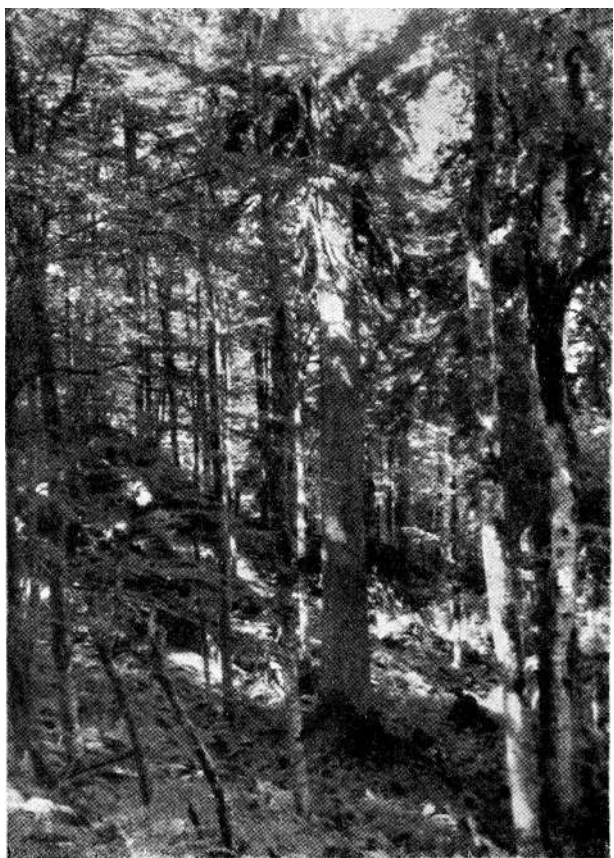
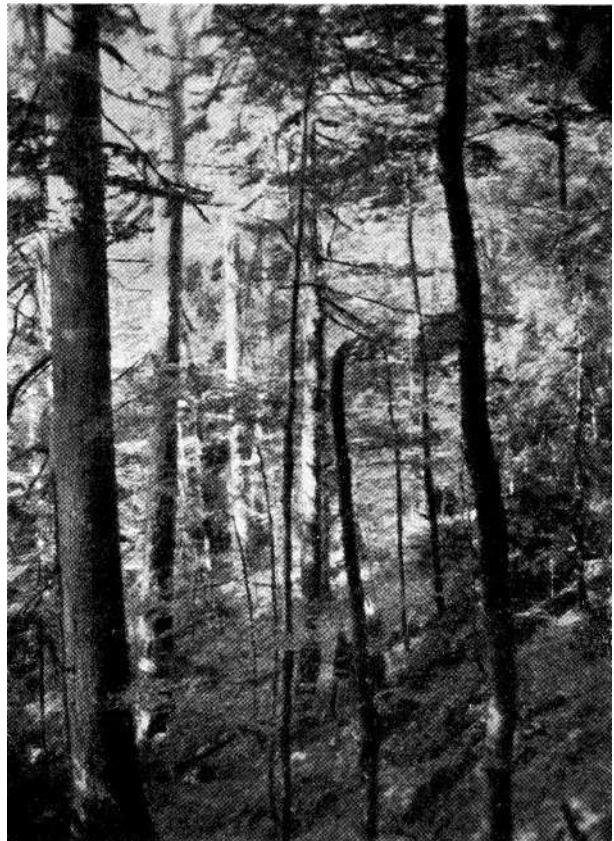
S tim u vezi došli smo, na kraju, i do problema zaštite većih ili manjih biocenoza. Ovakva vrsta zaštite prirodnih rijetkosti je redovno kompleksna i zbog toga najefikasnija. Njome se najbolje rješava zaštita pojedinih rijetkih primjeraka i rijetkih vrsta životinja i biljaka, pa, ako se dobro odabere objekat, njome se mogu zaštititi i pojedine rijetke prirodne tvorevine (neka špilja, vodopad, bizarni oblici formiranja stijena i slično). Međutim, ova vrsta zaštite nije uvijek lako sprovediva, jer se katkada sukobljava sa nekim lokalnim ili širim privrednim interesom.

Već se i ranije u praksi pokazalo neefikasnim zaštićivanje pojedinih rijetkih vrsta biljaka i životinja, ako se istovremeno nisu održavali i zaštićivali i osnovni prirodni uslovi potrebni za njihov opstanak. Tako je, naprimjer, naša rijetka, endemna Pančićeva omorika bila zaštićena od sječe paragrafima šumarskih propisa, ali istovremeno nije bila zabranjena sječa drugog drveća u njenim sastojinama, pa je nakon njihove sječe često dolazilo i do suženja rasprostranjenja i odumiranja same Pančićeve omorike. Brojne vrste našeg endemnog zeljastog bilja (jednogodišnjeg i višegodišnjeg) nemoguće je zaštićivati i time spriječiti njihovo nestajanje samim proglašavanjem nekog patronata nad njima. Tim vrstama treba zaštititi prije svega onaj ambijent, bez kojega ne mogu opstajati. Isto tako efikasna zaštita rijetkih životinjskih vrsta može se sprovesti jedino održavanjem uvjeta za njihov mirni i nesmetani razvitak. To je na kraju krajeva iskustvo do kojeg su došli i u drugim zemljama, pa se i tamo danas postavlja težište zaštite prirodnih rijetkosti na stvaranju prirodnih rezervata i na održavanju neporemećenih prirodnih uslova u njihovom području.

Kod nas, u NR Bosni i Hercegovini, kao što smo već naprijed istakli, postoje još dosta prostrane površine prašuma kakvih sigurno nema nigdje više u zapadnoj Evropi. Neke od njih trebaće, svakako, zadržati u onom stanju u kojem se sada nalaze i tako ih prepustiti nauci da se stara o njima. Prašume koje je već izdvojio Institut za šumarska naučna istraživanja odgovaraju potpuno svrsi stvaranja kompleksnih rezervata i njihovom definitivnom ograničenju treba pristupiti što prije. Međutim, tu se još nailazi na smetnje, jer kod pojedinaca vlada mišljenje, da te prašume nisu definitivno izdvojene iz redovne šumske eksploatacije i da se sa njihovim drvnim masama može i dalje računati kod perspektivnog snabdijevanja drvne industrije.

Gore: Unutrašnjost prašume Perućice. Foto Eić, 1938

Dolje: Unutrašnjost prašume Careva Gora. Foto Eić, 1938

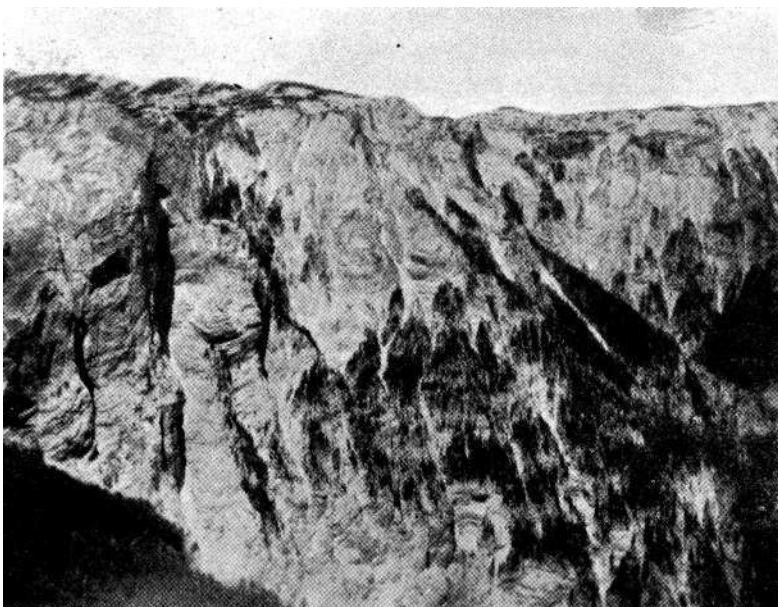
U pogledu već zakonski izdvojene prašumske rezervacije u Perućici vodi se još diskusija i nastoji osporiti svrsishodnost njenog cjelokupnog izdvajanja iz eksploatacije, pravdajući to znatnim količinama drveta, koje će na taj način ostati neiskorišćeno. Ta prašuma je, međutim, jedan jedinstveni prirodni objekat, kakvog rijetko još gdje ima, koji je, usljed toga što je bio ograničen (bolje rekuć ograđen) sa tri strane grebenima visokih planina, a sa četvrte okomitim stijenama jedne krečnjačke prečage niz koju se slijeva vodopad Skakavci, ostao pošteđen od sjekire gotovo u cijeloj svojoj prostranosti. Koje će ogromne koristi dati naučna istraživanja prirodnog razvoja naših šuma upravo na tom objektu, koji pretstavlja prosjek uslova razvoja naših bosanskih šuma, ne treba ni govoriti. Kakve će rezultate ta istraživanja pružiti nauci ne možemo još sagledati, ali je sasvim sigurno da će ti rezultati biti od neprocjenjive koristi i za našu drvnu industriju, koja mora voditi računa ne samo o svojim današnjim i skorašnjim potrebama, nego i o perspektivi u kojoj će se pristupiti boljem uzgoju i njegovanju naših šuma. Istraživanja prirodnih tendencija razvoja naših šuma na jednom prašumskom objektu biće upravo ta naučna osnova, od koje će se moći pristupiti boljem uzgoju i njezi naših visokih šuma. Drugim riječima, treba nešto dati da bi se kasnije dobilo natrag sa kamatama.*

Osim prašumskih rezervata postavlja se kod nas kao jedan od najhitnijih zadataka zaštite i izdvajanje nekih sastojina našeg endemnog drveća. Na susjednom području NR Srbije, koje je osim

* Kod razmatranja ovog pitanja nije od male važnosti i neobično težak pristup ovoj prašumi, koji je za svrhu rezervata vrlo povoljan, a za eksploataciju, nećemo kazati nerješiv, ali svakako toliko skup, da će progutati jedan dobar dio vrijednosti drvne mase.

toga manje stradalo od šumskih požara u prvim poratnim godinama, izdvojene su već sve sastojine Pančićeve omorike i nad njima se vodi strogi nadzor u pogledu sječe ili bilo kakvog oštećivanja sastojine ili tla. Kod nas u tom pravcu nije još ništa učinjeno, iako je od preko 20, što većih, što manjih sastojina, koliko ih je bilo prije rata, preostalo nakon požara — svega deset. Tih deset sastojina treba što prije izdvojiti i proglasiti zaštićenim rezervatima, jer se može dogoditi da još koju od njih moramo izbrisati iz spiska. Svaka od tih sastojina, izuzev one poveće na Stocu kod Višegrada, obuhvata tek možda koju desetinu i manje hektara, tako da se njihovo isključivanje iz lokalnog korišćenja drveta i paše neće osjećati kao veliki nedostatak.

Sa sastojinama naše endemne munike gotovo da je potpuno isti slučaj. Toga drveta ima nešto više po našim visokim planinama i ono nije samo ograničeno na Bosnu i Hercegovinu, nego ga nalazimo na mnogim visokim planinama Balkanskog Poluostrva, pa i na krajnjem jugu Italije. Međutim, kod nas se s tim drvetom postupalo više nego maćehinski, a i danas se još tu i tamo siječe za potrebe brodogradnje, iako ga naš crni bor može odlično zamijeniti. U Bosni se nalaze najsjevernija njegova staništa koja ćemo morati svakako zaštititi, jer su ona tu na udarcu i brzo se mogu nadomjestiti sa sastojinama drveća sposobnijeg u borbi za opstanak. Kako se kod ove vrste radi gotovo isključivo o zaštiti sastojina na takvim terenima, koji su predodređeni za »zaštitne šume« (bez diskusije), to ne bi bilo nikakve zapreke da se one i proglase i tretiraju kao takve. Te sastojine nalaze se u ograničenom broju na planinama Hranisavi, Preslici, Visočici i Čabulji, a nešto ih više ima na Prenju, Čvrnsnici, Orijenju. U njima se osim munike, nalazi često i velik broj ostalih balkanskih endem-

Strme i gotovo okomite stijene Dive Grabovice (Čvrnsnica Planina) obrasle su grupama endemne munike (*Pinus Heldreichii*) obitavalište su divokoza. Foto Fukarek, 1939

Glacijalno »Crno Jezero« na Treskavici Planini. Foto Fukarek, 1935

nih biljnih vrsta, pa bi se zaštitom postiglo istovremeno i zaštićivanje jednog niza naših rijetkih planinskih biljnih oblika.

Bez velikih poteškoća moglo bi se, a i trebalo bi danas izdvojiti nekoliko odjeljenja u prašumskim sastojinama našeg crnog bora u gospodarskoj jedinici Donja Krivaja kod Maoče. Danas, kada više nije toliko velika potražnja za borovom smolom, moglo bi se ostaviti bar nekoliko odjeljenja bez smolarskih zareza, jer kako će se inače naučno proučiti i riješiti pitanje prirodne obnove naših borovih šuma, koje toliko zabrinjuje naše šumarске stručnjake?

Na isti način trebaće izdvojiti jednu manju sastojinu javorovo-jasenove šume, u kojoj raste i naš endemni planinski javor (*Acer Heldreichii*). Možda bi najpovoljnija za ovu svrhu bila sastojina koja je svojevremeno predložena da se izdvoji na padinama Ozrena u Carevoj Gori kod Foče. Ovaj naš rijetki endemni javor nema nikakve veće vrijednosti u kvalitetu drveta od običnog gorskog, pa bi ga bez štete po drvnu industriju trebalo staviti pod zabranu sječe. To bi se odnosilo naročito na sastojine u Ravnoj Planini, Jahorini, Treskavici i Bjelasici, jer je tu ta vrsta također i na svojim krajnjim granicama prirodnog rasprostranjenja.

Nema nikakve sumnje da bi za naučna istraživanja u našim šumama bila od velike vrijednosti jedna izdvojena i zaštićena sastojina kraških lišćara. Te sastojine postaju iz dana u dan sve rjeđe i rjeđe, i možda bi se danas morali dobro zamisli-

ti, dok bismo našli jednu takvu, koja bi po svom sastavu odgovarala traženju.

I upravo zbog toga što takvu sastojinu nije lako naći, i jer svaka pogodna predstavlja istovremeno i prvorazredan gospodarska objekat, moraće se to pitanje još detaljnije razmotri.*

Na kraju, možda će nekome izgledati ovaj prelog pretjeran i zbog toga neostvariv. Nažalost, on nije takav, jer vodi računa o procentu šumovitosti i drugim karakteristikama Bosne i Hercegovine s jedne strane, a sa druge i o potrebama da se ta ista šumovitost kvalitativno poboljša. U drugim zemljama manje bogatim šumama procenat izdvojenih nacionalnih parkova i drugih prirodnih rezervata daleko je veći. Osim toga, ako se kod nas priđe pravilnom izdvajanju prirodnih rezervata, istovremeno će se postići djelimično sprovođenje odredaba članova 14 i 15 Opšteg zakona o šumama, koje govore o zaštitnim šumama, a to je zadatak od kojeg se nikako ne može pobjeći.

* U najnovije vrijeme postoji namjera, da se ostaci svojevrsnih hrastovih šuma na visoravni Dubrave u Hercegovini, iskrče i pretvore u poljoprivredno zemljište. U tim šumama zadržali su se još tu i tamo pojedina stabalca rijetkog makedonskog hrasta (*Quercus macedonica* A. DC. = *Q. Trojana* Jaub.) sladuna (*Q. conferfa* Kit. = *Q. Farnetto* Ten.) i niz još neproučenih ili nedovoljno proučenih križanaca među našim kraškim hrastovima. Ove vrste, a osobito njihovi križanci predstavljaju za nauku i praksu veliki interes, pa bi se kod sprovođenja plana pretvaranja Dubrava u poljoprivredne plantaže, (plana, kome se u načelu ne može ništa prigovoriti), trebalo povesti računa i o tome, da bi se izvjesne manje površine, pod šumom nabrojanih hrastova, izdvojile i stavile pod zaštitu.

L I T E R A T U R A :

1. Maly K. — Znamenito drveće naše zemlje u riječi i slici. — Glasnik Zemaljskog muzeja u B. i H. XLII. Sv. I. Sarajevo 1930. Pag. 115—132. (Sa 17 fotografija).
2. Isti — Dendrologisches aus Illyrien. — Mitteilungen der Deutschen Dendrologischen Gesellschaft. Nr. 42. 1930-Pag. 127—136. (Sa 3 fotografije).
3. Isti — Beitrage zur Kenntnis der *Picea omorika*. — Glasnik Zemaljskog muzeja u B. i H. XLVII. Sveska za prirodne nauke. Sarajevo 1934. Pag. 37—64. (Sa 5 fotografija i 2 karte rasprostranjenja).
4. Isti — *Fagus silvatica* L. lus *guercoides* (Pers.) A. et G. in Jugoslavien. Glasnik Zemaljskog muzeja u B. i H. XLVI. Sveska za prirodne nauke Sarajevo 1934. Pag. 29—36. (Sa 4 fotografije).
5. Isti — Vorläufige Mitteilung über das Vorkommen einiger für Jugoslavien neuer Gehölze. — Magyar botanika Lapok. H. 1/12 Budapest 1927. Pag. 71—79. (Sa 2 fotografije).
6. Pevalek I. i Horvat I. — »Zaštita prirode« Zagreb 1938. Sv. 1. (Sa 7 fotografija).
7. Horvat I. — Zaštita Zelenjaka kod Klanjca. — Ibidem. (Sa jednom fotografijom).
8. Buturović A. — Bibliografski podaci o pećinama i o pećinskoj fauni u Bosni i Hercegovini. Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu IV. Fasc. 1. 1951. Pag. 95—110.
9. Đukić D. — Nacionalni park »Plitvička Jezera«. (Problematika i uređenje. — Šumarski list. 76. Zagreb 1952 Sv. 12. Str. 4-35—451. (Sa 10 fotografija i jednom geografskom kartom).
10. Fukarek P. — Današnje rasprostranjenje Pančićeve omorike (*Picea omorika* Panč.) i neki podaci o njenim sastojinama. — Glasnik Biološkog instituta u Sarajevu God. II. (1950) Sv. 1—2. Pag. 141—198. (Sa 6 fotografija).
11. Isti — Staništa Pančićeve omorike nakon šumskih požara u 1946—47 godini. Šumarski list broj 1—2. Zagreb 1951. Pag. 61—75. (Sa 6 fotografija i 2 geografske karte u tekstu).
12. Isti — Podaci o raširenju planinskog javora (*Acer Heldreichii* Boiss.) u Bosni i Hercegovini i susjednim krajevima. — Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu God. I; 1948. Pag. 32—40. (Sa 2 geografske karte u tekstu).
13. Isti — Podaci o geografskom raširenju munike (*Pinus Heldreichii* Christ). — Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu. God. II. 1949. Sv. 1/2 Pag. 21—41. (Sa 3 geografske karte u tekstu).
14. Članci u časopisu »Zaštita prirode«, kojega izdaje Zavod za zaštitu i naučno proučavanje prirodnih rijetkosti u N. R. Srbiji.

RÉSUMÉ

L'auteur énumère l'existence de beaucoup de sortes rares de plantes et d'animaux dans la Péninsule Balcanique et surtout en Bosnie et Herzégovine. Cette contrée abonde, en outre, de bien rares formations de nature, comme des grottes et des sources carstiques, des chutes d'eau, des formations de travertins organogènes, des lacs glaciaux etc. Beaucoup de ces raretés deviennent du jour au jour plus rares de la façon qu' il faut leur donner quelque protection.

En énumérant les essais ayant eu, dans le passé, pour le but de protéger les raretés naturelles en Bosnie et Herzégovine — essais qui restèrent toujours infructueux — l'auteur passe à une énumération concrète des raretés naturelles de Bosnie et Herzégovine qu' il faudrait le plus tôt mettre sous la protection des lois de la même façon comme on le fit pour

les nombreux monuments de culture. Sauf pour quelques monuments naturels connus — comme la chute d'eau de Pliva à Jajce, celle de Kravica près de Capljina, les grottes carstiques à Vjetrenica, Banja Stijena, Kuvija et autres, les lacs glaciaux sur les montagnes de Treskavica et de Zelen-Gora, il sera nécessaire de protéger les quelques dernières forêts vierges en les transformant en parcs nationaux; il faudra, en outre, séparer des endroits aux pins *Picea Pančić* et aux "*Pinus Heldreichii*" avec quelques autres encore. On énumère encore des rares exemplaires de vieux arbres, des rares sortes de plantes et d'animaux qu' il faudra le plus tôt mettre sous la garde des lois et dont devra avoir soin à l'avenir l'Institut pour la protection des monuments de culture et de /a nature de Bosnie et de la Herzégovine.

NEKOLIKO STARIH IKONA

QUELQUES VIEILLES ICONES

JEDAN »DEISIS« IZ 1654 GODINE

Prilikom pregleda starih ikona u srp. prav. crkvi u Busovači otkrio sam nekoliko vrijedne ikone, a među njima niže opisanu koja je u toliko vrednija što ima i označenu godinu postanka i signaturu majstora. Na ikone u busovačkoj crkvi svratio mi je ljubazno pažnju g. paroh travnički Svetozar Zečević, na čemu mu i ovim putem hvala.

Razumije se da ikone, koje sam zatekao u crkvi, nisu rađene u Busovači za crkvu, nego potiču iz zaliha starijih, jačih crkava — busovačka je relativno mlada — koje su bile dužne da potpomažu novo osnovane. U našem slučaju to je bila Stara srp. prav. crkva u Sarajevu, koja je odvajkada snabdijevala ikonama iz svojih zaliha okolne crkve, dok one ne budu u stanju da nabave novi ikonostas. To se radilo i u najnovije vrijeme (Sokolac). No u dosta slučajeva poklanjali su crkvama ikone i privatni ljudi iz istih razloga koje smo gore naveli, a često i zbog umirenja nečiste savjesti, bolesti, zavjeta itd. Naročito je za takve svrhe pogodna ikona »Deisis« (grč. Δέσις) što znači molitva, moljenje, na kojoj je prikazan Isus Pantokrator kome upravljaju molitvu Bogorodica i sv. Jovan Krstitelj. Kompozicija je tim završena, ali se može proširivati dodavanjem i drugih važnijih svetaca kakav je slučaj i sa ikonom koju opisujemo. Poneki put je prikazan na ikoni i sam donator. Slikar koji je radio ovu našu ikonu bio je već savršen majstor u svom poslu, koliko u pogledu tehnike, toliko i u crtežu, iskorištavanju prostora, anatomiji, uobljavanju lica bojom itd., te možemo smatrati da je bio već vremenit čovjek.

Daska na kojoj je slika rađena ima dimenzije 28.4 : 19.5 : 1.4 cm. Izgleda da je od brestovog drveta. Na nju je s lica udaren običajan temelj, gipskreda-tutkal, u debljini od 1 mm. Na njemu je zatim izveden crtež instrumentom, oštrim kao vrh igle, i onda udarena pozlata od zlatnih listića pravog zlata, ali samo u pozadinu figura, gdje zamjenjuje nebo i na onaj dio odjeće kralja Uroša III koji ima da pretstavi zlatni brokat i krunu. Slikar je razdijelio prostor table na tri vodoravna pojasa od kojih su gornji i donji visoki po blizu 5 cm, a

srednji 15.5 cm. Usred ovoga odvojio je prostor širok 8.5 cm (visok 15.5) u koji je smjestio Isusa, a u preostale dijelove prostora sa strane stavio je u gornji dio s jedne strane Bogorodicu, a s druge sv. Jovana. (Sl. 1) Ispod njih su u malim prostorima sv. Dorđe s jedne, i sv. Dimitrije s druge strane. U gornjem, uskom pojasu table, su tri sveca: sv. Petar, apostol, Sv. Nikola i sv. Pavle, apostol, a u donjem srpski sveci: sv. Sava, sv. Stefan Dečanski, (kralj Uroš III) i sv. Simeun (Nemanja). Tabla ima po rubu crveni okvir, oivičen uskom bijelom linijom, a i slika Isusa isto tako.

Isus je prikazan kao »Pantokrator«, sjedeći na dva jastučića, zlatom ukrašena, u prijestolu, koji ima polukružan naslon. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži otvorenu knjigu sa vrlo sitno pisanim tekstom no koji se može pročitati:

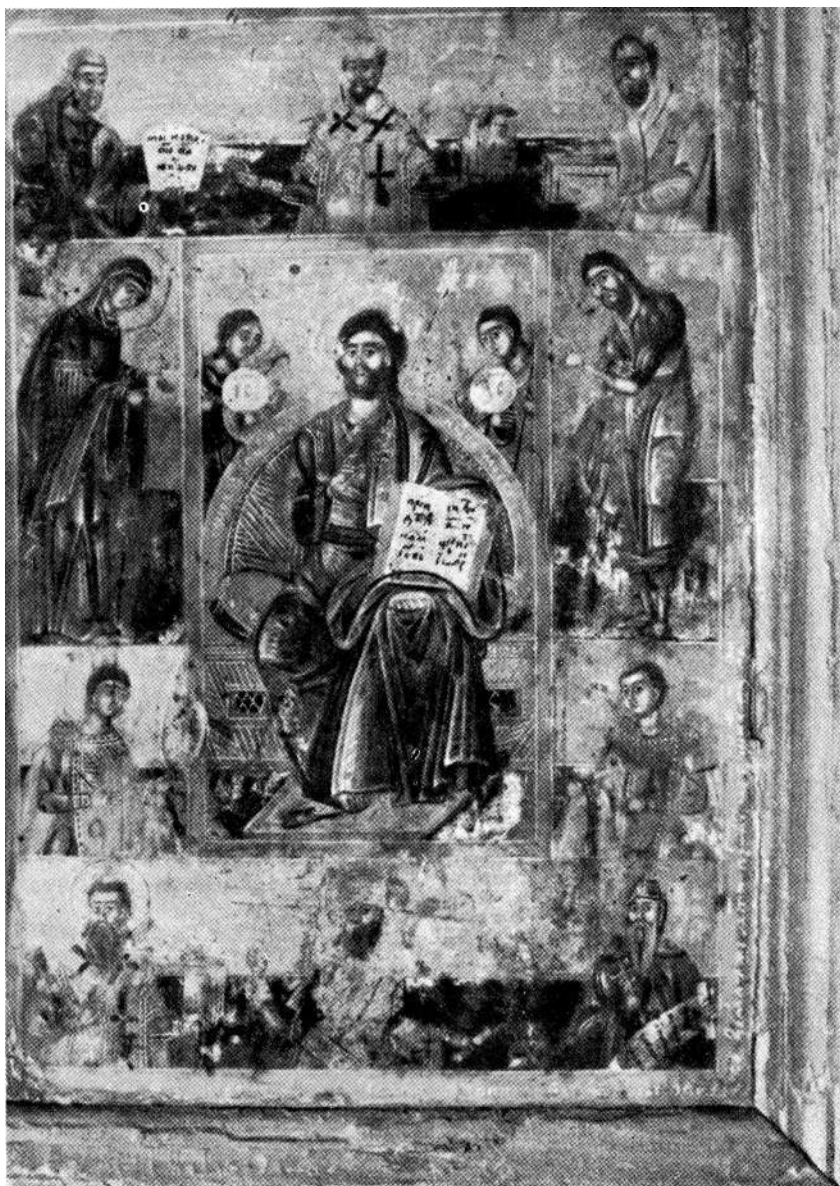
ПРИДЪКТЕ КАМНЪКЪ ВЪСН ТРОЖДАЮЩЕ
И ТВЕРИ (ДОБРИ)

Glava Isusova s kosom, bradom i brkovima tipična je, no vrlo dobro izrađena i izmodelovana, iako rađena po naučenoj formuli. Za najjača osvjetljenja služi se slikar i bijelom bojom, no neupadljivo. Isus je odjeven u hiton tamno ljubičaste boje (ispod koga se na vratu vidi malo bijele košulje) i tamnoplav ogrtač. Ovaj naš slikar ne rješava draperije, tj. odijela plošno, nego i njih modeluje, u čemu se razlikuje od najvećeg broja naših ostalih slikara istog, ranijeg i kasnijeg vremena, dokle je trajao klasični način slikanja ikona. Po polukružnom naslonu prijestola stoji napisano:

ВИДЕВИ МЕНЕ ВИДЕ И ВИЦА МОЕГО

Isus ima na nogama sandale, a noge oslonjene na supedanej kvadratnog oblika (obratne perspektive).

Sa strane Isusove glave, a iznad prijestola nalaze se dva bijela medaljona sa Isusovim znacima **IG-XC**, a iza njih stoje dva arhandela: s lijeve gledaocu Mihajlo — **ар Мух** — a s desne Gavriilo — **ар Гавр** — sa zlatnim krilima. Oni su u stavu moljenja, s jednom rukom na prsima, a s palicom u drugoj. Mihajlo ima plav hiton i crveni

Sl. 1 »Deisis« slikara Andreja iz 1654 godine (Srpska pravoslavna crkva u Buzovači)

ogrtič, a Gavrilo obratno. Iznad Isusove glave je natpis „ΒΑΣΙΛΕΥΣΤΕΧΝΗ“ . Isusov okrugli nimbo izvučen je na zlatnom polju sa dva vrlo tanka koncentrična kruga, dok su nimbusi kod svih ostalih figura izvučeni samo jednom linijom. Sudeći po tragu boje u nimbu iza Hristove glave bili su traci krsta sa slovima Θ - Ω (= onaj koji postoji; vidi Mojs. Egzoda 3, 14).

Bogorodica (u cijeloj figuri) okrenuta je Isusu s ispruženim rukama u stavu moljenja. Natpis joj je istrven. Odjevena je u tamnoplavi hiton i tamnoljubičast maforij, opervažen zlatnim porubom i ukrašen zlatnim vezom na vidljivom dijelu rukava. Pod maforijem na glavi ima grčku kapu, a na nogama crvene papuče ili cipele. Na protivnoj strani je sv. Jovan (ИВАН ПРЪКЪТЪЧЪ) kuštrave brade, brkova i kose, kako se obično prikazuje, s lijevom rukom okrenutom prema Isusu, a s desnom na prsima. Ogrnut je smeđim ogrtačem ispod koga se vidi krzno plave boje. (Ovdje se slikar zaletio:

trebalo je ogrtač da bude plav, a krzno smeđe. Jovan je bosih nogu.

Ispod Bogorodice prikazan je do koljena sv. Dorđe (СВЪТЪИ ДОРЂЕ) s dječaćkim licem, kolmova kose. Na glavi nm je vijenac s bisernim ukrasom. Odjeven je u hiton plave boje preko koga je prebačen skupocjeni crveni ogrtač, vezan zlatom u gornjim dijelovima i opervažen širokim zlatnim porubom, posutim biserom. Svetac je ispružio ruke ispred sebe (razumije se prema Isusu). Ne nosi nikakvo oružje. Na protivnoj strani ispod Jovana je sv. Dimitrije (СВЪТЪИ ДИМЪТРОМЕ) prikazan također do koljena, sasvim istog izgleda kao Dorđe, samo je odjeven u hiton crvene boje, a ogrnut u svijetlosmeđi ogrtač.

U gornjem pojasu table vidimo s lijeva sv. Petra (СВЪТЪИ ПЕТРАПАВЪ), sijedog starca tipičnog izgleda, s otvorenim svitkom u lijevoj ruci, okrenutim Isusu, a desnom rukom blagosilja. Petar je obučen u tamnoplavi hiton, a ogrnut je tamnolju-

bičastim himatijem. Na svitku je zapis: » **ТРИ ІЕСН**
ХС СНА КА ЖИРАФ«. Na drugoj strani je sv.
Pavle (**СТКИ ПАКАЕ АНАК**) tamnosmeđe kose, brkova
i brade, tipičnog izgleda, ali ipak s nešto original-
nosti. Ogrnut je samo svjetlosmeđim himatijem.
Pruž a (razumije se prema Isusu) objema rukama
zlatno ukoričeno evanđelje. Između Petra i Pavla
je sv. Nikola. Natpis mu je istrven osim **СТКИ**. On
je nešto drugačijeg tipa, nego što smo naučili da ga
gledamo u ikonografiji. Brada mu je otišla prilično
u šilj, mjesto da je zaokružena. Po formi glave
potsjeca nas na jednog svetitelja od istog slikara,
o kome će kasnije biti govora. Svjetlosmeđi sakos-
divitisij sv. Nikole išaran je zlatnim granama, a
inače je oivičen širokim zlatnim porubom, posutim
biserom. Preko sakosa je omofor svjetložute boje
sa crnim krstovima, obrubljenim zlatnom trakom.
Postava sakosa je crvena. Od esofora (hiton) vide
se samo rukavi plave boje, prevučeni po šavovima
dvostrukom zlatnom prugom koja se gubi u epi-
manicima. Svetac je raširio ruke. U lijevoj drži
evanđelje, povezano u zlatne korice, a desnom bla-
gosilja. (Sl. 1).

U donjem pojasu su svetitelji srpskog porijekla,
kako smo ranije rekli. Prvi s lijeva je sv. Sava
— **СТКИ САВА СРПСКИ** — dosta dobro prikazan prema
onoj mileševskoj fresci, samo prirodnije. Nosi ton-
zuru na glavi. On je inače odjeven sasvim isto kao
i sv. Nikola. I on, kao obično, blagosilja desnom
rukom, dok u lijevoj drži zlatom ukoričeno evan-
đelje. Njemu na protivnoj strani je sv. Simeun
— **СИМЕУН** — tipičnog izgleda u smeđeljubičastoj
rizi sa sirsdom kapom na glavi (plave boje), ukra-
šenoj zlatnim vezom. Simeun drži u desnoj ruci
zlatan krst s tri kraka, a u lijevoj rastvoren svi-
tak s tekstom:

...ПРИЧАКТЕ ЧЕДА И ПОСАШИТЕ МЕНЕ“

Između Save i Simeuna je Kralj Stefan Uroš
III-Dečanski. Od natpisa osim početnog **СТКИ** i kraj-
njeg **ДЕЧАНСКИ** jedva se može još koje slovo pro-
čitati. Fizionomija kralja sasvim je slična onoj sa
poznatog Longinovog portreta u man. Dečanima,
iako je ovdje prilično oštećena kao i cijela figura.
Kralj ima na glavi zlatnu krunu i preko prsa zlatnu
dijadimu (manijak i lor) ispod koje se vide samo
rukavi tamnoplavog divitisija sa zlatnim epimanici-
ma. Peribrahionija nema. Kralj je desnu ruku malo
podigao i drži u njoj crven krst s tri vodoravna
kraka. Lijevu, sa prebačenim lorom, ispružio je
nešto u stranu i drži u njoj savijen svitak. Dijadi-
ma je okićena bisernim zrnima i draguljima.

Slikar je glavnu scenu svoje kompozicije (Isusa,
Mariju i Jovana) prikazao u cijelim figurama, a
sve ostale figure do nešto niže pojasa. Gole dije-
love tijela, lica, ruke, uha i noge izvodio je virtu-
ozno po nekoj naučenoj formuli: podlogu je izveo
tamnim okerom, a onda je bijelom miješanom
s vrlo malo cinobera, najprije počeo tanko mode-
lovati osvjetljene dijelove, zatim je to pojačao
istom tom bojom, samo gušćom, i najzad izveo
najsvećlije dijelove čisto bijelom bojom sa dvije-

tri uporedne crtice. Istim načinom izmodelovao je
i odijela, služeći se pri tom odnosnom bojom. Kosu,
bradu i brkove kod sv. Nikole i bradu kod sv. Si-
meuna podložio je najprije svjetlijim okerom, pa
je po njemu na svjetlijim mjestima povukao ma-
nje plohe svjetloplave boje, a zatim bijelom izvu-
kao pramenove, te tako dobio sjedinu. Kod svih
ostalih figura, koje imaju tamnu kosu, nanio je
podlogu tamnim okerom, pramenove izvukao istim
okerom, miješanim s vrlo malo bijele, a sjenke
među pramenovima izvukao je crtama crne boje.
Na isti način izradio je i krzno na sv. Jovanu, samo
plavom bojom.

Radeći po naučenoj formuli slikar je kod izrade
manjih figura poprimio manir, prešao zapravo na
rad po šablonu i zato mu se dogodilo da mu sve
mlađe figure imaju istu fizionomiju, a starije isti
nos, oči i usne. Mi bismo mogli mirne duše zami-
jeniti lica Bogorodice, arh. Mihajla i sv. Đorđa,
pa da pri tom ne opazimo nikakvu razliku. Zbog
takvog načina rada sve figure na ovoj slici imaju
zjenicu u lijevom uglu očiju. Pa šta se dogodilo?
Bogorodica, sv. Petar, arh. Mijalo i sv. Dorđe gle-
daju Isusa, a sve ostale figure direktno u nas koji
gledamo sliku. (Sv. Jovan, Dimitrije i Pavle tre-
balo bi da gledaju Isusa).

Pozadina svih figura je zemlja i nebo. Zemlja
je prikazana tamno zelenom bojom, a nebo po-
zlatom.

Natpise oko figura izveo je slikar crvenom bo-
jom, tekstove na svicima crnom, a zapis bijelom bo-
jom.

Za izradu slike upotrebio je naš slikar osim po-
zlate i zlatne boje sljedeće tempera boje: bijelu, vje-
rovatno olovno bjelilo, žuti oker, tamni oker, žutu
(auripigment), crveni cinober (Hgs), zelenu (ba-
kreni acetat), plavu (nepoznatog porijekla) i tam-
noljubičastu, vjerovatno od žarenog hematita (že-
ljezni oksid) i crnu. Sve su boje odličnog kvaliteta
i dobro su se očuvale. U punom su sjaju i danas.
Upadljivo je da naš slikar ne upotrebljava nikako
krimezi boju (krvavo crvena boja koja se dobijala
od ličinki kermes-uši)¹. Zlatne šrafe izvedene su
zlatnom bojom, napravljenom od satrvenih zlatnih
listića. Lak kojim je slikar prevukao gotovu sliku
nije izdržao starost slike. On je izgubio molekularnu
povezanost i providnost, a i potamnio je.
Na pozlati, koja je doista od listića pravog zlata,
vide se na sve strane tragovi srebrnastog praha,
koji je zaostao nakon skidanja laka. Nisam mo-
gao utvrditi otkuda potiče taj prah, ukoliko slika
nije ranije popravljena bojenjem prostom pozla-
tom koja se pravi, kako je poznato, od aluminij-
skog ili stanijolskog praha.

Zapis na slici ispisan je po donjem crvenom
obrubu ikone, no kako taj prostor nije bio dovo-
ljan, slikar je prešao i na susjednu uspravnu stranu
i otišao s pisanjem do polovine te druge strane.
Kako je zapis i sa rukopisne strane zanimljiv, do-

¹ Vidi o tome: Mazalić: Slikarski materijal starih ikono-
pisaca, Gl. z. m. 1934, str. 145.

?. рѣд .. икѣо . гана шѣ . . а б р д н а о г р а д и н и л ѣ м б ж е з и и ѣ с т о .
 ... о в з е м л я ж е м т и н ѣ ш а т и м е б ѣ ш н а о т а ѣ .

Sl. 2 Zapis sa slike »Deisis« slikara Andreja iz pravoslavne crkve u Busovači

nosim ovdje i njegov faksimil (Sl. 2) s tom razlikom, što sam onaj dio zapisa koji se penje uz desnu stranu stavio pod onaj dio što se nalazi pridu. Zapis glasi prema slici 2.

Slikar je napisao tri riječi tajnom bukvicom, tj. naopako. Razriješen zapis s dopunama čita se: »(Ljeto) 7 hiljada i stošezdesetdrugo (= 1654) ru-ko(ju) (gr)je šnago Andrea lenivago kome je pak zavjet (jemstvo) grob, a zemlja pak mati prostite me grešnago Boga radi.«

Kad sam prviput pročitao ovaj zapis sjetio sam se odmah na zapis ikone sv. Kirijaka, koja se sad nalazi u Muzeju Stare crkve u Sarajevu, o kojoj je bilo već odavno govora² No kako slika sv. Kirijaka stilski na prvi pogled odudara od ove slike koju opisujemo, nisam dalje ni mislio na ikakvu vezu između tih slika, iako je i na sv. Kirijaku označen kao majstor »grešni Andrej« No nakon nekog vremena, proučavajući dalje sliku koju opisujemo, zapazio sam u tehničkom pogledu neke sličnosti između obe slike, a kad sam uporedio slova zapisa i natpisa sa onima na sv. Kirijaku, došao sam brzo do zaključka da je majstor obe slike jedna te ista ličnost.

Upadljivo je na slici »Deisis« da slikar u natpisima, a još više u zapisu miješa ustavna slova, poluustavna i kurziv, da upotrebljava neka slova iz bosanske ćirilice kao **□, ђ, к**, da kod slova **š**

jako produžuje nekad desnu nogu da velika

slova pravi mnogo veća prema malima nego što bi trebalo i da ima, opšte uzevši, vrlo rđav rukopis, kad slova ne slika. Sve ćemo to zapaziti i na slici sv. Kirijaka. Na njoj ćemo, napokon, naći i onu neobičnu tamnoljubičastu boju (odijelo svećevu).

Glava sv. Nikole na našoj slici ima istu formu kao što je ima i sv. Kirijak, a lom draperija na obe slike naš majstor jednako crta i osvjetljava.

Slovo d u skraćenicama piše . Neke

razlike u slikanju glava ima u tome što je sv. Kirijak izdvojen svetitelj, te znatno veći u dimenzijama od figura na »Deisisu«, te je morao biti i detaljnije obrađen, dok su na »Deisisu« sve figure vrlo malene i glave im izrađene šablonski. Napokon, majstor se na obe slike zapisao tajnom bukvicom, na isti način, nazivajući se »grešnikom«. Uzevši sve gornje u obzir, dolazimo do zaključka da je autor objiju slika jedna te ista ličnost.

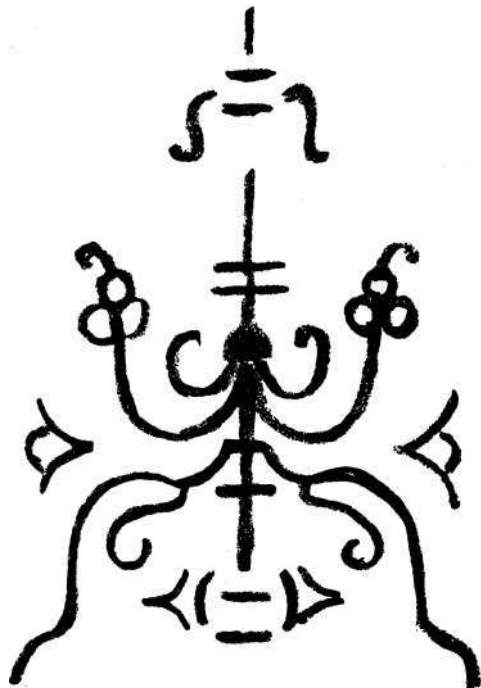
² Mazalić: Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu, Gl. Zem. muz. 1937, str. 61, nap. 25 i sl. 2; Mirković: Starine Stare crkve u Sarajevu, spom. S. K. A. LXXXIII, Beograd 1936, str. 12 i t. XXIII/1.

Slikar je na ledima slike izveo bijelom bojom nekakav ukras koji naliči na trikirij (Sl. 3).

Poslije skidanja starog neprozirnog laka, ispod koga se neke figure nisu nikako ni razaznavale, a zapisu nije bilo ni traga, mogao sam ustanoviti da je slika uglavnom očuvana. Veću štetu nanio je plamen neke svijeće koji je nagorio površinu slike pa i sam temelj u donjem dijelu figure sv. Jovana, spalivši i nešto njegovog ogrtača. S istog razloga oštećen je i sv. Petar od desnog ramena do dna. Manje je oštećen Isus ispod desnog koljena. Sitnijih šteta ima po cijeloj površini: naročito je stradala vrlo osjetljiva zelena boja i pozlata na dosta mjesta od prskanja vrelog ulja iz kandila i voska svijeća.

Slikar nije osigurao dasku slike nekim prečkama s leđa da se ne uvija, nego ju je tako uglavio u okvir, vrlo jednostavnog profila, da je s njom činio jedno tijelo. Daska nije imala slobodnog kretanja pa se u donjem dijelu silom oslobodila i počela izvijati, a dobila je i priličnu krakeluru u donjem, desnom uglu. Bilo bi stoga apsolutno potrebno podvrći sliku punoj konzervaciji, pogotovo što ona reprezentuje pored umjetničke i znatnu materijalnu vrijednost, a signirane ikone su nam dosta rijetke.

Kada sam 1937 razriješao signaturu grešnog Andrije sa slike sv. Kirijaka, držao sam zbog istoga imena, a i zbog iste godine (1649) da je naš sli-

Sl. 3 Ukras na stražnjoj strani slike »Deisis« grešnog Andreja u pravoslavnoj crkvi u Busovači

kar identičan sa slikarem Andrijom Raičevićem iz Toca u Starom Vlahu koji se iste godine zapisao na jednom rukopisu u man. sv. Trojice kod Plevalja³, no sad sam uvjeren da to nisu iste ličnosti, jer naš slikar u prevelikoj skromnosti zapisuje se tajnom bukvicom i govori o sebi da je grešnik, dočim Andrija Raičević naziva sebe gospodinom (kir) zagrafom, pa i blagočestivim, blagopodvižnim i blagogovnim i potpisuje se čitavim imenom i prezimenom. Piše i odakle je.

Zaključujući po ovim dvjema zasada poznatim djelima našega grešnog Andreja, možemo ga uvrstiti među naše najbolje slikare ikona svoga vremena. On je slikarski zanat izučio na najboljem vrelu i sam ga usavršio. Iako je radio napamet po izučenoj formuli, on je ipak unosi u svoj rad i nešto ličnog: glava Isusa na »Deisisu«, glava sv. Nikole, Petra i Pavla, raširene ruke u sv. Nikole i kralja Uroša, zatim glava sv. Kirijaka, savršeno crtana i slikana na kritski način, kao i lom draperija uopšte.

*

Mnogo dodirnih tačaka sa opisanom slikom našega Andreja ima istovremena ikona »KRŠTENJA HRISTOVA NA JORDANU«, koja se sada nalazi u

Muzeju Stare crkve u Sarajevu (Inv. br. 93) Ikona je razdijeljena na dva pojasa: glavni je »KRŠTENJE«; zauzima donju polovinu table, iznad koje se nalaze izdvojeni svetitelji: sv. Nikola, sv. Jovan Krstitelj i sv. Sava srpski. Svaka slika na ovoj tabli ima kao i naš »DEISIS« svoj posebni okvir u boji; ovdje ukrašen cik-cak linijom i nekom lozicom s cvjetovima. Čitava tabla, odnosno sve slike zajedno imaju naokolo kao i naša posebni uski crveni okvir. Slikar je kolorista i upotrebljava sve iste boje kao i naš Andrej, i, što je upadljivo ne troši nikako krimezi boju kao ni Andrija iako je ta majestična boja igrala veliku ulogu u ikonografiji uopšte. Pozadina izdvojenih figura je dolje zelena, gore zlatna. Srpski natpisi oko figura izvedeni su crvenom bojom, tekst na svitku što ga drži sv. Jovan crnom, a upotrebljene su i šrafe zlatnom bojom. Daska na kojoj je slika rađena tanka je za svoju veličinu. Sve ćemo to naći 1 na opisanom »Deisisu«. Razlikuje se spomenuta ikona po izvedbi od »Deisisa« po tome, što je kratki tekst na svitku sv. Jovana ispisan grčkim slovima i jezikom, a sva slika ornamentacijom bogatija. No i pored jakih veza između obe slike ne bismo mogli danas sliku »Krštenja« pripisivati našem Andreju u bez jače i solidnije komparativne analize.

SV. ĐORĐE JOVANA MANGAFE

Sveti Đorđe prikazan je stojeći u dokoljencičnoj slici kao mladić kolmowane kose sa vlastitom otsječenom glavom u lijevoj ruci iz koje još šiba krv, a koju prikazuje Isusu. (Sl. 4) I desna ruka je upravljena prema Isusu i savijena u laktu kojim pridržava dugačko koplje. Svetac ima na sebi crveni sagion prebačen preko lijeve ruke i zavezan na desnom ramenu. On je iznad lakta desne ruke ukrašen zlatnim vezom, posutim biserom. Ispod sagiona vidi se svečani oklop tamnoplave boje, bogato tauširan zlatnom žicom u nekom izmišljenom ornamentu sa porubom crvene boje, protkanim s tri žice. Ispod oklopa vise pteurige smeđe boje, protkane zlatnim nitima, a ispod njih se tek još nazire tamnoplav hiton, protkan također zlatnom žicom, ukoliko nije donji dio pancir-košulje. O pojasu, na crvenom kožnom kajišu, ukrašenom draguljima ili biserom i zlatnom žicom, visi mač, od koga se vidi samo zlatan balčak, posut draguljima ili biserom. Iz pređice kajiša visi njegov suvišni dio. Na leđima ima svetac zabačenu kacigu na vrpci tamnoplave boje (čivit), obrubljenu zlatnim porubom, okićenim draguljima i biserom s nekim izmišljenim ornamentom. Na leđima ima svetac i zabačen luk, okićen zlatnim pločicama, i tobolac išaran zlatnom žicom pun strelica (7 komada) koje imaju crno pero za ravanje. Ispod pazuha desne ruke pa prema leđima preko oklopa vidi se tamnoplava (može da bude i

izbljedila crna boja), ešarpa, izvezena sivkastim ornamentom. Donji dio desne ruke nije pokriven pteurigama oklopa, nego je u pancir-košulji različenog pletiva. Oko glave svetitelja vidi se u jedva vidnoj tankoj liniji nimbus.

U desnom gornjem uglu slike vidi se segment neba plave boje sa zlatnim zrakama. Isus — dobro crtane glave — sav u zlatnom plaštu, lebdeći, pruža desnom rukom svetitelju vijenac, iskićen zlatom i biserom sa nešto plavih i crvenih cvjetića, a u lijevoj drži razvijen bijeli svitak s grčkim tekstom crno ispisanim, od koga se može pročitati samo: „ὁρθω σε μάρτυς καὶ . . . μο . . . σίεπ . . . U nimbusu Isusa vide se tragovi krsta izvedenog crvenim linijama, no nema traga uobičajenim slovima ὁ ὢν Sa strana nimbusa je natpas IC XC

U lijevom gornjem uglu slike ispisan je neuglednim slovima crvene boje naslov γεωργιος

U desnom donjem uglu, vidi se poveći razvijen svitak sa grčkim tekstom:

ὁρθω τί πεπραχασιν ὄνομοι λόγιε ὁρθω καὶ φολήν
ὑπερ σοῦ τετραμενην

»Pridnu ispod sv. Đorđa unio je slikar lijepim i krupnim slovima svoju signaturu s godinom 1620. Faksimile te signature vidi se na priloženoj slici (Sl. 5)

Slikar Jovan koji je izradio ovu sliku u vrlo rijetko vidanoj kompoziciji, gdje sv. Đorđe drži vlastitu, istom otsječenu, glavu u ruci, pripada

³ Lj. Stojanović: Zapisi, broj 1438

onom nizu kritskih slikara koji su se okupljali u Mlecima i koji su naročito u 17 vijeku izliferovali preko naših trgovaca vrlo velik broj svojih ikona u Sarajevo, odakle su se one pomalo rasipale po novim pravoslavnim crkvama, podizanim u provinciji. Kritski slikari toga vremena natjecali su se u lijepoj izradi svojih slika i luksuznoj opremi s naročito obilnom upotrebom zlatne boje i crvenog cinobera, no radeći svoje ikone po utvrđenoj formuli i naučenoj šablوني (tehnika), ostavljaju često pust i prazan utisak na gledaoca koji bi očekivao i nešto samostalno, stvaralačko u toj umjetnosti. Po tome zaostaju oni za srpskim slikarima toga vremena koji su radili u Sarajevu i čijih se djela kod nas još dosta nalazi. Rijetko će naš slikar napraviti bojom onako tvrde konture kakve se nalaze kod ovoga Kričanina (mislim samo po školi Kričanina). I nagli prelazi od svjetla u sjenku upadljivi su na ovoj slici. Ako pogledamo onoga Isusa u gornjem desnom uglu slike, nećemo osjetiti da on lebdi u prostoru i to još u prikračenoj figuri, kako je to slikar želio da prikaže, nego ćemo vidjeti izrezanu plošnu sličicu, prilepljenu za tamnu podlogu.

Za svoje djelo slikar je uzeo po svoj prilici cipresovu dasku, sastavljenu od dva komada, dimenzija 33,7 : 28,8 : 2 cm, prelijepio je tankim platnom i po njemu nanio običajni temelj. Taj temelj prevukao je crvenim bolusom, no dosta tanko, i

na njega stavljao listiće pravog zlata. Da se daska ne uvija, osigurao ju je s leđa dvjema priječakama, no one su davno ispale, jer je željezne eksere kojima su bile pričvršćene preglodala rđa. Ne vidi se kako je slikar izveo crtež na pripravljenju podlogu, da li prije pozlate iglom ili nakon nje perom. Za ruke i lica upotrebio je kao temeljnu boju tamni oker. Na njega je nanosio boju za meso (bijela, oker i cinober), rastanjujući je od osvijetljenog prema zasjenčanom, laćao se zatim pera, te je vrlo razbijeljenom, istom bojom, dovršavao modelovanje paralelnim linijama koje su se prilagođavale formi tijela. Upadljivi su tanki prsti na rukama svetitelja s njegovanim noktima. Slikar je još izmodelovao koplje i držak mača, a sve ostalo (odijelo) riješio je sasvim plošno. Na našoj slici to se teško vidi (sl. 4), jer se ikona prevučena tamnim lakom teško snima.

Slikar je radio tempera bojama, a upotrebio je sljedeće boje pri izvođenju svog rada: bijelu (venecijansko bjelilo), tamni oker (možda umbra), crveni oker (možda pečena umbra), crveni cinober (HgS), crnu i plavu (indigo). Dakle, malo boja, koje su po svoj prilici kupljene u Mlecima. Upadljivo je da ne upotrebljava zelenu boju. Po završetku rada prevukao je majstor sliku dosta tamnim i vrlo lošim lakom, koji se na nekim mjestima skupio u kraste (opaža se naročito na licima kao tamne pjege) koje se bez opasnosti po sliku

Sl. 4 Sv. Đorđe slikara Jovana Mangafe iz 1620 g. (Srpsko pravoslavna crkva u Busovači)

ne mogu skidati. Lak je na plavoj boji indiga pod hemiskim procesom potpuno pocrnio povukavši za sobom i gornji sloj plave boje; no i na okerskim bojama vrlo je potamnio. Na našoj slici (sl. 4) vidi se to crnilo laka najbolje na prsnom oklopu i kacigi gdje je lak ostao netaknut, dočim je na drugim dijelovima slike djelomično skinut (segment neba, lica, osim krasta, svici itd). Sastav laka nije lako utvrditi, ali je vjerojatno napravljen ukuhanjem lanenog firnisa ili ulja s kalofonijem (pegula) ili nekom vrlo otpornom smolom. Lak je neobično otporan i prema kraćem djelovanju jakih alkohola.

Iako je daska bila vrlo vješto sastavljena od dva komada, a osim toga je sastav utvrđen i gvozdanim klincima, ipak je on popustio u toku vremena što se osjetljivo pozna, naročito u gornjem dijelu slike. Zasad u tome ne prijete slici opasnost daljeg pucanja sastava, ali bi se na njoj morala uskoro izvršiti konzervacija: skinuti stari lak i prevući je novim i osigurati dasku stegama da se dalje ne rastavlja. Sitnijih oštećenja ima tu i tamo još po slici, no nisu od bitnog značaja.

Kako i ova ikona, kao i ona grešnog Andreja, predstavljaju za našu kulturnu prošlost prvoklasna djela, bilo bi potrebno prenijeti ih obje na sigurnije mjesto, zasad u Travnik, jer pripadaju srp. prav. crkvenoj opštini u tom gradu. Sad se nalaze u pravosl. crkvi u Busovači.

Sudeći po dobrom crtežu glava i prsta slikar Jovan učio je slikanje i kod nekog slikara zapadne škole.

Što se tiče imena samog slikara ono mi je dosad nepoznato. Nisam ga još sreo ni na kom djelu, ali sudeći po tome što slikar naročito ističe svoju signaturu, bio je poznat i tražen ikonopisac, te se možemo nadati da će se unašoj Republici naći još koje njegovo djelo. U signaturi se vidi iznad krajnjih slova prezimena oznaka skraćenice (sl. 5) iz čega bi se dalo zaključiti da u prezimenu treba između slova fi i u umetnuti još jedno, dva ili više slova.

Sl. 5 Signatura slikara Jovana sa ikone Sv. Đorđa iz Pravoslavne crkve u Busovači

MADONA SA VITOVLJA

Vitovlje je visoravan, udaljena nešto preko 20 km sjeverozapadno od Travnika, dosta gusto naseljena, poznata u tursko vrijeme kao mjesto za okupljanje vojske koja je operirala prema Jajcu, a kasnije prema Banjaluci i dalje. Na istočnom kraju visoravni je selo Dukati, a jedan km zapadno od njega, srpsko pravoslavna crkva, Paroh travnički g. Sveto Zečević ljubazno mi je svratio pažnju na jednu neobičnu ikonu u toj crkvi, na kojoj je zapazio tragove nekog talijanskog zapisa i čiji opis niže donosimo.

Kompozicija ove Madone leži u osnovi stare vizantiske ikone zvane »Jeusea« 'Ε'Ελεῦσα ili »Umiljenije«, kako su je Srbi zvali Pa i u samom crtežu ima još vizantiskih tragova (linija obrve i nosa kod obe glave, nabori maforija na glavi Madone), kakvih ćemo naći kod italijanskih slikara potkraj XIII vijeka, na pr. u obe crkve sv. Franje u Asizi, na slikama koje se pripisuju slikaru Cimabue (Cenno di Pepe, zvan Cimabue (oko 1240—1303) na kojima ćemo vidjeti i debeljuškaste naduvane forme ruku, nogu i lica, kao i na ovoj našoj slici. Međutim, zbog dobrog crteža glava, ruku i nogu, poznavanja anatomije i tvrdog i jakog modelovanja moramo postanak ove slike pomjeriti na mnogo kasnije vrijeme, potkraj ranog Renesansa, kad su cvale provincijske škole Sijene, Ferrare, 'Padove, Bolonje i druge gornjoitalijanske, sa umjetnicima osrednje vrijednosti, koji su se vratili ponešto vizantiskom maniru, naročito pretrpavanju slika zlatom: Bonazija (Bartolomeo Bonasia, + 1527), Bonfilji (Benedetto Bonfigli, + 1496), Bon-

sinjori (Francesco Bonsignori, 1455—1519), Di Đovani (Bennvenuto di Giovanni 1436—1518) i dr.

Pod njihov uticaj su pali i grčki slikari koji su radili u Italiji, naročito Krićani, a i italijanski manje vrijednosti koji su kao Krićani radili čisto zanatski mnoštvo raznih tipova Madona i drugih ikona, određenih za široke slojeve naroda i izvoz. Toj sredini i vremenu pripada i ova naša ikona koja je izrađena po ugledu na neku tada poznatu, glasovitu asišku Madonu. Da li ta i danas postoji, nisam tragao.

Sika je izrađena na jelovoj daski, veličine 46,3 : 62,7 : 2, 1 cm. Daska je sastavljena od dva dijela. Veći dio je širok 37,7 cm, a manji 8,6. Pored lijepljenja kazeinovima tu'kalom majstor je užu dasku zakovao uz veću i sa tri željezna klinca na vješt način, koji sam opisao na drugom mjestu⁴. Da se ne povija, majstor je udario s leđa daske dvije priječke, no one su davno istrulile i otpale, a tragovi od po pet klinaca koji su se od rđe raspali poznaju se. Poznaju se i na licu slike, jer je daska sasušavanjem smanjila svoju debljinu, što gvozdene ekseri nisu mogli pratiti i pojavili su se kroz temelj i boju, no srećom nisu oštetili samu slikariju. Kako su oni prvobitno bili povrnuti, ne bi se smjeli kod ev. konzervacije vaditi,⁵ jer se ne bi moglo izbjeći oštećavanje same slike. Prije prevlačenja temelja po daski, slikar ju je prelijepio platnom sitnog no čvrstog tkiva. Zatim je udario uobičajeni temelj, premazao ga crvenkastom pod-

⁴ Mazalić: Slikarski materijal starih ikonopisaca, Gl. Z. muz. 1934, str. 123 sl. 1

⁵ Isto tamo, str. 124 i sl. 2.

Sl. 6 Asiška madona sa Vitovlja kod Travnika (detalj)

logom za primanje zlatnih listića i izveo iglom crtež dosta dubok, tako da se on i danas pozna, ispod pozlate i boje, što se vidi i na našoj slici (sl. 6) naročito po rukavu desne ruke i kuku Madone. Zatim je izveo pozlatu listićima pravog zlata, veličine 5 : 6 cm. (pozlačena je samo pozadina iza figura, a ne cijela daska, kao kod srpskih slikara istog i kasnijeg vremena, koji su radili u Bosni i Hercegovini.)

Madona je prikazana sjedeći, s malim Isusom na krilu. Ogrlila je dijete objema rukama kao i ono nju. Zabacila je nešto unatrag maforij na glavi i desnom ramenu, dok je lijevu stranu maforija prebacila preko koljena, tako da mali Isus sjedi na njemu. Maforij je crvene boje, opervažen išaranim, dosta širokim zlatnim porubom. Haljina Madone je maslinastozelene boje koja je gotovo pocrnila. Isus ima na sebi zlatan hiton. Ispod njega vidi se mali dio košulje. I hiton u Isusa i maforij u Bogorodice imaju neprirodno mnogo nabora. Ispod zabačenog maforija na glavi Madone vidi se mali dio neke kape, no ona nije grčka, Kosa u Madone je blijedo-kestenjasta sa razdiokom posred glave. I u Isusa je kosa iste boje, samo grgurava. Goli dijelovi tijela (lica, ruke i noge) imaju kao podlogu tamni oker koji je prema svjetlijim dijelovima rastanjivan dodavanjem bijele boje i tako postizavano jako modelovanje koje je još pojačano paralelnim tanjim i debljim bijelim šrafama na krit-

ski način (Ako dodamo još ovome da u očima figura nema odbljesaka svjetla, (Glanzlichter), a to je način rada, karakterističan za vizantijske slikarstvo, onda možemo s dosta sigurnosti pretpostaviti da je i ova naša slika rad nekog kritskog slikara, koji je radio u Italiji, posvoj prilici u samoj Veneciji, gdje je bio i poznat tip ove Madone.

Vjerovatno je ova slika imala pridnu i signaturu majstora, no donji dio slike je prepravljen, kako ćemo vidjeti, pri čemu je signatura mogla stradati.

Nimbusi u Isusa i Madone označeni su samo puncom, većim i manjim kružićima. Slikar je povukao oko slike uz rub daske okvir crvenom bojom koji je naknadno prevučen crnom i ukrašio ga s unutrašnje strane. Do nimbusa Madone vidi se trag ranijeg natpisa M—P, no ne vidi mu se s desne strane nastavak ΘΥ. U desnom gornjem uglu može se još uvijek dobro pročitati prvobitni naslov slike izveden crvenom bojom iako je namjerno istrven »La beatissima vergine d'Assisi«. U našoj slici (sl. 7) vidi se faksimil toga natpisa, (slova t i v podvostručena!). Prema tome slika koju opisujemo je kopija neke poznate asiške Bogorodice, no vjerovatno nije direktna kopija. Možda je načinjena samo u formi i sižeju one, a to bi se moglo ustanoviti samo upoređenjem. Po svoj prilici radio ju je neki kritski slikar, negdje u Italiji za katoličku klijentelu, otkuda je preko naših trgovaca dospjela u Sarajevo kao pravoslavna ikona, razumije se nešto dotjerana, prvenstveno brisanjem, talijanskog natpisa.

Za izradu slike, pored ostalog, upotrebio je slikar sljedeće tempera boje: bijelu (mletačko bjelilo, olovno), svijetli oker, tamni oker, crveni oker, zelenu (bakarni acetat), crvenu (grimiz, κριμίζετ) crnu i zlatnu (musivno zlato) kojom je izrađen Isusov hiton. Po svršetku rada slikar je provukao sliku dosta gustim i tamnim lakom, uglavnom rdavim.

*

Potkraj prve polovine prošlog vijeka ova slika nalazila se u pravoslavnoj crkvi sv. Mihajla u Travniku, zapravo u zaseoku Grahoviku, gdje se i sad zna za mjesto te crkve. Vjerovatno da je ta slika imala u spomenutoj crkvi neki značaj i da je bila počađavila i inače već po spoljašnosti postala neugledna, dok se našao pobuđenim travnički trgovac Marković da je tada »obnovi«, no bilo bi svakako bolje da je nije nikako dirao. »Obnova« se sastojala u ovome: slika je vjerovatno oprana nekom tekućinom, zatim preko slikanih nimbusa

LA BEATISSIMA VERGINE
D'ASSISI

Sl. 7 Prvobitni natpis na ikoni Asiške madone

ukovani klinčićima metalni (posrebreni bakar), a isto tako preko golih dijelova ruku i nogu kod obje figure, čime je ruiniran temelj slike po konturama tih dijelova, kako se vidi i na našoj slici (sl. 6), koja je snimljena bez tih okova. Kasnijim čišćenjem, odnosno usvjetljavanjem tih okova na ikoni, što se događalo najmanje jednom u godini, oštećavao se lak u njihovoj neposrednoj blizini i čitavo lice u Isusa. Poslije udaranja okova pozvan je neki slikar da dovrši »obnovu«. On je najprije napisao pored glava novi natpis „МТР БЖНА“ a onda je pokrio bijelom bojom sliku pridnu oko 2,5 cm visoko, zatim taj bijeli pojas ogradio sa strana plavom bojom i u sredini pojasa izradio krst, ukrasivši ga lozastim ornamentom. Na prazna polja s lijeva i desna ispisao je slijedeći zapis: „Гію іконѣ Образъ пресвѣтыя Богородицы. Обнови г.“

Исѣѣа Марковиѣ. Тр. Травнички за здравіе цѣлаго дома Грогго. Лѣта. 1849 Геп. 26“

Tome travničkom trgovcu nisam našao drugih tragova u Travniku. Kako je gore rečeno na našoj slici (sl. 6) ne vide se metalni ookvi jer su skinuti a ni zapis u donjem dijelu ikone, jer nije snimanjem obuhvaćen.

Kako je slika stigla na Vitovlje, nije teško odgonetnuti. Govorili smo o tome ranije kod slike »Deisis« grešnoga Andreja. Pri podizanju pravoslavne crkve u Travniku, odnosno Grahoviku, sarajevska srp. prav. crkvena opština poklonila je niz njoj nepotrebnih starih ikona toj crkvi, a kada je mnogo kasnije podignuta pravoslavna crkva na Vitovlju, onda je srp. prav. crkv. opština u Travniku poklonila njoj svoje stare nepotrebne ikone, među njima i ovu asišku Madonu, koju je ona dobila iz Sarajeva.

ČETIRI BOGORODICE

U XVII i XVIII vijeku Sarajevo je slovalo kao najjači trgovački emporij u zapadnom dijelu turskog carstva. Njegov bezistan bio je nadaleko čuven svojom robom za Zapada i Istoka. Trgovci su imali svoja zastupstva u Trstu, Veneciji, Jakinu, Beču itd. Naročito s Venecijom bile su vrlo žive trgovačke veze ne samo trgovaca manufakturista već i kujundžija, zlatara, knjigovezaca, slikara, krznara i drugih. Veliko bogatstvo, koje se ovdje, u Sarajevu, nagomilavalo, imalo je i dobrih i loših strana. Nisu se bogatili samo Turci već i hrišćani. Izraz toga trgovačkog kapitalizma na hrišćanskoj strani bio je veliki razvoj crkvenog slikarstva. Mi danas poznamo desetinu slikarskih imena toga vremena i stotine i stotine ikonografskih radova koji su nastali u Sarajevu od dobrih, po kvalitetu, do najboljih i najskupocjenijih. Od pojedinačnih do čitavih ciklusa. Od onih, radenih u duhu tradicionalnog srpskog slikarstva, do ikona, radenih pod raznim uticajima, počevši od talijanskog Renesansa pa do kićenog Rokokoa. No sve to nije bilo dosta bogatim Sarajlijama. U Trstu i Mlecima, naročito ovim potonjim, vidali su oni nekih neobičnih, gospostvenijih ikona. U dodiru sa trgovcima Grcima, koji su živjeli u Mlecima oko grčke crkve sv. Đorđa, gdje su se okupljali i njihovi slikari, naročito Krićani, imali su Sarajlije prilike da vide i radove ovih, te najprije kroz poklone, a kasnije i kupovinom, vjerovatno i radom tih grčkih slikara u samom Sarajevu, punili su svoje kuće i tom umjetnošću, koja se, uostalom, plaćala teškim zlatom, a kad bi došlo vrijeme da steknu neki zagovor crkve za život na onome svijetu, okivali bi te ikone u skupocene okvire kod sarajevskih zlatara i poklanjali crkvi, onoj staroj na Varoši. Tim putem, mislim trgovačkim, uvukle su se u pravoslavne kuće i mnoge strane ikone, koje ni nisu pravoslavne, ali kao neobične, uživale su glas velike vrijednosti, starine, a često i čudo-

tvorstva. Veliki broj ih je propao čestim požarima Sarajeva, kada su nestajale stotine i stotine kuća. Mnoge su modernizovanjem života bačene na tavane ili rasprodate u bescijenje. Tako su i propadale, a često i nestajale iz naše sredine. Ali zahvaljujući srećnim okolnostima, našlo se u to doba i kod nas ljudi koji su volili starine, domaćih kolekcionara, u čijim zbirkama ih i sad nalazimo. I ove četiri stare slike, koje prikazujemo u našem članku, potiču iz privatnih zbirki.

Bogorodica s panagijarom. Pseudokritski rad nekog talijanskog slikara, rađen pod uticajem škole, poznate slikarske porodice kritskih slikara Rico. To se vidi po očima bademastog oblika, po crtežu ruku u Madone, obliku usana, nosa i uha u matere i djeteta, po slogu maforija oko glave Madone, cvjetićima po haljini djeteta itd. (sl. 8). Slikar je pokušao da oponaša Krićane, pokušao je da napravi, razumije se u trgovačke svrhe, pravoslavnu ikonu i uspio bi da ga nije izdala samo jedna malenkost, a to su bijele tačke na zenicama očiju (glanclihteri, grčki: psimities leptes), koje se nisu upotrebljavale u staroj pravoslavnoj ikonografiji. Pa i onaj panagijar u rukama Madone (sl. 8) nije ništa drugo nego katolički skapular. Zato ga je neki konzervativniji pravoslavac, vjerovatno i sam u nedoumici, šta mu je to, dao prebojiti, no mi smo ga opet iznijeli na svjetlo. Boja mesa na toj slici izvedena je na zelenkastoj pozadini (stara srpska i vizantijska škola, kritska i ranorenesanska). Utisak boje mesa je svijetlo-roza (ista škola). Boje odjeće iste su kao u Madona poznatog kritskog slikara Andrije Rico: maforij tamno-prljavo-crven (krimezi boja), grčka kapa u Madone, pod maforijem, zelena, bijelo-prutasta; hiton zelen. Haljina u Isusa je bijela, sjenčena prljavo-zelenkasto, posuta crvenim cvjetićima, himatij crven (cinober), pojas bijel s crvenim prugama. Porub na plaštu madone išaran je puncom

na zlatnoj podlozi. Na panagijaru prikazan je tip ikone »Umiljenije«. Anđeli lebde na oblačićima, prekrštenih ruku. Njihova odjeća je naizmjenično crvena i svijetlo smeđa. Pozadina slike je zlatna (listići), a nimbusi uparani u pozadinu rafijetom i puncom prije nego je ona pozlaćivana.

Slika je rađena tempera, bojama na dasci tvrdog drveta, neodređene vrste, veličine 76 : 64 : 2 cm. S leđa ima tri ukovane priječke da se ne uvija. Dobrom posmatraču neće izbjeci iz vida jedva još primjetna signatura na toj strani s kukastim, grčkim krstom u sredini. Signatura je latinska: 1711 + S. V. Moglo bi se pomisliti da ono S. V. znači SANTA VIRGO ali kako se uz VIRGO daje epiteton BEATA, a osim toga bilo bi i besmisla poznatoj slici davati s leđa natpis, odbacujemo tu pomisao. U signaturi je druga oznaka. Možda ime slikara. Slika je vrlo dobro očuvana. Lijevi anđeo i desno rame Madone, loše su popravljani.

Madona slikara Nikole. Ova mala Madona pravi je raritet: mjesto grčke kape ili talijanskog vela pod maforijem, madona nema ništa, već guste uvojke tamno-kestenjaste boje. I ona i dijete pravi su južno-talijanski tipovi i nemaju nikakve veze s pravoslavnim ikonama ove vrste. A gle slučaja! Dok je gore opisanu ikonu, pravoslavnog tipa radio slikar koji nije bio pravoslavac (kako se to vidi po signaturi i onim bijelim tačkama u zenicama očiju), dotle je ovu, gotovo sasvim katoličku ikonu radio slikar pravoslavac, Grk. I stoljećima je bila u pravoslavnoj kući u Sarajevu! Zapao je bio ovaj slikar pod prejak uticaj zapadne, talijanske škole. Otuda ta strana nota na ovoj maloj ikoni. Naročito opisa ne treba. Iz priložene slike sve se vidi (sl. 9) Ma koliko se slikar trudio da se drži tradicionalnog načina pravoslavne ikonografije, nije mu polazilo posve za rukom. Vjerovatno je radio po modelu svoje figure. Nešto su mu preveć prirodne i prisne. A mnogo »božanskog« ni nema ta ljupka Madona u sebi. Slikar je i odjeću figura radio plastično, protivno pravoslavnoj, staroj ikonografiji. On zna da za sjenčene bijele draperije upotrebi zelenkaste i plavkaste tonove (Isusov hiton i postava maforija u madone). Meso u sjenkama smeđe mu je boje, a u osvijetljenim dijelovima ružičasto, crnomanjastih ljudi. Maforij u Madone je tamno-crvene boje (kri-mezi), hiton zelen. Maforij je opervažen zlatnim prugama. Himatij u Isusa je svijetlo-crven (odličan cinober), a hiton bijel kao i postava u ogrtaču Madone. Isusov himatij izmodelovan je srebrnim šrafama. Pozadina je bila zlatna, istačkana puncom. Nimbusi bili su uparani u pozadinu.

Slika je malih dimenzija, tek 26,5 : 19 cm. Rađena je na dasci mekog drveta, jedva dva cm de-

Sl. 8 Bogorodica s panagijarom slikara S. V. iz 1711 g. u privatnoj zbirci J. Petrovića u Sarajevu

Sl. 9 Bogorodica slikara Nikole iz 1700 g. (zbirka pisca)

bela, na dobroj gipsovoj podlozi. Dvije priječke koje su bile ukovane s leđa slike, ispale su. Zlatno polje iza figura gotovo sasvim je propalo usljed vlage u kojoj je ikona bila vjerojatno duže vremena. Inače same figure odlično su se očuvale, zahvaljujući dosta debeloj prevlaci laka. Sasvim na dnu slike, s lica, u desnom uglu potpisao se slikar slovima milimetarske veličine:

χειρ Νικολαου ἔστι 1700.

Slikar Nikola pripada svakako krugu grčkih slikara što su radili u Veneciji i ovaj njegov rad donesen je u Sarajevo s te strane. Bio je u posjedu porodice Nikolić-Krečić, koja je izumrla. Sad se nalazi u zbirci pisca.

Madona dojilja («Galaktotrofa») Ova lijepa plava Madona tužnih očiju spada među malo dobro očuvanih i nepopravljenih starih slika iz sarajevskog posjeda. Nju je sačuvala vrlo debela naslaga laka, koji se i danas dobro drži. Slika je, vjerovatno, došla poklonom u Sarajevo već kao stara ikona, makar to bilo i u XVII vijeku, jer ona ne može od XV vijeka nikako biti mlađa. Ona ne spada u niz kritskih, poznatih tipova ikona koje su se i kasnije sve do XVIII vijek kopirale, već je original kome nema dvojnika iako je rađen po tipu, propisanom za ovu vrstu ikone. Na ovoj slici vide se na rukama Madone još jaki, možemo reći, potpuni uticaji vizantijske škole (sl. 10), koja se još i početkom Renesansa, tamo na prelazu XIV u XV vijek, održala u Sijeni, a u manjim provincijskim mjestima Italije i kod nas u Dalmaciji, produžila svoj uticaj sve do kraja XV vijeka. Uski nos u Madone, oblik očiju i oblik uha u Isusa također su tragovi te škole. Ali se na slici vide u većem dijelu i tekovine novog vremena u umjetničkom stvaranju Italije: bolji crtež glava i draperije, tačnije osvjetljenje i sjenka, prirodni nabori odijela i rješavanje plastičnosti čitavih figura. Kroj odijela u Madone i široki zlatni porub sa imitacijom saracenskog pisma, upućuje nas na Firencu i Sijenu s početka XV vijeka, no tvrdo modelovanje i odveć plava lica vode nas u sjevernu Italiju, gdje su se u novom pravcu isticali manji provincijski slikari, ali se nisu mogli posve otresti uticaja vizantijske škole, kao Bonsinjori, Bonfiliji, Roberti, Butinone, Dela Kijeza i dr. Njihovo djelovanje koje se znalo prilagoditi u novom vremenu i staroj vizantijskoj umjetnosti više je uticalo na naše slikare koji su tamo išli na nauke, i na Grke oko crkve sv. Đorđa u Veneciji, koji su nosili sobom propisane pravoslavne ili vizantijske formule, nego djelovanje velikih talijanskih slikara toga vremena. Tako su nastajale, prvenstveno u Veneciji, madone ovake vrste, a mogle su služiti i pravoslavnim i katolicima na Balkanu, kome su bile i namijenjene. Nisu ih radili samo Grci slikari u trgovačke svrhe, već i Talijani.

Boje na ovoj slici nisu one koje obično vidamo na slikama kritskih slikara. Ogrič u Madone je purpuran (boja broča s nešto cinobera), cinober

na Isusovom ogriču je vrlo svijetao, upravo plamti. Pozlata u pozadini figura je stara, propisana Čeninijevim »Traktatom«, sastavljena od masivnijih listića pravog zlata. A podloga je sastavljena na način starijih sijenskih i firentinskih slikara, pokazujući karakteristične krakelure. Boja očiju kod figura je svijetlo-smeđa. Lica i ruke su vrlo svijetle žućkasto-roza boje, a kosa u Isusa neobično svijetla. Te boje potsjećaju nas mnogo na boje Rubensovih ženskih figura. Isusov ogrič šrafiran je zlatom.

Slika je velika 42 : 21 cm. Izrađena je na komadu drvorezbarene daske nekog starinskog sanduka za ruho. Rezbarija prikazuje ornamenat krugova koji se presjecaju na četiri kraja, oivičen široko trakom romanske valovite loze. Komad daske na kojoj je izrađena slika bio je sigurno umetak na jednoj od strana sanduka i mogao se slobodno kretati pri stezanju i rastezanju daske. A kad je slikar ukočio dasku s leđa ukovanim prečkama, ona je prepukla po pola, ne mogući se slobodno kretati (sl. 10). Inače se slika odlično očuvala, zahvaljujući debeloj naslagi laka koji ju je pokrivaio. Taj lak je skinut, samo je ostavljen na dnu slike radi ev. studija. Slika je nabavljena 1921 u Sarajevu kao sasvim pocrnjela, na rasprodaji nečijeg siromašnog pokušaja iz nekadašnje Piruše ulice. Sad je u posjedu pisca. Nema

Sl. 10 Madona Dojilja nepoznatog slikara XVI vijeka (zbirka pisca)

signature, ali se ona možda krije na dnu slike pod onim ostatkom tamnog laka.

Jedna varijanta Pelagonske Bogorodice. Ovoga ljeta (1953) pronašao sam u porodici Todorovića u Zvorniku jednu ikonu tipa »Pelagonitise«, čiji original je nastao negdje u Pelagoniji (okolica Bitolja) možda u XII vijeku, jer je već u XIII jedan bio toliko poznat da ga je neki srpski minijaturista toga vremena unio u jedan rukopis.

»Pelagonska Bogorodica« javlja se vrlo rijetko u našem ikonopisu. Ona po svojoj sadržim spada u red bogorodica »Umiljenija« kao varijanta. Najstarija poznata slika Bogorodice nalazila se u srpskom tetraevandelju XIII vijeka kao minijatura (na 71 listu). Evandlje je bilo u Nar. biblioteci u Beogradu pod brojem 297 i izgorjelo je zajedno sa bibliotekom za vrijeme prošlog rata. Tip »Pelagonske Bogorodice« je vrlo vjerojatno srpskog porijekla iz okolice Bitolja.⁶ Druga po redu je freska XIV v. iste Bogorodice u crkvi manastira St. Nagoričina, treća vjerojatno iz istog vremena nalazi se u Beču na t. zv. bečkom diptihonu (mala ikonica na dasci koju Česi ubrajaju u primjerke češke gotike.⁷ Četvrti primjerak je ikona iste Bogorodice, rađena na dasci, a nalazi se u riznici crkve manastira Dečana i peti opet ikona na dasci, rad zoografa Makarija iz 1422 god.⁸ Ona češka »Pelagonitisa« je po kompoziciji gotovo istovjetna sa našom u St. Nagoričinu, samo je ona njezin negativ, tj. prikazana je obrnuto (Sl. 11). Nije mi poznat više nijedan stariji primjerak te slike osim ove koju ćemo opisati, no vjerojatno da postoji još koji u našoj zemlji.

Na ovoj zvorničkoj ikoni prikazana je Bogorodica s malim Isusom na desnoj ruci dok mu ona lijevom lagano podržava desno rame. Isus je gledan s leđa s raširenim objema rukama, golim do lakata, kao da će da zagrlji majku; nemirnim nogama, golim do koljena i neprirodno zabačenom glavnom unazad (Sl. 12). Bogorodica ima na sebi tamno-crveni maforij (krimez) ispod koga joj na glavi viri grčka kapa indigo boje sa lugastim osvjetljenjem. Maforij je opervažen širokom zlatnom trakom, išaranom sa pet paralelnih linija. Haljina u Bogorodice je crno plave boje (indigo) sa narukvicama i ovratnikom koji su išarani zlatom. Isus ima na sebi košuljicu svijetlo-plavkaste

⁶ Dr. A. Matejček: Češka malba goticka (Deskove malirsvi 1350—1450), Praha 1938, str. 60 i sl. 45

⁷ Isto tamo

⁸ Zbornik zaštite spom., kult. Saveznog instituta Beograd, knj. II. 1951 str. 74. sl. 4. Još jedan primjerak Pelagonske Bogorodice vidio sam nedavno u Skoplju, u posjedu slikara Blažića, a čuo sam da jedan primjerak ima i Galerija slika u istom mjestu.

Sl. 11 Češka slika »Pelagonske Bogorodice« (oko 1360 g.) sa tzv. bečkog diptiha

Sl. 12 »Pelagonska Bogorodica«, privatni posjed u Zvorniku

boje, s bijelim osvjetljenjem, išaranu skupinama od po tri tačke u obliku trougaonika i skupinama od po tri listića zlatne boje. Po košuljici ima širok crveni pojas (cinober), protkan zlatnim šrafama i podržavan sa dva tregera preko ramena. S leđa mu je spao svijetlo-smeđi ogrtač, izmodelovan zlatnim šrafama. Na nogama Isus ima sandale, samo mu je lijeva spala — kako se to obično vidi na ikonama »Umiljenija« kritskih slikara. Boja golih dijelova tijela (lice, ruke, noge) izvedena je u podlozi zelenkasto-smeđom bojom koja je prema svjetlijim dijelovima osvjetljavana po kritskom načinu šrafama bijele boje koja nešto naginje na roza. Tipovi lica Bogorodice i Isusa su tipična pojava radionice slikara Rico. Naročito je u tom pogledu karakterističan malo pokućast nos u Bogorodice i prćast u malog Isusa. Pozadina je sva zlatna, no premazana u novije vrijeme prostom pozlatom, tako da je naslov ove ikone kao i nimbusi figura nestali no po tragovima pod sadanjim premazom, vidi se da su nimbusi bili išarani možda lozastim ornamentom izrađenim puncama i rafijetom.

Ikona je rađena na dasci tvrdog drveta nepoznate vrste, u jednom komadu, veličine 56 : 43 : 2,4 cm. Grundirana je s obje strane da se ne uvija, no još je usto dobila s leđa dvije ukovane prijevčke. Na licu je grund deblji nego pozadi daske. Na njemu je izveden crtež iglom, a zatim prevučena pozlata od listića pravog zlata. Na toj pozlati izvedena je slika tempera bojama od kojih su upotrebljene: bijela, crna, dvije crvene (cinober i krimezi), tamni oker, svretli oker, svijetlo-smeđa (možda sijenska pečena zemlja ili auripigment). Slikar je upotrebio i neku sivkasto-zelenu boju, možda zelenu zemlju (verdetera), ukoliko nije dobio zelenkasti ton u podlozi mješanjem crne, bijele i žutog okera.

SVETI ĐORĐE SA LEGENDOM

U Staroj srp. pravoslavnoj crkvi u Čaj niču, nad samom nišom (koja označava apsidu), ima slika sv. Đorđa, koja na prvi mah privlači pažnju gledaoca samo svojim malo neobičnim okvirom, no kad se ona malo bolje osmotri, lako se zapazi inače njezina vrijednost.

Na ikoni je prikazan sv. Đorđe — kao obično gdje se iznosi legenda — tako da je u sredinu došla glavna scena u većem formatu, dok su oko nje poredane scene iz njegovog legendarnog života. U našem slučaju glavna scena pretstavlja tip ikone zvane kod nas »Đurđić« (kakva je i sprijeda opisana ikona Jovana Mangafe), ali ovdje i sa vlastitom otsječenom glavom što je najveća rijetkost kod ikonografa koji su radili u Bosni i Hercegovini. Ovo je i prviput što vidimo u našoj sredini jednu takvu ikonografsku kompoziciju rađenu od jednog srpskog slikara. Svetkovina »Đurđića« pada u srp. prav. crkvi na dan 3. novembra,

Slikar se nije potpisao niti ima na slici kakve druge signature.

Slika je po svršetku prevučena lakom karakterističnim za ikone kritskih slikara, naročito onih iz škole Rico, Taj lak ima svojstvo da pod njim boja indigo i zelena (bakarni acetat) s vremenom posve pocrni u gornjem sloju, što je slučaj i na našoj slici s indigom. Upadljivo je da slikar nije nikako upotrebio gore spomenutu zelenu boju, kao što je nije upotrebio na svojoj slici sv. Đorđa sprijeda spomenuti slikar Jovan Mangafa. Lak na slici koju opisujemo je svojom debljinom i gustoćom sačuvao potpuno slikariju od kvara no sam je u gornjem sloju postao mutan. Kako nisam imao pri ruci drugog sredstva, skinuo sam taj mutni sloj s glavnih dijelova slike upotrebom razblaženog alkohola. Donji sloj laka ostao je na slici čist i proziran. Istim sredstvom oprobao sam skinuti i jedan mali dio proste pozlate, što mi je pošlo za rukom, iako teže nego sa skidanjem laka, ali bez opasnosti po pravu pozlatu koju je on i zaštićavao. Na tom oštećenom dijelu pozlate vidi se da je temelj popucao zajedno s pozlatom tako da krakelure idu uspravno i vodoravno u slomljenim linijama, Ostavljajući kao sliku mrežicu dosta velikih oka, karakterističnu za slike kritskih ikonografa koji su radili u Veneciji.

Ikona je došla u Zvornik prije jedno 120 godina udajom jedne Sarajke iz kuće Jovana Petrovića, tada poznatog sarajevskog trgovca. Njezin postanak teško je datirati, no ona nije nikako mlađa od polovine XVII vijeka, sudeći po stanju boja, laka i daske na kojoj je slika rađena te još u potpunoj svježini sačuvanih karakteristika škole slikara iz radionice Rico. Moglo bi se sigurno reći da je rad iz sredine onih slikara kritske škole koji su radili u Mlecima, odakle je trgovačkim putem stigla u Sarajevo.

dok se zna da je sv. Đorđe proljetni svetac, a za taj dan slika se kao konjanik u borbi sa zmajem.

Naš slikar, koji se inače nije na slici potpisao, bio je, izgleda, i drvorezbar, što nije nimalo čudno. U njegovo vrijeme (XVI v.) i kasnije sve do u XVIII bolji ikonografi izučavali su uz slikanje i pozlaćivanje također i drvorezbarstvo, jer su često izrađivali sami i svoje okvire, osobito onda, kad su na istoj dasci određenoj za sliku, ostavljali i dio za okvir, koji su sami plastično ukrašavali. I u ovome slučaju slikar je tako postupio. Tablu na kojoj će izvesti sliku sastavio je od tri gotovo jednako široke daske debljine 2 cm, tako da je dobio plohu veličine 72 : 52 cm. Od toga je ostavio za okvir s gornje i s donje strane po 6 cm, a sa strana po 4. Zatim je nivo čitave plohe koja je ostala za slikanje naročitim strugačem spustio za 5 mm niže tako da je okvir ostao za toliko viši. Pri dubljenju daske ostavio je u sredini isto toliko vi-

sok, mali, vrlo dekorativan okvir za glavnu scenu. On pretstavlja arkadu sa vodoravnim podnožjem s koga se dižu dva tordirana stupca koji na okruglim glavicama drže trodjelni luk, kakav sretamo inače na ikonografskim radovima kod nas, a i na drvenim verandama (divanhanama) starih bosanskih kuća.⁹ Iznad luka je vodoravan završetak okvirića. Ovaj mali okvir visok je 35 cm, a širok 16 cm, Veliki okvir slike ukrao je naš slikar iz drvorezbarjenim mrežastim ornamentom, kakav često sretamo u XVI i XVII vijeku na crkvenim drvorezbarijama i drugim dekoracijama. Zatim je čitavu tablu grundirao na običajan način, pošto je prije prelijepio sastave dasaka jakim platom, razdijelio preostali prostor između oba okvira za scene iz legende. Ta razdioba ispala je prilično aljkava, jer najgori pojas scena je najširi (oko 14 cm), najdonji malo uži (oko 13), a tri unutrašnja najuža, približno podjednaka (oko 11 cm). I širina scena je nejednaka: dok su dvije srednje u najgornjem i najdonjem pojasu široke po 16 cm, dotle su ostale po 14 cm. Slikar je iza toga oštrim predmetom ucrtao glavne konture scena, a zatim izveo pozlatu listićima pravog zlata i na njoj izveo sliku tempera bojama, ostavljajući pozlatu čistu gdje mu je trebala (nebo iza figura, nimbusi, ukrasi odijela, mali i veliki okvir).

U glavnoj sceni je sv. Đorđe u čitavoj figuri u nekoj neobičnoj kretnji pri kojoj lijeva noga služi za održavanje stabilneta, dok je desna podignuta na zakorak, ali je ostala mrtva i sakata (sl. 13). U desnoj ruci drži svetitelj koplje, a u lijevoj, koja je ispala preduga (lakat duboko ispod pojasa), drži vlastitu otsječenu ovjenčanu glavu i otvoren svitak sa običajnim tekstom:

ДИЖДЬ ХЕ МОИ ПЪСЪТВОРИО РДБХ
 ЗОКЪ БЪЗДКОМЪ КЪКО ТЕБЪ РАИ ПЛВХ
 МОЮ ДСЕКОШЕ

Svetac je prikazan kao golobrad mladić, crne kose, sa vijencem na glavi (dosta široka pantljika). Ima na sebi preko kratkog plavog hitona zlatan išaran oklop sa zabačenim štitom na leđa. Na nogama su mu uske crvene čakšire sa plavim dokoljenicama. O crvenom pojasu visi veliki lijepo ornamentiran mač sa krstatim balčakom. U gornjem desnom uglu je segment neba, plave nijansirane boje, iza koga se vidi dopojasna slika Hrista koji drži u desnoj ruci otvoren svitak propisne sadržane za ovaku ikonu:

ДИЖДХТЕ МЪНИ ЧЕ СЕГО РДБН
 ТИПРОСТІРЮ ВЕНЦЪЗ НЕПЛЕНА

⁹ Mazalić: Dvije stare slike, Naše starine, Sarajevo 1953 str. 76, nap. 124.

Nimbus i pozadina iza sveca su zlatni. Kako izgleda nimbus ne vidi se, jer je pokriven naknadno iskovanim nimbusom od srebra. Gornja dva ugla okvirića, iznad arkade, izbojeni su crveno, dok je cio mali okvir opisane scene zlatan. Po dnu scene ispisan je zapis:

СИЮ ИНОУ ПЛАТИ КОСТА ІДМЪКОВИТЬ
 ДСЕЛА ДРАВОДЪ ИИСТЕ ЗАВЕЧНИ
 ПОМЕНЪ БЪДДА ПРОСТИ ВЪ ЛЪО. Ж.П.В.

Prelazeći na Opis malih slika moramo napomenuti da naš slikar nije dobro poznao legendu, jer je izostavio neke događaje, a ove što nam iznosi nije poredao kako je to propisano nego ih je radio kako mu je koja padala na pamet, a zaboravio je bio scenu kojom se završava legenda tj. otsjećanje glave sv. Đorđu pa ju je naknadno pripojio uz jednu drugu scenu, kako ćemo vidjeti iz daljeg izlaganja. Neke scene ni po sadržaju ne odgovaraju ikonografskim propisima.

Prva scena legende mu je u gornjem lijevom uglu: sv. Đorđe priznaje se pred carem kao hrišćanin:

ИСПОДЪ СТЫ ГЕДГІЕ СЕБЪ ХРИСТИАНИНА

Svetac golobrad mladić crne kose, s nimbusom, stoji pred carem ispružene desne ruke prema njemu, dok lijevom pridržava crveni plašt prebačen preko plave tunike, opervažene pridnu zlatnim resama. Car sa zatvorenom krunom na glavi u plavom divitisiju, sjedeći u tronu, ispružio je obe ruke prema njemu. U cara je prosijeda kraća brada. Iza njega su dva dvorjanina. U pozadini se vidi arhitektura crvenkaste boje i zlatno nebo.

Nastavićemo dalje sa scenom koja je ispod ove i prosljedićemo opis daljnjih scena idući prema dole pa okolo, kad već slikar nije sam odredio poredak tih scena po nekom pravilu.

Druga scena prikazuje mučenje sveca na kotaču

ПРИТЕЗУТЬ СТЫГО НК КОЛО ... РОБИШЕ ТЕЛО ЕГО

Dvojica mladih golobradih ljudi crne kose, prikazani u dobroj kretnji, pritežu sv. Đorđa konopcem na kolo koje je učvršćeno na nekom jakom postolju. Sv. Đorđe leži savijen po gornjem rubu kotača, gol, sa plavim perizonom oko bedara. Lijevo krvnik ima kratku ljubičastu tuniku opervaženu zlatnim porubom i uske crvene čakšire. Drugi ima kratku plavu tuniku, isto tako opervaženu zlatnim porubom i uske plave čakšire. Obojica imaju na nogama kratke čizme. U pozadini je zid plavkaste boje sa par jednostavnih šara. Nebo zlatno.

Sl. 13 Sv. Đorđe iz 1574 godine, ikona u staroj crkvi u Čajniču

U trećoj sceni prikazuje se svetac u užarenoj peći.

ОЪ ПЕЩИИ СТЬИ ГОРИТЬ

Sv. Đorđe stoji uzdignutih ruku u okrugloj peći sličnoj kazanu. Peć je plave boje. Iz nje biju plamenovi. Svetac je odjeven kao u prvoj sceni. Iznad njega se vidi anđeo raširenih ruku. Desno stoje tri mlada golobrada čovjeka, crne kose, u pozi čuđenja (uzdignute ili ispružene ruke).

Četvrta scena prikazuje sv. Đorđa kako oživljava mrtvaca.

СТЬИ ПСКРШЧЕЪ МРЪТВАГО Ѡ ГРОВА

S desna se vidi, stojeći u sarkofagu plavkaste boje, prosjed čovjek umotan u mrtvačke povoje, jako otvorenih očiju. Pred njim stoji sv. Đorđe uzdignutih ruku. U pozadini iza sv. Đorđa vidi se zid crvenkaste boje sa jednostavnom dekoracijom (krug sa dvije spirale sa strane) i zlatno nebo.

U petoj sceni vidi se kako Isus posjećuje sv. Đorđa (natpis nečitak). S desne strane kleči svetac. Pred njim stoji Isus i blagosilja ga desnom rukom. Isus ima crveni hiton preko koga je prebacio plašt plave boje. Iza figura vidi se zgrada plavkaste boje sa tamno-crvenim krovom.

Šesta scena prikazuje oživljavanje seljakovog vola.

СТЬИ ПЪСКРШЧ. П ОЛАЧ ГР.

Sv. Đorđe stoji s lijeve strane sa uzdignutom desnom rukom dok lijevom upire prema volu koji stoji pred njim. Pored vola je mlad golobrad seljak, golih ruku do ramena. Kosa mu je crna i dosta neuredna. Na ovu sliku dole desno, nadovezao je naš slikar novu scenu (smatraćemo je sedmom): desno sprijeda vidi se prikazan u dobroj kretnji dželat, izmahnutog mača u desnoj ruci, dok lijevom pridržava korice. Pred njim pada ničice sv. Đorđe. Njegova otsječena glava leži na zemlji (slika je na ovom mjestu vrlo nejasna, pa možda i nije glava na zemlji). Lijevo, opružena na stijeni leži carica, mrtva, s krunom na glavi, prekrštenih ruku na grudima. Carica ima preko plavog hitona crvenu granacu. Dželat je mlad čovjek, golobrad, crne kose. Nosi plav, kratak hiton, uske crvene čakšire, bijele umotače oko nogu i preko hitona crveni sagion koji se sav zalepršao od nagle kretnje dželatove. Svakako je ovo najbolje crtana i slikana figura na ikoni koju opisujemo.

U osmoj sceni trebalo bi da se vidi po pravilu obaranje idola, što i natpis veli:

СТЬИ ИДОЛИ ИКЦНИЩА РЪЗОРНИ

ali naš slikar prikazuje nam tu sv. Đorđa kako je uhvatio lijevom rukom cara, koji se zavalio u tronu, za njegovu dugu bradu i bije ga nekim predmetom, koji drži u izdignutoj desnoj ruci. Predmet naliči na topuz. Car ima krunu na glavi i crveni divitisijski na sebi. Iza sv. Đorđa vide se djelimično dvojica dvorjana od kojih je jedan digao ruku u vis. U pozadini je zid crvenkaste boje i zlatno nebo.

Deveta scena treba da prikaže kako je carica prešla na hrišćansku vjeru:

ОЪРОПЧ ЦРЦА .. ХА И ПР. 4 Е КЪ ... ОМЪ

Sv. Đorđe stoji dignute desne ruke prema carici koja je ispružila obje ruke prema njemu. Carica ima na glavi otvorenu carsku krunu. Odjevena je u dugu plavu haljinu sa crvenom granacom preko nje, uhvaćenom pod vratom okruglom agrafom. U pozadini je zid plavkaste boje sa dvije visoke kule sa strane koje su blijede crvenkaste boje. Nebo je zlatno.

Deseta scena prikazuje kako sv. Đorđe ispija otrov.

ИДПЧ ИЮТ СТЬГО ѠТРОПЧ И ГЪРН¹⁰

Ispred neke visoke zgrade ljubičaste boje sjed čovjek, kratke brade, u crvenoj tunici sa ljubičastim haljetkom preko nje i prebačenim plavim plaštem digao objema rukama bocu sa dugim uskim grlom, držeći je vodoravno. Grlo boce je u ustima sv. Đorđa koji stoji pred vračem skrštenih ruku preko trbuha. S leđa ga drži vojnik s kalpakom na glavi. Pozadi je zid svijetlo ljubičaste boje i uz njega s desne strane visoka kula plavkaste boje.

U jedanaestoj sceni prikazano je navlačenje užarenih čizama svecu na noge.

ѠБХШЕ СТЬГО ПЪ СДПОГНИ

Sv. Đorđe leži na zemlji bez plašta. Jedan dželat u ljubičastom hitonu golih ruku do ramena drži uzdignutu desnu svečevu nogu koja je gola do iznad koljena, dok mu drugi dželat u crvenom hitonu s crvenom kapom na glavi i uskim plavim čakširama na nogama, natiče nešto nejasno na nogu, držeći u desnoj ruci kliješta, a u lijevoj čekić. U pozadini desno vide se stijene, a lijevo zid ljubičaste boje.

U dvanaestoj sceni prikazuje nam slikar mučenje sv. Đorđa, trganjem živog mesa s njega. Natpis nad ovom scenom je oštećen i može se pročitati samo početak:

ПОДЕСИШЕ СТЬГО И ...

¹⁰ ДАРЪ = staroslav., liječnik

Svetac go, samo sa perizonom oko bedara, obješen je za ruke o vješala, a dvojica dželata sa nekim zubatim spravama kao da mu rastrzavaju meso. Po koži mu se vide rane. Lijevi dželat ima na sebi crvenu tuniku, uske plave čakšire i tamno žute čizme. Desni ima kraću zelenu tuniku, plave uske čakšire, smeđe čizme i crvenu kapu na glavi.. U pozadini je zid plave boje, jednostavno išaran sa visokom kulom s lijeve strane. Kula je svijetlo-ljubičaste boje, tle zeleno, nebo zlatno.

U trinaestoj sceni vidi se tovarenje velikog kamena na sv. Đorđa.

ОБЪЛЖИШЕ КАМЕНЬ НА СТЬГО ГЪВГНД

Svetac svezanih ruku ispred sebe kao da sjedi u nekoj maloj kuli koja je sprijeda otvorena. Kula ima poligonalnu kupolu. Dva dželata tovare svecu na leđa povelik mramorni blok blijedo crvenkaste boje sa tamnijim crvenim žilama. Desni dželat ima kratku zelenu tuniku, uske čakšire iste boje i žućkaste čizme. Golih je ruku. Lijevi ima kratku, ljubičastu tuniku, uske zelene čakšire i žućkaste čizme. U pozadini vidi se zid plavkaste boje. Nebo je zlatno.

U izvođenju slikarije naš slikar upotrebio je sljedeće boje: bijelu (olovno bjelilo bazno ugljeno kiselo olovo), auripigment (arsenov sulfid), crveni cinober (HgS), neku tamno crvenu boju nepoznatog porijekla, možda broč, ljubičastu nepoznatog porijekla, vjerovatno mješavina plave i one tamno-crvene, plavu (indigo) i crnu.

Na drugom mjestu sam govorio o tretiranju legende o sv. Đorđu kod naših ikonopisaca¹¹ i ovdje se neću da osvrćem na ikonografske propise u vezi s tim, ali je lako zapaziti iz prednjeg izlaganja da je naš ikonopisac bio slabo upoznat i s legendom i sa njenim prikazivanjem u slikama. On ne zna da se radi o caru Dioklecijanu da je carici ime Aleksandra, vraču Aleksije, seljaku Glikerije

Što se tiče samog slikarskog rada vidi se da slikar nije vješt u prikazivanju klasične ikonografske arhitekture ni njene boje, crtež figura mu je težak i nevješt, ali ponegdje iznenadi dobro shvaćenom i prikazanom kretnjom neke figure. Sve su mu muške figure mladenačke, golobrade i crne kose, osim cara i vrača, i sve su jednake fizionomije. Iz svega se osjeća kao da je naš slikar bio samouk ili vrlo mlad kad je radio ovu sliku. On i kao tehničar nije bio još na potrebnoj visini. Boje su mu dosta teške i sirove. Ali je imao urođenog smisla za kolorit. Slika u cjelini baš po tome je vrlo privlačna.

¹¹ Mazalić: Sv. Đorđe na starim ikonama u Sarajevu, Gl. Zem. m. 1935.

Zanimljivo je da naš slikar upotrebljava u zapisima i natpisima dva oblika za slovo d: **Д,д**

tri znaka za slovo t: **Т,т,т**, dva za v: **В,в**

Upotrebljava pba poluglasa: **к** i **х** i razne akcente bez reda gdje mu padne na pamet. Piše Georgije

sa jatom: **ГЪВГНД**

Na jednom mjestu upotrebio je grčko ksi mjesto našega sv: **ΞΟΙΕΥ**

Izgleda po svemu da je naš slikar bio rodnom iz Čajniča, Goražda ili najbliže okoline, gdje se u to vrijeme radilo mnogo na pisanju knjiga, radila donedavno štamparija, a crkva u Čajniču i Goraždu bile na daleko poznate. On je bio savremenik Longina i Strahinje tada poznatih slikara. Šteta je što nije unio u zapis i svoje ime. Selo Dravoda koje se tamo spominje, danas ne postoji. Možda je i pogrešno upisano. Iza Dravoda stoji nerazumljiva riječ »niste«. Izgleda da ona pripada onome Dravoda pa bismo dobili Dravodanište odnosno Dravodanište. Napominjem da kod Čajniča ima selo Dragovići i Dragolji.

Slika je uglavnom očuvana. Prepukla je po sastavu dviju dasaka no ta pukotina nije nanijela bitne štete. Da bi se održala slika dalje, crkveni odbor dao je u nedavnoj prošlosti da se po originalnom okviru udari prost okvir. Ovaj je kako se vidi na našoj slici (13) pokrio sa uspravnih strana potpuno stari okvir.

Bilo bi svakako potrebno da se ova vrijedna slika što skorije podvrgne konzervaciji.

Spomenute stare slike kao i množina drugih po privatnim, crkvenim i državnim zbirkama nisu još od narodnih vlasti evidentirane ni pregledane u svrhu konzervacije osim vrlo malog broja koje sam ja usput pronašao i predložio da se stave pod zaštitu. Napominjem da su umjetnička slikarska djela najjači izraz kulture jednog naroda i da su to djela koja najlakše propadaju zbog svog krhkog materijala, i da se u svim kulturnim zemljama vodi prvenstveno o njima briga. Stalno se nadziru i u pogledu ugroženosti i u pogledu stanja. Naročito je ta briga usredsređena na djela starih majstora kojih i mi u Bosni i Hercegovini imamo znatan broj, ali, eto, nismo o njima vodili dosada potrebnu pažnju zbog nekih objektivnih poteškoća koje se mogu otkloniti i moraju se otkloniti, jer mi ne možemo ostaviti spomenuta djela dalje bez nadzora. Tu u prvom redu dolazi osnivanje solidne konzervatorsko restauratorske radionice, potrebne prostorije i intenzivan rad na terenu, koji je, zahvaljujući sad već sretnijim okolnostima, ušao sa uspjehom u svoju početnu fazu.

RÉSUMÉ

C'est la description de quelques vieilles icônes que l'auteur découvre en faisant revue — en vue de conservation — des collections des tableaux d'église dans les églises de province et dans quelques collections particulières. Parmi ces tableaux se détachent l'image »Deisis« de l'année 1654, oe-

uvre du peintre Andrija (tableau 1), le tableau de Saint George, oeuvre du peintre Jovan de 1620 (tabl. 4), la Madonne au »panagiar« de 1710 (tabl. 8), la Madonne du peintre Nikola de 1700 (tabl. 10), et la Vierge qu'on est convenu d'appeler de Pélagonie, peut-être du 17ème siècle (tabl. 12).

KULE I ODŽACI U BOSNI I HERCEGOVINI

LES CHATEAUX - FORTS ET LES MANOIRS (ODŽAK) DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

I

U srednjem vijeku stanovala je feudalna gospoda u utvrđenim dvorovima, koji su imali oblik tvrđave. Tih utvrđenih dvorova nestalo je nakon turske okupacije Bosne. Njih su Turci pretvorili u gradove i u njih smjestili svoje posade. Turska feudalna gospoda (spahije) gradila je po svojim imanijima posebne kamene dvorce ili *kule* na više bojeva (katova), u njima stanovala i iz njih se po potrebi branila. Takvih objekata, koji u arhitektonskom pogledu zaslužuju posebnu pažnju, bilo je nekada do preko tri stotine na području Bosne i Hercegovine. Ali kako te kule daju malo prostora za stanovanje, građene su u tu svrhu posebne zgrade u neposrednoj blizini kule, t. zv. *odžaci* ili *konaci*. I tih objekata bilo je dosta u ovim dvjema zemljama. Kule su se dizale uvis, a odžaci su se sterali u širinu. Kula je uvijek građena na više spratova, a odžaci (konaci) su redovito jednospratne zgrade. Osnovica kule je s vrlo malom iznimkom kvadrat, rjeđe pravokutnik, a u odžaka uvijek pravokutnik.

I kule i odžaci ostavili su traga u našoj geografskoj nomenklaturi, a tako isto i u narodnoj pjesmi.

Kule su građene od kamena, a odžaci od kamena, ćerpiča i drveta.

Oko kula i odžaka je prostrano dvorište opasano ponegdje poviškim zidom. U to se dvorište ulazilo kroz kapiju, građenu na svod. U dvorištu je bilo još i drugih zgrada te bunar, ako inače nije bila voda dovedena (vodovod). Kroz dvorište je mogao biti proveden i rukav iz obližnje rijeke, kakav je, na pr. bio slučaj kod kule u Osijeku i kod Čatića kule u Ilićima kod Mostara.

Kod kula je uvijek najgornji kat presveden kupolastim ili bačvastim svodom (čemerom od sedre).

Kule su zidane mahom od lijepo tesanog vapnenca. Vrata su kod nekih pri tlama, a kod nekih su iznad zemlje do podrug metra, a nekada čak i do četiri metra, i do njih se dolazilo preko pomičnih stuba, koje su se po potrebi dizale ili spuštale na čekrck, ili pak preko stalnih, građenih od

kamena. Biće da su one prve starijeg postanka, kakav je slučaj kod nekih gradskih kula, na pr. u kuli u Podzvizdu.

Kod nekih kula bio je iznad svoda još jedan kat od drvene građe, mahom od hrastovine. Takav način gradnje zove se *čatma*, a po tome se i Čitava ta prostorija zvala čatma. Za ovakve kule zna i narodna pjesma.

*Kula mu je na osam bojeva
i deveta čatma od drveta.*

Kule su prekrivene šatorastim krovom s većim prepustom. U Bosni su kule prekrivene sindrom, a u Hercegovini kamenim pločama.

Osim kula feudalne gospode građene su takve kule i kao uredske zgrade, u kojima su sjedili kapetani i sa svojom posadom čuvali granicu. Do kraja XVII stoljeća bile su kapetanije samo uz granice Bosne i Hercegovine prema Austriji i Mletačkoj, a od početka XVIII stoljeća do ukinuća te institucije 1835 g. bilo je kapetanija i uz važnije drumove, koji su vodili u unutrašnjost zemlje. I u tim novim kapetanijama građene su takve kule. I kapetanske kule građene su na isti način kao i one spahijske, ali ispod tih kula bile su često u zemlji i u prizemlju tamnice, u koje su zatvarali krivce i sužnje. I uz takve kule bili su odžaci.

Kule su, kako je već rečeno, skoro uvijek kvadratne osnove, a stranica toga kvadrata kreće se od 6 do 10 metara, a rijetko nešto više. Visine su 11—20, a ima ih i do 25 metara. Prema podacima kojim raspoložem, često je visina kule nešto veća od dvostruke dužine stranice osnove.

Zidovi u prizemlju uvijek su nešto deblji od zidova u daljnjim spratovima. Koliko znam, najmanja je debljina zidova 100 cm, a najveća 152 cm. U kuli Sulejmanpašića u Gornjem Odžaku debljina je zida u prizemlju 128 cm. a na prvom spratu 100 cm.

Zidovi su kod mnogih kula građeni od lijepo tesanog kamena. Oni su uvijek okomiti, kao i kod drugih vertikalnih građevina. Ali znam i jednu

kulu, koja je zidana u formi prikraćene piramide, a to je ona u Bihaću. Ponegdje su zidovi malterisani, a ponegdje samo fugirani. Na one prve odnose se i narodne pjesme: *Do bijele od kamena kule*, ili: *Pa on ode uz bijelu kulu*.

Vrata na kulama su uvijek građena na svod s jednim *kanatom* (krilom) od gvožđa ili jake hrastovine i dosta su niska. Na kuli u Bijeloj između Brčkog i Tuzle iznosi visina vrata samo 150 cm, a širina 92 cm. Iznutra je u svakoj kuli bila uzidana pomična prijevornica ili *mandal*, kojim su se vrata zatvarala. Ponegdje je bila s vanjske strane i *ereza*, da se mogu s te strane zakatančiti. Osim toga svaka su vrata imala i jaku bravu.

U prizemnoj prostoriji nije bilo nikakvih otvora u zidu. Kod nekih kula prvi i drugi sprat također nema prozora, ali su tu u zidu ugrađene puškarnice (Bijela i Zepa). Daljnji katovi imaju veće ili manje prozore. Bilo je kula koje su imale na istim spratovima i puškarnice i prozore. Na kulama su obično prozori okrenuti na dvije ili tri, a nikada na svečetiri strane. Tako je jedna strana

uvijek bez prozora. Na toj strani mogu biti vrata. U tom slučaju je u najgornjem katu kule jedan mali prozor, kroz koji se moglo vidjeti tko na vrata kuca, a u slučaju navale neprijatelja s toga se prozora pucalo na one koji su obijali vrata. Ovakav prozor ima, na pr., kula u Bijeloj.

Pod prvog sprata ujedno je strop prizemlja, ako prizemlje nije presvedeno, a ako su prva dva sprata udešena za obranu, onda je isto tako između prvog i drugog sprata. U sobama za stanovanje ispod podova je naboj. Soba u najgornjem katu ispod završnog svoda ili ćemera zove se *ćemer-odaja*. Koliko znam, jedinu iznimku u tom pogledu čini kula u Bijeloj, u kojoj sprat iznad ćemera nije čatma, nego su ovdje zidovi od kamena, debljine 70 cm, dok su u prizemlju 152 cm. Prije kojih 75 godina usred krova ove kule dozidan je od drveta i opeke još jedan sprat, s koga se otvara dobar pogled na sve četiri strane.

U svakom je spratu pred prostorijom za stanovanje malo pretsoblje, s koga vodi drveno stubište gore i dolje.

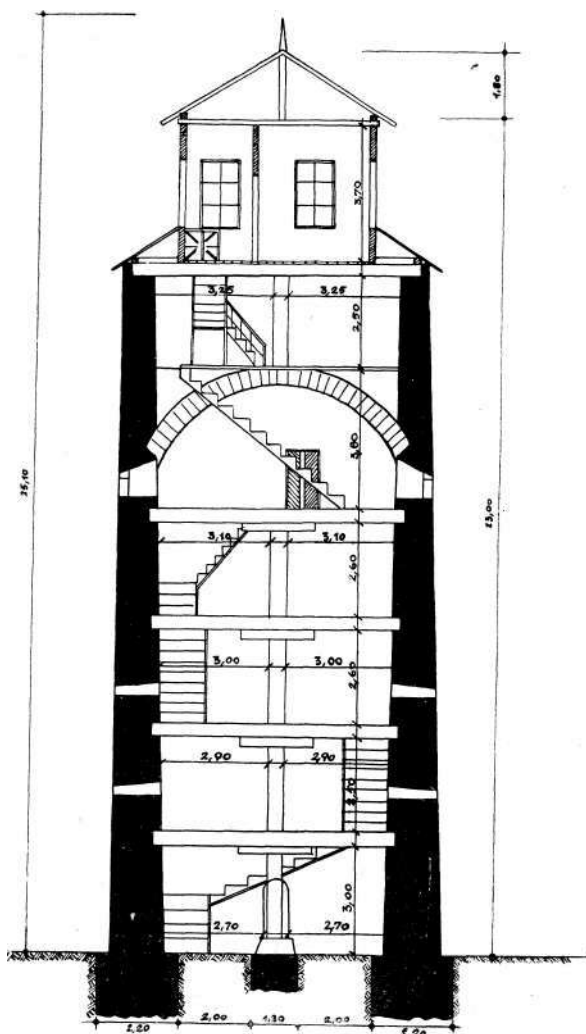
Ako je iznad završnog svoda bila čatma, do nje su vodile ispred ćemer-odaje kamene stepenice kroz poseban presjek na svodu. Taj se otvor zatvarao gvozdanim vratima, položenim horizontalno, pa se stoga ta vrata i zvali *kapak*. Tu su stubište i kapak građeni od neupaljiva materijala i to radi toga, da bi se spriječilo širenje požara koji bi nastao na čatmi i krovu. Požar na krovu onih kula koje nisu imale čatme, nije mogao nauditi ostalom dijelu zgrade, jer je to branio svod od sedre. Mnogo češći neprijatelj od požara bilo je prokišnjavanje krova, pa je to bio razlog da su mnoge napuštene kule propale, a još i danas propadaju. Kišne kapi razaraju te kule otkako su one izgubile svoju pravu funkciju.

Zidovi u pretsobljima i prostorijama za stanovanje bili su okrečeni. Sva je ostala ponutrica izgrađena, uglavnom, od drveta. Horizontalne su pregrade od jakih greda i debelih dasaka a vertikalne od tanjih greda i ćerpiča (Riegelwand). Vrata, police (rafe) i dolafi često su bili ukrašeni divnim rezbarskim radovima. U nekim je kulama isto tako i šiše (strop) bilo remek djelo starih naših rezbara. Primjera radi navodim strop u Čemalovića kuli na Buni niže Mostara, koji je prije nekoliko godina prenesen u etnografski odjel Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

U svakoj prostoriji za stanovanje bio je u kuli po jedan kamin ili odžak, a dim je prolazio kroz dimnjak u zidu. U pretsoblju bar jednog kata za stanovanje bio je zahod. U nekih kula bio je kanal uzidan u sami zid kule, na pr. u Bijeloj, a kod nekih je bio prizidan uz zid kule, na pr. na Prkosima.

Do odžaka, rjeđe do zahoda, bila je još *banjica* (hamamdžik), prostorija za umivanje i kupanje.

Po sobama za stanovanje bili su do zidova bar sa dvije strane *minderluci* ili *šecije*,

Kula u Bijeloj — presjek

Čatma je kod nekih kula imala preput i prozore na svečetiri strane, pa se može smatrati da je to u neku ruku bila i stražarnica. S čatme onih kula, u kojima su sjedili kapetani, paljen je top kao znak da kapetan zove okolno stanovništvo na neko saopćenje. Kako je inače bila uređena unutrašnjost te prostorije, nije mi poznato.

Kada su se počele graditi takve kule, točno ne znam. Sigurno je samo to, da je takvih kula bilo po Bosni u XVII stoljeću, a građene su još i prvih godina XIX stoljeća. Za jednu sigurno znam, da je postojala krajem XVI stoljeća. U više publiciranih i nepubliciranih izvora spominju se ove kule kao sjedišta feudalne gospode: paša, spahija (alajbega, zaima i timarnika) i kapetana. I, prema tome, gradili su ih feudanci na svojim posjedima i kapetani po sjedištima svojih kapetanija.

Još početkom XIX stoljeća bilo je preko dvije stotine takvih kula na području Bosne i Hercegovine. Sve su te kule bile vrlo tvrdo građene, i neprijatelj ih je mogao osvojiti samo onda, ako je imao pri ruci topove. Ponegdje su ih morali dizati lagumom u zrak, O tome imamo pisanih dokumenata iz austro-turskog rata, iz t. zv. Petraševih vojna koje su se vodile i po sjevernoj Bosni, a završene su mirom u Požarevcu 1718 godine. Pa eto, i te tvrde kule vrijeme ruši. Lijepo kaže ona narodna:

*Vrijeme kule niz kotare gradi,
vrijeme gradi, vrijeme razgrađuje.*

Kule su gradila, kako je već rečeno, feudalna gospoda turskog doba. Kao uzor poslužile su im na isti oblik građene kule po gradovima iz vremena bosanskih vladara. U obrambeni dio tih novih kula preuzete su puškarnice (mazgale) s gradskih bedema, a u njihov stambeni dio ušli su neki sanitarni i drugi elementi iz građanske kuće, kao što su bannca ili hamamdž'k, zahod, kamin, relativno veliki prozori pa onda rafe, dolafi i minderluci. Tamnice ispod nekih kapetanskih kula nisu nikakva novost, jer je takvih prostorija bilo

i ispod kula po nekim gradovima srednjeg vijeka. Isto je tako bilo bunareva po oborima naših gradova prije turske okupacije, a kraljevski grad Kozao iznad današnje Fojnice imao je, čini se, i svoj vodovod. Meni je poznata samo jedna kula iz turskog perioda bosanske povijesti, u kojoj je u prizemnoj prostoriji bio bunar. Ta je kula bila u Odžaku kod Bugojna, uz današnju kulu Rustempašića.

Kulama su se nazivale i *ishodne kuće*, građene oko većih gradova, gdje su bogatiji građani ljetovali. U takvim je kulama u prizemlju ponekad staja. Osim prizemlja imali su samo još jedan ili dva kata. I na takvim je kulama bilo puškarnica. Veći broj takvih kula bio je i oko Sarajeva, naročito u kraju ispod Igmana od Hrasnice do Vrela Bosne. A istim imenom zvahu se i stražarnice uz važnije drumove, i građene su na isti način kao i kule feudalne gospode.

S rušenjem kula započeto je u prvom ratu Karla VI s Turcima. Sto se zna. 1716 srušene su tri kule. Jednu kulu u Gornjem Odžaku zapališe pristaše Zmaja od Bosne godine 1831, jer su joj gospodari pristajali uz sultana. Godine 1837 dao je paša Vedžihija porušiti Beširevića kulu u Turskoj Jasenici. U ustanku na Krajini popališe kmeti više kula kao i ustanici i Crnogorci u Hercegovini. Kulu na Pješivcu srušio je 1878 okupator, jer se njeni gospodari Rizvanbegovići opriješe okupaciji. I 1918 palili su kmeti kule svojih begova, a iza ove godine kao i nešto prije, rušili su ih i sami vlasnici. I u prošlom ratu propalo je nekoliko kula. Rušio ih je okupator i njegovi saveznici. I nakon 1945 porušena je jedna kula od strane jednog mjesnog odbora, čiji članovi ili nisu pravo shvatili Zakon o zaštiti spomenika kulture ili za nj nisu ni znali.

Koliko znam, još je samo dvadesetak kula u relativno dobrom stanju; u šesnaest se stanuje, a stanovalo se i u Bijeloj do 10 juna 1948 i sada je prazna; na bihačkoj je od poodavno zatvor, **gradačacka** se restaurira, dok mi nije poznato čemu služi kula u Starom Majdanu.

II

Spisak kula što ga ovdje donosim, sastavio sam po svojim putnim bilješkama, literaturi, izvorima i podacima, što mi ih po mojoj molbi dostaviše prijatelji i znanci. Razumije se da ovaj spisak nije potpun, a i podaci o pojedinim kulama često su oskudni. Kako je ovo prvi rad ove vrste kod nas, uvjeren sam da neće biti na odmet historičarima feudalizma kod nas, a tako ni onima koji rade na zaštiti spomenika kulture.

U ovom je spisku navedeno 146 kula u 115 mjestu za koje znam da postoje ili da su postojale. Radi lakšeg pregleda poredao sam mjesta po alfabetu. U ovom spisku su navedene samo one kule

koje su služile kao stambeno-obrambeni objekti i uz koje su skoro redovno bili i odžaci, pa tako ovdje nema onih kula u kojima su sjedile posade čuvajući drumove, kakve su primjerice one oko Gabele ili Kapidžića kula u Bileći. Tako isto ne donosim ovdje ni one kule, koje su građene samo u dvije etaže, donja od kamena, a gornja od drvenog materijala, jer su to zapravo obične stambene kuće. Evo tog spiska:

ARAPUŠA je selo kod Bosanske Krupe. Tu se i danas dobro raspoznaju tragovi jedne stare kule. Zapalili su je ustanici 1876 godine.

Halilbašića kula u Bačevu

BAČEVO je selo na Sarajevskom Polju blizu izvora Bosne. Ovdje su bile tri kule, od kojih je dvije nešto prije 1850 dao porušiti Fadil paša Šerifija, kamen odnijeti na Vrelo Bosne i ondje od njega sagraditi odžak. Taj su odžak porušile okupacione čete 1878 g. Treća kula pripadala je kroz zadnjih stotinu i pedeset godina porodici begova Halilbašića iz Sarajeva. Ni nje nema više. Kamen su joj raznijeli okolni seljaci. Zgrada je bila od pomno tesanog kamena na tri kata. Imala je do kraja prošlog stoljeća i čatmu, koju je srušio jedan jak vjetar. Ovu su kulu sagradili, kako predaja zna, bogati sarajevski jevreji prije kojih 250 godina, da im bude zaklonom u doba epidemije kuge. Okolni seljaci znali su da je ova kula nekada pripadala jevreju Čolakoviću, koji je bio novčar sredinom XVIII stoljeća. Imenom ovog sela zvao se timar od 3.000 akči. Godine 1711 bio mu je spahija neki Mehmed.

(Slika u V. Skarića, Sarajevo od najstarijih vremena do 1878, Sarajevo 1937.)

BAKŠAIŠ je predgrađe Bihaća. Tu je bila kula poznate krajiške porodice *Poprženovića*. Osman-aga Poprženović bio je 1689 kapetan Bišća. Za Poprženoviće zna i narodna pjesma.

BIHAĆ. Danas je u Bihaću još jedna kula kao ostatak od nekadašnje bihaćke tvrđave. Dobro je očuvana. Preko sedamdeset godina služi kao zatvor. U njoj su sjedili bihaćki kapetani. Kako je već rečeno, ta kula ima oblik prikraćene piramide i po tome se razlikuje od svih ostalih naših kula. Sagrađena je u vremenu, dok je Bihać pripadao Hrvatskoj, dakle prije 1592 godine.

BIJELA. O ovoj je kuli bilo govora u općem dijelu. Sad da tome još dodamo, da je Bijela bila krajem XVIII stoljeća u vlasti gradačkog kapetana Osmana. Udajom Nure Gradašević za Mustajbega Fadilpašića došla je Bijela oko 1875 u vlast te druge porodice. Do 10 juna 1948 stanovala je u toj kuli Hiba Fadilpašić, udata Džinić.

Do konačnog razlaza između Husein kapetana (Zmaja od Bosne) i brata mu Osman-paše 1831 došlo je upravo u Bijeloj. Osman paša bio je za reforme, a Husein za pokret protiv reforama.

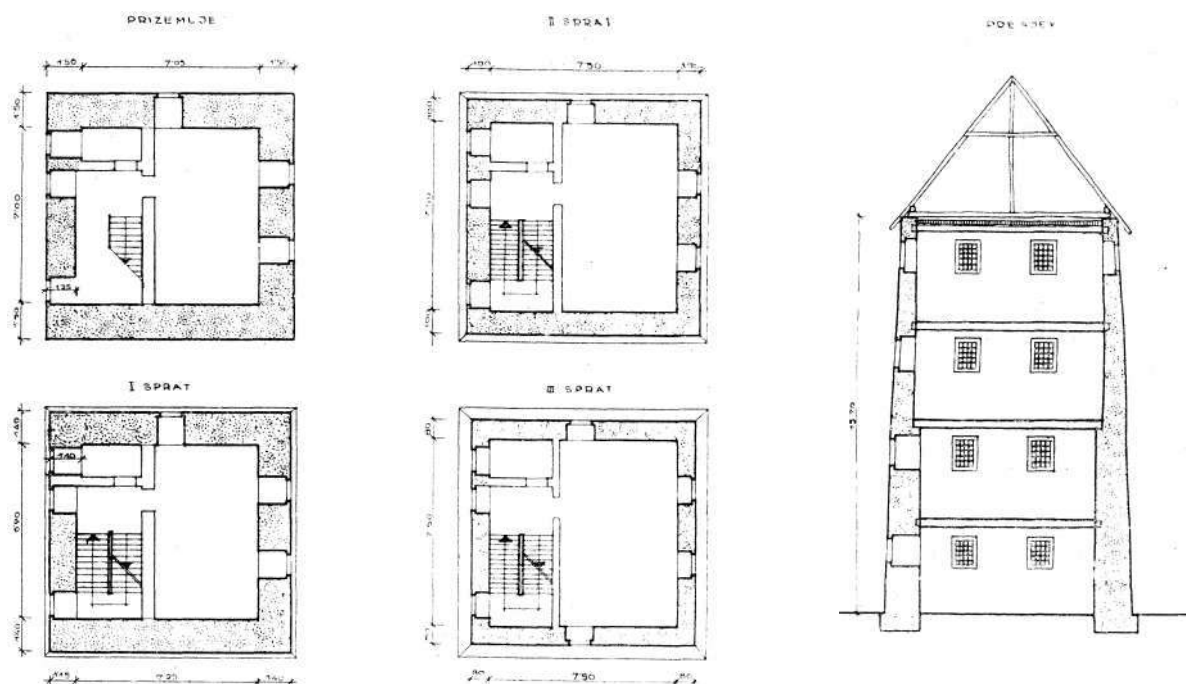
BIJELJINA. Dvije spahijske kule bile su u Bijeljini. Nastale su sigurno u XVII stoljeću. God. 1716 bile su oštećene lagumom pri navali Austrijanaca. Njihovi podori vidjeli su se 1725. Danas im se ni za trag ne zna. Sigurno su stajale u Atikmahali, jer se tu i danas zove jedan lokalitet *Kultne*.

BISTRICA zove se selo i rječica (lijeva pritoka Vrbasa) u blizini Gornjeg Vakufa. U tome je selu bila Abazovića kula na dva sprata s osnovicom od 8X8 m. Bila je ozidana od oblutka kamena, a ćoškovi od tesanika. Oblutka ima u ovom selu u gromilama. Na svakom spratu bile su po dvije sobe. Na prizemlju su bila gvozdена vrata. Samo na jednom zidu bile su puškarnice. Izgorjela je 1912 g. Zadnji joj je vlasnik bio Mustafa Abazović. Mjesto, gdje je stajala i danas se zove Kula.

Te mi je podatke prikupio prijatelj Smail Mešić iz Bugojna, vrlo dobar poznavalac ovoga kraja. Njemu zahvaljujem za podatke i nekih drugih mjesta.

U ovome selu bila su dva timara; jedan od 6.049, a drugi od 6.099 akči. Prvi je bio 1711 na nekom Jusufu, a drugi na Hasanu, i obojica su bili spomenute godine u ordiji na Prutu.

BJELEMIĆI su predjel od više sela u današnjem srezu Kalinovnik. Jedno od tih sela zove se O d ž a c i, a od davnina je postojbina begovske porodice Šurković. Tu je bilo više odžaka i tri kule. Gospodari tih kula bili su oko 1900 Ferhadbeg, Sejdibeg (umro 1906) i Hanefija. Sejdibegova kula (14X14 m) i danas je uzgor i to prizemlje i prvi kat i u njoj se stanuje. Fehradbegova je kula (13X9 m) bila na dva sprata, a isto tako i Hanefijina, koja je srušena 1947, a kamen je upotrebljen za gradnju zadružnog doma. Ferhadbegova je kula djelomično prepravljena, a njen je vlasnik danas Mato Bilić.

Tlocrti i presjek kule u Bihacu

Uz svaku je kulu bio i bunar. Ove mi je podatke pribavio Hivzo Šurković, knjigovođa u Bjelemićima.

Bjelemići su pripadali nahiji Zagor. Od bjelemićkih sela navedena su u popisu od 1711 kao timari: Ljubuča od 26.345, Zabrdani od 12.500 i Luka (sada se zove Gradelina Luka) od 2,500 akči.

Ljudi u Odžacima pričaju da su gornje kule građene prije 400 godina.

BLAŽUJ je selo blizu izvora Bosne. Prvi se put spominje kao selo 1462. Spominje ga i Slovenac Kuripešić 1530. Godine 1554 Blažuj je akindžijsko selo i pripada hasu mirilive. Imenom toga sela zvao se timar u nahiji Saraj od 6.000 akči, koji je 1711 bio upisan na spahiji Ibrahimu, koji je bio u ordiji na Prutu, a tri godine kasnije bio mu je spahija neki Murad.

U jednoj maloj uvali ispod Igmana stajala je dvospratna kamena kula s čatmom. Od pravoslavne crkve bila je udaljena oko 1 km. Niže kule bio je jedan stari han od kamena. Od prije 1840 bio joj je gospodar Rustembeg Čengić, sin Smailagin, a po njegovoj smrti prešla je na sina mu Tahirbega. Još 1887 kula je oronula i srušena je prije 1908, a prizemlje je pretvoreno u staju. Kako su Čengići došli do ove kule, nije mi poznato.

BORIJE su selo kod Kalinovika s ruševinama kule begova Čengića iz XVII stoljeća. Sigurno je da je imala četiri kata. Još 1898 nije imala krova (Slika u »Nadi« IV 1898, str. 72). Čengići s Borija imali su pridjevak *Trešnje*.

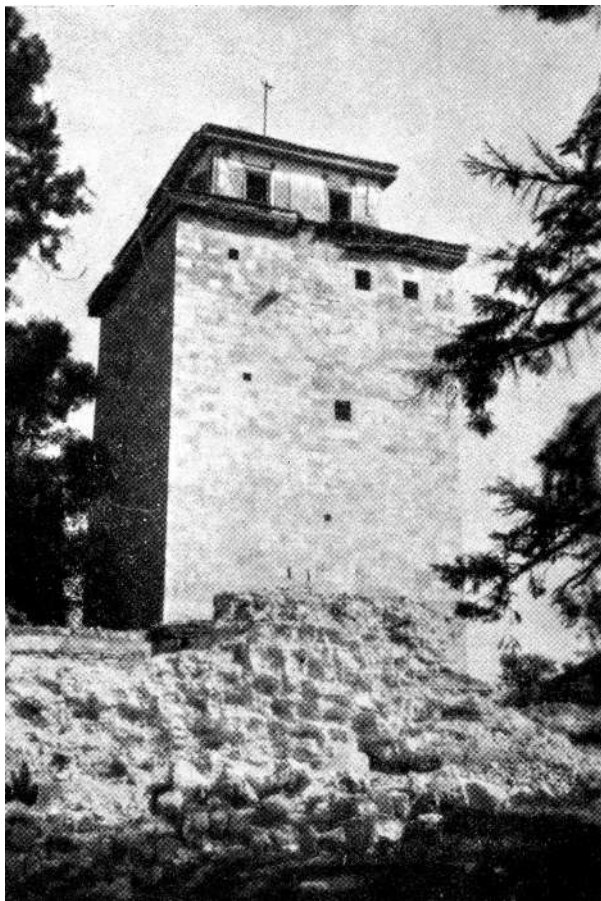
BRČKO. Kula u Brčkom nepoznatog vlasnika propala je 1716 pri navali Austrijanaca. Njene ruševine spominje jedan austrijski izvještaj napisan 1725.

BRDARI. Kula Majdanskih kapetana Cerića na Brdarima stajala je na brežuljku lijevo od ceste Sanski Most — Stari Majdan. Nastala je u XVIII stoljeću. Bila je ozidana od lijepo tesanog kamena. Krov i ponutrica propala je u ustanku na Krajini. Zidove joj porušiše 1932. Uz kulu je bio i odžak i kod njega porodično groblje. (Fotografija dra. M. Mandića u GZM XLIII 1931.

BRDARI kod Maglaja. Kulu je sagradio maglajski kapetan Eminbeg (1821—1835). Iza 1878 napuštena je i vremenom potpuno propala. Ovi su kapetani imali jednu kulu i u Krtovu.

BUNA se zove selo na ušću istoimene rijeke u Neretvu. Tu stoji stara kula mostarske porodice Čemalovića. Danas je vlasništvo Martinovića. Drvenina jedne sobe bila je umjetnički izrađena, i zbog toga ju je otkupio Zemaljski muzej 1937 i prenio u Sarajevo. U njoj se i danas stanuje. (Slika u M. Karanovića, GZM XLIX 1937).

BUŠEVIĆ (Bos. Krupa). Tu se razabiru tragovi jedne stare kule. U Buševiću su imali svoju kuriju bezi Badnjevići. Iz jednog izvještaja znamo da su hrvatske čete 1693 g. poharale Bušević i kuriju Alage i Čorage Badnevića. Biće da je tada propala i ta kula.

Kula Gradašćevića (Fadilpašića) u Bijeloj (foto Đ. Basler, god. 1950)

CRNICI su selo u hercegovačkim Dubravama (srez Stolac). Tu je i danas u dobrom stanju kula na dva kata. Ovaj je kraj Misir Hercegovine. Jedan zijamet od 22.500 akči u župi Blagaj zvao se Hercegovачke Dubrave u nahiji Zagor. Kula u Crnićima pripada od davnina porodici O p i j a č.

CRNI VRH je selo blizu Kruščice (v. t.). Tu se još vidi nešto ruševina od kule begova E m i n a g i ć a. U ovom su selu imali jedan timar bezi Dulagići, kako je to našao zapisano Hifzija Hasandedić, službenik u Mostaru.

ČAPLJINA. I ova kula ima iznad prizemlja dva sprata. U prošlom ratu oštećena je topovskim metkom, i otada se u njoj ne stanuje. Njeno prizemlje danas služi kao staja. Presvedeno je kupolastim svodom. S vanjske strane vode kamene stepenice do prvog sprata, a prvobitno su bile od drveta. Ovu je kulu popravio g. 1197 (1783) Mehmed beg, sin mostarskog kadije Hadži Husejn-bega Idrizbegovaića, prozvanog »Metilj«, a unuka Idrizbega Smail-pašina iz Vrila na Kupresu. Vlasnici ruševina ove kule su Metiljevići. Ovoj je kuli vrlo

slična Bišćevića kula u Gabeli. Podatke o ovoj kuli dobio sam od prof. Đoke Mazalića i Husejna Metiljevića.

ČOVKA je selo nedaleko Kulen-Vakufa. Godine 1934 vidio se trag jedne kule begova Kule-novića s pridjevkom Čovke. Ta je kula nastala oko 1750, a uništena je požarom za ustanka na Krajini 1876 ili 1877. Bila je na tri kata s prizemljem, a zidana je od pritesana kamena.

ČELEPIROVA KULA je selo iznad desne obale Vrbasa. Od Bugojna je udaljeno nešto preko 2 km na sjeveroistok. To se selo danas zove Kula. U ovom je selu uzaludno tražio Thalloczy grad C s e r e p v a r (Thalloczy-Šufflay, Povijest Jajca, Zagreb 1916, str. 231.)

Ove kule više nema. Osnovica joj je bila 12X12 m. Imala je četiri sprata. Mjesto prizemlja bio je ispod kule prolaz u selo, građen na svod i po tome je sličila gradskoj kapi-kuli. Građena je od kamena oblutka iz Vrbasa, a čoškovi i okviri vrata i prozora bijahu ozidani od tesane sedre. U sva četiri zida bilo je više puškarnica. Ulaz u kulu bio je preko tri metra iznad zemlje. Do kule je dovedena voda Z l a t a r i c a borovim tomrucima, vezanim bakrenim obručima.

Niko ne zna po kome se prozvala Čelepirova. Možda su vlasnici kule bespravno nešto naplaćivali od prolaznika ispod kule. Č e l e p i r u turskom znači dobit nezakonitim putem. I u nas se čuje ova riječ u značenju dobit na lak način.

Po predaji ovu je kulu sagradio neko od H a n d a n i j a iz Prusca, pa ako u tome ima istine, onda je sagrađena iza 1616 godine.

DOBRINJE kod Sarajeva. U Dobrinju stajaše do 1936 lijepa kula na tri sprata, koje danas nema, kao ni odžaka, što je uz nju bio. Kroz zadnjih devedesetak godina njena opstanaka pripadala je porodici Fadilpašića. Po Fadilpašinoj smrti (1806—1883) zapala je na diobi njegovu sinu Mahmudbegu, a po njegovoj smrti (15 X 1912) njegovim nasljednicima.

Ova je kula pripadala pjesmom proslavljenoj sarajevskoj porodici Fazlagića. Posljednji muški član ove porodice bio je Zulfikarbeg (umro 1803 g.). Po njegovoj smrti pripao je sav ogromni imetak njegovoj sestri Čamili (1776—1848) a po njevoj smrti njenom sinu Fadil-paši.

DONJI VAKUF (nekad Dolnje Skopje) je varošica uz desnu obalu Vrbasa u dnu Skopaljskog Polja. Od XVI stoljeća je to mali trgovački i saobraćajni centar ovoga kraja i sjedište feudalne aristokracije Skopja. U njemu su češće sjedili alajbezi Kliške live u kojoj je bilo Skopje nabija. Po popisu spahija na Prutu iz 1711 godine, što ga je publicirao V. Skarić (Gl. Z. M. XLII, 1930), navedena su u toj nahiji 64 timara, i prema tome bilo je toliko i odžaka. Isti broj odžaka u ovoj nahiji navodi i I. F. Jukić u svome djelu Zemljopis 1

poviestnica Bosne, koje je izašlo 1851, što znači da je taj broj i njemu bio poznat.

U Donjem Vakufu bilo je više odžaka i, što znam, samo jedna kula begova Kurića i stajala je sve do 1948 god. Osim prizemlja imala je tri sprata i bila je jedna od najljepših objekata ove vrsti u Bosni.

Upravo za tu kulu znade i jedna narodna pjesma, koju je 1952 našla u Jajcu Ljuba Simić, asistent Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu (Bilten II, pjesma br. 39), a koja ovako glasi:

*U Vakufu b'jela kula od tri tavana,
i u kuli Vjepa Mina alajbegova.
Njoj dolazi mlado momče svake jacije,
donosi joj ogledalo su tri jazije.
»Šta će meni ogledalo su tri jazije,
kad sam b'jela i rumena bez ogledala.«*

Mjesni odbor u Donjem Vakufu mimo odredbe Zakona o zaštiti spomenika kulture dao je ovu kulu srušiti kao objekat iz feudalnog doba.

DOVLIĆI su selo uz prvu stanicu željezničke pruge Sarajevo—Višegrad—Beograd. U tom selu vidi se trag jedne kule, do koje je bio izgrađen i vodovod. Kula je davno propala, a pripadala je begovskoj porodici Glodo. (Đ. Mazalić, GZM LI 1939, sv. I, str. 24).

DRAČEVO je selo uz Neretvu niže Mostara. Tu se vide ruševine jedne kule, ali mi nije poznato kome je pripadala.

DUVNO. Uz samu cestu nedaleko odžaka duvanjskih kapetana stajala je do iza 1878 njihova kula od tri kata. O njenu postanku nije mi ništa poznato. Njeni gospodari ru iz vitinske porodice Mešihovića, a u Duvno su došli početkom XVIII stoljeća, kada je uspostavljena kapetanija.

DŽINOVA MAHALA pripada selu Zovi Do, što leži na Nevesiniskom polju. U toj mahali stoji dobro očuvana Džinovića kula na dva kata s prizemljem. Ozidana je od tesanog kamena. Građena je prije 300 godina. Stranica kvadratne osnovice dugačka je 8 m. U ovoj kuli danas stanuju učitelji toga sela.

FATNICA kod Bileća. Još i danas vidi se nešto ostataka od kule i odžaka Omerbega Ljubovića, koji je ovdje stanovao do 1876, kad su ustanici obje zgrade zapalili, a vlasnik im se onda nastanio u Stocu. Ovi Ljubovići su iz Dabra i s onim na Nevesinju nisu bili u rodbinskoj vezi. Na ruševinu u Fatnici upozorio me je ing. Džemal Čelić.

FOČA na Drini. Iznad Šehove džamije bio je odžak s kulom na dva sprata begova Vejzalaibegovića. Kula je bila zidana od pritesanog kamena. Vejzalaibegovići su iza 1878 oselili u Tursku. Njihov je odžak pretvoren u han a prizemlje kule u staju. U Foči su ponekad sjedili alajbezi herce-

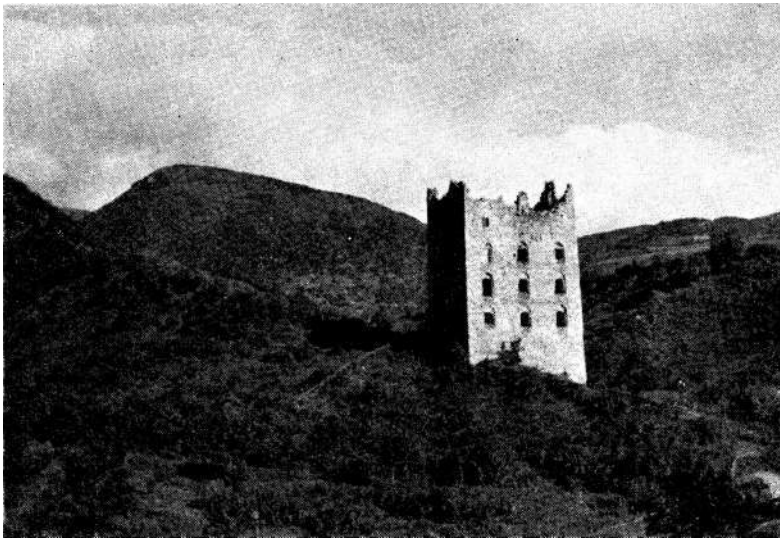
Kula Rustempašića u Gornjem Odžaku kod Bugojna
(foto A. Bejtić, god. 1940)

govačke live. Oko 1787 tu je rezidirao alajbeg iz porodice Sirčića ili Sijerčića, premda je njihov odžak bio iznad Goražda.

GABELA. Na jednom brežuljku stoji dobro sačuvana Bišćevića kula u Gabeli. Kula ima osim prizemlja još dva sprata. Prizemlje je zasebna prosto" rija koju od prvog kata dijeli svod. Prizemlje ima poseban ulaz. Do prvog sprata vode s vanjske strane kamene stepenice. Zgrada je građena poslije 1715 godine. Od rata je nenastanjena. Ovo je kod nas, kako kaže prof. Đoko Mazalić, u arhitektonskom pogledu najljepši objekat ove vrste.

GORNJE PUTIĆEVO kod Travnika. Ovdje je bila kula Gluhbegovića. Iza 1918 srušena je do prizemlja, od koga je potom napravljena seljačka kuća.

GORNJI ODŽAK na Vrbasu. U ovom su selu bile do 1831 dvije begovske kule od kojih je i danas jedna u dobrom stanju i pripada Rustempašićima, a od druge strše još zidovi, a vlasništvo je Sulejmanpašića.

Ostaci kule Sulejmanpašića u Gornjem Odžaku kod Bugojna (foto A. Bejić, god. 1940)

Pristaše pokreta Husein-kapetana Gradaševića spalili kulu Sulejmanpašića, jer su ovi pristajali uz sultanove reforme. Uz kulu je bio i velik odžak po kome se i ovo selo nazvalo. U Skoplju bilo je više timara i zijameta. Ovdje se raspoznaju i tragovi treće kule, starije od ovih dviju, a pripadala je porodici, iz koje je potekao Ahmed paša, predak Rustempašića i Sulejmanpašića, a živio je krajem XVII st. Stranica kvadratne osnove Sulejmanpašića kule iznose 9,94 m, a bila je visoka oko 25 m, dok je Rustempašića kula znatno manja (8X8, a v = 15 m). Slike i opis od A. Bejića u »El—Hidaji« V 1941, str. 62—70. Fotografija Sulejmanpašića kule još u M. Karanovića, GZM L 1938, sv. II, str. 83).

GORNJI VAKUF, prije Gornje Skopje, leži uvrh Skopskog Polja. Tu je bio preko 250 godina mali obrtni centar onoga kraja, a u bližoj i daljoj okolini bilo je više o d ž a k a sitnijih feudalaca. U samoj varošici bile su tri kule., a njihovi gospodari nose naslov age, a ne bega.

Gafića kula u Donjoj mahali i danas je nastanjena i pripada istoj porodici. Kula je na dva kata osnove 6X7 m. U ovoj su zgradi u novije doba vrata i prozori izmijenjeni.

Kovačevića kula u Donjoj mahali bila je nastanjena sve do 1942 godine, kada su Talijani opalili Gornji Vakuf. U tome požaru sva je drvenina izgorjela. Sada još stoje zidovi. Iznad prizemlja bila su dva sprata. Osnovica je 8X8 m, vrata 1X1,8, prozori 65X75 cm, debljina zida u prizemlju je 1 m. Vlasnik ove ruševine je Salih Kovačević, sin umrlog Agije, a njihovi pređi stanovali su u toj kuli preko 200 godina.

Hadžijahića kula. Kule više nema. Stajala je uz lijevu obalu Vrbasa 1 pri jednoj velikoj poplavi voda je podrovala obalu, i zgrada se srušila.

Podatke za sve tri kule pribavio mi je također Smail Mešić.

GRADAČAC. Sredinom prošlog stoljeća bile su u Gradačcu dvije kule, starija na dva kata van grada i novija u gradu. Prva je kula napuštena prije 1850. Od nje se i danas vide tragovi u jednom dvorištu. Kula u gradu sagrađena je prije 1832. Sva je prilika da ju je sagradio Husein kapetan (1821—1832). Kula je ugrađena većim dijelom u jednoj zgradi, i s njome čini jednu cjelinu. To je jedinstven slučaj, kao i to, da je kula zidana od opeke.

Osnovica je kule 7.70X7,70 m, a visina 18,10 m, a zgrada je u osnovici pravokutnik (15,50X12,50). Kula ima 4 kata. Strop prizemlja i drugog kata presveden je bačvastim svodom. Ovu kulu naš zavod restaurira. U zadnje vrijeme služila je kao žandarmerijska kasarna, a iza ukinuća kapetanija pa do 1895 bio je u njoj ured upravne vlasti.

GRNICA je selo na desnoj obali Vrbasa, udaljeno kojih 6 km od Gornjeg Vakufa. Uvučeno je u jednu kotlinu. Tu je kula begova Kurbegovića na četiri sprata, sada bez krova i nenastanjena. Osnovica je 10X10 m, gvozdene vrata 1X1,8 m a prozori 79X70 cm. Zidovi u prizemlju debeli su jedan metar. Sada joj je vlasnik Suljo Kurbeg. Imenom ovoga sela zvao se jedan timar od 2.300 akči u nahiji Skopje. Godine 1711 bio je taj timar upisan na spahiji Huseinu, koji je te godine bio u ordiji na Prutu. Tri godine kasnije bio je isti timar na Aliji. Godine 1920 vlasnik je kule bio Mustajbeg Kurbegović. (Podatke o kuli pribavio mi je Smail Mešić).

HOTOVLJE leži kojih 10 km desno od ceste Kalinovik-Ulog. Tu je bila kula zasad nepoznatog

vlasnika, a od koje se vidi još hrpa kamenja. Na ove ostatke upozorio me je Avdo Užičanin, direktor Niže Gimnazije u Kalinoviku.

HLIVNO. Još početkom ovoga stoljeća bile su ovdje tri kule: Atlagića, Firdusova i Pirijina. Ova je zadnja još uzgor i u njoj se stanuje. Osnovica joj je pravokutnik (8X10 m). *Atlagića* je kula imala tri kata, a stajala je ispod Atlagića Tabije. Porušena je 1917. *Firdusova* je kula sagrađena oko 1750. Uz nju je bio i veliki odžak. Bila je ozidana od pomno tesanog kamena. Imala je četiri kata. Oborena je 1921 (»Nada« II 1896, str. 264).

JAKIR. U Jakiru kod Glamoča sagrađio je 1778 Ejub kapetan veliki odžak s kulom na četiri kata. Gradio ju je majstor *Mihajlo* i svoje ime uklesao nad ulaznim vratima. Oko 1878 napušten je odžak i prepušten zubu vremena. Kula je skoro do temelja srušena 1931 godine. Jedan timar u župi Glamoč (nahija Hlivno, liva Klis) zvao se *J a k i r* a iznosio je 6.600 akči. Njegov spahija *A h m e d* bio je 1711 u ordiji na Prutu.

JELAŠCA leže istočno od Kalinovika. I tu je bila kula begova Čengića, a zapaljena je 1914. Danas se vide još dva zida i u njima prozori na svod. Kula je imala tri kata. Po predaji u njoj je rođen Smailaga Čengić. Ove mi je podatke pribavio Avdo Užičanin, direktor Gimnazije u Kalinoviku.

JEMANLIĆI su udaljeni oko 3 km od Donjeg Vakufa. Tu je bila postojbina porodice Miralema, iz koje je potekao Mehmed paša, kliški sandžakbeg i kasniji bosanski vezir. Tu je uz odžak bila i kula, slična onoj Kurića u Donjem Vakufu, kako kažu ljudi, koji su je zapamtili. Tragovi joj se i danas vide.

U Donjem Vakufu, pri ušću Oboračke Rijeke u Vrbas, sagrađio je spomenuti paša ogroman odžak u drugoj polovini XVIII stoljeća. Krov na tome odžaku imao je 16 šavova, a kućnoj banji po načinu zagrijavanja nije bilo para u Bosni. Još 1949 g. bila je polovina ove zgrade upravo. A. Bejtović, student arhitekture, snimio je taj dio za naš zavod.

KLIŠEVIĆ je selo na Uni iznad Bihaća s ruševinama kule begova Kulenovića koji su se doselili u ovaj kraj iza Karlovačkog mira. Kula se srušila 1918. Jedna grana ove porodice zvaše se Kulenovići—Kliševići.

KOBILJA GLAVA kod Sarajeva. Ovdje je bila jedna kula u kojoj su iznad prizemlja bila dva kata. Nije bila presvedena čemerom, nego je mjesto njega bio drven strop s debelim nabojem do 50 cm. Sto se zna, pripadala je najprije porodici *Duranović*, a od njih ju je otkupio oko 1860 Hadži Mehmed Delalić, a po njegovoj smrti (1922) prešla je na unuka Halida, sina Muhamedova (Slika u mene)

Firdusova kula u Hlivnu

KORDIĆI su selo ispod sredovječnog grada Susida, udaljeno do sahat hoda od Gračanice što leži uz cestu Bugojno-Gornji Vakuf. Tu je nekada bila kula porodice Rustempašića, čiji potomci imaju i danas svoju kulu u Gornjem Odžaku.

KOŠEVO je danas sastavni dio Sarajeva. Ime nosi po rijeci Koševi. U tome, do nedavno susjednom sarajevskom selu, bile su tri spahiske kule: Čurčića, Kukina i Svrzina. Ove dvije potonje propale su podavno, dok je Čurčića bila uspravno još početkom ovoga stoljeća. Za Svrzinu kulu se zna da je imala tri kata i tamnicu. Mjesto gdje je stajala zove se danas Kulina. Čurčića je kula bila više ishodka kuća nego kula u našem smislu. Koševom se zvao jedan timar od 6.644 akče koji je 1711 godine uživao neki Alija.

KOTEZI su selo uz cestu Ljubinje-Popovo Polje. Tu su bile dvije kule na dva kata, a gospodari su im bili Čatići i Burine.

KOTORAC, Porfirogenetova *K a t e r a*, selo je u Sarajevskom Polju. To ime nosio je timar od 2.000 akči u nahiji Saraj. Taj je timar bio 1711 na

nekom Redžebu. Ali tu mora da je bio i jedan zijamet koji je bio u vlasti begova Kotorija, jer je u njihovoj vlasti bio čitav Gornji i Donji Kotorac. U Gornjem Kotorcu bila je kula begova Kotorija, koje su se tragovi raspoznavali još početkom ovoga stoljeća. Kao zaimi spominju se Hasanbeg 1762 i Fajzulahbeg 1789 godine.

KOZARAC je bio sjedište kapetanije od prvih godina XVIII st. do 1835. U tome vremenu sagrađena je tu kapetanova kula, koja je još i iza 1918 bila u dobrom stanju.

KOZLUK je veće naselje uz cestu Zvornik-Bijeljina. I tu je bila kula na više katova. Kako je ne spominje ni Quiclet ni Evlija Čelebija, biće da je nastala iza 1664. Ne znam čija je bila. Porušena je iza 1878, i od njena materijala sagrađen je mekteb.

KRTOVA je selo na teritoriju sreza Gračanice. Tu je do iza 1878 stajala kula maglajskih kapetana, za koju se sigurno zna samo to, da je bila starija od njihove kule na *Brdarima*.

KRUŠČICA se zove selo na starom putu Fojnica — Prozor, a pripada Konjičkom kotaru. Istim imenom zvala su se tri timara po 3000 akči u nahiji Neretva (liva Klis). Ovdje stoji i danas kula, a pripada porodici Habibija. Kako mi je pripovijedao poznati naš turist i fotograf S. Suljagić, u toj su kuli nekad stanovali stražari koji su čuvali spomenuti put. (Suljagića fotografija u našem Zavodu).

KUČIĆ-KULA Od ceste Zvornik-Bijeljina kod Čolopeka odvija se put do sela Kučić-Kule, gdje je bila kula i odžak begova Klempića, čiji potomci žive sada u Zvorniku. Kula je bila od dva kata.

KULA je jedno od sela na Glasincu. Tu je nekada stajala kula begova Tankovića i već pred dvadesetak godina nije bilo u onom kraju parnetara, koji bi umio kazati kada je te kule nestalo, kao ni mjesto gdje je stajala. Ibrahim Alajbeg Tanković ostavio je jedan vakuf na Glasincu, a živio je pred kojih 150 godina.

KUTANJSKO BRDO diže se uz lijevu obalu Vrbasa iznad današnje željezničke stanice u Donjem Vakufu. Na njemu se vide tragovi kule Ibrahimbege Malkoča, koga neki zovu i Kutanjcem. Ako je ovaj Ibrahimbeg zaista Malkoč, onda bi ovo bila najstarija kula, i njen bi stanak padao u osmi decenij XVI stoljeća, jer je tada u Donjem Skopju (Vakufu) zaista živio Ibrahimbeg Malkoč. Sigurno je njegovo ime nosio jedan zijamet u nahiji Skopje od 28.000 akči, što ga je 1711 uživao neki Jusuf. (Đ. Mazalić, GZM VI, 1951, str. 165).

LIPNIK kod Gacka. Godine 1814 naselio se u taj kraj Smailaga Cengi. U Lipniku je sagrađio

odžak i kulu na tri kata. U svakom katu bilo je po više soba, Po smrti Smailaginoj 1840 stanovao je ovdje njegov sin Dedaga. Od 1875 do 1876 bila je u kuli i odžaku turska vojska i napustila je 30 juna 1876. Toga dana pregledao je obje zgrade A. Pajović (1840—1905). Slijedećih dana zapalili su Crnogorci obje zgrade. Godine 1896 vidjelo se još nešto razbacanog kamena na tome mjestu. Ovo je ona kula, koju spominje Mažuranić u svom poznatom epu, samo s tom razlikom, što je pjesnik pogrešno stavlja u Stolac. (Slika u djelu A. Pejovića: Iz Crne Gore i Hercegovine 1876, Novi Sad 1891 — ćirilica — str. 189).

LOGOBARE su udaljene od Tešnja koja 3 km na starom putu Tešanj—Tešanjka. Tu je do iza 1878 stajala kula tešanjskih kapetana. Danas joj se samo trag raspoznaje.

LJUBINJE. U toj su varošici bile četiri kule: *Hromića* kula sa dva kata, *Bubica* i *Bakirbegovića* po tri, a *Serdarevića* na četiri kata. Prije kojih 60 godina Hromići su kupili svoju kulu od porodice Dizdarića, doselivši ovamo iz Orahova Dola, gdje su već imali svoju kulu i odžak. Oko Bubića kule bilo je dvorište ograđeno zidom poput kakva grada. Sličan je zid bio i oko Serdarevića kule. Bakirbegovića kulu kupio je Pupi. Ta je kula još uzgor, a one tri propale su u prošlom ratu. (Fotografiju Serdarevića kule ima naš Zavod, a fotografirao ju je S. Suljagić 1930 g.).

LJUBOGOŠĆA je selo lijevo od ceste Sarajevo — Pale. U ovom je selu bio timar hodiždjedskog dždara od prije 1555 do iza 1800. Tu je do nedavno bila jedna kula na tri kata.

LJUBUŠKI. U samoj varoši Ljubuškom bilo je sedam kula i sve su bile građene na dva kata. Tih sedam kula stajaše u sedam ljubuških mahala. Vlasnici su im bili *Lalići*, *Mahići*, *Bećirovići*, *Muminagići*, *Sadikovići*, *Ljijine* i *Piperi*. Ove zadnje četiri potpuno su srušene. Lalića je kula (6 20X6m) u dobrom stanju i u njoj i danas stanuje ta porodica.

Bećirevića kula (7X6,40 m) je uglavnom srušena. Od nje se vide još dva zida. Vlasnik tih ruševina je Hasan Bećirović. Po predaji na ovu kulu udarao Stojan Janković.

Mahića kula (5,20X5,35) također se nalazi u ruševnom stanju. Njen je vlasnik danas starac Veltja Mahić.

Podatke o ovim kulama dobio sam od Lebibe Kapetanović, nastavnice na gimnaziji u Ljubuškom.

MJEHOVINE. Tu su ruševine kule begova Čengića a kasnije Filipovića. Kula je imala četiri kata. Propala je u Prvom svjetskom ratu. Od Kalinovnika udaljena je oko podrug kilometar u pravcu prema Ulogu. (Slika u »Nadi« IV 1898, str. 65).

Kula s odžakom u Odžaku kod Ustikoline

MOSTAR. U mahali Zahum na Kovačnici strše još dva zida dvospratne, u osnovici pravokutne (9X7 m) kule porodice *Dikića*. Očuvao se ulaz u prizemlje na svod i trag u odžaku gdje se vatra ložila na prvom, spratu. Zgrada je nastradala od bombardovanja 14. I 1944, a i prije toga bila je ponešto oronula.

U Iličima, desno od puta, što vodi na vrelo Radobolje, stoji trospratna kula porodice *Čatića*, u kojoj se i sada stanuje. Stara je, kažu, preko 300 godina. Nekada je pripadala porodici *Kurbegovića*, a od početka prošlog stoljeća vlasnici su joj *Čatići*, doseljenici od *Visokog*. Na kulu je udarao *Stojan Janković*. Prije dvije godine izvršene su neke adaptacije na ovoj zgradi. Dvorište je opasano zidom, a kroza nj teče jedan rukav *Radobolje*.

MOŠĆANI se zove selo što leži 3,5 km od Gornjeg *Vakufa*. Na brežuljku koji dominira selom i *Vilić-poljem*, vide se temelji kule (10X10), koja je imala dva sprata, a srušena je 1930. godine.

Kula je pripadala porodici *Vilić*, kasnije prozvanoj *Teskeređić*. Njima su pripadala sela *Moščani*, *Volari* i *Vilić-polje*, zvano i *Saraj-Vilić* (iskvareno od *Sahrai-Vilić*, *sahra* = polje). Kako se zvao njihov timar, zasada mi nije poznato. Iz ove porodice bila su početkom prošlog stoljeća dva bosanska defterdara, i to *Ahmedbeg* timarski i *Sulejmanbeg* financijski. *Ahmedbeg* (1822—1832) je bio gorljiv pristaša pokreta *Husein kapetana*. Neko je od *Vilića* bio i *teskeređija* i po njemu se prozvala jedna grana *Vilića Teskeređići*. Danas ima tih *Teskeređića*

u *Vilić-polju* i *Gornjem Vakufu*. Zadnji gospodar kule bio je *Dujimović Pero*.

ODŽAK. Tako se zove zaselak kod *Ustikoline* (kotar *Foča*). Ime je dobio po odžaku što ga je ovdje podigao *Kadri-alajbeg Čengić*, koji je vršio službu hercegovačkog alajbega krajem XVII stoljeća. Uz odžak sagradio je kulu (9 X 9,5 m, v = 20 m.) *Ustikolinom* zvao se jedan *zijamet* od 20.000 akči u nahiji *Bistrici*, a spahija mu je bio god. 1711 neki *Mustafa*. U prošlom ratu izgorio je odžak, a od kule stoje uspravno zidovi od pritezanog kamena. Do prošlog rata stanovali su tu *bezi Čengići*. (Slika u »*Nadi*« IV/1898, str. 76).

ODŽAK kod *Kupresa*. U ovom selu bila je kula *begova Alajbegovića* i do nje je bio odžak, ali tih zgrada danas više nema. Po prezimenu sudeći, neko je iz ove porodice bio *alajbeg kliškoga Sandžaka*.

OPLIČIĆI su selo u *Dubravama* između *Stoca* i *Čapljine*. Tu i danas postoji kula *Barakovića*.

OSIJEK, prije **OSIK**, je selo u *Sarajevskom Polju*; prvi put se spominje u vezi s timarom 1554. *Osikom* se zvala dva *zijameta* od kojih je 1711 bio jedan od 43.805 akči na nekom *Mehmedu*, *teskeređiji bosanskih timara*, a drugi od 43.805 na nekom drugom *Mehmedu*. U selu je bila kula na tri kata i pod njom tamnica, a u istom dvorištu i odžak; kroz dvorište tekao je jedan rukav *Zujevine*. U zadnje doba pripadala je kula *Mustajpašinici*, i to je ime nosila početkom ovoga stoljeća. Po predaji kula je nekada pripadala *Mehmedpaši Kulkavici*, a po njegovoj smrti došla je u posjed

kadije Mehmed Hajri-efendije Homarije. Njegova kći Fatima Kanita (umrla 1887) udala se za Mustafa-pašu Babića (1806 Sarajevo—1857 Brusa), i među inim naslijedila je i ovu kulu (H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi, Sarajevo 1939, str. 144). Po njenoj smrti pripala je ova kula njenoj kćerki Nuri, udatoj za Mustajbega Sulejmanpašića. Zgrada je propala poslije 1918.

OSMANLIJE se zove jedno selo na Kupresu. Tu je bila kula begova Husejnbegovića. Temelji te kule i danas se dobro raspoznaju.

PALOČ je selo na lijevoj obali Vrbasa, udaljeno do 3 km od Gornjeg Vakufa. U selu je kula na dva sprata s osnovicom 10X12 m, Zidovi su debeli jedan metar. Na podrumu su dvoja vrata s hrastovim mandalima. Kula je pripadala porodici Hadžibulić, a od njih ju je otkupio Adem Gavranović iz Gornjeg Vakufa, čiji potomci i danas u njoj stanuju. Za ove podatke zahvaljujem Smailu Mešiću.

PAŠINO POLJE (srez Zvornik). Ovdje je bila jedna kula uz put Zvornik-Lopare. Kula je potpuno porušena i od njena kamena izgrađene su neke kuće u ovom kraju. Po predaji, kako mi je saopćio Avdo Užičanin, ova je kula pripadala nekada Hasanbegu Juzbašiću.

PILICA leži oko 33 km sjeverno od Zvornika i dijeli se na Gornju i Donju. Prije se piše Pili-e (1789) a još prije Pihlice (1711). Pihlice se zvao timar od 6000 akči u župi Završ (nahija Koraj, liva Zvornik). Njegov spahija Durak bio je 1711 u ordiji na Prutu. Jedan zaselak u Donjoj Pilici nosi ime Kulina, a drugi Kula. Kula u Donjoj Pilici napuštena je prije 1879.

PJEŠIVAC kod Stoca bijaše jedno sjedište porodice Rizvanbegovića. Na brežuljku stajahu njihovi odžaci i tvrda kula na više katova. Kako su se god. 1878 u ovome kraju vodile žestoke borbe dođe i bezi Rizvanbegovići žestok otpor. Okupator je topovima srušio kulu i odžake 21 augusta. Pored brojnih branitelja pade više Rizvanbegovića, a među njima i Hamzibeg, gospodar kule. Osim nešto zidina na nju nas danas sjeća i lokalitet Pješivac-Kula.

Nešto podalje od ove kule stoji još i sada uspravo tanka kula na dva kata koja je pripadala Ljubovićima. Hamzabeg Ljubović savremenik je Hamzibega Rizvanbegovića.

PODRIPCI su selo u općini Rogoušac nedaleko Donjeg Vakufa. Danas ovdje postoji jedna kula koja ima samo prizemlje i prvi kat s dimenzijama 8X8 m, prozori 60X80 cm., vrata na svod građena od hrastovine. U zidovima se vide puškarnice. I sada se u njoj stanuje. Vlasnici su joj Alija i Šaban Šabić. Nekada je pripadala Trti Salihagi iz Donjeg Vakufa. (Po podacima S. Mešića).

PORIČ je selo uz cestu Bugojno-Gornji Vakuf. Tu se još dobro raspoznaju tragovi kule begova Haračića. U neposrednoj blizini ove kule bio je timar Gračanica od 3000 akči a vjerovatno je da je Porič bio sastavni dio ovog timara. Taj je timar god. 1711 bio na nekom Sejfulahu.

PRIVREĆE su selo na desnoj strani puta Donji Vakuf — Prusac s ruševnom kulom. Ta je kula imala prizemlje i tri kata. Njeni zidovi postoje još i danas. Zidana je od pritesanog kamena i sedre. Stranica kvadratne osnovice duga je 8 m. Nekad su joj vlasnici bili Atlagići. (Đ. Mazalić, GZM VI/1952, str. 186—187.) Kasnije je pripala porodici Idrizbegović, a zamjenom imetka došla je u vlasništvo glamočkih Filipovića.

PRKOSI su selo uz cestu Kulen Vakuf — Vrtoče. U tome selu sagradio je poznati Kulin-kapetan, kapetan Stare Ostrovice oko 1800 kulu na četiri kata i veliki odžak. Najgornji kat kule bio je od drvenog materijala. Godine 1876 propao je odžak u požaru, a i na kuli je izgorila sva drvenina. Godine 1934 stajali su zidovi do vrha trećeg kata. Vlasnik tih ruševina bio je tada Simo Zorić.

PRUSAC ima jednu kulu koja se danas sastoji od prizemlja i prvog sprata, dok je nekada imala još najmanje jedan sprat. Na zidovima se vide i sada puškarnice. Zgrada je u osnovici 10X10 m, zidovi su debeli cca 80 cm, vrata su na svod građena, prozori 50X80 cm. Danas u ovoj kuli stanuju nasljednici Mustafe Čepala. Čepale su nekada bili age. Ova se kula zove Buljugina kula.

RATAJI su selo u općini Miljevina. Od ceste Kalinovnik — Foča udaljeno je blizu sahat hoda, Tu je bila kula na više bojeva, a vlasnici su joj bili bezi Čengići — Ratajci. Ako je vjerovati tradiciji, kulu su sagradili braća Ahmed paša i Osman paša, a bili su na životu krajem XVII i početkom XVIII stoljeća. Odžak begova Čengića u ovome kraju spominje 1664 putopisac Evlija Čelebija. (Slike u »Nadi« IV/1899 str. 68, 69 i 73).

RAVNA KULA zvaše se jedno naselje kod Dervente, a spominje se u jednom beratu od 1 muharema 1170 (26 IX 1756). Naselja toga imena sada nema. Tu je bila kula Vrandučke kapetanije zasad nepoznatog spahije. Biće da je ta kula stajala u današnjem naselju Kulina kod Dervente.

REPOVCI su selo pod Ivan planinom u Konjičkom kotaru na nadmorskoj visini od 1004 m, s podorom grada nepoznatog imena. Tu je od davnina bilo sjedište begova Repovaca, od kojih su neki vršili i službu hercegovačkih alajbega. U selu su dvije kule; Kula i Kulica i više odžaka.

U RIBIĆU kraj Bihaća raspoznaju se ostaci jedne kule. Po M. Karanoviću pripadala je Šejtanovićima, koji se spominju u pjesmama.

RIČICA je selo blizu sela Grnice (v. t.) kod Gornjeg Vakufa. Kula u ovome selu pripadala je kroz daljnjih 150 godina bezima Bušatlićima. Njene ruševine vide se i danas,

ROČEVIĆ je selo nedaleko Skočića (v. t.) s ruševinama jedne kule, o kojoj nemam nikakvih podataka.

SARAJEVO. Ovdje su, što se zna, bile tri kule. Od jedne je uzgor još prizemlje, druga je prilično očuvana, a s treće je skinuta čatma, i prizemlje i prvi kat pregrađeni u moderan stan.

Ablakovića kula bila je u Harvatinu. U nekom požaru, propala su oba kata, a onda je zgrada zadobila, uglavnom, današnji izgled. Ablakovići su još početkom XVIII stoljeća imali timar u Butmiru. Oni su i danas vlasnici ove kuće. Po kućnoj tradiciji njihova je kula stajala uspravno još i onda, kad je Eugen Savojski spalio Sarajevo. Ispod prizemlja bila je u zemlji jedna prostorija. (Slika današnje zgrade u fototeci našeg Zavoda.)

Babića kula kod vijećnice sagrađena je oko 1800 g. uz odžak kadije Homarije, čijom se udovicom oženio *Omerbeg Babić*, otac Mustajpaše Babića. Kula ima prizemlje, kat i čatmu. Ženidbom je prešla kula na Mustajbega Sulejmanpašića. Danas joj je vlasnik Mehmed Karić.

Fadilpašića kula u današnjoj Dobrovoljačkoj ulici (broj 34) pregrađena je 1924. Ne znam kada je sagrađena. Bio joj je vlasnik Omerbeg Fadilpašić, (1841—1887), a sada dr. Hamdija Karamehmedović. Osnovica joj je 12X10 m.

SERVANI, selo u općini Skakavci kod Donjeg Vakufa. Tu postoji jedna begovska kula, o kojoj nemam bližih podataka ali je još uzgor i nastanjena, kako mi je to javio prijatelj Smail Mešić.

SITNICA leži na starom putu Banja Luka — Mrkonjićgrad — Jajce. Tu je bila kula, kojoj je oko 1787 bio gospodar neki beg Čolaković, a 1857 spahija Muharemag Romanović. Ni te kule nema više.

SKOČIĆ leži na cesti Zvornik — Bijeljina. Od Zvornika je udaljen kojih 18 km. Na brežuljku lijevo od ceste vidi se danas jedna kula bez krova. Skočić je zajedno s tom kulom izgorio 5. augusta 1941. Kula je u osnovici pravokutnik (5,40X6,60 m) i ozidana je od pomno tesanog kamena. Zidovi su u prizemlju debeli 130 cm. Na prizemlju su dvojna vrata na svod. Ulaz u prvi sprat uzdignut je 4 m iznad zemlje. U svakom je spratu po jedna prostorija i na svakoj su po dva prozora na svod.

Osim te kule bio je u zidom opasanom dvorištu odžak, a uza nj i druga kula i česma. Ove dvije zgrade propale su 1898 ili 1899.

Današnju kulu sagrađio je početkom XIX st. *Smailbeg Begzadić*. Njega kao odmetnika dao je pogubiti Fidahić, kapetan Zvornika.

Po predaji posjedi porodice Begzadića bili su u selima Skočić, Ročević, Sepak, Glavičica, Gornje i

Danje Crnjelovo, Velika i Mala Obarska, Svinjarovac, Batković, Grnčari, Nedjelica i Jerebice (ova su zadnja tri preko Drine).

Porodica Hadžinurbegović iz Zvornika izravan je potomak Hadži Nurbega, unuka Smailbega Begzadića, a sina Dervišbegova. Za Begzadiće zna i narodna pjesma. Jedna o Dervišbegu veli:

*Pod Skočićem trava potrvena,
gazile je zvorničke spahije,
ponajviše Dervišbega đogo.*

Podatke o Skočiću i tamošnjim kulama prikupio mi je Drago Sabljak, direktor gimnazije u Zvorniku.

SLATINA je selo između Blažuja i Osijeka u Sarajevskom polju. Do nedavno imali su ovdje svoja posjeda potomci Smailage Čengića, i to: sin Hajdarbeg, unuk Smailbeg i praunuk Rizabeg, koji živi u Brusi. Hajdarbeg (1825—1910) imao je u Slatini kulu, o kojoj nemam bližih podataka.

SLATINA kod Foče. Ovdje je uzgor jedna kula, čini se, dosta stara. Prvotni su joj vlasnici bili Hadžimustafići, a kad su ovi izumrli, prije kojih stotinu godina, kula je mirazom došla u posjed Njuhovića, jer je kći zadnjeg Hadžimustafića bila udata za jednog Njuhovića.

Slatina se zvao jedan timar u nahiji Sokol. Godine 1711 bio je na spahiji Husejinu, a vrijednost prihoda iznosila je 3.000 akči.

SOLAKOVA KULA zove se selo u Konjičkom srezu, udaljeno koja 4 sata tegobna puta od Ostroca. Do kraja prošlog stoljeća stajala je ovdje jedna kula na pet katova pravokutne osnovice 5X6 m, od koje stoje još dva kata. »Pod kulom je bila tamnica. Vrata i prozori su bili na svod građeni. Ime je dobila po nekom Solaku, feudalcu ovog kraja. Od 1866 u kuli je bilo sjedište katoličkog župnog ureda. U tamnici su zidovi debeli 120 cm, u prvom spratu 100, a u drugom 90 cm. Uz kulu je bio konak s musafirhanom i vodovod s vrela, udaljenog više kilometara.

Ovo je selo spadalo u nahiju Neretvu i livu Klis. Oko 1 km udaljeno je selo Kruščica (v. t.).

Podatke o toj kuli dao mi je Hifzija Hasandedić iz Mostara.

SPAHIĆI su selo u Kotaru Bihać. I tu je M. Karanović zabilježio da se nalaze tragovi spahijine kule. (Pounje, str. 556).

STARI MAJDAN. Ovdje su sagrađili jednu kulu na dva boja kapetani Cerići oko 1750. Ta zgrada postoji i danas. U njoj je jedno vrijeme bila žandarmerijska kasarna.

STARO SELO leži u općini Bilajce, srez Mrkonjićgrad. Do 1942 bila je ovdje kula begova Kule-novića. Prizemlje i dva sprata bijahu od tvrdog

kamena, a treći — čatma — od hrastovine. Šatorast krov bio je prekriven šimlom. Muratbeg Kulenović, sin Mahmud-pašin došao je ovamo iz Kulen-Vakufa sredinom XVIII st. Sigurno je on ovdje dobio timar. Njegov sin Huseinbeg bio je oženjen od livanjske porodice Atlagića i po želji svoje žene sagradio je gornju kulu, koja je bila slična Atlagića kuli u Hlivnu. Gradnja te kule pada pod konac XVIII stoljeća. Oko sto godina stanovali su u njoj Kulenovići.

Kulu je prodao 1891 Smailbeg Kulenović Suljagi Saraču iz Jajca, a njegovi potomci prodadoše ju Vakufu 1925. Sve do 1936 bio je u kuli mekteb i mualimov stan. Od 1936 stajala je prazna. Zapaljena je 1942, a kamen joj raznesoše okolni stanovnici. Nešto kamena upotrijebljeno je za izgradnju Doma kulture u Bilajcu (Slika u M. Karanovića, GZM XXXIX, 1927). Po podacima fra Mirka Daje.

STOLAC. Do 1914 bile su ovdje dvije kule: Turkovića u Podgrađu na dva, i Guljevica na Padini od tri kata. Prva je još uzgor i u njoj se stanuje, a s druge su skinuta dva kata, dok je preostali dio pregrađen u običnu kuću. Od potomka Mujče Grljevića otkupili su kulu Poturovići. Ove podatke dobio sam od Hamida Dizdara, direktora Arhiva grada Sarajeva.

SUVAJA je selo iznad Bos. Krupe. Tu je bila kula begova Biščevića, ali o njoj nemam za sada pobližih podataka.

ŠADIĆI su selo u općini Čurevo, kotar Foča, s odžakom begova Šadimlija. Kula ima prizemlje i dva kata. Od rata je nenastanjena. Vlasnik joj je Mustajbeg Hasanbegović.

TABANCI (srez Zvornik). Danas u ovom selu vide se još samo tragovi kule Beganage Bujukalića

TASOVČIČI su selo nedaleko Čapljine s jednom dobro očuvanom kulom, čije je dvorište opasano zidom s nizom puškarnica. U ovoj se kuli i danas stanuje.

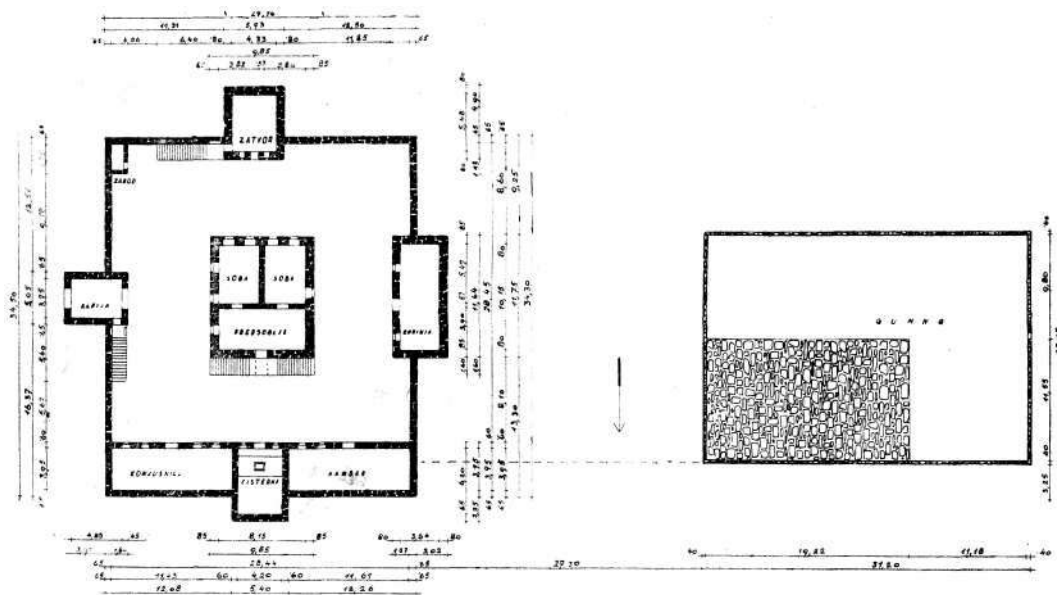
TOMINA je selo na Sani uz željezničku prugu Sanski Most — Sanica. Tu je bila Miralbegova kula na četiri kata, a spominje se u devetom deceniju XVIII st. i uz nju odžak, u kome je tada živio *Kurbeg*, praotac današnjih prijedorskih i novih Kurbegovića. Ta je kula bila pravokutne osnove. Napuštena je prije 1878, a podor joj je srađen sa zemljom 1933.

TRAVNIK. Do 1918 stajale su pod Vilenicom tanka kula begova Teskeredžića. Imala je osim prizemlja još dva kata od kamena i čatmu.

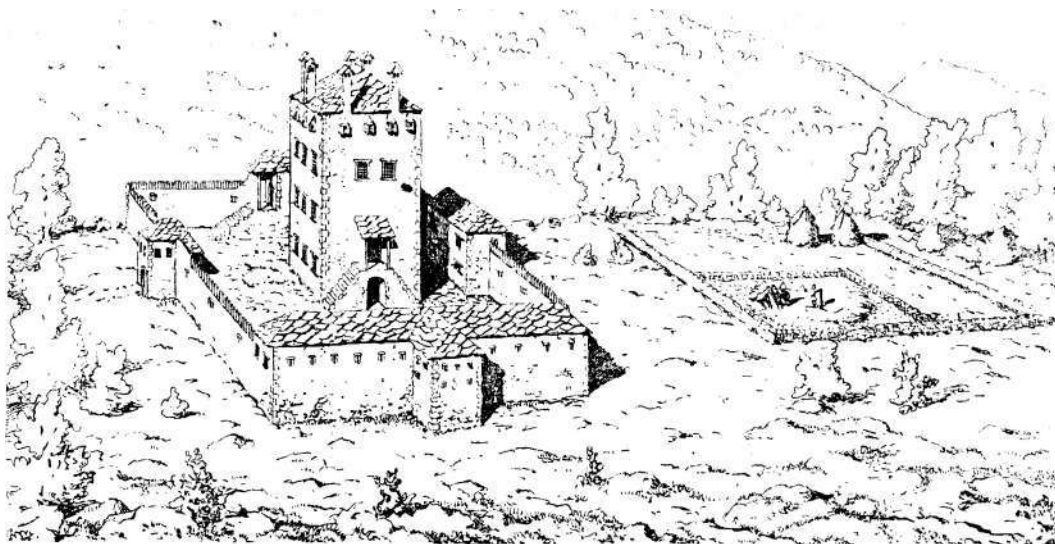
TREBIŽAT je selo nedaleko od Čapljine. Jedan zaselak u ovome selu zove se Kula, po kuli što ju je poslije 1832 dao sagraditi onovremeni hercegovački vezir Alipaša Rizvanbegović (1833—1851) i to je sigurno zadnja kula izgrađena na našem tlu, kao što je i njen graditelj Alipaša bio zadnji krupni feudalac. Ta je kula imala prizemlje i dva sprata, a u svakom bijahu po dvije sobe. Osnovica joj je 9,85X 11,84 m. U prvi sprat dolazilo se uz kamene stepenice. Oko kule bilo je pravokutno dvorište opasano jakim zidom. U sredini svakog ovog zida bila je po jedna na sprat građena manja kula. Dimenzije dvorišta su 29,74X 34,50 m a debljina zida je 65 cm. Zid same kule debeo je 85 cm. Prizemlje i prvi sprat pretvoreni su danas u seljačku kuću.

Dr. Carl Patsch, Aus Herzegowina letzter Feudalzeit, Wien 1922 (Slika 1—4).

TRNOVICA je selo uz desnu obalu Neretve, u Donjem Borcu, od Uloga udaljeno 4—5 sati hoda idući uz Neretvu. Tu je bila kula na tri kata. Da-

Tlocrt kule Ali-paše Rizvanbegovića u Trebižatu (po C. Patschu)

Rekonstrukcija kule Ali-paše Rizvanbegovića u Trebižatu (po C. Patschu)

nas je pola te zgrade uzgor i pretvorena u kuću. Na zidovima vide se tragovi puškarnica. Oko kule i džamije ima mnogo stećaka. Godine 1711 zvao se jedan timar *Dolnja Trnavica* u nahiji *Zagor*. Bio je na imenu nekog Alije, a vrijednost mu je iznosila 7648 akči. Jedan lokalitet u Trnovici zove se danas *Varoš*, a drugi *Hanina*.

TURSKA JASENICA je selo u srezu Bos. Krupa. Tu se vide ostaci kule begova Beširevića, koju je dao porušiti bosanski vezir Mehmed paša Vedžihija 1837, kad je pacificirao Krajinu, a porodicu Beširovića stjerao na prosjački štap. Topove iz kule dao je otpremi u Bihać.

VELA leži sjeverno od Rakovice na cesti Sarajevo-Kiseljak. U Veli je bila nekad prostrana dvospratna kula porodice *Dugumija*. Oni su imali svoju kuću i u Sarajevu. Danas ove porodice nema. Jedna njena grana oselila se pred kojih 150 godina u *Knežinu*, i njeni potomci zovu se *Sarajlići*. Mehmedbeg *Dugumija* zadnji je muški član ove porodice, a umro je oko 1800.

VELIKA KLADUŠA. Kod Hrnjičina Bunara, gdje je 1935 stajala kuća kladuškog imama Rizvića, bila je kula Muje Hrnjice, o kome pjevaju brojne junačke pjesme. Predaja je o toj kuli bila još spomenute godine vrlo živa. Sigurno se zna, da je 1641 bio u Kladuši harambaša Mustafa Hrnjica, a spominje ga jedan izvještaj Vuka Frankopana (Starine XXXV, str. 332.)

VELIKA RUIŠKA je selo u kotaru Bos. Krupa. Jedan zaselak u tome selu zove se *Kula*. Tu se vide ostaci kule novskih kapetana Cerića. Ako su tu kulu zidali Cerići, onda nije starija od početka XVIII stoljeća. Čatmu na kuli zapalili su ustaničari 1875 ili 1876 g.

VIHOVIĆI su selo u srezu Kalinovik. I ovdje su bezi Čengići imali svoju kulu i do nje konak. Obje su zgrade propale 1914 godine.

VITINA. Pri ulazu u Vitinu dolazeći iz Ljubuškog stajao je lijep odžak s kulom na dva kata.

To su bili dvori nekadašnjih ljubuških kapetana Kula je bila vezana uz odžak i u tome jedinu sličnost imamo u Gradačcu. Za prošlog rata Talijani su ovu zgradu oštetili, a nakon 1945 pretvorio ju je vlasnik u pravu ruševinu, vadeći i prodajući drveni materija. (»Nada« 11/1896, str. 97 i V. Čorović, Mehmed Kapetanović, Sarajevo 1911).

U XVII stoljeću bila je u Vitini jedna kula. Godine 1686 prodrila je do Vitine četa iz Dalmacije i poharala ovo mjesto, ali tvrdoj kuli nije mogla nauditi.

VOGOŠĆA kod Sarajeva spominje se kao spa-hijsko selo 1555. Tim imenom zvao se i zijamet od 30.000 akči. Sredinom XVIII stoljeća bili su mu zaimi Dženetići. Tu je bila i jedna kula od tri kata, kojoj se više ni trag ne zna. Propala je pred kojih trideset godina. Slikao ju je Ewald Arndt Čeplin (»Nada« IV/1898, str. 201).

Kroz zadnjih 150 godina pripadala je porodici Halilbašića.

VOLJICE (VOLICE). Ovo selo leži pod Radušom planinom na teritoriju ispostave Gornji Vakuf. U njemu je jedna manja kula porodice begova Ljubunčića, o kojoj nemam bližih podataka. Kula je i sada nastanjena. Od Salih bega Ljubunčića kupio je tu kulu Remzibeg Teskeredžić. U narodu je poznata kao kula Ljubunčića.

VRILA su selo na Kupreškom polju. Tu je do prošlog rata stajao odžak s kulom begova Idrizbegovića. O njihovom postanku nije mi ništa poznato. Idrizbeg je bio na životu i stanovao u Vrili 1774, a njegovi potomci živili su tu do prošlog rata.

VUKOVSKO leži kojih 17 km jugoistočno od Kupresa. Tako se zvao i zijamet čija je vrijednost

iznosila 25.000 akči. Tu je bila kula begova Sulejmanpašića na četiri kata, a spalili su je njihovi kmetovi 1918. Danas joj se samo trag raspoznaje. (Fotografija u B. Milojevića, *Naselja*, knjiga 13, Beograd 1923.)

ZABRDE je selo u Sarajevskom polju, a spominje se prvi put u jednom sidžilu 1554 godine. To je selo nekada bilo u vlasti porodice O č a k t a n a. Za njih se zna da su bili vrlo bogati ljudi. U ovom su selu imali kulu, čiji su se tragovi raspoznawali prvih godina ovoga stoljeća. Izumrli su u muškoj lozi u trećem deceniju XIX stoljeća. U nahiji Saraj zvaahu se dva timara Z a b r đ e. Timar od 20.300 akči bio je 1711 na nekom A h m e d u, a timar od 4.349 akči na Kurd Aliji.

ZALOŽJE je naselje u srezu Bihać. Tu se, kako kaže M. Karanović, vide ostaci Alibegovića kule.

ZOVİK kod Brčkog. Ovdje se još vide ruševine jedne kule, kojoj su bili gospodari bezi Zaimovići, čiji potomci, kako mi je saopćio dr. Abdulah Bukvica, žive još u ovome selu i obrađuju zemlju. Godine 1885 ova kula bila je uzgor, ali nije imala krova. Tada je zapisana predaja, da je kulu podigao Osmanbeg Zaimović Altomanović (Imenik klera i župa crkvene pokrajine u Bosni i Hercegovini, za godinu 1885, Sarajevo 1885, str. 34.)

ŽEPA leži uz istoimenu rijeku, lijevu pritoku Drine, u kotaru Rogatica. Na lijevoj obali te rijeke stoji već odavno napuštena kula nekog Redžep-paše. Zidana je od tesanog kamena. Ima tri kata, dva s puškarnicama, a treći, najgornji, s kaminom za stanovanje. Osnovica joj je kvadrat sa stranicom od 6 m, a visoka je do 13 m (Naše starine 1/1953, str. 12.)

ŽEŠČE. Tako se zove selo nedaleko Ustikoline (Foča) s ruševinama jedne kule, o kojoj nemam pobližih podataka. Predaja kaže da je to bila kula Turhan Emin-bega, osnivača džamije u Ustikolini.

ŽDRALOVIĆI se zove selo kraj Bugojna, a tako se zvaše i begovska porodica, koja je u njemu živjela do početka našeg stoljeća. Ždralovića kula na četiri kata stajala je u sredini dvorišta opa-

sanog jakim zidom. Kula je imala četiri sprata s kvadratnom osnovicom od 8 m. Bila je ozidana od tesanog kamena. U prizemlju je bila duboka tamnica. Ulaz u prvi sprat bio je do 4 m iznad zemlje, a do njega se dolazilo uz pomične stube, koje su se dizale i spuštale čekrkom. Zidovi su u prvom spratu bili debeli jedan metar. Prozori su bili dosta veliki i građeni u kvadrat. Krov je bio visok i vrlo strm. Navodno je iz prizemlja do obližnje šume vodio ispod zemlje tajni hodnik, dug više stotina metara. U dvorištu je bila česma, a voda je dovedena drvenim tomrucima (cijevima).

Priča se, kako je uskok Truta, koji je u ovom kraju vrlo popularan, sa svojom četom porobio Skopje, ali tvrdu Ždralovića kulu nije mogao zauzeti. Truta je zatražio hrane od bega Ždralovića, a ovaj mu odgovorio, da će mu poslati vatre. Truta je ovu kulu nazvao prokletom kulom i otada se zvala »Prokleta kula«.

Ova je kula vremenom opala i vlasnik ju je dao porušiti početkom ovoga stoljeća i kamen raspodati. Zadnji joj je vlasnik bio Arif Ždralović, sin Ferhadbegov.

I te mi je podatke prikupio prijatelj Smail Mešić.

ŽITOMIŠLJIĆ je selo uz željezničku prugu Mostar-Čapljina. Tu su nekad bile tri kule, svaka na dva kata. Jedna, koja je i sad uspravo, pripadala je porodici Dozlića, a danas su joj vlasnici Sirnići. Druga je kula bila vlasništvo Đikića, a od nje je još uzgor samo prizemlje. Treća je potpuno porušena, a pripadala je nekom Karahasanagi, pa se njegovim imenom i zvala.

Za ove podatke zahvaljujem Smailu Tihću, asistentu našega Zavoda.

U Bosni i Hercegovini ima preko četrdeset sela i zaselaka imenom *Kula* i dvanaest *Kulna*, trideset i jedno naselje zove se *Odžak*, četiri *Odžaci* i jedno *Odžačina*. Ima i nekoliko naselja, gdje se, uz Kulu i Odžak, očuvalo i ime bivšeg gospodara, na pr. Solakova Kula, Fazlagića Kula, Filipovića Odžak, Bandin Odžak itd. Naziv *Kulina* zvuči kao nazivi Gradina, Hanina i sl. i, prema tome, kaže nam da je kula u tome mjestu poodavno propala (V. Ravna Kula).

RÉSUMÉ

Dans la période ottoman, les koulas (les tours) étaient des habitations fortifiées des féodaux indigènes. Avec la conquête turque, les châteaux des seigneurs bosniaques ont été détruits ou converties en garnisons des janissaires et d'autres milices turques. On bâtissait les koulas en quadrilatère, toujours a plusieurs étages. Une ample cour entourée de forte muraille, contenait les dépendances et le puits ou le conduit de l'eau. Elles étaient construites en pierre, avec des portes et des fenêtres étroites. Le plus haut étage éfait souvent surmonté d'une construction en bois, observatoire et lieu de repos pendant la chaude sison à la fois; si la koula était habitée par quelque capitaine, elle était munie d'un canon d'alarme ou d'un mortier. Parmi les installations sanitaires étaient aménagés des bains pour les ablutions rituelles (hamagik en

turc, banjica en sebro-croate). L'intérieur, d'ailleurs fruste, était quelquefois orné en bois sculpté qui revêtait les murs et le plafond. Les murs avaient une épaisseur de plus d'un metre. On évalue le nombre des kouklas en Bosnie et Hertsegovina a plus de 300, dont une vingtaine seulement encore debout en bon état; l'auteur a réussi de rassembler les données sur 146 koulas, pour la plupart ruinées ou détruites, lesquelles il passe dans une revue rapide. Le but primaire des koulas était militaire, on y habitait avec peu de commodité, c'est pourquoi on construisait, à côté d'elles, des manoirs (en turque ogak, ou dvori en serbo-croate), maisons a un étage, a la base quadrangulaire. Dans la présente étude les ogaks aussi sont décrits d'après les matériaux connus.

PREHISTORIJSKE GRADINE I NJIHOVA ZAŠTITA

DIE PRAHISTORISCHEN BURGEN UND DAS PROBLEM IHRER ERHALTUNG

Malo je krajeva u Bosni i Hercegovini gdje se neće naići na manje ili više lokaliteta sa nazivom »Gradina«, ili nešto izmjenjenim varijantama istog toponima, kao na primjer: »Grad«, »Gradac«, »Gradište« i slično.

Na većini takvih lokaliteta, kriju se još i danas — u većem ili manjem broju — ostaci materijalne kulture prethistorijskih stanovnika naše zemlje, a u prvom redu starih Ilira.

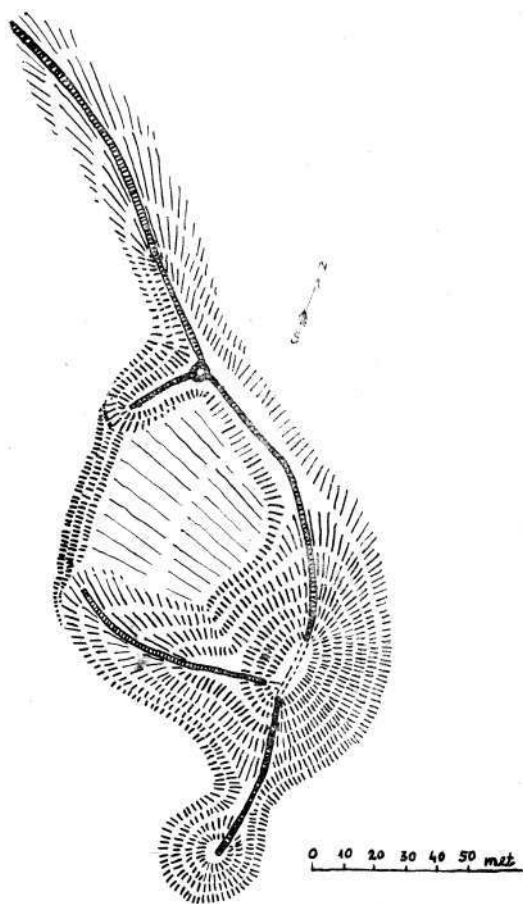
Na njihovom sistematskom istraživanju u Bosni i Hercegovini radilo se donekle između 1890 i 1900 godine, no sa dosta skromnim rezultatom, tako da ih danas poznajemo tek u općem, pretežno topografsko-morfološkom pogledu. Pa i na temelju tih oskudnih podataka mogu se dobro razlikovati izvjesni tipovi gradina, zapravo izvjesne skupine tipski srodnih gradina. Svakako se može pretpostaviti da je i u njihovom oblikovanju mogla postojati razvojna linija od jednog tipa ka drugome, no ova raznolikost nije i ne može biti čisto kronološkog karaktera, uslovljena razvojem životnih uslova, ratne vještine i drugih odlučujućih faktora u toku posljednjeg prethistorijskog milenija. Skupine tipski srodnih gradina pokazuju u dobroj mjeri regionalni karakter, uslovljen geološkom građom tla, no, možda i potrebama, pa i navikama pojedinih plemenskih skupina, koje su također uticale na njihov oblik. (Sl. 1).

Istraživanjem, odnosno prikupljanjem podataka o gradinama svojedobno se u priličnoj mjeri pozabavio Vaclav Radimsky, dugogodišnji rudarski satnik u Bosni i Hercegovini, a ujedno i arheološki saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je u toku svog rada obišao i opisao veći broj gradina, kojima je, međutim, prilazio više pod dojmom tada aktuelnih rezultata istraživačkih radova drugih arheologa na teritoriji Česke i Moravske. Poslije njegove smrti (1894 godine) susrećemo na ovom poslu Franju Fialu, kustosa muzeja, ali i ovaj kratko iza njega (1897. godine) umire. Dr Ć. Truhelka, Vejsil Ćurčić, M. Mandić i još neki arheolozi tek se djelomično bave ovim problemom, a od dr-a Truhelke posjedujemo, nažalost, malu, ali ipak dosada jednu od najboljih analiza naših gradina, u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1891 godinu, str. 306—315,

Istraživanje gradina čini za arheologa izvjesne teškoće u ocjeni nalaza s obzirom na preturenost kulturnih slojeva, što je ovdje česta pojava. Ako uzmemo u obzir da su Iliri u našim krajevima ostavili veliki broj grobova sa, pokadkad, mnogim, za poznavanje njihove materijalne kulture vrijednim priložima, onda ćemo razumjeti zasto koji je nastao u istraživanju gradina onda kada su pijucima na Glasincu, pa u dolini Une i Sane, izneseni na svjetlo dana brojni predmeti, iz netaknutih grobova. Prilozi groba čine zatvorenu cjelinu, naučnu jedinicu — da je tako nazovemo — što je za istraživača daleko značajnije u odnosu na stratumski, dakle i kulturno izmješani pa — prema tome i u velikoj mjeri nesigurni materijal sa gradina.

Tako bi se donekle mogla objasniti tišina koja je u istraživanju gradina nastala poslije smrti Radimskog i Fiale.

Gradine su, bez izuzetka, položene na manjim uzvisinama, koje se ili kao samačka brda uzdižu iznad dolina, ili se kao izdanci bregova jednom stranom drže brijega iz kojega su izrasle, dok ostalim dijelom kao jezičci strše prema dolini ili klancu. Njihova relativna visina je različita, a kreće se između 25 i 100 metara, no najčešće između 50 i 70 metara. Za njih je karakterističan dominantan položaj u odnosu na prostor ispred ili oko sebe. Pristranci su, izuzev jednoga, uvijek strmi, pa već i po prirodi teško pristupačni za uzlaz na zaravanak. Ulaz je obično položen na strani sa najpodesnijim prilazom, dakle u pravcu sedla kojim se gradina obično povezuje s matičnim brdom i na koga se i sama naslanja. Prostor za nastavanje obično se nalazi na zaravanku uvrh brijega. Njegova veličina ovisi o datim mogućnostima, no ne prelazi dužinu od kojih 70 do 100 metara, sa dosta manjom širinom, izuzev okrugle i oble tipove. Ako se dogodi da terenske prilike dozvoljavaju i formiranje većeg prostora, onda si sami stanovnici, podizanjem nasipa, odjeljuju od datog prostora onoliko koliko im je dovoljno za potrebe komune. Primjer takvog slučaja je Gradina u Donjim Vrtočama, srez drvarski (Sl. 2). Nađe se, dakako, i sasvim malih gradina, kao što je Vrletnica nedaleko sastava Ukrina u Dragolovcima, ili pak Crkvina na ušću Usore kod Doboja. Tome na-

Sl. 1 Vidoška Gradina kod Livna — topografska skica prema Radimskom. Tumulus kolosalnih razmjera uklopljen u sistem odbranbenih nasipa, tipičan je za gradine na nekadašnjem području Delmata. Zidovi koji teku zo sljemenu nasipa izgrađeni su u kasnije, rimsko doba. (Vidi još i sl. 9)

protiv Gradina na Vrsniku (Stolac) zauzima veliki ovalan prostor od preko 300 met. dužine veće osi. Orijentacija prema stranama svijeta ne igra nikakvu ulogu, jer je njihov položaj unapred određen konfiguracijom terena.

Boraveći na gradinama, čovjek uvijek zapaža težnju njezinih stanovnika za osiguranjem naselja prvenstveno prirodnim zaklonima, koji se tek u izvjesnoj mjeri pojačavaju umjetnim napravama. To je sasvim normalan pojav kod prethistorijskog čovjeka, koji je i u drugom pogledu bio u mnogočemu ovisan o darovima prirode.

Većina gradina smještena je po rubovima većih polja, a na pristrancima bregova koji ih okružuju. Među velikim brdima, i u prostoru za kojega se ne pruža pogled na udaljeni kraj, gradine su vrlo rijetke, i gotovo ih nema. Prikrajci Kupresa, Glasinca, Duvanjskog, Livanjskog i drugih polja, pa bogatih pašnjaka na Vlašiću, konačno i većih dolina rijeka, upravo su načičkani gradinama, čijem se pogledu ne može oteti ni jedan zakutak. U želji da bi bili što bliže polju, dakle i podlozi svog

ekonomskog prosperiteta, njihovi su ih osnivači nasadili upravo na ivicama prvih bregova, imajući u vidu strateško osiguranje naselja.

Naročito su gradinama bili osigurani prolazi i klanci, kao što su Ravanjska Vrata na Kupresu, prodor Željeznice u Sarajevsko Polje, klanac između Ivan-polja i Glasinca, pa niz drugih sličnih mjesta.

Geološka građa tla igrala je, kako izgleda, izvjesnu ulogu pri izboru mjesta za formiranje naših prethistorijskih gradina, budući da neke geološke formacije uslovljavaju ponekad i sebi svojstvenu plastiku tla. U najviše slučajeva podlogu gradina čini vapnenac, koji se — neotporan prema uticaju vode, — često puta formira erozijom u oblike pogodne za zaštitu u uslovima tehničkog napretka prethistorijskog čovjeka. Iliri, međutim, nikada nisu sjedali na goli kameni krš, nego uvijek na zemljano tle, koje je, u većoj ili manjoj debljini, prikivalo takav brijeg. Kvalitet zemlje je također bio otsudan, i mi njihove ostatke danas nalazimo ponajčešće u masnijim vrstama (terri rossi, glini i ilovači), no, ni u kom slučaju na pijesku ili zemlji pjeskulji.

U rjeđim slučajevima mogu se naći i gradine sa drugačijom geološkom podlogom. Tako je, na primjer, Gradina iznad sastava Ukrina u Kulašima situirana na serpentinskom brijegu, no veličina zaravanka sposobnog za nastavanje bila je suviše malena za razvoj veće naseobine.

Kulturni slojevi na gradinama obično se pokazuju kao primarna zemlja bez naglašenog tamnijeg koloriranja koje se stvara usljed organskog truleža, i inače je stalna pojava na većini drugih vrsta arheoloških lokaliteta. Metalni, keramički i drugi predmeti leže ponajčešće raspoređeni u zemlji i čine većim dijelom dojam kao da se ovdje nalaze u sekundarnom položaju, lišeni svih drugih popratnih pojava, karakterističnih za ovu vrstu ostataka prošlosti.

Hercegovačke gradine čine nam se danas više kao goli krš, uslijed općepoznatih prilika, specifičnih za ovaj kraj. Nekada su gradine, kao i dobar dio Hercegovine, bile prekrivene manje ili više debelim slojem zemlje, ali su uništavanjem šumati pokrivači izaprani do u samu dolinu, daleko od prvobitnog položaja (Gradina u Klepcima i Čapljini), dok je tek neznatni dio predmeta ostao sačuvan u škripovima na padinama brijega.

U vrlo rijetkim slučajevima gradine su smještene na golim stijenama, kao što je slučaj sa Visuč-gradom kod Drvara, no i na tom je mjestu zemljeni pokrivač zaravanka bio svojedobno nesumnjivo deblji nego danas.

Arhitektura gradina, što se tiče njenih tehničkih osebina, u priličnoj je mjeri skromna, gledajući je iz perspektive njoj teritorijalno i vremenski bliske antičke arhitekture. Iliri nisu poznavali ni opeku ni žbuku, da spomenemo samo ta dva elementa. Grubo pritesavanje kamena za

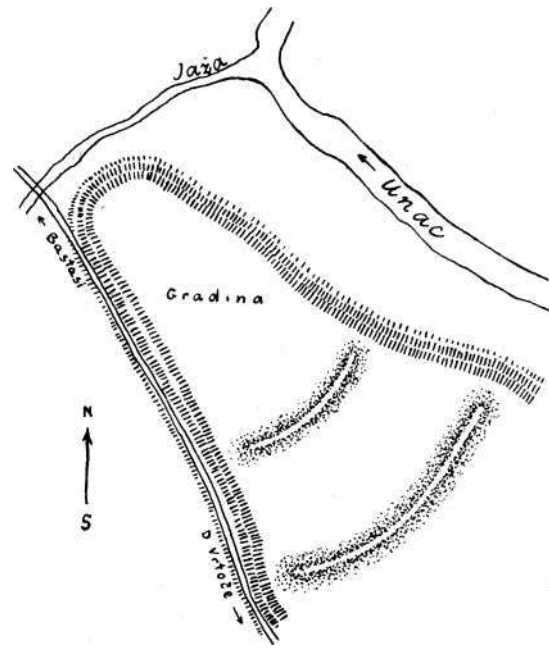
dobivanje oblika pogodnih za kakve-takve zidove, zapaženo je tek u iznimnim slučajevima, kao na Pogancu na Kupresu, Velikoj Gradini kod Bjelosalića na Glasincu, a djelomično na Gradu iznad Ravnog na Kupresu.

Na velikom broju gradina danas više nema tragova zida, pa izgleda da je za njihovo osiguranje služila ograda od kolja (palisada), koja je, inače kratkog vijeka, u međuvremenu potpuno upropaštena.

Dosta često, međutim, susrećemo na gradinama zagonetne arhitektonske objekte, koji bi se mogli nazvati međašnjim gromiama (limitnim tumulima). Dr Josip Korošec (Gl. Z. M., 1949-50, str. 243—268) nazvao ih je odbrambenim tumulima, predviđajući prvenstveno strateško-fortifikacionu ulogu koja bi im pripadala u sklopu gradine. I zaista, na mjestima gdje se najlakše može prići gradini gotovo uvijek se uzdiže manji ili veći nasip zemlje, koji u neku ruku čini granicu između gradine i ostalog zemljišta. U nekim je slučajevima ova gomila očito nasuta od materijala dobivenog kopanjem jarka za bolje osiguranje gradine prema sedlu brijege, jer limitni tumul najčešće nailazimo na gradinama jezičastog tipa, tzv. lingulama. Veličina takve gromile varira između 5 i 15 metara promjera osnove i 1 do 6 metara visine. Ako bi se dakle, i prihvatila ideja o značaju međašne gromile kao strateškog osiguranja gradine na najslabijoj točki njenih odbrambenih gradnji, onda je neizvjesno da li njen današnji oblik predstavlja vjernu sliku prvobitne građe, ili je formiran tokom vijekova nakon propasti gradine.

Do sada je, naime, u jednom slučaju izvršeno sondiranje jednog sličnog nasipa na gradini Čungaru kod Cazina (Gl. Z. M. 1894, str. 495—511). Sonda veličine 3X31 metar iskopana je do u dubinu od 7,5 metara, naime do zemlje zdravice. Među slojevima nasute zemlje zatečeni su na više mjesta horizonti s paljevinom, a uokolo nje dosta kosti životinja. Čudnovato je za ta »ognjišta« da su ona bila zatrpana zemljom još dok je temperatura i kalorična moć žara bila toliko jaka da je novonasutu zemlju u priličnoj mjeri napekla i ocrvenila. U referatu o tom nalazu Vaclav Radimsky nije dao neko određeno objašnjenje za ovu pojavu, no ipak je izrazio mišljenje da je limitni tumul na Čungaru imao naglašen kulturni karakter.

Još jedan događaj vezan je za slučaj čungarskog tumula. Još iste godine, nakon radova V. Radimskog, jedan stanovnik iz blizine gradine našao je u odronu njegove sonde tri ljudska skeleta, među njima dva djeteta i jednog odraslog čovjeka, pored koga je — između ostalih predmeta — ležao karakterističan ilirski šljem. Skelet je nađen 1,2 m duboko pod površinom zaravanka na vrhu tumula i čini se da je bio naknadno ukopan u već dovršeni nasip. Sudeći po priložima mrtvac je bio vojnik, ali u kakvoj je vezi vojnik sa naseljenom tvrđavom, o tome se može za sada samo nagađati.

Sl. 2 Gradina kod Donjih Vrtoča (Drvar) — topografska skica. (prema Fiali)

O značaju ovoga nalaza danas je teško što reći, ne samo zbog nedovoljne dokumentacije, nego i po usamljenosti, koja ne dozvoljava bilo kakvo generaliziranje. U svakom slučaju je nalaz u slojevima tumula na Čungaru pružio osnovu za različita tumačenja njegove prvobitne namjene, o kojoj danas tek nagađamo.

S obzirom da su većina međašnih gromila jedna slična drugoj, po svom obliku i poziciji koju zauzimaju u sklopu gradina, a isto tako i prema rezultatima kopanja na Čungaru, može se zaključiti da njihov prvobitni oblik nije tokom vjekova doživljavao većih promjena, i da mi — prema tome — i danas još u većini slučajeva imamo pred našim očima relativno dobro sačuvan spomenik ilirske gradinske arhitekture.

Tip gradina sa međašnjom gromilom, iako uvjetovan specifičnim oblikom tla, naime jezičcem brijege, mogao bi se prema nekim znacima datirati u nešto stariji period. Ratnik na Čungaru zakopan je u već možda mnogo ranije dogotovljeni nasip međašne gromile. Na Gradini u Vrelima nađen je do sada veći broj keltova brončanodobskog tipa, dok se predmeti nađeni na Gradini više sela Lipe kod Livna mogu datirati u početne faze metalnog doba. Konačno, ako je međašni tumul zaista služio u svrhe odbrane, onda je tehnika ratovanja u doba njegovog postanka morala biti vrlo primitivna. Izvještaji Julija Cesara o ratnom pohodu u Galiju (sredina I. vijeka pr. n. e.) govore, istina, o lingulama kao tipu galskih utvrda, no ne spominju nešto slično što bi odgovaralo našim međašnjim gromiama.

Od karakterističnih gradina ovog tipa navodim Vrletnicu u Dragolovcima kod Kulaša, Gradinu

istočno od sela Blagaja na Sani, gradinu Zecove u Carakovu kod Prijedora, Gračac u Podboru u Gornjoj Rami, Veliki Gradac na Mukačin-hanu u Šćitovu kod Fojnice, Gradac u Gojevićima, gradinu Križ kod Dračevice srez mostarski, Gostijevanj u Lisičićima, pa čitav niz gradina oko Duvanjskog i Livanjskog Polja (Sl. 3). Gradina u Vrelima, srez Bos. Brod, koja je situirana na izduženom lancu jednog ogranka Vučijaka, zaštićena je na oba svoja kraja sa po jednim tumulom.

Na gradinama su se nadalje na više mjesta sačuvali ostaci zidova od kamena. Oni su prvobitno služili kao pojačanje sigurnosti gradine, a tekli su obično rubom najgornjeg zaravanka. Oblik prostora kojeg su zatvarali bio je u najviše slučajeva uvjetovan plastikom samog tla, no i ekonomski su momenti igrali ovdje također važnu ulogu. Na stočarskom Glasincu, pa i na drugim mjestima, veći broj gradina leži na usamljenim, spljoštenim glavicama bregova sa blagim padinama, obično okruglog ili jajolikog tlocrta. Takva je mala gradina kod Bjelosalića, Puhovac kod Sokoca, pa Velika Gradina u Vrilima, Gradina kod Osova (Rogatica), Gradina na Rujniku kod Brankovića, i još niz sličnih lokaliteta. Zidovi na jezičastim izbrešcima (lingulama) ili nepravilno građenim glavicama, obično formiraju poligonalne (Poganac na Kupresu, Gradina iznad Mušića, zatim Podić, Gradina kod Tihotine i Hrgarska Gradina kod Bihaća) ili kružno-segmentne tlocrte, već prema terenskim uslovima. Gradine u obliku dijelova kruga javljaju se najčešće na zaravancima bregova, koji se samo s jedne strane strmo ruše u dolinu. Takva je gradina na Ilijaku, zatim Crnkića Gradina kod Oplećana (Duvno), kod Pediša, Margetića i Starog Sela na Glasincu (Gl. Z. M. 1891, str. 314).

Na temelju relativno skromnih podataka s kojima raspolazemo o gradinama, mi još nismo u mogućnosti da ih kronološki razdvajamo. Izuzetno se one gradine koje se po svom obliku, položaju i kul-

turnom inventaru, ne razlikuju od ostalih, no učvršćene su zidovima sa upotrebom žbuke, pripisuju domorodcima iz vremena rimske dominacije u našim krajevima. Iliri, koji nam se u mnogom pogledu pokazuju kao konzervativan elemenat, svakako nisu mogli odbaciti neke tekovine antičke kulture, naročito ako su one koristile u borbi za lični opstanak. Tako si možda možemo rastumačiti pojavu zidova vezanih žbukom na nekim našim gradovima, čiji se keramički materijal ni po čemu ne razlikuje od materijala na ostalim gradinama. (Sl. 4).

Već je dr. Ćiro Truhelka (Gl. Z. M. 1891. str. 306—315) vjerojatno prvi došao na ideju da »napsi« na nekim gradinama predstavljaju ostatke suhozidina. On je, štaviše, postavio i neke metode za njihovo istraživanje, koje se još i danas mogu koristiti u istraživačkom radu.

U većini slučajeva kamen za gradinske suhozidine prikupljen je u najbližoj okolici objekta i ugrađivan bez ikakvog prethodnog pritesavanja ili ma kakvog udešavanja. Dakako da strane takvog zida nisu mogle biti okomite.

Na Gradcu iznad Ravnog (Kupres) ostao je i danas je još djelomično sačuvan zid (na priloženoj skici, sl. 5, označen sa »A«) na kome se dobro primjećuju tragovi stare konstrukcije. Njegova debljina iznosi 170 cm a konstruiran je tako da je prvo načinjen okvir od povećeg kamenja (80—90 cm dužine), a zatim je u ograđeni okvir nabacano manje kamenje. (Sl. 6 i 7). Slobodan, neizgrađen prostor širine 215 cm, služio je kao ulaz. Terenski uslovi na tom mjestu, pa sama arhitektura i pomanjkanje pokretnog arheološkog materijala, daju naslućivati da je ovaj dio ravanjskog Gradca služio kao obor za smještaj stoke, dok se odmah u neposrednoj blizini uzidao objekat za zaštitu ljudi (u planu označen sa »B«) (Sl. 8), na kom je, vjerojatno zbog trošnosti, u rimsko doba izvršena generalna re-

Sl. 3 Gradina poviše Lipe na Livanjskom Polju. Primjer utvrde sa limitnim tumulom. (Snimio Dr M. Mandić, 1931 g.)

Sl. 4 Gradina poviše Orguza na Livanjskom Polju. Na strateški istaknutom mjestu, na brijegu, dobro se još vidi profil gradine s oštrim potezima ostataka nekadašnjih zidova. Obris inače tipičan za ilirske utvrde iz vremena rimske vladavine u Bosni i Hercegovini. (Snimio Dr M. Gavazzi, 1931 g.)

konstrukcija zidova, pri čemu je upotrebljena žbuka za povezivanje kamena.

Bedem Gradine u Kusačama u Glasincu bio je prvobitno 2,5 met. deo, a sudeći po količini razasutog materijala on je mogao sezati do u visinu od 2 metra. Njegov se omjer danas potpuno izmjenio, i pored širine od 7 metara, on ne doseže više od 0,80 met u visinu. Bio je izgrađen od neobrađenog, u okolini prikupljenog kamena, koji je bio naslagan više kao nasip, sa stranama koje su koso padale prema zemlji. Tako je uostalom, građena većina glasinjskih utvrda. Na Maloj i Velikoj Gradini kod Bjelosalića, pa i na gradini Puhovcu na Glasincu, postojala su dva zida koji su tekli usporedno, tako da je među njima ostao prazan jarak. Unutarnji zid bio je deblji i viši od vanjskog, tako da je visina unutrašnjeg zida na Maloj Gradini dosegla i do 3,5 metara, dok je vanjski bio svega 1,5 metara visok.

Dvostruki i višestruki zidovi su dosta rijetki na našim gradinama.

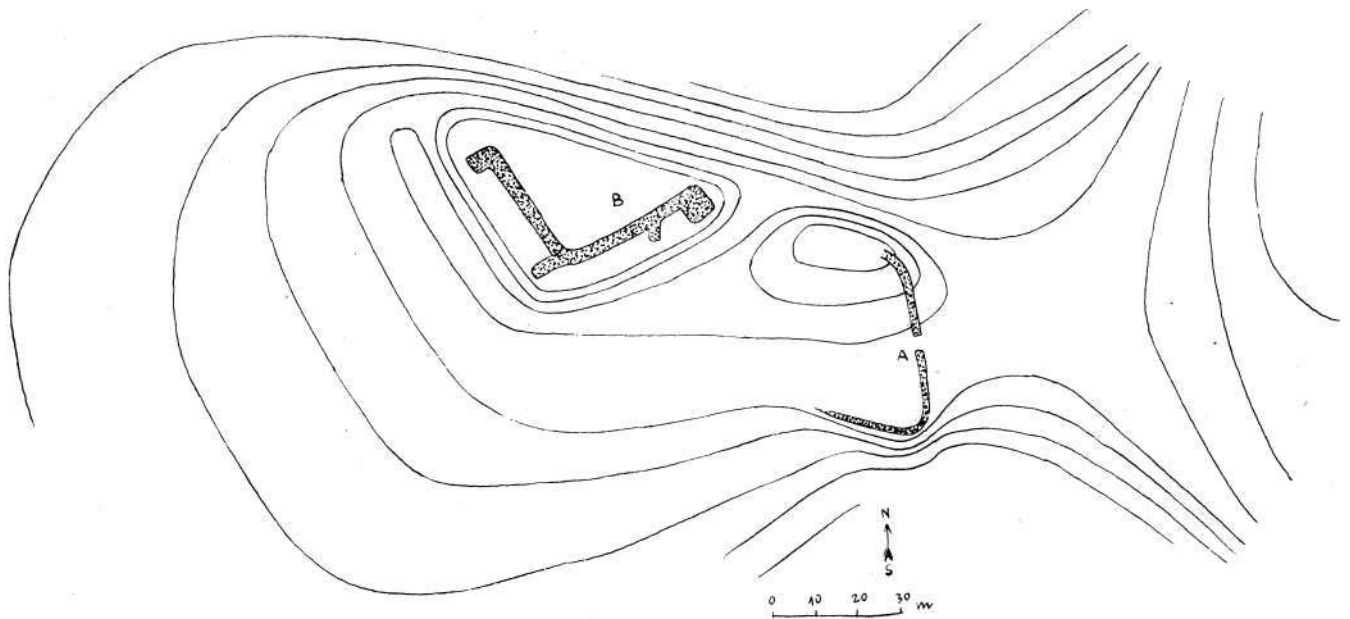
Dok su stanovnici Glasnica i Kupresa poznavali i prakticirali izrade zidova, dotle je veliki dio gradina na Livanjskom i Duvanjskom Polju zaštićen nasipima od sitnijeg kamena. Ti nasipi su na, obično, najslabije osiguranoj točki prerastali u visoke gromile, koje u mnogočemu slične limitnim tumulima gradina u drugim predjelima Bosne. Takav jedan nasip na Vidoškoj Gradini kod Livna (Sl. 9), danas se još penje u visinu od 12 metara, a zaprema bazu od 55 metara promjera, Gradina je u rimsko doba pretvorena u refugij, o čemu svjedoče zidovi izgrađeni po sljemenu nasipa.

Konačno nam još preostaje da se osvrnemo i na one gradine, na kojima su nam ostali sačuvani zidovi vezani žbukom. Koliko nam je do danas poznato, tek Rimljani donose u naše krajeve — između ostaloga — i krečnu žbuku kao sredstvo za pove-

zivanje kamena u zidu. Polazeći od te pretpostavke, nužno proizlazi da takve gradine moramo datirati u prve vijekove nove ere. Položaj i razmjer gradina sa žbukanim zidom, ne pokazuje, međutim, nikakav otklon od ustaljenih tradicija ilirskog građevinarstva. Trokutasti tlocrt takvih gradina može se također smatrati nečim novim u repertoaru tipova. Koliko se do sada moglo ustanoviti promatranjem takvih gradina odnosno njihovih zidina, može se zaključiti da se tu ustvari ni ne radi o zidovima u današnjem pa i rimskom smislu riječi. Na gradinama u Bosni i Hercegovini njega čini obični nasip od prirodnog i neobrađenog kamena, naslagan kao i na drugim gradinama, ali učvršćen žbukom. Detaljna ispitivanja na takvim objektima nisu još vršena. Izgled takvih zidina nije se po svoj prilici mnogo razlikovao od suhozidina na drugim gradinama.

Keramički materijal, koji i ovdje leži polomljen i porazbacan na zaravanku i po padinama brijega, izgleda da je adekvatan materijalu na gradinama drugih tipova. Primjere žbukom vezanog zida na gradinama susrećemo, između ostalih, na Gradu ispod Vitnja na Glasincu i zidu »B« na Gradcu iznad Ravnog (Kupres).

Zanimljivo je napomenuti da je lociranje ova dva grada izvršeno pod istim uslovima. Oba su, naime, lokaliteta smještena na uzvišenom zaravanku, komu se jedna strana strmo ruši u dolinu, a zid — povučen u dva pravca — zatvara sa provalijom nastanjeni prostor trokutnog oblika. Pored sva tri vrha tog trokuta pokazuje se s vanjske strane zida nešto veća količina nasutog materijala što može poticati od nekog pojačanja zida, možda tornja. Ni na jednoj takvoj gradini nije vršeno podrobnije istraživanje. Ako se pitamo odakle ta žbuka na zidovima »prehistorijskih« gradina, onda nam je najbliža hipoteza da su njihovi stari stanov-

Sl. 5 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — topografska skica

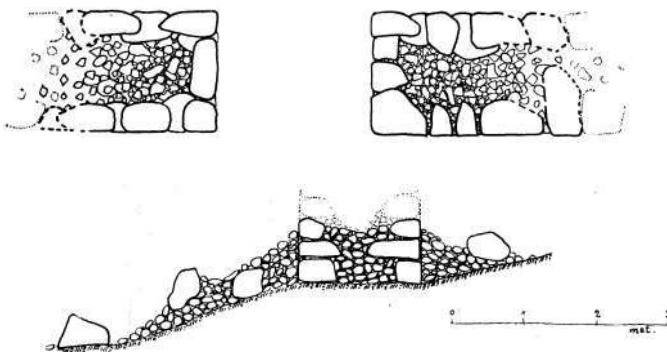
nici upoznavši proizvodnju kreča u doba rimske dominacije u našim krajevima, pri rekonstrukcijama zapuštenih gradina, a možda i na novogradnjama, radili — istina — u fortifikacionom smislu po starim uzorima, ali uz pomoć tada jedne nove tekovine u građevinarstvu, naime kreča.

U prethistorijskom građevinarstvu Bosne i Hercegovine jedini izuzetak predstavlja slučaj gradine u Ošaniću kod Stoca, koja se uvelike razlikuje od ostalih naših gradina. Ovdje se na jednom jezičku hercegovačkog krša, uzdiže — između ostaloga — i jedan 54 metra dugi i 2 metra debeli zid od kiklopskih, grubo pritesanih i bez spojnog sredstva naslaganih kamenih blokova, 2 metra dužine, 1,2 metra širine i gotovo 1 metar visine. Postanak ove gradine nije ni do danas dovoljno objašnjen, no jedno je sigurno da ju se ni u kom slučaju ne može pripisati Ilirima, pa bili to i sami Daorzi, koji su u kulturnom pogledu inače bili pretekli mnoga ilirska plemena u susjedstvu. Arheološka istraživanja u okolici nisu za sada izvršena tako da ne

posjedujemo nikakve podatke koji bi nam mogli poslužiti kao osnova za neku tvrdnju. Ako bismo tražili analogije ošanićkom zidu, onda su nam one najbliže na ostacima starije grčke arhitekture. O Daorzima, međutim, znamo da su kovali novac po uzoru na grčki, pa i sa grčkim slovima, što govori o vrlo prisnim kulturnim vezama jednih i drugih. Pitanje porijekla te veze ostalo je do danas neobjašnjeno. Da li se u etničkoj osnovi Daorza kriju neki grčki elementi? Ovo nam za sada ostaje kao problem koga tek treba rješavati. Možda će Gradina u Ošaniću pružiti neki konkretniji podatak u tom pravcu, dok se za sada s tom pitanju možemo tek domišljati.

O stratigrafiji nalaza na gradinama praktično se ne može govoriti. Ako bismo i pošli od pretpostavke da ostaci materijalne kulture na njima čine jednu homogenu cjelinu, ipak moramo priznati da su slojevi na gradinama djelovanjem padavina rastureni u sekundarne položaje. Time se samo po sebi nameće pitanje da li bi svi nalazi s jedne gradine mogli predstavljati materijal jednog vremenski i kulturno zatvorenog perioda. Tako što ne možemo i ne smijemo uzimati u obzir, kada nam je poznato da počeci gradina padaju zajedno s pojavom metala uopće, (Gradina poviše Lipe-Livno i Gradina Zecovi kod Prijedora), a posljednji stanovnici mogli su da budu štaviše i stari Sloveni (Gradina kod Klokočevika, Slav. Brod).

Osim toga, isturen položaj gradina ne dopušta sedimentaciju tla u jačem razmjeru, pa tako i kulturni materijal pokazuje uvijek tendenciju klizanja niz padine brijega, čime se miješaju i isprepliću eventualni stariji slojevi sa mlađima. Zaštitne zidine oko naselja, koje su obično činile okvir

Sl. 6 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — osnova i presjek suhozida na oboru »A«

nastanjenom prostoru gradine, često puta su usporavale pa možda i zaustavljale to odronjavanje kulturne zaostavštine starih stanovnika. Takav je slučaj na gradini Pogancu kod Kupresa, Gradu na koti 969 ispod Vitnja na Glasnicu, gradini Zecovima kod Prijedora i još drugdje. Zid koji je svojedobno služio kao zaklon stanovnicima naselja od neprijatelja, danas se javlja u vidu podzida u čijem nasipu sa unutarnje strane nalazimo ostatke arheološkog materijala, većinom ulomaka keramike.

U najviše slučajeva taj materijal leži danas porazbacan na padinama brijega, i isplavljen do samog podnožja. Ovo naročito važi za gradine u Hercegovini, koje nam se u mnogo slučajeva danas pokazuju kao goli krš, dok se keramika i metalni predmeti nalaze ponajviše u dolini, na podnožju. Primjer takvog slučaja je Gradina u Klepcima kod Čapljinje. Tek u iznimnim slučajevima, tako recimo na Zecovima u Čarakovu kod Prijedora, moglo bi se očekivati nekoliko kulturnih slojeva, s obzirom na činjenicu da je zaravanak Gradine već od najranijeg vremena bio uokviren zidom nekadašnjeg utvrđenja. Pod takvim uvjetima nije ni moglo doći do jačeg erodiranja slojeva, a kulturni slojevi kao nosioci materijala ostali su manje-više dobro sačuvani sve do danas.

Pokretni kulturni inventar prethistorijskih gradina Bosne i Hercegovine sastoji se — prije svega — u velikoj količini keramičkog materijala, koji, razlupan na manje i veće fragmente, leži obično razbacan po čitavom brijegu. Oblici i materijal posuda pokazuju u najviše slučajeva standardne tipove naše starije željeznodobske proizvodnje, izuzev područja Kalinovnika, sa čijih gradina smo tokom 1953 godine dobili gotovo isključivo latenski materijal. O kulturnom materijalu japodskih gradina u okolini Bihaća nemamo, nažalost, podataka.

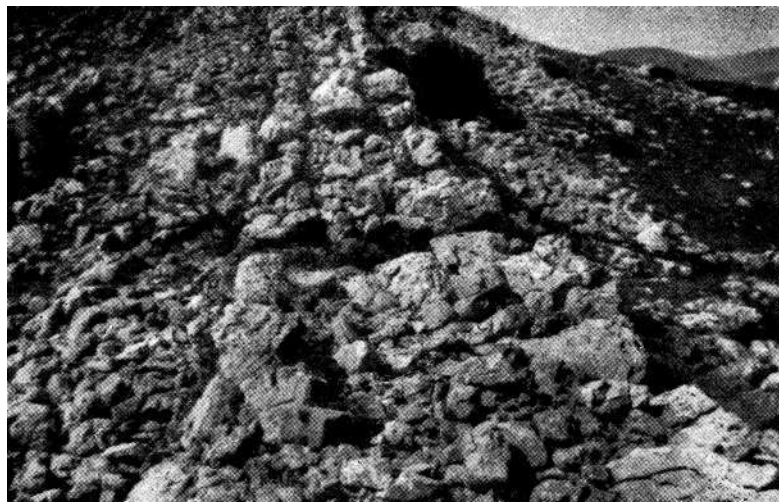
Predmeti od metala daleko su malobrojniji u odnosu na ostatke keramike. Najčešći su nalazi

keltova, vrškova koplja, fibula, predmeta ukrasa i sličnog materijala.

Od kamenih predmeta ponekad se susreću žrvnjevi ručnih mlinova, no — prije svega — i alatke neolitskog tipa. Nožići od jaspisa ili kojeg drugog materijala, ostali su kod stanovnika gradina još dugo u upotrebi, sve do početka historijskog doba — koliko nam se to sada čini. Mi ih na gradinama susrećemo vrlo često pored brončanih i željeznih predmeta za nakit i dnevnu upotrebu.

Nalazi od kosti su vrlo rijetki zbog slabih mogućnosti njihovog očuvanja.

Na nekoliko gradina ocrtavaju se tragovi privredne djelatnosti nekadašnjih njihovih stanovnika. Tako, naprimjer, na dvije okrugle gradine, i to na Velikoj Gradini iznad Vrila na Kupresu (Sl. 10) i Maloj Gradini kod Bjelosalića na Glasincu, praktično se o kulturnom sloju ne može uopće govoriti, jer tanka prevlaka zemlje na kamenoj osnovi brijega ne sadržaje gotovo nikakve ostatke. Obje gradine, međutim, leže na zemljištu sa blagim nagibom, a u kraju kome je stočarstvo — u prošlosti kao i danas — davalo osnovni ekonomski akcenat. Ostaci zidova su još i danas povezani u čvrsti, neprekinuti krug, i ne dopuštaju da bi atmosferske padavine erodirale materijal niz padine. Promjer na taj način zaštićenog prostora iznosi 60—70 metara. U oba bi se slučaja moglo sa približnom vjerojatnošću govoriti o solidno građenim torovima za ovce, i stoku uopće. Poznavajući privredu Ilira i značaj stočarstva unutar te privrede, pogotovo na Glasincu i Kupresu, možemo svakako razumjeti da je i njihovom »blagu«, a time mislim na stočni fond, trebalo — jednako kao i ljudima — osigurati dovoljno čvrsto sklonište u časovima opasnosti. Ovo važi naročito u onim slučajevima gdje je broj stoke mogao biti toliko velik da u datom momentu nije bilo dovoljno prostora za njen smještaj u zaklonima za ljude. Slična je pozicija i na gradini kod sela Lipe u Livanjskom Polju.

Sl. 7 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — ostaci zida i ulazni otvor na oboru »A«.
(Snimio Đ. Basler 1952 g.)

Sl. 8 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — pogled sa istoka na utvrđenje »B«. Iza distalnog zida brijeg se spušta prema Ravanjskim Vratima, koja s druge strane zatvara još jedna gradina. Gradac nije utvrđen sa sjeverne strane, jer se na tom dijelu brijeg strmo ruši u dolinu, i na taj način pruža prirodni zaklon. (Snimio Đ. Basler 1952 g.)

Namještanje ovakvih gradina na glavicama usamljenih bregova sa blagim padinama, može biti u vezi sa navikama i mogućnostima kretanja stoke.

Utisak o spomenutoj namjeni ove tri nabrojene gradine pojačava još i fakat da se one nalaze u neposrednoj blizini gradina na kojima se — sudeći po ostacima arhitekture i mnoštvu ulomaka keramičkih posuda — očito vidi da su služile za nastanjanje i živu privrednu djelatnost, ljudima. To je Poganac kod Vrila, Velika Gradina kod Bjelosaliča i gradina neposredno pored već spomenute, kod sela Lipe.

Promatrajući jednu gradinu sličnog tipa ali daleko većih razmjera, Vaclav Radimsky je pretpostavio da je ona mogla služiti u, kultne svrhe (WMBH, 1894, str. 53—55). To je gradina na Vrsniku kod Poplata (Stolac, Sl. 11). Jednako kao i Mala Gradina kod Bjelosaliča i ova je položena na usamljenom brežuljku, no daleko višem i strmije položenih padina. Vrsničku gradinu okružuju četiri zida, u ovalu koji zatvara prostor od 371X269 metara.

Ni Radimsky na Vrsniku, nije pronašao nikakav pokretni arheološki materijal, a to ga je navelo na zaključak da mjesto nije bilo stalno naseljeno ljudima, nego je služilo tek kao povremeno sabilješte. Iz ovoga je on izveo zaključak o sakralnom značenju objekta, ne pretpostavljajući mogućnost rješavanja problema na ekonomskoj bazi.

Od predmeta namjenjenih za preradu poljoprivrednih proizvoda, na gradinama se — kako je već maločas spomenuto — pokatkad nađu kameni žrvnjevi za ručni pogon. (Gostijevanj, Vrela, Gradina kod Gaja (Duvno) i t. d.

O zanatskoj djelatnosti za sada raspolažemo samo sa manjim brojem podataka.

Na gradini Zecovima u Čarakovu postojala je u kasnijem prethistorijskom periodu talionica željeza. Veće količine troske leže porazbacane svuda po zaravanku nekadašnjeg naseljenog prostora. Može se pretpostaviti da je pored livnice postojala i radionica za izradu predmeta od željeza. S obzirom da zajednica Ilira nikada nije dosegla takav stupanj razvitka da bi mogla kao država garantirati sigurnost svojim građanima, to su, vjerojatno, i proizvođači željeznih predmeta na Zecovima osigurali radionicu i skladište produkata na odlično utvrđenoj gradini.

Slučaj Velike Gradine u Varvari na vrelu Rame, već je poznat iz literature (Gl. Z. M. 1900, str. 99 i dalje). Tamo je Vejsilu Čurčiću uspjelo da otkopa čitavi niz uređaja za talenje i preradu bronz. Može se pretpostaviti da je prerada bronz bila osnovna privredna djelatnost stanovnika tog naselja. Dok je pitanje porijekla bakrene i kositrene rudače za livnice na varvarskoj Velikoj Gradini danas još neriješeno, uspjelo nam je 1953 godine otkriti sirovinsku bazu za livničke kalupe. Oni su dobivani i prerađivani na Gračacu u Podboru, oko 5 km istočnije od Varvare.

Kultura stanovnika Velike Gradine i Gračaca, potpuno je istovjetna, pa se — prema navedenom — može govoriti o međusobnom dopunjavanju u privrednoj djelatnosti stanovnika oba naselja, možda i o njihovoj pripadnosti istom ili bliskim rodovima.

Na Gradini u Vrelima (Bos. Brod), opaža se pored velikog medijalnog tumula lončarska peć sa većom količinom polomljenog zemljanog suđa, pobacano kao otpad niz obližnje padine brijega.

Da li su Iliri poznavali samo sistem zatvorene privrede, ili su u njenom razvoju otišli koji korak dalje? Istraživanja na gradinama svakako bi nam pomogla i u rješavanju ovoga pitanja.

Na Velikoj Gradini u Varvari, jednako kao i kod stanovnika ribičke i jezerinske nekropole kod Bihaća, svakako je količina proizvedene robe prelazila granice običnog podmirivanja kućnih potreba u uskom krugu naselja. Veličina topioničkih instalacija, pa količina i raznovrsnost brončanih predmeta proizvedenih u Varvari, svakako su tražili svoje kupce na mnogo širem području nego je to Gornja Rama, dok su jantar i grčke posude pored mrtvaca iz doline Une, danas nijemi svjedok žive trgovačke veze sa — za ono doba — vrlo udaljenim krajevima. Dok su željezom bogati Japodi, pa i oni bezimni stanovnici prethistorijske Varvare, nesumnjivo u tom svom preimućtvu tražili puteve razmjeni svog viška dobara, dotle su Iliri sa Glasinca najveću brigu polagali uzgoju svoje stoke, da bi tim proizvodima vršili zamjenu za one šljemove, knemide i drugi materijal grčkog porijekla, kojeg su djelomično priložili svojim mrtvima.

Poljoprivreda i metalo-prerađivački zanati spadaju — koliko bi se to moglo danas zaključiti — među osnovna privredna zanimanja starih Ilira.

Stanovnici većine naših prethistorijskih gradina, koliko se to do sada moglo na temelju ostataka ustanoviti, bili su Iliri. Gradine sjeverozapadne Bosne nastavane su Japodima, tj. plemenom koje je proizašlo iz mješavine Ilira i Kelta. Premalo poznajemo našu Posavinu, a da bismo i za ovaj kraj mogli dati određenije podatke o etničkoj strukturi stanovnika u zadnjem prethistorijskom mileniju, no s obzirom da su na lijevoj obali Save ustanovljeni tragovi Kelta, možemo i na des-

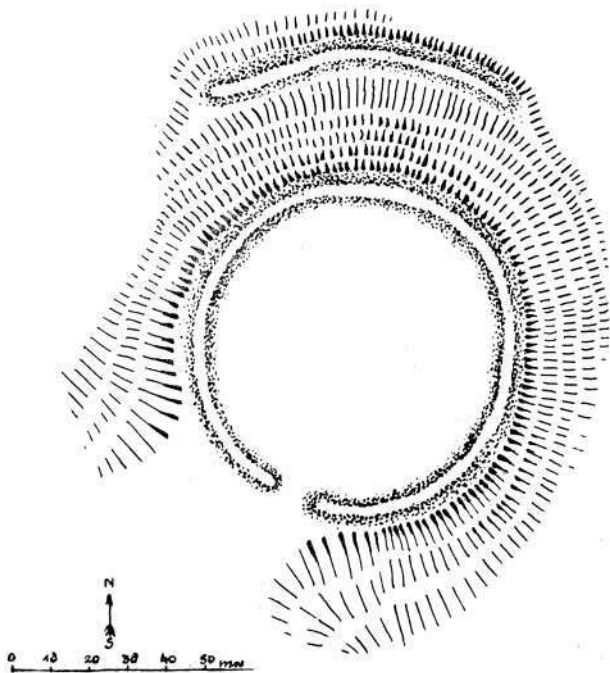
noj, bosanskoj obali očekivati barem u izvjesnoj mjeri njihov uticaj, ako ne i samo prisustvo pojedinih skupina u inače ilirskom području. Sojeznički stanovnici Donje Doline bili su Iliri.

Neki nalazi oko gornjeg toka Drine (Ustikolina) i na području koje se na njega prirodno nadovezuje u zapadnom pravcu (Kalinovnik), govore o vrlo jakom keltskom uticaju u tom kraju. Lokali-teti su nedovoljno istraženi no i skromni materijal kojim za sada raspolažemo nosi izrazito latenski karakter. Tumačenje ove pojave za sada je preuranjeno, no ako na drugim stranama gdje su Iliri u mnogo jačoj mjeri bili izloženi stranim uticajima, zapažamo konzekventnu privrženost oblicima halštatske kulture kao neki nacionalni obilježaj, onda smo prisiljeni da posumnjamo u etnički sastav kalinovičkog kraja u posljednjih nekoliko vjekova prije n. e.

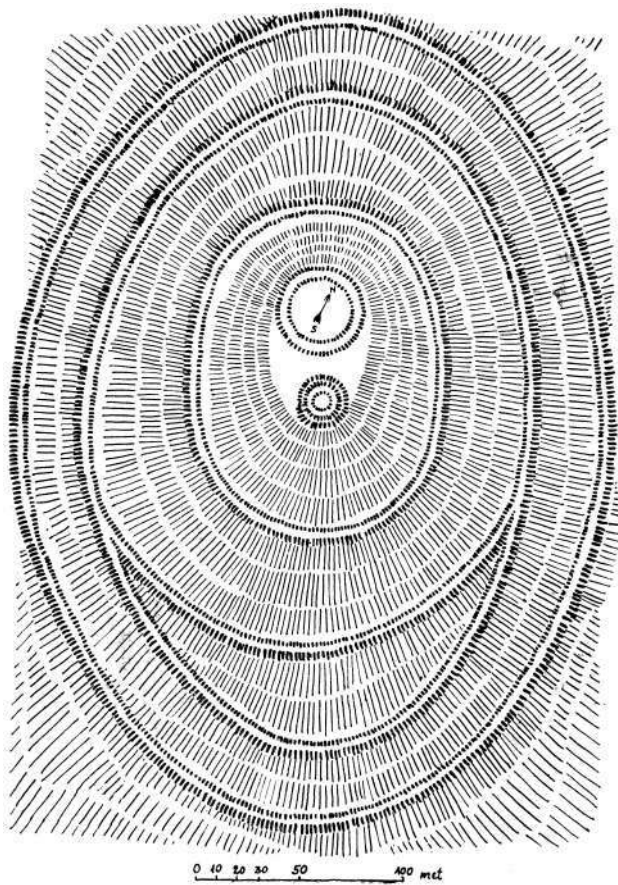
Radovi u budućnosti će pokazati da li se i u ovom kraju — slično kao oko Bihaća — može govoriti tek o mješavini Ilira i Kelta ili pak o pretežno ili čisto keltskom području. U svakom slučaju, kada govorimo o Bosni i Hercegovini, ne možemo se ograničiti samo na Ilire kao jedine stanovnike naših gradina, iako pod pojmom »gradinske kulture« obilježavamo uglavnom produkte njihovih ruku i mislimo na njih kao proizvođače tih predmeta. Njima nesumnjivo pripada većina gradinskih lokaliteta, i pored toga što su neke od gradina mogle biti u izvjesnom periodu vremena nastavane nekim stranim elementom. To tim prije ako imamo u vidu da još nije raščišćeno pitanje etničke pripadnosti nosioca brončanodobne kulture u našim krajevima. Porijeklo Ilira, koji su — konačno — ipak dali pečat ovome kraju u posljednjem prethistorijskom mileniju, zavijeno je u tamu daleke prošlosti i vremena koje je prethodilo pojavi prvog željeza u našim krajevima, negdje oko 900 god. pr. n. e.

Sl. 9 Vidoška Gradina kod Livna — pogled sa jugoistoka na glavnu gromilu. (Snimio D. Sergejevski 1931 g.)

Sl. 10 Velika Gradina kod Vrila (Kupres) — topografska skica

Sl. 11 Gradina na Vrsniku kod Stoca — topografska skica. (Prema Radimskom)

U pogodnim ekonomskim uslovima, u početku sami, a kasnije djelomično izmješani sa Keltima ili tek izloženi njihovom uticaju, oni razvijaju kulturu bogatu originalnim djelima i stranim importom. Predmeti helenske i latenske kulture spadaju, izuzev maločas nabrojanih predjela sjeverozapadne i južne Bosne, u dosta rijetke no ipak zanimljive nalaze, koji nam otkrivaju veze naših prastanovnika sa svojim susjedima. Doba rimske okupacije ne odražava se tako vidno na našim gradinama, kako bismo mogli inače očekivati, kada znamo da one u to doba nisu bile napuštene. Uz prometne arterije, i na mjestima ekonomskog prosperiteta u novoj državnoj zajednici, Iliri se izlažu izvjesnoj romanizaciji, i primaju — barem u kanalima rimske privredne eksploatacije — jedan dio tekovina antičke kulture, no i pored toga je veliki dio tih Ilira još duboko u prvim vijekovima nove ere živio i stvarao pretežno u duhu starije željeznodobne kulture, služeći se pri tom tek djelomično tekovinama novopridošle antičke civilizacije. Kolikogod je Rim bio u kulturnom pogledu nadmoćniji od naših prastanovnika, ipak je kulturna historija zabilježila i izvjesni uticaj u protivnom pravcu. Iliri su, konačno, ovdje na našem tlu ne samo svjedoci uspona i moći Rimskog carstva, koje ih kao markantnu etničku cjelinu uvodi u historijski period; oni su isto tako svjedoci njegove propasti, kada se — utopljeni u to carstvo — i sami gube u metežu Seobe naroda.

Iako je vremenski raspon halštatskih kulturnih oblika po starim shemama i udžbenicima strogo ograničavan na period od 900. do 450. godine prije nove ere, nalazi ne pokazuju bitne promjene tih oblika ni na onim gradinama, sa kojih imamo sigurne podatke da su dočekale i prebrodile konačnu rimsku okupaciju (9. godine nove ere). Na nekima se, kako znamo, još i produžio život do duboko u prve vijekove nove ere, o čemu govore žbukom vezani zidovi na ravanjskom Gradcu i Gradu ispod Vitnja. Budući da su halštatski i latenski oblici vezani uz određene etničke skupine, onda će nam biti jasno da u Bosni i Hercegovini ni ne možemo govoriti o nekom sveopćem prevladavanju mlađeželjeznodobskih oblika sredinom posljednjeg prethistorijskog milenija, na račun starijih oblika, tim prije što je — i prema antičkim zapisima — pažnja Rimljana bila u procesu njihove ekspanzije prema ovom dijelu Balkana, skoncentrirana prema Ilirima dok se Kelti u tom sukobu uopće ni ne spominju. Iz toga bi se dalo zaključiti da je invazijom Kelta prema jugoistoku (oko 450. g. nove ere) tek djelomično okrnjen dotadašnji etnički karakter Bosne i Hercegovine, i to u predjelima koji nisu bili na udaru rimskom zavojevaču, ili je snaga otpora na područjima sa izmješanim stanovništvom bila daleko slabija od kompaktnih Delmata, Desidijata, ili kojih drugih čisto ilirskih plemena.

Klasifikacija ostataka materijalne kulture posljednjeg prethistorijskog milenija Bosne i Hercegovine, ne može se — kako već sada naziremo —

provoditi u smislu Reineckeove sheme za srednjeevropsko područje. Ne samo što će naši krajevi u doba njegovih gradacija »Hallstatt A — D« neminovno pokazivati izvjesno nijansiranje, uslovljeno — prije svega — geografskom širinom, nego nam nedostaje i klasifikacija materijala iz vremena koje je uslijedilo kasnije, tj. između provale Kelta i konačnog gašenja ilirskog autohtonog stvaralaštva u prvim vijekovima nove ere.

Doklegod još naše gradine stoje neistražene, dotle će nam ostati nepoznata i jedna važna karika u lancu svih onih faktora koji zatvaraju krug kome bi možda najbolje pristajao naziv kulture ilirskog perioda, i u kome zapažamo izvjesno prelijevanje oblika, uslovljeno dugim vremenskim periodom, geografskom rasprostranjenosti i uticajima izvana.

Pred nas se danas postavlja vrlo aktuelan problem zaštite gradina, čija je svrha da ovi brojni, ali skromni ostaci Ilira ostanu sačuvani do vremena kada će moći da se podvrgnu detaljnom istraživanju. Kada stojimo pred izvršenjem toga zadatka, onda imamo prije svega u vidu da tim gradinama na neki način osiguramo zatečeno stanje sačuvanosti u okviru prilika koje nam to danas dopuštaju.

Uništavanjem šuma u Hercegovini pokazalo se kako takav jedan proces može negativno da se odrazi u odnosu na očuvanje arheoloških objekata, dakle i gradina. Mnogi prazni i ogoljeli lokaliteti sa nazivom gradine, danas nas tek svojim imenom, pa i plastikom terena, potsjećaju da je prije mnogo vijekova to mjesto bilo nastavano. To se dogodilo u Hercegovini, koja je već poodavno u znatnom procentu izgubila svoj biljni pokrov, a osim toga je i u jačoj mjeri izložena naglim pljuskovima kiše. Sto će se, međutim, dogoditi u Bosni gdje je u zadnjih nekoliko decenija također ogoljela poneka gradina? Dok je, na primjer, na Gračacu u Podboru (Gornja Rama) izvršeno ponovno pošumljavanje terena gradine, dotle na zaravancima i strminama Gradine u Vrelima (Bos. Brod), Blagaju na Sani, Vrletnice u Dragolovcima (Prnjavor) i još nizu drugih, ratari siju kukuruz, a njegovom obradom tri puta godišnje uskopavaju i labave zemljani pokrov, na koji način pripremaju ionako mršave kulturne slojeve za vododerine koje nastaju već i kod najmanje kiše. Na Gradini u Vrelima (Bos. Brod), koja je lišena svog šumskog zaštitnog plašta još 1929 godine, sada je upravo nagnuo najraznovrsniji materijal počev od ulomaka proste keramike, pa do brončanih šljemova i željeznih vrškova koplja. To će trajati samo jedan izvjesni period, a kada erozijom budu sa njene površine pomaknuti i zadnji kulturni slojevi, onda neće više imati ni ratar što da obrađuje, a ni arheo-

log što da istražuje. Onda će vreljanska gradina biti izjednačena onoj u Klepcima ili Čapljini.

Iako su šume u pojedinim slučajevima dobro sačuvale neke naše gradine, odnosno dijelove kulturnih slojeva na njima, ipak je veliko drveće nepodesno za njihovo održavanje, budući da žile drveća u priličnoj mjeri ispreturavaju slojeve sa kulturnim ostacima. Mislim da bi se pretvaranjem takvih lokaliteta u livade i pašnjake moglo mnogo uspješnije zadržati na njima ono nešto materijala koji se sada još ondje nalazi u netaknutom položaju. Na sreću je broj pašnjaka-gradina još dosta velik.

Treba napomenuti da je vrlo malen broj onih gradina koje i danas služe kao naselja. Strmen, pomanjkanje vode i ograničena mogućnost kretanja i širenja, odbija današnjeg poljoprivrednika. Gradine su naglašeno strateški, vojni objekti, položeni — istina — na lijepom mjestu, ali nepodesni za privređivanje. U Srednjem vijeku neke su od njih još mogle pružiti izvjesna preimućstva feudalcima za izgradnju njihovih zamaka. Tako je današnji Vranduk sagrađen na ostacima ilirske gradine, možda upravo one tragične Ardube, koja je 9. godine nove ere pružila herojski otpor legijama cara Augusta. Gradovi Sokolac, Brekovića i Obrovac, pa Visuć-grad — da ih spomenem samo nekoliko u Zapadnoj Bosni — leže na ostacima prehistorijskih gradina.

Najbolje sačuvane gradine nalazimo u područjima koja leže podalje od prometnih arterija i udaraca civilizacije. To su pravi rezervati spomenika ove vrste. Njih, nažalost, biva iz dana u dan sve manje, i zato se sve više ukazuje potreba za proširenjem broja pravno zaštićenih lokaliteta.

Stavljanjem gradina pod zaštitu zakona o spomenicima kulture pokazuje mjestimično pozitivne rezultate, iako se istim zakonom nisu mogle predvidjeti i spriječiti sve forme razaranja. Samim, naime, tim, faktom što zemljoradnik može svake godine nesmetano obrađivati zemlju na njima do u dubinu od 20 cm — koliko mu zakon dopušta — time još nisu osigurani kulturni slojevi na strmim padinama, sa kojih kiša nesmetano sapire uzrovanu zemlju pokrivača, a ralo ratara uz koncesiju zakona iz godine u godinu zahvaća sve to dublje u teren koji bi zapravo trebao ostati netaknut.

Za očuvanje gradina svakako bi igrao ulogu i izvjesni širi publicitet njihovog kulturno-historijskog značaja. Malo je, naime, onih građana koji nešto znaju o gradinama. Narodna mašta isplela je o njima mnoge, često puta vrlo fantastične priče, a od prave istine ne može u narod mnogo što prodrijeti, jer je i znanje stručnjaka o gradinama skromno i nepotpuno.

ZUSAMMENFASSUNG

Die prahistorischen Burgen, die sogenannten »Gradine«, werden in Bosnien und der Herzegowina fast überall angetroffen. Sie sind ausnahmslos auf Hügeln gelegen, und wegen ihrer imposanten Lage zura Wahrzeichen mancher Gegenden geworden.

Trotz ihrer grossen Zahl, ist bis heute nur eine einzige Gradina (Varvara an der Ramaquelle) untersucht worden, weshalb über dieselben nicht viel mit Bestimmtheit gesagt werden kann, vielmehr nur Vermutungen ausgesprochen werden können. Typologisch betrachtet bieten die Gradinen eine Mannigfaltigkeit an Formen, deren Ursprung nicht nur zeitlich, sondern auch durch ethnologische, geologische und geographische Faktoren bedingt ist. So zeigt sich zum Beispiel auf dem ehemaligen Gebiet der Delmaten (Livno-Duvno) eine ganz eigenartige Form, die — trotz der gleichen geologisch-geographischen Bedingungen — in anderen, benachbarten Gegenden, nicht wiedervorkommt.

Die Gradinen mit sog. Wehr- bzw. Grenztumulus dürfen auf Grund der bisherigen Funde den anderen Typen zeitlich vorangestellt werden, während jene, welche mit Kalkmörtel verstärkte Wände aufweisen, den spätesten Formen in den Entwicklungsphasen der Gradinen, zuzuschreiben sind, deren Benützung bis tief in die ersten Jahrhunderte unserer Zeitrechnung dauerte. Manche wurden sogar noch von den alten Slaven, seit dem VII Jahrhundert unserer Zeitrechnung, bewohnt. Die Art dieser letztgenannten Benützung ist allerdings nicht näher untersucht worden.

In stratigraphischer Hinsicht können die meisten Gradinen nicht voll verwertet werden, da es zufolge ihrer Lage, sehr selten zu einer geordneten Schichtung des Kulturmaterials während der vielen Jahrhunderte gekommen ist.

Wenn auch die zerstreuten bronzezeitlichen Funde auf Gradinen von einer frühen Besiedlung sprechen und manchen Archäologen Stoff zur Stellungnahme zum Illyrierproblem lieferten, sind sie trotzdem eine Erscheinung die in ihrer kulturgeschichtlichen Rolle klar vor uns steht. Die meisten archäologischen Reste von den Gradinen Bosniens und der Herzegowina können nämlich im Allgemeinen den älteren eisenzeitlichen Kulturstufen zugeschrieben werden, in keinem

Fall ist jedoch damit ein Termin für ihre Blütezeit festgelegt, da hallstattzeitlichen Formen in unserem Gebiet nicht zeitlich, sondern ethnisch gebunden sind. Aus diesem Grunde ist das Vorkommen der in gewissen Gegenden massenhaft aufgefundenen Kulturgegenstände der jüngeren Eisenzeit schwieriger zu deuten. In manchen Gegenden dürften die in kleinen Mengen aufgefundenen Latènegegenstände, wie wohl auch die griechischen, als fremde Einfuhrware betrachtet werden, während ihr massenhaftes Auftreten auf Gradinen in Südbosnien eher auf die Anwesenheit von keltischen Gruppen in diesem Gebiet zu deuten wäre.

Die Bestimmung der Gradinen war vielfältig. In erster Linie müssen sie als befestigte Wohnplätze, ja sogar als ganze Ansiedlungen angesehen werden. Dabei wurden aber auch Reste der Metallverarbeitung, wie keramische Werkstätten, und Geräte für die Verarbeitung der landwirtschaftlichen Produkte festgestellt. Zweifellos wurden auch wirtschaftliche Betätigungen ausgeübt, für die jedoch leider die Nachweise noch nicht erbracht werden konnten.

Manche Gradine geben den Anlass zur Annahme dass sie als Viehhürden benutzt worden sind.

Die Reste illyrischer Siedlungsanlagen wurden auf Gradinen Bosniens und der Herzegowina bis heute noch nicht untersucht. Die Architektur ist hauptsächlich nur aus den Resten der Wehrmauer bekannt, deren Ausführung verschiedenlich, jedoch nach dem heutigen Stand der Untersuchungen — mit wenigen Ausnahmen — weder geographisch noch zeitlich aufzugliedern ist. Die Mauern wurden meistens aus Kalkbruchsteinen erbaut, welche mit der Zeit zerstört, sich heute vorwiegend in Form von Dammen verschiedener Grösse erhalten haben. Darum wurde auch der übliche Ausdruck »Wallburg«, »Ring-« oder »Burgwall« usw. oft für viele Gradinen fälschlich angewandt. Die Gradinen hatten, zumindest in Bosnien und der Herzegowina, in den meisten Fällen eine regelrechte Wehrmauer, welche aber im Laufe der Zeit verfiel und sich in »Wälle« und »Aufschüttungen« verwandelte.

Die Lokalitäten dieser Art unterstehen heute dem Denkmalschutz, und werden vom Institut für Denkmalpflege in Sarajevo betreut.

CARSKE DVERI MANASTIRA ŽITOMISLIĆA U HERCEGOVINI

LA PORTE »IMPERIALE« DU COUVENT DE ŽITOMISLIĆ EN HERZEGOVINE

Kod nas su, na istorisko-umetničkom području, tako malo stvari proučene, raspravljene i prečišćene, naročito iz turskog perioda od XVI pa do XIX veka, da se čovek na svakom koraku spotiče i zapinje. Kojeg god se predmeta prihvatiti, ne može da ne povuče čitav kompleks nerešenih pitanja, sa vrlo oskudnim podacima i malo objavljene grade, iako u tom pogledu postoji bogat materijal. Od svih perioda naše umetničke delatnosti možda je najmanje proučen XVII vek. Šta više, u nauci je doskora postojalo mišljenje da je ovo doba siromašno i neznatno po svom stvaralačkom i kvalitativnom radu. Međutim, XVII vek je veoma plodno doba u likovnoj umetnosti na području Srpske patrijaršije, naročito za vreme patrijarha Pajsija, u prvoj polovini stoleća i za uprave patrijarha Maksima, šezdesetih i sedamdesetih godina toga veka. U XVII veku odvija se intenzivna živopisačka delatnost u bosansko-hercegovačkim pravoslavnim manastirima i crkvama i u susjednim oblastima Crne Gore i Srbije. Radi čitav niz po potpisu poznatih i bezimenih umetnika: slikara, rezbara, prepisivača i zanatlija zlatara. 1608/9 godine su slikari: dva Jovana, Nikola i Georgije živopisali manastir Lovnicu u Bosni.¹ U Ozrenu 1609 godine radi čuveni pop Strahinja iz Budimlje, sa družinom.² Iste godine živopisani su manastiri Žitomislić i Dobrilovina u Hercegovini.³ Tih je godina, izgleda, živopisna Papraća,⁴ a možda i manastir Tavna kod Bijeljine. 1623 g. zograf Vasilije živopisao je crkvu Klimenticu u Mostaćima kod Trebinja.⁵ Izgleda da je isti radio u crkvi Arandellovo u Župi, u Korenićima, blizu Lastve kod Trebinja i u manastiru Zavalj 1619 g.,⁶ jer jako padaju

u oči slične osobine živopisa u sva tri navedena objekta. Možda bi se naišlo na njegove radove još po crkvama u Popovom Polju i okolini Trebinja.

Georgije Mitrofanović je radio u Morači, ali nije isključeno da njegovih dela ima po Hercegovini i Bosni.

Od jakog je uticaja i nepoznati morački ikonopisac, slikar ikone sv. Simeuna i sv. Save.⁷

Polovinom XVII veka javlja se jedan veoma talentovan i snažan ikonopisac »grješni Andrija«, koga zasad poznajemo po jednoj ikoni — sv. Kirijak Otšelnik — u Muzeju Stare pravoslavne crkve u Sarajevu i po skoro pronađenoj ikoni deisis crkve u Busovači kod Travnika.⁸

Značajni su slikari u drugoj polovini XVII stoleća: Avesalom Vujičić, koji radi u Morači i njegov savremenik Radul. Prvi svakako da nije bez uticaja na slikarstvo Bosne i Hercegovine, a Radul je nesumnjivo radio i u jednoj i u drugoj oblasti. Svetozar Radojčić, profesor istorije umetnosti na Beogradskom univerzitetu, prilikom svog bavljenja i rada u Sarajevu izrazio je uverenje da je ikonostas Stare sarajevske crkve slikao Radul. To je naglasio i Radivoje Ljubinković u svom članku o stvaranju zografa Radula.⁹ Obojica su se više pozabavili slikarskim radom pomenutog umetnika, te su po svoj prilici njihove pretpostavke tačne ili su u krajnjem slučaju to dela slikara iste škole, Uverenja sam pak da je Radul radio ne samo u Sarajevu no i u Hercegovini i to baš carske dveri manastira Žitomislića i da je svojom delatnošću posredno uticao na mlađeg savremenika, koji je obradio carske dveri za manastir Tvrdoš. U ovom članku pokušaću da tom pitanju nešto doprinesem, u želji da se ono bar donekle raspravi i rasvetli.

¹ Dr. Milenko Filipović i Đoko Mazalić: Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN CI, knj. 3. Beograd 1951 g., str. 132—133.

² Filipović i Mazalić: Manastir Ozren, Spomenik SAN, CI, knj. 3, str. 94—95.

³ Vladimir Ćorović: Hercegovački manastiri — Manastir Žitomislić, Starinar, III serija, Beograd 1936 g. str. 8; Manastir Dobrilovina, Čupićeva godišnjica, knj. XLIII, 1934 g. str. 166.

⁴ Filipović i Mazalić: Manastir Papraća u Bosni, Spomenik SAN XCIX n. s. I, str. no.

⁵ Zapisi i natpisi br. 1146.

⁶ Isto, br. 1069.

⁷ V. Petković, Legenda sv. Save u starom živopisu srpskom, Glas SKA CLIX, drugi razred 81, 1933 g., str. 8. Đ. Mazalić: Stare ikone, Glasnik Zemaljskog muzeja 1936 g., str. 60—61; Isti: Nekoliko starih slika, Glasnik Zem. m. za 1942 g. str. 232.

⁸ L. Mirković: Starine Stare crkve u Sarajevu, Spomenik LXXXIII, str. 12, tabla XXIII; Đ. Mazalić: Kritska škola i njeni primerci u Sarajevu, Glasnik Zem. m. XLIX za 1937 g. str. 61 u napomeni, sl. 2. Vidi napred članak Đ. Mazalića.

⁹ Naše starine I, Sarajevo 1953 g. str. 129.

Manastir Žitomisljić leži na levoj obali Neretve, oko petnaestak kilometara južno od Mostara. Posvećen je Blagovestima. Prema pouzdanim podacima potiče iz XV veka, možda samo crkva srednjeevropske vlasteoske porodice Hrabrena.¹⁰ Kao manastir ustrojen je u XVI veku. Sadašnja crkvena građevina je iz kraja XVI i početka XVII veka. Manastirske zgrade su iz novijeg vremena. U prošlosti je manastir imao veliko imanje: plodne zemlje, šume i vinograda, kojima su ga izdašno obdarivali i uspešno branili njegovi ktitori i priložnici Hrabreni-Miloradovići. Članovi ove porodice bili su i sami monasi i starešine zadužbine svojih predaka, kroz XVI i XVII vek.¹¹ Pored nepokretnog bogatstva manastir je u toku vremena stekao i prikupio i mnoge dragocenosti u rukopisima i štampanim knjigama, ikonama i drugim bogoslužbenim i crkvenim predmetima kujundžiske proizvodnje. Danas je od tih tekovina malo očuvano. Za vreme Drugog svetskog rata okupator je manastir opljačkao i manastirske konake spalio. Pošteđena je nekim slučajem samo crkva i izvestan deo predmeta u njoj. Na sreću, raniji opisivači i ispitivaoci starina sakupili su nam i sačuvali dosta istoriskih podataka o njemu, popis njegovog crkvenog pokretnog inventara, delimično i opise kulturno-istoriskih spomenika. O manastiru su pisali: Serafim Šolaja u Srpsko-dalmatinskom magazinu za 1846 g. str. 134—145; Hiljferding u

**Записки императорскаго русскаго
географическаго общества, книжка XIII,
С. Петербургъ 1859. г.**

str. 56—63; Nićifor Dučić takođe u Srpsko-dalmatinskom magazinu za 1861 g., str. 51—88, i docnije sa nešto izmena u svojoj knjizi: Književni radovi I, str. 54—106. Ruski konzul N. Parionov u

**Чтенія императорскаго общества исторіи
и древностей російскихъ при Московскомъ
университетѣ**

1870 g., sveska za mesec juli. Posebno je izdana knjižica na ruskom jeziku:

**Православный монастырь Житомисльчъ
въ Герцеговинѣ—Черниговѣ**

1890 g., sa prevodom Dučićevog članka o Žitomisljiću. Bogoljub Tirić: Spomenik XXXIV SKA za 1898 g., str. 71—72. Dr. Radivoje Simonović u Letopisu Matice sprske knj. 168 za 1891 g., str. 1—26 i knj. 169 za 1892 g. str. 37—60. Podataka o njegovim knjigama ima u članku Milenka Vukićevića: Iz starih srbulja, u Glasniku Zemaljskog muzeja — Sarajevo 1901 g., XIII, str. 39—57. No najnaučniju raspravu napisao je Vladimir Ćorović u Starinaru III serije za 1935—36 g., pod imenom Hercegovački manastiri — Manastir Žitomisljić, str. 3—36. Većina opisivača pisala je di-

letantski, ali sa dragocenim podacima. Ozbiljniji rad je dr. Simonovića i opis književnih starina Milenka Vukićevića, dok je V. Ćorović, istoričar po struci, napisao kritičku studiju o Žitomisljiću. Njegov rad je čisto istoriski, a o ostalim kulturno-umetničkim predmetima govori uzgred, oštroumno i pronicljivo ali u opštim crtama, ne ulažeći u dublje i detaljne analize. Tako je ostala neobrađena arhitektura crkve, stariji delovi ikonostasa — carske dveri, ceo ikonostas u prostijoj, gotovo rustičnoj rezbariji sa islamskim lukovima na arkadicama ikona; dve sadašnje prestone ikone, slikarski rad ikonopisca Mihajla iz 1718 g.;¹² tučana spoljna vrata sa izlivenim ukrasima lozice i ruža, verovatno iz XVIII veka, izgleda dar loze Miloradovića iz Rusije.¹³ Neproučeni i neopisani su ostali i razni sitni predmeti: sv. utvari, krstovi, kationica iz XVI veka,¹⁴ darohranilnica i dr. Trebalo bi otkriti i očistiti ostatke prekrećenog živopisa, koji je nerazumno premazan. Ceneći po kopiji zidne slike ktitora Milosava Hrabrena, živopis je bio od značajne slikarske vrednosti.

Ranijim sakupljačima i ispitivačima zapisa promaklo je dva, tri, a možda i više zapisa. Na severnim jednokrlnim crkvenim vratima spoljnog ulaza u narteks, na pravougaonoj ključaonici spoljnje strane, sa testerastim ivicama, veličine 10X7,5 cm., iskovan je zapis majstora: **Иа Иаков Томић 1767**. Na jednom srebrnom kandilu ispred prestone ikone Bogorodice urezan je sledeći zapis: **Син светилникъ приложи Симо Милетић(з) 1774**. Drugo kandilo pred prestonom ikonom Hrista (deisis), ima ovaj zapis: **Син кандолосъ приложи равъ в(о)жи Томо Тодоровић в манастир Житом(ислѣ) въ храмъ в(а)гов(к)ценіе прес(ва)тѣа Б(огороди)ци на 1790**. No od svih istoriskih i umetničkih predmeta, koje je imao Žitomisljić i koji su mu do danas preostali, od neocenjive su važnosti i značaja za nauku dva kamena kapitela u naosu, na stubovima poligonalnog preseka, ukrašeni reljefima životinja, scenom iz lova, rozetama, krstom i zapisom majstora iz 1602 g.,¹⁵ sa islamskim elementima pojedinih ukrasa, ali i sa reminiscencijama lovačkih prizora i zoomorfnih oblika srednjeevropskih stećaka. O njima će biti reči u posebnom članku.

Najveća i najlepša manastirska dragocenost su carske dveri iz druge polovine XVII veka, izrađene u rezbariji neobično skladno i ukusno, sa ikonama od vrednosti.

¹² Nisam siguran da li je ovaj ikonostas rad slikara Mihajla ili one dve barokne ikone. Zapis nisam video, a prepisivači ne kažu o tome ništa. Mislim da se zapis odnosi na one barokne. Ćorović, Starinar str. 20, sl. 7; Simonović: Letopis M. S. knj. 168, str. 5.

¹³ Simonović, Letopis M. S. knj. 168, str. 15 V. Ćorović, Starinar za 1936 g. str. 9

¹⁴ Simović, Letopis M. S. knj. 168, str. 15. V. Ćorović, Starinar za 1936 g., str. 9.

¹⁵ Ćorović, isto, str. 7—8.

¹⁰ V. Ćorović, Starinar za 1936 g., str. 6—7.

¹¹ Isto, str. 6.

CARSKE DVERI

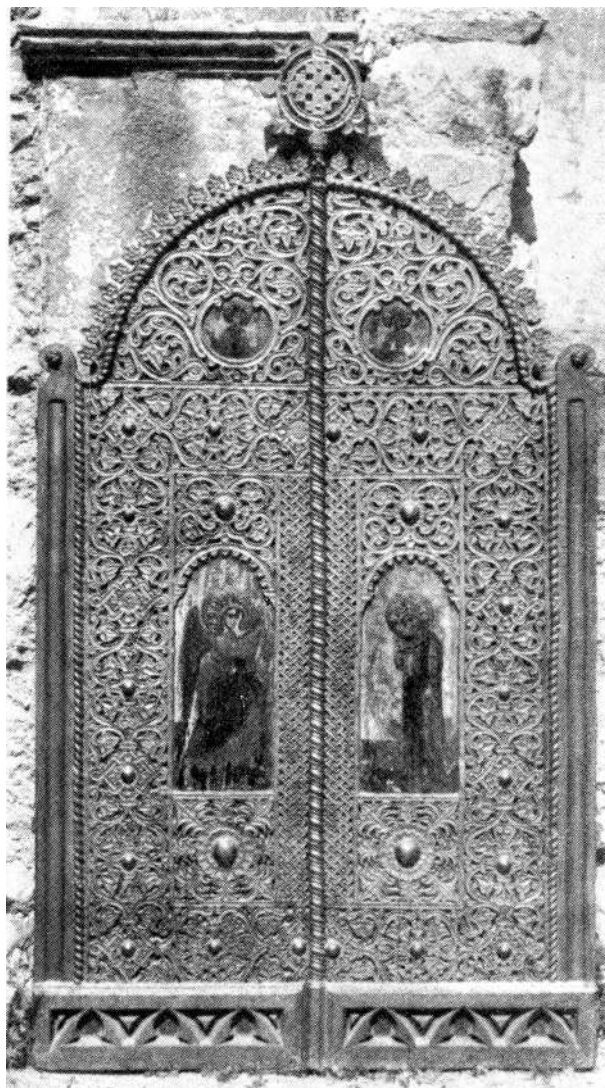
Dveri su načinjene od nekog težeg i finijeg drveta, izgleda od jasena, a možda i od orahovine. Pravougaonog su oblika, a gornja strana završava se nešto smanjenim pravilnim lukom, sa drvoreznim komplikovanim krstom na temenu. Visina dveri do krsta iznosi 1,47 m, krst 0,19 m., širina desnog krila 0,45, a levog 0,455 m.

Kad se posmatra poledina, koja je danas obojena plavom bojom, dosta neukusnog tona, pada u oči da donji i bočni delovi nisu od istog materijala ni iz istog vremena. Delovi do dovratnika, u širini od 6 sm. na celoj dužini, a takođe i donji deo pri zemlji, u visini od 34 sm., od drugog su drveta i dodati docnije. Neobično savesno i vešto su povezani i upasovani sa dverima, »na preklop«, za desetak santimetara, nekim lepljivim sredstvom ili pomoću unutrašnjih, drvenih klinčića, jer tragove kakvog spoljnog zakivanja nisam opazio. Ovi dodaci ne samo da su od drugog materijala, od borovih komada, teški, sa krupnim vlaknima i čvorovima na preseku donje strane, no s lica i po stilskoj obradi odudaraju od izrezbarene površine, mada su najbolje prilagođeni i najzgodnije povezani u celinu, te sem stilske razlike, ne narušavaju sklad, a njihova mesta i odnos prema vratima ne smeta i ne bode oči. Postavljeni su radi pojačanja dveri sa strane, zbog šarki ili baglama. Dodati delovi izgledaju kao kakav prostiji i čvršći okvir, a da su mlađi, to je očigledno, jer stariji izrezbareni deo je manje ili više iscrvotočen, dok su ovi potpuno zdravi. Bez dodatka dveri su bile nešto manje. Dodaci su spolja ukrašeni prostim ukrasima. Sredinom delova uz dovratnike, izdubljena je po jedna široka kanelura na celoj dužini. Na vrhu su izvedeni kao zavoj ci sa po jednim okruglim, ispučenim raspuklim ružinim pupoljkom. Donji deo, podnožje, uokvirjeno je koso profiliranim daščicama, koje su pričvršćene gvozdenim ekserima. Uokvirjeno je prostor ispunjen ukrasima u obliku lukova sa vrhova prozora pozne mletačke gotike. Na oba krila su po tri ovakva luka. U praznine između njih umetnuti su komadići odgovarajućeg oblika (sl. 1).

Što se tiče starih, originalnih dveri, svako se krilo, izgleda, sastoji iz po dve splepljene ploče, S poledine se to teže opaža, dok je s lica veoma vidljivo, jer su pukotine na donjoj površini velike.

Na oba krila ukrasni motivi i njihov raspored su potpuno isti, te nije potrebno posebno opisivanje.

Po gornjem polukružnom završnom delu dveri, iznad tordirane vrpce, ide venac šestolistih ružica, koje su skroz izrezane, modelovane od drveta. Krunični listići su plitko izdubljeni okrugli, dok je gornji listić šiljasto izvučen i naglašen iz dekorativnih razloga, kao završni element. Tordirana vrpca uokviruje ivicu rezbarije na luku i s obe strane dovratnika do dole. Sredinom vrata,

Sl. 1 Carske dveri manastira Žitomislića

na preklopu, pruža se takođe tordirani, uobičajeni stubić, organski srastao za desno krilo. Udubljenim delovima tordure skroz se spiralno obavija jedna pantljičica, izrazito naglašena svojim oblikom, te je stubić puniji i ukrašeniji no okvirna vrpca. Podnožje stubića u dodatom delu ima poligonalni presek, a na vrhu se završava tročlanim kapitelom, u čijem je temenu učvršćen krst. Krst, izveden i ukrašen u drvetu ažurirano, sastoji se iz dva koncentrična prstena, međusobno povezana petljama. U manjem je prstenu izrezan širi krakasti krst. Na naplatu spoljnog prstena, unakrsno su uglavljena četiri valjkasta ispada, koji naglašuju krst, i četiri dijagonalno postavljena krina.

S lica cela površina dveri ukrašena je rezbarijom u duboreznoj tehnici, izuzev dva medaljona i ikona Blagovesti. Duborez je u plitkom reljefu,

majstorski, gotovo virtuozno izveden, sa ukusom i elegancijom, kako u izboru motiva, tako i u njihovom rasporedu, puni vedrog, dostojanstvenog nemira i otmene živahnosti. Izrada je do krajnje savjesnosti izvršena, ništa nije zanemareno propušteno ni aljkavo. Simetrija je potpuna i savršena. Rez odaje sigurnu i laku ruku, kojoj ovo nisu ni prvi ni posljednji radovi. Ova je rezbarija jedno malo savršenstvo u svojoj vrsti.

Ornamenti su biljni, izuzev dweju traka rešetki, koje se spuštaju izvesnim delom sredine s obe strane stubića. Motivi su uglavnom: prepleti u više kombinacija i stilizovanju ukrasnih oblika, kratke vreže, listovi, ređe pupoljci, jednoobrazni cvetovi i rozete sa plastičnim pupkom u sredini.

Cela površina dveri podeljena je plastičnim linijama u tri ornamentalna sistema i u tri polja: površina polukružnog frontona ispod luka, zatim široki rub pravougaonog polja i srednji deo sa ikonama Blagovesti. U polukružnom polju frontona lozasti ukrasi se sa manje ili više pravilnosti i lakoće živo uvijaju sa slobodnim, češće stilizovanim listićima u uvojke i vrežice, završujući se u zaokrugljenoj sredini pupoljcima ili cvetovima. Cvetovi liče na kromosome ili lale. Sve to opkoljava dva potpuno kružna medaljona, u kojima su naslikani car David i Solomon. Medaljone u temenu prihvataju po dve vreže, a sa unutrašnje strane prema nimbovima su dva simetrična uvojka.

U pravougaonom delu dveri, pored tordirane ivične vrpce, izvučene su do dna plastične linije. Oko srednje površine uokolo ide ornamentalni rub širok 25 cm., sastavljen od lozica, koje obrazuju široke dvostruke srcaste motive, izpunjeni cvetovima i međusobno povezani pljosnatim prstenovima. Između njih je po jedan mali plastični pupak. Vrhovi srcastog ornamenta produžuju se i prelaze u nešto geometriziran rombičan motiv između četiri cveta, a na sredini ukrasa, u spletu dijagonalnih petlji, izrađena je rozeta sa pupkom. Na pojedinim mestima pupci su otpali pošto su bili nalepljeni. Cvetovi su ovde izrađeni neobično, kao da su gledani odozdo, sa naglašenim čašičnim listićima, dok krunica, u drugom planu, izviruje u slobodnom prostoru između njih.

Srednji deo uokviren je takođe plastičnim linijama između prethodnog ruba i pomenute trake rešetki. Iznad arkada ikona, između četiri lozice i cveta je po jedna rozeta sa krupnim pupcima. Ispod ikona, u pravougaonim okvirima su rašireni lisnati buketa sa dvostrukim rozetama i krupnim pupcima na sredini.

Izdubljena površina sa naslikanim ikonama ima oblik izduženog pravougaonika, a završava se arkadicama. Luk arkadica leži na konsolicama, a po unutrašnjosti luka ide niz polukružnih zubaca kao vodene kapljice.

Sl. 2 Žitomisličke dveri: medaljon sa likom cara Davida

Sl. 3 Žitomisličke dveri: medaljon sa likom cara Solomona

Udubljeni deo površine između ornamenata usečen je za pola santimetra a udubljenje za ikone iznosi 7 mm. Plastični elementi su redovno plitko izdubljeni, prosto kanelirani, te daju utisak dvo-liniskog crteža, zbog igre svetlosti i senke. Ukrašena površina dveri obojena je zlatno, a udubljenja mrkocrvenom bojom, ukusno i pažljivo, te je i na taj način pojačan svetlosni kontrast.

SLIKARSKI RAD NA DVERIMA

Na frontonu dveri, kao što je već pomenuto, u medaljonima su naslikani car David i car Solomon. Na desnom krilu je dopojasna figura cara Davida, na zlatnoj osnovi. Hiton mu je cinober boje, a ogrtač kobalt plave sa smeđim rubom, skopčan na ramenu krupnom kopčom. Sve je to šrafirano tankim zlatnim šrafama. Nešto istrvene boje i zlatne šrafe na prvi pogled daju nekakav zelenkasti ton ogrtaču. Tako je i na ostalim ikonama dveri. Otkriveni delovi tela izvedeni su svetlijim tonom okera, senčenja tamnosmeđom bojom. Lice je u okrugloj, talasastoj prosedoj bradi, osvetljeno dobrim delom belim i bledomrkim tonovima i senčeno jačim kontrastima smeđih tonova i nijansi, sa crnim tankim linijama. Poviše čela idu pramenovi sede kose. Glavu okružuje zlatni nimb sa rupičastom ivicom, okovan srebrom i ukrašen fantastičnim šarama. S obe strane glave je signatura:

ц(а)рк-Д(а)в(н)дк. U desnoj ruci, koja je uvijena u plašt, drži razastrt svitak isp'san crnim slovima u više kratkih redova, sa proročkim mestom iz psalma: **Блнш'н даш'н н влждк н'п(р)нкл|онн оу'хо тв'оіе.** Levom rukom u visini grudi pokazuje na tekst svoga proricanja. Figura je skoro u tri četvrtine profila. (sl. 2).

Na levom krilu je car Solomon, takode na zlatnoj osnovi, u dopojasnoj figuri; telo je s lica, a glava u tri četvrtine profila. Odeven je u cinober dolamu skopčanu na grudima, sa zlatnom bordurom na ramenima i prsima, ispod koje proviruje hiton kobalt-plave boje. Solomonovo je lice golobrado. Inkarnat je beličasto siv i u mešavini boja probija jedan vrlo lak, prljavo-crveni ton. Celo je lice osvetljeno, da prede u naglo senčenje prema vratu, bez nijansi i prelaska od svetlog u tamno. Oči su okrugle i u dubokoj senci. Nimb je zlatan i okovan, s obe strane glave ispisana je signatura: **ц(а)рк-Соломонк.** U levoj ruci drži otvoreni svitak sa rečima: **Многн'е даце|онн сат|вориш'е снлс многн'е стез|аше в|огат|ство.**

Desna mu je ruka uzdignuta sa strane i raširena u znak kazivanja. (sl. 3).

Na srednjem polju dveri, u arkadicama su naslikane Blagovesti, Bogorodica na desnom i arhanđel Gavriilo na levom krilu. Ikone su velike 38 5

X oko 16 cm. Kod obeju ikona pozadina je zlatna, a donji deo tamnozelen i pretstavlja zemlju. Bogorodica je u stojećem uobičajenom stavu, stoji na cinober dušek, šrafiran zlatno. Ispod donje kobalt-plave haljine vire vrhovi obuće, ukrašene zlatom. Ogrtač je braon boje, takode sa zlatnim šrafama. Lice je ozbiljno i smireno, obojeno mrko sa jakim linijama braon boje. Senčenja su izvedena mrkim okerom, finijim nijansiranjem, sa osvetljenim delom lica i vrata i sa tri karakteristične bele mrlje osvetljenja kraj levog oka, u vidu zapeta. Podočnjaci su osenčeni dvostrukim potezima braon boje. Okov oreola po svom obliku prilagođen je nagnutom položaju glave. Bogorodica u rukama drži crveno predivo. U desnoj uzdignutoj ruci prema licu, između rastavljenog velikog i kažiprsta ide žica prediva sa punim crvenim vretenom, a u levoj drži smotanu pređu u vidu rolne. Iza Bogorodice nalazi se široko četvorouglo sedište bez naslona, oker boje, šrafirano zlatno. Sredinom prednje strane, belom bojom su izvedeni drveni ukrasi filaretica. Na sedištu su dva jastuka, cinober i plavičaste boje sa zlatnim polueliptičnim bordurama.

S prednje strane iznad glave Bogorodice, naslikan je mali sivoplavi segment sa tri zraka blagodat. Poviše glave ispisano je cinoberom, krupnim, tankim i lepim slovima: **пр(к)с(к)тые в(о)городнице** (sl. 4).

Na levom krilu je arhanđel Gavriilo u cinober stiharu i kobalt-plavom razvijenom platu, sve šrafirano zlatno. Krila su od tamnog okera, prosto i ovlaš obojena, ali zlatno šrafiranje im daje oblik i poboljšava crtež. Dok su otkriveni delovi nogu lepše izvedeni u crtežu, modelovanju i bojenju sa nijansiranjem, dotle je lice sivkastog osvetljenja, naglo osenčeno, skoro bez ikakvog prelaza. Oči i veđe su jako osenčene, dok je ispod očiju svetao kolorit, sa belim tačkastim osvetljenjem sa strane desnog oka, kao i kod sv. Bogorodice.

Arhanđeo u zakoračenom stavu, jednom rukom drži štap, a desnom hristoimeno blagosilja. Nimb je pod srebrenim okovom. Iznad arhanđelove glave cinoberom je izveden natpis: **Бл(а)г(о)к-ценіе** (Sl. 5) Ispod nogu sitno je isписан zlatnim slovima zapis ktitora: **Сне двери с(а)градн пронгсмен (к) Герафншнъ в(к) л(н)то з(р)ѣг ѿ х(р)иста а(х)с(о) з(р)ѣг**. Zapis je delom istrven, naročito slova nekih brojeva: stotine i poslednja jedinica.

Slikarske radove na ovim dverima moram međusobno uporediti, upuštajući se u mnogobrojne pojedinosti, jer pri pažljivom posmatranju i poređenju pada u oči finija izrada ikona Bogorodice i Davida na desnom krilu. Crtež je bolji, bojenje i senčenje na inkarnatu je sa nijansama. Na levom krilu slabijeg su crteža, naročito lica, bojenje je gotovo bez prelaza u senčenju i mnogo izostaju iza obrade nogu u pogledu modelovanja i bojenja.

Sl. 4 Žitomisljičke dveri: Bogorodica

(Po mom utisku i mišljenju ove su ikone radili, ako ne posebno, bar delimično, dva slikara. Poznato je da u srednjem veku, a tako i u turskom periodu srpskog tradicionalnog slikarstva, nisu radili sami pojedini ikonopisci, no u slikarskim društinama sa više slikara, pomoćnika i učenika. Otuda dolaze izvesne delimične ili potpune istovremene razlike, nastale usled unošenja individualnih crta i osobina pojedinih članova jedne iste družine.

Detaljnja komparativna analiza razvući će ovaj opis, ali je to neophodno iz dva razloga: da bi se što ubedljivije dokazala moja postavka o radu dvojice slikara i drugo, da bi se koliko-toliko opravdala pretpostavka o glavnom majstoru carskih dveri manastira Žitomisljica. Mnogi ispitivači naše stare umetnosti beže od deskriptivne analize dela, kao načeg drugostepenog i nižeg, površnog i diletantskog, unoseći samo jako sažete opise, koliko je neophodno i neizbežno, težeći ka umetničkoj analizi i sintetičkim sudovima i zaključcima. I jedno i drugo podjednako su važni, bar za nas sada i naše prilike, gde su mnoge stvari u istorisko-umetničkom proučavanju još u povoju. Iscrpnim opisima i navođenjem mnogobrojnih detalja olakšava se proučavanje, pronalaženje materijala i indentifikovanje

vanje dela i njihovih tvoraca. Takav je slučaj sa ovim dverima i sa sličnim radovima u više mesta, sa kojima želim da ih uporedim i izvedem, ako ne tačne, bar približne zaključke ili obrazložene pretpostavke.

Napred sam istakao da se razlika između jedne i druge slikarske ruke dveri uočava samo pažljivim ispitivanjem u sitnim pojedinostima, naročito u slikanju otkrivenih delova tela, dok je kod draperija to gotovo neprimetno, zbog upotrebe istih boja i podjednakog načina zlatnog šrafiranja i izvlačenja tamnih linija. Čovek je u nedoumici i zabuni da li to nije optička varka zbog suprotnog bojenja draperija i različitog stava i radnje. To ipak mislim da nije. Figure su na desnom krilu mirnije i bolje iscrtane, glave su duguljaste, lice i vrat finije i postepeno osenčeni. Prelazi se blago iz svetlosti u senku. Oči su duguljaste. Podočnjaci su izvedeni sa dva bela izdužena poteza preko smeđe boje, jagodica brade sa tri bela lučna poteza osvetljena, veđe sa po tri izdužene tamne crte, plastika vrata postignuta je boljim nijansiranjem belom bojom, prelaz između nosa i lica su takođe postepeni.

Međutim, kod arhandela i Solomona pojedinosti su drukčije. Figura arhandela je punija i okrugla, a glave okrugle kod oboje, lica široka, inkarnat sivkasto beo, potpuno osvetljen da bi se naglo prešlo u tamnu senku. Prolaza između nosa i lica gotovo nema. Oči su okrugle, podočnjaci polukružni, veđe izdignute i izvijene. U veđama su po tri ili četiri tamne linije. Celi očni deo je jako senovit i u oštrm kontrastu prema osvetljenom licu. Jagodica brade istaknuta jednom jakim belom mrljom i oštrm senkom. Ali senčenje i modelovanje arhandelovih nogu i ruku je u iznenađujućoj suprotnosti sa licem. Iako su noge anatomske netačne kao nasađene u šira i duža stopala, plastično su obrađene, pastoznom bojom, dosta mekano, oblo i nijansirano. Takođe i ruke, naročito desna, kao da je te delove obrađivao slikar sa desnog krila dveri. Slično je lice i kod Solomona i iste su razlike između Davidovog lika i njegovog.

Zajedničko je svima ikonama bojenje očiju i način slikanja draperija. Oči su naslikane sledećim bojama: senke smeđom, ivice gornjih kapaka crnom, nabori gornjih kapaka tamnocrvenom, gotovo braon bojom i belom, senke iznad očiju smeđom, a veđe na smeđoj osnovi crnim i braon linijama. Veoma je karakteristično slikanje otvorene šake dlana sa jednim ostrim zasekom tamne boje između prstiju i dlana podjednako kod Solomona i Bogorodice.

Što se tiče draperija, odeća bojena cinoberom kolorisana je prosto, ali lepim i veoma toplim tonom, dok su najčešće gornje odeće bojene kobaltplavom sa tamnim linijama radi modelovanja nabora. Inače sve odeće i obojene delove pokriva i oblikuje uglavnom zlatnim šrafama, svuda na isti način, dosta oštro, često izlomljeno. Nabori na koljenima dati su u ovalnim okruglinama, kombino-

vani sa dvostrukim prelomima na određenom mestu, ali bez mnogo razloga i smisla, s obzirom na stav figura. Donje ivice nabora, kod nogu, date su u uglastim prelomima i sve to deluje više dekorativno.

U pogledu tehnike crteža, glavne konture slika, osnovni crtež izveden je paranjem u solidnom gruntu. Crtež je uprošćen, lak ali nije nemaran. Linije su naknadno izvučene tanko, crnom bojom, ali se slikar nije mnogo držao njih. Glavno mu je bilo bojenje, on bojom postiže oblik kako želi i oseća.

Najčešće se govori i misli da je naše tradicionalno slikarstvo pravoslavne ikonografije u ogromnoj meri bez izraza, mirno, gotovo mrtvo. Slikari kao da se nisu starali o tome, držeći se propisanih i uobičajenih normi i tipiziranih oblika. Međutim, ipak su na važne stvari obraćali pažnju. Stav, pokret, položaj glave, ruku, nogu ili tela imao je da da i pokaže ne samo radnju, nego i neki izraz, koji se očekuje ili zahteva, ako ne psihološkim izrazom na licu, ono bar nekim posrednim, opšitim karakterisanjem odlika i uloge. Upotrebljavali su niže stepene izražajnosti — stav i gest. Tako na žitomislíčkim dverima, mirnim linijama i razvučenim potezima na licu Bogorodice ima da se istakne skromnost i smirenost pred voljom Božjom. Stav i izraz bi bio: evo sluškinje Gospodnje.

Arhanđelova figura je u pokretu, lice življe, izvijene obrve i okrugline oko očiju daju živahnu ozbiljnost saopštenja tek prislepeg anđela. Sve je to tako tipizirano i mirno, ali nije bezizrazno. Ako je u istaknutim razlikama načina slikanja živopisac išao za tim, onda su izvesne razlike razumljive, ali ne izgleda to, nego su ovo radila dvojica: majstor i njegov drug ili pomoćnik.

Potrebno je nešto progovoriti još i o paleografskom karakteru, ispisanih signatura, tekstova i zapisa i njihovim jezičnim osobinama. Signature na ikoni Blagovesti ispisanе su cinoberom, kaligrafski, ustavnim pismom, tankim, pravilnim i elegantnim potezima. Neobičnija su samo krajnja **Ѡ**, ispisanа kao grčko **ε** (epsilon). Signature i tekstovi u medaljonima pored cara Davida i Solomona pisani su crnim slovima sa upotrebom oblika kurzivnog pisma: **Ѡ** položeno, **Ѡ** četvorouglo, **Д** kao oštri ugao sa produženim lukom, **Ѡ. Ж. М** stara po svom poreklu, koje smatraju i nazivaju neki ispitivači, slabo upućeni u našu slovensku paleografiju, bosanskim pismom ili »bosančicom«, misleći pri tom da su samo ustavni oblici ćirilice srpskoslavensko pismo. Međutim, i ovakav način pisanja rasprostrt je od davnina po čitavom ćirilovskom Balkanu, pa i u XVII veku i docnije.

Pisanje **Ѡ**, tankog jera, na dverima je uvek sa malom poprečnom crticom na vrhu s leve strane, te izgleda kao tvrdo jer, no to je samo dekorativni dodatak, te ga treba smatrati isključivo kao **Ѡ**, tanko jer.

U pogledu jezika sve su osobine i jezični oblici srbuljski, a po razvoju glasovnih odlika je u fazi

Sl. 5 Žitomislíčke dveri: Arhanđel Gavrilo

i grafičkog obeležavanja i zamenjivanja muklih glasova odgovarajućim samoglasnicima kao: **ДАЦЕРИ** umesto **ДЦЕРИ**, **САТВОРНШЕ** umesto **СЪТВОРНШЕ**, što je takođe češća pojava druge polovine XVII veka.

Zapis o ktitoru ispod arhanđela dovodi donekle u zabunu u pogledu datiranja. Sve ikone na dverima su danas čiste i svetle, ali su boje osnove pa donekle i likova, nešto istrvene. Neko ih je od istraživača u novije vreme morao čistiti ko zna čime. Tom prilikom istrvena su pojedina slova u zapisu, naročito kod datuma. U godini od stvaranja sveta fali **ρ** stotina, između **Ѡ** i **ХР** nema danas **ѠЖ** (**РОЖДАСТВА**), koje raniji prepisivači navode, i u godini od Hrista nedostaje **Х** stotina i **С** jedinica. Raniji ispitivači, dr. R. Simonović i V. Ćorović, čitali su i ispicali godinu od stvaranja sveta, prvi kao **ѠРѠД** — 7184,¹⁶ a drugi **ѠРѠГ** — 7183,¹⁷ međutim ispisanо je **ѠРѠГ** — 7163, dakle, mesto

¹⁶ Dr. Simonović, Letopis knj. 168 str. 5.

¹⁷ V. Ćorović, Starinar, str. 15.

Sl. 6 Ikonostas stare sarajevske pravoslavne crkve: rezbareni motivi na ikonostasu

π (80) ξ (60), što bi odgovaralo 1655-oj godini naše ere. Godina od Hrista nema stotinu i jedinicu, ali je jasna desetica ϑ (70), a jedinica po nekim tragovima mogla bi biti λ, ε, i ς. Obojica su ispisali kao αχϑς — 1676. Čudi me da to nije uočeno ranije, naročito u godini od stvaranja sveta.

Jedan je datum nesumnjivo pogrešan. Mislim pre da je godina od stvaranja sveta. U Bosni i Hercegovini po pravoslavnim crkvama i manastirima u XVII veku više se upotrebljavala carigradska era, tj. od stvaranja sveta, mada se služilo naporedo i datiranjem od Hrista. Ponekad samo od Hristovog rođenja. Verni prepis jednog teftera Stare sarajevske crkve, iz 1701 g. sa starijeg teftera iz XVII veka ima redovno pored godine od stvaranja sveta i godinu od Hrista, a negde samo od Hrista. U Hercegovini je to prirodnije, pošto je bliži uticaj Primorja i Dubrovnika.

O ktitoru dveri, proigumanu Serafionu, pored pomena na dverima, imamo još jedan podatak. U XVII stoljeću poznata su dvojica igumana Serafiona iz manastira Žitomislića. Prvi se pominje 1618 g.¹⁸ a drugi osim na dverima, zabeležen je u pomenutom teferu Stare pravoslavne crkve u Sarajevu 1663 g. kao njen priložnik: (приложни) **Герафѣиѡнъ Житомислићъ Ѳалтирѣ рѣски -а-**¹⁹, koji je između 1660 i 1670-tih godina služio kao paroh pri Staroj crkvi u Sarajevu. U slučaju ako bi bila tačna godina od stvaranja sveta tj. 1655, od-

¹⁸ V. Ćorović, Starinar za 1936 g., str. 27.

¹⁹ Rukopisni tefer u Muzeju Stare crkve br. 65, drugi kvaternion l. 4 r. Kod Škarica je pogrešno naveden kao Serafini Žitomislić, Skarić: Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku. — Sarajevo 1928 g., str. 140. Za Skarićem se poveo i Ćorović te istu pogrešku ponavlja; Starinar za 1936 str. 16, napomena pod 3.

nosila bi se na prvog Serafiona, jer drugi Serafion bio bi isuviše mlad da bi postao iguman i proiguman, kako se zapisao tek 1676 g. Ako je pak tačan datum od Hrista, onda bi bio ovaj drugi Serafion, što je mnogo verovatnije. Od toga zavisi kome bi se slikaru pripisale žitomislićke carske dveri, da li nepoznatom moračkom ikonopiscu iz pedesetih godina XVII veka ili zografu Radulu iz druge polovine istoga stoleća, jer po stilu i mnogim zajedničkim osobinama pristale bi uz oba, pošto je to jedna škola.²⁰ U prilog Radulov bilo bi više istoriskih činjenica i slikarskih elemenata. Vremenu Radulovog stvaranja odgovarao bi položaj proigumana Serafiona 1676 g. u Žitomisliću a sam toga i rad samog Radula i povezanost obojice sa Sarajevom.

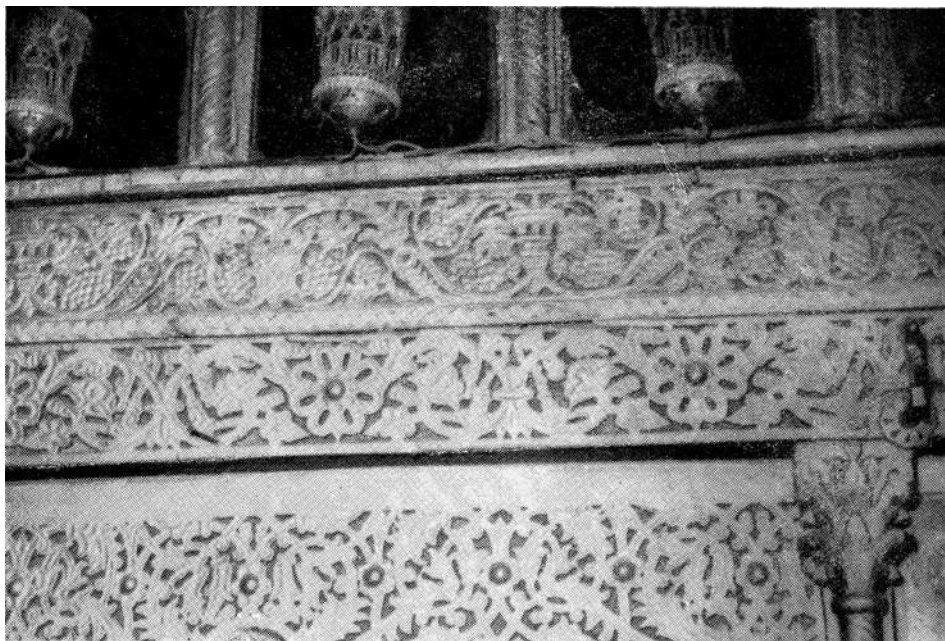
U svome radu o Žitomisliću, V. Ćorović je posvetio čitav pasus žitomislićkim dverima i hvali ih kao najlepšu manastirsku stvar iz tog vremena, veoma ukusne izrade, mnogo bolje nego li carske dveri Stare sarajevske crkve iz istog doba i dveri Trebinjskog manastira (Tvrdoša) iz 1683²¹ g. Žitomislićke dveri zaslužuju takvu pohvalu, a i u pogledu upoređenja tačan je sud Ćorovićev, samo se ne mogu u svemu složiti sa ovim, jer carske dveri Stare sarajevske crkve, na koje misli, nisu iz 1674 g. niti su delo majstora ikonostasa iz iste godine, a tvrdoške dveri su nastale po ugledu i uticaju žitomislićkih, što će se dalje i dokazati.

Stara sarajevska crkva pogorela je 1644 g., pa je odmah popravljena.²² Tada je mogao nepoznati

²⁰ Radivoje Ljubinković: Naše starine, str. 130—131. Đoko Mazalić, Glasnik Zemaljskog muzeja za 1936 g. str. 60—61; isto, za god. 1942, str. 232—235.

²¹ Ćorović: Starinar za 1936 g. str. 15.

²² V. Skarić, Pravoslavni narod . . . str. 10.

Sl. 7 Ikonostas stare sara-jevske pravoslavne crkve: motivi loze na frizu

morački slikar raditi u Sarajevu, ali o tome ne znamo ništa pouzdano. 1656 ponova je izgorela Stara crkva. Ovoga puta sa opravkom je išlo sporije i teže. Izabran je odbor i dobijena skupa dozvola, te je sa građenjem otpočeto 1658, a 1659 završena. Od toga doba rastu crkveni priloz i u raznim crkvenim utvarima pa i ikonama. Pod 1674-tom g., u pomenutom crkvenom teferu se veli: ...

ПОСТАВИ СЕ Ш ЦРКВИ ТЕМЛ'К ВЕЛИКО, Ш НИЕМС ПРАЗДНИКА-ІС- И КРЕТЬ ВЕЛ(И'КН СЪ ПРОРО(О)ЦИ И ПРОЧЕЕ ЗРИТСЕ. И ТОМС ВИНЕ ХТИТОРИ ХАЦИ ГАВА И ХАЦІА ЂСКОВОН И ГАВРО И ДРАЖКО И ІУВО .²³

Dakle, crkva je ikonostas dobila tek posle 15 godina po popravci. Pod „ТЕМА'К“ podrazumeva se deo ikonostasa iznad prestonih ikona. Ovo je stari naziv za ovaj deo ikonostasa: templo, temblo, templon, temlje, koji se upotrebljavao od vajkada u Srpskoj crkvi, pa i danas se čuje po Makedoniji²⁴ i Vojvodini.²⁵ U Sarajevu se takođe očevalo to ime, nešto izmenjeno: od temlje na temre, »sveće na temretu«, »čiraci na temretu«. Sa atributom: „ТЕМА'К ВЕЛИКО“ mislim da treba shvatiti ili starinski deo ikonostasa sa redom prestonih ikona ili pak da je naročito naglašeno »veliko«, pošto su tada ikonostasi proširivani, odnosno povećavani sa dva i više redova ikona, u koje nabraja sve što još ulazi u ikonostas, kao dodatak, jer inače ovakva stilizacija navedenog teksta ne bi imala smisla, Šta pak znači ono »... „И ПРОЧЕЕ ЗРИТ СЕ“ — »i

ostalo se vidi«, nije jasno da li misli na delove ikonostasa ili pak na predmete, koji idu uz ikonostas: kandila, čiraci i skuti — draperije.

Skarić navodi po jednoj belešci iz drugog teftera: »... i 2 loze sa 16 ikona proroka«, a u napomeni pogrešno tumači da su to one dve loze, lozasto ornamentirani friz i kosmitis, između kojih je danas 20 ikona velikih praznika.²⁶ Proroka uopšte nema među ovih 20 ikona, nikad ih nije ni bilo, oni su sada na vrhu ikonostasa sa strane velikog raspeća, na dvema pravouglastim tablama, koje su duborezno ornamentirane ažuriranom lozom, u čijem su spletu po devet ovalnih ikonica proroka, dakle svega 18. Broj 16 se smatra kao broj proroka po pravilu: 4 velika i 12 malih. Radi simetrije, pošto su izrađene sve po tri ikonice u redu, dodata su još dva starozavetna proroka, možda David i Solomon ili drugi, koji su van oficijelnog broja. Tekst iz drugog teftera pod 8 novembrom 1674 g. glasi: **И ДА СЕ ЗНА ЦО ДОЋЕ ОВОГА Л'КТА Ш ЦРКВШ САСБДА: ПРВЕЕ САНИСА СЕ И ПОСТАВИ ТЕМЛ'К И Ш НИЕМС -ІС- ИКОНЫ ПРАЗДНИК(К) ГОСПОДЕКНХ(К) И КРЕТЬ ВЕЛ(И'КН СЪ ИКОНОСТАСИ, И ДВЕ ЛОЗЕ, Ш НИХ(К) -ІС- ПРОРОКЪ И ПРОЧ(ЕЕ) ЗРИТ ОВОГА**²⁷

U ovom se jasno vidi da su prvih 16 ikona velikih praznika u redu iznad prestonih, a drugih 16 odnosno 18 u lozama sa strane krsta. Sve je ovo slikano i završeno 1674 g.

U ovo izlaganje sam se upustio radi toga što po svim elementima izgleda da je ikonostas Stare sarajevske crkve radio isti majstor, koji je izradio i žitomisličke dveri. Kao dokaz su u prvom

²³ Crkveni tefer br. 65, kvaternion 3, l. 3β

²⁴ Dr. Radoslav Grujić: Drvorez sv. Spasa i sv. Bogorodice u Skoplju, Glasnik skopskog naučnog društva za 1929 g., knj. V, str. 167.

²⁵ Vukov riječnik, pod templo.

²⁶ V. Skarić, Pravoslavni narod... str. 113.

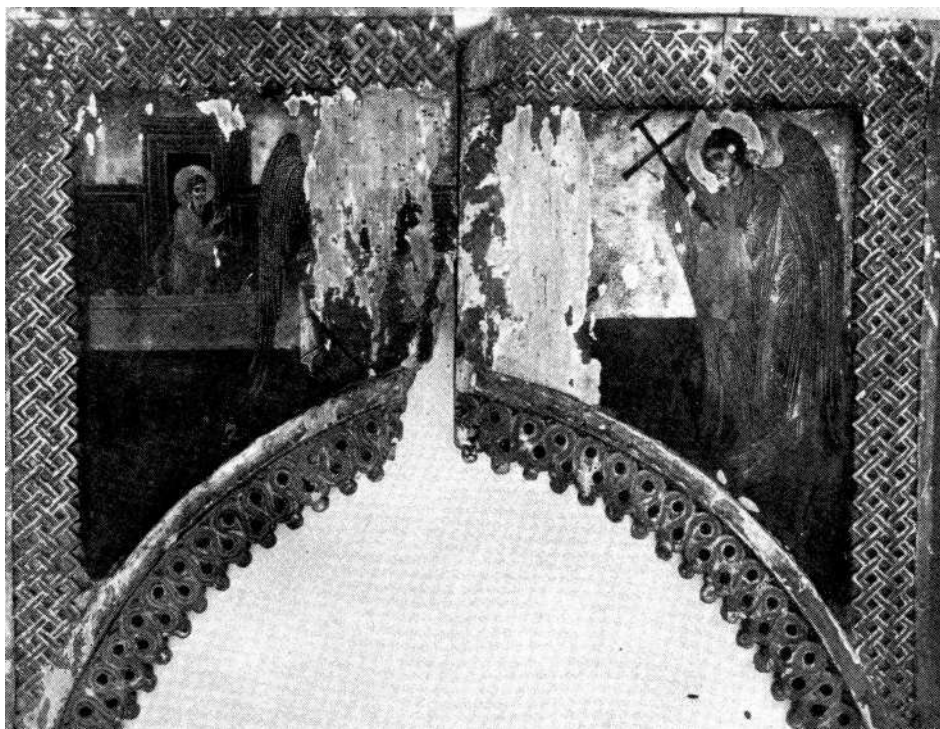
²⁷ Crkveni tefer »Zapisnik« u Crkvenom muzeju Stare crkve, br. 60, l. 80β.

redu: upotrebljeni rezbarski motivi na sarajevskom ikonostasu koji su slični, gotovo isti na žitomislječkim dverima i drugim poznatim i objavljenim radovima slikara Radula.²⁸ Srcasti motivi međusobno povezani pljosnatim prstenevima, lozice sa cvetovima iznutra i sa plastičnim pupkom u sredini, zatim dvostruka rozeta takođe sa velikim pupkom u sredini i još razne vrežice za ispunjavanje praznina, na kosmitisu ikonostasa Stare crkve (sl. 6), vrlo su slični, skoro jednaki sa srcastim i lozastim motivima i sa rozetom na žitomislječkim dverima. Friz pak ispod onih 16 ikona, sastoji se iz vinove loze, koja izlazi iz vazne, sa lišćem i groždem (sl. 7) jako je srodan sa lozom na ramu ikone sv. Kuzmana i Damjana u riznici ipečke patrijaršije, takođe iz 1674 g.²⁹ Sem toga 16 sarajevskih ikona delimično su obrađene rezbarski kao arkadice sa tordiranim vrpcama sa strane, odnosno stubićima konsolicama i lukom sa nizom »kapljica«, a fronton je ispunjen uvijenom lozicom sa cvetovima i prostom rozetom sa pupkom. Sve se to nalazi, gotovo istovetno i među motivima žitomislječkih dveri. Na ostacima nadvratnika južnih i severnih sarajevskih dveri, javljaju se rešetkaste trake i talasasti meandr sa unutarasne strane luka (sl. 8). Rešetke imamo i na žitomislječkim dverima, a meandr i rešetke takođe na ikoni sv. Kuzmana i Damjana.

²⁸ Ljubinković, Naše starine, str. 131, u napomeni 25.

²⁹ Isto, str. 129, sl. 9.

No daleko je važnije poređenje i indentifikacija slikarskih radova. Upoređiću samo sa jednom ikonom od onih 16, i to sa Blagovestima, pošto je tematski istovetna na ovim dverima. Kompozicija je pretstavljena, naravno na jednoj ikoni — tablici, veličine 40X30 sm. Opisivanje nema smisla, jer bih morao skoro sve da ponovim što sam već rekao o Blagovestima sa carskih dveri. Crtež, oblici, stavovi, gestovi, draperije i njihove boje, šrafiranje i svi detalji su isti. Bolje je istaći neke sitne razlike, koje ništa bitno ne menjaju. U pozadini, u gornjem delu kompozicije, naslikana je vitka arhitektura bazilikalnog tipa sa dvostranim tamnozelelim krovovima centralnih delova građevine i ružičastim zidovima nežnog tona. Zatim jedna maslinasto-zelena zidna pregrada sa profiliranim završetkom, u visini figura, radi isticanja likova. U visini kolena iza arhandela Gavrila i Bogorodice pruža se još jedan zupčasti zid u vidu gradskoga zidnog platna, tretiran dekorativno, kao ograda kakvog terasastog prostora. Podnožje tamnozelene boje. Glave su bez okova, te čine malo drukčiji utisak no na žitomislječkim vratima. Bogorodica je pod maforijem. Obrada očiju je drukčija samo u pogledu bojenja, mesto tamnocrvene, odnosno bronon, upotrebljava samo crnu i belu na smeđoj osnovi. Za ovo nisam siguran, pošto je crkva vrlo mračna, te se različiti tonovi tamnijih boja ne mogu dobro uočiti. Broj i oblik crta u veđama je isti kao na dverima. Arhandelova kosa je smeđa, bujna, istalasila tankim crnim crtama, koja se u obliku uvijene vlasulje spušta niz vrat. Arhandelovo desno krilo je bogatije i bolje obrađeno zlatnim šra-

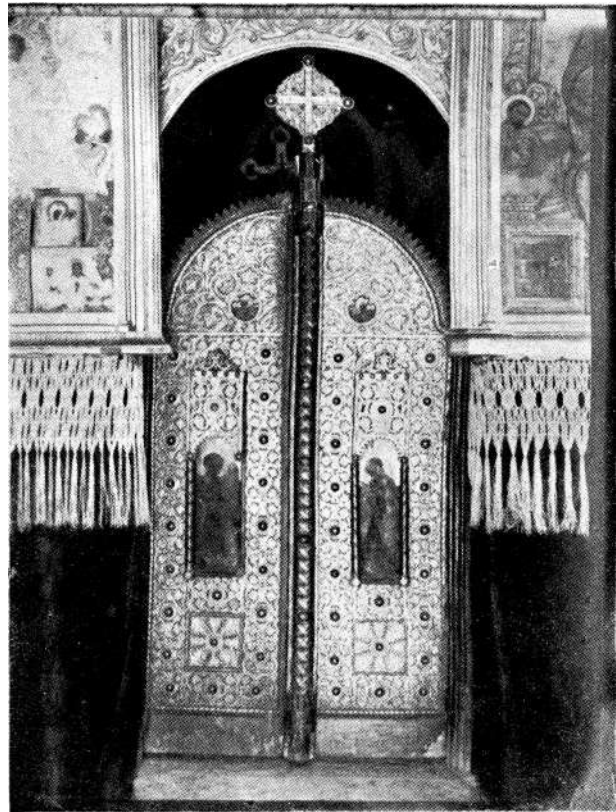
Sl. 8 Lukovi nadvratnika sa ikonostasa Stare crkve u Sarajevu: rešetka i meandr

fama, dat mu je plastičniji oblik pri korenu. Karakteristični oblici šrafa koje markiraju kolena, kao da su precrtane sa carskih dveri, a pređa, crveno vreteno, rolna i ruke prosto su prenesene sa žitomislićkih vrata. Osvetljenja na licu i nagle senke na Gavrilovoj glavi, takođe. Signatura je isto izvedena cinoberom, samo je naravno sitnija, prema veličini ikone. Od slova na žitomislićkim dverima razlikuje se samo ϵ , nije u obliku ε (epsilon) nego široko sa dugim i talasastim repacima.

Ikone Blagovesti na sarajevskom ikonostasu i žitomislićkim dverima jako su slične Blagovestima nepoznatog moračkog slikara,⁸⁰ koje se danas nalaze u Gradskom muzeju u Sarajevu.

Sve navedeno slaže se sa opisima i karakteristikama žitomislićkih dveri i potpisanim Radulovim radovima u Peći, Morači i Nikoljcu u napisu Ljubinkovićevom. To se u mnogome vidi i na reprodukcijama. Nema mnogo sumnje da ih je radio isti slikar.

Starije carske dveri u Muzeju Stare crkve u Sarajevu,³¹ koje Skarić stavlja u 1674 g., nikako ne mogu biti iz toga vremena, ili su starije ili mlađe, a još manje da su delo majstora, koji je gradio ikonostas. Po ukrasima moglo bi biti i jedno i drugo. Ne znam sigurno gde je i kakav podatak našao Skarić o njima, jer ne navodi uvek određeno arhivske izvore. Možda se samo pominju te godine, inače po radu i motivima nemaju ničeg zajedničkog sa ikonostasom toga doba. Pretpostavljam, kad je crkva propojala posle opravke 1659 g., da je morala imati najpotrebnije bogoslužbene stvari, između ostalog bar privremno dve neophodne ikone Hrista i Bogorodice i carske dveri, što se može donekle nazreti iz popisa od 1665³² i 1671³³ g. U pomenu novog ikonostasa iz 1674 g. ne navode se carske dveri. Skarića je možda zaveo jedan podatak iz popisa crkvenog inventara iz 1680 g., gde se nabrajaju sve ikone na ikonostasu, pa između ostalog i ovo: **ДВА КЕМЕРА НОВА НА ДВЕРУХЪ, А ТРЕТИ СТАРИ . . .**³⁴ Dva nova kemaera su lučni nadvratnici sa severnih i južnih dveri novog ikonostasa iz 1674 g. čiji su ostaci sada u Muzeju Stare crkve (sl. 8), a treći stari bio je nad carskim dverima. Prema tome, mogle su ostati i stare dveri, pošto su pokretne pa ih je lako spasti u kritičnim momentima. Pomenute dveri su grublje i prostije delo majstora zanatlije, te nije moglo izaći iz ruku onakog rezbara, koga je crkva imala pri izradi ikonostasa i sigurno ga dobro platila. Moguće da se Skarić prevario stavljajući ih u 1674 g. kao što se prevario sa prorocima u dve loze, a takođe i u pogledu onog jednog krila car-

Sl. 9 Carske dveri manastira Tvrdoša

skih dveri iz XVI veka, koje se danas čuvaju u Crkvenom muzeju.³⁵ On misli da je pripadalo Staroj sarajevskoj crkvi, međutim promakao mu je jasan podatak o njihovom poreklu. U crkvenom tefteru br. 65, pod 1696-tom godinom stoji: . . . **сннови церковни кѣмѣше за церковнѣ аспре темлѣ банско, иконѣ Христовѣ, и ап(о)ст(о)лѣскѣихъ икѣн(ъ) -з- и пол(ъ) двѣрен . . .** Takođe i u onom popisu iz 1702 g. pominje se: . . . **полловина ѿ дверен богородица-а-**, tj. desno krilo dveri sa ikonom Bogorodice-Blagovesti. Dakle, ovo je krilo pripadalo ranije manastiru Banji na Limu kod Priboja. Kao što se prevario sa ovim dverima, tako je u zabludi u pogledu i onih iz 1674 g.

Pomenuo sam i tvrdoške dveri u vezi sa žitomislićkim. Njihovu fotografiju objavili su Boško Strika u Dalmatinskim manastirima, — Zagreb — 1930 g., str. 221 i V. Čorović u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1911 g. str. 522, sl. 9. Kako veli Čorović, potiču iz vremena »oko 1683 g.«. Danas se nalaze u manastiru Savini. Nisu delo Radulovo, odnosno majstora žitomislićkih dveri, ali su rađene nesumnjivo po ugledu na njih ili pod njihovim jakim uti-

³⁰ Đ. Mazalić Glasnik Zemaljskog muzeja za 1942 g. str. 232, sl. 12.

³¹ Skarić, Pravoslavni narod . . . tabla II, sl. 4, između 16 i 17 str.

³² Tefter br. 60 l. 70β.

³³ Tefter br. 65, drugi kvaternion, l. 8β.

³⁴ Tefter br. 60, l. 83β.

³⁵ Skarić, Pravoslavni narod . . . str. 5, tabla I, sl. 2.

³⁶ Tefter br. 65, 4 kvaternion, l. 8β.

³⁷ Isto, kvaternion 5, l. 5.

Sl. 10 Tvrdoške dveri: car David

Sl. 11 Tvrdoške dveri: car Solomon

cajem. Motivi: lozice, cvetovi, srca, rozete, buketi ispod ikona, motiv sa dijagonalnim petljama, zatim podela na ornamentalna polja i raspored ukrasnih elemenata u njima, medaljoni i arkadice ikona- isti kao i na žitomislićkim, samo obrada mnogo izostaje iza njih. Rez je grublji i širi, oblici manje pravilni, potezi bez finoće i velike sgrunosti. Mnogi su ukrasi naruženi dometanjem neukusnih dodataka, a tordirani stubići na arkadicama su gotovo sirovi i ružni. Slikarski radovi sasvim odudaraju od žitomislićkih. Figure su kratke i zdepaste, nerasazmerne, draperije su prostije obrađene i modelisane, ali kako bar izgleda na fotografiji, ruke noge i glave su pune, plastične, prirodnije i dobro oblikovane i senčene (sl. 9, 10, 11 12, i 13). O bojama ne mogu ništa reći, pošto dveri nisam video, a opis ne postoji. Ipak ove dveri nisu ni slab ni rđav rad, one su samo manje uspele i bez one lepote, prefinjenosti i savršenstva svoga uzora žitomislićkih dveri. Ovde je samo važan uticaj, koji su žitomislićka vrata i njen majstor imali na svoju bližu i dalju okolinu,

Posle svega izloženog nemam razloga da osporavam godinu 1676 kao pouzdan datum postanka žitomislićkih carskih dveri, jer su raniji prepisivači bili u mogućnosti da ga vide kad je on bio u boljem stanju i čitkiji. Takođe sve činjenice idu u prilog pretpostavke da su one Radulovo delo.

Uzged bih još nabacio jedno dve drugostepene pretpostavke. Pomenio sam već da bi carske dveri u Žitomisliću po svome postanku i osobi njihova tvorca imale veze sa Sarajevom, a tako isto i crkvene ličnosti manastira vezane su za odgovarajuću sarajevsku sredinu. U drugoj polovini XVII veka opsluživalo je sarajevsku Staru crkvu i nekoliko žitomislićkih kaluđera: Serafion, Jeremija Visarion i Arsenije.³⁸ Ljubinković je veoma dobro obrazložio svoju pretpostavku o vezi patrijarha Maksima sa slikarom Radulom i Sarajevom. Patrijarh Maksim je 1669 g. bio duže vremena u Sarajevu, pa je i misao o preporuci Radula Sarajevskoj crkvenoj opštini, ubedljiva.³⁹ Žitomislićko bratstvo moglo je videti i znati Radulove radove u Sarajevu, pa ga je angažovalo za izradu ovih dveri, ako ne i celog ikonostasa.

Primamljiva je klizava i manje verovatna kombinacija sa imenom jeromoha Visariona Žitomislića, paroha sarajevskog iz 1689 g. i docnijeg mitropolita dabro-bosanskog od 1693 — 1708 g., čestog priložnika svog postriga, koji je i sahranjen u Žitomisliću.⁴⁰ Patrijarh Maksim imao je sestrića jeromonaha Visariona, koji se pominje kao priložnik ikone sv. Kuzmana i Damjana u Pečkoj pa-

³⁸ Skarić, Pravoslavni narod . . . str. 140.

³⁹ Ljubinković, Naše starine, str. 129.

⁴⁰ V. Čorović, Starinar za 1936, str. 19. Po nadgrobnom natpisu Visarion je umro 10 avgusta 1708 g. U crkvenom tefteru br. 60, na dnu 55^β lista zapisano je: **ΛΚΤΟ ΔΨΗ ΑΒΓΔΕ(Τ)-ΔΙ-ΠΡΕΚΤΑΒΗ ΣΕ ΜΗΤΡΟΠ(Ο)ΛΗΤ(Κ) ΒΙΣΑΡΙΩΝ(Κ)**, Znači u Sarajevu se čulo kroz četiri dana.

trijaršiji 1674 g.⁴¹ Prirodnija je misao da je Visarion monah pečki i u stalnoj pratnji patrijarhovoj, no da bude postrižnik žitomislički. Ali njegov docniji dolazak na visoki položaj u crkvi, možda mu je baš omogućilo to rođaštvo sa patrijarhom. Što do ep'skog zvanja nije došao ranije, za života patrijarha Maksima možda mu je smetala mladost. Pošto je Radul već radio za Visariona, možda ga je i on preporučio svom bivšem igumanu Serafi-
onu da izradi carske dveri za Žitomislić.

*

Neće se preterati ni pogrešiti, ako se carske dveri manastira Žitomislića istaknu kao najlepše rezbarsko delo srpske umetnosti XVII veka. Pravilnost oblika, elegancija linija, ukus u odabiranju i rasporedu motiva, smisao za simetriju, osećanje mere i sposobnost za stilizaciju, pokazuju veliku obdarenost i smisao za dekorativnost, fini ukus, iskustvo i savesnost umetnika. Iznenađujuća je lakoća sa kojom je sve to dato, čini se čoveku da je sve rađeno bez napora, traženja i muke. Potezi i celokupan rad odaju majstora, koji je znao i umeo što hoće.

Duborezni motivi žitomisličkih dveri su u mnogome stari, tradicionalni: rešetke, prepleti, dijagonalno dvostruko ukrštanje, petlje krinovi, tordure pa i rozete, mada su novijeg oblika. Međutim, po načinu obrade, po nemiru i živosti, po bogatstvu uvojaka i cvetnim motivima ona su barokna, ali pod njegovim još udaljenim uticajem. Stare tradicije se još bore i otimaju, ali mu dugo neće odoleti. Već početkom XVIII veka biće skoro potpuno potisnute i savladane od baroka, kako u duborezu tako i u slikarstvu. Sa slikarskim radovima na ovim dverima to nije slučaj, ono se baroku ne da, ostaje tradicionalno, srpsko-vizantisko. No bežeći od Zapada, od baroka, posrednim putem pada u njegove slabosti. Ovo, već umorno slikarstvo bezuspešno traži nov postrek, podršku i pomoć na Istoku, više u Rusiji no u Grčkoj, ali mesto snage stiče još veće slabosti, zapada u dekorativnost, monohromiju, doduše sa ukusom za tople, lake i nežne boje, kojima dobija izvesnu svežinu i ljupkost, izbegavajući teškoće i probleme modelovanja draperije, prostim i bogatim, ali slikarski jeftinim zlatnim šrafiranjem. Takav način bojenja i zlatnog šrafiranja došao je preko italokritske ikonografije XVII veka u ruski ikonopis, a posredstvom obojih uvlači se i u naš. Stariji morački majstor i Radul najistaknutiji su njegovi pretstavnici. Radul nije izvrstan ni odličan, on je bolji slikar, dakle više nego osrednji. Njegov cinober još uvek gori žarom, ali utišan zlatnim pepelom. Kobalt-plava i smeđa boja sa crnim linijama senčenja, bili bi još nekako valjani, diskretniji kontrasti, ali nema prelića, gotovo prosto koloriše izvesne delove, pone-

Sl. 12 Tvrdoške dveri: Bogorodica

Sl. 13 Tvrdoške dveri: Arhangel Gavriilo

⁴¹ Ljubinković, Naše starine, str. 128.

kad maže bojom, kao na pr. krilo kod arhandela a tu slabost prekriva množinom zlatnih šrafa. To šrafiranje u cilju naglašavanja anatomskih oblika ide na pojedinim mestima do besmislice. Inkarnat, naročito lica dosta mu je uprošćen. Nagi oblici na dverima imaju mekoće sa prilično plastike, jedri su i obli. Na opšti pogled Radulovo slikarstvo raduje naše oko.

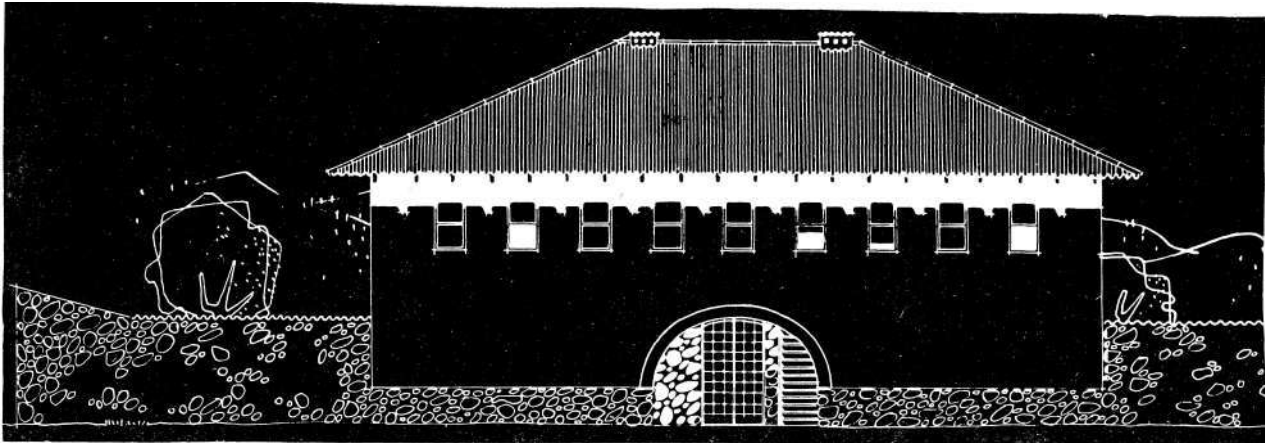
Držim da Radul nije samo slikar, on je verovatno i rezbar, kao što su stari majstori često bili:

slikari, rezbari-zlatari i kaligrafi-iluminatori. Sva njegova poznata ikonopisna dela do sada, prate uvek ukusni duborezni okviri, u Peći, Morači, Nikoljcu, Sarajevu, a najlepše u Zitomisliću. Ako je to tačno, Radul je bio mnogo bolji rezbar no zograf. Doduše, svakako da nije sve sam radio nego sa družinom. Ako je duborez radio ko od njegovih saradnika ili učenika, onda je u ovom slučaju pomoćnik bio veći od majstora, a učenik od učitelja.

RÉSUMÉ

Le vieux couvent orthodoxe Zitomislic sur la Narenta au sud de Mostar date du XVème siècle. Parmi ses antiquités il a conservé intacte la porte principale de l'iconostase — la porte »impériale« — du XVIIème siècle. La porte est en bois sculpté aux motifs anciens, traités d'une façon un peu plus moderne (contemporaine). L'oeuvre se trouve à une grande hauteur technique et artistique; elle est faite d'une façon scrupuleuse et avec goût, tant dans le choix des motifs que dans leur distribution. Quant aux tableaux, il y a deux médaillons représentant des figures en bustes des rois

David et Solomon, et au milieu de la porte, dans des niches plates et au-dessous des petites arcades, on a peint la Madonne (l'Annonciation) et l'archange Gabriel. Les couleurs qu'on employa principalement sont le vermillon et le bleu de cobalt, avec des hachures et la base en or. La porte fut construite aux temps du pro-igoumane Serafion en 1676. En raison de ressemblance aux travaux sculpturaux et d'images dans les couvents de Pec, de Moraca, de Nikoljac et de l'ancienne église orthodoxe de Sarajevo, on pense que c'est l'ancien peintre serbe Radul qui a fait cette porte.

Restaurirana fasada karavan-saraja Mehmed-paše Kukavice

Ing. arh. JAHIEL FINCI Ing. arh. IVAN TAUBMAN

RESTAURACIJA KARAVAN-SARAJA MEHMED-PAŠE KUKAVICE U FOČI

LA RESTAURATION DU CARAVAN-SERAI DE MEHMED PACHA KUKAVICA A FOČA

Između niza interesantnih arhitektonskih objekata iz perioda turske vladavine u Bosni i Hercegovini preostao je i izvjestan broj hotela-prenosišta, t. zv. hanova, karavan-saraja i musafirhana. Računa se da je u početku austrougarske okupacije 1878 bilo još preko 40 takvih objekata a prije toga ih je moralo biti mnogo više jer je samo Sarajevo već 1660 godine imalo 23 hana i karavan-saraja.

Han ili karavan-saraj je zgrada u kojoj je putnik nalazio mogućnost noćivanja i smještaja svoje zaprege i robe kao i obavljanja trgovine. Po prof. Kreševljakoviću postojala su tri tipa hanova i karavana saraja, i to: hanovi na putevima, u kojima se putnik zadržao jednu do dvije noći, a koji su bili sagrađeni uz najvažnije komunikacije, trgovački hanovi, koji su izgrađivani u važnijim mjestima i trgovačkim centrima, u kojima se putnik zadržavao dulje vrijeme i u kojima se obavljala trgovina, te, konačno, sezonski hanovi i koji su bili sagrađeni u poznatim banjama i uz mineralna vrela, a koji su radili samo za vrijeme ljetnih mjeseci. Zasebnu vrstu predstavljaju musafirhane, tj. objekti u kojima su siromašni putnici dobivali besplatno konačište.

Hanovi i karavan-saraj i, iako su imali istu namjenu, razlikovali su se po svojoj veličini i dispoziciji. Dok je karavan-saraj obično bio veći objekat sa centralnim dvorištem i sa više magaza i konjušnica (ahara), kao na pr. poznati Morića han u Sarajevu, dotle su hanovi bili manje zgrade, zatvorene pravougaone osnove, bez centralnog dvorišta i sa manjim brojem magaza i konjušnica.

Obe ove vrste hotelskih objekata donesene su a Bosnu i Hercegovinu sa Istoka i vremenom su nazivi »han« i »karavan-saraj« postali identični, tako da ne predstavljaju više oznaku za veličinu i vrstu zgrade. Tako atrijalni objekat u Sarajevu nosi naziv »han,« a manja zgrada u Foči »karavan-saraj.«

Većina hanova i karavan-saraja imali su prizemlje i sprat, i po svojoj dispoziciji i sadržaju su već prije 400 i 500 godina imali manje-više iste karakteristike kao i današnji hoteli. U prvom redu, hanovi i karavan-saraji su, uglavnom, pružali putnicima one iste usluge koje i savremeno ugostiteljstvo treba da pruži. Druga karakteristika hanova i karavan-saraja je bila striktna podjela prostorija po namjeni. U prizemlju je gospodarski dio, ahari, magaze za robu, nekad i prodavaonica i često puta i kafana koja je služila i kao mjesto za trgovačka ugovaranja. Na katu su bile spavaće sobe koje su se nizale na dvije ili na sve četiri strane hola ili hodnika, zatim kupaone, nužnici i »abdesthana« .— . prostorija za umivanje.

Jedan od malog broja sačuvanih hotelskih objekata iz vremena turske vladavine je i Kukavičin karavan-saraj u Foči, koji je prije 1758 godine sagrađio Mehmed-paša Kukavica, turski feudalac, porijeklom iz sela Popa u Sutjesci, iz čijih sredstava je sagrađena i jedna sahat-kula i džamija. Ovaj karavan-saraj, koji nosi i naziv »Veliki han« tipičan je primjer grupe hanova bez dvorišta, pravougaone osnove i vrlo jednostavne dispozicije. U prizemlju se nalazi jedna velika konjušnica, a sa lijeve i desne strane od ulaza po jedna magaza za

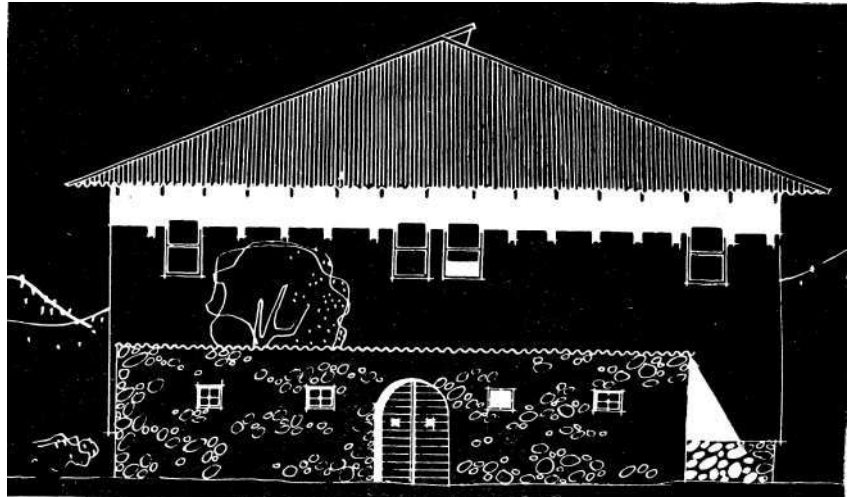

Kukavičin karavan-saraj prije restauracije (god. 1953)

Kukavičin karavan-saraj prije restauracije — pogled s druge strane (god. 1953)

Zapadna fasada (restauracija)

robu koju su putnici ili prodavali ili kupovali. Uz glavni ulaz u konjarnici nalazi se jednorameno stepenište koje vodi u centralni hol na prvom spratu, oko koga su poredane spavaće sobe. Na jednoj, užoj, strani hola bila je smještena prostorija za umivanje i nužnici.

Centralni hol nema stropa, što je gotovo redovita pojava kod svih hanova, nego se vidi krovna konstrukcija koja je vrlo interesantna. Strop nad holom nije izrađen iz dva razloga. Prvo, da bi se preko otvora u krovu, t. zv. badža, dobilo što bolje dnevno svjetlo, a zatim, da bi se odveo dim iz sobnih peći iz kojih dimnjak nije vodio na krov nego u sam hol. Uoklika sobe nisu bile snabdjevene pećima nego se zagrijavanje vršilo upotrebom drvenog ugljena u željeznim pladnjevima, t. zv. »mangalama«, hol je služio i kao mjesto za razgorjevanje ovog ugljena. Badže u krovu su tako smišljeno postavljene da postoji stalna ventilacija koja odvodi dim, a da pri tome nema neprijatne promaje. U sobama, koje su bile vrlo niske nije bilo gotovo nikakvog namještaja. Niski drveni ležaj i pokoja prostirka pretsavljali su sav mobilijar. Sve ostalo što bi putniku za noćenje bilo potrebno (dušeci, pokrivači i t. sl.) nosio je putnik po ondašnjem običaju sa sobom.

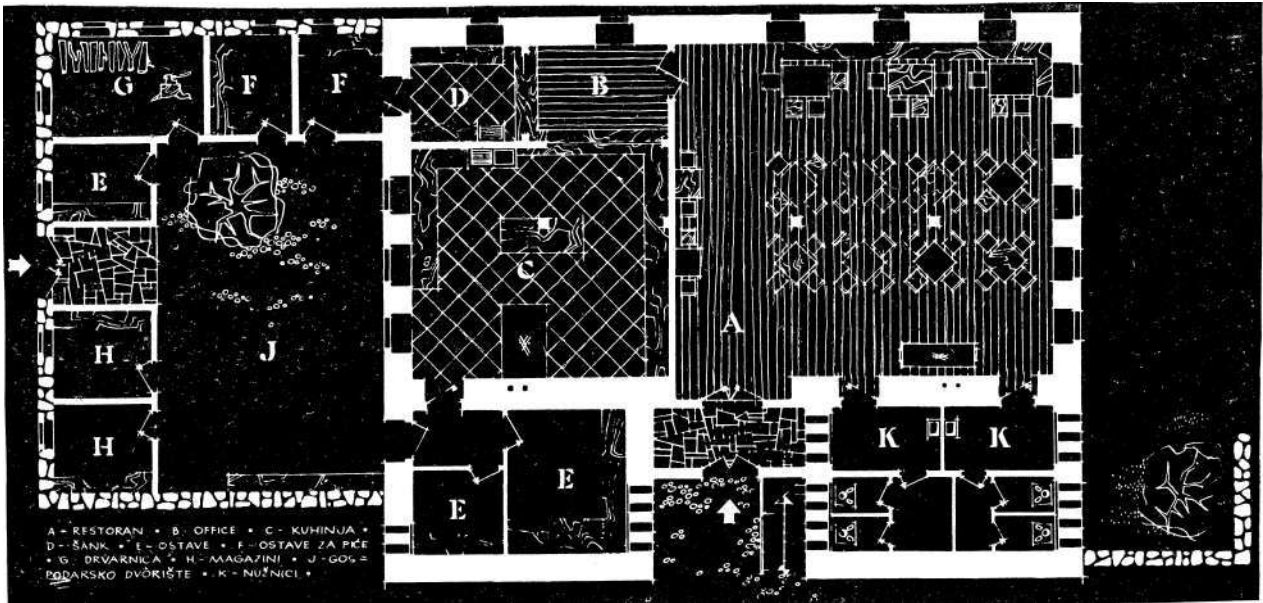
Prizemlje Kukavičinog karavan-saraja izgrađeno je u kamenu, a prvi sprat u bondruk konstrukciji sa ispunom od ćerpiča vel. 15/15/30 cm. Prizemni zidovi, koji su debeli od 60 do 75 cm, ujedno su i konstruktivni te nose cijelu gornju konstrukciju. Ova međuspratna konstrukcija bila je izrađena iz hrastovih greda priljubljenih, jedna uz drugu iznad kojih se nalazio debeli sloj ilovače, nasip jastučnice i drveni pod. Dio stropa iznad konjušnice je radi većeg raspona bio poduhvaćen jakom drvenom podvlakom i poduprt sa četiri drvena stuba. Radi sprečavanja slijeganja i truljenja ovi stupovi stoje na kamenim papučama.

Sva vrata na karavan-saraju bila su iz drveta sa okovom iz kovanog željeza, izuzev vrata ma-

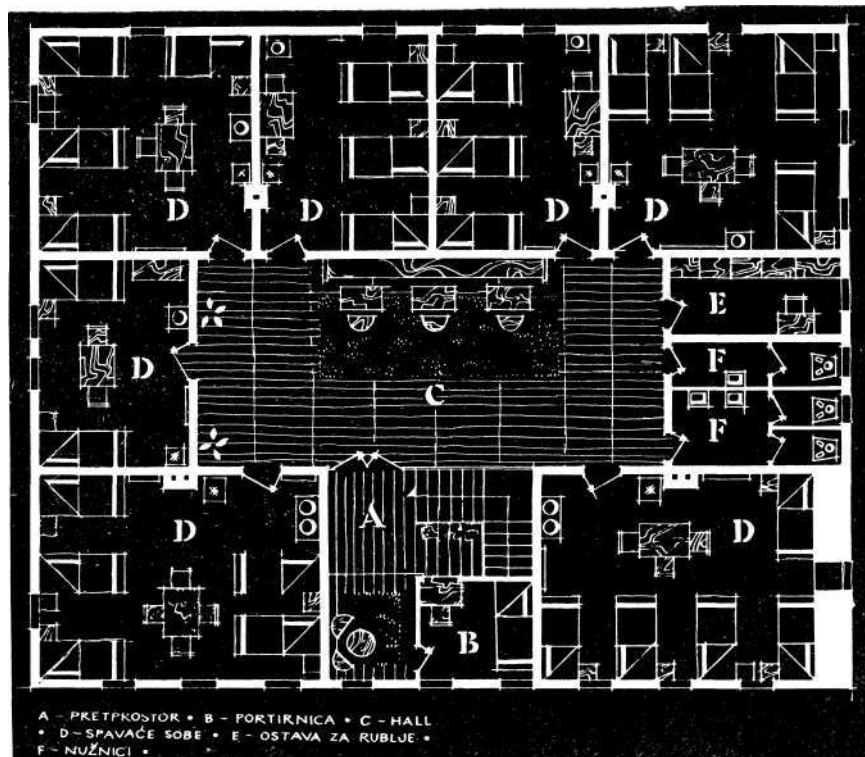
gaza koja su bila iz željeznih ploča. Prozori prizemlja su bili zaštićeni željeznim rešetkama, t. zv. »demirima« koje su obezbjeđivale prostorije od provale. Kameni zid je na drugoj strani smanjivao mogućnost oštećenja robe od požara.

U cilju da se Kukavičin karavan-saraj u Foči sačuva od daljnjeg propadanja, pošto već nekoliko godina služi samo kao skadište, a imajući u vidu da se ovakva vrsta objekta najbolje održava ako se iskorištava koliko je moguće u one svrhe za koje je građena, pristupilo se restauraciji i djelomičnoj adaptaciji zgrade. Ovom akcijom se neće samo spasti jedan arhitektonski spomenik kulture od daljnjeg propadanja nego će ispuniti jednu značajnu prazninu u ugostiteljstvu grada Foče, koje će u najskorije vrijeme dobiti jedan reprezentativniji hotel, a kome nedostaje jedan hotel sa manjim komforom za lokalne potrebe cijelog sreskog područja.

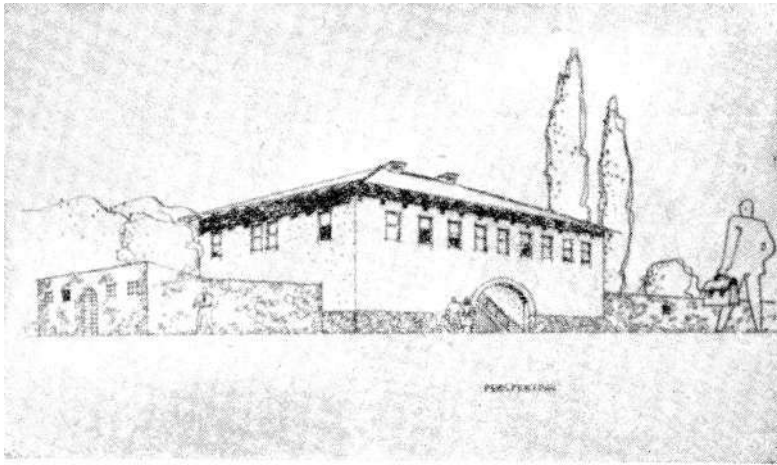
Nastojanje projekatanta i želja Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH bilo je da se arhitektura postojećeg objekta sačuva, da se dispozicija bitno ne mijenja, da se ne sprovedu veći konstruktivni zahvati, a da se pri svemu tome objekat ipak privede savremenoj namjeni. U tom smislu izrađen je i projekat koji je svim zahtjevima udovoljio. Umjesto nekadašnjih ahara u prizemlju projektom se predviđa uređenje restorana, t. zv. »ašćinice«, sa trpezarijom, kuhinjom, šankom ostavom i uspremom. Ovo se postiglo postavljanjem samo jednog novog pregradnog zida i dviju staklenih pregradnih stijena. Ranije magaze su bez naročite promjene pretvorene u sanitarne prostorije odn. ostave namirnice. Ostale gospodarske prostorije predviđene su u jednoj niskoj dogradnji iz kamena, koja je tretirana kao »avlija« a koja je u Foči i inače stalan pratilac svih stambenih zgrada. Na taj način karavan saraj dobiva i po svojoj funkciji i po svojoj arhitekturi jedan dio koji mu pripada i koji ga dopunjuje. Sobe na prvom spratu su zadržane uglavnom u istim dimenzijama u kakvim su

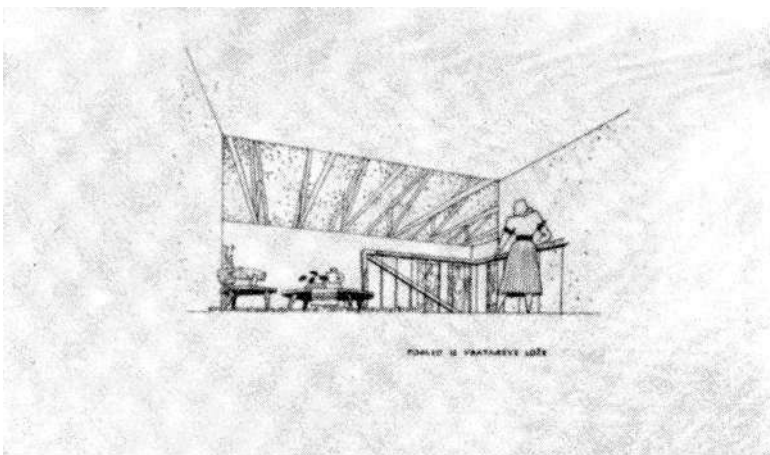
Restauracija prizemlja

Restauracija kata

Perspektiva

Pogled iz vratareve lože

zatečene, te otud dolazi do toga da se u njima nalazi 3 do 5 postelja. Time se nešto gubi na komforu, ali se sam karakter hana, koji je prvobitno imao samo skupne spavaone, zadržava. Jedna od ranijih soba se koristi kao portirska loža a druga kao sanitarna baterija. Instalacija vodovoda i kanalizacije se sprovodi samo kroz debele zidove tako da sobe neće imati tekuću vodu.

Zaseban problem predstavljalo je vođenje novih dimnjaka pošto je projektom adaptacije predviđeno da se svaka soba zagrijava zemljanim pećima. Da se ne bi mijenjao spoljni izgled zgrade izgradnjom dimnjaka a da bi se ipak spriječilo odvođenje dima kroz otvoreni strop hola, izgradnja dimnjaka predviđena je neposredno do pod sam krov, gdje će se dim izvesti naročitim niskim badžama koje će biti specijalno obezbjeđene od požara. U samim prostorijama se dimovod sastoji od salonitnih cijevi obzidanih opekom.

Ulazna vrata u pojedine prostorije izradiće se na isti način kakva su i ranija bila, i to od borovog drveta sa okovom od kovanog željeza. Prozori soba na prvom spratu će biti izrađeni kao bosanski »pendžeri« sa vertikalno pomičnim krilima. Prikazni prozori će se ponovo zaštititi »demirima«. Stropovi u sobama će se iz higijenskih razloga malterisati, a u trpazeriji će biti izrađeni iz profilisane daske. Svi podovi na spratu izradiće se iz hrastovih dasaka, dok će pod restorana biti obložen t. zv. »tublom«, jednom vrstom domaće opeke.

Entreijerski će karavan-saraj biti tretiran u stilu namještaja bosanskih stambenih kuća — sa niskim sećijama, ležaj ima, niskim stolicama i tronošcima, glinenim pećima sa lončićima, policama i rafovima.

Sarajevo novembra 1953 g.

RÉSUMÉ

Parmi les nombreux objets architecturaux de l'époque turque en Bosnie et Herzégovine, il y a un certain nombre d'hôtels nommés »Caravan-Sérai«. Un exemplaire typique de ceux-ci représente le Caravan-Sérai de Foca, bâti en 1758 par le seigneur féodal turc Mehmed pacha Kukavica. Le bâtiment ne servait plus, pendant les derniers temps à sa destination, et on fit plusieurs fois des changements mineurs dans la disposition des locaux; néanmoins, presque toutes les caractéristiques primordiales y restèrent conservées.

Pour conserver l'objet des délabrements ultérieurs, on procéda cette année à sa restauration et adaptation. Les chambres pour les hôtes seront mises dans l'état primitif, complétées du mobilier correspondant bosniaque, de la façon qu'elles pourront de nouveau servir à la réception des voyageurs. Les anciennes étables et magasins au rez-de-chaussée, inutiles aujourd'hui, seront aménagées pour former un restaurant populaire.

DRAGO VIDOVIĆ

SIMBOLIČNE PREDSTAVE NA STEĆCIMA

LES SYMBOLES SUR LES MONUMENTS FUNERAIRES MEDIEVAUX DE BOSNIE ET HERZEGOVINA

NAPOMENA: važnije kratice:

GZM = Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo.

WM = Wiss. Mitth. aus Bosn. und Herc, Wien.

Carr = bilježnica Fr. Carrare.

Čurčić = rukopis Vejsila Čurčića u biblioteci Zem. muzeja u Sarajevu.

A. KRST I RASPEĆE

Motiv krsta, u raznim oblicima, dosta je čest na bosanskim nadgrobnim spomenicima iz Srednjeg vijeka. To ranije nije bilo tako uočeno, te Ćiro Truhelka, najvažniji među starijim istraživačima stećaka, smatra da je motiv krsta na ovim spomenicima vrlo rijedak, da na 30 stećaka dolazi tek jedan znak krsta. Ipak, ni Truhelka nije odbijao mogućnosti poštivanja krsta u srednjevjekovnoj Bosni u svojstvu religioznog amblema. On je na taj način prethodnik A. Solovjeva, koji drži da je tada znak raspeća poštovan, dok je krst bio prezren.

U novije doba za većinu istraživača stećaka pojava znaka krsta na stećcima je stvar van diskusije. A. Benac ističe da se ovaj znak nalazi na Radimlji u 11 slučajeva i da je to već znatan procenat (Radimlja, str. 31). »Relativna upotreba krsta kao ornamentalnog motiva također je karakteristična za stećke olovske kraja« — kaže on na drugom mjestu (Olovo, str. 53). Na nekropolama u okolini Širokog Brijega A. Benac je opet našao 9 pojava krsta, ne računajući same spomenike istog oblika (Široki Brijeg, str. 41). Istražujući srednjevjekovne

nekropole u Istočnoj Bosni, u okolici Srebrenice, D. Sergejevski je notirao 12 slučajeva pojave krsta (Ludmer, str. 28). Na stećcima u travničkom kraju P. Korošec je pronašla priličan broj uklesanih krstova (GZM 1952, str. 375). Na spomenicima u okolici Kupresa Š. Bešlagić je također notirao znatan broj krstova (s njegovim materijalom upoznao sam se prije izdavanja).

Ovi rezultati proučavanja stećaka u zadnjim godinama doveli su do toga da znak krsta na tim spomenicima ne predstavlja više nikakvu čudnovatu pojavu. Ako se tome doda materijal koji je skupio Vejsil Čurčić i Fr. Carrara (sada u biblioteci Zem. muzeja u Sarajevu) i dokumentarni materijal u GZM, Arheološkom viestniku i u brošuri P. Kaera, onda se može reći da se ovo pitanje danas ne postavlja u vidu dokazivanja da na stećcima ima uklesanih krstova, nego u tome kakvi su njihovi oblici, veze sa drugim kulturnim oblastima, te u kakvom se svojstvu nalaze na stećcima. U pomenutom materijalu nabrojao sam preko jedne stotine različitih oblika krsta na spomenicima iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. U priloženoj

Sl. 1 Kupres-Rilić Polje: Ploča sa Donje Glavice (sn. Š. Bešlagić)

Sl. 2 Stećak iz Ivačića (sn. A. Kućan)

tabeli I — III donio sam one forme koje su mi izgledale najinteresantnije, a za najvažnije (slučajeve date su fotografije).

Iz priloženog materijala vidi se da se krst na stećcima pojavljuje najčešće u formi grčkog i latinskog krsta. I jedan i drugi oblik nisu uvijek u detaljima jednaki, jer se često na njihovim krajevima javljaju razni ukrasi u obliku kruga, krina itd. Oblika sa postoljem ima dosta u Hercegovini (Tab. I sl. 11), te im je postolje sličnog izgleda kao kod nekih krstova u Peći (Vasić, Ziča i Lazarica, str. 221 i 227), što, možda, govori o utjecajima s Istoka. Pored ovog, kalvariskog, tipa u zap. Hercegovini ima i oblika lorenskog krsta sa dvije horizontalne prečage (Tab. I. sl. 19). U okolici Širokog Brijega i na Radimlji pojavljuju se ponekad krstovi u x-obliku, tzv. Andrijin krst. Ima par slučajeva krsta u obliku trozuba ili dvozuba (Tab. I sl. 22 i 37). U nekoliko slučajeva sreće se T-krst (v. sl. 1). Česti su i krstovi sa jednakim krakovima, ukrašenim pri kraju, koji se obično zovu: croix pommee, pattee, botonee, recercee, molinee itd. Ima i krstova sa više horizontalnih prečaga, sa novim prečagama na krajevima gornja tri kraka itd. Zatim postoji priličan broj varijacija gornjih oblika.

Svi ovi oblici su u isto vrijeme ili nešto ranije bili ustaljeni i u drugim zemljama u susjedstvu, čak i oni najneobičniji. Tako napr. krst T-oblika dat je i na slici Fra Angelica »Raspeće sv. Kuzme i Damjana«, na jednoj slici P. Lorenzettija u crkvi sv. Franje u Assisiju, a kasnije i na nekim Rembrandtovim i El Grecovim slikama. Krstovi u obliku trozuba također su u upotrebi u hrišćanstvu od II vijeka (L. Mirković, Pravoslavna liturgika str. 173). Slični oblici nalaze se i na ciglama iz Caričinog grada, te na jednoj slici Berlinghierijeve škole (Venturi, L. i R. S., La peinture italienne, knj. I str. 16). U mnogo slučajeva krstovi su ukrašeni spiralama, grozdovima itd. Ovi oblici su najčešći na teritoriji uže Bosne, ali ih ima i na jugu, napr. na Radimlji i Nevesinjskom Polju. I ovo je pojava koja je važila u Srednjem vijeku i za druge zemlje, a ne samo za Bosnu. Krst, kao drvo na kome je razapet Isus, bio je u to vrijeme posebno slavljn i poštovan. Jedan francuski stari pjesnik ovako ga opisuje:

*O croix! seul objet de notre foi!
Seul arbre digne d'honneur!
Nule foret n'en produit de telles en feuilles,
en fleurs et en fruits
Ce bois salulaire et ces clous benis
Soutiennent son corps adorable.*

(H. Clement, Histoire de la poesie chretienne, str. 290, prema M. Durand-Lefebvre, Art Gallo-Romain et sculpture romane. Paris 1937).

Drugi srednjevjekovni pjesnik dirnut je što je surovo koplje povrijedilo to drvo na kome je raspet Isus, te iz njega teče krv i voda. Kod jednog saksonsikog autora ovo drvo čak priča svoju istoriju od vremena kad je raslo dok nije ponijelo raspetog Hrista. (E. Degouis and L. Casamian, A History of English Literature, str. 41). Ovo shvatanje krsta prešlo je i u likovnu umjetnost i dalo mnoge oblike krsta. Krst je često pretstavljan kao rajsko drvo života (Lexicon fir Theologie und Kirche, VI, str. 241), te je i ukrašavan po ondašnjim shvatanjima. Jedna ploča sa Kupresa sa T-krstom (sl. 1), koji na sebi nosi mnoge ukrase, kao da pretstavlja najbolju ilustraciju ovog shvatanja krsta, Tu ima toliko ukrasa da je teško odmah shvatiti o čemu se radi.

Ponekad je ovo ukrašavanje išlo dotle da je krst pretstavljao manji dio ornamentalne cjeline (v. Tab. III sl. 93 i 94). To pretjerivanje u ukrašavanju nije srednjevjekovni monopol, jer i u novije vrijeme ima sličnih primjera: na jednom nadgrobnom spomeniku kod Zvornika, sitarom manje od jednog vijeka, urezano je nekoliko desetina krstova. Ovo navodi na pomisao da bi se na stećcima moglo nalaziti i ukrašenih krstova gdje se toliko pretjeralo da su oni na prvi pogled malo slični tome znaku. Ovdje prije svega mislim na onaj gotovo redovni ukras na užim srtranama šljemenjaka u uožj Bosni (sl. 2, 3, 4). Ovaj motiv do-

TABLA I

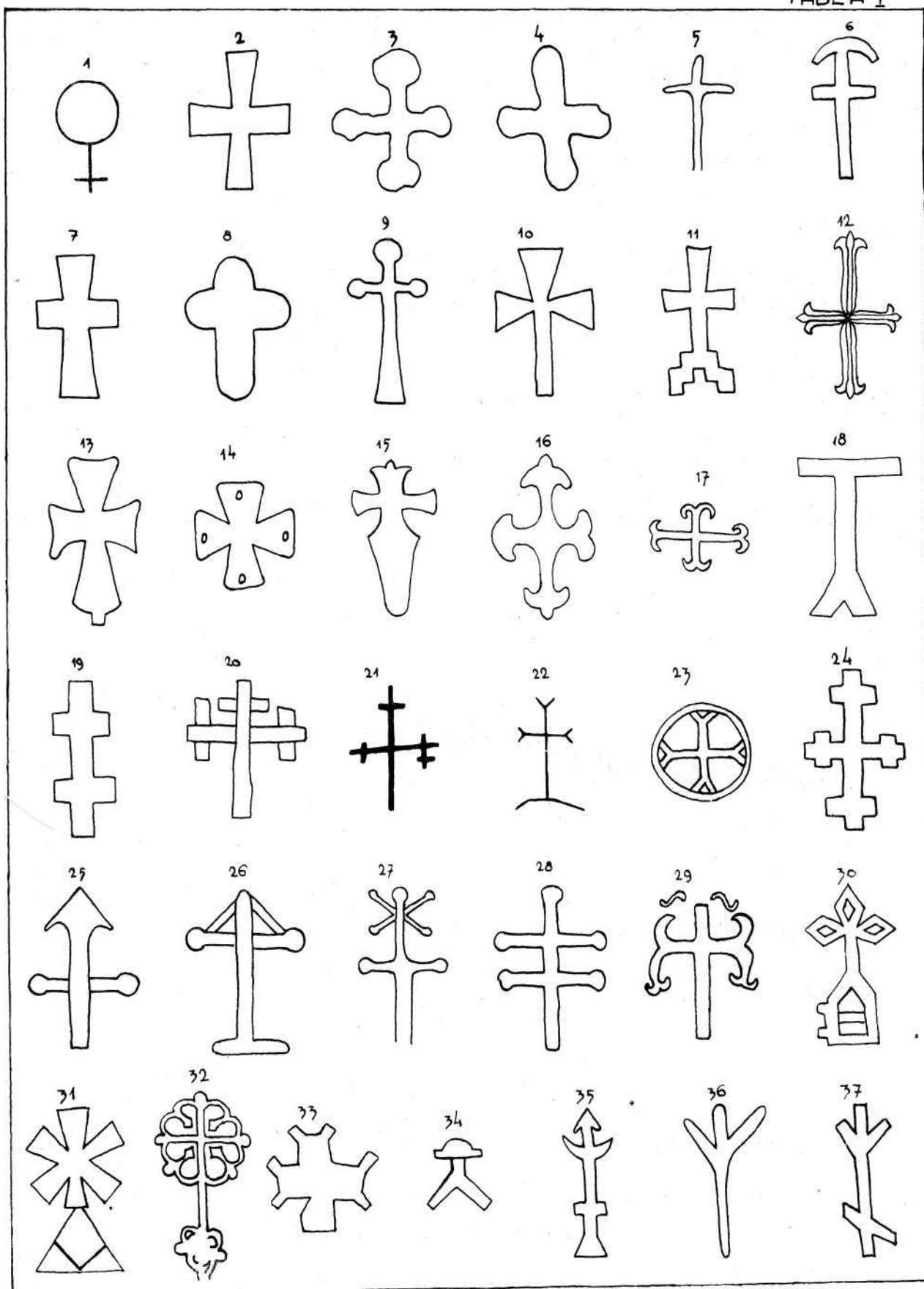

TABLA II

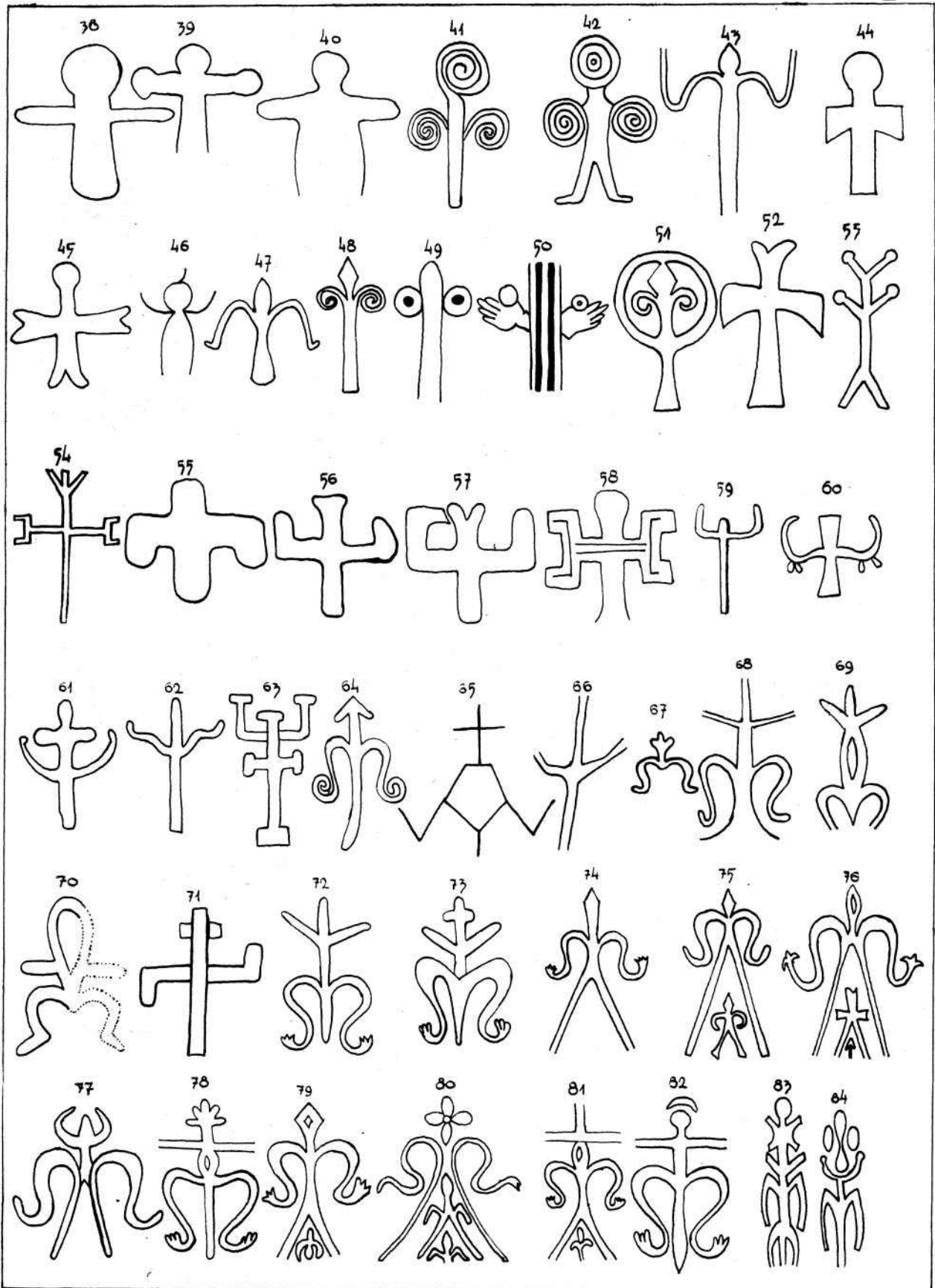
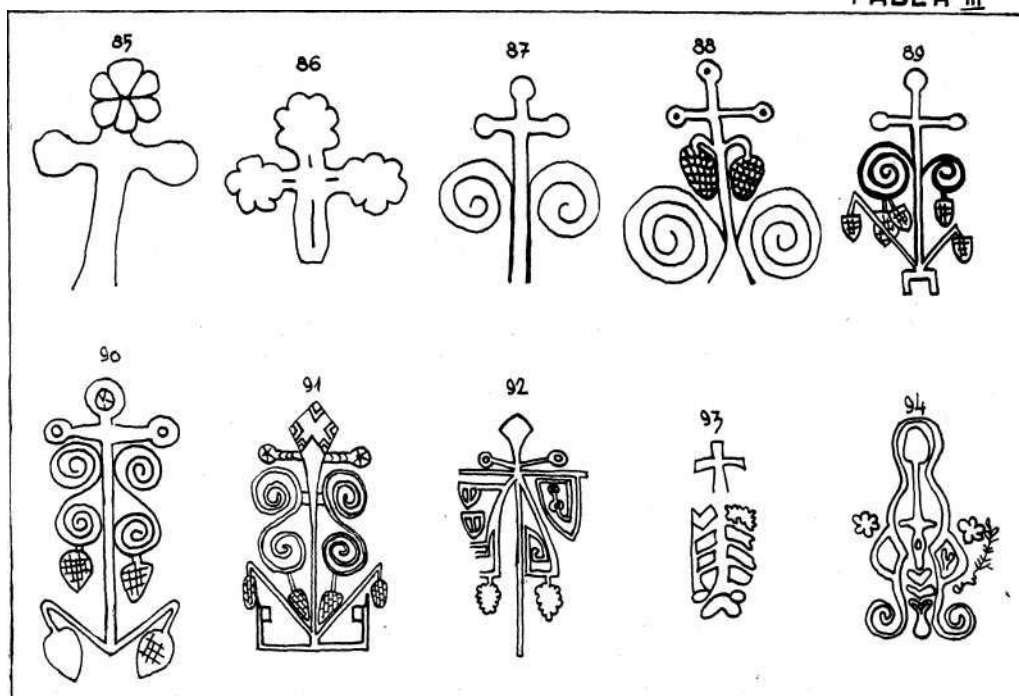

TABLA III

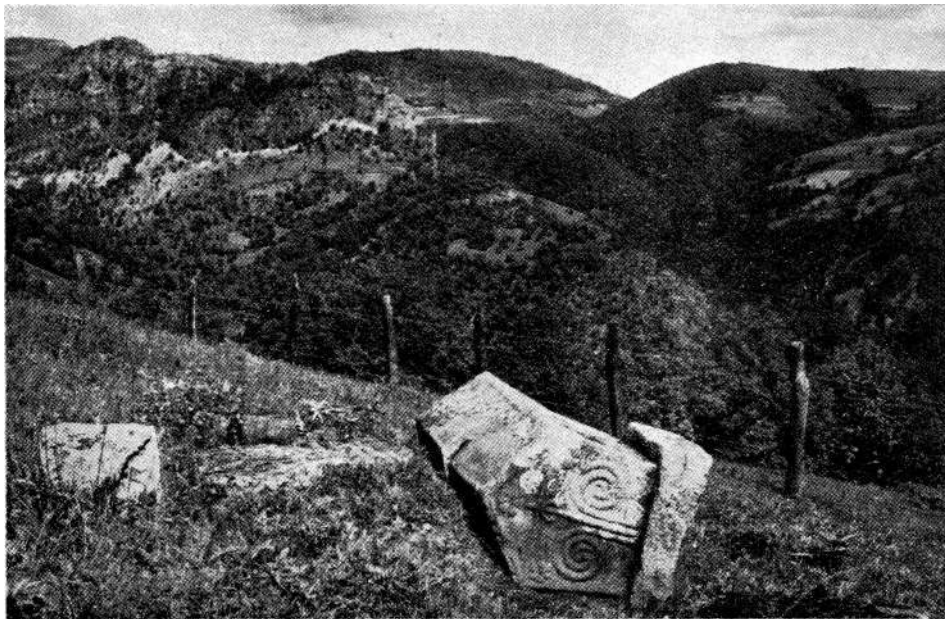
OBJAŠNJENJE UZ TAB. I, II, III: 1 — Loznica (Radimsky u Wiss. Mitth. BH II, 63); 2 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 3 — Simiova kod Bileće (Truhelka u WM BH V, 292, sl. 22); 4 — Staro Selo kod Jajca (K. Hormann u GZM III, 49); 5 — Vrljka (po Carrari, bilj. sl. 34); 6 — Hercegovina, po Čurčiću; 7 — Guča Gora kod Travnika (GZM III, 94, slično i u Rastiku kod Kladnja u GZM 1941, 100 sl. 6); 8 — Mrkalje, ist. Hercegovina (Truhelka u WM V, 282, sl. 9); 9 — Boganović (A. Benac, Olovo, sl. 41); 10 — iz okolice Ljubuškog (po Čurčiću); 11 — Stolac (Hornes, Din. Wanderungen, 341); 12 — Prijevor kod Bileća (GZM III, 371); 13 — Djeđići kod Trebinja (WM V, 280, sl. 7); 14 — Klisa (A. Benac, Olovo sl. 23); 15 — Vrljka (po Carrari, sl. 28); 16 — Kalufa u Neves. Polju (Sergejevski u GZM 1948 Tab. III sl. 1); 17 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 18 — Vrljka (Carr. sl. 6); 19 — Vrljka (po Carr. sl. 20, isto, po Čurčiću, kod Ljubuškog); 20—22 — Vrljka (Carr. sl. 20, 12, 41); 23 — Hercegovina (po Kaeru u bilj. Čurčića); 24. — iz Hercegovine (po Čurčiću); 25—29 — Hercegovina (po Čurčiću); 30 — Eminovo Polje kod Duvna (GZM III 370, sl. 2); iz Hercegovine (po Čurčiću); 32 — Radimlja kod Stoca (A. Benac, Rad. sl. 77); 33 — Hercegovina (po Čurčiću); 34 — Vrljka (po Carr. sl. 27); 35 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 36 — Vrljka (po Carr. sl. 13); 37 — Zimlje Polje (Hornes, Din. Wander. 338); 38 — Grebljica (A. Benac, Olovo, sl. 23); 39 — Slavanj (A. Benac, Olovo, sl. 26); 40 — Knešpolje kod Šir. Brijega (po Čurčiću); 41—42 — Podve-

ležje kod Mostara (GZM 1948, 99 sl. 11 i 12); 43 — Čerin Brotnjo (po Čurčiću); 44 — Milavići (GZM V, sl. 51); 45 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 46 — Vrljka (Carrara, bilj. sl. 10); 47 — Biskupija kod Knina (po Čurčiću); 48 — Klisa (A. Benac, Olovo, sl. 20); 49 — Lisičići kod Konjica (po Bešlagiću); 50 — Begovina kod Rogatice (GZM 1942); 51 — Guča Gora kod Travnika (GZM III, 94) 5 52 i 53 — Vrljka-Cista (po Carrari, sl. 6); 54 — Križevići (A. Benac, Olovo, sl. 46a); 55 — Knešpolje (po Čurčiću); 56 i 57 — Krehin Gradac kod Mostara (po Čurčiću); 58 — Donji Močjoci kod Sarajeva (po fot. S. Suljagića); 59 — Lisičići kod Konjica (po Bešlagiću); 60—64 primjeri iz Hercegovine (po Čurčiću); 65 — Radimlja (po A. Bencu sl. 77); 66—69 — Cista-Vrljka (po Carr., sl. 21, 34, 26); 70 — Kupres (po sn. Š. Bešlagića); 71 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 72—74 — Cista — Vrljka (po Carrari, bilj. 30, 13, 23); 75 — Donje Barice ispod Čvrnsnice Pl. (po Čurčiću); 76 i 77 — sa Kupresa (po Bešlagiću); 78 i 79 — Cista — Vrljka (po Carrari, sl. 4, 22); 80 — Donje Barice (po Čurčiću); 81 i 82 — Cista — Vrljka (po Carrari, sl. 35 i 4); 83 i 84 — Han Hreša kod Sarajeva (P. Korošec u GZM 1940, str. 46, sl. 2); 85 — Mujići (A. Benac, Olovo, sl. 8); 86 — Kupres (po Bešlagiću); 87 i 88 — Boganovići i Jela šuma (A. Benac, Olovo, sl. 40 i 1); 89 — Knežak na Nev. Polju (Sergejevski, u GZM 1948 tab. IV); 91 i 92 — Radimlja kod Stoca (A. Benac, Rad. sl. 77); 92 — Gacko (Hornes, Din. Wander., str. 193); 93 i 94 — Cista-Vrljka (po Carrari, bilježn. sl. 38).

sta liči T-krstu i možda je i dat u -tome smislu. Meni izgleda da kod svih motiva na stećcima, koji su vrlo česti i gotovo stereotipni, treba tražiti i dalje razloge njihove pojave, a ne samo pripadnost jednoj klesarskoj »školi«. Tako je i s ovim T-motivom. On je vrlo čest i na vrlo malo varijacija. Na ovakve zaključke navodi i jedan motiv ove vrste sa nekropole u Stuparima kod Kladnja, koji kao da se nalazi na prelazu prema antropomorfnim oblicima. Možda se zaista ovdje radi o jednoj formi krsta, a ne o zabatnim ukrasima šljemenjaka, koji

treba da pretstavlja kuću. Na ovo će odgovoriti tek daljnja ispitivanja.

Pored raznih oblika ukrašenih krstova, na stećcima se nađe i više vrsta znakova, koji se nalaze na sredini između krsta i ljudskog lika sa raširenim rukama. Ovo nije baš rijetka pojava. Još je Truhelka objavio niz ljudskih likova sa ploča u Milavićima (GZM V, str. 95), koji su bili vrlo slični krstovima. A. Solovjev je pokušao dokazati da se u sličnim slučajevima radi o raspećima koje su poštovali bosanski bogumilski jeretici (GZM 1948,

Sl. 3 Stećak iz Očevlja
(sn. S. Suljagić)

str. 81), P. Korošec (GZM 1925, str. 404) je predložila da se ovi likovi, na nekim spomenicima u okolini Travnika, smatraju pretstavama pokojnika. Međutim, izgleda da se ni jedno od ovih mišljenja ne bi moglo lako usvojiti. Bosanska srednjovjekovna umjetnost bila je realistička, čak naturalistička, i teško je vjerovati da bi njeni majstori poznatog čovjeka, pokojnika, predstavljali u ovako apstraktnom vidu. Protiv mišljenja A. Solovjeva govori činjenica da se na nizu spomenika nalazi s jedne strane obični krst, a s druge antropomorfni. Ako bi se tu usvojio njegov stav, ne bi se nikako moglo objasniti otkuda i znak krsta na istom spomeniku. Tome su primjeri: jedan spomenik iz Guče Gore (GZM III, 94), na kome je s lica latinski krst, a s leđne strane antropomorfni, jedan spomenik kod Travnika (GZM 1952, str. 404), slika 34 u Carrarinoj bilježnici itd. Na jednoj ploči u Knešpolju, kod Širokog Brijega, (sl. 5) isklesan je antropomorfni krst, a više njega drugi krst, čiji se horizontalni kraci oštro lome nadolje, sličan krstovima na nekim bosanskim poveljama (v. GZM 1948 str. 96), te nekim merovinškim oblicima krstova (M. Durand-Lefebvre, *Les sarcophages merovingiens de Paris, Cahiers archeologiques VI, 1952, Tab. XLII, sl. 3*). Poneki autori pokušali su da pojavu krsta na inače »bogumilskim« dokumentima objasne oportunistički tih ljudi. Ma kako bilo, prednji primjeri govore više u prilog suprotnog mišljenja, tj. mišljenja da je i antropomorfni i obični krst pripadao istim vjernicima.

Protiv mišljenja da su pokojnici predstavljani krstovima u ljudskom vidu govore i neki podaci sa stećaka. Na Čerinu je na jednom šljemenjaku sa jednog čela dat jedan, a sa drugog 3 čovjekolika krsta (v. sl. 6, 6a). Nije vjerovatno da se ovdje na-

lazi više pokojnika, a sama grupa od tri figure govori daleko više u prilog drugog, novog, mišljenja.

Na ovo pitanje su dali odgovor sami naši srednjovjekovni majstori, odnosno onaj koji je isklesao spomenik na jednom groblju u blizini Mesića, istočno od Sarajeva (v. sl. 7). Tu je dat trostruk stup iz koga s obje strane, u horizontalnom pravcu, izlazi po jedna istinska ruka, koja drži neku kuglu. Iz ovog primjera može se pretpostaviti da su u sličnim slučajevima na stećcima predstavljani krstovi u značenju raspeća ili samog Hrista. Tri ista znaka sa spomenika u Čerinu vjerovatno će predstavljati Golgotu. I na Kupresu ima jedan spomenik koji s oba čela ima antropomorfni znak, te će i ovo biti dokaz protiv mišljenja da se tu radi o liku pokojnika (sl. 8, 9). Za to da pojava tri lika na Čerinu predstavlja Golgotu nisam toliko na čisto, jer se i na Kupresu susreću neke stilizacije, u kojima su druga dva lika mnogo manja, i više liče na krst nego najgornji. Možda se ovdje htjelo prikazati božansko trojstvo, a možda krst, jako ukrašen. U svakom slučaju najgornji lik u ovim kombinacijama dolazi samo uz krst, bilo kao pretstava raspeća ili kao ukras krsta. Sličan ornament nalazi se i na poznatoj nadgrobnoj ploči Milutina Marojevića u Glamočkom Polju. Sličan motiv ove svrste, kao onaj ispod pl. Čvrsnice (sl. 10) nalazi se i na kući br. 152 na Korčuli, samo je krst, u vrhu njega, nešto uglastiji. Prethodni primjeri govore svakako za to, da su i krst i ove stilizacije imale istu vrijednost. U Carrarinoj bilježnici su malo drugačije stilizacije nego na Kupresu. Ne vidi se više samostalan krst, ali zato okvirna stilizacija dobija oblik koji je vrlo blizak krstu, ali i raspeću (Tab. II sl. 74, 79, 82, 81), a na nekima se mjesto uobičajene rombične glave nalazi krst.

Sl. 4 Stećak iz Ivačića (sn. A. Kućan)

Sl. 5 Knešpolje kraj Širokog Brijega

Mislim da prethodni primjeri govore u korist mišljenja da su i antropomorfne stilizacije pretstava raspeća, koje je na stećcima imalo istu vrijednost kao i krst, i idejno nije bilo od njega odvojeno. Svakako da su te stilizacije sa likovne strane neobične, ali to za srednjevjekovnog vjernika nije bilo ništa neobično. Na jednoj ploči iz Brskova (Muzeji VII, str. 82, sl. 5) pravom pravcatom uglastom krstu dodata je glava sa bradom.

Nekoliko kasnijih primjera govore u prilog mišljenja da je baš raspeće bilo dato u prethodnim, motivima. Na jednom nadgrobnom spomeniku iz okolice Livna, mlađem od jednog stoljeća, također je tako na leđnoj strani raspeće. Za nas ovdje nije toliko važna sama stilizacija raspeća (sl. 11) nego sama pojava da raspeće sioj i na nadgrobnom spomeniku i to, kako izgleda, na starom mjestu s unutarnje strane. Ovaj primjer sa katoličkog groblja kraj Livna mogao bi odvesti do širih zaključaka o vjerskoj pripadnosti onih pokojnika na čijim je grobovima iz Srednjeg vijeka uklesan znak raspeća. Ipak bi to bilo preuranjeno, jer se slične pretstave krsta sa dosta dugačkim nogama nalaze i na pravoslavnim nadgrobnim spomenicima, iz kraja 17 vijeka i dalje, u Mostaru. Ovim primjerima treba još dodati i to, da neki stariji spomenici sa ka-

toličkog groblja Mašet iz Jajca, gdje su također spomenici izrađeni u obliku koji podsjeća na ljudski lik podignuti u 18 vijeku, također govore u prilog gornje teze.

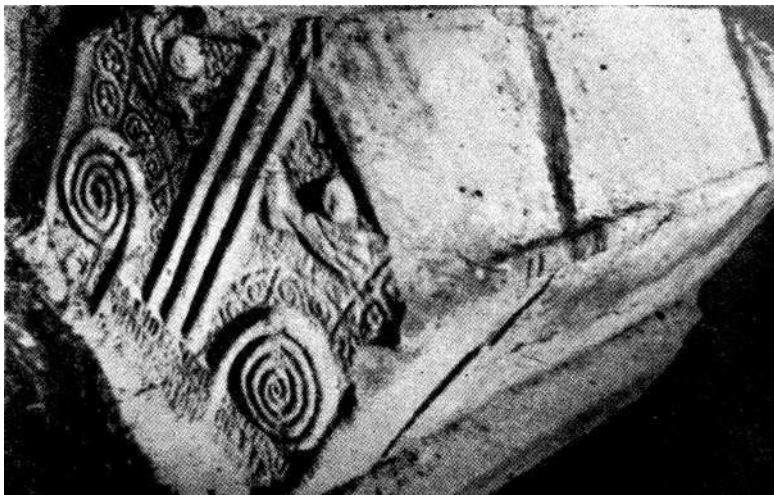
Najzad, treba istaći da u ovakvim znacima nema ništa jeretičko. Krstovi antropomorfnog oblika u hrišćanskoj umjetnosti široko su poznati. U merovinško doba imamo takvih krstova: obični krst latinskog tipa sa glavom kružnog oblika iz koje izviru, okrenute nadole dvije ruke (M. Durand-Lefebvre, *Les sarcophages merovingiens de Paris*, Cahiers archeologique VI, 1952, Tab. XLII, sl. 6). Sličan znak, vrlo stiliziran, nalazi se i na šilingu biskupa od Wurzburga iz 15 vijeka (Meyers Lexicon, Leipzig, 1929 pod Schilling). Jedan stari njemački crtež ustoličenja korušskog vojvode pretstavlja vojvodu sa krstom u obliku stupa iz koga izlaze talasaste prečage, slične rukama. Ta pretstava krsta-raspeća gotovo je identična s onom na Tab. II sl. 62 (Narodopisje Slovencev, I 220, sl. 115). Slični likovi (po opisu u *Lexiconu fir Theologie und Kirche*, pod Kreuz) nalaze se u S. Petroniju kod Bolonje, u Garofallu u Ferrari, te na slikama Hansa Friesa u Freiburgu i padaju u vrijeme potkraj Srednjeg vijeka. Oni su najbliži spomenutom raspeću iz blizine Mesića i treba da, po ci-

Sl. 6 Stećak iz Čerina (sn. V. Ćurčić)

Sl. 6a Stećak iz Čerina (sn. V. Ćurčić)

Sl. 7 Stećak sa Varošišta, kod Mesića
(sn. S. Suljagić)

tiranoj enciklopediji, predstavljaju t. zv. lebende Kreuzen. I u ranosrednjekovnoj irskoj hrišćanskoj umjetnosti imamo slične pretstave (Irish Art in the Early Christian Period by Françoise Henry). Frolow je također upozorio da svaka pojava antropomorfnog krsta ne pripada jereticima (Byzantinoslavica, X 2 1949, str. 358—9). Nije isključeno da je i na stećcima antropomorfni krst pored toga što je predstavljao raspeće, imao ponekad i drugo ali opet ortodoksno značenje.

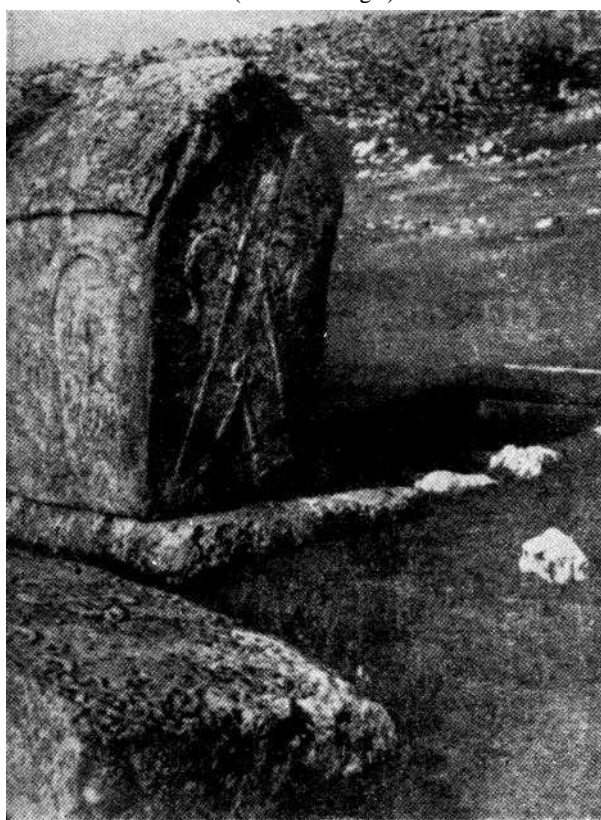
Mnoge pretstave na stećcima svjedoče nam o poštivanju krsta. Na jednom spomeniku iz Opličića dva ženska lika drže među sobom krst (GZM 1895, Tab. II). Na jednom stećku iz Klobuka (u rukopisu V. Čurčića) predstavljena su 2 ženska lika sa krstovima u obliku djeteline u rukama, kako stoje između 2 viteza, kao da ih mire. U kolu, na istom stećku, sve osobe drže među sobom krst u obliku djeteline. U Carrarinoj bilježnici, na sl. 34, vidi se ženski lik kako stoji uz veliki krst latinskog tipa.

Zanimljiv je arhaički način na koji su ponekada davane pretstave raspeća, naročito pojava glava rombičnog oblika. Ovdje se radi, kako izgleda o jednom vrlo starom likovnom rekvizitu, jer se pretstava glave u rombičnom obliku javlja u vrlo ranim periodima ljudske istorije. U načinu prikazivanja iglave na spomeniku kod Han Hreše, blizu Sarajeva (Tab. II sl. 83—84) ima sličnosti sa jednim prethistorijskim crtežom iz pećine kod Slanog Jezera u SAD (R. Furon, Manuel de prehistoire generale, Pariš, 1951, si. 180). Sličnih rombičnih prikazivanja glave ljudskog lika ima i u staroj umjetnosti nekih afričkih naroda (Eneycl. Brit. pod Africa). Izgleda da je sličan oblik postojao i kod starih Slovena, jer su likovi božanstava, preostali na starim ruskim narodnim vezovima, dati sa rombičnim glavama. L. A. Dinces ističe da je romb, kao i krug, solarni znak, te da se na bjeloruskom jeziku romb i danas zove krug (Sovj. etnografija, IV 1948 str. 48). Izgleda da se i na stećcima ogleđaju ti stari preostaci, te su navedene stilizacije nastale kombiniranjem motiva narodne umjetnosti sa biblijskim i uzorima na Zapadu.

Iz prednjeg se mogu, smatram, izvesti ovi zaključci: Prvo, znak krsta se na stećcima pojavljuje u tri osnovna oblika: obični krst, ukrašeni krst i krst-raspeće. Sva tri oblika imaju istu religioznu vrijednost, mada se umnogome u detaljima razlikuju i mada je među njima gotovo nemoguće postaviti granicu. Treba naročito istaći arhaičan izgled tih stilizacija. Drugo, većina tih oblika ima svoje idejne ili likovne analogije, bar u zapadnim zemljama, gdje se ove pojavljuju vjerovatno nešto ranije. Možda i ovo govori o tome s kojim su krajevima i crkvom bili jače vezani Bosanci u Srednjem vijeku. Treće, religiozni život, prema svemu izloženom, bio je dosta živ, življi nego što se to obično pretpostavlja i, možda, ortodoksni.

Sl. 8 Kupres-Ravanjska vrata, sjeverna strana spomenika (sn. Š. Bešlagić)

Sl. 9 Kupres-Ravanjska vrata, južna strana spomenika (sa. Š. Bešlagić)

B. POLUMJESEC I SUNCE

Među najčešće ukrase stećaka spada polumjesec i razni solarni znaci, koji se na njima nalaze sami ili u raznim međusobnim kombinacijama. Mada se u raznim krajevima oblici stećaka među sobom razlikuju i mada i u ornamentu postoje razlike lokalnog karaktera, spomenuti znaci čine u ovome pogledu izuzetak, pojavljujući se na spomenicima na čitavom području srednjovjekovne Bosne. Oni gotovo uvijek čine samostalan ornament, često puta jedini na stećcima, a u kombinacijama dolaze obično polumjesec i jedan solarni znak (vidi tablu IV) ili se jedan ili oba znaka nalaze uz znak krsta (v. Tab. V). Ponekada je na spomenicima isklesano i po više ukrasa ove vrste, ali nikada oni ne čine dio nekog kompliciranijeg ornamenta. Solarni znak je ponekada zamijenjen rozetom, ali je to sasvim očigledno, jasno se vidi kada se rozeta nalazi u položaju običnog ukrasnog motiva, a kada pretstavlja solarni simbol. Na svim oblicima spomenika ovi simboli imaju najistaknutije mjesto: na ploči s gornje strane, a na šljemenjacima obično sa zabata. Njihov položaj, samostalno ili u kombinaciji, nije podvrgnut nekim utvrđenim pravilima, napr. znak polumjeseca može se sresti u svim položajima, te otpadaju sve kombinacije u vezi sa položajem polumjeseca na spomenicima, kojih je dosada bilo.

Naročito je važno da se ovi znaci vrlo često nalaze uz razne oblike krsta (v. Tab. V). Negdje su povezani s krstom, a na drugim mjestima isklesani su u njegovoj blizini. Da je ovo namjerno, a ne slučajno učinjeno, pokazuje činjenica što su isti znaci ponekada postavljeni i uz krst antropomorfog karaktera (v. sl. 10, 12), kao što se to vidi sa jedne ploče od Knina. I u nekim pretstavama kola nalazi se ponekad u rukama kolovođe znak u obliku vijenca, samo što ovdje već nije toliko sigurno da je to baš solarni simbol, jer je poznato svega 1 ili 2 primjera. Simboli ove vrste mogu da se vide i na nekim štitovima, također isklesanim na stećcima (Glasnik ZM 1891 str. 381).

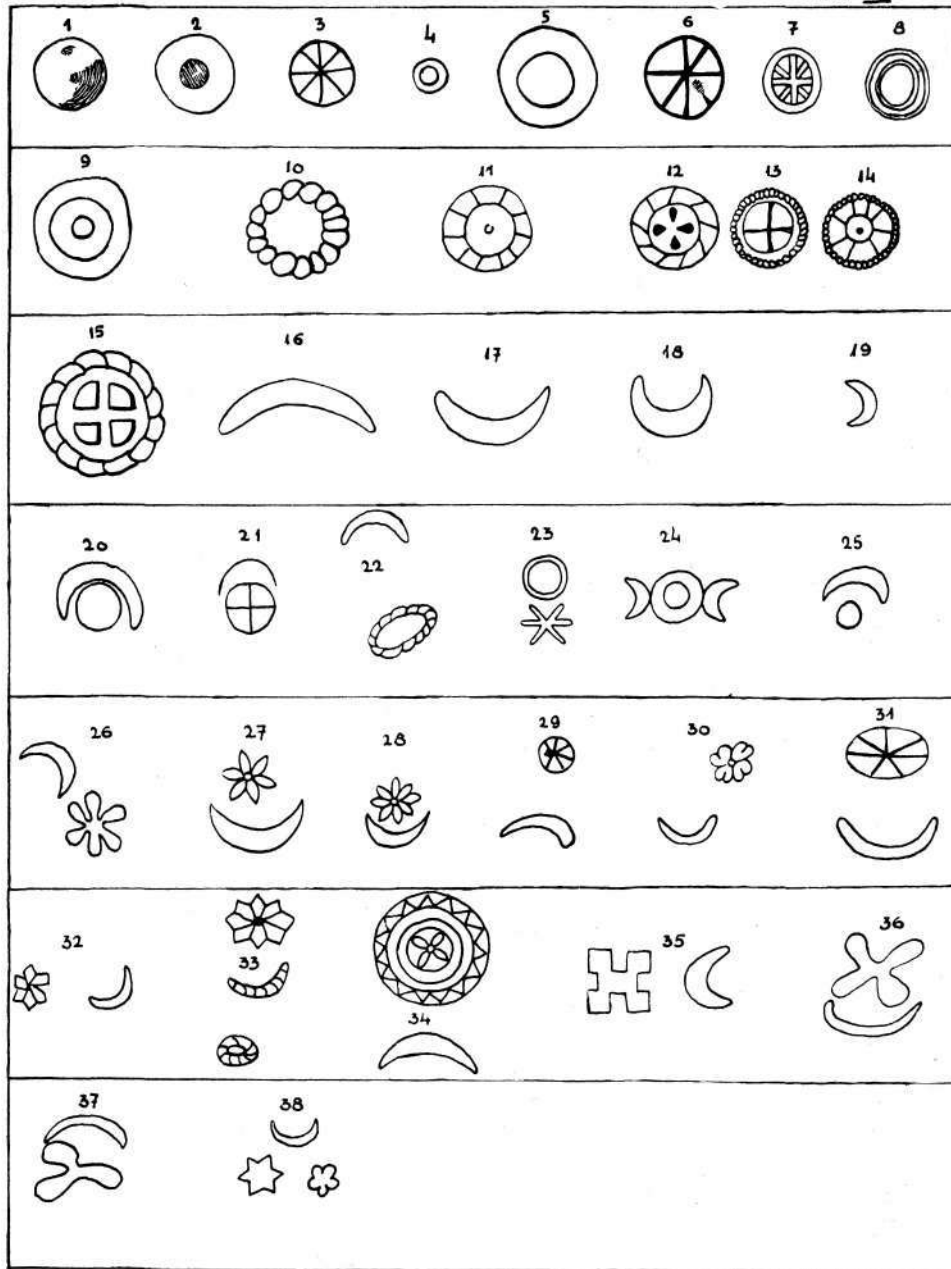
Pošto se solarni znaci pojavljuju i na najstarijim muslimanskim nišanima, mogu se oni smatrati nasljedem iz srednjovjekovne Bosne. Međutim, izgleda da ni polumjesec ni solarni znak nisu sve do danas nestali sa nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini. Oni se nađu i na vijek-dva starim katoličkim nadgrobnim spomenicima u okolini Travnika (v. sl. 13) te na pravoslavnim spomenicima iste starosti iz Sarajeva, koji su sada uzidani u kapelu na groblju. Negdje je to stari polumjesec sa kružnim solarnim znakom, a negdje su oba znaka okruglog oblika, kao što je to slučaj sa onima na pravoslavnom starom groblju u Sa-

Sl. 10 Spomenik iz Donjih Barica, ispod Čvrstnice Planine (sn. V. Čurčić)

Sl. 11 Noviji nadgrobnji spomenik iz okolice Livna (sn. M. Gavazzi)

TABLA IV

OBJAŠNJENJE UZ TAB. IV: 1 – Trnavica (Truhelka GZM VII 274, sl. 20); 2 – Lakat (Sergejevski u GZM 1948 Tab. II sl. 1); 3 – Bujakovina (Hornes, Din. Wanderungen, 325); 4 – Knežak (Sergejevski u GZM 1948 Tab. IV sl. 1); 5 – Gacko (P. Slijepčević, GZM 1928 T. I i Ludmer D. Sergejevski T. XX, sl. 45); 6 – Olovo (A. Benac, Olovo T. XXXII, sl. 50a); 7 – Šatorovići (Truhelka u GZM VII 354, musl. nišan); 8 – Hercegovina, lične bilj.; 9 – po Truhelki (GZM VII 354); 10 – Jusići – Zvornik lične bilješke; 11 – Gradina, Gacko (Truhelka u GZM VIII 327); 12 – Križevići (A. Benac, Olovo, T. XXXI, sl. 49); 13 – Hercegovina lične bilj. 14–19, 21, 22, 25, 29–33, 36, 37 oblast Širokog Brijega (A. Benac Šir. Brijeg 5a, 3, 10, 53,

9, 38, 52, 28, 15a, 17, 3); 15 – Knežak (Sergejevski u GZM 1948 Tab. I sl. 2, nišan); 16 – Travnik (P. Korošec u GZM 1952; 17 – Srebrenica (D. Sergejevski, Ludmer T. XII sl. 24); 18 – Osmaci – Zvornik, lična bilj.; 20 – Vukova Baština kod Skendervakufa (M. Karanović u GZM 1928, 135); 23 – Simiova Bileća (Truhelka u GZM VII 275, sl. 22); 24 – Podveležje (Solovjev u GZM 1948, 99); 26 – Milavići (Truhelka u GZM VI 9–5, sl. 5); 27 – Premilovo Polje kod Kalinovika (GZM II, 303); 28 – Vrljka (Carrara, biljež. sl. 52); 34 – kod Stoca (Truhelka u GZM 1914, 230); 35 – Glasinac (Fiala u Wiss. Mitth. BH II, 320); 38 – Carrara, bilježn. sl. 6.

Sl. 12 Sa spomenika iz Biskupije, kod Knina (sn. V. Čurčić)

rajevu. Kod Zvornika i danas se na mnogim, sasvim skorašnjim, spomenicima na pravoslavnim grobljima vide mjesec i zvijezde. Samo je zaboravljen razlog ove pojave: kažu da je to radi ljepote. Znak u obliku polukugle, koji je čest na srednjovjekovnim spomenicima, održao se i do našeg vremena na nadgrobnim spomenicima u mnogim krajevima stare Bosne. Ne ulazeći u pitanje kretanja stanovništva u turskom periodu, ipak ovim pojavama treba posvetiti priličnu pažnju.

Ove uporne pojave solarnih i lunarnih simbola na srednjovjekovnim spomenicima u Bosni zapazili su mnogi istraživači te su im priznali simbolični karakter, najčešće se ne udubljujući u porijeklo tih simbola. Wilke ih drži za simbole smrti i uskrснуća (Glasnik ZM 1924 str. 27). Za Hornesa su to viteški znaci (Mittelalterliche Grabdenkmaler in der Herzegowina str. 22). A. Benac kao i D. Sergejevski je evoluirao postepeno do shvatanja ovih znakova kao simbola (Radimlja, str. 31, Široki Brijeg, str. 42—45), te dopušta u njima i neke slovenske elemente. Paula Korošec (Glasnik ZM 1952 str. 375) uglavnom prima Wilkeovo shvatanje.

U ovom pitanju dosta je teško dati nešto određeno, jer je malo naroda na zemlji koji nisu prošli ili se još ne nalaze na onom stupnju razvitka religije na kome je obožavanje sunca i mjeseca sama osnova religije.* Tako se i za nas ne postavlja

* Solarni simboli u obliku koncentričnih krugova, ili samo kruga, poznati su još paleolitskim ljudima, a razvili su se naročito u bronzano doba. Ovo važi i za druge simbole ove vrste: svastiku, trokraku svastiku, itd. Oni se sreću u asirskoj umjetnosti, kod Etruščana, Ilira, u nordiskim krajevima, na grčkim slikanim vazama. Polumjesec se također javlja na grčkim vazama, uz slike babilonskih bogova, uz pretstavu feničanske božice Astarte, a u Evropi mnogo kod Kelta.

Ovi znaci poznati su i u kulturama koje jedva da su imale ikakve veze sa naprijed spomenutim područjem: na

toliko pitanje da li se ovdje radi o nekadašnjim religioznim simbolima, nego otkuda baš ti isti znaci i na stećcima.

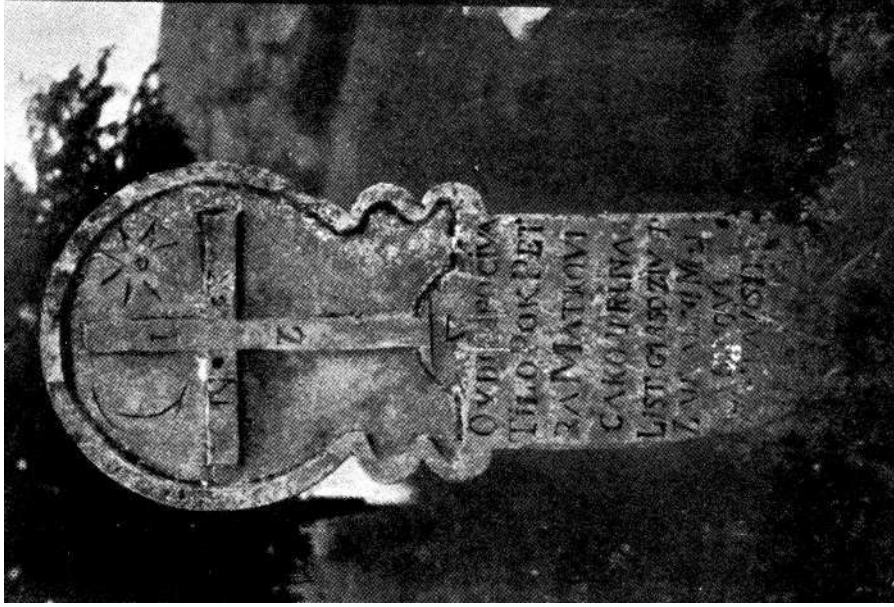
Prema onom što je poznato iz starijih izvora, van svake je sumnje ne samo obožavanje sunca i mjeseca u staroj slovenskoj religiji nego i postojanje jakih ostataka istih shvatanja i poslije primanja hrišćanstva, protiv kojih se zvanična crkva borila kroz čitav srednji vijek. U Nikonovskom ljetopisu govori se o Stefanu, episkopu Perma, koji: »živjašče posredi nevjernih čelovjek, ni boga znajušćih ni zakona vjedjašćih moljašćesja idolom solncu . . .« (Niederle, Život starych Slovanu, Dilu

Novoj Gvineji, kod urođeničkog stanovništva Srednje i Južne Amerike itd.

U velikoj većini oni su religioznog karaktera, simboli kulta mjeseca i sunca, tako raširenog u svoje vrijeme kod Indoevropljana. U Indu kultu mjesec je vrata neba, u Mani kultu-brod svjetlosti. Kod starih Grka on je naseljen dušama. Mjesec je gospodar ljudskog života, na njemu počivaju sjene heroja. U Mitrasovom kultu mjesec i sunce su glavni simboli ovog boga. Ovi simboli su postojali i u kultu Izide i Ozirisa, a u Kilikiji Selena i Helios su zaštitnici onih koji počivaju u grobu. U rimsko doba polumjesec je naročito čest na nadgrobnim stelama Panonije i Galije. Slični simboli solarnih i lunarnih božanstava poznati su i kod Kineza i drugih dalekoistočnih naroda (Cumont, Franz: Recherches sur le symbolisme funeraire des Romains, Paris 1942. str. 179—252; R. Furon, Manuel de prehistoire generale, Paris 1951, str. 247; M. Hornes, Urgeschichte der bildenden Kunst str. 92, 461, 498; Dechelette, Manuel d'archeologie prehistorique sv. II, 1502, sl. 688 sv. III, 373; S. Reinach, Repertoire des vases peintes grecques et etrusques, I br. 5, 91, 100, 129, 160 L'Art des origines a nos jours I, 33; Sovjetskaja etnografija 1952, II str. 181; E. Gonsemius, Etnographical Survey of the Miskito and Sumu Indians of Honduras and Nicaragua, Wash. 1932, 45; Roth, W. E. Additional Studies of the Arts, Crafts and Customs of the Guiana Indians, Wash. 1929 T. I i V; Spinden, Ancient civilisations of Mexico and Central America, New York, 1928 str. 54, 58, 142, 166, 185—6, 193, 200, 212, 241; Mead, Old civilisations of the Inca Land, New York 1932 str. 122).

Sl. 13 Spomenik iz Brajkovića, kod Travnika
(sn. D. Sergejevski)

Sl. 14 Spomenik iz Brajkovića, kod Travnika
(sn. D. Sergejevski)

II, sv. 1, v Praze 1916, str. 66). Slovo Joanna Zloustoga spominje slična vjerovanja: »I načaša žreti molniji i gromu i solncu i lunje« (Niederle, Isto djelo, str. 78). Zapovijest mitropolita Georgija prijeti onima koji poštuju mjesec: »Ašče kto cjelujet mjesjac, da budet proklat« (Niederle, isto djelo, str. 78). Čak početkom 16 vijeka novgorodski i pskovski arhiepiskop Makarije javlja caru Ivanu Groznom o nekim svojim vjernicima: »Sut že skvjerni molbišča ih ljes i kamenje, rijeki i blata, istočnjiki i gori i holmi, solnee i mjesjac i zvjozdi« (Niederle, isto djelo str. 28). Ovo su, doduše, fakti koji se odnose na istočne Slovence, ponekad samo djelomično, ali ima mnogo sličnih pojava i kod zapadnih Slovena, a i na jugu. U dokumentu o osnivanju zagrebačke biskupije, krajem 11 vijeka, od strane kralja Ladislava, kaže se da je tome cilj da se »privedu na put istine« oni koje je »zabluda idolopoklonstva otuđila od štovanja pravog boga«. Šišić smatra da je kod tamošnjeg stanovništva vjera bila zapuštena i sa mnogo prethrišćanskih shvatanja (F. Šišić, Povijest Hrvata 1925, str. 616, 619). A kakva bi ta shvatanja mogla i biti nego stara slovenska? Ovo kao da potvrđuje i jedan glagoljski ispovjednik iz 1442 koji direktno govori o poštivanju sunca i mjeseca u našim krajevima: »ako li bi se klanal suncu ale mesecu ali inomu stvoreniju i činil molitvu, ki to čini sagreša samrtno« (Jireček, Istorija Srba, I, str. 120). Izgleda da su svi slovenski narodi teško napuštali stara gladišta o svijetu, budući izvjesno vrijeme napola hrišćani, kako baš Ljutiće i zove jedan izvor iz 12 stoljeća (Niederle, Isto djelo str. 275). Tek postepeno su jačala crkvena gladišta.

Tragova solarnog kulta ima i u našoj narodnoj pjesmi. U jednoj se sunce izjednačuje sa bogom (božićem):

*Granu sunce iza brda
Veselo, veselo
Nije sunce, nego Božo
Koledo, koledo*

(Vuk, Narodne pjesme, knj. V str. 145, st. 1—2).

U drugoj je opet božić povezan sa suncem:

*Božić ide uz ulicu te se veseli
Pred njim ide žarko sunce te mu svijetli*
(Vuk, Narodne pjesme, knj. V str. 164 st. 15).

Među ostalim božićnim običajima, do zadnjeg rata bio je, a možda postoji i danas, jedan običaj u sjevernoj Bosni da se oko tih praznika ispeku šuplji kruhovi, u obliku kružnog vijenca, te bi se s njima vraćalo oko stoke. U Dubrovniku su ranije oko praznika mijesili za goste kruh u obliku polumjeseca (Vuk, Život i običaji naroda srpskog, str. 5). U nekim našim krajevima doskora se pucalo da se pomogne suncu za vrijeme pomračenja, baš onako kako i danas čine neki stanovnici srednje Amerike. (Vuk, Rječnik, pod »pomrčati«). Slično se

vjerovalo i o mjesecu još u 16 vijeku (Rad JA-ZU LXXXVII, str. 145—148). U nekim krajevima Poljske i do danas se zadržao srednjevjekovni običaj da se klekne prema mladom mjesecu i čita molitva (Kostrzewski, Les origines de la civilisation polonaise, str. 414—415). I danas u našem narodu mnogi poslovi rade se uz mlad mjesec, bar se započinju, jer inače ne bi bili uspješni (M. Filipović u Glasniku ZM 1952 str. 360). Ovi primjeri, ma da ne uvijek među sobom u vezi, govore o jakim ostacima solarno-lunarnog kulta i poslije srednjeg vijeka u našim krajevima kao i kod drugih slovenskih naroda.

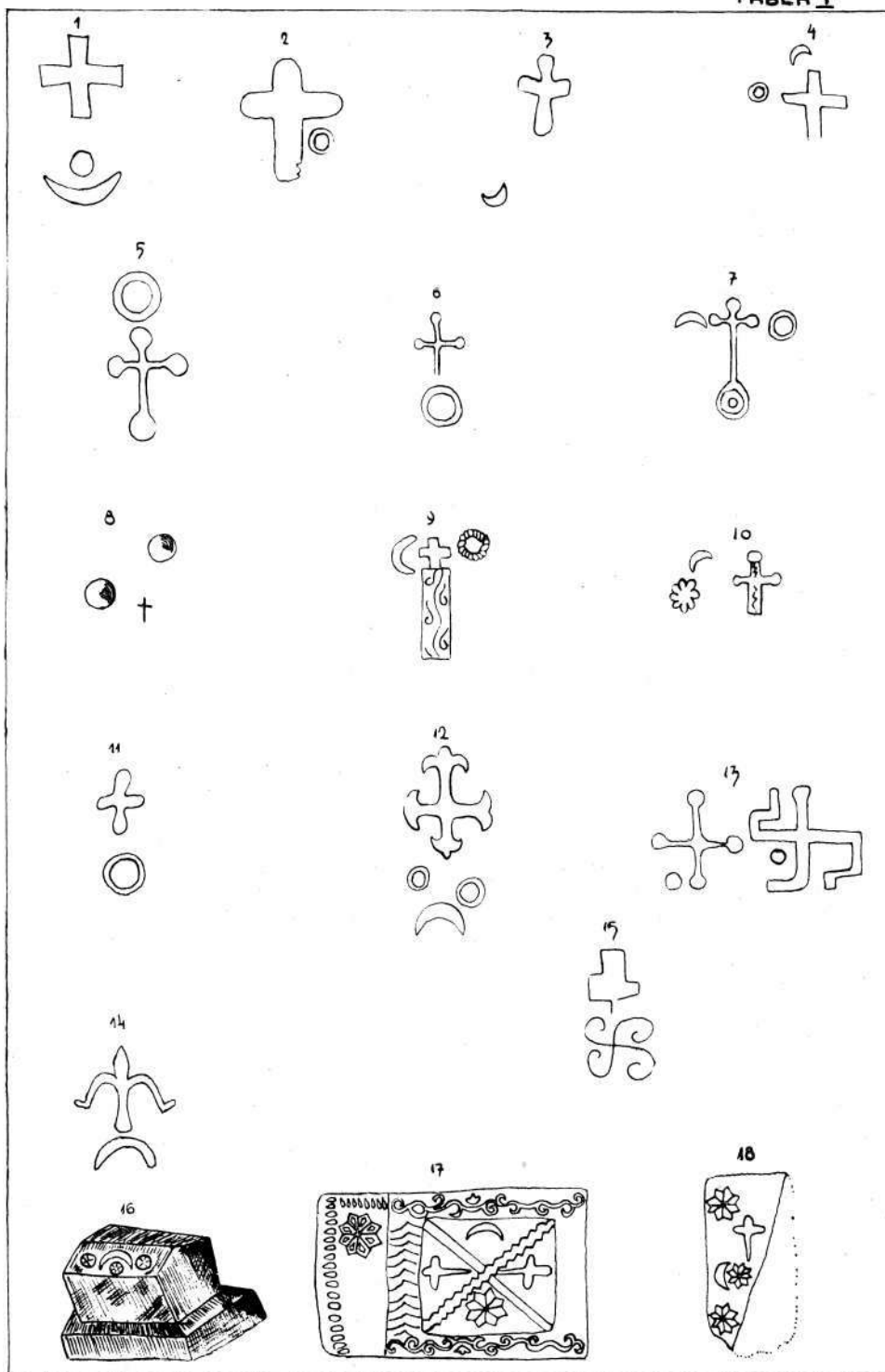
Ovdje je važno dodati da je i u drugim, okolnim, zemljama u srednjem vijeku dosta česta pojava solarnih i lunarnih simbola uz znak krsta. Već u nekim rukopisima iz ranog srednjeg vijeka u slikama raspeća pojavljuju se više krsta dva kružna znaka, vjerovatno sunca i mjeseca (Lexicon fur Theologie und Kirche VI, 248). Solarni znak nađe se i na merovinškim sarkofazima i za njih neki autori drže da su emblematskog i talismanskog karaktera (M. Durand-Lefebvre, Les sarcephages merovingiens de Paris, Cahiers archeologiques VI Paris, 1952, Tab. XLI), te da su sasvim ortodoksnog karaktera jer se baziraju na pojedinim religioznim spisima. (Geneza I, 14: Fiat luminaria in firmamento coeli; ili Jovan I, 9: Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum). Ovi znaci često se pojavljuju u romaničkim djelima, naročito gdje su predstavljani Hristos ili raspeće. (M. Durand-Lefebvre, Art Gallo-Romain et sculpture romane, Paris 1937, str. 164—5).

Izgleda pak da se ovdje radi i o lokalnim »paganskim« vjerovanjima što, možda, potvrđuje pojava takozvanog kola sreće u crkvama na Zapadu, koje je poznato u 10 vijeku, a u nekim crkvama ostalo je i do danas. U bretanjskim crkvama poštovan je izvjesni Saint of the Wheel. Na određene dane iskazivano je poštovanje svecu okretanjem kola i prilaganjem manje sume novca. Sličan je točak bio i u hramu Apolona u Delfima, što dosta jasno govori o njegovom porijeklu (Leach, Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend, New York, II, 173).

Sličnih primjera ima i u jugoslovenskim krajevima za pojavu simbola o kojima je riječ. Na jednom starohrvatskom arhitektonskom detalju u Arheološkom muzeju u Splitu također se s gornje strane krsta nalaze dva kružna ukrasa, koji samostalno lebde više njega (Strzygovski, Starohrvatska umjetnost, str. 167, sl. 89). Na jednoj slici raspeća u Dečanima dati su i slični znaci (D. Bošković, V. Petković Manastir Dečani II 30, sl. 89).

Kasnije i jedan i drugi znak postaju sastavni dio mnogih plemićkih grbova u zapadnoj Evropi. Postojanje ovih simbola u hrišćanskoj umjetnosti vjerovatno je posljedica one biblijske priče o pomra-

TABLA V

OBJAŠNJENJA SLIKA UZ TABLU V: 1 — iz Hercegovine (po Ćurčiću); 2 — Stupari (Sergejevski u GZM 1941, 100); 3 — Široki Brijeg (A. Benac) T. II sl. 4; 4 — iz okolice Livna-Vidoševići (po Ćurčiću); 5 — Nevesinjsko Polje (Sergejevski u GZM 1948 Tab. II); 6 — Simiova (Truhelka u GZM VII 277, sl. 13); 7 — Nevesinjsko Polje (Sergejevski u GZM 1948, T. II); 8 — od Vrljke (Carrara,

bilježnica, sl. 36); 9 — okolica Ljubuškog (po Ćurčiću); 10 — Vrljka (Carrara, bilj. sl. 3); 11 — Vrljka (Carrara, bilj. sl. 53); 12 — Neves. Polje (Sergejevski GZM 1948 Tab. III); 13 — Glamočko Polje (Mandić, GZM 1930); 14 — Od Knina (po Ćurčiću); 15 — Hadžići (po Mazaliću GZM 1942, 205); 16 — Zubanj (Hornes, Din Wanderungen, 256); 17 i 18 — Vrljka (Carrara, bilj. sl. 39 i 7). P

čenju kada je Isus umirao na Golgoti ili nekih drugih elemenata solarnog kulta, koji čini značajne osnove hrišćanstva. Isto tako, vjerovatan je i uticaj iz ranije religije tih naroda, od kojih su gotovo svi imali u svom prethrišćanskom panteonu solarna i lunarna božanstva.

Uvažavajući prethodne primjere, moglo bi se pretpostaviti da je porijeklo pretstava sunca i polumjeseca i na stećcima iste prirode. Mada se ti simboli nekada i javljaju na heraldičkim štitovima, to je morao biti tek početak novog običaja, jer se većina javlja samostalno; što govori da su oni poštovani prije nego što su stigli i na štitove. Kasnija česta pojava ovih simbola u falsifikatima bosanskih grbova, koje A. Solovjev pripisuje ambiciji izdanaka plemićke porodice Ohmućevića, prije je dokaz o osobitom poštivanju ovih simbola u srednjovjekovnoj Bosni i o odjeku toga poštovanja u falsifiaktima nego i za šta drugo, jer se na bosanskim novcima i pečatima gotovo ne susreću, a morali bi da se nalaze u velikom broju, da je tačna gornja pretpostavka.

Stojan Novaković (Heraldički običaji u Srba u primjeni i književnosti, Godišnjica N. Čupića, VI, 1) ističe da »zvijezda i polumjesec u našim krajevima imaju neku tradicionalnu uobičajenost kojoj se značenje danas ne zna«. On ističe da se vijenac, polumjesec i zvijezda, koji su tako česti na stećcima, mogu naći kao omiljen ornament na odjeći narodnog tipa te na kapuljačama koje se upotrebljavaju za nevremena. Sunce, čak s natpisom 'slnce' bilo je pretstavljeno na jednom starom crkvenom barjaku iz Morovića. A. Solovjev daje primjere iz naših zapadnijih krajeva: znaci o kojima je riječ pojavljuju se na »bagatinima« Slavonije iz 13 vijeka, na pečatu otoka Raba iz istog doba, na najstarijim grbovima gradova Zagreba, Ostrošca, Križevaca, Varaždina, te na pečatima nekih hrvatskih i međumurskih plemića (Glasnik (skopskog naučnog društva XII, str. 101). Zbog toga postaje još čudnije što ovih znakova nema više na novcima i pogotovo na pečatima u srednjovjekovnoj Bosni, mada, prema A. Solovjevu, u spomenutoj radnji, Kačić-Miošić ovako opisuje »bosansku armu«: »jedan štit i na njemu polmisa i jedna zvizda«. Može se zaključiti da je razlog pojave ovih znakova na stećcima zaista udaljen od heraldičkog.

Izgleda da ovo potvrđuju i neke pojave na samim stećcima. Prije svega pojava kombiniranja ovih znakova s krstovima; nešto slično kao i spomenuti primjeri iz drugih hrišćanskih zemalja u isto vrijeme. Za ovu pretpostavku govorili bi i primjeri o jakim preostacima solarno-lunarnog kulta kod našeg svijeta. Ima par slučajeva koji za ovo govore upravo napadno. Na jednom srednjovjekovnom spomeniku kod Hadžića urezan je krst ispod koga se nalazi, svastika, vezana s njim jednom prugom. (Tab. V sl. 15). I nehotice čovjek dolazi na pomisao da je to možda dokaz da čak ni stari solarni

simbol u obliku svastike nije bio zaboravljen i da je ovdje urezan uz krst, kao i neki solarni kružni znaci na drugim spomenicima, ili mjesto njih. Na jednom spomeniku sa Glasinca solarni znak je, ovaj put uz polumjesec, pretstavljen sa svastikom drugog tipa, vjerovatno vrlo starog, jer sličnih ima i u umjetnosti nekih afričkih plemena (Tab. IV sl. 35). Sličan slučaj, mada manje jasan, je i sa jednim spomenikom u okolici Srebrenice (D. Sergejevski, Ludmer Tab. XLIII, sl. 94). Na nekim spomenicima u okolici Širokog Brijega polumjesec je kombiniran s jednim trokrakim znakom, koji je, možda, jedna derivacija od trokrake svastike (A. Benac, Široki Brijeg, T 1, sl. 1). Na jednom stećku s Radimlje, s oba zabata, samostalno, data je grupa znakova koji pretstavljaju čitav arsenal solarno lunarnih simbola (Sl. 15a i b). Pored hrišćanskog grozda, tu je znak u obliku X, koji može da pretstavlja i solarni simbol i t. zv. Andrijin krst, zatim običniji solarni znak u obliku kružnog vijenca u reljefu, dva povezana znaka koji mnogo liče na polumjesec, te nekoliko puta, uspravno postavljene, izlomljene crte — možda simboli munje. Ovdje se skoro nehotice sjetimo Divkovićevih »Govorenja svarhu evanġelija priko godine« s početka 17 vijeka, gdje se Ilija »prorok« naziva prvim zaštitnikom svega kraljevstva bosanskoga i upoređuje sa suncem (str. 39, 42, 43).

Kada se uzme u obzir naturalistički i primitivni karakter bosanske srednjovjekovne umjetnosti, onda se može na prednju grupu prije gledati kao na hieroglifski zabilježeno jedno narodno vjerovanje o suncu i mjesecu, nego na heraldičke znake. Tim više, što bi u tom slučaju gotovo svi bosanski plemići imali samo ove heraldičke znake u začecima svojih grbova. Razumije se, to je prije svega ukrašavanje ukrasima kojima se pridavao poseban značaj, a ne svjesni jeretički stav.

Prethodni primjeri, bar zasad, navode nas na sljedeće zaključke: Prvo, da su solarno-lunarni simboli imali religiozni karakter na stećcima i da su se formirali pod zajedničkim uticajima starih slovenskih vjerovanja i hrišćanskih religioznih shvatanja, te da u njima nema ništa jeretičko. Njihova je veza sa znakom krsta nedvojbeno, te se mogu pretpostaviti kao znaci za koje se vjerovalo da imaju istu simboličnu vrijednost. Ovome u prilog govori i pojava sunca i mjeseca na novijim spomenicima kod Travnika (Sl. 14). Drugo, da je solarni znak imao istu vrijednost i bio isto tako omiljen kao i polumjesec, te da su oni imali istu ulogu, jer se vrlo često pojavljuju zajedno, na jedan gotovo tipski način. Zbog toga i razloge njihove pojave na spomenicima treba proučavati zajednički, u međusobnoj vezi.

Za ovakav njihov karakter govori, pored ostalog, i činjenica da su do skorih dana zadržali svoje mjesto na nadgrobnim spomenicima, mada, možda, i iz promijenjenih razloga. Ipak, njihovo vezivanje

Sl. 15a i b Ornamenti sa stećaka iz Radimlje (Klišei Zem. Muzeja u Sarajevu, iz radnje A. Benca Radimlja, sl. 26,27)

samo za posmrtni kult ne bi bilo potpuno pravilno, jer oni očigledno imaju širi religiozni karakter.

Na kraju treba naglasiti da se ovdje radi o primjerima sa ukrašenih stećaka, koji uglavnom spadaju u zadnje stoljeće bosanske samostalnosti, te da se i predloženi zaključci odnose na to vrijeme. S druge strane, kada je riječ o solarno-lunarnim simbolima i oblicima antropomorfnih krstova, tre-

ba naglasiti da su ovi simboli i znaci, vrlo slični nekim (kupreškim) oblicima antropomorfnog krsta, vrlo česta pojava na novcima nekih mađarskih vladara, naročito od Gejze II do Ljudevita I, te da postoji mogućnost utjecaja na formiranje nekih antropomorfnih oblika krstova i na pojavu solarno-lunarnih simbola na stećcima i s te strane.

RÉSUMÉ

L'auteur s'occupe de l'apparition de la croix et des symboles solaires et lunaires sur les monuments funéraires du moyen âge en Bosnie. A l'encontre des assertions des anciens chercheurs, il constate que la croix se trouve souvent taillée sur ces monuments. Elle y apparaît dans des formes multiples, semblables aux formes de la croix dans les pays occidentaux vers la fin du moyen âge. On distingue sur ces tableaux trois espèces principales de la croix: la croix simple, celle ornée et la croix vivante ou la croix de crucifixion. Comme on trouve parfois sur le même monument la croix anthropomorphe auprès de celle ordinaire, on en conclut que ce fait réfute les suppositions antérieures selon lesquelles la croix ordinaire était adorée dans la Bosnie moyenâgeuse par les croyants orthodoxes, pendant que les hérétiques »bogomil« adoraient l'autre croix. Le grand nombre de formes dans lesquelles cette croix apparaît sur les tombeaux nous en dit long sur son adoration, et la ressemblance avec les formes orthodoxes de la croix de l'époque montre que la religion en Bosnie était bien moins hérétique de ce qu'on en pense communément. Il en resta, dans quelques régions de Bosnie, le coutume de décoration — parfois curieuse — de la croix, d'installation des tombeaux funéraires anthropomorphes, ainsi que celui d'apposition de la croix anthropomorphe sur certains monuments.

Ce sont les symboles du soleil et du croissant qui apparaissent, auprès des formes variées de la croix, le plus sou-

vent sur les anciens tombeaux funéraires de Bosnie. Le plus souvent ils se trouvent ensemble ou en combinaison avec les croix. Il est évident que ce ne sont pas de simples ornements, étant dans bien des cas les uniques signes sur certains monuments. On les trouve rarement sur les écus de ces mêmes tombeaux; leur rôle héraldique n'est pas encore éclairé. Comme ils sont bien fréquents en combinaison avec la croix ou comme des symboles autonomes sur les monuments, et que les symboles solaires de façon différente apparaissent ou seuls ou avec le croissant en proportion égale et presque partout où l'on trouve des »stetchak« — tout cela indique plutôt une fonction religieuse que héraldique de ces symboles. On ne saurait les considérer comme des preuves d'héréticité des Bosniaques de l'époque, car il y a des apparitions semblables dans quelques pays occidentaux avant l'hérésie bogomile. Il s'y agit probablement des anciens symboles religieux qui ont survécu l'acceptation de la nouvelle religion (le christianisme), car même de nos temps les paysans de Bosnie tiennent le soleil et la lune dans un honneur tout spécial.

L'auteur limite ses conclusions aux derniers cent ans de l'indépendance de Bosnie, car c'était l'époque de la floraison des »stetchak« taillés et ornés.

DŽAMIJA NA USTIKOLINI

LA MOSQUEE DE USTIKOLINA

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture izvršio je nedavno konzervaciju stare džamije na Ustikolini. Obzirom na svoju arhitektonsku i umjetničku vrijednost ovaj spomenik kulture zaista je zavrijedio da se obnovi i zaštititi. S druge strane postoji vrlo stara i dosta popularna narodna tra-

dicija da je džamija na Ustikolini najstarija džamija u Bosni.

U vezi s tim mi ćemo pokušati da ovdje iznesemo ono što se na osnovu vrlo oskudnih istorijskih podataka može o tome reći.

I

Ustikolina leži na glavnom putu Goražde-Foča, na lijevoj obali Drine. Ime je dobila po rijeci Kolina koja tu utiče u Drinu (ušće Koline = Ustikolina). Danas je Ustikolina selo, a nekada je bila, pričaju, varošica značajnija od Foče.

Prvi spomen ovog mjesta nalazimo u Kronici Popa Dukljanina, gdje se kaže da je Časlav godine 895—896 na Cvilinskom Polju kod Ustikoline potukao Mađare.¹ Godine 1399 u Ustikolini se nalazi jedna dubrovačka kolonija u kojoj je Micholo Juroenich imenovan posebnim konzulom, a 1413 godine u Ustikolini se spominje carinarnica. Toga vremena ona je u posjedu kneza Pavla Radinovića. Kasnije (1427) Ustikolina pripada Radoslavu Pavloviću, koju on drži još i 1441 godine. Toga vremena ona ima i svoga kneza, Đurđa.² Veći broj srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u okolini Ustikoline svjedoči nam da je ovaj kraj u to doba bio prilično naseljen.

Nije poznat tačan datum kada su Turci osvojili Ustikolinu i okolna mjesta, ali je to bilo svakako uskoro poslije 1441, kada se posljednji puta spominje u poznatim izvorima kao posjed porodice Pavlovića.

U Ustikolini i njenoj okolini sačuvalo se nekoliko nekropola sa većim brojem muslimanskih nadgrobnih spomenika XV vijeka ili, kako ih narodna predaja naziva, »šehitskih nišana«. Jedna

takva nekropola nalazi se na Jošanici kod Cvilinskog Polja, a druga kojih 5—6 km sjeverno od Ustikoline na Presjeci. Nišani ovih nekropola su veoma interesantni po svojim dimenzijama, formi, a naročito po heraldičkim i drugim ornamentalnim znakovima. Tu vidimo isklesane lukove, strijele, polumjesece, štapove, sjekire, zastave, polulopte i dr. Na jednom takvom nišanu nekropole na Jošanici pored sablje i štapa isklesan je s jedne strane nakovanj i čekić što je, koliko je meni poznato, jedinstven primjer u Bosni i Hercegovini na spomenicima ove vrste. Osim toga karakteristična su i dva spomenika četverokutne osnovice (45X30 cm) sa piramidalnim završecima, na njima je isklesana sablja (tubasta), više nje ruka (do lakta) i pored toga polulopta.

Podaci o Ustikolini u tursko doba sasvim su oskudni. Skoro jedini podatak imamo od turskog putopisca Evlija Čelebije koji je ovuda prošao 1664 godine. On o Ustikolini kaže:

»Ustikolina je vojvodaluk paše hercegovačkog sandžaka. To je kadiluk od 80 akči koji pripada Foči i koji je kao neznatan arpaluk dodijeljen fočanskom muftiji. Tu nema čehaje, kadije ni drugih odličnika. (Ova) kasaba na obali rijeke ima 176 kamenom pokrivenih kuća jednu džamiju, jedan mesdžid, jedan hamam, jednu tekiju, jedan han, desetak dućana i mnoštvo vinograda. Ranije se ovdje preko rijeke Drine nalazio drveni most.«³

Od svih objekata, koje nam Evlija nabroja na Ustikolini, do danas nam se jedino sačuvala džamija.

¹ Dr. Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, str. 145.

² Dr. M. Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, Glas SKA CLXXXII 1940, str. 241; Dr. J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, str. 119.

³ *Sajhatnama Evlije Čelebije*, sv. VI str. 435—436

Džamija na Ustikolini je kako sa istoriske tako i sa arhitektonske strane važan i zanimljiv spomenik kulture. Ne zna se tačan datum postanka kao ni ime osnivača ove džamije. Nije nam se sačuvala njezina zakladnica, niti postoji ikakav pisani dokumenat o tome.

Jedino postoji narodna predaja koja kaže da je džamija na Ustikolini najstarija džamija u Bosni i Hercegovini i da ju je sagradio Turhan Emin-beg. Obzirom na to da su Turci vrlo rano zauzeli ove krajeve, u njima bi baš trebalo i tražiti najstarije građevine iz turskog doba. Prema tome, ta bi predaja mogla imati svoga osnova.

Do danas se u dva maha pokušavalo riješiti pitanje datuma gradnje i imena osnivača džamije na Ustikolini, i to oba puta na osnovi nišana s natpisom, koji se nalazi na spomenutoj šehitskoj nekropoli na Presjeci.

Prvi je M. Zarzycki u svom radu »Varošica Ustikolina« objavio dio natpisa sa spomenutog prelomljenog nišana na Presjeci. Tu je donesen ovakav tekst: » . . . Emiri livai herceg. . . sene tisa ve sitine. Kad intekalel-merhumu ibni. . .« Kako vidimo, u tome natpisu nedostaje ime pokojnika i njegova oca, jer su uslijed preloma nišana nestali, a od datuma manjka upravo onaj dio koji označava stotice godina. Da bi dokazao da se ovaj natpis odnosi na Turhan Emin-bega, Zarzycki kaže, da mu je Muhamed beg Čengić pripovijedao kako je on oko 1850 godine na tom nišanu, dok je još bio čitav pročitao »Turhan Emin« a godinu »869« (= 1446). Na osnovi toga Zarzycki kaže da je džamija na Ustikolini sagrađena između 866–869 (=1463 1466).⁴

Kasnije O. Zuhrić pišući o džamiji na Ustikolini kaže, da su fočanski kadija Mulabdić i muderis Hfz. Hamid Muftić još prije 1896 godine pročitali na nišanu na Presjeci da je Turhan Emin-beg poginuo 852 (=1446) godine; Zatim da je prema tradiciji poznato da je on sagradio džamiju na Ustikolini u onoj godini u kojoj je poginuo. Na osnovu toga navodnog čitanja Muftić je sastavio tekst natpisa, koji je potom prepisan na limenu ploču i stavljen u džamiju. Ploča s natpisom je nestala u prošlom ratu, ali se sačuvaio njezin prepis u kome čitamo da je džamiju na Ustikolini sagradio Turhan Emin-beg godine 852 (= 1446).⁵

Prilikom pregleda i proučavanja nadgrobnih spomenika na Presjeci našao sam i dio nišana

⁴ M. Zarzycki, Varošica Ustikolina, GZM III 1891, str. 212.

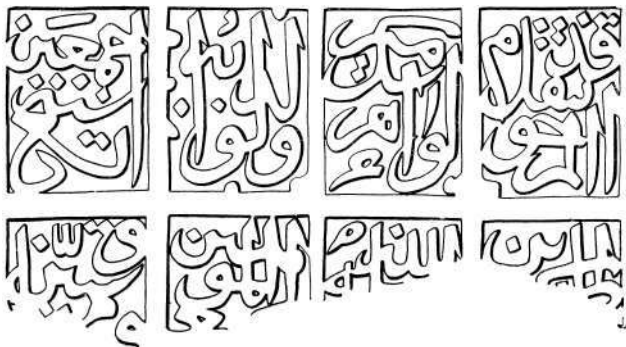
⁵ O. Zuhrić, Najstarija džamija u Bosni, Novi Behar IV 1930/31, str. 331.

Sl. 1 Džamija na Ustikolini prije konzervatorskog zahvata (snim. prije 1941 g.)

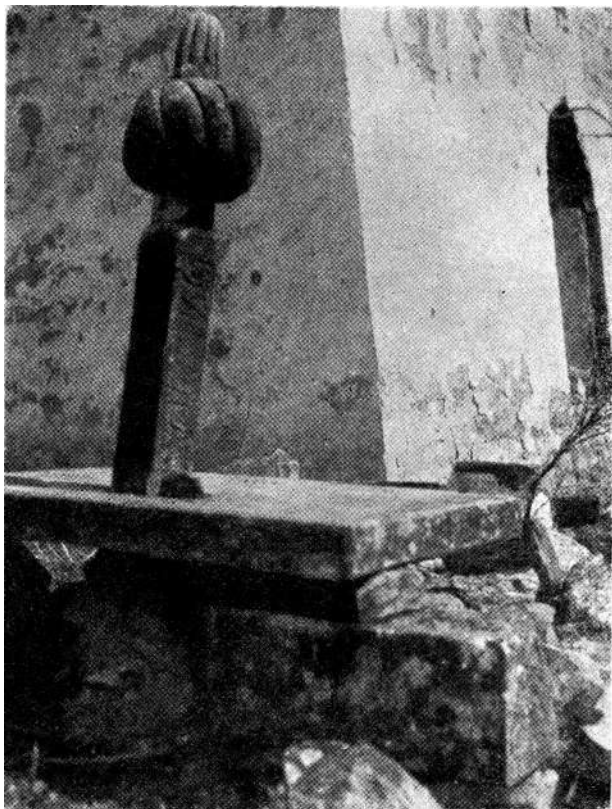
Sl. 2 Džamija na Ustikolini nakon demoliranja. (Snim. A. Bejtović, 1943)

Sl. 3 Nišan »Turhan Eminbega« na Presjeci (Snim. M. Mujezinović 1953 g.)

Sl. 4 Faksimil natpisa na nišanu »Turhan Eminbega« na Presjeci

s natpisom, čiji je prepis objavio Zarzycki. Nadao sam se da ću pri tome uspjeti pronaći i ostale dijelove natpisa, ali mi to pored svih nastojanja nije uspjelo.

Tekst sačuvanog dijela natpisa prema mome čitanju glasi:

»Kad intekalel merhumu T(urhan, . . . beg) ibni . . . emiri livai hersek (gafere)lahu lehu v' livalidejhi ve lilmuminine edžmeine. Senete tisa ve sittine ve (tisamietin).«

A to u prevodu znači:

»Preselio je pokojni T(ruhan . . . beg) sin . . . hercegovački sandžak-beg. Neka bog (oprosti grijeh) njemu, njegovim roditeljima i svim vjernicima, (devet stotina) šezdeset i devete.«

Iz priloženog faksimila vidimo da je zaista ime pokojnika u ovom natpisu moglo glasiti »Turhan«. To zaključujemo na osnovi početnog slova toga imena (»t«), koje se jasno vidi u natpisu.

Što se tiče datuma smrti pokojnika u ovom natpisu, mislim, da nikako nije mogla stajati godina 869 nego 969 (= 1561/62). Evo zašto: Prije svega nišan na kome se nalazi ovaj natpis tipični je primjer nadgrobnih spomenika XVI vijeka. Naime, izrađen je od kristala kamena sa kvadratičnom osnovicom (16X16 cm) i sa srazmjerno dosta velikim i precizno klesanim sarukom. Dalje, natpis na tome nišanu sastavljen je na arapskom jeziku u prozi i ispisan sulus-pismom na osam četvornih polja sa sve četiri strane uzglavnog nišana. Prema tome, jezik, stilizacija i raspored natpisa potpuno odgovara natpisima na nišanima iz XVI vijeka. I najzad najjači argumenat da u ovome natpisu na nadgrobnom spomeniku Turhan Emin-bega nije mogla stajati godina 869/1465 jeste to, što se u tome istome natpisu za pokojnika kaže da je bio »emiri livai Hersek«, t. j. sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka. To je mjesto u natpisu sasvim jasno. Poznato je, međutim da je hercegovački sandžak osnovan tek 1470 godine. Dotle je turskom Hercegovinom upravljao vojvoda Ahmed (1466—1470). Osim toga poznate su nam sve vojvode odnosno sandžakbezi hercegovački iz XV i početka XVI vijeka, i među njima nema nikakvog Turham Emin-bega niti drugog kome bi početno slovo u imenu bilo T. Na osnovi svega toga jasno je da ovaj natpis potječe iz 969, a nikako iz 869/1465 g.

O ovome hercegovačkom sandžakbegu nemamo nikakvih drugih podataka. Jedino na temelju toga,

Sl. 5 Grob Seferage, s. Jusufova iz XVI v. u haremu džamije na Ustikolini (snimak M. Mujezinović 1953 g.)

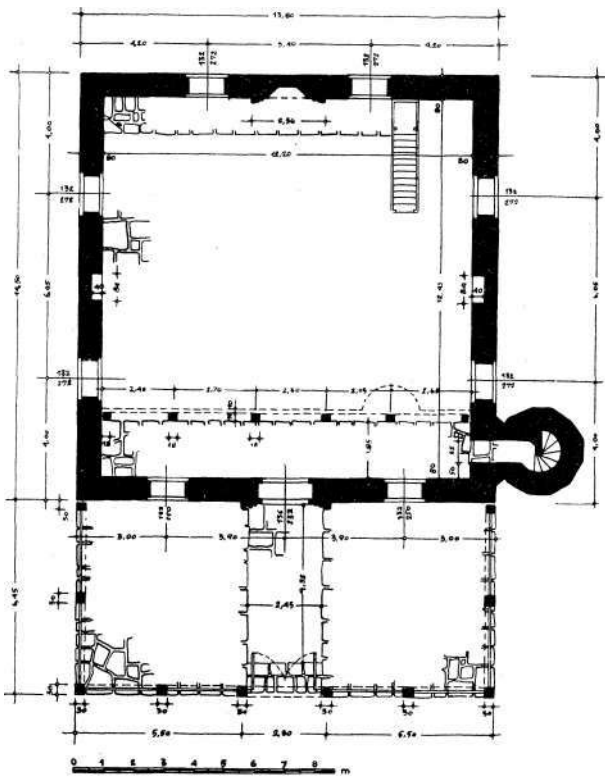
Sl. 6 Unutrašnjost džamije na Ustikolini prije konzervatorskog zahvata (snim. M. Mujezinović 1953 g.)

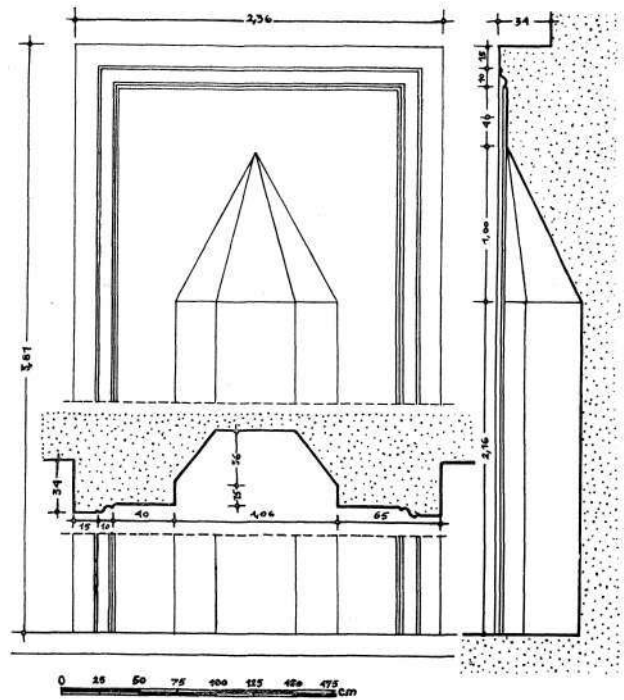
Sl. 7 Detalj džamije, unutarnji izgled ulaza prije konzervatorskog zahvata (snim. M. Mujezinović 1953 g.)

Sl. 8 Minber džamije na Ustikolini prije konzervatorskog zahvata. (Snim. M. Mujezinović 1953)

Sl. 9 Tlocrt džamije na Ustikolini
(nacr. ing. E. Dimitrijević)

Sl.10 Detalj mihraba (nacr. ing. E. Dimitrijević, 1953)

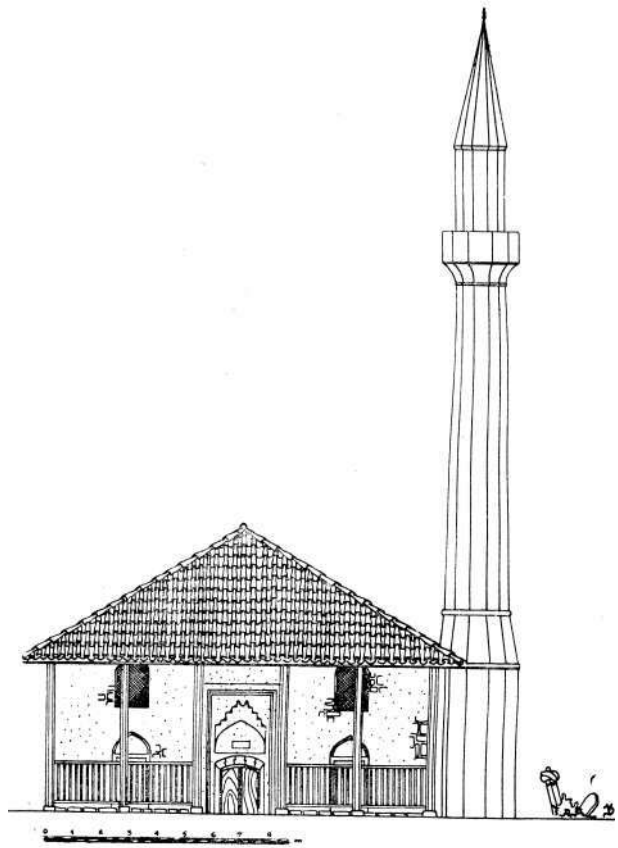
Sl. 11 Džamija na Ustikolini — uzdužni presjek
(nacr. ing. E. Dimitrijević, 1953)

što je on pokopan na Presjeci, možemo pretpostaviti da je rodom iz tih krajeva. U vezi s tim napominjemo da još i danas postoje pod selom Žešćem ostaci jedne kule za koje narod tvrdi da su to temelji Turhan Emin-begova dvorca.

Sada se postavlja pitanje kako dovesti u vezu narodnu predaju koja tvrdi da je džamija na Ustikolini najstarija džamija u Bosni i Hercegovini sa ovim Turhan Emin-begom, za koga tradicija kaže da je osnivač te džamije. Na osnovi izloženog jasno je da ovu džamiju, ako je to najstarija džamija, nije mogao sagraditi ovaj Turhan-beg, jer je on umro 1561/62 godine. Mislim da se narodna tradicija može izmiriti sa istoriskim činjenicama tako, da je neko ranije podigao ovu džamiju, pa je ime Turhanovo potisnulo u zaborav ime pravog osnivača džamije.

Što se tiče rekonstrukcije natpisa na toj džamiji, kojeg je izradio Mulabdić odnosno Muftić, ona se mora proglasiti neuspjelom, jer kako smo vidjeli, na natpisu na nišanu nije mogla biti napisana 869 godina. Osim toga oni u natpisu na Presjeci nisu mogli pročitati da je Turhan Emin beg poginuo i da je u istoj toj godini sagradio džamiju. Postavljanje limene ploče s natpisom zasniva se svakako na netačnim obavještenjima.

Oko džamije na Ustikolini sa tri strane njezine nalazi se groblje sa kojih 50 nadgrobnih spomenika. Među ovima se od strane mihraba nalaze dva veća sarkofaga sa tipičnim nišanima iz XVI vijeka. Jedan od tih nišana, prema natpisu koji se na njem nalazi, označuje grob *Seferage sina Jusufova*, koji je umro 977/1569.⁶ Na nišanu drugog groba piše samo »La ilahe ilelah Muhamedun resululah« = Samo je Alah bog, a Muhamed je božiji poslanik. Ostali nišani u ovom groblju su iz novijeg vremena i bez kakve osobite umjetničke vrijednosti. Pored toga pri vrhu groblja, kojih 10 m istočno od džamije, nalazi se u dosta ruševnom stanju od kamena zidano i vrlo nisko turbe sa dva sarkofaga, na čijim nišanima nema natpisa. Tu je pokopan

Sl. 12 Fasada džamije na Ustikolini
(nacrt ing. E. Dimitrijević, 1953)

Kadri Alaj beg Čengić, osnivač ustikolinskog ogranka porodice Čengića. On je bio hercegovački alajbeg krajem XVII vijeka.

U samom dvorištu džamije nalazio se mekteb i jedna česma koju je sagradio Salihaga Tataragić.

1941 godine četnici su zapalili džamiju na Ustikolini i tom prilikom je sva drvena konstrukcija izgorjela, a 1942 g. oštetili su i ogradu šerefe.

III

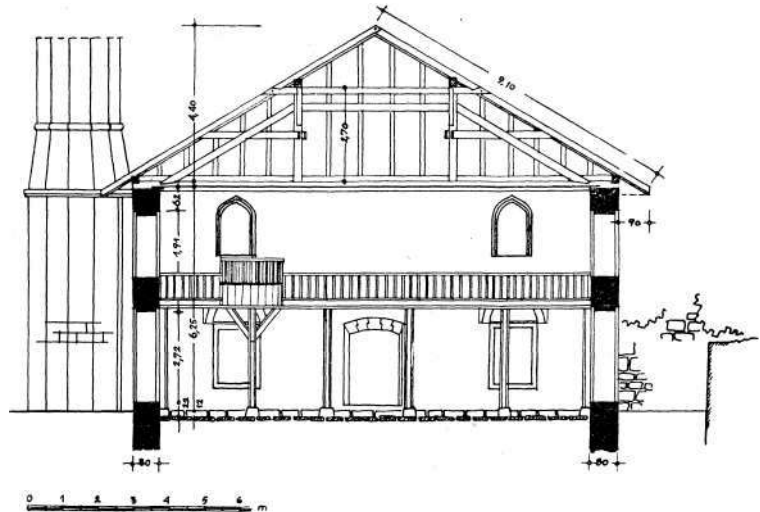
Od same džamije prije konzervacije postojala je dobro sačuvana munara i obimni zidovi skoro kvadratne osnove (vanjske dimenzije 13,80X14,5 m). Kod munare je jedino oštećen jedan dio ograde na šerefi i par stalaktita ispod šerete. Inače munara ove džamije pretstavlja savršen kamenorezački rad. Upotrebljeni kamen je sitnozrnata miljevina. Tesani kvaderi zidani su u slojevima koji odgovaraju visinama stepenica, koje idu do vanjskog zida munare i na taj način u obliku spirale povezuju cijelu konstrukciju u jednu čvrstu cjelinu. Spojnice rezanog kamena skoro su nevidljive, a upotrebljeni malter je velike tvrdoće i nije identičan sa običnim krečnim malterom obimnih zidova

džamije. Moguće je, da je taj malter tzv. »lućum« koji se spravlja od smjese živog kreča, pamuka i maslinovog ulja, koja smjesa daje vrlo čvrst i vodonepropustiv malter. Tim materijalom radili su posebni obrtnici, tzv. »lućumđžije«, koji danas više ne postoje. Od istoga materijala i istom tehnikom rađena je i munara Aladža-džamije u Foči.

Portal džamije je također savršeni kamenorezački rad koji je jače oštećen kao i minber koji je potpuno oštećen. Zidovi džamije zidani su kamenom lomljencom u krečnom malteru i upadljivo odudaraju od načina zidanja munare.

Šatorasti krov, musandara, čurs i stupovi vanjskih sofa bili su od drveta. Do prvog svjetskog rata pokrov džamije bio je olovni, koji je zatim zamijenjen katranastim papirom i konačno crijepom.

⁶ Tekst natpisa u Prilozi III 1953.

Sl. 13 Džamija na Ustikolini — poprečni presjek (nacrt ing. E. Dimitrijević 1953)

Spomenuti elementi (savršena izrada munare, kvadratna osnova džamije i izrada visokog portala u kamenu) navode nas na misao da je ova džamija nekada bila pod kupolom. Detaljan pregled zidova ne pokazuje nam postojanje pandantiva kupole i sama narodna predaja nije o tome sačuvala glasa.

Kada je Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH donosio odluku o opravci ovog spomenika kulture, stao je na stanovište, da se objekt konzervira, a ne restaurira, vodeći računa o sljedećem:

Spomenik se ne želi sačuvati samo kao ruševina. Pojačanjem i osiguranjem starih konstrukcija pitanje konzervacije ne bi bilo potpuno riješeno. Nadopunom i uređenjem cjeline objektu dati pravi izgled; izbjeći samovolju u nadopuni ruševine formalnim elementima, za koje ne postoje dokazi, i time dati izgled originalnosti. Novi dijelovi, sra-

čunati na tačno izmjerene ostatke objekta, svojim dimenzijama i bezstilskom obradom ne smiju kvartiti sklad cjeline.

Planovi konzervacije izrađeni su u Zavodu na osnovu tačno izmjerenih ostataka objekta u svemu prema navednim smjernicama.

Po tim planovima je u toku godine izvršena konzervacija. Gornji dio obimnih zidova širine 80 cm prezidan je u produžnoj malti, izrađeni su i postavljeni drveni stupovi sofe, postavljena stropna i krovna drvena konstrukcija i izvršen pokrov utorenim crijepom. Sva drvena konstrukcija izrađena je od tesane građe. U objekt je ugrađena nova stolarija, a zidovi su iznutra i izvana omalterisani krečnim malterom i okrečeni.

Opravka šeref, portala i minbera nije izvršena ove godine uslijed pomanjkanja kredita, i planirana je u toku 1954 godine.

RÉSUMÉ

Après un bref aperçu sur le passé d'Ustikolina, on donne des informations sur sa mosquée, réputée — d'après la tradition populaire — comme la plus ancienne mosquée de Bosnie et Herzégovine, et qui représente, d'après son architecture, un monument culturel remarquable.

A Presjeka, près d'Ustikolina, il y a encore une pierre tombale (un nichan) rompue, à l'inscription, mais à date et le nom le l'enseveli endommagées. On essaya de démontrer, auparavant, que cette pierre appartenait au XVème siècle et

qu'elle indiquait la tombe de Turkan Emin-bey, fondateur de la mosquée. L'auteur démontre que la pierre tombale appartiendrait au XVIème siècle et qu'elle ne saurait, donc, se rapporter à la tombe du fondateur de la mosquée en question.

Dans la dernière guerre, en 1941, la mosquée était assez endommagée; ainsi pendant 1953, l'Institut provincial pour la protection des monuments de culture à Sarajevo procéda à sa réparation qui sera faite par étapes. Cette année on monta le toit et les fenêtres.

STARA PRAVOSLAVNA CRKVA U SARAJEVU

po turskim dokumentima u njenom muzeju

LA VIEILLE EGLISE ORTHODOXE A SARAJEVO

U muzeju stare srpsko-pravoslavne crkve u Sarajevu ima preko 300 turskih dokumenata, koji su vrlo dobro sačuvani. Potiču iz XVIII i XIX vijeka, samo su četiri iz prve polovice XVII vijeka; dva kadijska hudžeta (od 1642 i 1650) i dva bereta o postavljanju primićura (od 1641 i 1651).

Po svojoj sadržini ovi su dokumenti vrlo različiti. Jedan se dio odnosi na popravak stare crkve, na zabranu kontrole nad crkvama bez naročite carske zapovijesti, oslobođenje crkve od nameta i kupljenje bira, a u nekim se govori i o pravoslavnom groblju. Zatim tu ima raznih sudskih rješenja o prodaji i izdavanju kuća pod kiriju, o sporovima i nagodbama, o dugovima i potraživanjima, ostavinski zapisnici, esnafske dozvole, davanje novaca na čuvanje itd. U izvjesnom broju tih dokumenata govori se o dokidanju novotarija i o oslobođenju hrišćana u Bosni od kiptijanije, kazanije i hamrije te o prodaji alkoholnih pića i njenoj zabrani.

Oko 30 dokumenata tiče se popravka stare crkve u raznim vremenima XVIII i XIX vijeka, dok iz ranijeg doba nije sačuvan nijedan dokument o ovom predmetu. A prema jednom popisu nestalih dokumenata bila su tri fermana o popravku stare crkve od 1616, 1645 i 1658 godine, te jedna bujuruldija od 1645 i dva sudska hudžeta od 1644 i 1645 godine.¹

U nekim od tih postojećih dokumenata se navodi, kako je stara srpsko-pravoslavna crkva na Varoši u Sarajevu ostavljena hrišćanima još od doba osvojenja Bosne od strane Turaka. S druge strane u svim odobrenjima za popravak crkve, počevši od 1729 godine, naročito se podvlači da se ima popraviti i restaurirati u njenom starom obliku bez ikakva povećavanja i proširivanja. Međutim, s obzirom na ono što je dosad o tom pisano, postoje razna mišljenja.

Prema narodnoj tradiciji gradnja stare crkve veže se za doba bosanskog namjesnika Gazi Husrev-bega, a kao njen osnivač spominje se Andrija, brat Kraljevića Marka.²

Mula Mustafa Bašeskija u svojoj kronici o staroj crkvi veli ovo; »U Sarajevu nije bilo nijedne crkve sve do vremena Gazi Husrev-begova, a Husrev-beg na molbu svoga roba Matijasa (!), brata Kraljevića Marka, dozvoli, da se sagradi jedna od ploti, te je taka i bila dugo godina. God. 1140 (počinje 10 VIII 1727), kada je Ahmed-paša Bošnjak gradio sarajevsku tvrđavu, odredi majstore i dozvoli da ju sagrade od kamena.«³

Muvekit u svojoj Istoriji Bosne govoreći o Gazi Husrev-begu veli za staru crkvu: »Do vremena navedenog Gazije u gradu Sarajevu nije bilo hrišćanske crkve. Tada je navedeni narod (Srbi pravoslavni) isposlovao od njega odobrenje i dozvolu, te je na mjestu gdje se sada nalazi stara njihova crkva napravljena jedna crkva od šepera i drveta.« O tome govori i kod bosanskog valije Skopljaka Hrustempašića Ahmed-paše i kaže ovo: »Pošto je do ovog datuma hrišćanska crkva u Sarajevu bila od drveta, to je hrišćanski narod dobio dozvolu od navedenog Ahmed-paše, te su spmoenutu crkvu sazdali od kamena.«⁴

Evljija Čelebi u svome putopisu opširno govori o Sarajevu te se dotiče i hrišćanskih bogomolja i kaže: »Sve su im crkve malene. Oni nemaju manstira sa zvonikom. Crkve hrišćana Srba i Latina su u dobrom stanju. I Franci i Grci vrše svoje obrede u ovim crkvama.« Uz to Evljija Čelebi dodaje, da i Jevreji imaju svoju sinagogu.⁵

O popravku stare crkve u 1793 godini, kod koje su neki dijelovi izgorjeli prilikom požara 1788 godine, pisao je Šejh Sejfuddin Kemura i tom prilikom donio u turskom tekstu i prevodu ferman od 1793., kojim je odobren taj popravak. On usvaja navode Muvekita, da je stara crkva napravljena u doba Gazi Husrev-bega, da je bila mala, a da je u doba bosanskog namjesnika Skopljaka Gazi Ahmed-paše Hrustempašića na mjesto stare crkve od šepera napravljena nova od kamena.⁶

³ Riza Muderizović, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo 1918, str. 91.

⁴ Muvekit, Tarihi Bosna, str. 43 i 127.

⁵ Evljija Čelebi Sevahatnamesi, V, str. 436.

⁶ Šejh Sejfuddin Kemura, Stara hrišćanska crkva u Sarajevu, Glasnik Zem. muzeja, XXIII. 1911, str. 297—302.

¹ Vladislav Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku, Sarajevo 1928, str. 155.

² VI. Skarić, cit., str. 85.

Pitanjem starosti crkve opširno se je pozabavio Vladislav Skarić. On ističe da je današnja crkva u Sarajevu napravljena na vrlo staru crkvištu, ali smatra da ona nije postojala u doba osvojenja Bosne od strane Osmanske države. Kao glavni argument on uzima vakufnamu bosanskog namjesnika Isa-bega od 1462 godine. U njoj se ne spominje Ova crkva, a po njegovu mišljenju onaj kraj gdje se sada nalazi stara crkva pripadao je vakufskim zemljištima Isa-begova vakufa, jer se iz kasnijeg vremena znade, da je ovaj vakuf imao svojih zemalja na Varoši. Zato on dolazi do zaključka, da 1462 godine ove crkve nije bilo, nego da je vjerovatno osnovana kasnije u XV vijeku ili početkom XVI vijeka.⁷ Ovo svoje stanovište on bazira na fermanu od 1616 godine »da se ogradi crkva što je izgorila«. I prilikom požara u 1644 godini stradala je crkva i zatim popravljena.⁸

Isto tako prema jednoj bilješci od 1656 godine u Sarajevu je bio velik požar. Tada je izgorjela Varoš i crkva, te je izgrađena na temelju carskog odobrenja (»ferman«) 1658 godine. U vezi s tim Skarić veli ovo: »Prema jednoj bilješci iz 1660 godine nova je crkva bila mala. Imala je dužine 11 aršina manje 1 parmak, širine 10 aršina i 3 parmaka, u visinu 9 aršina i to po 3 aršina donja i gornja japija i urtija (krov).« On pretpostavlja, da je crkva i prije toga imala iste dimenzije.⁹

Kada je 1697 godine Eugen Savojski popalio Sarajevo, stara je crkva ostala neoštećena, samo je djelomično opljačkana. Ali prilikom požara 1724 godine stara crkva je potpuno izgorila. Generalna njena opravka izvršena je tek 1730 godine. Skarić smatra da je tom prilikom crkva proširena i temeljito popravljena od tvrdog materijala i da je tada dobila izgled kakav danas ima. On pretpostavlja da se je to moglo dogoditi zato, što je u to doba bosanski valija bio Ahmed-paša Skopljak, koji je bio popustljiv prema hrišćanima.

Doko Mazalić napisao je jednu zasebnu studiju o crkvi u Sarajevu, u kojoj nastoji da utvrdi njenu starost na osnovu njenih karakterističnih obilježja.¹¹ U tom radu on daje detaljan opis crkve i na kraju u dolazi do zaključka, da ona po tim svojim specifičnim karakteristikama potiče iz doba prije dolaska Turaka. Prema tom njegovom izlaganju ova građevina bila je u V i VI stoljeću jedna zapuštena rimska zgrada, koju su stari kršćani prepravili u crkvu. Kada su u VII vijeku došli ovamo Sloveni, ona je ostala zapuštena. Kasnije u IX i X vijeku nju su Sloveni ponovo uspostavili na istim temeljima i u istom obliku. A kada su patareni zavladali Bosnom, ona je postala njihova.

Po mišljenju Mazalića, prilikom prvih provala Turaka u Bosnu crkva je mogla biti spaljena. A kada je Osmanska država zavladala ovim krajevima, crkva je prešla u posjed pravoslavnih hrišćana.

⁷ Vl. Skarić, cit., str. 112.

⁸ Isto, str. 10.

⁹ Isto, str. 12.

¹¹ Doko Mazalić, Stara crkva u Sarajevu, Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo 1942, str. 241—270.

U drugoj polovini XV vijeka po odobrenju turskih vlasti crkva je popravljena na ranijim temeljima i u ranijem obliku. A za vrijeme patrijarha Makarija ona je vjerovatno temeljito popravljena.

Mazalić ne usvaja kao dokaz izlaganje Skarićevo, da se u Isabegovoj vakufnami ne spominje stara crkva, jer se iz nje ne može zaključiti da su neka od uvakufljenih imanja ležala na mjestu ili u blizini crkve, nego naprotiv da su se nalazila u pravcu sjevero-istoka, istoka i jugo-istoka od crkve. Isto tako ne uvažava ni Skarićeve arhivske podatke, prema kojima je crkva bila jednom manja, jednom veća.

Tako Mazalić zamišlja postanak stare crkve, ali — kako i sam navodi — on to kategorički ne tvrdi. Jedino on ostaje pri svom stanovištu da je današnja crkva na istim temeljima, na kojima je bila i prije Osmanlija.¹²

Za bolje osvjetljenje ovih pitanja navešćemo neke podatke iz najstarijih katastarskih deftera za Bosanski sandžak, koje nam je u Pregledu iznio Nedim Filipović.¹³

Prema najstarijem sačuvanom defteru od 1485 godine u Sarajevu su tada bile 42 muslimanske i 103 hrišćanske kuće i 8 kuća dubrovačkih građana. Međutim 1489 godine broj hrišćanskih kuća se smanjio na 89 kuća, dok se je broj muslimanskih kuća povećao na 82 kuće.¹⁴ Iza toga se je Sarajevo počelo naglo da širi. Godine 1516 muslimansko je stanovništvo brojilo 873 kuće, 346 neoženjenih i 35 udovica. A broj hrišćanskog stanovništva iznosio je 74 kuće i 15 udovica. Dubrovačka kolonija imala je 66 kuća. Ni u jednom od 'ta tri deftera kao ni u defteru od 1520—1521 godine nije zabilježena nijedna crkva.¹⁵

¹² Đ. Mazalić veli ovako: »Zar ne bi u vrijeme patrijarha Makarija, rodaka velikog vezira, kad je vladala posve mašnja sloboda u građenju pravoslavnih crkava, Sarajlije sagradile sebi novu crkvu, ljepšu nego one po ostaloj Bosni, da im nije ova stara, neugledna, ležala na srcu radi svoje starine? Ne, sigurno ne. Oni su, kako vidimo, ljubomorno do danas čuvali baš ovu kakva je i samo su je u toku vremena popravljali te o kakvoj novogradnji, kako to negdje veli na temelju pisanih dokumenata Skarić, ne može biti ni govora, a to nam potvrđuje i sama njena arhitektura, koja će nam dati nesumnjivih i sigurnih podataka o velikoj starosti crkve, koja seže daleko u srednji vijek. Stoga i one arhivske podatke koje nam je iznio Skarić, po kojima je crkva bila jednom manja, jednom veća, ne možemo uzeti u obzir.« — Đ. Mazalić, cit., str. 243—244.

¹³ Nedim Filipović, Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima, Pregled, Sarajevo 1953, str. 67—76.

¹⁴ N. Filipović, cit., str. 71.

¹⁵ O ovom posljednjem defteru N. Filipović veli između ostalog ovo:

»Podatke ovog deftera potvrđuje i upotpunjuje jedan drugi defter, br. 57, koji nosi rubne bilješke iz 1520/21. U njemu je, kao i u prethodnom defteru, Sarajevo ubilježeno kao has (krupno lensko dobro) Mustafa-paše, bosanskog sandžak-bega. I u ovom defteru zabilježeno je 15 muslimanskih mahalala koje nose ista imena i nanizane su istim redom kao i u prethodnom defteru. Broj kuća, oženjenih i udovica u pojedinim muslimanskim mahalalama neznatno se razlikuje od prethodnog deftera.

Što se tiče podataka o stanovnicima varoši, oni su u ovom defteru drukčiji. Vidi se dalja islamizacija odnosno naseljavanje muslimana u ovoj hrišćanskoj četvrti Sarajeva kao i stagniranje hrišćanskog stanovništva.« — N. F., cit., str. 72.

Pošto smo ukratko iznijeli što je sve pisano o staroj srpsko-pravoslavnoj crkvi na Varoši u Sarajevu, možemo da pređemo na sadržinu turskih dokumenata o ovom predmetu, koji se čuvaju u muzeju u dvorištu crkve. To su dokumenti koji se odnose na popravak stare crkve u 1730, 1751, 1793, 1800, 1821 i 1841 godini.¹⁶ Mi ćemo se ovdje ograničiti samo na popravak iz 1730 godine i dati kratak izvod iz tih dokumenata. A najstariji dokumenat daću u cjelini.

Odobrenje za neki manji popravak same crkve ili okolnih zgrada i zidova izdaje najviši organ dotičnog područja. Ali ako se radi o većoj popravci crkve, onda se postupa ovako. Na prvom mjestu traži se zakonska podloga za izvršenje popravka. To se postizava fetvom (pravnom decizijom), koju izdaje muftija. Zatim se obraća sudu, da on utvrdi potrebu i obim popravka. Na osnovu tih dokumenata podnosi se molba za popravak. Nju sprovodi valija sa svojim predlogom centralnoj vlasti, te se popravak odobrava naročitom carskom zapovijesti (»ferman«). O tom se izvještava najviši državni organ i kadija dotičnog kraja. Na temelju toga valija izdaje svoju bujuruldiju, kojom obavještava kadiju i druge nadležne organe da je popravak crkve odobren. Kadija obavještava vladiku i ostale da je fermandom i bujuruldijom odobreno da se izvrši popravak.

Pošto popravak bude završen, onda se podnosi molba da se na licu mjesta utvrdi, da je popravak izvršen onako kako je odobreno. Valija šalje tu molbu kadiji na nadležnost. Kadija određuje komisiju,

¹⁶ Koncem avgusta 1751 godine izgorili su neki dijelovi crkve. O tome je sačuvan samo ilam sarajevskog kadije Jusufa od 9 IX 1751 o potrebi toga popravka. Na istom ilamu stavljena je valina bujuruldija (6 X 1751) da se utvrdi šta ima da se popravi.

Prilikom požara 1788 godine nastradao je krov crkve, zatim sačaci od sundurme i okolni zidovi. Popravak je odobren fermandom, koji je upućen bosanskom valiji Husamudin-paši zajedno s preporukom velikog vezira Mehmed-paše 2 III 1793. Nakon toga dolaze druge isprave: bujuruldija bos. valije (od 16 maja), murasela sarajevskog kadije Osmana (od 5 juna) kojom izvještava glavnog arhitekta o odobrenju, defter o uviđaju na licu mjesta (defter-i kešf) šta treba popraviti (pisan 5 juna), defter o izvršenim radovima (od 2 odecembra) i na osnovu toga hudžet sarajevskog kadije Mehmeda Šakira, ilam istog kadije od istog dana kojom izvještava valiju o izvršenoj opravi.

O popravku zidova oko dvorišta stare crkve u 1800 godini ima samo bujuruldija bos. valije Mehmed-paše (od 4 VII 1800), defter o uviđaju na licu mjesta (od 18 jula) o izvršenoj opravi i na istom valina bujuruldija (od 13 jula), zatim hudžet sarajevskog kadije Šejh-zade Sejfid Mehmed Sa'da i na poledini valina bujuruldija o izvršenom popravku (izdana koncem jula).

Postoji također molba za popravak crkve s odobrenjem valije (od 19 XI 1821) i bujuruldija bos. valije nakon izvršenih radova (od 3 XI 1822).

Zatim imamo molbu vladike i hrišćanske raje i na njoj bujuruldiju bos. valije Mehmed Husrev-paše od 10 VIII 1841 godine kojom izvještava sarajevskog kadiju i muteselimu o odobrenju popravka crkve.

I na kraju nalazi se molba vladike i hrišćanske raje da se ponovo otvori jedan prozor u zidu crkve koji je bio zatvoren. Na istoj molbi napisana je bujuruldija bos. valije (4 IX 1841) kojom se to odobrava.

u koju ulazi jedan predstavnik suda i jedan arhitekt. Komisija utvrđuje na licu mjesta da li je popravak izvršen u smislu datih odobrenja i o tom podnosi svoj izvještaj sudu. Kadija o svemu izvještava valiju, koji na osnovu toga donosi rješenje da je popravak izvršen prema odobrenju, te da se niko nema prava miješati niti vršiti kakvu kontrolu.

Kod navedenog popravka od 1730 godine provedene su sve te formalnosti, kao što se to može konstatovati iz postojećih dokumenata. Zato ćemo donijeti njihov kratak sadržaj.

Na prvom mjestu imamo ferman do kraja rebia II 1142 godine (12—21 novembra 1729), kojim se na temelju izvještaja bosanskog beglerbega Ahmed-paše odobrava popravak stare crkve, koja je prije bila potpuno izgorila pa je jedan dio popravljen. Ferman je upućen sarajevskom kadiji s naređenjem, da stvar ispita te ako se utvrdi, da je to — kao što stoji u šeriatskoj fetvi — stara crkva koja im je ostavljena od samog osvojenja, da je mogu popraviti i da ih u tom niko ne smije ometati.

U vezi s tim bosanski valija Ahmed-paša uputio je svoju bujuruldiju (16 šabana 1142 = 6 III 1730) sarajevskom kadiji, muteselimu i ostalim. Time ih obavještava, da se u smislu fermana, šeriatskog hudžeta i pravne decizije odobrava popravak stare crkve.

Zatim dolazi murasela sarajevskog naiba Abdulaha od 20 šabana 1142 godine (10 III 1730) upućena vladiki i ostalim sveštenicima, koji stanuju kod stare srpsko-pravoslavne crkve na Varoši u Sarajevu. On ih izvještava, da je carskim fermandom i bujuruldijom Bosanskog divana odobreno da se izvrši popravak crkve u starom obliku.

Nakon izvršenih radova podnijeta je molba bosanskom valiji od strane hrišćana, u kojoj se navodi da je stara crkva na Varoši popravljena prema datom odobrenju (na osnovu fermana, bujuruldije i šerijatske murasele) i moli, da se na licu mjesta izvrši uviđaj o izvršenoj popravci. Tu molbu valija upućuje sarajevskom naibu 27 zulhidžeta 1142 godine (13 VII 1730). Istog dana naib je vraća i odgovara, da je komisijski pregledano i utvrđeno, da je popravak crkve izvršen prema odobrenju. Na osnovu ovog izvještaja valija je donio svoje rješenje 30 zulhidžeta 1142 godine (16 VII 1730), kojim potvrđuje te navode i naređuje, da ih niko ne smije uznemiravati niti vršiti kakvu kontrolu.

Time je sva procedura oko popravka crkve bila završena. Ali se crkvena opština nije zadovoljila s time, nego je tražila da se to potvrdi i samim fermandom. I početkom rebiul-avela 1143 godine (14—23 septembra 1730) izdan je ferman u logoru u Uskudaru, kojim se zabranjuje da se ponovo vrši uviđaj na licu mjesta, ako je jednom utvrđeno da je crkva popravljena prema datom odobrenju (tj. dužina 23, širina 21 i visina 13 aršina). U muzeju se čuva prepis ovoga fermana, koji je ovjerovio sarajevski kadija Mustafa.

Ali je interesantno da je kasnije o istoj stvari dobiven i kadijin ilam i valina bujuruldija. U ilamu

sarajevskog kadije Sejjid Abdulaha od 1 redžepa 1143 godine (10 I 1731) potvrđuje se da je popravak stare crkve izvršen u smislu carskog fermama i valine bujuruldije. To je konstatovano na osnovu kadijskog hudžeta i bujuruldije Bosanskog divana-S obzirom na to ne dopušta se nikom da se miješa u ovu stvar i da uznemirava raju.

Isto tako i bosanski valija Osman-paša izdao je bujuruldiju 4 ševala 1143 godine (12 IV 1731), kojom potvrđuje da je popravak stare crkve izvršen na osnovu carske zapovijesti i valine bujuruldije, o čemu je izdat i kadijski budžet. Zato se niko sa strane ne smije miješati i vršiti kontrolu.

Poslije pet godina i sarajevski kadija Mustafa izdao je 4 šabana 1149 godine (7 XII 1736) ilam istog sadržaja kao što je i navedeni ilam od 10 I 1731 godine.

Ali kao da sve to nije bilo dosta, dobivena je i bujuruldija bosanskog valije 14 safera 1150 godine (13 VI 1737), kojom se zabranjuje da se uznemirava raja u vezi s popravkom crkve i da se od nje ma šta traži. Prepis ove bujuruldije ovjerio je sarajevski kadija Mustafa, a originala nema.

Slična bujuruldija bosanskog valije izdata je i 23 zulkadeta 1156 godine (8 I 1744). Njom se također zabranjuje svako traženje pristojbi pod izgovorom, da je crkva popravljena bez odobrenja. Prepis ove bujuruldije nalazi se u muzeju navedene crkve i on je ovjeren od strane sarajevskog kadije Mustafe.¹⁷

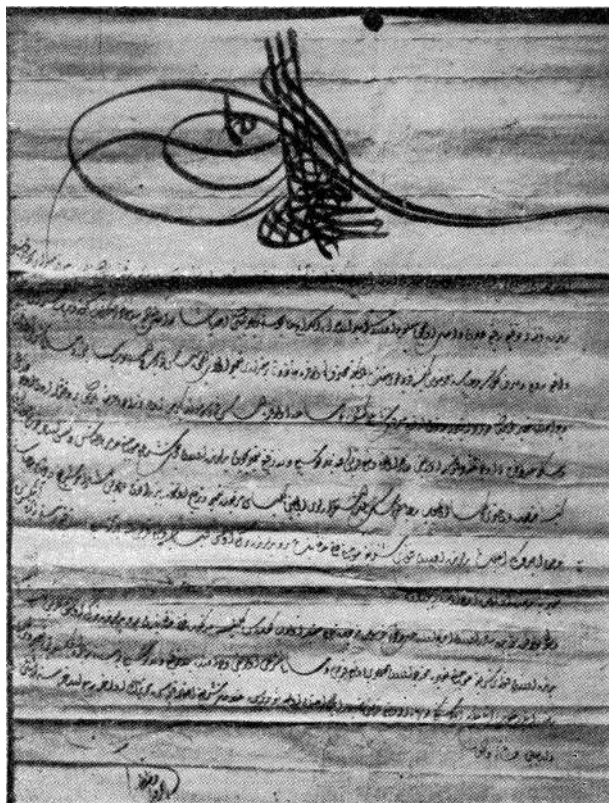
A slijedeće godine imamo opet bujuruldiju bosanskog valije Ali-paše od 15 reuil-evela 1158 godine (17 IV 1745), kojom se zabranjuje dalje ispitivanje ispravnosti popravka crkve, što je odobreno još 1142 godine.

Sve ove zvanične isprave baziraju na fermanu sultana Ahmeda III od kraja rebia II 1142 (12—21 XI 1729) godine, kojim je popravak crkve odobren. One su i stilizovane u smislu tog prvog odobrenja. S obzirom da je za ocjenu same stvari potrebno znati tekst tog osnovnog dokumenta, to donosimo njegov prevod u cijelosti:

»Najsposobnijem kadiji muslimana, glavnom upravitelju pravovjernika, izvoru vrline i ubjedenja, koji uzdiže znake Šeriata i vjere, odabraniku naročite milosti vladaru koji pruža svaku pomoć. Mevlana Sarajevskom kadiji, neka mu se povećaju njegove vrline.

Kada dođe visoki carski znak, neka se zna ovo: Zapovjednik plemenitih zapovjednika sadanji bosanski beglerbeg Ahmed-paša, neka su mu trajne njegove visoke osobine, poslao je na moju Portu sreće pismo i izložio ovo:

¹⁷ Među dokumentima ima jedna molba vladike Melentija upućena vilajetu da se od crkve ne traže nikakvi nameti osim mirije koju oni daju svake godine, kako je to oduvijek bilo. Na ovu molbu bos. valija Ahmed-paša je izdao naređenje 5 jula 1729 godine, da se od srpsko-pravoslavne crkve ne traže drugi nameti. O tom on izvještava sarajevskog kadiju, muteselima i haseki-agu.

Faksimil fermama sultana Ahmeda III od kraja rebia II 1142.

Prije izvjesnog vremena u Sarajevu je na Varioši potpuno izgorila stara crkva, koja pripada srpsko-pravoslavnoj raji, te je s odobrenjem po pravljenu jedan dio. Pošto bi oni htjeli da je poprave na starom temelju i u prijašnjem obliku onako kako je u šeriatskoj dozvoli, to se prilikom uviđaja i mjerenja na licu mjesta pokazalo, da njen stari temelj ima u dužinu 23 aršina, u širinu 21 i u visinu 13 aršina, te da ima 8 prozora i 3 vrata. U vezi s tim on je podnio predlog, da se u smislu hudžeta koji se nalazi u njihovim rukama izvrši popravak na starom temelju bez ikakva proširenja i povisivanja. Pošto stvarno u njenoj blizini i okolini nema druge crkve osim spomenute crkve i pošto ona čini da se je sirota raja tu ustalila, to je molio da se izda moja časna zapovijest koja će sadržavati carsko odobrenje za popravak navedene crkve.

Zato sam, u smislu časne jetve koja se nalazi u njihovim rukama, naredio, ako je to crkva koja im je ostaljena od carskog osvojenja, da ih niko ne ometa u njenom popravljaju na starom temelju, ali bez ikakvog proširivanja i povisivanja ne povećavajući ništa. Zapovijedio sam ovo:

Kada dođe, treba da postupiš po mom naredjenju, koje je o tom izdato, i da se svojski postaraš i stvar izvidiš. Ako je spomenuta crkva stara koja im je ostavljena od carskog osvojenja, onda u smislu časne jetve koja se nalazi u njihovim rukama,

nemoj dopustiti da ih ko ometa kod popravka onih mjesta koje treba popraviti na starom temelju i u okviru šeriatске dozvole bez ikakva proširenja i povisivanja ne dodajući ništa. Ali treba da paziš da se pod tim vidom ne bi dala mogućnost preko-račenja starog stanja.

Tako da znaš, na moj časni znak da se osloniš.

Pisano krajem rebia II 1142 godine.

U zaštićenom Carigradu.»

Iz ovog najstarijeg sačuvanog dokumenta vidimo, da je odobrenje za popravak crkve dato na predlog bosanskog valije, u kome je on naveo ovo:

a) Da je stara crkva na Varoši potpuno izgorila;

b) Da hrišćani žele da je poprave na starim temeljima i u starom obliku, kako to stoji u šeriat-skoj dozvoli;

c) Da je uviđajem na licu mjesta utvrđeno da crkva prema starim temeljima ima u dužinu 23 aršina (17,75 m), u širinu 21 aršin (15,75 m) i u visinu 13 aršina (9,75 m).

Na osnovu ovog izvještaja izdat je ferman u kome se kaže: ako je to stara crkva koja im je ostavljena od vremena osvojenja, neka je poprave na starim temeljima ali bez ikakva proširivanja i povećavanja. Isti smisao ima i valina bujuruldija koja je izdana poslije dobivenog fermana.

Dobivši ferman i bujuruldiju sarajevski kadija je 10 marta 1730 godine izvijestio vladiku, da mogu pristupiti popravci crkve u starom obliku i na starim temeljima. I kroz pet mjeseci taj je popravak izvršen. Komisija koja je 13 jula izvršila uviđaj na licu mjesta i utvrdila da je popravak izvršen u smislu datih odobrenja, bila je određena od strane sarajevskog naiba i muteselima. Nju su sačinjavali nekoliko muslimana i arhitekt Rade sin Petrov. Komisija je našla da je crkva napravljena nešto manja nego što je stajalo u odobrenju, tj. da ima u dužinu 21 aršin (15,75 m), u širinu 18,5 aršina i u visinu 9 aršina (6,75 m), sa 8 prozora i 3 vrata.

Iz ovih zvaničnih dokumenata proizlazi da je crkva popravljena na starim temeljima. Međutim, s obzirom na gore spomenuti podatak da su tada dimenzije crkve bile mnogo manje, Skarić smatra da je 1730 crkva proširena i da je to ostvareno putem podmićivanja. A Đoko Mazalić to kategorički odbija i tvrdi — na osnovu njene arhitektu-

re — da je građena na starim temeljima i da nema govora o kakvom povećavanju.

Teško je vjerovati da bi bosanski valija nakon uviđaja na licu mjesta mogao podnijeti Porti netačan izvještaj o dimenzijama stare crkve i dati predlog da se odobri popravak u tim dimenzijama. To bi značilo da je podmićen i bosanski valija i sarajevski kadija i cijela komisija i sama centralna vlast. Osim toga u turskim izvorima nigdje se ne govori o proširenju crkve. U kronici Mula Mustafe Bašesikje, koji je živio u ovom vijeku, kaže se samo to da je stara crkva prije bila od slabog materijala, a da je tada napravljena od kamena.

Istina ovo pitanje popravka crkve potezalo se sve do početka 1744 godine, ali svaki put je zvanično potvrđivano, da je crkva popravljena na osnovu odobrenja i da se niko nema miješati ni kontrolisati niti tražiti kakvih pristojbi. To bi moglo pobuditi sumnju da je bilo prigovora u pogledu proširenja crkve, ali se to iz dokumenata ne vidi. Njima se zabranjuje miješanje, kontrola i traženje pristojbi u vezi s popravkom, jer po postojećim propisima kontrola crkve mogla se je vršiti samo na temelju carske zapovijesti.¹⁸

Ali ne može se lako odbaciti ni onaj podatak od 1660 godine, da je tada crkva bila duga 11 aršina manje 1 parmak, široka 10 aršina i 3 parmaka, a visoka 9 aršina, što danas odgovara samo centralnom njenom dijelu.¹⁹ Jedino bi se moglo pretpostaviti, da je onaj koji je to zapisao mislio samo na taj dio i da je možda taj prostor bio odvojen od ostalog dijela nekom pregradom ili zidom. Šteta je što turski dokumenti iz XVII vijeka nisu sačuvani. Njima bi se ovo pitanje riješilo. Zato treba tragati za ovim podacima iz tog vremena.

A što se tiče pitanja da li je stara crkva postojala u doba osvojenja Bosne od strane Turaka, to se iz navedenih dokumenata ne može sa sigurnošću tvrditi. U fermanu od 1729 godine se veli: »Ako je spomenuta crkva stara crkva koja im je ostavljena od carskog osvojenja, . . .« Osim toga u spomenutim katastarskim defterima od 1485, 1489, 1516 i 1520 godine ne spominje se u Sarajevu nijedna crkva. Ali ako se uzme u obzir da je u doba Isabega postojala Gornja Varoš i da je 1485 godine bilo tu preko 100 hrišćanskih kuća, onda nije isključeno da bi tada mogla postojati jedna crkva. O tom se neće moći donijeti konačan sud, dok se ne pronađu stariji dokumenti bar iz XVII vijeka

¹⁸ Među dokumentima nalazi se jedna molba sveštenika stare srpsko-pravoslavne crkve u Sarajevu, upućena bosanskom valiji, da se ne vrši kontrola nad crkvom, kao što je to od davnina utvrđeno. Iznad ove molbe napisana je valina bujuruldija 17 zulhidžeta 1155 godine (12 II 1743), kojom se zabranjuje da se to čini.

Istog sadržaja ima i molba upućena bosanskom valiji od strane hrišćana. I nad ovom molbom ima bujuruldija valije istog datuma i sadržaja.

¹⁹ Ovaj podatak nalazi se u jednom rukopisu, crkvenom defteru (zapisnik), u kome su zavedene razne stvari od 1656—1730 godine i nešto dalje. Rukopis se nalazi u Muzeju stare srpsko-pravoslavne crkve u Sarajevu, a podatak o crkvi je na listu 229. Rukopis je zaveden pod br. 60.

R É S U M É

Ayant passé en revue ce qu'on avait jusqu'ici écrit et conjecturé sur les origines et les destins de l'église orthodoxe de Saraïevo, l'auteur du présent article apporte des nouvelles lumières à ce thème. Les plus vieux livres de cadastre pour le sangak de Bosnie des années 1485, 1516 et 1520—21 ne font aucune mention des églises chrétiennes à Saraïevo, ce qui signifierait qu'elles n'existaient pas à cette époque. La dite église est attestée en 1616. Plusieurs documents turcs se rapportent aux réparations de cet édifice. L'auteur donne la traduction du plus vieux firman par lequel fut autorisée la réparation de l'église en 1729, avec description minutieuse des procédés par lesquels on devait passer pour obtenir des

magistrats turcs la permission de rebâtiment des églises endommagées ou ruinées: munis d'une fetva du mufti et de l'attestation d'une enquête judiciaire faite sur la face du lieu, les représentants de la communauté religieuse faisaient application au Vizir, et la Sublime Porte émettait l'autorisation qu'elle communiquait au gouverneur du vilayet. Il s'ensuivait une buiurdli du Vizir adressée au Cadi qui en faisait part à l'évêque et à la communauté. Les réparations finies, on procédait à l'inspection de l'immeuble pour voir si les travaux exécutés ne dépassaient pas les limites prévus. Après cette collaudation on faisait rapport au Vizir, qui par sa décision approuvait les réparations faites.

PODACI ZA KULTURNU POVIJEST VEZIRSKOGA GRADA TRAVNIKA

QUELQUES MATERIAUX POUR SERVIR A L'HISTOIRE DE TRAVNIK, RESIDENCE DES VIZIRS DE BOSNIE

Travnik je jedno vrijeme u minulim stoljećima imao zaseban položaj među gradovima Bosne i Hercegovine. Tu su dug niz godina rezidirali sultanovi namjesnici, mahom paše sa tri tuga ili veziri, i odatle upravljali prostranim bosanskim pašalukom. Oni su tu ostavili lijep broj građevnih spomenika i zadužbina i time znatno pospješili razvitak toga grada i, s druge strane, izdali velik broj naredaba i listina, koje su se do danas sačuvala i koje čine temelj za proučavanje prošlosti Bosne i Hercegovine. Tako je za taj upravni položaj Travnika bila dobrim dijelom vezana i ona brza izgradnja toga mjesta i prilike cijelog bosanskog pašaluka, na koje su travnički veziri osjetno utjecali. Već same te činjenice pobuđuju naše zanimanje za povijest grada Travnika dok su u njemu stolovali carski namjesnici.

Ne može se zasad određeno utvrditi, kad je počeo razvitak Travnika većega stila, jer se još tačno ne zna ni otkada su tu sjedili bosanski namjesnici, ali se može sa sigurnošću reći to, da od onih godina, otkad imamo sigurne podatke o rezidiranju valija u Travniku, a to je početak osamnaestog stoljeća, Travnik osjetno napreduje i u građevnom i ekonomskom pogledu. Od prvih godina osamnaestog stoljeća naovamo izgrađen je tu velik broj dućana, škola, džamija, hamama, turbeta i stambenih zgrada, sigurno veći broj objekata, negoli je je podignut od turske okupacije toga mjesta pa sve do osamnaestog stoljeća. U toj izgradnji uzeli su veliko učešće i državni službenici, među kojim su se osobito istakli upravo valije javnim i monumentalnim objektima, i obični građani, trgovci i esnaflije, koji su opet posebice izgrađivali privredne objekte za vlastite potrebe.

Premda nas dijeli čitavo stoljeće otkako je Travnik prestao biti upravno središte Bosne i ot-

kako je, s tim u vezi, nastala stagnacija u razvitku toga mjesta, pa iako su Travnikom harala dva jaka požara, koji su progutali ogroman broj objekata, ipak je još uvijek do nas dopro velik broj građevnih spomenika u tome mjestu, te oni i danas čine upadno ogledalo i, upravo, otvoreni muzej prošlosti grada Travnika.

Mi još nemamo djela, u kojem bi bila iznesena kulturna povijest toga mjesta u doba turske vladavine i u kojem bi bili, posebno, objašnjeni oni nijemi građevni spomenici, koji imaju i lijepo umjetničko značenje. Doduše, o Travniku postoji zasebna monografija iz pera dr-a Mihovila Mandića, ali je u njoj upravo taj period tek fragmentarno i vrlo mršavo prikazan, i djelo ne daje ni izdaleka pravu sliku. Da se ta praznina bar donekle popuni, i prije nego dobijemo temeljitu studiju s tom problematikom, donosim u ovome radu iscrpne ekscerpte jedanaest turskih dokumenata, koji se svi od reda odnose najvećim dijelom upravo na građevnu povijest Travnika od početka osamnaestog stoljeća naovamo. Ti nam dokumenti daju obilne i temeljite podatke o prosvjetnim, sanitarnim, trgovačkim, obrtnim i drugim prilikama Travnika u rečeno doba. Donoseći te ekscerpte iznio sam svaki imalo važniji podatak, koji bi mogao zanimati historičara. Taj mi se metod činio ovdje pogodnijim, negoli donositi cijele prevode, koji bi zauzeli mnogo puta veći prostor, a historičaru ne bi ništa pružili više od ekscerpta, jer je u najvećem broju dokumenata, a to su vakufname, posljednji dio teksta, koji čini veliku čest isprave, posve stereotipno napisan o tome, kako je na sudu, po šeriatskom pravu, fingiran spor između vakifa (zavještača) i mutevelije (upravitelja) njegova vakufa i kako sud rješava taj spor u korist vakufa.

VAKUFNAMA BIVŠEG BOSANSKOG VALIJE ELČI HADŽI IBRAHIM-PAŠE, SINA OSMANOVA

Agriboz (Chalcis na Eubeji), 13 XII 1117 = 28 III 1706

Prepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, sidžil vakufnama br. I, str. 391—392, te u Kronici Muhameda Enverije Kadića (autograf u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu), sv. V, str. 131—138. Prevod u »El-Hidaji« V/1942, br. 12. Vakufnamu potvrdili potpisom i muhurima kadija grada Agriboza (Chalcisa) Mustafa, sin Ahmedov, potom rumeliski kadi-asker Abdulah i anadolski kadi-asker Halil. U prepisu imena svjedoka ispuštena.

Bivši bosanski muhafiz, a »sadašnji« muhafiz Eubeje Elči Hadži Ibrahim paša, sin Osmanov, dao je izjavu pred sudom (u gradu Agribozu, Chalcisu) u prisustvu postavljenog mutevelije Hadži Ahmedage, sina Abdulahova, da je u kasabi Travniku u bosna-brodskom kadiluku, a u bosanskom ajaletu o svome trošku sagradio i uvakufio ove objekte:

— Han u Baščaršiji (Čaršubašinda) koji sadrži tri sofe, deset odžaka, a u sredini šadrvan s tekućicom vodom, zatim pet soba na katu, kojim se dolazi kamenim stubama, potom hanbar iznad kafane u koji se može smjestiti pet do šest »šinika« žita, te dvije »ajak-česme«.

— Berbernicu s odžakom s desne strane ulaza u han.

— Dućan uz spomenutu berbernicu.

— Nalbantski dućan uz kafanske stepenice.

— Veliku kafanu nad spomenutim dućanima s odžakom te dvije sobe s pećima.

— Pet dućana s lijeve strane ulaza u spomenuti han.

— Sobu i u njoj peć na istom mjestu.

— Pekararu s dućanom na istome mjestu.

— Buzadžinicu s dućanom i u njoj peć uz spomenutu pekararu.

— Veliku sjenaru uz sjenaru Adil-čauša.

— Pet mesarskih dućana s klaonicama pod jednim krovom u Donjoj čaršiji na prostoru, koji s jedne strane graniči čaršiskom ćuprijom, s druge sobama, s treće rijekom (!) Bašbunarom, a s četvrte javnim putem (ulicom).

— Tabhanu na rijeci Bašbunar u prostoru poznatih granica.

Svi ti objekti izdavače se svake godine pod primjeran zakup.

Prihod od tih objekata te dnevni dohodak od stotinu i šest akči, koji je carskom naredbom poklonjen legatom iz državne dohodarine od kantara, što je po novim gradskim uredbama uspostavljen u Sarajevu, trošiče se za uzdržavanje ovih objekata i njihovih službenika:

— Predavaonica (dershana).

— Tekija halvetiskog reda.

— Šest soba za dervise i učenike.

— Mekteb.

Sve te objekte legator je izgradio o svome trošku u Travniku u mahali Osoju na praznom prostoru, koji graniči s dviju strana rijekom Lašvom, s treće strane ulicom, a s četvrte sporednim putem.

Bosanski tefterdar dijeliće u smilu fermana, koji se u njega nalazi, dohodak od spomenutog kantara ovako:

— Muderisu i vaizu, najznanijem učenjaku Emrulah-efendiji, svaki dan za predavanja u medresi po deset, a za održavanje vazova u džamiji po pet akči.

— Mualimu Selman-halifi dnevno šest akči.

— Šejhu spomenute tekije te za hranu njemu i dervišima dnevno četrdeset akči.

— Za svijeće, hasure, zejtin i kandilje dnevno po petnaest akči.

— Svakome dervišu i učeniku koji stanuje u spomenutim sobama dnevno po pet akči.

Dohodak pak od navedenih koristonosnih objekata trošiče se ovako:

— Imamu, i to jednome od onih koji stanuje u spomenutim sohama, a koji poznaje namaske propise, dnevno po tri akče.

— Pomoćniku mualima dnevno dvije akče.

— Podvcrniku dnevno po dvije akče.

— Zakiru i mujezinu u spomenutoj tekiji svaki dan po dvije akče.

— Glavnom šejhu spomenute tekije dnevno dvije akče.

— Pisaru ovoga vakufa Mustafa-halifi, sinu Hadži Mehmedovu, dok vrši tu dužnost, dnevno po pet akči,

— Pobiraču vakufskih prihoda, Mahmuđu, sinu spomenutog mutevelije, doživotno po pet akči; poslije njegove smrti od te dnevničke pripojiće se dvije akče plaći imama, a novopostavljeni džabija uživaće dnevno tri akče.

— Svaki će se dan učiti po deset džuzova Kur'ana, tako da se svako uoči petka i ponedjeljka obavi hatma; od tih džuzova po jedan će učiti imam, mualim, pomoćnik mualima, knjižničar, podvornik, šejh tekije, dva mujezina (zakir i mujezin), džabija i vakufski pisar, koji će, ujedno, biti i noktadžija, a za to će svaki od njih primati dnevno po jednu akču.

— Muteveliji svakoga dana, poslije obavljenog posla, deset akči.

— Kadije u kasabi Travniku biće nadzornici ovoga vakufa i pobiraće u to ime dnevno dvije akče.

— Posebno, knjižničaru dnevno po pet akči za čuvanje slijedećih knjiga, koje također vakufi legator:

- 30 lijepo ispisanih, pozlaćenih i uvezanih džuzova Kur'ana,
- Tefsir od Kadi Bejzavije, 2 sveska.
- Tefsir od sure Nebe' pa dalje, 1 sv.
- Tefsir od Šejha, II svezak.
- Tefsir od sure Burudž pa dalje iz Tefsira Hanefije, 1 sv.
- Tefsir od sure Nebe' pa dalje od Šejhzade-a, 1 sv.
- Miškatul-envar, 1 sv.
- Komentar na djelo Šir'a.
- Djelo Šir'a, 1 svezak.
- Hilyetul-ebraz, 1 sv.
- Halisatul-haqaiq, 1 sv.
- U 1 svesku tri brošure i Haqaiqul-haqaiq.
- Deqaiqul-ahbar, 1 sv.
- U 1 svesku Diyaul-qulub, Bahrul-kelam, Hadisi erbein, Tariqus-salikin, brošura od Šihabud-dina, brošura Zikrul-wulat, Miyarut-tariq i brošura Hediye.
- Muhtarun sahhah, 1 sv.
- U 1 svesku Šafiya, komentar Šafiye i osnovni tekst djela Arud (metrika).
- Kašiful-kina, 1 sv.
- U 1 svesku komentar na Dihadžu od Seyyidi Aliye i II komentar djela Qawaidul-irab.
- U 1 svesku Kifaye i Šerhu Iftitah.
- Zubdetul-waizin, 1 sv.
- Sarfi Kemaliyye i komentar Merah-a od Sururije, 1 sv.
- U 1 sv. Tuhfetul-muluk i komentar Šuruti-salat-a.
- Nuzhetul-enwar, 1 sv.
- U 1 sv. komentar Fikh-a od Kejdaniye i komentar djela Tuhfe.
- Telwih, 1 sv.
- Komentar Menar-a od Ibni Meleka, 1 sv.
- Ešbahun-nezair, 1 sv.
- Komentar Merah-a od Abdurrahmana.
- U 1 svesku Madbut, Šerhu Matlub, komentar »Emsile«, komentar za »Nasere«, drugi komentar »Emsile«, drugi komentar za »Nasere«, komentar Sarf-a i Emsilei-muhtelifa-e.
- Drugo djelo (Merah) od Abdurrahmana, 1 sv.
- Risalei-wezaif, 1 sv.
- Minhadžul-abidin, 1 sv.
- Šerh »Izije« od Helebije, 1 sv.
- Komentar Enmuzedž-a.
- Komentar djela Šejha Seyyidi Alizade-a od Seyyidi Šerifa.
- Risalei Begavi, 1 sv.
- Risalei Hikem, 1 sv.
- Telhis, 1 sv.
- El-Menar od Ibnu Ayniye, 1 sv.
- U 1 svesku Kešfu wafiye i Šerhu Kafiye.
- Šerhu Hindi lit-Tegabun.
- Komentar Čaperdije od Šafiye.
- U 1 svesku Tertibu ewra'd, Munadžat, Risalei hilyetun-nebiyyi i Šemail od Suyutiye.
- U 1 svesku Siradžiyye, Šihabuddin i Kemalpašazade.
- Kafiye, 1 sv.
- U 1 svesku Feraid u stihu i Šerh Šatibiya.
- Tewdih, 1 sv.
- Daw', 1 sv.
- Menazili sairin, 1 sv.
- Feraid od Seyyida, 1 sv.
- Teysir.
- Risalei istilahati fikh, 1 sv.
- Quduri, 1 sv.
- Šemsiyye, 1 sv.
- Komentar Šafiyye od Seyyidi Alizade-a.
- Komentar Taqdim na Muqaddimu.
- Rewnekul-medžalis, 1 sv.
- Ifsah, 1 sv.
- Galetatul-ewam od Kemalpašazade-a.
- Šerhi Menar Dinkoz, 1 sv.
- U 1 svesku komentar Kafiye od Hindije i Murib od Kurd-efendije.
- Seb'iyat, 1 sv.
- Dihadže šerhi Muhammediyye, 1 sv.
- Komentar »Iziya«-e.
- Hudaya o filozofiji s komentarom, 1 sv.
- Mubeyyini masdar, 1 sv.
- Sururiyin komentar El-Misbah-a.
- Dželali Mes'ud, 1 sv.
- Muhtesari Menar, 1 sv.
- Ewful-wafiye, 1 sv.
- Risalei keib, 1 sv.
- Drugi komentar »Iziya«-e.
- Šerhu Džezeri, 1 sv.
- Šerhu aqaidi diniyye, 1 sv.
- Irdudin komentar Akaida.
- Komentar Hayali-e od Kemalpašazade-a.
- Glosa na Šemsiyyu.
- U 1 sv. Šerhu Džezeri i Taškuprizade.
- Muhyuddmov komentar Husam-a.
- Esraru 'arebi, 1 sv.
- Ebulleys Semerikandi, 1 sv.
- Drugi komentar Džezeriye, 1 sv.
- Qasidei Burde.
- Imad minel adab od Mesuda.
- Halebi sagir.
- Komentar Emali-e.
- Hadisi erbein.
- Šerhu Edžrumiyye.
- Komentar Merah-a.
- Komentar Feraid-a od Džellala.
- U 1 sv. komentar Fikhi ekber-a i komentar Hudaye iz filozofije.
- Komentar u stihu na Hadisi arbein, 1 sv.
- Risalei Mubini enbiya, 1 sv.
- Risalei ahkami mukellef, 1 sv.
- Kitabu Mew'iza.
- Djelo Džezeriyye.
- Komentar Šemsiyye-e.
- Svega devedeset i osam knjiga.
- Navedene knjige izdavače se učenicima u spomenutoj kasabi uz tvrd zalog. Učenik pak koji zaloga nema, koristiće knjigu na njenome mjestu. Knjige se ne smiju posuđivati u druga mjesta. Ako

bi knjižničar prestupio ovaj propis i knjigu posudio, provešće se nad njim propisi šeriata.

Legator dalje određuje:

Kad vremenom navedeni građevni objekti oslabe, bilo u cjelini ili pojedinostima, i bude potreban popravak, izvršiće se pregled sa znanjem suda, mutevelije i nadzornika i onda obaviti popravak iz viška vakufskih prihoda.

Svake će se godine sa znanjem suda i nadzornika pregledati računi i knjige mutevelije, a kad se nakon toga potpišu i na njih se udari žig, ostaviće se u mutevelinim rukama.

Od prihoda, koji proteknu iza spomenutih popravaka, svake će se godine dvanaesti dan mjeseca rebiul-evela učiti mevlud božjem poslaniku, a višak, koji i poslije toga ostane, pripojiće se sa znanjem kadije i nadzornika glavnici i predati muteveliji.

Valije, veliki veziri i miri-mirani biće počasni nadzornici ovoga vakufa.

Legator pridržaje u svojim rukama pravo svake promjene vakufa, dok je god živ. Spomenuti pak mutevelija ostaće doživotno na svojoj dužnosti, a kada umre, postaviće se na to mjesto sa znanjem kadije i nadzornika neko od njegove djece ili rodbine, ko je ispravan i pobožan. Ako se pak ustanovi pronevjerjenje, postaviće se sa znanjem šeriata i nadzornika drugi mutevelija, pošten i bogobojažan čovjek.

U spomenutoj tekiji biće na stolici šejha doživotno »stožer učenjaka« šejh Ahmed-efendija; uoči petka i odabраниh večeri izvodiće obrede derviškog tarikata i obavljaje »zikr«. Poslije njegove

smrti, ako ne bude za života ostavio sebi zamjenika, imenovaće se njegovim zamjenikom onaj, koji je prošao sve »stepene« i »imena« tarikata, a koji je, usto, dobar i pobožan čovjek.

Šejh će uživati jednu sobu u tekiji, uza zid, a pored toga i bašču poznatih granica na lijevoj strani tekije; u toj bašči nalazi se čardak, bunar, plodno i neplodno drveće.

Poslije smrti rečenog muderisa postaviće se za muderisa i vaiza čovjek koji poznaje tefsir, hadis i fikh.

Tako isto poslije smrti mualima Selman-halife postaviće se na tu dužnost čovjek čedan, dobar i koji dobro čita Kur'an.

Kada koji od spomenutih službenika umre, a bude ostavio spremna i sposobna sina, njegova služba neka se daje samo njegovu sinu.

U spomenutim sobama osim derviša i učenika neka niko drugi ne obitava. Na svakoga, ko dopusti prenoćište stranim osobama u tekiji i sobama, neka je prokletstvo boga!

Dana dvadesetog mjeseca muharema godine hiljadu sto i devetnaeste (23 aprila 1707) unesen je u vakufnamu dodatak ovog sadržaja:

Spomenutim knjigama dodaje se još:

- Wiqaye, 1 sv.
- Komentar Wiqaye-a, 1 sv.
- Sadri Šeri'a, 1 sv.
- Katabu tibbiššehir od Evlije Mustafe, i
- Ahtari kebir, 1 sv.

Svega pet knjiga. Predane su spomenutom muteveliji Hadži Ahmedagi, i tako se namirilo stotinu i tri komada knjiga.

2

VAKUFNAMA HADŽI ADILA, SINA MUSTAFINA

Travnik, 19 VI 1133 = 8 IV 1721

Faximil originala (u biblioteci Elči Ibrahim-pašine Fezije medrese u Travniku) u *Derviša M. Korkuta* u Sarajevu. Vakufnamu potvrdili potpisom i muhurom na čelu teksta bosna-brodski kadija Ibrahim i ostavinski sudac u Travniku Mustafa.

Hadži Adil, sin Mustafin, iz Hasanagine mahale u kasabi Travniku, a kadiluku Brod, došao je na sud i izjavio, da je o svome trošku izgradio i uva-kufio:

— Džamiju u Hasanaginoj mahali.

— Šesnaest dućana, sve jedan do drugoga, u Baščaršiji (Čaršubašinda).

Prihod od spomenutih dućana u godišnjem iznosu od 7600 akči trošiće se za gornju džamiju ovako:

- Imamu dnevno četiri akče.
- Mujezinu dnevno četiri akče,
- Kajimu dnevno jedna akča.

Višak prihoda, koji ostane iza podmirenja plaća navedenih trojice službenika, trošiće se na uzdržavanje same džamije i dućana, ali neka se ne zaboravi ni molitva za dušu legatora.

Legatorovi sinovi Mustafa, Omer i Alija biće mutevelije i nadzornici ovoga vakufa, a poslije njih te će službe vršiti njihovi potomci. Ako pak ti potomci (izravni) izumru, te će službe vršiti bilo ko od nasljednika uz uvjet, da je siguran, ispravan i pobožan čovjek. Ako bi koji od mojih sinova, njihove djece i daljnjih nasljednika pokazao u ovim mojim odredbama nepravičnost, nemarnost, nevaljalost i lijenost, na Sudnjem danu bile moje ruke 0 njegovu vratu obješene, i bio mu uskraćen zagovor Poslanika i pogled Gospodara svjetova!

Svjedoci:

Ibrahim-efendija, bosanski timar-tefterdar — Mahmud, pisar skele — Bekir-čelebija, berber — Selman-efendija, imam — Omeraga Tabo-zade (Tabić) — Hadži Hasan-efendija, imam — Šejh Muhamed — Muharem-čelebija, mujezin.

VAKUFNAMA JUSUFAGE, SINA HASANAGINA

Travnik, poč. X 1135 = 5-14 VII 1723

Prepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 727. Ovjerio ga član Okružnog suda u Travniku J a k u b. Legalizaciju izvršio bosna-brodski kadija M u h a m e d E m i n. Potpisi svjedoka na prepisu izostavljeni.

Jusufaga, sin Hasanagin (s titulama *izzetlu, sea-detlu*), iz Elvan-zade mahale u Carigradu izjavio je pred sudom u Travniku da je u toj kasabi o svome trošku sagradio i uvakufio:

- Džamiju u mahali Šumeću.
- Mekteb uz tu džamiju.

Za uzdržavanje tih ustanova dalje je uvakufio:

- Vodenicu s četiri kamena, što ju je sagradio na potoku Šumeću u istoj mahali.
- Dvije stupe za valjanje sukna na istome mjestu.

Ti koristonosni objekti davače su u zakup putem telala i to kad ponuda izađe na 12.240 akči.

Prihod će se ovako trošiti:

— Svakog dana osim petka i bajrama učiče se po dva džuzua Kur'ana iza sabah-namaza za dušu pejgambera, legatora, njegovih roditelja, žena (sic!), djece i rođaka, a za to će se izdavati dnevno po četiri akče.

— Mualimu u legatorovu mektebu dnevno pet akči.

— Novopostavljenom mujezinu dnevno dvije akče.

— Plaći imama, starog službenika ove džamije, dodaće se iz ovoga vakufa još četiri akče dnevno, a biće ujedno i hatib i za to će primati dnevno dvije akče.

— Plaćama dvojice starih mujezina ove džamije dodaće se iz ovoga vakufa po jedna akča dnevno.

— Ferašu i kajimu dnevno dvije akče.

— Za rasvjetu dnevno dvije akče.

— Za popravak džamije dnevno četiri akče.

— Za popravak vodenice i stupa dnevno četiri akče.

Višak prihoda ide u korist mutevelije na ime plaće.

Mutevelijom se postavlja legatorov sinovac Mahmudbeg iz Travnika.

Nadzornikom se postavlja drugi sinovac Musta-fabeg iz Travnika s dnevnicom od tri akče.

Obadvije te službe su nasljedne u muškoj lozi.

VAKUFNAMA BOSANSKOG VALIJE ĆAMIL AHMED-PAŠE

Travnik, 17 XI 1170 = 3 VII 1757

Prepis vel. 109X22 cm Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 307. Vakufnamu legalizirao bosna-brodski kadija Ahmed, a prepis ovjerio travnički kadija Ishak Mahir.

Gazi-agina džamija u čaršiji u Travniku, sjedištu vezira, nije imala prihoda pa je oronula, i osjećala se prijeka potreba za obnovu, te je bosanski valija Ćamil Ahmed paša na mjestu te džamije sagradio novu masivnu džamiju, a s lijeve strane džamije napravio još česmu sa četiri lule i u nju doveo vodu.

Sada pred sudom preko opunomoćenika muftije Salih-efendije, sina Mustafina, čije su punomoćstvo pred kadijom potvrdili Mehmedaga, sin Hasanov, i Ibrahimaga, sin Alijin, zavještava za potrebe džamije:

— Tri Kur'ana u toj džamiji uz odredbu, da se ne smiju napolje iznositi.

— Dvadeset i sedam dućana, što ih je legator sagradio pod samom džamijom. Deset ih je pod džamijom u bezistanu sa dvojica vrata, a od njih će se ubirati godišnja zakupnina po dva esedi-groša od svakoga. 'Pet ih je pod južnim dijelom džamije, a ti će se izdavati po jedan esedi-groš godišnje.

Daljnijih šest dućana nalaze se s desne strane, četiri su pod samom džamiskom kapijom, a dva s lijeve strane džamije, uz munaru. Svaki od tih posljednjih dvanaest dućana izdavače se po trideset i tri i po pare godišnje zakupnine.

— Placarinu s trga što ga je uredio na zemljištu vakufa Sofi Mehmed-paše s tim, da se plaća mukata za samo zemljište spomenutom vakufu.

— Han u Muslihuddinovoj mahali u Travniku, koga je kupio od bivšeg teskeredžije Ibrahim-efendije i Hadži Alije Babajića, a koji graniči s jedne strane pekarom i dućanom spomenutog Hadži Alije, s druge strane vodom Klašnicom, a s treće i četvrte ulicom. Han ima šesnaest soba, staju, tekuću vodu, a uz samu zgradu je i posebna kuća sa dvije sobe, aharom, sundurma-aharom, slamarom, četiri dućana i vrtom s plodnim voćkama i okolištem.

Mutevelijom se postavlja imam ove džamije hafiz Omer-efendija, sin Hadži Ibrahimov, a ta

služba biće nasljedna. Ako njegovi potomci izumru, novoga muteveliju postaviće darusseade-aga u Carigradu na predlog vezira i kadije.

Nadzornik vakufa je darusseade-aga. Pomoćnici nadzornika su bosanski valija i travnički kadija.

Mutevelija će izdavati spomenutih dvadeset i sedam dućana pod zakup te dati brojiti trgovačke toware koji dolaze na spomenuti trg i od svakoga tovara uzimati placarinu po jednu sag-akču.

Han sa svim nabrojenim prostorijama također će se davati u zakup.

Dnevni rashod vakufa iznosi pedeset sag-akči, i to:

— Muteveliji četiri akče.

— Vaiz džamije uživaće zakupninu dućana s desne strane džamije ispod kapije, a za to će četvrtkom poslije podnevnog namaza držati vaz u džamiji i tom prilikom činiti dovu za legatora.

— Prvom imamu i hatibu šest akči uz uvjet da nedjeljom i četvrtkom podučava Kur'an, a za to će mu se posebno plaćati dnevno po šest akči.

Sve tri te dužnosti predaju se imamu, spomenutom hafizu Omer-efendiji.

— Vaizu uz ramazan dnevno jedna akča.

— Vakufskom pisaru dnevno jedna akča.

— Prvom mujezinu i devrihanu dnevno dvije akče.

— Drugom mujezinu i devrihanu dnevno također dvije akče.

— Učaču ašereta i ferašu jedna i po akča.

— Kajimu dnevno četiri akče.

— Džabiji dnevno jedna akča.

— Nadzorniku česme i vodovoda (su nazirina) dnevno jedna akča.

— Za rasvjetu džamije dnevno dvije i po akče.

— Za ulje u 170 kandilja uz ramazan dnevno deset akči.

— Za hasure dvije akče, kad bude trebalo.

— Uz ramazan i odabrane večeri nabaviće se tri mukave po petnaest oka i paliti kod mihraba.

— Sofi Mehmed-pašinu vakufu na ime mukate za zemljište, na kojem je napravljen trg, davaće se godišnje jedna i po akča. Od prihoda pak toga trga popravljat će se džamija.

Svjedoci:

Osmanaga, valijin ćahaja,

Seid-efendija, ćatib valijina divana,

Abdulahaga, valijin haznadar,

Emin Mehmed-efendija, valijin muhurdar,

»Umdetul-ajan« Mehmedbeg, sadašnji bosanski tefter-ćehaja,

Mehmed-efendija, sadašnji bosanski tefterdar,

Šejh Mehmed-efendija, muftija u Travniku,

Mustafa-efendija, sadašnji bosanski timar-tefterdar,

Ali-efendija, sadašnji bosanski timar-teskere-džija,

Ahmedaga, sadašnji bosanski čauški ćehaja,

Ibrahim-efendija, bivši timar-teskeredžija,

Ali-efendija, sadašnji mukabeledžija,

Mustafaga, sadašnji bosanski čauški emin,

Ismail, čauš na bosanskom divanu.

VAKUFNAMA BOSANSKOG VALIJE MEHMED-PAŠE KUKAVICE

Travnik 15 XI 1171 = 21 VII 1758

Ovjeran prepis, što ga je oko god. 1939 načinio Evkaf umum mudirlugii iz Defteri hakanije u Carigradu, transkribiran latinicom, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 696. U prepisu ispuštena imena svjedoka i potvrda kadije.

Bosanski valija Mehmed paša u sarajima bosanskih valija izjavio je pred kadijom i u prisustvu postavljenog mutevelije Ali-efendije, sina Husejnbegova, da je o svome trošku sagrađio i uvakufio:

— Džamiju u Foči.

— Medresu u Foči.

— Mekteb u Foči.

— Česmu (sebili abi leziz) u Foči.

— Veliki most na Drini u Foči.

— Veliki most na rijeci Čehotini u Foči.

— Veliki most na Limu u kadiluku Prijepolje.

— Veliki most na Drini u kasabi Goraždu u čajničkom kadiluku.

— Veliki most na rijeci Bosni u Visokom u sarajevskom kadiluku.

— Džamiju u mahali Duradžik u Sarajevu.

— Mekteb u istoj mahali.

— Sebilj (sebilhane) u istome mjestu.

— Džamiju u kasabi Travniku.

— Mekteb u istome mjestu.

— Tri česme (sebili abi revan) u istom mjestu.

— Mekteb u selu Vitezu u travničkom kadiluku.

— Džamiju u selu Slimenima u istom kadiluku.

Dalje je za uzdržavanje tih ustanova i samih objekata sagrađio i uvakufio:

— Karavan-saraj u Foči.

— Hamam u Foči.

— Sedam dućana na istome mjestu.

— Čitluk Mokro u sarajevskom kadiluku, što ga posjeduje na temelju carske temlikname.

— Dva karavan-saraja u kasabi Prijepolju.

— Dućan u istome mjestu.

— Četrdeset i sedam dućana u bezistanu i posebno dva, sve to u kasabi Travniku.

Legator određuje, da mutevelije ovoga vakufa budu njegovi izravni potomci i ostavlja ovakve odredbe u pogledu plaćanja službenika i drugih troškova:

— Drugom imamu džamije u Foči dnevno pet akči.

— Drugom mujezinu te džamije dnevno dvije akče.

— Ferašu i kajimu te džamije dnevno tri akče.

— Devrihanu dnevno dvije akče.

— Muderisu medrese u Foči dnevno deset akči.

— Mualimu mekteba u Foči dnevno pet akči.

— Vaizu dnevno pet akči.

— Drugom devrihanu dnevno jedna i po akča.

— Vrataru dnevno tri akče.

— Džabiji dnevno tri akče.

— Za hasure i svijeeće džamije u Foči dnevno deset akči.

— Sujoldžiji dnevno tri akče.

— Za opravlanje vodovoda dnevno dvije akče.

— Za opravlanje spomenute džamije godišnje pedeset groša.

— Za opravlanje ćuprije na Drini u Foči godišnje deset groša.

— Za opravlanje ćuprije na Čehotini u Foči godišnje deset groša.

— Za opravlanje ćuprije na Limu u prijepoljskom kadiluku godišnje deset groša.

— Za opravlanje ćuprije na Drini u Goraždu godišnje deset groša.

— Za opravlanje ćuprije na Bosni u Visokom godišnje deset groša.

Pored toga, službenicima džamije u Foči davaće se slijedeći novčani iznosi od prihoda ciganske džizije bosanskog ajaleta, koja je na osnovi carskog berata darovana legatoru:

— Imamu dnevno šest akči.

— Hatibu pet akči.

— Vaizu pet akči.

— Prvome mujezinu četiri akče.

— Ferašu četiri akče.

— Mualimu šest akči.

— Za rasvjetu dnevno šest akči.

— Za opravlanje česme i vodovoda dnevno sedam akči.

Posebno će se iz prihoda hercegovačke vojnugan-mukate davati dnevna plaća kurra-u od dva-deset akči.

Dalje, od kirije spomenutih vakufskih objekata podmirivaće se službenici zadužbina u Sarajevu:

— Mualimu dnevno deset sag-akči.

— Sebiljdžiji dnevno šest akči.

— Sujoldžiji dnevno jedna akča.

— Za opravlanje sebilja dnevno dvije akče.

— Za opravlanje mekteba dnevno tri akče.

— Za vodu iz Gazi Husrevbegova vodovoda, koju koristi sebilj, dnevno jedna akča Gazi Husrevbegovu vakufu.

— Za opravlanje džamije u mahali. Duradžik godišnje deset groša.

Posebno će se davati dnevna plaća od petnaest akči mualimu mekteba u Sarajevu od mukate za toware koji se dogone na tržište (mururiye ahmal Saraybosna mukataasi), koja je beratom darovana legatom.

Službenici zadužbina u Travniku plaćaće se ovako:

a) Od prihoda hercegovačke vojnugan-mukate, po beratu:

— Vaizu džamije u Travniku dnevno dvije akče.

— Hatibu tri akče.

— Imamu osam akči.

— Dersihanu dvije akče.

— Trećem mujezinu dvije akče.

— Salahanu jedna akča.

— Kajimu tri akče.

— Mualimu mekteba u Travniku dnevno pet akči.

— Ferašu tri akče.

— Za rasvjetu dnevno osam akči.

b) Od kirije vakufskih objekata:

— Za rasvjetu i kandilje džamije u Travniku dnevno trinaest akči.

— Kurra-u dnevno pet akči.

— Sujoldžiji dnevno jedna akča.

— Za opravlanje česama i vodovoda dnevno dvije akče.

— Vaizu koji će vaziti uz bajrame dnevnicu je jedna akča.

— Muteveliji ovoga vakufa dnevno šest akči.

— Pasvandžiji bezistana dnevno tri akče.

— Imamu džamije u Slimenima i mualimu (sic!) dnevno tri akče.

— Mualimu mekteba u Vitezu dnevno pet akči.

Kad se podmire spomenuti izdaci iz državnih prihoda, t. j. iz prihoda dobara, koje je legatoru car darovao, i kirije vakufskih objekata, mutevelija će višak prihoda podjednako podijeliti legatorovim izravnim potomcima, i muškim i ženskim.

Ako preteče novca, koji je određen za opravlanje vakufskih objekata, pripojiće se glavnici.

Počasni nadzornici ovoga vakufa biće bosanski valije.

HUDŽET TRAVNIČKOG KADIJE O KUPOPRODAJI DIJELA HAMAMA U KORIST VAKUFA
MUHSIN-ZADE MAHMED-PAŠE

Travnik, 27 VI 1177 = 21 1764

Prepis, uzet oko 1939 iz Defteri-hakanije u Carigradu, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 699.

Ahmedbeg, sin Ahmedbegov, iz Hasanagine mahale u kasabi Travniku, u visokom saraju bosanskog valije Muhsin-zade Mehmed-paše, a pred kadijom, koji je posebno izaslan ispred suda, prodaje spomenutom valiji Mehmed-paši svoju četvrtinu Ebu Bekirbegova hamama u Osmanbegovoj mahali u Travniku za 550 groša.

Četvrtinu toga hamama prodavalac je zakonski naslijedio iza umrlog Ebu Bekira, sina Bekirbegova.

U ovom pravnom poslu kupca zastupa valiski kaimekam Ibrahimaga.

VAKUFNAMA BOSANSKOG VALIJE MUHSIN-ZADE MEHMED-PAŠE

Carigrad, 27 IV 1181 = 22 IX 1767

Ovjeren prepis, uzet oko 1939 iz Defteri-hakanije u Carigradu, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 700.
Imena svjedoka u prepisu ispuštena.

Bosanski valija Muhsin-zade Mehmed paša u prisustvu za ovaj vakuf postavljenog mutevelije Travničanina Šejha Hadži Mehmeda, sina Šejh Hadži Mehmedova, u saraju Baškapu u Carigradu, pred kadijom Mevlana Derviš Mehmed-efendijom, sinom Ahmedovim, dao je o svome vakufu ove podatke:

— Tekijska džamija u kasabi Travniku u blizini Stare čaršije (Čarši atik kurbunda) dotrajala (karah) je, pa ju je ovaj legator dao o svome trošku nanovo sagraditi.

— Pored te džamije nanovo (muceddeden) je sagradio medresu sa sedam soba.

— Na istome mjestu podigao je i mekteb.

Za uzdržavanje tih ustanova vakufi tri hiljade groša i određuje, da se taj novac daje pristojnim ljudima na poslovanje uz kamatnjak od 15% godišnje. Iz toga dohotka podmirivaće se službenici i druge potrebe ovako:

— Spomenutom Hadži Mehmed-efendiji, muderisu legatorove medrese, dnevno trideset sag-akči.

— U svaku sobu medrese dijeliće se dnevno šest sag-akči, što za sedam soba iznosi svega četrdeset i dvije sag-akče dnevno. Taj će se iznos podjednako dijeliti svima učenicima.

— Mula Husejnu, podvorniku medrese, dnevno dvije sag-akče.

— Istome Mula Husejnu dnevno četiri sag-akče za službu kajima u džamiji i medresi.

— Za rasvjetu i hasure u medresi i džamiji dnevno deset sag-akči.

— Mualimu legatorova mekteba Šejh Mehmed-efendiji dnevno šest sag-akči.

— Vaizu Ebu Bekir-efendiji dnevno deset sag-akči s tim, da svake srijede poslije podne kazuje vaz u spomenutoj džamiji.

— Imamu Nuh-efendiji dnevno šest sag-akči.

— Spomenutom Mula Husejnu za službu mujezina dnevno četiri sag-akče.

— Muteveliji, spomenutom Hadži Mehmed-efendiji, dnevno šest sag-akči.

— Nadzorniku Hadži Salih-efendiji dnevno šest sag-akči,

— Pisaru Ishak-efendiji dnevno devet sag-akči.

— Džabiji Mula Ismailu, sinu spomenutog Ishak-efendije, dnevno šest sag-akči.

Vakufski objekti popravljaju se iz viška prihoda.

Mutevelija će biti spomenuti Hadži Mehmed-efendija, a iza njegove smrti njegovi potomci po propisima šerijata.

Počasni nadzornici ovoga vakufa biće travničke kadije.

HUDŽET TRAVNIČKOG KADIJE O KUPOPRODAJI HANA S BAŠČOM U KORIST VAKUFA
MUHSIN-ZADE MEHMED-PAŠE

Travnik, 11 I 1182 = 28 V 1768

Prepis, uzet oko 1939 iz Defteri-hakanije u Carigradu, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 690.

Bivši travnički serdar Mehmedaga, sin Abdulahagin, iz Muslihuddinove mahale u Travniku, u boisna-brodskom kadiluku, prodao je vakufu Muhsin-zade Mehmed paše, sina vezira Abdulah-paše, za hiljadu i četiri stotine groša han s baščom u Muslihuddinovoj mahali uz pogodbu, da ga prodavalac drži u svojim rukama, zajedno s prihodom, dok se ne namiri godina dana od Jurjeva, od koga je već mjesec dana prošao.

Han graniči s jedne strane Fejzibegovim posjedom, s druge potokom Klašnicom, s treće baščom Babajića Alijage i grobljem, a s četvrte strane ulicom.

Han je skoro građen (cedid han), a ima prizemne i spratne prostorije. Na spratu ima osam odaya i dvije sofe, a u prizemlju staju, sijenicu i sundurmu.

Hanu pripada bašča s vrtom, plodnim i neplodnim drvećem i vodovod, koji je izgrađen s tomrućima ispred same kapije hana.

U pravnom aktu vakuf zastupa mutevelija Šejh Hadži Mehmed-efendija, sin Sejha Hadži Mehmed-efendije.

HUDŽET TRAVNIČKOG KADIJE O KUPOPRODAJI KUĆE S BAŠČOM U KORIST VAKUFA
MUHSIN-ZADE MEHMED-PAŠE

Travnik, 11 XI 1183 = 8 III 1770

Prepis uzet oko 1939 iz Defteri-hakanije u Carigradu, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 697.

»Fahrul-ešbah« Husejn-ćehaja, sin Husejn-ćehajin, koji privremeno (musaferećen) boravi u Travniku, pred šerijatskim sudom prodaje vakufu bivšeg velikog vezira Muhsin-zade Mehmed-paše kuću s baščom u Muslihuddinovoj mahali u Travniku za 130 groša.

Kuća graniči s jedne strane hanom ovoga va-

kufa, s druge strane kućom i baščom Halilbaše, s treće zemljištem mualima Hadži Ali-efendije, a djelomično posjedom sinova umrlog teskeredžije Ali-efendije.

U pravnom aktu vakuf zastupa mutevelija Šejh Hadži Mehmed-efendija, sin Šejha Hadži Mehmed-efendije.

VAKUFNAMA HADŽI ALIBEGA HASANPAŠIĆA, SINA HADŽI MUHAMEDBEGOVA

Travnik, 1 I 1291 = 18 II 1874

Prepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, sidžil vakufnama I, str. 398—402. Vakufnamu legalizirao travnički naib
A b d u r a h m a n .

Travničanin Hadži Alibeg Hasanpašić, sin umrlog Hadži Muhamedbega, prema svojoj ranijoj vakufnami od 27 XII 1283 (2 V 1867), koju je potvrdio travnički naib Mehmed Hamdi-efendija, obnovio je u Gornjoj čaršiji u Travniku džamiju Mehmed-paše Kukavice, koja je propala u požaru, a nije imala prihoda, iz kojih bi se mogla obnoviti, a tako isto doveo je i vodu pred tu džamiju.

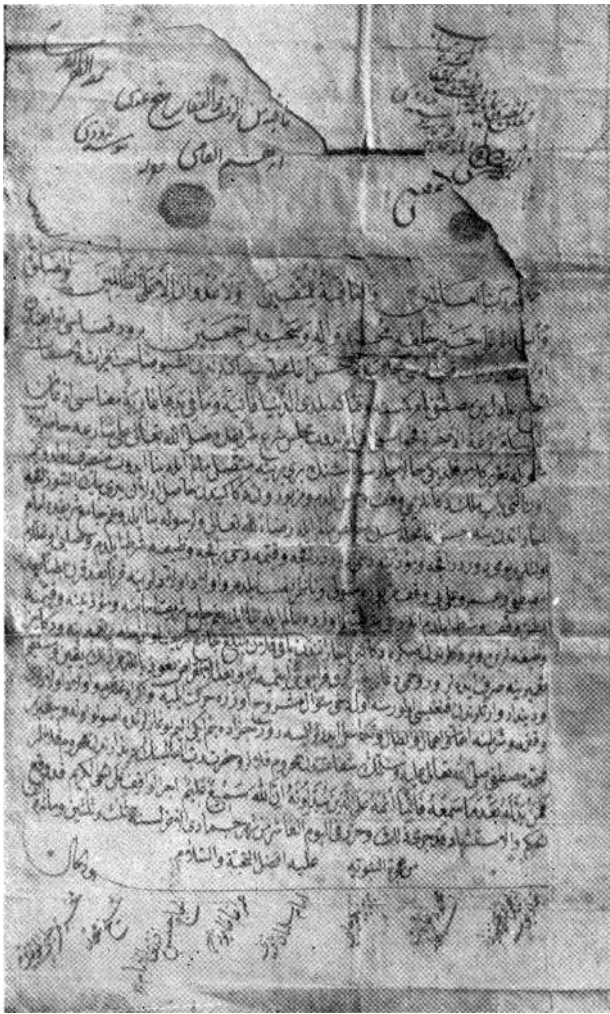
U spomenutoj vakufnami zadržao je legator u svojim rukama doživotno pravo promjene i uprave

ovoga vakufa. U vezi s tim, ovoga puta daje u prisustvu za legalizaciju postavljenog mutevelije Hadži Osmana, sina Zaimova, iz Muslihuddinove mahale, pune odredbe o svome vakufu. Legator je sagradio ove zadužbine:

— Džamiju na zemljištu izgorjele džamije Mehmed-paše Kukavice u Gornjoj čaršiji u Travniku.

— Česmu pred tom džamijom.

— Mekteb u kasabi Zenici kod Segban-agine džamije u istoimenoj mahali.

Faksimil vakufname Hadži Adila, sina Mustafina,
od 19 VI 1133 (18 IV 1721)

Za uzdržavanje tih zadužbina i za druge potrebe, koje će se dalje navesti, legator vakufi ove objekte:

a) u Travniku:

— Bakalski dućan u Gornjoj čaršiji koji graniči s jedne strane dućanom berbera majstora («usta») Alije, sina Abdulahova, a unuka Alijina, s druge strane baščom Hasana, sina umrlog kol-age Saliha, s treće strane dućanom koji pripada vakufu spomenute džamije, a s četvrte strane ulicom.

— Bakalski dućan u istoj čaršiji; graniči s jedne strane dućanom vakufa spomenute džamije, s druge bostanom spomenutog Hasana, s treće dućanskim zemljištem Dobrića (?) Osmana, sina Osmanova, a s četvrte ulicom.

— Bakalski dućan u istoj čaršiji; graniči s jedne strane dućanom vakufa spomenute džamije, s druge dućanom Asim-efendije i Riza-efendije, sinova Muderizovića Abdulah-efendije, sina Ahmed-efen-

dina, s treće baščom travničkog hućumetskog konaka, a s četvrte ulicom.

— Bakalski dućan u istoj čaršiji; graniči s jedne strane dućanom skopaljskog Židova Isaka, s druge dućanskim zemljištem Harmandićevih sinova, s treće kućom spomenutog (berbera) Alije, a s četvrte ulicom.

— Bakalski dućan u istoj čaršiji; graniči s jedne strane dućanom vakufa legatorove džamije, s druge dućanskim zemljištem Harmandićevih sinova, s treće kućom spomenutog berbera Alije, a s četvrte ulicom.

— Sahačiski dućan u istoj čaršiji; graniči s dviju strana dućanima legatorove džamije, s treće strane puteljkom što vodi u mahalalu Glavicu, a s četvrte ulicom.

— Trgovački dućan s masivnom magazom i s odajom na spratu u istoj čaršiji; graniči s jedne strane dućanom vakufa legatorove džamije, s druge dućanom Akice Hadži Mustafe i Mehmeda, s treće strane sa spomenute dvije kuće, a s četvrte ulicom.

— Sahačiski dućan u istoj čaršiji; graniči s dviju strana dućanima vakufa legatorove džamije, s treće kućama spomenutog Hadži Mustafe i Mehmeda, a s četvrte ulicom.

— Terziski dućan; graniči s jedne strane dućanom vakufa legatorove džamije, s druge dućanskim zemljištem Akice Osmanbega, s treće kućama spomenutog Mustafe i Mehmeda, a s četvrte ulicom.

— Bakalski dućan; graniči s jedne strane Babajićevim dućanom, s druge strane dućanskim zemljištem Hasanbega Kulenovića, s treće baščom spomenutog hućumetskog konaka, a s četvrte ulicom.

— Dva dućana . . . (tekst nepotpun); graniče s dviju strana grobljem legatorove džamije, s treće dućanom vakufa te džamije, a s četvrte ulicom.

— Bakalski dućan; graniči s dviju strana dućanima legatorove džamije, s treće spomenutim grobljem, a s četvrte ulicom.

— Dva duhandžiska dućana; graniče s jedne strane dućanom spomenute džamije, s druge spomenutim grobljem, s treće putem što vodi vakufskom hamamu u Osmanbegovoj mahali, a s četvrte javnim putem.

— Sahačiski dućan; graniči s jedne strane spomenutim hamamom, s druge pekarom Hadži Mehmed-efendije Hadžiabdića, s treće zemljištem (arsa) spomenute džamije, a s četvrte sporednim putem.

— Novi han u Gornjoj čaršiji pozadi kamenog bezistana (kargir bezazistan uzre); na spratu ima devet odaja, a u prizemlju kafanu, aščinicu, sjenaru, staju i česmu; graniči s jedne strane baščom Alije Lfuše (?), s druge sporednim putem što vodi u Muslihuddinovu mahalalu, s treće strane grobljem, a s četvrte ulicom.

— Berberski dućan s kafanom na katu u Gornjoj čaršiji. Sagradio ga je umrli Bahri-paša i uvakufio za svoju česmu, ali je vremenom dotrajao, pa ga je nanovo sagradio legator; graniči s jedne stra-

ne putem Šupljike, s druge strane putem mahale Prnjavor, s treće kalanom Šaćirage Ruščuklije, sina Mehmedova, a s četvrte javnim putem.

— Četiri dućana s berbernicom i terziskom odajom na katu; graniče s jedne strane dućanom šejha Agana Sejfića, s druge dućanima vakufa mahale Osoje, a s treće i četvrte ulicom.

— Aščinicu (aščidukan) s dvije odaje na katu, koju je legator sagradio na zemljištu, što ga je kupio od Mustafe Fetića; graniči s jedne strane zemljištem handžije Hadži Osmana, s druge dućanom Derviša Kulenovića, a s treće javnim putem.

— Jedan nalbantski i jedan čibukčiski dućan sa dvije odaje na katu (u Donjoj čaršiji), koje je kupio od Saliha Šiljkovića; graniče s jedne strane dućanom Alibega Rogačevića (?), s druge dućanom Mula Latifa Kišije, s treće puteljkom što vodi donjoj sahat-kuli, a s četvrte ulicom.

— Kuću s tri ahara u prizemlju i tri odaje na katu što ju je kupio jednim dijelom od spomenutog Saliha (Šiljkovića), a drugim od žene umrlog Nuh-efendije; graniči s jedne strane kućom Jeličića Pere, s druge dvorištem džamije Sulejmanije, s treće kućom sarača (Sarača?) Ibrahima, a s četvrte vodotokom česme Dokuzi (upravo: *Dokuzlu suyi mezarisile*).

— Kuću sa tri odaje i pekarom; legator ju je kupio od žene Mule Bojića (?); graniči s jedne strane kućom Sime i Voje Zevića (?), s druge kućom Ilije Marića, a s treće i Četvrte javnim putem.

— Kuću s magazom i baščom te dvije odaje na katu u mahali Osoju, što ju je kupio od Zidova Avrama, a graniči s kućom Hadži Saliha Gafića, s kućom bakala Toše i javnim putem.

— Čerhanu (kerhane) zvanu »Kasarna« (?) sa sedam odaja na katu i četiri magaze u prizemlju te s komadom vrta kraj nje u blizini džamije Kuršumlije. Kupio ju je od Hadži Ali-paše, a graniči potokom Bunarbašom, kućom Šabana Mehmed-oglu i vakufskim bostanlukom.

— Kuću sa aharom i osam odaja na katu u blizini džamije Kuršumlije. Kupio ju je od Derviša Zulića, a graniči s jedne strane kućom Hadžiselimovića, s druge odajom (!) Ibrahima Harmandića, s treće dućanima vakufa Sulejmanije džamije, a s četvrte javnim putem.

— Kuću u blizini džamije Kuršumlije sa dva dućana i tvrdom magazom u prizemlju i dvije odaje na katu, što ju je kupio od Derviša Hadžiemirića, žene Nuh-efendijine i žene sarača (Sarača?) Ibrahima; graniči s jedne strane kućom Jeličića Pere, s druge livadom Babovića (?) Nike, a s treće javnim putem.

— Kuću s četiri dućana u prizemlju i četiri odaje na katu, od koje je otkupio treći (posljednji?) dio; graniči s dućanima vakufa legatorove džamije

— Kuću u Hasanaginoj mahali s odajom, sjenarom, stajom u prizemlju i sa tri odaje na katu

te s vrtom pokraj nje, Kupio ju je od Avdage Vinca (?), a graniči s jedne strane kućom Skopljaka Isaka, s druge kućom Židova Moše, s treće Musalom, a s četvrte javnim putem.

— Kuću u istoj mahali s četiri ahara i pekarom u prizemlju te četiri odaje na katu. Kupio ju je od spomenutog Avdage, a graniči sa dvije strane potokom Bunarbašem i mlinom, s treće vakufskim gradilištem u Hasanaginoj mahali, a s četvrte javnim putem.

— Dućan u Donjoj čaršiji što ga je kupio od nasljednika abadžije Joše; graniči sa tri strane dućanima Muharembega Gluhbegovića, a s četvrte javnim putem.

b) u kasabi Duvnu:

— Han sa šest dućana i šest tvrdih magaza u prizemlju te sa sedam odaja, sedam dućana, sedam tvrdih magaza i s jednom posebnom magazom i sobom nad njom, sve na katu. Han je sagradio legator na mjestu, koje graniči legatorovim njivama, njihovom Hamdije, Saliha i Bećira, sinova Hadži Derviševih te njihovom zvanom Crna njiva (?).

— Dućan uz spomenuti han.

— Kuću što ju je kupio od Joze... (prezime nečitko); graniči sa dvije strane spomenutim hanom, a sa četvrte javnim putem.

— Kuću što ju je kupio od Mate Džolanovića; graniči spomenutim hanom, kućom, uvakufljenom za legatorovu džamiju, i javnim putem.

— Kuću, koju je također kupio, a graniči kućom, uvakufljenom za legatorovu džamiju, legatorovom njihovom i javnim putem.

— Zemljište koje uživa Ilija Krajina uz pogodbu da daje vakufu 120 groša godišnje zakupnine.

c) u kasabi Zenici:

— Kuću u zeničkoj čaršiji s kafanom na katu, dva dućana u prizemlju i s pekarom kraj nje. Kupio ju je od Zeničaka Osmanbega, sina Hasanova, a graniči s jedne strane kućom Hercegovca Mula Hasana, sina Abdulahoya, a unuka Hasanova, s druge strane zemljištem Čaršijske džamije, s treće dućanima Buregića (?) Mustafe, sina Salihova, a unuka Mustafina, a s četvrte javnim putem.

— Magazu s odajom na katu i dva podruma pred njom u čaršiji. Kupio ju je od Drine (?) Saliha i suvlasnika, a graniči s jedne strane magazom... (ime vlasnika nečitko), sinom Salihovim, a unukom Abdulahovim, a sa tri strane javnim putem.

— Tri dućana što ih je sagradio legator kraj svoga mekteba kod potoka; graniče sa tri strane potokom, a s četvrte mektebom, koji je legator ranije sagradio.

— Hanbar koji graniči sa dvije strane spomenutim mektebom, sa treće vakufskim gradilištem, a s četvrte javnim putem.

•

Legator određuje, da se prihodi od tih svih uvakufljenih objekata ovako troše:

— Mutevelija ovoga vakufa će u sporazumu s mahaljanima Osmanbegove mahale dati najprije napraviti džamiju, hanove, kuće, dućane i česme.

— Imamu i hatibu legatorove džamije u Travniku godišnje hiljadu groša.

— Dvojici mujezina po četiri stotine groša godišnje, svega osam stotina groša.

— Ferašu stotinu groša godišnje.

— Kajimu i salahanu godišnje dvije stotine i pedeset groša.

— Devrihanu godišnje stotinu groša.

— Sujoldžiji godišnje dvije stotine i pedeset groša za popravljnje legatorove česme pred džamijom i one u hanu, potom česme u medresi Mehmed-paše Kukavice, koju je sagradio Mehmed-paša, i obnovio legator te česmu umrlog Bahri-paše.

— Godišnje dvije stotine groša nadzorniku za vođenje brige oko sahat-kule, koja je stradala u požaru, pa je popravio legator.

— Za pedest oka zejtina za rasvjetu džamije, osobito uz odabrane večeri, godišnje pet stotina groša.

— Za priredbu mevluda dvanaesti dan mjeseca rebiul-evela u legatorovoj džamiji godišnje dvije stotine i pedeset groša.

— Za hatmu legatom godišnje četiri stotine groša.

— Učenicima medrese, što ju je sagradio spomenuti Mehmed-paša Kukavica u blizini hućumetskog konaka, godišnja potpora devet hiljada groša, tako da pedeset učenika dobiva po petnaest groša svakoga mjeseca.

— Za potrebe kandilja koji će se paliti svaku noć u mesdžidu i na šadrvanu spomenute medrese godišnje stotinu i pedeset groša.

— Osobi koja će biti mujezin u spomenutom mesdžidu i, ujedno, podvornik medreso, godišnje dvije stotine i pedeset groša.

— Službeniku (»mualimu«) koji će predavati Kur'an u toj medresi godišnje četiri stotine groša.

— Imamu Tekiske džamije u Travniku godišnje pet stotina groša.

— Mualimu mekteba u mahali Vakuf, koja pripada džematu Osoje, godišnje dvije stotine groša.

— Imamu džamije u mahali Ilovača godišnje dvije stotine groša.

— Mujezinu džamije u mahali Ilovača godišnje stotinu i pedeset groša.

— Imamu džamije Džudže Džaferage u Duvnu godišnje tri stotine i pedeset groša.

— Imamu Lala-pašine džamije u Duvnu godišnje tri stotine i pedeset groša.

— Sujoldžiji, koji će popravljati česmu Glogovac (?) u Duvnu, godišnje stotinu groša.

— Imamu džamije u Šujici u livanjskom kadiluku godišnje stotinu i dvadeset groša.

— Za potrebe kandilja, koji vise u obliku Sullejmanova muhura (Solomonova slova) u džamiji sultana Ahmeda u Zenici godišnje dvije stotine groša.

— Za dvije mukave po devet oka s dvije strane mihraba u džamiji sultana Ahmeda u Zenici godišnje dvije stotine groša.

— Mualimu mekteba, što ga je sagradio legator u Zenici kod Segbanagine džamije u istoimenoj mahali, godišnje dvije stotine groša.

— Doživotnom muteveliji Hadži Osmanu godišnje hiljadu i pet stotina groša.

— (Prihod od dućana i kafane nad njom, što ju je sagradio u Travniku Bahri-paša, a obnovio legator, trošiće se prvenstveno za potrebe Bahri-pašine česme, a višak će se pripajati glavnici legatorova (Hadži Alibegova) vakufa.

11

11

VAKUFNAMA DŽEVAHIRA-HANUME, KĆERKE MUSTAFA-EFENDINE, A ŽENE HADŽI ALIBEGA HASANPAŠIĆA

Travnik, 11 V 1295 = 13 V 1878

Prepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, sidžil vakufnama I, str. 396—397. Vakufnamu potvrdio K a s i m, kadija u Travniku.

Dževahira-hanuma, žena umrlog Hadži Alibega Hasanpašića iz Gazi-agine mahale u kasabi Travniku, preko zastupnika Ahmedbega, sina Avdibegova, a unuka Avdibegova (!) iz Travnika i u prisustvu postavljenog mutevelije Hadži Osmanage Nevića, sina Mehmedova, iz Muslihuddinove mahale u Travniku, vakufi:

a) u Travniku:

— Dućan u Donjoj čaršiji; graniči s dućanom Mustafe Brajića i javnim putem.

— Dvije kuće, jednu uz drugu, u Gazi-aginoj mahali; graniče s kućom Zidova Dave, legatorovim vrtom i javnim putem; obje kuće imaju po dvije odaje na katu.

— Kuću u istoj mahali, u Grahoviku; graniči s baščom i njivom Tahirovića (?), njivom Jovana Krole (?) i javnim putem.

— Kuću u mahali Vakuf, džemat Osoje, i pored nje bašču s plodnim i neplodnim drvećem; graniči s kućom Sulejmana Alije, milćem Ismeta Arnauta, grobljem i javnim putem.

— Bostan sa vočkama u džematu Osoje; graniči s bostanom Salih Ramića, milćem Mehmeda Hadžimahmutovića i baščama Osmana Brajića,

— Dva dućana u Donjoj čaršiji, jedan uz drugi; graniče s dućanom Židova Dave, javnim putem, kućom Hasana Beganovića i dućanom kćerke Mehmeda Beganovića.

— Kuću sa dvije odaje, magazom, kuhinjom i avlijom u prizemlju te pet odaja na katu u Osmanbegovoj mahali na zemljištu Mehmed-pašina vakufa sa starom mukatom; graniči s kućom Alije Beganovića, javnim putem, grobljem i hanom, što ga je uvakufio njezin muž.

— Kuću u Hasanaginoj mahali; graniči s kućom Avdage Vinca (?), kućom Hasanage i javnim putem»

— Kuću u istoj mahali; graniči s kućom Kara Ahmeda, grobljem i javnim putem.

— Kuću u istoj mahali s pekarskim dućanom u prizemlju i dvije sobe na katu; graniči s milćevima Omerbega i Ilije Lazovića te javnim putem.

Ukupno tri dućana, osam kuća i jedan bostan.

b) u *kasabi Duvnu*:

— Pekarski dućan; graniči s kućom vakufa njenoga muža, grobljem i javnim putem.

— Kuću koja graniči s milćem Kozarevića, dućanom vakufa njenog muža i javnim putem.

— Gradilište (arsa) koje graniči s dućanima vakufa njenoga muža i javnim putem.

— Kuću koja graniči s dućanima Kadrinovića (?), dućanima vakufa njenoga muža i javnim putem.

— Dućan koji graniči s dućanima vakufa njenoga muža, grobljem i javnim putem.

— Dućansko gradilište koje graniči s kućom vakufa njenoga muža, grobljem i javnim putem.

— Dva dućana koja graniče s dućanima vakufa njenoga muža, grobljem i javnim putem.

— Kuću koja graniči s dućanom vakufa njenog muža i javnim putem.

Svega četiri dućana, tri kuće i dva gradilišta.

•

Prihodi od tih objekata ovako će se trošiti:

— Prihodi triju kuća u Hasanaginoj mahali trošiče se ponajprije za uzdržavanje ta tri objekta, potom za zejtin u džamiji Kuršumliji u istoj mahali, koliko bude trebalo, a cio ostatak imam u mujezinu te džamije sa znanjem mutevelije.

— Svi objekti davače se u zakup sa znanjem mutevelije i mahaljana Osmanbegove mahale. Najprije će se obavljati potrebni popravci uvakufljenih objekata, a onda podmirivati ostali troškovi.

— Mualimu sibjan-mekteba u mahali Vakuf godišnje tri stotine groša.

— Za priredbu mevluda dvanaesti dan mjeseca rebiul-evela u džamiji njenoga muža godišnje pet stotina i pedeset groša.

— Za popravljanje česme njenoga muža u Travniku godišnje stotinu groša.

— Osobi koja će nadgledati sahat-kulu u Gornjoj čaršiji u Travniku godišnje dvije stotine groša.

— Neki iznos (bir mikdar) na ime plaće muderisu u medresi (Mehmed-paše Kukavice).

— Višak prihoda ide za popravljanje džamije i medrese njenoga muža (zapravo Mehmed-paše Kukavice) te za kandilje u toj džamiji i medresi.

— Kada umre počasni mutevelija ovoga vakufa Hadži Osmanbeg, ili ako se dogode promjene u vakufu, neka se odabere za počasnog muteveliju drugičovjek, dobar i pobožan, iz iste mahale.

TUMAČ TURCIZAMA

- abadžija** (tur. *abadži*), krojač koji pravi ponajviše seljačku odjeću od grubog sukna abe.
- ahar** (per. *ahor*), staja za konje, konjušnica.
- ajalet** (ar.), pokrajina, provincija u upravnom smislu.
- akča** (tur. »bjelica«), najstariji turski novčić, promjera 10–12 mm, a težine 0,65–1,10 grama srebra. Vremenom joj je težina opadala sve više, dok početkom 18 st. nije spala na 0,13 grama čistog srebra. U prometu su bile dvije vrste akči: *sag-akce* (»zdrave akče«) i *čuruk-akče* (»krnjave akče«). Te posljednje bile su one težine od 0,13 grama srebra. Po novčanoj burzi u početku 18 stoljeća 3 sag-akče vrijedile su jednu paru, a 40 para (odnosno 120 sag-akči) 1 groš.
- aščinica**, orijentalni tip restorana.
- ašere** (ar.) odlomak iz Kur'ana što se neobavezno glasno recitira poslije zajedničke molitve.
- avlija** (grč.), dvorište.
- bajram** (tur.), muslimanski blagdan. Dva su u godini: *ramazanski*, svršetkom mjeseca posta ramazana, t. j. prvi dan mjeseca ševala, a traje obično tri dana, i *kurbanski* ili *hadziski*, koji počinje deseti dan mjeseca zilhidžde, t. j. sedamdeset dana poslije ramazana, i traje obično četiri dana.
- bakal** (ar. *bakkal*), trgovac mješovite robe, poglavito životnim namirnicama.
- berat** (ar. *berevat*), sultanov dekret kojim se neke podjeljuje služba, odlikovanje, zemlja ili koje drugo dobro.
- bezistan** (od ar. *bezzaz* — trgovac tkaninama i per. *stan* — mjesto), istočnjački tip robne kuće, redovito masivna, kamena građevina, da požar ne bi mogao robu oštetiti.
- bostan** (per.), ovdje povrtnjak.
- bostaniuk** (per.-tur.), ovdje isto što i *bostan*.
- čardak** (per.), ovdje veća prostorija na katu istočnjačke kuće.
- čajuš** (tur.), ovdje glasnik, kurir namjesnikova dvora.
- čibukčija** (tur. *čubukcu*), obrtnik koji izrađuje čibuke, t. j. duge šuplje štapiće za lulu.
- čifluk** (tur. *čiftlik*), zemljišno imanje spahije, selo kmetско.
- čehaja** (per. *kedhuda*), zamjenik ili pomoćnik viših turskih službenika; zapovjednik nižih službenika (ovdje čauša).
- čerhana** (per. *kerhane*), radionica, tvornica.
- čuprija** (tur. *kupru*), most.
- darusseade-aga** (ar.-tur.), nadzornik crnih eunuha i zapovjednik carskog harema; zvaao se i *kizlar-aga*. Njemu su se podnosili godišnji obračuni nekih vakufa.
- Defteri-hakani** (tur.), sultanov ured, u kojem se čuvaju katastarski i tapiski defteri carskog divana.
- derviš** (per. »siromah«, »prosjak«), član kojeg muslimanskog mističkog reda. Obrede vrši obično u *tekiji*.
- devrihan**, službenik koji glasno recitira Kur'an u džamiji petkom prije podne (džume-namaza).
- divan** (per.), ovdje dvor (ured) sultanova pokrajinskog namjesnika.
- Dokuzi** (tur. *dokuz* — devet), ime česme u Travniku na Varoši u blizini Hasanagine (Jeni) džamije; dobila ime po tome, što je imala devet lula, na koje je voda tekla.
- dava** (ar. *dua*), molitva za blagoslov božji.
- džabija** (ar.), pobirač vakufskih prihoda.
- džemat** (ar. *džemaat*), muslimanska vjerska općina.
- džizija** (ar.), glavarina, porez podanika islamske države, koji nisu morali ići u vojsku. To su bili kršćani i Cigani.
- džuz** (ar.), trideseti dio Kur'ana, često uvezan u posebnu knjigu.
- emin** (ar.), povjerenik cara ili njegova namjesnika, upravlja državnim dobrima ili nekim odredom službenika (ovdje čauša) na dvoru.
- esedi groš**, novac s likom lava u reveru.
- feras** (ar. *feirrs*), službenik koji mete i stere džamiju.
- groš**, vrsta turskog novca, vrednijeg od akče.
- hadis** (ar.), teorija o islamskoj tradiciji, t. j. o Muhamedovim izrekama, njegovim djelima i djelima drugih, koje je on šutnjom odobrio.
- hafiz** (ar.), titula osobe koja zna cio Kur'an napamet.
- halvetije**, pripadnici istoimenog derviškog reda.
- hamam** (ar. *hammam*), istočnjački tip javnog kupatila, redovito kupolasta i monumentalna građevina s više prostorija, od kojih svaka ima posebnu funkciju.
- han**, istočnjački tip javnog konačišta po gradovima i otvorenim putevima; ima uvijek staju za konje i jednu ili više soba za putnike. Od 18 stoljeća sinonim mu je *karan-sara*.
- hanbar** (per. *anbar*), žitnica.
- hasura**, prostirka od rogožine; u sporednim dijelovima džamije nadomještava čilim.
- hatib** (ar.), džamiski službenik koji obavlja petkom u podne (džuma) ili o bajramima posebnu propovijed — *hutbu*.
- hatma** (ar.), svečani čin prilikom završetka čitanja cijelog Kur'ana, koje se kao bogougodno djelo namjenjuje za duše umrlih osoba.

- hućumet (ar. *hukutnet*), sud. *Hućumetski konak*, sudski ured.
- hudžet (ar.), legaliziran kupoprodajni ugovor.
- imam (ar.), džamiski službenik koji predvodi vjernike pri skupnoj molitvi,
- kadl-asker, vrhovni sudac u bivšoj Turskoj, službenik odmah iza šejhul-islama: jedan je bio za rumeliski, a drugi za anadolski dio države,
- kadija, (ar. *el-kadi*), sudac koji sudi po islamskom pravu.
- kadiluk, srez, kotar.
- kaimekam, ovdje zastupnik, zamjenik sultanova namjesnika (valije).
- kajim, (ar. *kajim*), služitelj džamije.
- kandilj, (ar.), svjetiljka u kojoj gori stjenka u ulju.
- kantar, sprava za mjerenje težine na principu poluge s jednim utegom (jaje), koji, prema mjestu, kamo se pomiče, da bi kantar dobio ravnotežu, pokazuje na polugi težinu robe koja se mjeri.
- karavan-saraj, v. han.
- kasaba (ar.), varoš.
- kol-aga (tur.), zapovjednik straže.
- konak (tur.), ovdje ured, dvor.
- kurra (ar.), osoba koja po svome pozivu recitira Kur'an.
- Kuršumlja džamija u Travniku, dobila ime po tome, što je prekrivena olovom (tur. *kuršun* — olovo).
- lula (per.), vodovodna pipa.
- mahala, (ar. *mehalle*), stambena gradska četvrt što je sačinjava nekoliko manjih i krivudavih ulica ili sokaka.
- medresa (ar.), muslimanska srednja (i visoka) škola.
- mekteb (ar.), muslimanska škola.
- mesdžid (ar.), muslimanska bogomolja u kojoj se ne obavlja glavna molitva petkom (džuma).
- mevlud (ar. *mevlid*), proslava rodendana vjerovjesnika Muhameda recitiranjem posebnog spjeva u tu svrhu.
- mihrab (ar.), udubak u prednjem zidu muslimanske bogomolje, gdje stoji imam kad predvodi vjernike pri zajedničkoj molitvi.
- milć (ar. *mulk*), zemljište koje spada u neograničeni posjed i raspolaganje njegova vlasnika.
- miri-miran (per.), paša drugoga čina.
- mualim (ar.), učitelj u mektebu.
- muderis (ar.) profesor u muslimanskoj srednjoj (i visokoj) školi (medresi).
- muftija (ar.), učenjak koji je ovlašten da daje šerijatske decizije (»fetve«) o vjerskim i pravnim pitanjima.
- muhafiz (ar.), branitelj pokrajine, grada, čest naslov bosaških namjesnika.
- muhurdar (per.), čuvar pečata, službenik na namjesničkom dvoru.
- mujezin (ar. *muezzin*), džamiski službenik, koji s munare najavljuje početak molitve.
- mukabeledžija (ar.-tur.), revident, službenik na namjesničkom dvoru.
- mukata (ar. »porez«), odrezana godišnja novčana svota koja se daje vlasniku nekog zemljišta za uživanje toga posjeda.
- mukava (ar.), svjetiljka u džamiji na stupu od debelog i čvrstog papira.
- munara (ar. *minare*), toranj uz džamiju s koga mujezin objavljuje vrijeme molitve.
- musala, otvoreni prostor s mihrabom i minberom u grada za obavljanje skupne molitve petkom i o bajramima.
- mutevelija (ar.), upravitelj vakufa (zadužbine).
- nalbant (ar.-per.), potkivač konja.
- namaz (per.), molitva.
- noktađija (tur.), službenik vakufa koji bilježi »proučene« džuzove (v.) za hatmu (v.).
- odaja (tur.), soba.
- odžak (tur.), ognjište, dimnjak.
- pasvandžija (per.-tur.), noćobdija, osoba koja noću čuva dućane od provale i vatre.
- pejgamber (per.), vjerovjesnik.
- ramazan (ar. *ramadan*), deveti mjesec muslimanske (hidžretske) godine koji muslimani provode u postu.
- sabah-namaz (ar.-per.), jutarnja molitva prije izlaska sunca.
- sag-akča, v. akča.
- sahačija (ar.-tur.), urar.
- sahat-kula (ar.-tur.), kameni toranj sa zvonom, a negdje i s kazaljka za otkucavanje i pokazivanje vremena po a la turca satu.
- salahan (ar.-per.), osoba koja recitiranjem određenih arapskih tekstova (»salavata«) najavljuje s munare molitvu u petak (»džumu«) ili pak pogrebnu molitvu (»džeznazu«).
- sarač (ar. *serradž*), sedlar, remenar.
- saraj (per.), dvor sultana, njegova namjesnika (valije) ili kojeg drugog velikaša.
- sebilj (ar. *sebil*), omanja zgrada na putu, u kojoj sjedi poseban službenik (»sebiljdžija«) i besplatno poji prolaznike vodom.
- sebiljdžija, v. sebilj.
- serdar (per.), ovdje zapovjednik janičara u jednom mjestu.
- sidžil (ar.), protokol u koji se unosi prepis cijele isprave.
- sofa (ar. *suffe*), hladnjak, kiosk uz kuću, han ili nad vodom.
- sujoldžija (tur.), obrtnik koji pravi i popravlja vodovode i česme.
- šadrvan (per.), natkriven bazen s vodoskokom pred džamijom, hanom i nekim drugim objektima.
- šejh (ar.), načelnik jedne tekije; ugledan član derviškog reda.
- šeriat (ar.-*šeri'a*), islamsko pravo, sadržano u Kur'anu, Muhamedovu hadisu i nekim kasnijim rješenjima.
- tabhana (ar.-per. *debbaghane*), radionica u kojoj se štavi koža, kožara.
- tarik (ar. »put«), jedan od brojnih pravaca (škola) derviškog učenja.
- tefsir (ar.), tumačenje Kur'ana.
- tefter-čehaja (grč.-per.), pomoćnik, zamjenik tefterdara.
- tefterdar (grč.-per.), šef finansija jednog ajaleta ili pokrajine; sjedio na namjesničkom dvoru.
- tekija (ar.), derviška bogomolja, mjesto gdje se derviši sastaju i boga slave.
- telal (ar. *dellal*), čaršijski glasnik i trgovački posrednik, mešetar,
- temliknama (ar.-per.), carska darovnica.

terzija (per. *derzi*), krojač građanske odjeće.

teskeređija (ar.-tur.), bilježnik, notar na namjesničkom dvoru.

timar (tur.), zemljišno dobro, leno koje je sultan davao na korišćenje istaknutim ratnicima i služebnicima umjesto godišnje plaće. Donosilo prihod od 3000—19.990 akči godišnje.

tomruk (tur.), vodovodna cijev od pečene gline ili borovine.

vaiz (ar.), propovjednik.

vakuf (arap. *waḡf* uzapćenje, zastoj, stanika), zaklada ili dobro koje se zavještava u društvene svrhe.

vakufnama (ar.-perz.), privatna listina, kojom se osniva vakuf (v.). Sadrži invokaciju, intitulaciju, dispoziciju (odredbe zavještača), odluku suda u korist vakufa u fingiranom sporu, datum i ovjeru, dalje imena svjedoka, a na čelu kadinu potvrdu s imenom i žigom.

valija (ar.), sultanov namjesnik u ajaletu ili pokrajini.

vaz, (ar.), propovijed.

vezir (ar.), paša sa tri tuga i, obično, član carskog divana.

zakir (ar.), derviš koji u tekiji recitira određene hvalospjeve bogu («ilahije»).

zejtin (ar. *zejtin*), ulje.

ziker, (ar.), derviški obred koji se ponajčešće vrši duljim i glasnim izgovaranjem božjeg imena.

R É S U M É

Dans l'histoire de la ville de Travnik, qu'on connaît depuis la conquête turque, le période le plus important est celui de la résidence des pachas de Bosnie dans cette ville, pendant un siècle et demi.

Au commencement du XVIIIe siècle les pachas de Bosnie fixaient leur résidence à Travnik, jusqu'alors une bourgade sans signification. Dans cette période Travnik fut enrichi d'un nombre d'édifices d'utilité publique que l'auteur de cette article a étudié à la lumière des documents turques en partie inconnus jusqu'ici. Le premier de ces documents, une waqf-name (lettre de fondation pieuse) a été émis par Elci Hagi Ibrahim Pacha (1703) qui fit construire à Travnik un tékké avec une salle d'enseignement et un mekteb (école primaire pour les garçons). Comme de coutume, pour le maintien de ces oeuvres pieuses et pour la subsistance de leurs serviteurs il fit des légats proportionnés en immeubles. Des lettres de fondation des trois gouverneurs: de Kiamil Ahmed Pacha (en 1757 pour la mosquée dite aujourd'hui Ghazi Aga Garni), de Mehmed Pacha Kukavica (en 1758

et de Muhsin-zade Mehmed Pacha (en 1767, pour une mosquée, medres et mekteb), la plus importante est celle de Mehmed Pacha Kukavica, originaire de Bosnie, qui, deux fois gouverneur de ce pays, faisait construire des mosquées, des écoles, des ponts, des aqueducs et des bains à Foca, Gorazde, Visoko, Travnik, pour le maintien desquels il avait inscrit des objets lucratifs à Foca, Prijepolje, Mokro et à Travnik une cinquantaine de boutiques et magasins. La mosquée de ce Mehmed Pacha à Travnik a été restaurée en 1867 par Hagi Ali Beg Hasanpasic, pour le maintien de laquelle il laissa des maisons, des boutiques et d'autres immeubles à Travnik, à Duvno et à Zenica. L'épouse de Hagi Alibeg élargit cette pieuse oeuvre de son mari par le don de quelques maisons, boutiques et terrains dans la même ville. Ces matériaux jettent une lumière favorable sur l'activité bienfaisante de quelques vizirs de Travnik, qui ne manquaient pas d'initiative quand la Sublime Porte leur laissait temps d'agir et ne les remplaçait pas au bout de quelques mois.

ARHITEKTURA GRADAČCA I RESTAURATORSKI ZAHVAT NA KULI HUSEIN-KAPETANA GRADAŠČEVIĆA

L'ARCHITECTURE DE GRADAČAC ET LA RESTAURATION DU CHATEAU (APARTENANT) A HUSEIN-KAPETAN GRADAŠČEVIĆ

Snažne, tamnosive mase Gradačačke tvrđave sa bijelo okrečenom kulom koja nad njima visoko dominira djeluju na posmatrača iz doline zaista impresivno. Bedemi, očuvaniji nego kod većine drugih gradova, kamen mnogo pomnije obrađen nego na drugim sličnim gradnjama, ostavljaju utisak nekakve naročite moći i, ako hoćete, samosvijesti. A zatim, ako pođete u grad, nailazite na impozantnu džamiju, sa vanredno vitkom munarom, prolazite kroz neobično interesantne gradske kapije, stižete do sahat-kule, koja nikako nije kao ostale, i konačno ste se popeli na najvišu točku unutar bedema do kule gradačačkih kapetana, sa koje pucaju vidici na čitav kraj sve do Save, tako da se čovjek zaista u njoj osjeća kao u orlovskom gnijezdu. Impresija samosvijesti vas ne napušta: nešto specifično, samodopadno i pomalo drsko izbija iz arhitektonskog izraza svakog od ovih objekata.

Grad u Gradačcu, onaj koji danas postoji, građen je u XVIII stoljeću, a dovršen oko 1820 godine. Gradila su ga za račun države tri gradačačka kapetana: Mehmed, Osman i Murat. Vjerovatno je na istom mjestu bio prije neki srednjovjekovni ili rimski gradić, jer se ovo mjesto i prije izgradnje današnjeg grada zvalo Gradačac. Pod tim imenom spominje se prvi put u poznatim izvorima 1644 godine. Grad postaje značajan tek poslije Karlovačkog mira 1699 g., kad je Sava postala granicom između Turske i Austrije i kad su Turci, uvjereni da će Austrija nastaviti s ratovanjem, počeli ubrzano utvrđivati granicu na Savi. Gradačac postaje strateško mjesto, a od 1701 godine sjedište jednog odreda konjanika, čiji se zapovjednik obavezao da će čuvati granicu i izvršavati obaveze mira u Karlovcu. Tu je zametak buduće gradačačke kapetanije, koja se definitivno organizirala oko 1720 godine. Ona ima u to vrijeme preko tri stotine plaćenih vojnika, drži gradove Sokol i Srebrenik, a kako sjedišta kapetanije nema bez grada i kule, to se nešto kasnije pristupilo zidanju današnjeg grada u Gradačcu. Oko 1783 piše jedan austrijski u-

hoda, da je grad čvrst i osiguran velikim topovima.*

Ko je gradio kulu u kojoj je sjedio kapetan i u kojoj je bio ured kapetanije ne zna se.

Čovjek lako pretpostavi da je dio grada oko kule najstariji, jer je najdominantniji. Kula kao donjon tvrđave i sjedište kapetana logično ide u stariji dio izgradnje, tj. u XVIII stoljeće. Samo pak ime — Husein-kapetanova kula — i narodna pjesma » . . . kulu gradi Husejn-kapetane, kulu gradi, prkosi veziru !...« stavlja je u početak XIX stoljeća. U prilog ovomu je i činjenica da je kula građena od cigle, a ciglu je, prema poznatim dokumentima, Husein-kapetan počeo dobavljati iz Slavonije, dok nema nikakvog spomena da su to činili i njegovi predčasnici.

Natpisi na dvije kapije — na sjeveroistočnoj i južnoj — kažu da ih je sagradio Osman-kapetan 1223 (1808) godine. Husein-kapetan Gradašević — Zmaj od Bosne sagradi 1241 (1824) sahat-kulu, zadnju građevinu ove vrste u Bosni, a pred glavnom kapijom, godinu dana kasnije, džamiju Husejniju. U građevinskoj aktivnosti ovih skorojevića, gradačačkih kapetana, nešto potsjeća na zakašnjeli i slabi eho zbivanja u Italiji u doba Medičejaca i drugih moćnih porodica renesanse.

Kao što se vidi, razvoj i izgradnja Gradačca padaju u dane kad je turska imperija bila već u opadanju. Jačanje mjesnih feudalaca, kulturni utjecaji Austrije i udaljenost od centara osmanlijske kulture uvjetovali su priličnu specifičnost arhitektonske djelatnosti na ovom mjestu. Nije tu bitan kvantitet koji je prilično razumljiv zbog strateškog značaja Gradačca poslije 1699, nego upravo arhitektonski izraz i stilske karakteristike koje ovu arhitekturu odvajaju od, za ono doba, uobičajenih kanona.

Vidjeli smo da je kamen obrađen mnogo pomnije nego na drugim gradovima. Svakako je jako interesantno da se ovdje uveliko upotrebljava cigla, tako da je — kao što sam već naveo — čitava kula

* Historijski podaci prema prof. H. Kreševljakoviću.

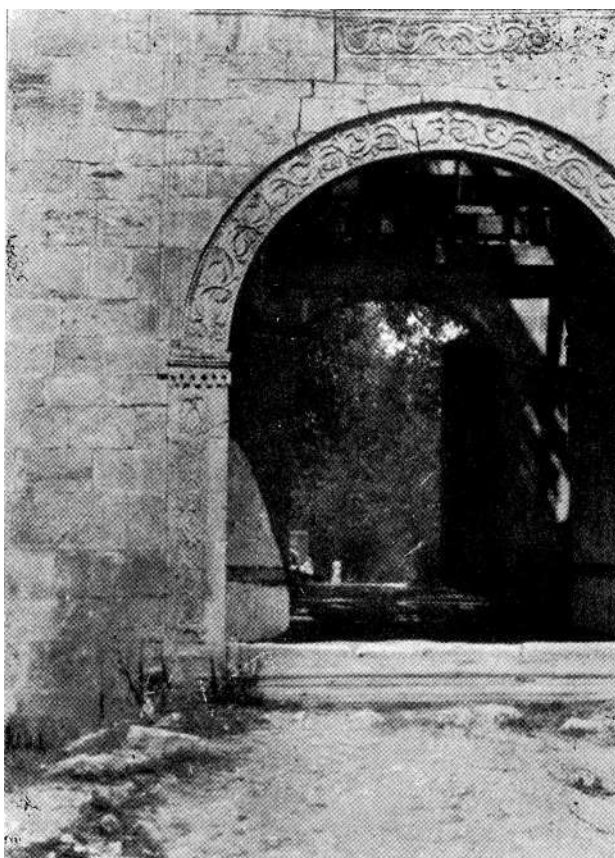
gradačačkih kapetana sagrađena od opeke. Taj isti materijal korišten je i u bedemima, što se na nekim bedemskim platnima unutar grada vrlo lijepo vidi. Završni dio sahat-kule također je zidan ciglom. Cigla je upotrebljavana i kod gradnje džamije Husejnije, pa je i munara Husejnije zidana od toga materijala, što je — za ono doba — jedinstven slučaj u Bosni i Hercegovini. Cigla za gradnju džamije dobavljena je iz Slavonije, pa sigurno i ona za kulu i sahat-kulu. Turci su također od dolaska u naše krajeve poznavali ciglu, ali su je upotrebljavali skoro isključivo za svodove i kupole. Otkuda u Gradačcu ideja da se opekrom zida čitava kula, dijelovi bedema i munare, to je svakako teško objasniti osim susjedstvom i kulturnim uticajima Austrije.

Gradačački kapetani koji su dizali ove spomenike nesumnjivo su željeli sjajnu fascinantnu arhitekturu. To govore i dimenzije, i dekor, a naročito onaj posebni ulaz i posebna galerija za molitvu kapetana u Husejniji, valjda jedini primjer u islamskoj sakralnoj arhitekturi u Bosni, gdje više »ni pred Allahom« nisu svi jednaki. Ipak, graditelji nisu bili naročiti majstori svoga zanata ni u konstrukciji, ni u kompoziciji. Vrata se na kape-

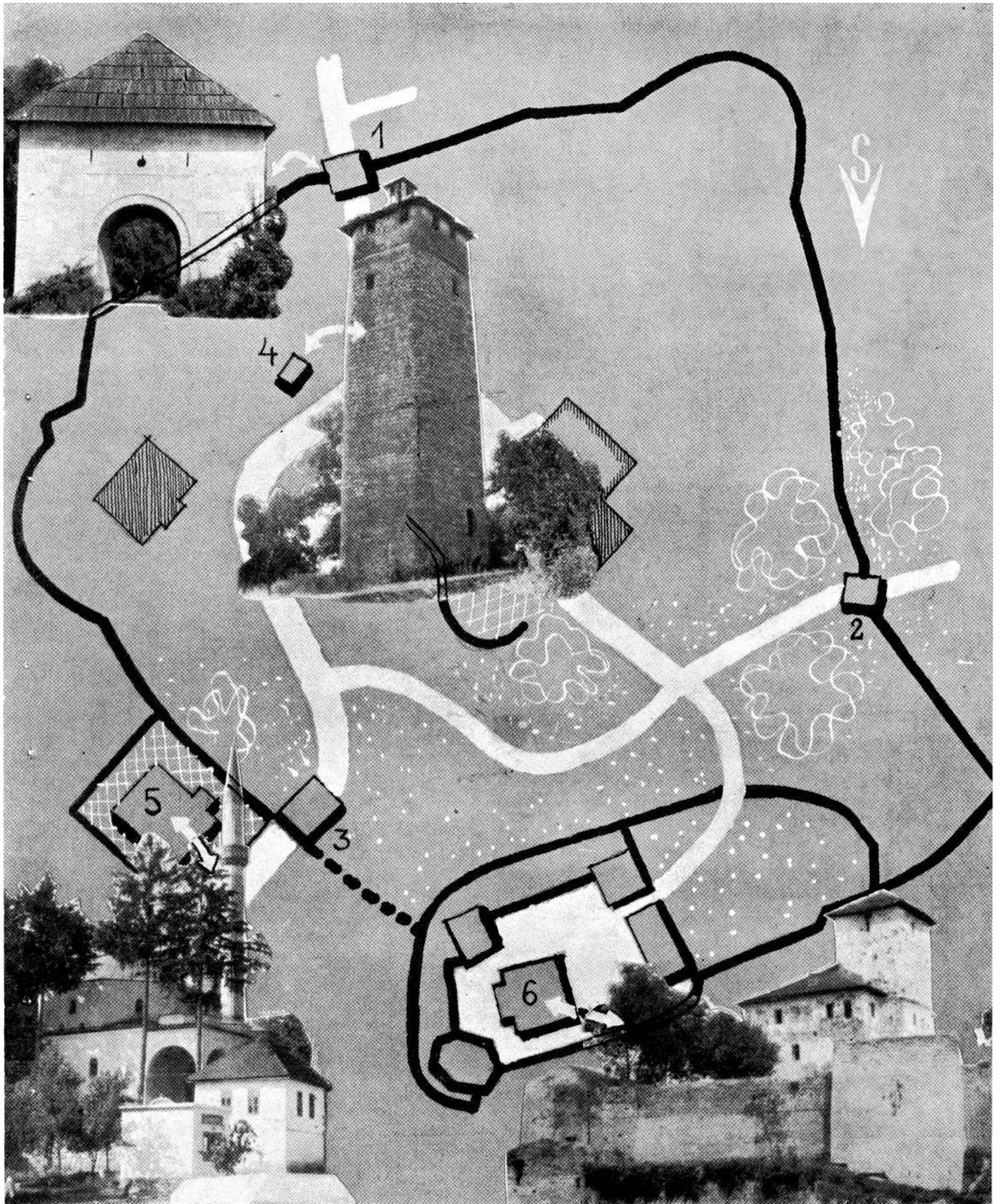
tanovoj kuli završavaju polukružnim lukom; obično iza polukružnog okvira stoji segmentni ili ravan nadvoj, kako bi se vrata mogla lijepo otvoriti, dok se ovdje iza kamenog polukružnog okvira nastavlja polukružni nadvoj sa neugodnom posljedicom da se vrata nikad nisu mogla potpuno otvoriti. Graditelj ne zna konstrukciju turskog šiljatog luka; njegov luk je karikatura uzorka koji je negdje vidio, to je polukružni luk, kojemu je u sredini dodan šiljati završetak luka »na magareći hrbat«. On koristi konstruktivni sistem stalaktika u uglovima, ali upotrebljava samo istaknute cigle bez stalaktitnih dekoracija. Vitka munara Husejnije u disproporciji je sa svojim podnožjem, a prelaz je upravo ružan. Kod sličnih džamija — kvadratična osnova sa velikom kupolom i trijem sa tri kupolice — kubus džamije u pravilu znatno nadvisuje trijem. Kad bi se ta dva elementa po visini izjednačila i stopila u jedno arhitektonsko tijelo, možda bi kompozicija bila interesantna. Ali, kad je trijem niži od glavnog kubusa po prilici za visinu vijenca, onda to govori ne o nastojanju da se stvori nešto novo, nego o nevještom majstoru.

Naročita karakteristika arhitekture Gradačca je dekor, koji je na ovim spomenicima bogat i interesantan. Otkuda to? Nekakav topuz, mač, jalebuka . . . nađu je i po drugim mjestima kao dekorativni elementi na kamenom zidu, napr. na Gušića kući u Banjaluci. No, ovdje su bogatom ornamentikom u kamenu prekrivene čitave površine; portal Husejnije, a naročito mihrab, ograda šerefepa i čitava munara, oba portala džamijskog dvorišta itd. kipte bogatstvom kamenorezbarskih ukrasa. Nišani su puni čelenki, čordi i malih pušaka. Šta više, a to je, koliko znam, jedinstven slučaj u našoj zemlji, obje kapije, koje je podigao Osman-kapetan, imaju oko vrata klesan ukras u formi lože, a na kapiji kraj Husejnije i u reljefu isklesan lik Osman-kapetanov na konju, što opet ne možemo naći nigdje kod nas. Svi su ovi radovi u tehnici plitkog reljefa. Jasno je da ima i drvorezbarskih ukrasa još više nego kamenorezbarskih.

Kako razumjeti ovakve težnje? Treba li to shvatiti kao utjecaj arhitekture s druge strane Save, arhitekture baroka, kitnjaste i pune mekih linija? Kanelirane munare Husejnije i Svirac-džamije i tornirano uže ispod šerefepa govore u prilog ovoj pretpostavci, a također i zaobljeni uglovi u tlocrtu sahat-kule. Ali drugi ukrasi imaju s barokom zajedničko samo to da ih ima mnogo. Inače su to ukrasi sa preslica, sa starinskih sanduka i čekmedža preneseni u kamen; čovjek bi skoro rekao sa stećaka, kad to ne bi bilo previše hipotetično. Tek djelomično prepliće se nešto od orijentalnih motiva. Da li je to dekoriranje nastalo iz želje za većom reprezentacijom ili isključivo pod uticajem susjednog kitnjastog baroka? Da li je uzimicanje orijentalnih motiva pred domaćim posljedicama nepoznavanja onog prvog, ili se radi o svjesnom isticanju autohtonih elemenata? Mi, svakako, znamo da je Husein-beg Gradašćević prijateljevao s franjevcima, da je u njegovoj kapetaniji

Detalj sjeveroistočne, Osman-kapetanove kapije. Oko vrata su u kamenu klesani ukrasi, ni orijentalni, ni barokni. Jedinstven slučaj u arhitekturi turskog perioda da se na vratima tvrđave pojavljuje ovako bogat dekor.

Skica današnjeg gradačačkog grada. U situaciji su označeni sljedeći spomenici: 1, 2 i 3 gradske kapije, 4 sahat-kula, 5 Husejnija džamija i 6 kula Husein-kapetana Gradaševića

njegovim dopuštanjem sagrađena prva katolička osnovna škola u Bosni. U to vrijeme Europa je još drhtala od straha pred pojavom Napoleonovom, a na samoj granici Bosne ideje Francuske revolucije bile su postale stvarnost. Koliko su te ideje našle odjeka u Bosni, da li su doprle i u Gradačac, da li je pokret, kojemu se Husein-kapetan stavio na čelo samo reakcija feudalaca čija je prava sultan pokušao da ograniči, ili tu treba tražiti i neku dozu entuzijazma i romantičarski shvaćenog nacionalizma — to su pitanja na koja povijest još nije dala odgovor.

Ovo je bio malo dugačak, ali nužan uvod da se objasni izvjestan restauratorski zahvat, ili bolje reći projekt zahvata, koji je još u toku.

Kula u gradu, danas općenito poznata pod imenom Husein-kapetanove kule, je zapravo dvorac feudalca, utvrđen radi veće sigurnosti. Premda nosi elemente izvjesnih modifikacija koje govore o utjecaju graditeljstva s druge strane Save, ona ipak u svojoj biti ostaje kula bosanskog feudalca — age i bega — kakvih vidamo širom Bosne i Hercegovine i koje imaju vrlo mnogo zajedničkih karakteristika. Vjerovatno, srednjevjekovno porijeklo ovih utvrđenih stambenih objekata nije moglo da zadovolji razmjerno visoka dostignuća naše stambene kulture u turskom periodu, pa su redovno uz kulu podizani drugi objekti za stanovanje — t. zv. odžaci, a sama kula služila je pretežno za povlačenje u slučaju opasnosti. Da li su i igradačački kapetani imali pored kule odžak, gdje se nalazio (neposredno kraj kule nije bilo mjesta) i kako je izgledao teško bi bilo reći, ali je teško vjerovati da je sama kula bila dovoljna, pored toga što je bila ured kapetanije, još i za stanovanje kapetana i njegove porodice. Nije isključeno da se odžak nalazio na mjestu današnje kuće Asije Gradašević, no postojeća kuća je iz polovine XIX stoljeća.

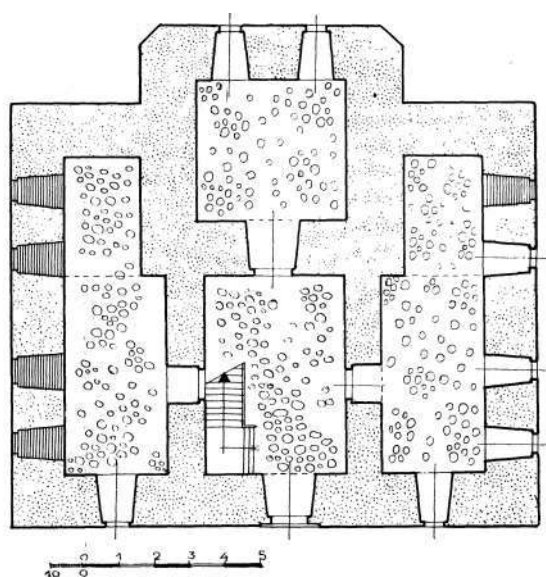
Godine 1832 ukinuta je gradačačka kapetanija, ali je nešto turske posade grad imao sve do 1878. Poslije okupacije Bosne u kuli je smješten kotarski ured i predstojnikov stan, a iza 1918 godine žandarska kasarna.

Sve ove promjene odrazile su se i na arhitekturi objekta, jer su oni koji su ga koristili, podešavali njegovu unutrašnjost prema svojim potrebama, a to se odražavalo i na vanjštini.

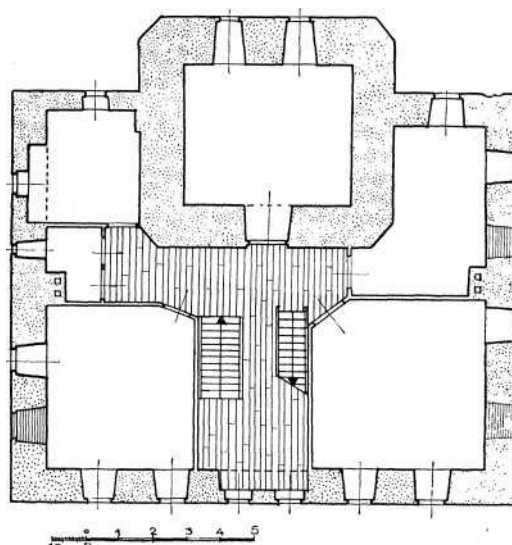
Nažalost, mi danas nemamo dovoljno podataka da bismo mogli bar donekle i bar na papiru rekonstruirati Husein-kapetanovu kulu u njenom prvobitnom obliku. Tu se ne možemo poslužiti ni analogijom, osim vrlo oprezno, jer smo vidjeli koliko specifičnosti imaju spomenici Gradačca. Ipak, ne možemo pristati da jedan ovako važan historijski spomenik, kao što je kula gradačačkih kapetana, zadrži izgled koji je poprimio kao žandarska kasarna.

Kula se sastoji iz dva dijela: glavne građevne mase na tri boja i tornja koji je u glavni kubus zadržao s istočne strane, te ga nadvisio za još dva kata. U prizemlju su svega tri prostorije, zasvođene bačvastim svodovima, a na prvom i drugom katu nalazi se po pet soba simetrično raspoređenih oko centralno postavljenog pretsoblja. Dimenzije drvenih konstruktivnih dijelova su znatno jače nego što ih obično sretamo na drugim spomenicima tog doba. U svom spoljašnjem izgledu, uprkos izvjesnom simetričnom nastojanju i pored dva dekorativna vijenca, kula djeluje odbojno i bez ikakve kompozicione sruđenosti.

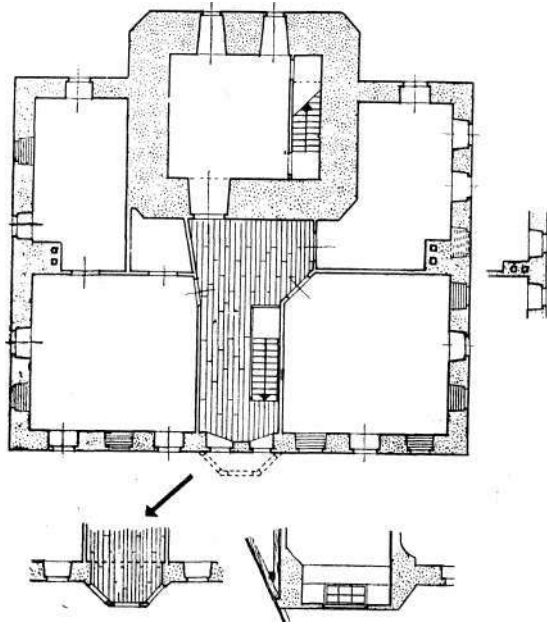
Ispitivanjem na objektu pri njegovom snimanju 1952 godine utvrđeno je da postoji čitav niz prozora u svim katovima koji su tokom vremena zazidani, vjerovatno zato da bi se stvorila bolja mogućnost za smještaj žandarskih kreveta (ovi

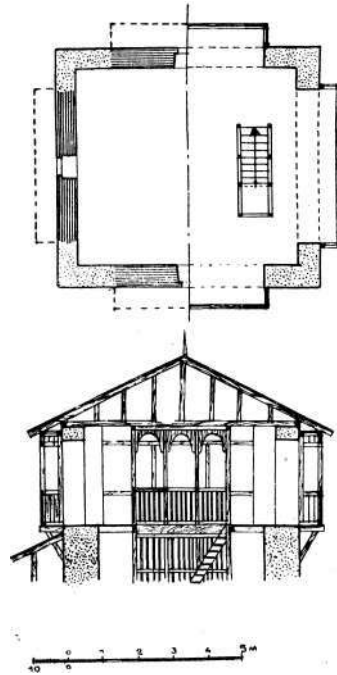
Kula — tlocrt prizemlja

Tlocrt prvog kata

Tlocrt drugog kata

Rekonstrukcija vidikovca u posljednjem katu kule

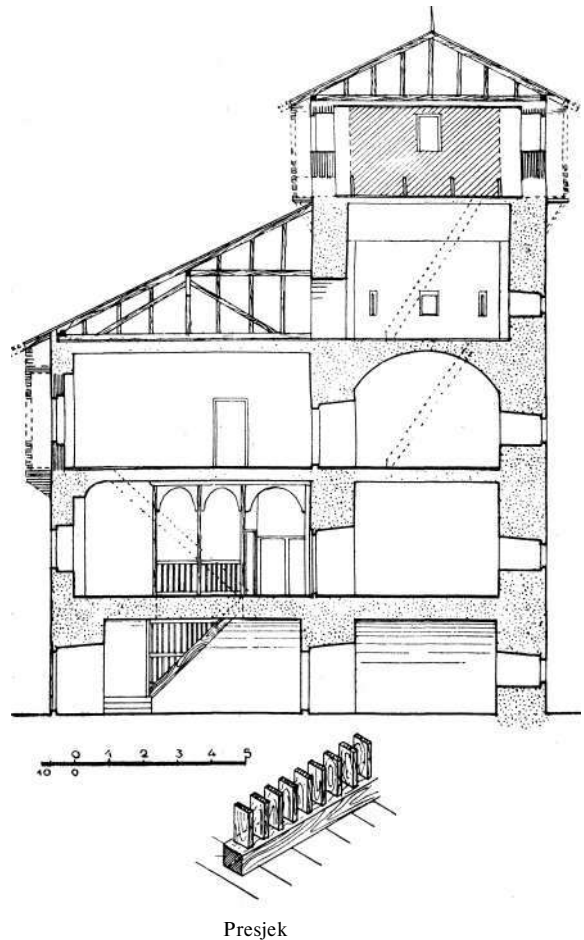
prozori ucrtani su u priložene nacрте crtkano i šrafirani su punom linijom).

Također je na licu mjesta utvrđeno da je na najvišem katu kule na sve četiri strane jedan dio zida naknadno ubačen, kao da su neki veliki otvori zazidani. Dokumentarni materijal, naročito fotografija u kalendaru »Bošnjak« iz 1901 godine i crtež u časopisu »Nada«, šesto godišće, potvrdio je pretpostavku da je ova kula, slično kao i kula u Ratajima, u svom zadnjem katu imala na sve četiri strane drveni doksat; dakle, to nije bilo carstvo ptica kao danas, već prostran seir-čardak, vidikovac sa koga se mogao osmatrati čitav kraj do preko Save.

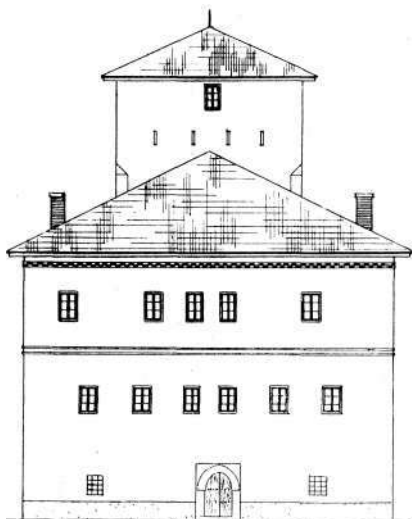
Na pomenutoj fotografiji također se vidi da se nad ulazom u kulu u drugom katu nalazio malen doksat, po svoj prilici trostran.

Sjeveroistočni dio kule u prvom i drugom katu također je pretrpio neke preinake. Ovaj dio nije bio zatvoren masivnim zidom već konstruktivno savladan lukovima po čemu se da naslutiti da su tu postojali nekakvi doksati ili nekakva loggia, ali pobližih podataka nemamo.

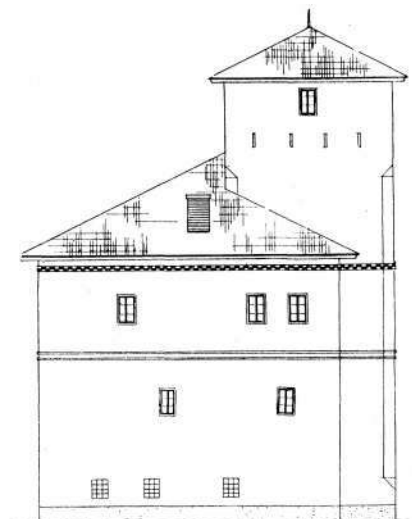
Podaci do kojih se došlo ukazuju na elemente estetske vrijednosti kule, koja je danas umnogome umanjena. Ako, naprimjer, promatramo zapadnu, ulaznu fasadu, vidimo danas priličan nered s obzirom na otvore. Ako pak ucrtamo u tu fasadu otvore koji su danas zazidani, onda vidimo čitavo bogatstvo u ritmu njihova rasporeda: u prizemlju tri otvora, u prvom katu, šest, u drugom devet, te jako naglašenu os simetrije, u kojoj se nalaze vrata, doksat u drugom katu i vidokavac na vrhu kule. Po-

Presjek

Zapadna fasada po postojećem stanju

Južna fasada po postojećem stanju

boljšanje kompozicione kvalitete nose i ostale fasade ako zamislimo na njima ono što je oduzeto, ali nismo u stanju ni zamisliti sve što je oduzeto, jer nam je prvotno stanje objekta slabo poznato.

Uočene su neke od promjena na kuli. Idemo za tim da to vratimo u prvotno stanje. Ali, iako vidimo koji su prozori zazidani, nismo u stanju reći kako su ti prozori prvobitno izgledali, kakva im je bila stolarija, da li su neki imali demire ili mušepke itd. To je izmijenjeno i na onim prozorima koji su do danas ostali. Ne znamo ni kako su prvobitno izgledala vrata, ni ograda stubišta, ni konstrukcija doksata i vidikovca. I svi su stropovi, osim u jednoj sobi na prvom katu, upropašteni. Ne možemo se poslužiti ni analogijom, jer u Gradačcu i okolini iz tog vremena uopće nema sličnih objekata, a ići malo dalje u Bosnu znači ići u područje čiji su detalji, kao što smo vidjeli, drugačiji nego u ovom gradu. Komponirati nešto »u stilu« kako se to obično kaže, bio bi posao potpuno protivan nastojanjima savremene konzervatorske nauke..

Šta, dakle, da se učini?

Bilo je nužno i jedino moguće: uklanjati elemente kasarne, otvarati zazidane otvore, rušiti naknadno postavljene zidove (bar tamo gdje postoje kakvi takvi podaci), i onda na njihovo mjesto postaviti elemente koji će u glavnim obrisima pripadati feudalnom dvorcu, ali će zbog oskudne dokumentacije u svom tretmanu pripadati našoj epohi.

Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH koji je finansirao ovaj zahvat, osvojio je prijedlog da objekt damo samo »u ideji«, tj. da mu damo otsječene doksate, otvorimo zazidane prozore itd., ali da ih obradimo tako, da objekt u svom općem djelovanju približimo njegovom prvobitnom izgledu,

a da detalji nikog ne zavedu u bludnju s obzirom na njihovo novije porijeklo. Koliko ćemo to uspjeti, vidjeće se kad restauracija bude završena.

*

Pored čisto tehničkih zahvata kao što su: izmjena trošnih greda stropnih konstrukcija, popravci podova, obnova stepeništa, obnova plafona, popravci oštećenih zidova, temeljita obnova krovne konstrukcije i prepokriavanje, popravci žbuke u unutrašnjosti i izvana, ponovno kaldrisanje, prostorija u prizemlju, uvođenje električnih instalacija itd., važniji zahvati od značaja za budući izgled spomenika bili bi:

Otvaranje svih zazidanih prozorskih otvora. Novi prozori na svim prozorskim otvorima treba da budu iz dva dijela, kod čega je donji dio pomičan u vertikalnom smjeru. To je princip naših starih prozora, a velike plohe stakla, mjesto sekundarne razdiobe površina, treba da naglase naše doba.

Sobna vrata predviđaju se potpuno glatka sa 4 mm debelom šperpločom na obje strane na podlozi od jelovih letvica, sa modernim bravama i kvakama. Negiranjem svakog ukrasa željela se postići čista utilitarnost bez ikakvih pretenzija. Ulazna vrata će biti tesarska od zbijenih i utorenih dasaka sa okovom od kovanog željeza.

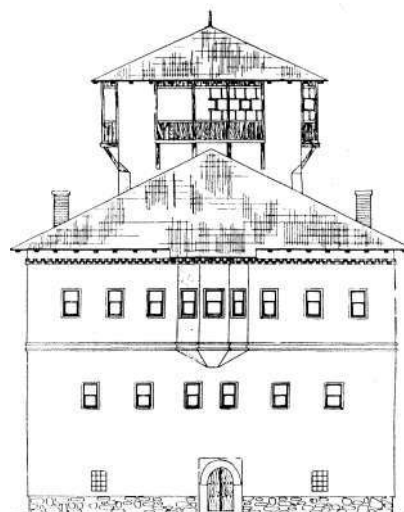
Ograde stepeništa treba da se izvedu od gusto poredanih letvica (karakteristično i za druge slične objekte) bez uobičajene sekundarne profilacije letvica.

Rekonstruira se doksat u drugom katu nad ulazom, u drvenoj kanatnoj konstrukciji s ispunom od šuplje cigle i modernim prozorima.

U zadnjem katu obnavlja se nekadašnji vidikovac. Drvena konstrukcija vidljiva, strop drven grednik, sve u naravnoj boji drveta. Okviri sa ustakljenjem treba da se izvedu tako da se mogu potpuno demontirati; inače, stakla su u okvirima fiksna, izuzev srednjeg okna koje se otvara.

Konačno se predviđa skidanje masne boje sa zaostalih drvenih dijelova, natapanje firnajsom drvenih elemenata unutrašnjosti, a razređenim karbolineumom onih koji su izloženi suncu, kiši i vjetru, te krečenje spolja i iznutra.

Sredstva koja ja Zavod mogao u 1953 staviti na raspolaganje za obnovu kule bila su dovoljna samo za osnove, spasavalacke radove. Radovi treba da se nastave i sljedećih godina, te da se prošire i na druge spomenike Gradačca kao i na uređenje cijelog kompleksa staroga grada.

Zapadna fasada — pokušaj rekonstrukcije

Pogled iz naselja na tvrđavu sa kulom. Sasvim lijepo vidi se Husejnija džamija i sahat-kula

RÉSUMÉ

Le développement et le bâtiment de Gradacac datent de l'époque quand la Turquie se trouvait déjà en décadence; ainsi l'affermissement des féodaux locaux, l'influence culturelle de l'Autriche et l'éloignement des centres de la civilisation Osmanli — tout cela conditionna une activité architecturale assez spécifique de cette localité.

Parmi les nombreux monuments intéressants de cette bourgade datant de la fin du XVIIIe et du commencement du XIXe siècle, c'est la »tour« des »Kapetans« de Gradacac qui y occupe une place caractéristique. Dans le sens urbanistique c'est la dominante de la ville; à son époque c'était le centre du pouvoir féodal de cette contrée.

Le peuple appelle ce monuments le château de Husein-Kapetan Gradascetic, le »Dragon de Bosnie«. Pourtant ce n'est pas lui qui l'a élevé: le château fut construit bien auparavant. A partir de 1832 c'est une garnison turque qui s'y installe, jusqu'à l'occupation par l'Autriche. Celle-ci y installe la sous-préfecture de l'arrondissement ainsi que les appartements du sous-préfet. La première Yougoslavie et le NDH en firent une caserne de gendarmerie.

Grâce à de telles destinations, ce château féodal prit au cours des temps tout à fait le caractère d'une caserne. Devant les conservateurs se posa ainsi ce problème architectural: comment libérer le château de cet aspect de caserne?

Malheureusement, les transformations commencèrent il y a longtemps et la documentation sur l'état primitif est minimale. La conservation de l'état actuel était inexécutable; quant à l'esthétique, cette restauration ne satisfèrait du tout. La restauration de la caserne était inacceptable, celle du château féodal peu documentée.

Il ne restait qu'une seule chose possible: enlever peu à peu les éléments de la caserne; ouvrir les ouvertures qu'on avait murées; démolir les murs qu'on éleva plus tard en plaçant à leur place des éléments qui appartiendront par leur esprit au château féodal, mais qui — grâce au manque de documentation — par leur traitement seront de notre époque. Ces efforts se manifestent dans la façon de reconstruction de la bellevue au sommet de la tour, dans le balcon au-dessus de l'entrée, dans le détail des nouvelles fenêtres et des autres parties qu'on restaure.

TRI SLIKE LATINSKE IKONOGRAFIJE U MUZEJU STARE SRPSKOPRAVOSLAVNE CRKVE U SARAJEVU

TROIS PEINTURES D'ICONOGRAPHIE LATINE

U samo jednoj sobi ovog Muzeja (vel. 10X5 X3 m) smješten je veoma veliki broj umjetničkih predmeta: slike na tablama, predmeti umjetnog obrta, pisani izvori, crkvene odežde i drugo. U mnoštvu pravoslavnih ikona nalaze se i tri slike latinske ikonografije. Na teritoriju Bosne i Hercegovine je broj ovih slika mali u odnosu na veoma veliki broj slika istočne ikonografije, razmještenih po pravoslavnim crkvama i manastirima, te u posjedu privatnih lica.

Dvije od ovih slika dosad nisu uopće obrađene, a kako sve tri, za naše prilike, predstavljaju vrijedna umjetnička djela, našao sam za shodno da ih opišem.

Makar ove slike i ne bile rad ruku naših domaćih majstora, ipak su za nas važni spomenici kulture, ne samo zbog njihove realne umjetničke vrijednosti, već i zato što pokazuju kulturno-umjetnički smisao naših ljudi koji su te slike nabavljali i do danas ih sačuvali. Naši ljudi su putovali u inostranstvo i tamo nabavljali slike (na pr. fra Mate Nikolić putuje u 18 st. u Veneciju i nabavlja slike za kreševski samostan) ili su ih dobivali trgovačkim putem preko Trsta, Venecije, Dubrovnika i Dalmatinske obale.

Pod inventarskim brojem 53 na zidu je obješena slika ispod koje je prikovana metalna pločica sa natpisom: »Sv. Josif i sv. Julijan« rad nepoznatog dubrovačkog slikara (Hamzić?)

Slika je rađena tempera bojama na dasci od tvrdog drveta (vel. 50X92X3 cm). Daska je na poleđini mjestimično iscrvotočena, a najviše u desnom donjem uglu. U novije doba slika je uramljena u pozlaćeni okvir. Preko daske postavljen je gipsani grund.

Slika predstavlja dva sveca: Sv. Josipa i sv. Julija, prikazana u cijelim figurama, u stojećim stavovima.

Sv. Josip je stariji čovjek, ali još uvijek u punoj muževnoj snazi. Desnu ruku podigao je u stavu blagoslova, dok u lijevoj drži stolarsko ravnalo (Sl. 1.). Lice mu je u poluprofilu, inkarnat lica

je crvenkastosmeđ, a oči svijetlo crne. Ispod zlatnog aureola (urešenog kružićima nejednake veličine, koji se nižu u četiri uporedna niza skroz uokolo aureola, koji je izvana ograničen crvenom bojom) vidi se na čelavom tjemenu, odmah iznad čela, jedan osamljeni čuperak kose, Pozadina tjemena do ispod uha je također obrasla kosom. Vlasi kose, brade, brkova i obrva islikane su kratkim crticama bijele boje u obliku kovrčica. Tanka, kratka linija crvene boje označava usne, koje su utonule u sastavljenu masu brkova i brade.

Starac je ogrnut plaštem svijetlo-crvene boje, koja se ne javlja svugdje sa istim intenzitetom, već je data u blagim prelazima. Nabori plašta imaju prirodan, ali i dosta tvrdi pad. Ivice ogrtača opšivene su 2 cm širokom zlatnom trakom. Oivičena je i haljina ispod vrata. Haljina je žute boje. Traka je također ukrašena, u cijeloj svojoj dužini, sa točkicama i kružićima nejednake veličine. Točkice se nalaze jedna do druge uz ivice trake, a u sredini su kružići sa točkicama.

Težište svečeva tijela je prebačeno na desnu nogu. Nažalost, obje njegove noge usljed oštećenja slike su sasvim uništene. Prsti na rukama su dugački, vrlo tanki i dosta jasno odijeljeni većim razmakom jedan od drugoga. Palac je prevelik i nepravilno zadebljao.

Julijan je mlađi čovjek, bez brade i brkova. Desnom stranom svog u desno pomjerenog tijela svetac se prislonio uz sv. Josipa. Ispod zlatnog nimbusa, koji je sličan do u detalje sa Josipovim, je dugačka gusta smeđa kosa svečeva, razdijeljena po sredini. Oči su izrazito crne, a obrve malo podignute i povijene. Usne i nos su sasvim pravilni. To je veoma lijep lik mladog sveca u punoj mladenačkoj snazi (sl. 1). U desnoj ruci mu je dugi mač crvene boje sa žutom drškom, a u lijevoj palmin list sa šest pera.

Svetac je ogrnut crvenim plastom, oivičenim trakom koja je u potpunosti slična sa već opisanom Josipovom. Ispod ogrtača je smeđa haljina oivičena zlatnom trakom oko rukava. Na otkrivenoj strani plašta vidi se jasno bijelo krzno. Oko

Sl. 1 Sv. Josif i sv. Julije (detalj)

pasa je jednostavan, žuto obojen pojas. Više koljena završava haljina, koja je pridnu oivičena svijetlo-smeđim porubom. Koljena su zelene boje, dok je ostali dio nogu uništen.

Dva natpisa koja označavaju imena svetaca su izvedena crvenom bojom. Svakako su kasnijeg porijekla i pisani rukom drugog majstora.

Usljed toga što je uz sliku bilo postavljeno kandilo, nastupilo je znatnije oštećenje slike u donjem dijelu. Kod oba sveca izgorile su noge od koljena do stopala (sl. 2).

U visini od 21 cm, od donje ivice slike pa preko cijele širine, otpao je pigment skupa sa grundom. Kasnije je neki majstor podijelio tu čitavu plohu na rombove (vel. 4X4 cm), koji su naizmjenično bili obojeni crnom i zelenom bojom kao što i »Triptih« poznatog dubrovačkog slikara XVI st. Hamzića ima u jednoj niši naslikan pločnik od raznobojnih mermernih pločica.

Iznad ove plohe, u prostoru koji dijeli noge svetaca, spao je pigment skupa sa grundom u visini od 17 cm. Zbog ovog oštećenja znatno je stradao mač Julijanov.

Slika je presvučena debelim slojem laka. Čišćena je i konzervirana u radioni Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu 1951/52 godine.

Slika je tehnički vrlo dobar rad. Boje su skladno postavljene, a dominantna je crvena. Oba sveca su snažne realističke pojave. U njihovim produhovljenim licima nema one idealizacije kakvu sre-

ćemo kod boljih dubrovačkih slikara XVI st., na pr. Božidarevića. Majstor je imao smisla za proporciju, a isto tako bio je i dobar poznavalac anatomije. Anatomska greška na desnoj Josipovoj ruci može se opravdati kao slučajna, a izduženi i tanki prsti kao manira škole kojoj je majstor pripadao. Po tipovima (osobito sv. Josip), njihovom naglašenom realizmu, po plastičnosti formi, po tretmanu odjeće, njenim tvrdim naborina i ukrasnim detaljima, ova slika podsjeća na slike majstore Muranske škole 15 st. čiji su glavni predstavnici bili Bartolomeo Vivarini (1432 — ?) u Veneciji i Carlo Crivelli (oko 1430 do oko 1495) u Markama.

Bartolomeo Vivarini imao je voćstvo u ovoj školi i doveo je njene osobine do punog razvitka: naglašavanje plastičnosti, oštar crtež i tvrdo prelomljeni nabori. Krajem 70-tih godina počela je i saradnja učenika na radovima ovog poznatog slikara, a time ujedno i opadanje. Iz radionice izlazi mnoštvo slika sa tvrdim i ukočenim likovima), tvrdim naborima i konvencionalnim tipovima.

U Markama je radio Carlo Crivelli, najistaknutiji majstor skvarčoneske struje. Njegova je umjetnost isključivo religiozna i mješavina realizma i fantastičnosti, ilustracije i dekoracije. On slika na predrenesanski dekorativni način i njegove su slike zato pretrpane zlatom i pojednostima.

Oko njega formirao se širok krug nasljednika i imitatora, među kojima je najvažniji bio brat mu, majstor Vittore Crivelli.

Ovoliko sam rekao o glavnim predstavnicima Muranske škole i njihovom načinu rada, jer je po-

znato da su Bartolomeo Vivarini i Vittore Crivelli imali presudan uticaj na razvoj najjačih slikara dubrovačke slikarske škole: Nikolu Božidarevića i Mihaila Hamzića.

Majstor naše slike nije poznat, ali je slika, vjerovatno, rad nekog majstora dubrovačke škole, čija najjača slikarska aktivnost obuhvata uglavnom vrijeme druge polovine 15 i početka 16 st.

Kao vjerovatni njen autor spomenut je Hamzić. Od Hamzića su sačuvana samo dva njegova sigurna rada. To su »Krštenje Kristovo (iz 1511 g.) u Dvoru i »Triptih« (iz 1512 g.) iz dominikanske crkve u Dubrovniku. Čak i ova dva rada razlikuju se međusobno toliko da bi se moglo posumnjati u dva različita autora. Prvi rad je tempera na platnu. Ovdje je majstor pokazao smisao za slobodnu kompoziciju i poznavanje perspektive, vanredan je u obradi materije i ljudskog tijela, a uz to posjeduje osjećanje za pejzaž i nijansiranje boja. U »Triptihu« je sasvim drugačiji. Mnogo je konzervativniji. Tu nema one slobode kompozicije, likovi su dati u nišama, a sa velikom raskoši u odjeći. Sva je ljepota u strogosti likova, koji su skoro nepokretni. Dominantne su boje: snažna crvena, plava i zlatna, bez nijansiranja i profinjenosti u tonovima. Likovi su snažni i plastični. Slikar je siguran u crtežu, a najbolji je u obradi odjeće. To je svakako rad po narudžbi i zato odgovara ukusu naručioca.

Ako uporedimo ove radove sa našom slikom, vidjećemo da sa prvom slikom ima tek malo sličnosti (plastičnost i realizam likova), sa drugom nešto više (izvjesna sličnost u fizionomijama između sv. Nikole sa »Triptiha« sa našim sv. Josipom, plastičnost formi i snažan realizam ličnosti. Međutim, isto tako ima i niz elemenata koji osporavaju autorstvo Hamzićevo. Ta razlika ogleda se u različitom tretmanu kose: na pr. Hamzić je prikazao kosu sv. Nikole i još dvojice svetaca kao tanak pojas koji se pruža u vidu jednog otvorenog kruga ispod tjemena sa jednim malim čuperkom iznad očiju. Sv. Josip sa naše slike ima kosu pozadi tjemena i sa izolovanim čuperkom na golom tjemenu. Odjeća sv. Nikole je daleko raskošnija i ukrašena sa malim likovima svetaca. Prsti Hamzićevih likova su deblji i nisu tako izduženi niti sa velikim razmakom između prsta sačinjeni kao što je to slučaj kod našeg majstora. Te razlike ispoljavaju se i u tretmanu nabora, u zahvatu fizionomije, u kretnji, u ukrašavanju predmeta (aureoli, odjeće i sl.).

Sve su to elementi koji ne idu u prilog za atribuciju ove slike Hamziću. Ali Hamzić je bio majstor neosporne umjetničke vrijednosti. Iz dva sigurna, dokumentima dokazana njegova rada, vidi se njegova sposobnost da može dati stilski i sasvim različite radove. Pa zar to nije mogao učiniti i ovdje, ako je to naručilac htio, jer naručioci su: »... detaljno određivali temu, tehničku izradu, dimenzije, rok isporuke i visinu honorara, svakako

su uticali i na koncepciju i stilsko shvatanje slikarskih radova« (Umjetnički pregled, br. 2, Beograd 1941 g., Kašanin Milan: »Oltarske slike na Dančama«, str. 52). Isti pisac: »Umetnici XV veka uopšte su bili mnogo manje slobodni u izvođenju svojih dela nego što se to danas obično misli, i morali su voditi strogog računa o željama poručioća.«

Nakon ovoga, možda je i Hamzić mogao biti majstor naše slike?

Od ostalih majstora — slikara iz Dubrovnika iz ove dobi, od kojih sam imao prilike da vidim radove ili fotografije njihovih radova, izvjesni detalji mogli bi ukazati i na eventualno učešće Vicka sina Lovre Kotoranina (Vicentius Filius Laurentii), koji je radio oko 1500 g. On je slikao »... svece kuštrave kose i ponešto škiljavih očiju na zlatnoj pozadini pod odjelitim arkadama s trolisnim gotičkim vrškom«... (Lj. Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb, 1952 godine, str. 72). Ovdje nema zlatne pozadine (možda je naknadno prebojena?), niti su tu date odjelite arkade sa trolisnim gotičkim vrškom. Ovo je samo jedna ploča, koja je vjerovatno bila u sklopu jednog takvog poliptiha, čiji oblik mi ne znamo, niti ga možemo pretpostaviti, ali zato naši sveci imaju kuštrave kose i ponešto škiljave oči. (Vidi: Poliptih

Sl. 2 Sv. Josif i sv. Julije

iz franjevačke crkve u Cavtatu. — Katalog Jugoslavenske znanosti i umjetnosti, Zagreb 1947 g.)

Pod inventarskim brojem 95 obješena je slika pod naslovom »Mudraci sa Istoka«, nepoznatog slikara. Pridnu slike prikovana je metalna pločica na kojoj piše: »Poklon Jefe M. Čukovića, Sarajevo, 1919 g.«

Ta je slika rađena uljanim bojama na dasci od mekog drveta (vel. 69X55,5X1,5 cm). Na poleđini je daska učvršćena sa dvije tanke daščice prikovane na njenim krajevima.

Ispred podignute maslinasto-zelene zavjese sjedi Madona sa golim djetetom u desnoj ruci. Na stubu, ispod Marije je sjedeći ženski akt sa krilima. To je dekorativni elemenat, koji se nalazi na objektima primjenjene umjetnosti iz doba renesanse, a po biti je čisto venecijanski. (Katarina Ambrozić: »Poklonjenje mudraca«, Muzeji, Organ srpskog muzejskog društva br. 7, Beograd 1952 g. str. 105, 106)

Na Madoni je crvena haljina. Od koljena naniže vidi se žućkasta boja ogrtača, koji joj pada sa ramena. Preko glave je tanak, proziran veo. Iznad visokog čela je po sredini razdijeljena kosa. Nos je dugačak i pravilan, usne i brada male, a velike oči skoro su sasvim zatvorene spuštenim gornjim kopcima. Izraz Kristova lica je nejasan usljed oštećenja. Vide se ipak otvorena usta, dok je glava okrenuta prema mudracima. Krist je golo dijete sa živim kretnjama tijela. Desnom rukom hvata se za majčinu košulju i gužva je. Bosim

nožicama oslonjen je na majčinu lijevu ruku. Majka je prema djetetu puna roditeljske topline.

Josip (Sl. 3) je iza leđa Madone. On je bez kose, sa kratkom sijedom bradom. Ogrnut je tamno crvenim plaštem. Desnu šaku naslonio je na čelo, a lijeva mu je ispod plašta. To je lik izražajnog lica.

Iza podignute zavjese naziru se tri stupa i podnožje jedne antikne građevine.

Na desnoj polovini slike su likovi sv. Tri kralja u raskošnim istočnjačkim odorama. Dva stojeća lika — prvi je crnac — imaju na glavama turbane, kakve susrećemo na slikama Tintoretta, i darove u luksuznim metalnim posudama. Treći je starac, gologlav, u klečećem stavu okrenut prema Mariji i Kristu sa ispruženom rukom i poklonom u ruci. Na nebu, iza kraljeva, je sjajna zvijezda.

Turbani kraljeva, istočnjačke nošnje, luksuzne metalne posude sa darovima, gologlavi u klečećem stavu starac, kratki kaput bez rukava su sve elementi koji ukazuju na Veneciju 16 st., kada je ova slika i nastala. (Vidi: Hans Tietze »Tizian« sl. 242 »Poklonstvo kraljeva« iz 1560 g. Klečeći mag je u izražaju lica, stavu i ogrtaču sličan našem klečećem magu).

Slika je dosta oštećena: boje su potamnile, osobito na polovini gdje su prikazani kraljevi. Lice malog Krista, a i Josipovo znatno su oštećeni. To je došlo poslije prikriivanja metalnih aureola od strane sarajevskih kujundžija. Čišćenjem aureola uništen je pigment sa lica likova. Okovane su ta-

Sl. 3 Poklonstvo kraljeva

kođer i obje ruke Madone, te desne ruke Josipa i Krista.

Slika je premazana lakom.

Trebalo bi pristupiti što prije konzervatorskom zahvatu na ovom, uistinu vrijednom, umjetničkom radu nekog venecijanskog majstora druge polovine 16 st. Autor ove slike radio je po uzoru na svoje velike učitelje Tiziana i Tintoretta. Ipak to nije bio samo puki epigon. Ovo je vrijedan rad i tehnički i stilski i kompoziciono. Likovi su izražajni, kompoziciono jedinstvo je ostvareno, a tako isto i duboki prostor.

Sliku su dosada, koliko mi je poznato, objavili uz vrlo kratak opis: L. Mirković (Spomenik S. K. A., LXXXIII iz 1936 g., str. 14 točka 46) i Katarina Ambrozić u članku: »Poklonjenje mu-draca« u časopisu Srpskog muzejskog društva »Muzeji« br. 7, Beograd 1952 g., str. 105—106.

(Pod inventarskim brojem 44 u uglu Muzeja je obješena velika slika pod naslovom »ISUS MILO-SRĐA«, mletačka škola 17 vijeka.

Slika je uramljena u jedan noviji pozlaćeni ram i zaštićena staklom. Usljed nepodesnog mjesta na kome je smještena, kao i usljed njene velike težine, nisam bio u mogućnosti da je prenesem i eventualno fotografišem. Zbog toga ne mogu priložiti potrebnu reprodukciju slike pa ću se ograničiti na najnužniji opis u svom izlaganju.

Na slici je prikazan goli Krist u dopojasnoj figuri. Slika je veličine: 90X120X3 cm. Od dna slike, u visini od oko 30 cm slika je dosta oštećena. Tijelo Kristovo je blago modelirano. Krajnji dijelovi tijela prelaze u sjenu, osjeća se snažan *chiaroscuro*.

Kristov lik slikan je na tamnoj pozadini, širokoj 46 cm, oivičenoj crvenom linijom. Horizontalni krak križa je širok 12 cm i dat je u crnoj boji. Od lica vidljiv je samo dio iznad usana, dok je donji sasvim utonuo u crnu boju križa. To je lik pun blagosti sa pravilnim nosom i kratkom ali zato gustom kosom, koja mu pada i preko čela. Oko glave je tanak zlatni aureol, a iznad ovoga je latinski natpis: I N R I.

Lijeva Kristova ruka je postavljena na prsa pod pravim uglom. Sa ovom rukom pokazuje na ranu u psima. Desnu ruku ispružio je, odvojivši je nešto od tijela, prema dole. Na dijelu od šake do lakta primjetljivo je osjetno izduženje ruke. Ovo je svakako anatomska greška.

Ostala pozadina slike je zlatne boje.

Slika je oštećena najviše u donjem dijelu i to na cijeloj širini slike, a zatim u donjem dijelu Kristova lica te u desnoj ruci, osobito šaci.

Ova slika je vrlo dobar primjer tanebroznog slikarstva venecijanskog 17 stoljeća.

RÉSUMÉ

L'auteur traite ici trois peintures servant d'icônes de l'église serbe-orthodoxe quoiqu'elles soient en vérité des tableaux d'église des écoles occidentales, ce qui ressort clairement de la composition et de la façon technique. Cela saute aux

yeux surtout chez les tableaux 1 et 2. Les peintures se trouvent aujourd'hui dans le Musée d'église de la communauté confessionnelle serbe-orthodoxe de Sarajevo.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

STECCI U DOLINI NERETVE

(S PODRUČJA JABLANIČKOG JEZERA)

LES »STETCHAK« (PIERRES FUNERAIRES) DE LA VALLEE DE NARENTA (ENTRE KONJIC ET RAMA)

UVODNE NAPOMENE

Izgradnja velike hidrocentrale u Jablanici i poplavljanje doline Neretve od Konjica do Rame radi stvaranja jezera čiju će vodenu snagu koristiti ova centrala ubrzali su arheološko proučavanje ovoga dijela doline Neretve. Ranije sakupljeni podaci govorili su o tome da je ovo područje bilo naseljeno u svim istoriskim periodima i da bi akcije oko pronalazjenja ostataka tih kultura donijele dobre rezultate. Zato su Zemaljski muzej i Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu planirali rekonoseiranje terena, arheološka iskopavanja na nekoliko lokaliteta, proučavanje srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika i preduzimanje nekih mjera zaštite spomenika ovoga područja. Poslovi su počeli 1952 godine.

Zavod za zaštitu spomenika kulture ja planirao prikupljanje grade o stećcima i prenošenje nekih stećaka iz doline koja će se potopiti.

Uz saradnju Đure Baslera, arheologa Zavoda i Pave anđelića, sudije Sreskog suda u Konjicu, arheologa-amatera i počasnog povjerenika Zavoda za kraj oko Konjica, obradio sam sve nekropole i pojedine osamljene stećke u dijelu doline Neretve i njenih pritoka Rame i Neretvice — (području koje će se potopiti) — u maju 1952 godine. Osim toga sam, uz stručnu pomoć Dr. Irme Čremošnik,

arheologa — naučnog saranika Zemaljskog muzeja iz Sarajeva, obavio pretraživanja nekih grobova (jedan grob je pretražila Nada Miletić, asistent Zemaljskog muzeja) — u junu 1953 godine i uz pomoć Ante Kućana, preparatom Zemaljskog muzeja, napravio otisak (apklačovao) sa novopronađenog natpisa na jednom stećku.

Većina fotosnimaka i svi crteži su moj rad, a ostali dio fotografija je rad Baslera i Anđelića, dok su planovi i skice nekropola, kao i topografska karta, rad Đure Baslera.

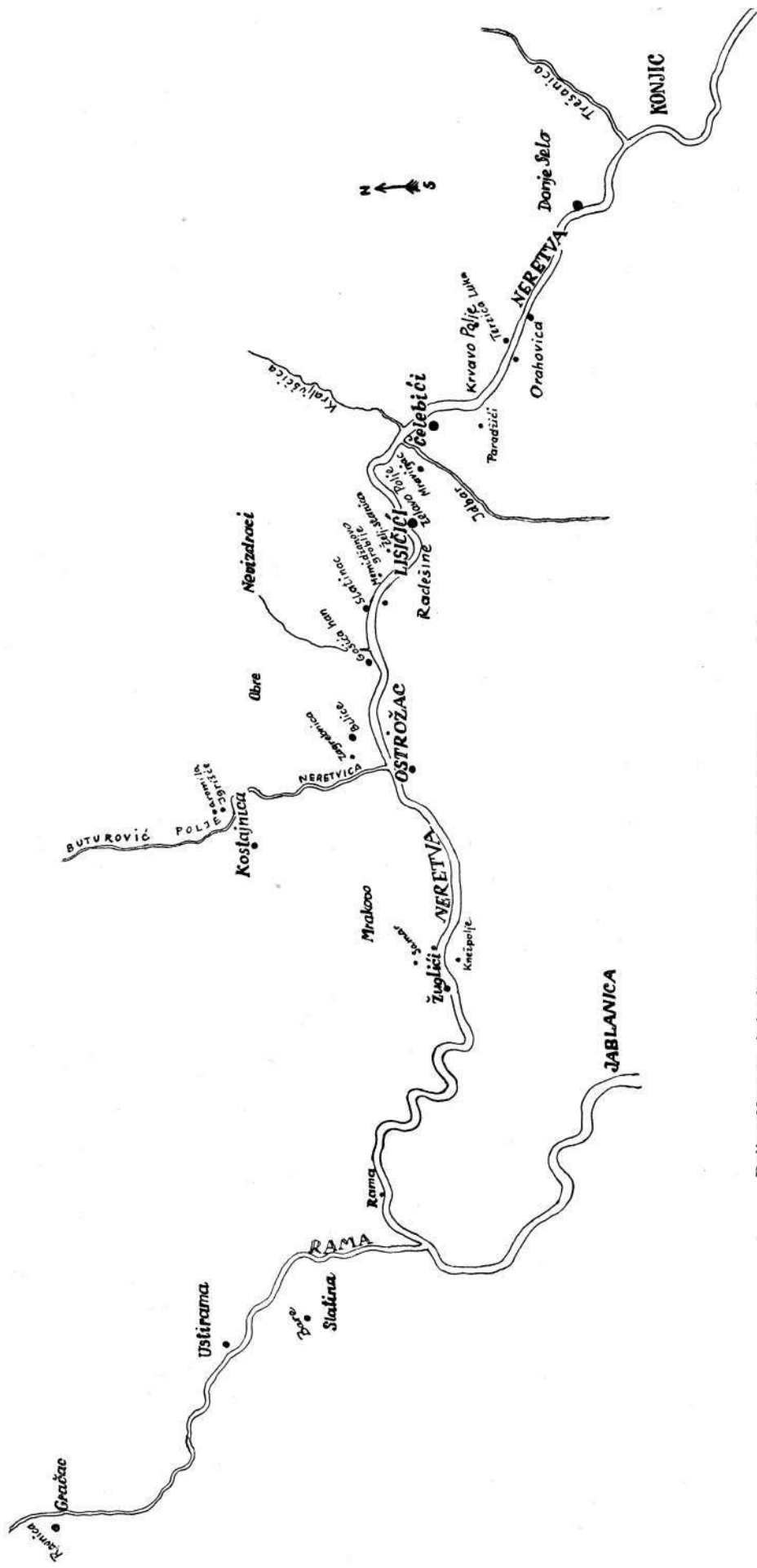
(Ovom prilikom zahvaljujem svima koji su mi pomogli u ovome radu i omogućili da prikupim, sredim i ovako izložim ovaj materijal).

Radi ograničenosti prostora u izlaganju materijala dajem samo ono što je najvažnije. Kod opisanja stećaka zadržavao sam se samo kod onih koji su po svojim oblicima ili ukrasima bili osobito važni ili neobični. Ostale arheološke lokalitete sam samo napomenuo, koliko je bilo potrebno da se stvori pretstava o vezama kultura pojedinih vremenskih perioda ovoga područja. Žalim što nisam imao mogućnosti da prikupim i ostale podatke koji bi dobro došli za proučavanje života naših predaka ovoga kraja u istoriskom periodu stećaka.

PREGLED NEKROPOLA

U ovom poglavlju opisane su srednjevjekovne nekropole i pojedini osamljeni stećci redom, počevši od Konjica do Rame niz Neretvu, s jedne i druge strane rijeke, uključujući tu i one u dolinama pritoka: Neretvice i Rame.

(Prilažem skicu Doline Neretve koja će se potopiti Jablaničkim Jezerom sa pregledom srednjevjekovnih nekropola).

Dolina Neretve koja će se potopiti Jablaničkim Jezerom — pregled srednjevjekovnih nekropola

NEKROPOLA GRADAC U DONJEM SELU

Nekoliko manjih naselja na desnoj strani Neretve, oko 1200 m od Konjica, zovu se jednim imenom Donje Selo. Ukopno mjesto pravoslavnih stanovnika ovih naselja je na brežuljku Gradac, odmah iza novog željezničkog mosta, koji se sa sjeverne strane blago podiže i pretapa u prostrane njive, a sa južne dosta naglo spušta do same rijeke. Željeznička pruga je na ovoj južnoj strani brežuljka usječena. Sa sjeverne-gornje-strane paralelno sa prugom i rijekom prolazi seoski put. Imenom Gradac zovu se i sve njive pored Neretve, oko i poviše željezničkog mosta. Zajedno sa aktivnim grobljem na Gracu smještena je i srednjovjekovna nekropola od 22 stećka. Na ovoj nekropoli se nalazi 15 sanduka (2 manja), 6 ploča i 1 sljemenjak. Neki spomenici su znatno utonuli u zemlju, pa im je vrlo teško sa sigurnošću odrediti osnovni oblik. Materijal za ove stećke pretežno je finiji konglomerat, a nekoliko ih je klesano od dolomita. Vjerovatno je majdan bio u neposrednoj blizini, koliko se to danas može zaključiti.

(Prilažem plan ove nekropole).

Spomenici su prosječnih dimenzija, osim jedne ploče u planu zavedene pod br. 5, koja je nešto duža (220X126X30 cm) i dva sanduka i ploče koji su u planu označeni pod brojevima: 19,9 i 11, a ističu se svojim širinama (144 cm, 122 cm, 115 cm).

Stećci su orijentirani uglavnom po liniji zapad — istok, tačnije rečeno: nešto malo sjeveroistok — jugozapad. Ukopavanje je obavljano u redovima — nizovima, okomito na liniju orijentacije. Pravilnost orijentacije i skopavanja poremećena je najviše u zapadnom, tj. u najmlađem dijelu nekropole, jer mislim da je kronološki ukopavanje išlo od istoka prema zapadu. Na nekropoli kao da su se forimirale dvije grupe grobova. Istočnu grupu sačinjavaju stećci od br. 1 do br. 12. Ona je smještena na najviši nivo lokaliteta. Većina spomenika ove grupe je u obliku sanduka; jedini sljemenjak nekropole pripada ovoj skupini. Rekao bih da je i materijal ove skupine nešto malo bolji (dolomit i fino-zrnasti konglomerat), a i samo klesanje pažljivije. U centru ove skupine nalazi se jedan sanduk sa natpisom.

Ovdje dajem pojedinačan opis samo nekih, neobičnijih i rjeđih spomenika:

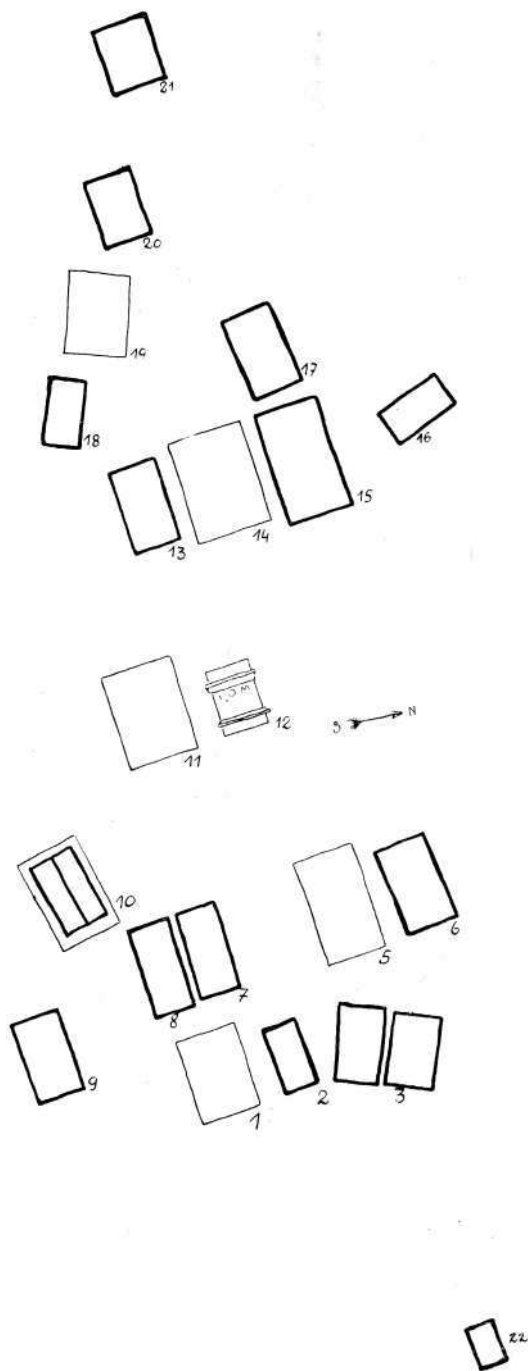
Broj 6 — Spomenik u obliku sanduka, od dolomita, dobro obrađen, ali u novije vrijeme sa sjeverozapadne strane okrnjen. Bočne strane su mu trbušaste, a istočna čenona strana je kosa, tako da je donja baza ovoga paraleloipeda manja nego gornja.

Na sredini gornje površine uklesano je okruglo udubljenje od 12 cm promjera i 3,5 cm dubine. Vjerovatno je to t. zv. »kamenica« ili »vodenica«.

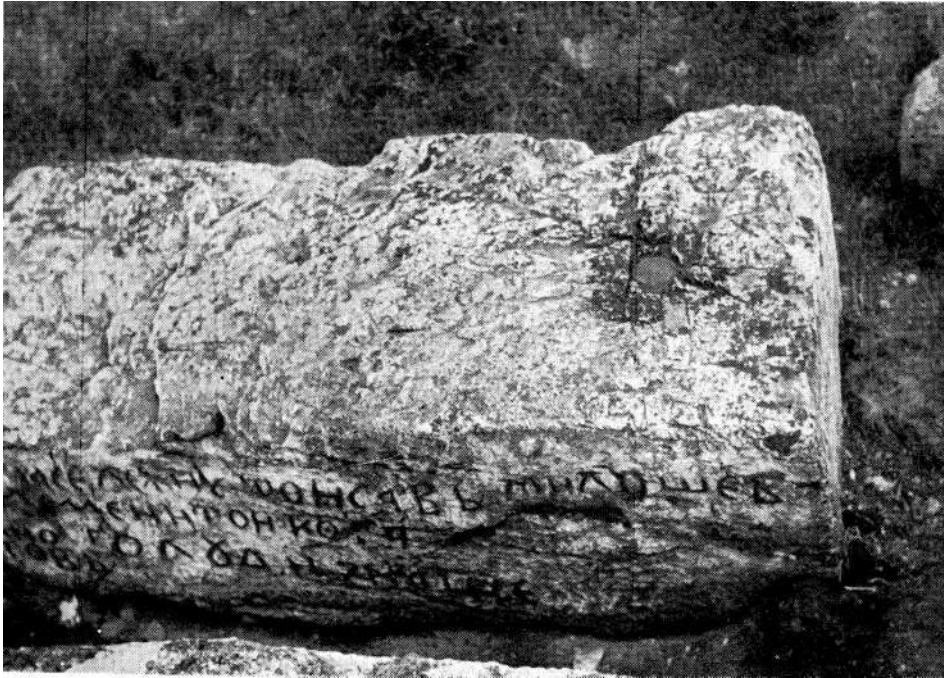
Dimenzije: dužina 180 cm; širina je u sredini 92 cm, a na krajevima 75 cm; visina 52 cm.

Broj 8. — Spomenik u obliku sanduka, od dolomita, dobro obrađen, ali tokom vremena odzgo nešto oštećen. Sa spomenikom br. 7 ovaj zauzima centar prve, starije, skupine, a pošto se nalazi na najvišem mjestu brijega, on je donekle i centar čitave nekropole.

Na gornjoj površini, više prema zapadnoj čeonnoj strani, ima »kamenicu« duboko 4 cm i promjera od 9 cm.

Plan nekropole Gradac

Sl. 1 Spomenik br. 8 nekropole Gradac — natpis sa sjeverne bočne strane

Sa tri uspravne strane, sa istočne čeonu, sjeverne bočne i zapadne čeonu strane teče natpis bosanskom ćirilicom:

Ase leži Stoisav Milošević na svoi zemlji na plemenitoi koga mnogo ljudi znaše

Ase čini Pr(i)bil Bjelopčelanin a pisa Divn sn egov

Natpis počinje na sjevernoj bočnoj strani. Prvi red je malo odmaknut od kraja. Prije slova urezan je jedan mali krst. Pošto prezime nije moglo čitavo da stane u taj prvi red, klesar je posljednja dva slova sa mekim glasom uklesao na zapadnoj čeonu strani ali u istoj visini toga reda, produživši i dalje taj red do kraja, a onda se opet vratio na bočnu stranu gdje je nastavio klesanje. Na dijelovima plohe gdje je kamen bio popucao klesar nije klesao, nego je te dijelove, prosto, preskočio. Tako, ta bočna strana ima 3 reda slova i u početku četvrtog reda samo jednu riječ koja nije mogla da stane na istočnu čeonu stranu (sl. br. 1).

Na istočnoj čeonu strani »kovač« je ovjekovječio svoje ime. Pribil Bjelopčelanin nije bio pismen, pa mu je *sin Divn* prije klesanja ispisao tekst. Zato je on i svoga sina ovjekovječio. Ta strana ima 4 reda, i, pošto više nije bilo mjesta, posljednja riječ *egov* morala je da se prebaci na bočnu stranu (sl. br. 2).

Na zapadnoj čeonu strani iklesan je samo jedan red teksta, i to — kako sam već naveo — onaj koji je nastavak prvog reda sa bočne strane (sl. br. 3).

Slova su t. zv. lapidarna, povelika, dosta pravilna i prilično očuvana. Naročito su očuvana slova

na sjevernoj bočnoj strani, jer je ova bila zaklonjena spomenikom br. 7, koji je bio prislonjen uz ovoga. Inače, slova su uklesana u kamen. Po očuvanim slovima sa sjeverne strane vidi se da je »kovač« pored plošnog oštrog dlijeta, upotrebljavao šiljasto - tačkasto dlijeto. Takvom tehnikom on je dobio finu ovalnu udubinu slova.

Dimenzije: dužina 195 cm, širina 90 cm, visina 65 cm.

Broj 10 — Ovaj spomenik je u obliku sljemenjaka, sa odvojenim podnožjem, dosta oštećen, normalnih dimenzija i bez ukrasa. Zanimljiv mu je krov: krovne plohe su konveksne, udubljene, što je rijedak slučaj.

Broj 12 — Spomenik u obliku manjeg i neobičnog sanduka, od vapnenca, znatno utonuo u zemlju, nešto okrnjen. Otkopavanjem i pažljivim pregledom ustanovili smo da ovaj nije uopšte stećak, nego rimska ara koja je čudnovato dospjela ovamo. Odozgo,

pri čeonim krajevima, ovaj nadgrobni kamen ima dosta plitak (izlizan) friz — ispučenje sa urezanim linijama — a u sredini poviše se naziru tri oveća latinska slova IOM koja su već poznata i uobičajena kratica od I(ovi) O(ptimo) M(aximo). Dalji tekst se više ne vidi, a postojao je. Ara je sa zapadne čeonu i sa sjeverne bočne strane (kako sada leži) okrnjena. Danas leži na široj strani, sa natpisom odozgo.

Dimenzije: dužina 90 cm, širina 55–60 cm, visina 40 cm.

Broj 21 — Spomenik u obliku sanduka, od sitnozrnastog konglomerata, dobro obrađen, ali sada nešto trošan i prepuknut — prekinut u dva dijela. Neznatno je utonuo u zemlju.

Na gornjoj površini, bliže zapadnoj čeonu ivici, uklesan je jednostavan krst dužine 15 cm, a širine 11,5 cm.

Dimenzije su mu prosječne.

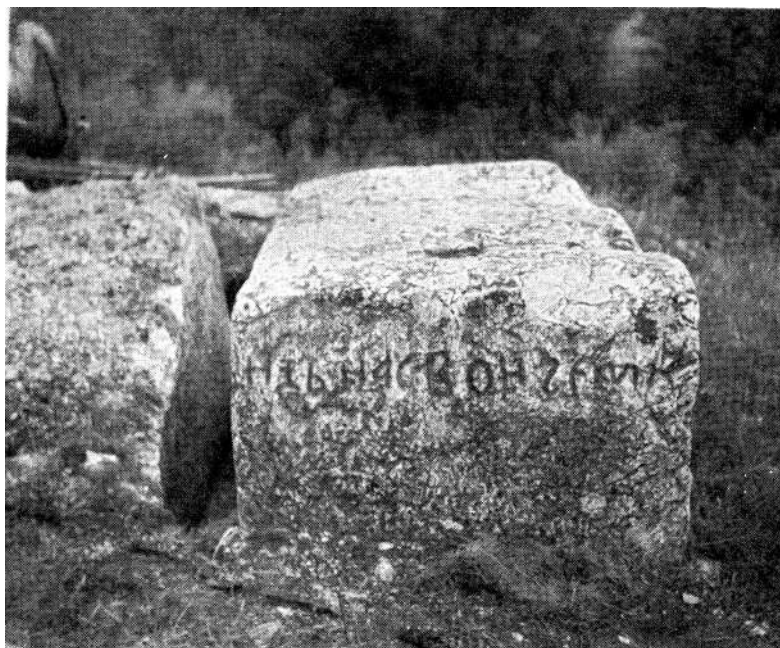
Broj 22 — Spomenik u obliku malog sanduka, od konglomerata, vremenom dosta istrošen, naročito na bridovima.

Na gornjoj površini nedaleko od čeonu ivice nalaze se 3 manja okruglasta udubljenja, raspoređena kao vrhovi trougla, sa međusobnim razmakom od oko 10 cm. Udubljenja imaju promjere po 5 cm, a duboka su po 2,5 cm. Vjerovatno su i to t. zv. »kamenice«.

*

Sl. 1 Spomenik br. 8 nekropole Gradac — natpis sa istočne čeone strane

Sl. 2 Spomenik br. 8 nekropole Gradac — natpis sa istočne čeone strane

Bez sumnje, onaj sanduk sa natpisom (spomenik br. 8) pretstavlja najinteresantniji spomenik nekropole Gradac.

Po oblicima slova (Vidi: Dr. Mate Tentor: »Latinsko i Slavenko pismo«, Zagreb 1932; Truhelka Dr. Ćiro: »Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji«, Sarajevo, 1889) ovaj spomenik bi se mogao datirati u početak XV stoljeća, a po njemu, otprilike, u to doba bi spadala i čitava starija skupina stećaka — istočna skupina. Ona druga skupina bi, onda, bila nešto mlađa od ove.

Inače, po materijalu, osnovnim oblicima i po onim oskudnim ukrasima na stećcima ništa pouzdano se ne bi moglo reći o starosti ove nekropole.

U vezi sa spomenikom br. 8 želim da napomenem još nešto: U istoriskim izvorima nisam pronašao Miloševića u ovome kraju. Nisam mogao ustanoviti da negdje blizu postoje selo, zaselak, ili kakva porodica Miloševića. Oko 15 km zračne linije sjeverozapadno od Graca nalazi se zaselak Lokve gdje živi nekoliko porodica Dedića. Od nekih Konjičana doznao sam da je nekada najstariji Dedić iz ovog zaseoka priznao da su se njegovi stari, prije prelaza na islam, zvali Miloševići. Ja ovo nisam provjeravao, iako bi to bilo značajno. Možda je Stoisav Milošević bio crkveni velikodostojnik, prvosveštenik — »djed«, pa se

njegovi potomci prozvali Djedići, odnosno Dedići. Od tih potomaka do danas su 2—3 porodice u zaseoku Dedići sačuvale svoje ime i tradiciju o svom porijeklu?

*

U neposrednoj blizini Graca nađeno je ulomaka gradinske preistoriske keramike.

Na njivama oko Graca našli smo ulomke rimske opeke i jedan odlomak stele sa reljefom delfina.

U zaseoku Cerićima (2 km. od Graca) ranije su nađeni Jupiterova ara sa natpisom, ostaci neke građevine, novac i dr., pa se pretpostavlja da je tu bio Jupiterov hram. (Dr. K. Pač, Glasnik zemaljskog muzeja XIV, 303—333).

S druge strane Neretve, oko 1 km južno od Konjica, nizvodno, na dosta vrletnom vrhu brjega, pored same Neretve nalaze se ostaci nekog starog kamenog utvrđenja. To su ostaci zidova od običnog, malo lomljenog i pritesanog kamena. Vidi se, kamenje je nekad bilo vezano dolomitiskim krečom. Zidovi se danas lako raspadaju. Interesantno je da su oni mjestimično debeli 2,20 m i da su zatvarali veoma mali prostor. Ovuda smo našli dosta malih ulomaka po svoj prilici kasnoantičke provincijske keramike.

NEKROPOLE KOD ORAHOVICE

Orahovica je oveće selo na lijevoj strani Neretve, između Konjica i Čelebića. Tu pokraj sela, blizu muslimanskog aktivnog groblja, skoro na obali Neretve, nalazi se mala srednjovjekovna nekropola od 6 stećaka. Svi su od terciarnog konglomerata u obliku sanduka, doista trošni i bez ikakvih ukrasa.

Oko 150 m uzvodno odavde nalazi se druga, vrlo slična srednjovjekovna nekropola od 7 stećaka. Oni su od konglomerata u obliku sanduka, prosječne veličine. Rad je dosta grub, stećci su danas vrlo trošni, nemaju nikakvih ukrasa.

*

Podno Orahovice, na terasi pored same ceste, nađeno je ostataka rimske građevinske keramike.

Još u preistorijskoj epohi bila su poznata slana vrela u polju blizu Orahovice i nešto uzvodno. Eksploatacija soli iz ovih vrela često je bila razlog nesporazuma, svađa i ratovanja plemena koja su živjela ovdje i u susjednim krajevima. Zabilježeni su ratovi između ilirskog plemena Autarijata i

plemena Ardijejaca koje je živjelo u Primorju. (Dr. Ljudevit Taloci, O značenju imena Bosna, G. Z. M., XI, (1899), str. 5—11; Ćiro Truhelka, Nešto o bosanskim solinama, G. Z. M., XII, (1900 g.), str. 575—580). Danas se još raspoznaje jedno takvo vrelo na lijevoj strani Neretve i jedno na desnoj strani Neretve. Slana voda se danas koristi za stoku.

Pored samog vrela, nekih stotinjak metara na njivi poviše vrela, vidi se gromila koja je nastala od materijala nekog ranijeg kamenog objekta. Izgleda da je to bilo okruglo utvrđenje od suhozida. Oko gromile nađeno je dosta ulomaka keramike, vrlo slične ilirskoj. Po toj keramici i po suhozidu moglo bi se zaključiti da se radi o ilirskom utvrđenju. Možda je to utvrđenje bilo tu baš zbog slanih vrela koja su za ondašnje prilike značila veoma mnogo?

U blizini slanog vrela do nedavna su se primjećivale još neke ruševine zgrada, za koje se u narodu pričalo da su od starih hanova. (Dr. K. Pač, G. Z. M., XIV, str. 303—333).

NEKROPOLE U ČELEBIĆIMA

U donjem toku Idbra koji se saljeva u Neretvu, sa lijeve i desne strane rijeke, rasuto je selo Čelebići. Pravoslavna crkva toga sela nalazi se na prostranom zaravanku između ceste i rijeke. Tu

odmah pored crkve, južno od nje, nalazi se 16 srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, a sjeverozapadno od crkve, 93 takva spomenika. Najvjerojatnije je da je to u svoje vrijeme bila konti-

nuirana površina velike srednjovjekovne nekropole, a da je crkva kasnije sagrađena, možda i od kamena ovih stećaka. Mnoštvo stećaka je znatno ili djelomično utonulo u zemlju. Nije isključeno da ih se još može naći pod zemljom. Između stećaka druge grupe smješteno je i danas aktivno pravoslavno groblje. Svi su stećci od grubljeg konglomerata, većinom dobro obrađivani, ali su vremenom postali dosta trošni. Nije im moguće izmjeriti dimenzije, ali se one kreću otprilike ovako: dužina od 170 do 190 cm, širina oko 90 cm, a visina oko 40 cm. Moglo bi se reći da većina ovih spomenika pripada obliku sanduka.

Spomenici su orijentirani u pravcu zapad-istok i to je dosljedno sprovedene. Jasno se vide nizovi po liniji sjever-jug.

*

U zaseoku Paradžićima, oko 500 m južno od crkve i ceste, na malom uzvišenju, nalazi se današnje rimokatoličko groblje. Odmah do njega je nekropola od 15 stećaka, istih svojstava kao i ona kod crkve.

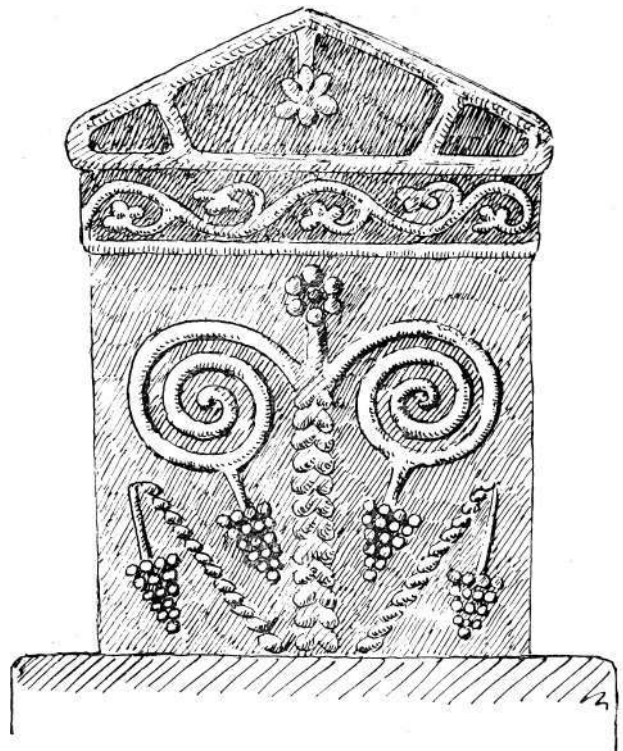
U neposrednoj blizini crkve primjećeni su u zemlji stari antički zidovi, a nađene su i rimske cigle. Iznad ceste, na Barama, vidjeli smo ulomke antičkog građevinskog materijala. U blizini crkve ima nekoliko kamenih gromila koje su sakupljeni ostaci građevinskog materijala antičkih zgrada. U području crkve i na Vujičića njivama ima također ostataka rimske arhitekture. (Dr. I. Čremošnik, Nešto o antičkim naseljima u Dolini Neretve, G. Z. M., 1954 g.) U zidove crkve uzidano je nekoliko rimskih kamenova. Jedan reljef iznad ulaza vjerovatno potječe sa nekog rimskog nadgrobno spomenika. Na reljefu se vide kasniji dodaci.

OSAMLJENI STEĆAK U KRVAVOM POLJU

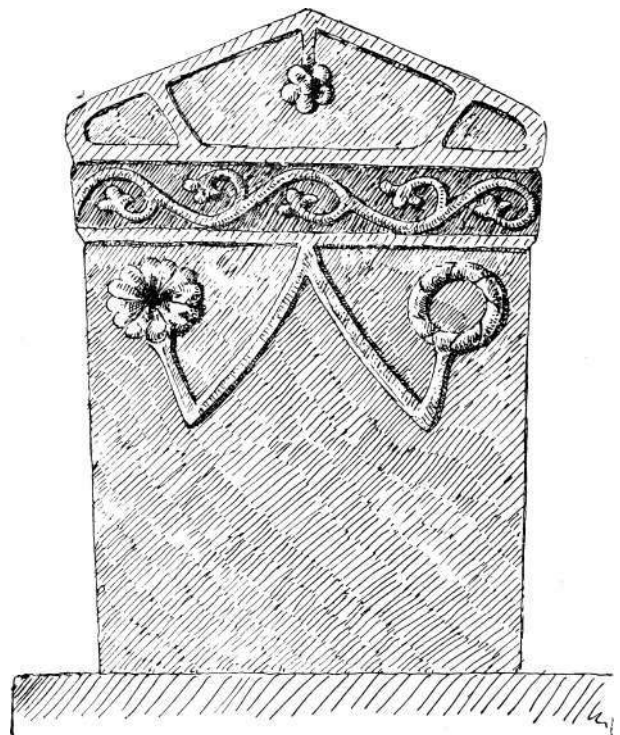
Krvalo Polje se nalazi na desnoj obali Neretve, između Konjica i Lisičića. Blizu željezničke stanice, upravo između stanice i rijeke, na jednoj kamenoj i šibljem obrasloj gromili koja se nalazi na t. zv. Terzića Luci stoji usamljen sljemenjak od vapnenca, dobro obrađen i očuvan. Ima podnožje (monolit), a krov mu prelazi u natkrov sa svih strana.

Ukrašen je sa sve četiri strane.

Sa jedne čeone strane ispod zabata, odnosno natkrova, plastično je uklesan friz od vijugaste linije sa trolistovima, koji se u toj visini produžava i preko pobočnih strana. Ispod friza je obična plastična linija. Friz je širok 13 cm. Na površini ispod friza, na ukusno tordiranom stubu stoji rozeta od 6 konkavnih listova, koja i u sredini ima okruglo ispupčenje. Stub se ispod rozete u desno i lijevo spiralno zavija. Na tim spiralama prema dolje i nešto ukoso unutra visi po jedan grozd. Iz dna površine od sredine ukoso gore idu

Sl. 4 Osamljeni stećak u Krvavom Polju — istočna čeona strana

Sl. 5 Osamljeni stećak u Krvavom Polju — zapadna čeona strana

2 tordirana stuba do ispod spirala, a onda sa njihovih krajeva dole vise grozdovi, slični onima kod spirala. Zabavno polje je uokvireno debljim plastičnim linijama i još unutra razdijeljeno sa 2 kose linije. Iz vrha zabata na kraćoj vrpici visi rozeta od 5 listova. Sve je to pravilno crtano i klesano dosta plastično (sl. br. 4).

Na drugoj čeonj strani iz sredine friza spušta se koso na obe strane, do polovice plohe, vrpca koja onda odatle naglo skreće gore i s jedne strane drži tordiran kružni vijenac, a s druge rozetu od više stilizovanih listova (sl. br. 5).

Dimenzije: dužina 190 cm, širina 68 cm, visina do krova 91 cm, a do vrha zabata 128 cm. Podnožje izlazi ispod stečka po 17 cm na sve strane.

NEKROPOLA MRAVINJAC NA UŠĆU IDBRA

Idbar je lijeva pritoka Neretve čije je ušće kod sela Čelebića. Na lijevoj obali ove pritoke, kod samog ušća, nalazi se brežuljak, poznat pod imenom Mravinjac, na kojemu je mala srednjovjekovna nekropola od 7 stećaka. Odavde je vrlo lijep pogled u dolinu Neretve. Stećci su od konglomerata lošijeg kvaliteta kakvog ima u neposrednoj blizini. Dosta su oštećeni, a djelomično i utonuli u zemlju. Iako kod svih nije moguće izmjeriti sve dimenzije, može se zaključiti da pripadaju sanducima i da su im dimenzije prosječne.

Orijentacija im je različita. Izgleda da su stećci

pomicani, t. j. da danas ne stoje u svom prvobitnom položaju, pa im je i orijentacija tako nejednaka.

*

Poviše Mravinjca, na terasi, vide se ostaci zidova od grubo tesanog kamena. Teško je reći kojem periodu oni pripadaju — vjerovatno srednjovjekovnom. (Vidi: Dr. I. Čremošnik, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Kojnice, G. Z. M., 1954, poglavlje o istorijatu).

DVA STEĆKA U LISIČIĆIMA

Starije muslimansko groblje koje se nalazi u voćnjaku između sela Lisičića i željezničke pruge, oko 60 m južno od pruge i oko 400 m jugozapadno od želj. stanice zove se »Memidžanovo groblje«. U tome groblju ukraj nišana nalazi se i jedan stećak.

Stećak je u obliku sljemenjaka od vapnenca, dobro obrađen, ali vremenom nešto oštećen, naročito na jugoistočnom uglu. Djelomično je utonuo

u zemlju i malo je nagnut na sjevernu bočnu stranu. Nema podnožja.

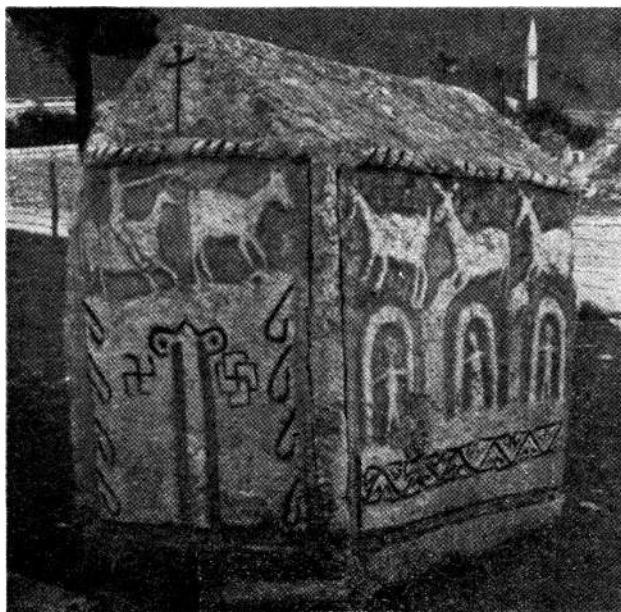
Ukrašen je sa svih strana.

Krov se završava tordiranim plastičnim užetom, 5 cm širine koje u toj visini ide svuda unaočelo stećka.

Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazano kolo sa 4 figure. To su dva muškarca i dvije žene koje se drže nešto malo uzdignutim rukama.

Sl. 6 Stećak u Memidžanovom groblju (Lisičići) — južna bočna strana

Sl. 7 Stećak u Memidžanovom groblju (Lisičići) — sjeverna bočna i stočna čeonna strana

Sl. 8 Stećak u Memidžanovom groblju (Lisičići) — zapadna čeonna strana

Figure su naizmjenično poredane: muškarac, žena itd. Krajnje figure drže ispružene ruke sa ispruženim prstima. Muškarci imaju kratke haljetke, poput košulja, a žene imaju dugačke haljine kod kojih se primjećuju nabori po dužini, od pasa dole. Žene su u pasu utegnute, vide im se noge, ali sasvim malo. Stopala su kod svih figura okrenuta ulijevo, što je drugačije nego kod većine figura poznatih kola. To znači da ovo kolo ne ide udesno (»naoposun«), nego ulijevo. Glave muškaraca su okruglaste i rekao bih da na njima nema kapa, a glave žena su četvrtaste, pa bi to moglo značiti da na glavama imaju nekakve kape, marame ili nešto slično. Inače, na licima figura zapažaju se udubine kao oznake očiju i usta. Figure su visoke po 68 cm (sl. br. 6).

Na sjevernoj bočnoj strani, 35–40 cm ispod tordiranog užeta, plastično su prikazane tri divokoze u trku, okrenute istoku. Ispod srna nalaze se tri arkade u čijim šupljinama su ljudske figure u uspravnom položaju. Srednja figura ima dugačku haljinu, a krajnje figure su muškarci sa kratkim haljecima.

Figure u arkadama možda predstavljaju portrete pokojnika, a možda neke vjerske velikodostojnike, a možda i kolo koje je rastavljeno. Za ovo posljednje govori to što je najprije muško, pa žensko, pa muško, i što su ruke raširene kao u kolu. Klesanje je primitivno. Klesar je negdje nešto slično vidio, pa je htio da tako i ovdje napravi. Napominjem da su se u Srednjem vijeku vrlo često sveci okruživali arkadama.

Ispod arkada i figura u njima sve do dna ova ploha je ispupčena. Na tome dijelu pruža se traka

od urezane cik-cak linije. Na uglovima ova linija se povija vodoravno unutra sa obje strane u vidu nekih kukica (sl. br. 7).

Na zapadnoj čeonnoj strani, u zabatu je urezan krst čiji donji krak doseže do užeta. Uspravni krak gore ima malu prečku na kraju, a poprečni krakovi se na krajevima vrlo malo lome prema gore. Ispod krsta i užeta plastično je prikazan lovac na konju koji kopljem gađa divokoza? Divokoza je pokleknula prednjim nogama. Ispod ove scene lova, u sredini, nalazi se neki plastičan stilizovan motiv koji slični krstu (ili ljudskoj figuri?). Upravo, to je vertikalna vrpca koja se gore šiljasto završava, a koja pri vrhu desno i lijevo ima dodatke u obliku malih kružnih vijenaca. Plastičnost ovoga motiva je postignuta na taj način što su njegove konture izdubljene. Na krajevima ove čitave plohe, uz vertikalne bridove, urezane su uspravne linije sa ukrasnim dodacima u obliku isprekidanih, urezanih linija, kukica. Između srednjeg motiva i ovih sa strana nalaze se dva urezana kukasta krsta (»svastike«).

Za razliku od scene lova koja je plastična (pozadina joj je izdubljena), ovi drugi motivi su urezani, a sva druga površina je ostavljena izbočena u visini scene lova. Zbog toga što su pri kraju plohe vertikalno urezane poširoke linije dobij a se utisak da su vertikalni bridovi ojačani (sl. br. 8).

Na istočnoj čeonnoj strani je ukras kao i na zapadnoj, tj. u zabatu krst, niže je scena lova, a ispod toga je onaj motiv uspravne vrpce sa kružnim vijencima onda svastike i ukrasi sa kukicama uz vertikalne bridove (sl. 7). Da li lov ima simboličko značenje ili je to samo dekoracija — teško bi bilo sada nešto sigurno reći. Donji dio je ne-

Sl. 9 Stećak kod željezničke stanice u Lisičićima — južna bočna strana

običan i čini mi se vrlo važan. Srednji motiv mi slični krstu, a desni i lijevi su svastike. Veza sa svastikom je interesantna. Nije mi poznato da li to još negdje ima. I oblik krsta (ako je to uopšte krst) je zaista jedinstven.

Dimenzije: dužina 170 cm, širina 95 cm, visina do krova 68 cm, a do vrha zabata 112 cm.

Pored same želj. pruge, tridesetak metara zapadno od želj. stanice u Lisičićima nalazi se osamljen manji sljemenjak bez postolja, od vapnenca, uglavnom dosta dobro obrađen, danas malo oštećen, okrnjen. Navodno, ovaj spomenik je već dvaputa pomican zbog građenja željezničke pruge, pa je zbog toga okrnjen, a možda i ostao bez podnožja.

Ukrašen je sa svih strana.

Na južnoj bočnoj strani, desetak centimetara ispod donje ivice krovne plohe, isklesan je plastičan friz od cik-cak linije sa položenim kukicama unutar krugova. Takvu istu traku ima i stećak u Memidžanovom groblju, u donjem dijelu sjeverne bočne strane. Friz je širok 20 cm. Ispod friza nalaze se četiri plastične arkade. Između friza i krovne plohe je izdubljeno polje u vidu poširoke trake (sl. br. 9).

Na sjevernoj bočnoj strani vidi se isti ukras kao i na južnoj (sl. br. 10).

Plastičnost arkada postignuta je na taj način što je njihova unutrašnjost izdubljena. Kod stubova se ne primjećuju ni postolja ni glavice.

Na zapadnoj čeonj strani, pri dnu zabata, nazire se plastično tordirano uže (kao da nije bilo sasvim dovršeno ili je slabo obrađeno), a na sredini plohe vidi se plastičan motiv vrlo sličan onome na čeonj strani sljemenjaka u Memidžanovom groblju: deblja uspravna linija koja gore pri vrhu sa strane ima dva kružna vijenca. Konture ovoga motiva su također urezane da bi se postigla plastičnost (sl. br. 10).

Na istočnoj čeonj strani, u jednoj polovici strane (druga je oštećena), nazire se motiv nešto sličan onome na zapadnoj: kroz sredinu dvije uspravne linije koje se gore ne spajaju nego spi-

ralno zavijaju napolje i unutra. Do jednog vertikalnog brida stećka uklesana je uzdužna linija. Motiv je urezan.

Po geometrijskim motivima vidi se da je ovaj stećak sličan onome u Memidžanovom groblju.

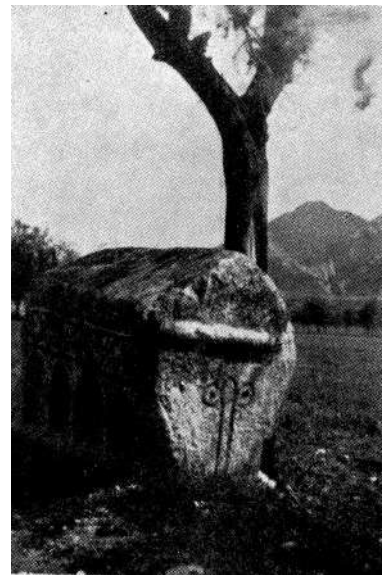
Dimenzije: dužina 137 cm, širina 66 cm, visina do krova 80 cm a do vrha zabata 100 cm.

*

Na području Lisičića nađeno je ranije više značajnih rimskih nadgrobnih spomenika sa reljefima i pismom. (Dr. K. Pač, G. Z. M. VI, str. 711—716; Dr. K. Pač, G. Z. M. XIV, str. 303—333; Wissenschaftliche Mitteilungen IV, str. 169, sl. 39; D. Sergejevski, G. Z. M. XLVII, str. 18—19). Vrlo je interesantan reljef koji prikazuje lovca na konju, kako gađa jelena kojega progoni pas. Možda scene lova na stećcima imaju neke veze sa ovom scenom na rimskom nadgrobnom spomeniku?

Na području Lisičića u akciji 1952 i 1953 godine arheolozi Zemaljskog muzeja otkrili su nekoliko značajnih spomenika o čemu će se objaviti njihovi posebni stručni radovi. Ovdje samo napominjem da su otkriveni temelji jedne bazilike sa lezenama iz perioda XII—XIV vijeka, temelji jedne starokršćanske bazilike iz VI—VIII vijeka, otkopan je jedan dio većeg srednjovjekovnog groblja, otkrivena dosta velika i bogata rimska vila sa gospodarskom zgradom i da je pronađeno neolitsko naselje. Osobito je interesantno ovo posljednje otkriće. Neolitsko naselje je prvo koje je dosada pronađeno u Hercegovini i po izjavi stručnjaka nema veze sa bosanskim neolitom nego pripada istočnoj sredozemnoj neolitskoj kulturi.

Vrlo blizu novopronađenog neolitskog naselja, nešto uzvodno, izdiže se brijeg Vratnica, gdje je ranije nađen Mitrasov reljef, koji se danas čuva

Sl. 10 Stećak kod željezničke stanice u Lisičićima — sjeverna bočna i zapadna čeonja strana

u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom. (Dr. K. Pač, G. Z. M., 1894, str. 346; Wissenschaftliche Mitteilungen, IV, str. 252 i 271). — Iznad Vratnice, na lokalitetu Gostijevanj, arhe-

olog Zavoda Basler je sada pronašao ostatke stare gradine. Po suhozidu, ostacima kamenog alata (žrvnjevi) i ulomcima keramike koja je tu nađena on je zaključio da se radi o ilirskom utvrđenju.

NEKROPOLE KOD SELA RADEŠINE

Selo Lisičići leži na desnoj strani Neretve. S lijeve strane rijeke je naselje Radešine. Malo prije Radešina, kada se dolazi niz vodu, na manjem zaravanku pored same obale nalazi se srednjevjekovna nekropola od 78 stećaka.

Spomenici su od konglomerata, nekada su dobro obrađivani, a danas su vrlo trošni. Mnogo njih je djelomično, a i znatno utonulo u zemlju, tako da se kod nekih ne mogu dimenzije ni izmjeriti. Po svemu sudeći, stećci pripadaju obliku sanduka i normalnih su dimenzija.

Svi su orijentirani u pravcu zapad-istok i poređani su u redove po pravcu sjever-jug. Orijentacija i raspored su dosljedno sprovedeni. Između nekih spomenika su prazni prostori, ali se može pretpostaviti da su i tu bili stećci, pa su utonuli u zemlju. Prema tome, ova nekropola je bila još brojnija.

Na spomenicima se sada ne primjećuju kakvi ukrasi.

(Prilaže se skica nekropole kod sela Radešine).

Blizu sela, nešto nizvodno — u visni Banove Glavice, koja je s druge strane Neretve, 40 m od obale rijeke, na terasi jednog izbreška nalazi se

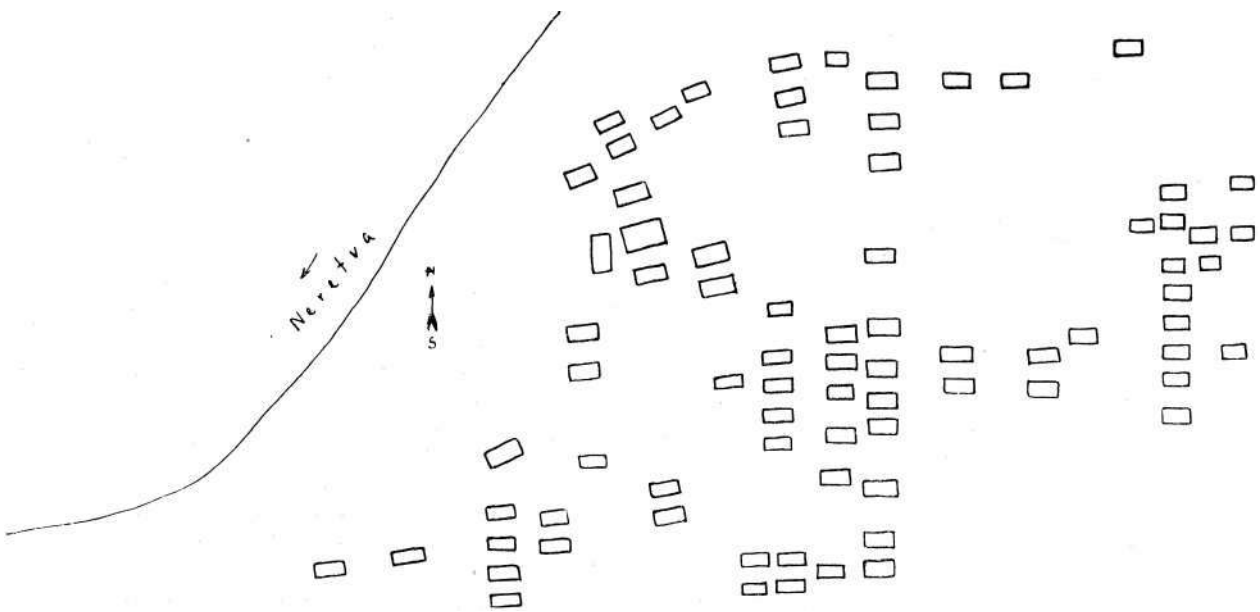
nekropola od 6 stećaka. To su dva sarkofaga i 4 sanduka, od konglomerata, bez ukrasa, u dosta trošnom stanju.

*

Oko 1000 m istočno i uzvodno od velike nekropole, na površini između Neretve i Idbra, na t. zv. Zelovom Polju, nalazi se oko 50 kamenih preistorijskih gromila srednjih dimenzija.

Pri rubu jedne riječne terase toga polja postojao je vrlo interesantan i za naše prilike neobičan lokalitet zvani »Ćupine«. Na ovom mjestu zatekli smo čitav jedan brežuljak keramike koja je većim dijelom ilirskog porijekla, ali je na njenoj sjeverozapadnoj padini zatečeno i nešto latenske, pa i rimske keramike. Bilo je i cijelih posuda. Pretpostavlja se da je na ovome mjestu kroz dugi period od nekoliko vjekova prije n. e., pa i nekoliko vjekova n. e. postojala vrlo aktivna keramička radionica, a da pronađeni materijal, vjerovatno predstavlja odbačenu robu.

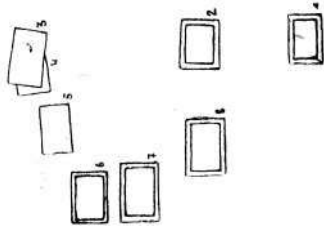
U Radešini je nađen rimski nadgrobni spomenik sa reljefom i natpisom. (Pač, G. Z. M., VI, str. 716—717).

Skica nekropole kod sela Radešine

NEKROPOLA NA UŠĆU POTOKA SLATINCA

Slatinac je potok koji dolazi sa sjevera i ulijeva se u Neretvu s desne strane, između Gošića hana

i Lisičića. Tu na samome ušću nekada je bila nekropola srednjovjekovnih spomenika. Danas se vide samo njeni ostaci. S desne strane ušća nalazi se veći dio jednoga sanduka i komad nekog drugog sanduka, a s lijeve strane i danas stoji jedan sljemenjak i, valjda, dio mekog drugog (sljemenjaka). Materijal je grubi konglomerat. Slemenjaci su bez podnožja. Ne zapažaju se ukrasi ili natpisi.

Malo dalje odavde, za oko 500 m uzvodno nalazi se Banova Glavica, zemljani tumulus. Pretpostavlja se da je tumulus preistoriskog porijekla.

NEKROPOLA GOŠIĆA HAN KOD OSTROŠČA

Sjeveroistočno od Ostrošča, na oko 1600 m s desne strane, u Neretvu se salijeva Nevizdrački Potok. Desno od ušća toga potoka je kuća Jove i Stane Radića, a odmah do nje je lokalitet »Gošića han«. To je uska ravnica između Neretve i želj. pruge. Na toj ravnici, oko 30—40 m od obale rijeke, a isto toliko daleko od želj. pruge, smještena je nekropola od 14 srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Spomenici su situirani više po dužini, niz rijeku, a jedan dio nekropole je uz omanje aktivno seosko pravoslavno groblje.

(Prilaže se skica nekropole Gošića han kod Ostrošča).

Opis pojedinih spomenika:

Broj 1 — Spomenik u obliku pravilnog sanduka, na odvojenom podnožju, od konglomerata, dobro obrađen, vremenom nešto oštećen. Bez ukrasa.

Dimenzije: dužina 180, širina 100, visina 75 cm.

Broj 2 — Sanduk od konglomerata, dobro obrađen, sada vrlo trošan. Naročito su mu oštećeni zapadni dio i sredina gornje površine. Vertikalne plohe su mu skošene prema dolje, unutra. Leži na podnožju. Nema ukrasa.

Dimenzije: dužina 150 cm, širina gore 90, dolje 75 cm, visina 74 cm.

Broj 3 — Ploča od konglomerata koja stoji na jednoj drugoj trošnoj ploči, koja joj služi kao podnožje. Usljed atmoserilija dosta oštećena. Sjeverozapadni dio ploče je zatrpan naleglom zemljom. Nema ukrasa.

Dimenzije: dužina 200 cm, širina 110, visina 35 cm.

Broj 4 — (Ploča od konglomerata koja samo djelomično viri iz zemlje.

Broj 5 — Sanduk od istog materijala, vrlo trošan, sjevernom bočnom stranom nagnut i djelomično u zemlji. Bez ukrasa.

Skica nekropole Gošića han kod Ostrošča

Dimenzije: dužina 195 cm, širina 120 cm, visina 50 cm.

Broj 6 — Sanduk (?) koji se zbog slabog materijala sav zdrobio.

Broj 7 — Ploča od vrlo slabog konglomerata, vrlo oštećena. Dimenzije joj se ne mogu izmjeriti.

Broj 8 — Sanduk od slabog konglomerata, vrlo oštećen, bez ukrasa.

Dimenzije: dužina 20 cm, širina se ne može izmjeriti, visina 80 cm.

Broj 9 — Sljemenjak od krečnjaka, dobro obrađen, danas na zapadnoj čeonj strani vrlo oštećen (okrnjen), leži na postolju, s kojim je monolitan. Prema dolje je nešto uži.

Ukrašen je sa sve četiri strane.

Pri vrhu bočnih strana teče friz od vijugaste linije koja se u slobodnim površinama spiralno povija. Motiv je urezan. Friz je inače ispučen i širok je 23 cm (sl. br. 11).

Sa istočne čeonj strane je stilizovan ornament. Na sredini, u vrhu, je plitko plastična osmerokraka rozeta, a ispod nje čitav zabat i dio plohe do 23 cm ispod krova — do visine friza sa bočnih strana — ispunjeni su zavojitom linijom i spiralama, što potsjeća na već spomenuti friz. Ovaj ornament je urezan, ali djeluje plastično. Čitav zabat i dio plohe do visine friza sa bočnih strana je inače ispučen prema ostalom dijelu plohe (sl. br. 11).

Sa zapadne čeonj strane je isti ukras kao i sa istočne, samo što se, usljed trošnosti kamena, ne raspoznaje kao ovaj prvi.

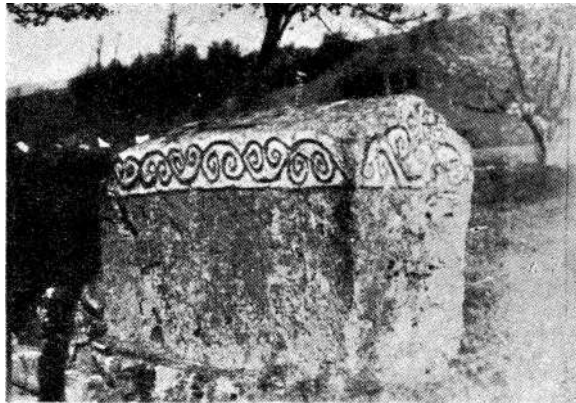
Dimenzije: dužina 165 cm, širina gore 65, dolje 54 cm, visina do krova 93 cm, a do vrha zabata 110 cm. Podnožje izlazi ispod stečka oko 15—20 cm, na sve strane.

Broj 10 — Spomenik u obliku sljemenjaka, od vapnenca, dobro obrađen, ali atmosferilijama oštećen. Prevrnut je na svoju sjevernu bočnu stranu. Ima odvojeno podnožje koje je skoro svo u zemlji. Stečak je relativno visok — dolje nešto uži.

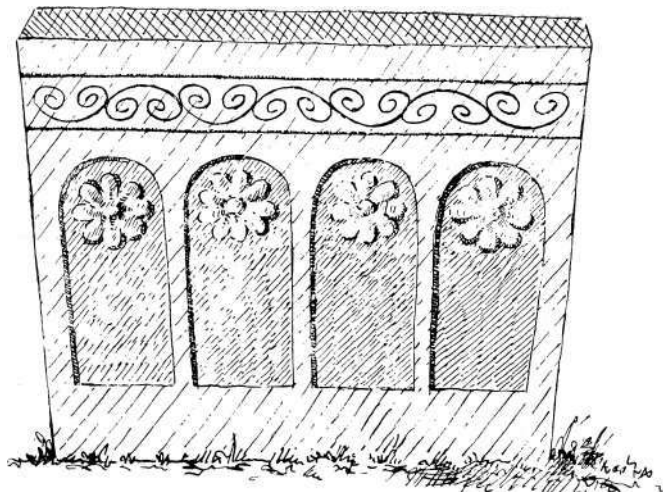
Ukrašen je sa sve tri vidljive strane.

Sa južne bočne strane (sada gornje) odmah ispod krova na širini od 24 cm teče friz od vijugaste linije sa spiralama, kakav je i na spomeniku br. 9. Linije su urezane. Ispod friza je udubljena linija, a na 10 cm ispod nje urezane su 4 arkade. Unutar lukova urezane su 4 rozete od 7—10 listova. Na stubovima arkada se ne primjećuju ni postolja, ni glavice. Od uspravnih bridova do krajnjih arkada ima oko 10 cm razmaka, raspon arkada je od 24—28 cm, visina stubova sa lukovima iznosi oko 54 cm (sl. br. 12).

Naknadno je ustanovljeno da se na sjevernoj bočnoj strani ovoga stečka, odmah ispod krova, nalazi isti friz kao i na južnoj strani, a ispod ovoga, pri krajevima plohe, po jedna urezana rozeta od 7 i 8 listova (sl. br. 12a).

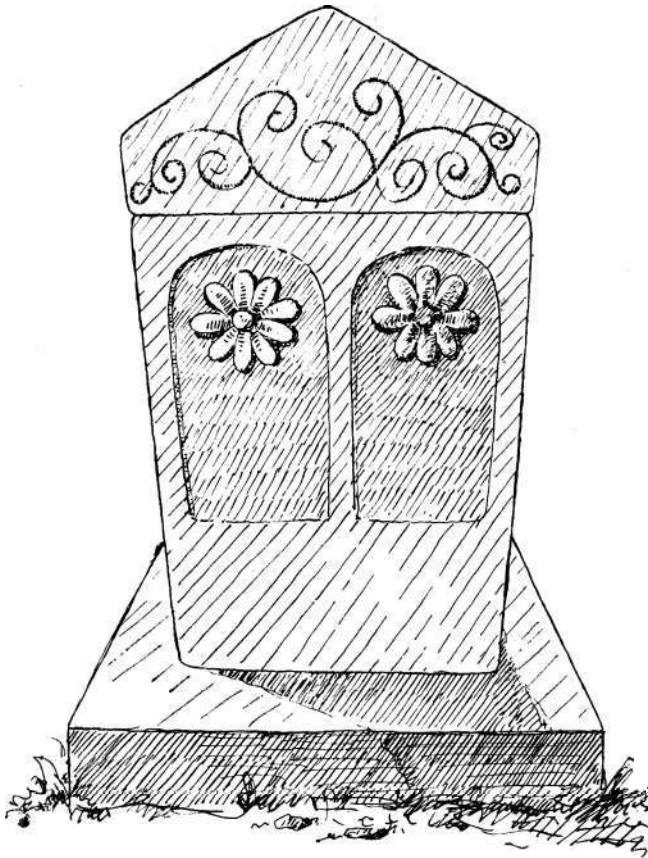
Sl. 11 Stečak br. 9 na Gošića hanu — istočna čeonj i južna bočna strana

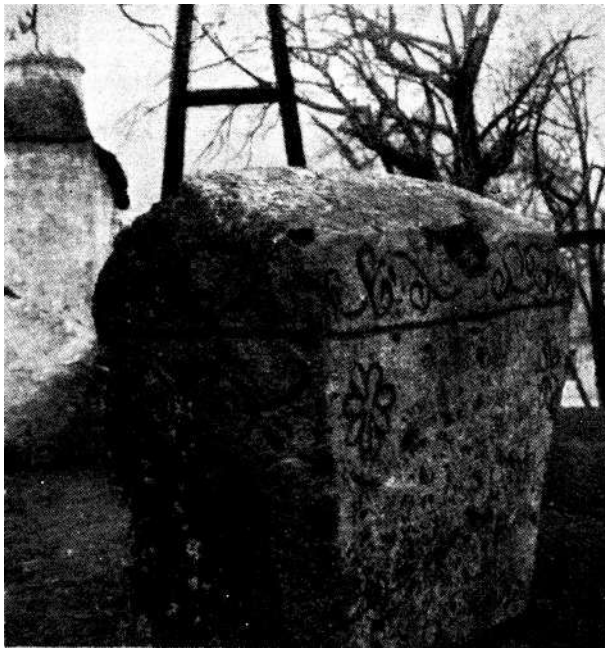
Sl. 12 Stečak br. 10 na Gošića hanu — južna bočna strana

Sl. 12a Stečak br. 10 na Gošića hanu — sjeverna bočna strana

Sl. 13 Stećak br. 10 na Gošića hanu — zapadna čeona strana

Sl. 14 Stećak br. 10 na Gošića hanu — istočna čeona strana

Na zapadnoj čeonoj strani se nalaze dvije arka-
de sa rozetama, približno istih dimezija kao i na
južnoj bočnoj strani. Iznad toga na 11 cm je udub-
ljena linija preko čitave plohe, a iznad nje, do za-
bata, a nešto i u ovome, vidi se povijena linija oki-
ćena manjim spiralama. To je sve urezano (sl. br.
13).

Na istočnoj čeonoj strani se vidi sličan orname-
nat kao i na zapadnoj — od zavojite linije i spi-
rala, dok se ispod njega, umjesto arkada, naziru
dvije spirale čiji se krajevi produžuju prema
uspravnim bridovima i zavijaju u obliku kukica
(sl. br. 14).

Dimenzije: dužina gore 150 cm, dolje 120 cm,
širina gore 71 cm, dolje 60 cm, visina do krova
114 cm, a do vrha zabata 127 cm.

Broj 11 — Spomenik u obliku sljemenjaka, od
vapnenca, sa podnožjem (monolit), dobro obrađen
i očuvan. Hrbat mu je nešto povijen na krajevima
prema dolje, a krovne plohe su mu uvijene, kon-
veksne. Bez natkrova. Nema ukrasa.

Dimenzije: dužina 165 cm, širina 77 cm, visina
do krova 98, a do vrha zabata 125 cm. Podnožje
izlazi na sve strane ispod stećka oko 25 cm.

Broj 12 — Sljemenjak sa podnožjem (monolit),
od vapnenca, dobro obrađen i očuvan. Dolje nešto
duži.

Ukrašen je sa svih strana.

Odmah ispod krova teče oko svih strana pla-
stično 6 cm debelo tordirano uže.

Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazana
scena lova. U sredini te plohe, i više u gornjoj
polovini, je konj sa konjanikom, okrenuti zapadu.
Ispred njih je jelen u trku. Glava konjanika je
dosta velika, vrat dugačak, a noga mu siže gotovo
do zemlje. Ne raspoznaje se oprema konja, ni ko-
njanika. Ne vidi se oružje lovca. Izrada je primi-
tivna (sl. br. 15).

Na sjevernoj bočnoj strani plastično je prika-
zano kolo sa 4 ženske igure. Žene se drže uzdig-
nutim rukama. Krajnje figure su slobodne ruke
stavile o bok. Odjeća im ide do dna, ne vide im se
noge. U pasu nisu utegnute, niti se poznaju kakvi
nabori na odjeći. Figure su visoke po 57 cm. Ispod
kola je tordirano uže, debljine 6 cm, koje se pruža
dužinom čitave plohe (sl. br. 16).

Na zapadnoj čeonoj plohi, 8 cm ispod užeta, pa
sve do podnožja stećka, plastično je isklesan stili-
zovan krst. Donji krak krsta se pri kraju nešto
proširuje, a gornji je relativno dosta dugačak i
pri kraju se na obe strane povija i prema dolje
uzano i šiljasto završava — upravo, ovaj krak se
završava u formi sidra. Sredinom krakova urezane
su linije, a kod donjeg kraka se ta linija prema
dolje nešto proširuje. Visina krsta je 84 cm, širina
46 cm, a krakovi su mu široki oko 14 cm (sl.
br. 15).

Podnožje je sa zapadne čeone strane također
ukrašeno. Tu je plastično isklesana bordura od
vijugaste linije sa trolistom (sl. br. 16).

Sl. 15 Stećak br. 12 na Gošića hanu — južna bočna i zapadna čelna strana

Sl. 16 Stećak br. 12 na Gošića hanu — sjeverna bočna strana

Sl. 17 Stećak br. 12 na Gošića hanu — istočna čeonu strana

Sl. 18 Stećak br. 13 na Gošića hanu — južna bočna i istočna čeonu strana

Na istočnoj čeonj strani plastično je isklesana ljudska figura sa uzdignutim rukama i ispruženim prstima. Obučena je u dugačku haljinu koja je pri dnu mnogo šira. Noge se ne vide. Glava je okruglasta i ne primjećuje se da li šta ima na glavi. Po sredini figure, od grudi pa do blizu dna, urezan je motiv vrlo sličan »djedovskom štapu«. Figura je visoka 47 cm. Glava je nesrazmjerno velika, a na rukama se ne raspoznaju svi prsti. Iznad ove figure, u samom zabatu, nalazi se plastična rozeta od 7 listova, sa ispupčenim centrom (sl. br. 17).

Podnožje odozgor sa ove strane ima istu plastičnu borduru kao i sa zapadne čeonu strane.

Dimenzije: dužina 164 cm, širina gore 87 cm, širina 63 cm, visina do krova 100 cm, a do vrha zabata 121 cm. Podnožje izlazi sa čeonih strana 33 cm, a sa bočnih po 22 cm.

Broj 13 — Sljemenjak od vapnenca, sa podnožjem (monolit), vrlo dobro obrađen i očuvan. Prema dolje je nešto malo užji. Hrnat mu je neznatno pognut prema čeonim stranama. Nema natkrova.

Ukrašen je sa svih strana.

Na južnoj bočnoj strani, malo ispod krova, teče plastični friz od vijugaste linije sa trolistovima. Ispod friza je plastično tordirano uže. Friz sa užetom ima širinu od 20 cm. Takav friz, sa tordiranim užetom ispod njega, teče svuda unaokolo stećka (sl. br. 18).

Na zapadnoj čeonj strani iznad friza je opet tordirano uže koje se kao ispupčena traka iste širine i plastičnosti produžuje ivicama zabata (krova). Polje zabata je podijeljeno sa još 2 kratka tordirana užeta, koji koso vezuju plastične ivice krova sa vodoravnim tordiranim užetom. U sredini zabatnog polja nalazi se plastičan i tordiran kružni vijenac koji je kraćom plastičnom trakom vezan za vrh zabata (sl. br. 19).

Na istočnoj čeonj strani se nalaze isti takvi ukrasi. Osim toga, ispod friza isklesane su dvije rozete. Lijeva (kada se gleda prema stećku) je nešto veća, nego desna (prva ima promjer 26 cm, a druga 23 cm). Listovi rozeta su konkavni. Okolo rozeta su 2 udubljene koncentrične kružnice. Između rozeta se primjećuje nekakav luk koji se dolje povija i širi. Ispod rozeta, pri kraju spomenutog luka, vide se urezane linije koje gotovo zatvaraju pravougaonik (sl. br. 18).

Dimenzije: dužina 164 cm, širina gore 87 cm, dolje 80 cm, visina do krova 102 cm, a do vrha zabata 120 cm. Podnožje na svim stranama izlazi po 20 cm.

Broj 14 — Sanduk, također od vapnenca, razlomljen na 2 komada, obrastao gustom šikarom. Ne primjećuju se ukrasi. Dužina stećka oko 220 cm.

Iz priloženog plana vidi se orijentacija stećaka ove nekropole. Svi su oni, osim broj 14, postavljeni po liniji zapad-istok, dok je ovaj (broj 14) jedino u pravcu sjever-jug. Pošto je on razlomljen, ne vjerujem da je u svom osnovnom položaju.

Sl. 19 Stećak br. 13 na Gošića hanu — zapadna čeona strana

Kako sam već rekao, spomenici su, uglavnom, porredani, nanizani po dužini, skoro u jedan red. Samo je taj red prilično razvučen u svom zapadnom dijelu. Između br. 9 i br. 10, ima 7 m razmaka, broj 11 je 40 m odmaknut od br. 10, a i između brojeva 12 i 13 ima 30 m razmaka. Spomenici od br. 1 do 8 su formirali posebnu skupinu u kojoj je, istina, orijentacija jednaka kao i kod drugih, ali koji svojim drugim rasporedom, oblicima, materijalom i izradom, predstavljaju zasebnu skupinu na ovoj nekropoli. Spomenici br. 9 i 10 znače drugu zasebnu skupinu, spomenici 11 i 12 također zasebnu skupinu, a i ona posljednja dva — br. 13 i 14, čini mi se, posebnu skupinu.

Između ovih posljednjih skupina, tačnije: između stećka br. 12 i stećka br. 13 nalaze se dvije zemljane gromile, jedna manja, okruglasta i druga veća, nešto nepravilna i kao da je nekada razrovanana.

*

U blizini nekropole je po svoj prilici bio neki antički lokalitet. Nađen je materijal koji potiče od neke antičke građevine. Lokalitet zovu Crkvina.

Malo dalje, prema sjeverozapadu, u podnožju brda nađeni su ulomci rimskog građevinskog materijala, što govori o antičkom lokalitetu i na ovom mjestu.

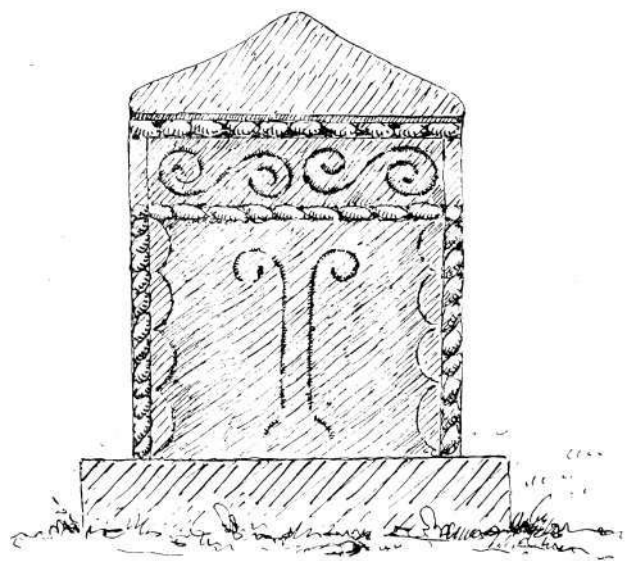
Malo dalje, prema želj. stanici, nađeni su antički nadgrobni spomenici, a blizu Voćarskog rasadnika glavica jednog stuba. (Dr. K. Pač, G. Z. M. XIV, 303—333).

NEKROPOLA KOD RIMOKATOLIČKE CRKVE U OŠTROŠČU

Rimokatolička crkva u Ostrošću nalazi se na brijegu Konjski Rat, lijevo od ušća Neretvice, više same željezničke stanice. Stotinjak metara sjeverno od crkve, na zemljištu Ilke Grbešića, na njivi »Zagrebnici« smještena je nekropola od 12 srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika. Sve su to dosta trošni, djelomično u zemlju utonuli sanduci od konglomerata, osim jednoga koji je sljemenjak. Spomenici su pretežno slabo obrađivani, od slabijeg su materijala, pa ih je zbog trošnosti, a i utonulosti, danas nemoguće tačno izmjeriti. Osim toga, neki od njih su i pomicanici. Broj 2 je dječji sanduk, br. 8 i 11 su vrlo nepravilni, dok su ostali (kako izgleda), sanduci prosječnih dimenzija. Svi spomenici imaju orijentaciju: zapad-istok.

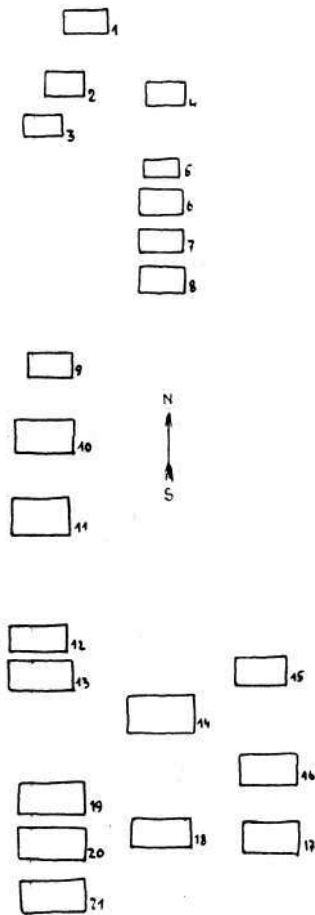
Jedini sljemenjak na ovoj nekropoli je od konglomerata, nekada dobro obrađen, ali sada znatno ružiniran na krovu i dijelu sa zapadne čeone strane odozgo. Ima postolje s kojim je monolitan. Krovne plohe su mu malo konveksne-ugnute. Na sjevernoj bočnoj strani, na oko 10 cm ispod krova, ima deblje tordirano uže (10 cm. širine), zatim friz 15 cm širine, onda opet tordirano uže (6 cm širine). Na frizu se ne raspoznaju ukrasi, a tordirana užeta prelaze u istoj visini i na čeone strane. Osim toga, takvim tordiranim užetom ojačani su i us-

pravni bridovi stećka. Na istočnoj čeonoj strani na frizu se primećuje zavojita linija u vidu S motiva. U donjem dijelu površine, ispod friza u sredini nalaze se dvije urezane simetrične linije: uspravne, gore napolje i unutra spiralno povij ene,

Sl. 20 Stećak kod rimokatoličke crkve u Ostrošću

a dolje i napolje nešto proširene. Uz tordirana bridna ojačanja isklesani su plastični polukrugovi. (Sl. br. 20).

Skica nekropole »Bilice« u Ostrošcu

Zapadna čeonna strana mu je znatno oštećena, a južna bočna zatrpana, pa se nije moglo ustanoviti da li te strane imaju kakve ukrase.

Dimenzije: dužina 165 cm širina 70 cm, visina 110 cm. Podnožje je visoko 25 cm, a izlazi ispod stećka na sve strane po 15 cm.

NEKROPOLA »BILICE« U OSTROŠCU

Oko 250 m istočno od nekropole kod rimokatoličke crkve u Ostrošcu, na blagoj kosini brda »Konjski Rat«, iznad željezničke stanice, nalazi se njiva Nikole Mijića, zvana »Bilice«, na kojoj je smještena nekropola od 21 srednjovjekovnog nadgrob-nog spomenika. Svi su ovi spomenici rađeni od konglomerata, mnogi su djelomično ili znatno utonuli u zemlju (br. 2, 3, 4, 5., 12, 16, 17, 18, 19, 20 i 21), neki su vrlo trošni (1, 15), pa im se vrlo teško određuju dimenzije. Izgleda da svi pripadaju sanducima normalnih dimenzija i nekada dobro klesanih. Spomenici br. 6, 7, 8, 11, 14, koji se dobro vide, postavljeni su na postolja od tanjih ploča škriljevca. Osim toga, oni su prema donjoj bazi sa svih strana nešto suženi, te se, donekle razlikuju od dosada spomenutih sanduka na drugim nekropolama. Sanduk br. 10 je relativno nešto većih dimenzija: 200X116X63 cm.

Jedini ukrašeni spomenik ove nekropole, koliko se to sada može zaključiti, jeste sanduk br. 11. On na gornjoj površini, više kod zapadne čeonne strane, ima plastično isklesan polumjesec i ispod njega plastičnu rozetu od 4 lista koja još u sredini ima malo ispupčenje.

Stećci su orijentirani zapad-istok i postavljeni u 3 reda — niza od sjevera prema jugu. Redovi su na nekim mjestima prekinuti, iz čega se može zaključiti da su i tu bili stećci koji su vremenom uništeni ili sasvim u zemlju utonuli.

NEKROPOLA U OSTROŠCU

U džamiskom haremu nalaze se 3 stećka: dva sanduka i jedna ploča, od konglomerata, normalnih dimenzija, bez ukrasa i natpisa. Ploča i jedan sanduk su prilično utonuli u zemlju.

U sofama (trijemu) džamije i u ogradi džamiskog dvorišta ugrađeno je 19 stećaka, koliko je to danas vidljivo, sanduka od konglomerata, uglavnom dobre obrade i dobro očuvanih. Na vidljivim, stranama se ne primjećuju ukrasi.

Između Ostrošca i Radešine, blizu obale Neretve nalazi se jedan osamljen stećak u obliku sljemnjaka sa podnožjem. Stećak je prevaljen i djelomično utonuo u zemlju. Na vidljivoj strani ima plastičan friz od spirala koje se proširenim stopama drže tordirane vrpce koja ujedno ima funkciju okvira friza. Taj friz teče i preko čeonih strana. Zabat jedne čeonne strane podijeljen je tordiranim vrpčama na polja kao i kod stećka na Gošića ha-

nu, samo što je vijenac vezan s donje, umjesto s gornje strane (sl. br. 21).

*

U blizini džamije, više južno, uz cestu nalazi se rimske građevinske keramike, što govori o tome da je tu negdje mogla biti neka rimska građevina.

Nešto uzvodno od Ostrošca oko 1200 m, na brdu prema Radešini, (kota 408), na vrhu Ribičkog brijega, nalaze se i danas ostaci zidova gradine čiji počeci sežu do Ilira, do starijeg željeznog doba. Gradina je adaptirana za vrijeme Rimljana. (Dr. K. Pač, G. Z. M. XIV, str. 303—333).

Ispod Ribičkog grada, u polju, ranije je nađen rimski građevinski materijal.

Tu blizu, u visini Gošića hana, na samoj obali rijeke, još ranije su pronađeni ostaci jedne antičke zgrade (villa rusticae).

NEKROPOLA NA IGRIŠĆU KOD BUTUROVIĆA POLJA

Na početku Buturovića Polja, pošavši od Ostrošca, desno od ceste, izdiže se brijeg koji se zove Igrišće. Na kosi Igrišća, prema Polju i cesti nalazi se veći broj neobičnih grobova. Grobovi su ozidani visoko oko 70 cm i uokvireni pločama škrljevca koji se vadi u neposrednoj blizini, a kojega seljani upotrebljavaju za pokrivanje kuća. Na čeonim stranama grobova usadene su grubo obrađene a ponekad uopšte neobrađene uske i povišoke ploče od miljevine, koje potsjećaju na nišane. Ove ploče kod glave i nogu su do 100 cm visoke. U blizini nema nikakvog muslimanskog groblja, niti se priča da je nekada bilo. Ni muslimanska naselja nisu bliža od 4–5 km. Grobovi su orijentirani uglavnom istok-zapad.

Na sredini Igrišća se nalazi jedan visoki sljemenjak sa odvojenim podnožjem. Sljemenjak je od konglomerata. Prevrnut je na svoju južnu bočnu stranu. Spomenik je dobro obrađen, ali sada raspukao. Dolje je nešto užji, nego gore. Krov mu prelazi u natkrov. Dno mu je prepuklo. Ono je usječeno da stećak ulegne u svoje ležište. Nema ukrasa, niti natpisa.

*

Na istom lokalitetu, ali na drugoj padini vidi se nekoliko grobova kao ovih naprijed »sa nišani-

Sl. 21 Stećak u Ostrošcu

ma« samo vrlo niskih, pri zemlji — možda utonulih. Tu je od grobova preostalo samo po nekoliko okvirnih ploča i po koji »nišan«.

Inače, lokalitet bi imao sve uslove za neku gradinu, najprije ilirsku — jedino tu je tlo od filita — materijala koji se ljušti, kakav Iliri obično nisu upotrebljavali.

NEKROPOLA NA GROMILI U BUTUROVIĆA POLJU

U predjelu Dubica, u Buturovića Polju, na jednoj gromili, na obali Neretvice nalaze se 3 stećka. Jedan je čitav, a druga dva su razbijena na komade još 1930 godine kada je ovuda građena cesta. Čl-

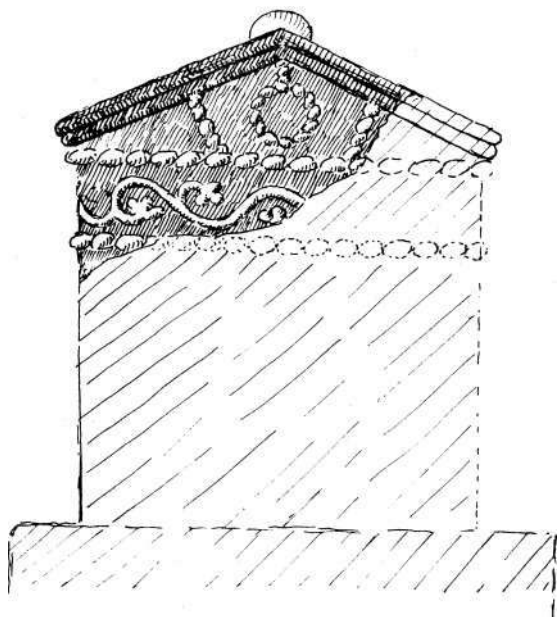
tavi stećak je u obliku sljemenjaka sa podnožjem (monolit), od fino-zrnastog konglomerata, vrlo dobro klesan, sada usljed atmosferilija nešto oštećen. Krov mu prelazi u natkrov sa svih strana. Ostala dva stećka su također sljemenjaci slični ovome, od lijepog vapnenca, sa postoljima (monoliti).

Obadva su ukrašena.

Po dnu zabata kod jednoga je plastično tordirano uže koje se u toj visini proteže preko svih strana. Ispod toga užeta je oko 30 cm širok friz od plastične vijugaste linije sa trolistovima. Ispod friza je opet tordirano uže koje ide svuda unaokolo. Ne vidi se da li ima nekih ukrasa ispod toga. U površini zabata o vrhu, prikvačen kraćom tordiranom vrpcom, visi tordirani kružni vijenac. Desno i lijevo od njega polje zabata je podijeljeno kosim tordiranim užetima. Na hrbatu krova, odmah pri kraju, vidi se velika jabuka (sl. br. 22).

Spomenik je dug 140 cm, širok 65 cm, a dole 58 cm, visok do krova 120 cm, a do vrha zabata 150 cm.

Drugi sljemenjak je vrlo sličan ovome, a od ukrasa na jednoj čeonj strani ima desno i lijevo, pri kraju, sve do krovne plohe široku ispupčenu traku, a između njih, odmah ispod dna zabata tordirano uže. Stećak je nešto širi, ali niži od prvoga.

Sl. 22 Stećak na gromili u Buturović Polju

U Kostajnici, nešto dalje odavde, postoji nekropola od 11 komada stećaka (1 sljemenjak i 10 sanduka) od konglomerata, običnih dimenzija i od vododerina dosta oštećena.

*

Na drugoj kamenoj gromili, oko 50 m sjeverozapadno od prve, stoji nekoliko obrađenih kamenova, vjerovatno antičkog porijekla. Jedan je vrlo sličan dovratniku i doprozorniku. Sa ovoga mjesta su okolni stanovnici odvlačili kamenje. Na tome mjestu je vlasnik zemlje Krešo Jure, oko 1935 godine našao Venerin reljef koji je fra. Krunoslav Misilo otkupio i odnio u arheološku franjevačku zbirku u Visokom. Prema Krešinom pričanju, tada su se ovdje vidjeli ostaci zidova koji su sada zarasli. Vjerovatno se ovdje radi o jednom malom hramu. (Dr. K. Kač, G. Z. M. XIV, str. 303—333; Dr. I. Čremošnik, Nešto o antičkim naseljima u Dolini Neretve, Zgrada na Buturovića Polju, G. Z. M. 1954 g.).

Kod naroda ne postoji o ovome neka priča osim priče o volu koji nije mogao povući kola sa kamenom.

Odmah ovdje, na jednoj terasi, nađeno je ostataka građevinskog materijala koji govori o antičkom naselju.

Oko 50 m sjeverno od druge gromile nalazi se vrelo pitke vode koje se dovodi u vezu sa ostacima stare zgrade.

Stećci u Buturovića Polju i oni na Igrišću oblikovani su tako da veoma sličje ispunjenom malom hramu. Možda je »kovačima« pri klesanju stećaka ovaj Venerin hramić bio uzorak?

U dolini Neretvice, naročito u području Buturović Polja i njegovoj okolici sigurno je bilo jače i antičko i srednjovjekovno naselje. U Buturović Polju je ranije nađen jedan nadgrobni rimski spomenik sa reljefom. (Dr. K. Pač, spomenuti rad). Na Varošišću, u Kostajnici, Pač je našao ostatke rimskog građevinskog materijala. Kod izvora Krupića, iznad sela, on je vidio gradinu sa ostacima zidova. (Dr. Pač, spomenuti rad). S druge strane Neretvice, kod sela Obre, također je nađen jedan rimski nadgrobni spomenik. (Dr. Pač, G. Z. M. VI, 717). Između Ostrošca i Buturović Polja, u Baricama, ranije je nađen reljef sa prikazom božice Minerve koji vjerovatno potiče od nekog hrama. (Dr. K. Pač, G. Z. M. 1902, str. 322).

OSAMLJENI SLJEMENJAK KOD OSTROŠCA

Između Žuglića i Ostrošca (bliže Ostrošca), u blizini željezničke pruge, a oko 40 m od desne obale Neretve, na južnoj padini Križa (kota 383 m), na njivi Muhameda Zahirovića, stoji jedan sljemenjak od konglorata, vrlo sličan onim na Samaru. Stećak je bio dobro obrađen, ali je usljed atmosferilija sada dosta trošan (izlizan), a na sjeveroistočnom uglu i okrnjen. Krov je povišok i nešto malo natkriljuje bočne strane. Traka friza je također nešto ispupčena kao kod onih na Samaru, ali se ukrasi friza sada ne raspoznaju.

Na sjevernoj bočnoj strani vide se tragovi nekih ukrasa — spirala i drugih, ali se, usljed istrošenosti materijala, oni danas ne raspoznaju.

Na istočnoj čeonj strani na sredini se vidi plastičan kružni vijenac, u dnu urezane dvije li-

nije koje se dole malo raširuju i zavijaju u stranu, a između vijenca i ovoga donjeg dijela motiva, vidi se, bile su spirale. Površina u visini friza bočnih strana je nejasna, a u dijelu zabata kao da je bio ornament sličan onome na Samaru.

Dimenzije: dužina 153 cm, širina 53 cm, visina do krova 122 cm. Postolje je visoko 54 cm, na čeonim stranama izlazi ispod stećka za 36 cm, a na bočnim za 26 cm.

Malo više ovoga sljemenjaka, sasvim blizu želj. pruge primjećuju se ostaci jednog stećka koji je uništen prilikom postavljanja želj. pruge.

*

Po okolnim njivama, u pravcu Ostrošca, nalaze se ostaci rimskog građevinskog materijala (tegulae).

NEKROPOLA SAMAR KOD MRAKOVA

Na Samaru, zaravanku južno i ispod sela Mrakova i planine Bokševice, koji se strmo spušta prema željezničkoj pruzi i obali Neretve, nalazi se jedan stećak. Ispod brijega, blizu obale rijeke vidi se još jedan stećak. I jedan i drugi su po obliku i ukrasima vrlo slični. Vjerovatno su nekada i stajali jedan pored drugog, a nije isključeno da je na Samaru u svoje vrijeme bilo još spomenika, ali ih je bujica koja ovuda nailazi snijela u Neretvu. I ovaj drugi sljemenjak je, sigurno, na taj način snešen sa Samara.

Inače je Samar vrlo zgodno odabrano mjesto za nekropolu — povišoko je, pored puta, ima lijep i širok vidik na dolinu Neretve.

Prvi stećak je u obliku sljemenjaka, od vapnenca, dobro obrađen i očuvan. Ima podnožje koje je monolitno sa spomenikom, ali je mjestimično oštećeno. Stećak je prevaljen na svoju južnu bočnu stranu. Orijentiran je zapad-istok. Krov mu nije visok, više je plitak. Na bočnim stranama ispod krova čitavom dužinom ostavljeno je ispupčenje

od 20 cm širine na kojemu je urezan friz, a sa čeonik strana to ispupčenje ide i čitavim zabatom.

Na sjevernoj bočnoj strani (sada gornjoj) friz je ukrašen pravilnim S motivima koji položeno poredani djeluju više kao zavojita linija (sl. br. 23).

Vjerovatno i sa druge bočne strane ima isti takav friz, a možda i kakvih drugih motiva.

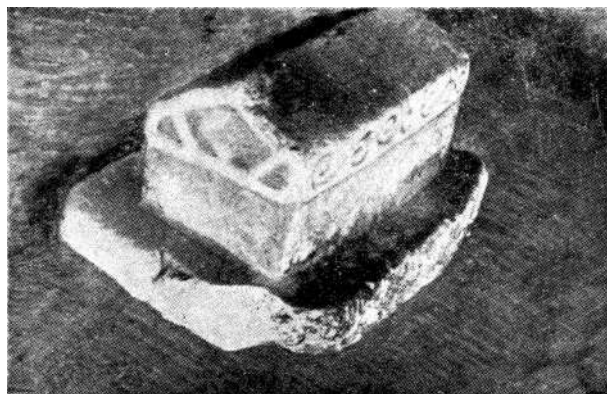
Na zapadnoj čeonj strani površina zabata i onog dijela koju zauzima traka podijeljena je, tehnikom dubljenja, na 3 polja, koja su međusobno i od bridova stećka odvojena užim ispupčenim trakama. U srednjem polju isklesan je manji plastičan kružni vijenac koji je dolje uskom trakom spojen sa vodoravnom perifernom trakom ovog ukrasa (sl. br. 23).

Dimenzije ovog sljemenjaka su: dužina 140 cm, širina 65 cm, visina do krova 56 cm, a do vrha zabata 65 cm. Postolje je visoko 35 cm, a izlazi ispod stećka na sve strane po 20 do 25 cm.

Drugi stećak je također sljemenjak, vrlo sličan prvome, od vapnenca, dobro obrađen, ali sada, naročito na podnožju, znatno oštećen. I on je monolit sa podnožjem. Prevrnut je na svoju sjevernu bočnu stranu i djelomično utonuo u zemlju.

Na južnoj bočnoj strani (sada gornjoj) friz ispod krova, širine 20 cm, ukrašen je položenim S motivima, kao što je to sa sjeverne bočne strane prethodnog stećka. I ovdje je ista tehnika klesanja motiva — urezivanje u kamen.

Na istočnoj čeonj strani nema ukrasa, a zapadna se ne vidi — na njoj je vjerovatno isti motiv kao i na zapadnoj čeonj strani prvog sljemenjaka.

Sl. 23 Stećak na nekropoli Samar — sjeverna bočna i zapadna čeonj strana

Vjerovatno je i sjeverna bočna strana ukrašena S motivima.

Dimenzije: dužina 140 cm, širina 70 cm, visina 79 cm do krova. Postolje je dugačko 195 cm, a široko 117 cm (izlazi ispod stećka po oko 25 cm na sve strane).

S druge strane Neretve, na dosta uskoj terasi, koja se zove Knežpolje, nalazi se mala nekropola od 3 sanduka od konglomerata, bez ukrasa. Vjerovatno je to ostatak neke brojnije srednjovjekovne nekropole.

*

U blizini ovih stećaka nadu se ulomci rimskog građevinskog materijala.

NEKROPOLA ŽUGLIĆI

U Žuglićkom Polju (na njivi Ivana Kovačevića), skoro na samoj desnoj obali Neretve, upravo između rijeke i sadašnje željezničke stanice Zuglići, nalazi se nekropola od 17 srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika. Okolni stanovnici to mjesto zovu »Grčko groblje«, a neki ga zovu »Lucin grob«.

Većina spomenika ove nekropole je znatno utonula u zemlju, tako da nije bilo moguće sasvim tačno ustanoviti kojim oblicima oni pripadaju, ali dvostruko veći broj se odnosi na sanduke (jedan je mali), svega njih 6 su ploče, dok sljemenjaka i drugih osnovnih oblika ovdje nema.

Materijal koji je korišten, vjerovatno iz neposredne blizine, za ove stećke je vapnenac. Samo 2 stećka su od škrljevca. Teško je danas reći kako je bilo klesanje ovih spomenika, jer su oni tokom vremena, usljed atmosferilija znatno oštećeni. Većina ovih stećaka danas djeluje prilično rustično. Zbog trošnosti i izlizanosti danas se ni na jednoj stećku ne primjećuju ukrasi, a niti natpisi, ali se ni po čemu ne bi moglo zaključiti da ih je rani-

je bilo. Samo se kod jednog spomenika sredinom gornje površine, po dužini, primjećuje urezana crta, koja bi, po nekima, trebalo da označava dvostruki grob.

Interesantan je jedan sanduk zbog toga što mu je zapadna čeonj strana zaobljena, a istočna bočna strana kosa prema dolje i unutra.

Preovlađuje orijentacija: zapad-istok (7 stećaka je orijentirano sjever-jug). Srednja skupina postavljena je u red — niz od sjevera prema jugu, dok se kod ostalih stećaka ne osjeća nekakav red.

*

Oko 350 m sjeveroistočno odavde stoji 7 kamenih gromila koje vjerovatno predstavljaju ponovljene ostatke građevinskog materijala antičkih zgrada.

U neposrednoj blizini ima ostataka rimskog građevinskog materijala (krovne ploče, cigle, korige) što bi moglo govoriti o tome da je ovdje morao biti lokalitet antičkih građevina.

I mještani su nam pričali da su kod obrade zemlje, ranije, nailazili na tragove zidova.

NEKROPOLA RAMA

Između željezničke stanice Rama i rijeke Neretve je uzana ravnica koja se zove Polje. Na desnoj obali rijeke, tridesetak metara od obale, a skoro isto toliko daleko i od željezničke pruge, oko 100 m istočno od zgrade željezničke stanice nalazi se mala nekropola od 7 komada stećaka. To su 3 ploče i 4 sanduka od vapnenca, normalnih dimenzija, dosta dobro obrađeni ali vremenom vrlo oštećeni, izgledani i ispucali. Dva od njih su djelomično zasuta zemljom a jedan od njih se poma-

kao iz svog osnovnog položaja. Ni na jednom od njih se danas ne primjećuju ukrasi, ili natpisi.

Svi su orijentirani po svojim dužinama u liniji sjever-jug, odnosno nešto sjeveroistok-jugozapad — kako teče rijeka na tom mjestu.

U neposrednoj blizini nekropole ranije su nađeni zidovi luksuznijih rimskih kuća. (Pač, Prilozi našoj rimskoj povijesti, G. Z. M. XXII, str. 207).

NEKROPOLA BARE KOD SLATINE

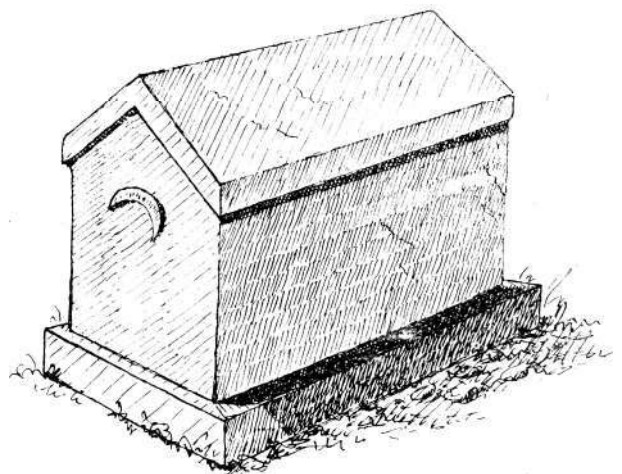
Slatina je selo i kraj u donjem toku Rame. Kada se kod Slatine pređe most preko Rame, skrene cestom lijevo, a onda ubrzo sa ove ceste okrene putem desno, na udaljenosti od oko 400 m od ceste nalazi se prostrana glavica i na njoj dvije oniske humke zarasle u šikaru. Lokalitet se zove Bare.

Na jednoj humčici koja gleda u selo Slatinu (selo je u strani) postavljeno je 20 stećaka većinom u obliku sanduka (5 ploča), od vapnenca, slabije obrade dosta oštećenih, bez ukrasa. Među njima, u centru nekropole je jedan sljemenjak normalnih dimenzija, nešto šireg krova, sa natkrovljem. Sljemenjak je prevrnut. Na čeonim stranama stećak ima po jedan plastičan polumjesec (sl. br. 24).

Na drugoj većoj humci, nalazi se nekropola od oko 100 stećaka, uglavnom sanduka, sa nešto ploča (1/3). Za razliku od ostalih stećaka, ovi ovdje su klesani od mnogo tvrđeg materijala, od jablaničkog granita, t. zv. »jablanita«. Oni su vrlo slabo obrađeni, neki su nedovršeni, odnosno samo malo obrađeni i odmah stavljeni na grob. Vidi se, bilo je teško obrađivati ovako tvrđi kamen.

Na spomenicima se ne primjećuju ukrasi.

Orijentacija spomenika i na jednoj i na drugoj humci nije dosljedna, različita je. Ne primjećuju se nikakvi redovi.

Sl. 24 Stećak u Barama kod Slatine

Između stećaka, na objema humkama, vide se manje kamene gromile, a izgleda da je ovdje bilo i grobova koji su zidani, slično onima na Igrišću kod Buturovića Polja.

*

U podnožju glavice, na kosom terenu, vidi se rub nekog zida, ili neke bolje ceste (klesani i porudani kamenovi) na dužini od oko 30 m.

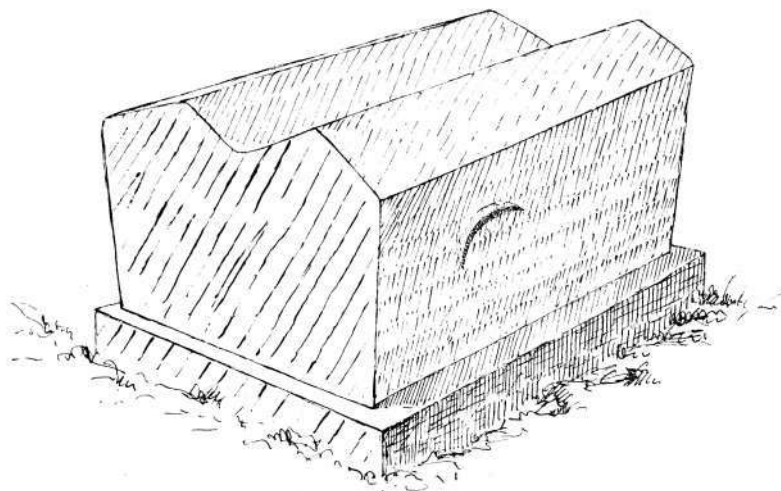
NEKROPOLA USTIRAMA

Ustirama je selo u strani u donjem toku Rame, s lijeve strane. Pokraj sela protiče Ustirama, lijeva pritoka Rame i tu odmah ispod sela joj je ušće. Na trouglastoj površini koju čine lijeve obale Ustirame i Rame, nalazi se dosta raštrkana nekropola od 66 stećaka. Stećci se mogu podijeliti na 3 skupine.

1. Na samome ušću, na uzvišenju oko 100 m od obale smještena je skupina od 40 spomenika. Većina ovih spomenika su u obliku sanduka (5 ploča), a među njima se nalazi i 5 sljemenjaka. Kle-

sani su od različitog materijala: od vapnenca, konglomerata i od sedre. Možda su nekada dobro klesani, ali su oni danas dosta trošni, izgledani, okrnjeni i utonuli u zemlju. Sljemenjaci imaju vrlo niske krovove, a jedan od njih je tzv. dvostruki sljemenjak — veliki sljemenjak sa dva krova koji su odvojeni žlijebom. Ovaj dvostruki sljemenjak s jedne bočne strane ima plastičan polumjesec (sl. br. 25).

Na jednome sljemenjaku sa obe bočne strane plastično su isklesani polumjesec i sunce. Polu-

Sl. 25 Dvostruki sljemenjak u Ustirami

mjesec je promjera 30 cm i rogovi su mu okrenuti dolje, a sunce je u obliku punog kruga čiji je promjer 25 cm (sl. br. 26).

Na zapadnoj čeonj strani i na ist. čeonj strani dvostrukog sljemenjaka isklesani su plastični polumjeseci od otprilike 25 cm promjera. Dimenzije ovoga stećka su: 132X130X60 (do krova) cm.

2. Malo bliže Rami, između prve skupine i rijeke, u ravnici, nalazi se druga skupina od 13 komada stećaka, sanduka i ploča (7 plus 5), a među njima je i 1 sljemenjak. Jedan sanduk je neobično širok: dug je 200 cm širok 175 cm, a visok 80 cm. Sljemenjak je prevrnut i djelomično utonuo u zemlju. Na istočnoj bočnoj strani plastično je prikazano kolo od 7 figura — muškarac u sredini i po 3 ženske figure sa strana. Svi se drže uzdignutim rukama. Jedna krajnja žena je također digla ruku, dok je druga krajnja drži o boku. Žene su u dugačkim haljinama, bez nabora i nisu utegnute u pasu. Noge im se ne vide. Muškarac je u uskim gaćama i nogama okrenutim udesno (kada se gleda od stećka). Neke figure su nagnute, kod nekih su glave nagnute, pa to čini kolo živim i pokretnim. Po nogama muškarca i nagibu nekih figura, vidi se da kolo kreće udesno (kada se gleda od stećka). Dimenzije: 187X78X86 cm (do krova) (sl. br. 27).

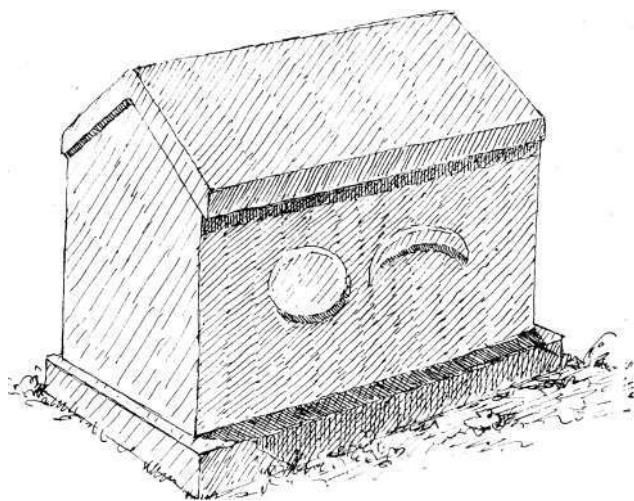
3. Treća skupina se nalazi oko 80 m jugozapadno od ove. I ona ima 13 spomenika, uglavnom sanduka, sličnog stanja kao i dosadašnje skupine. Tri spomenika se nalaze u samom koritu rijeke.

Stećci nekropole Ustirama su klesani od različitog materijala: od vapnenca, konglomerata, a ima ih i od sedre.

Orijentirani su, uglavnom, u pravcu zapad-istok.

*

Na njivama uz same stećke našli smo manje ulomke keramike i jedan nožić od jaspisa, koji govore o tome da je tu negdje moglo biti neko preistorisko naselje.

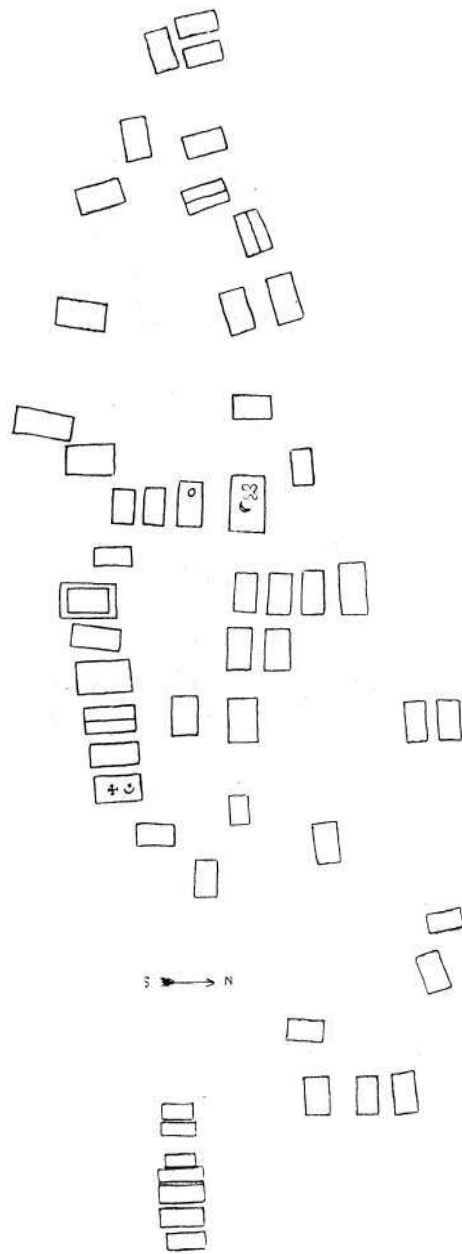
Sl. 26 Sljemenjak u Ustirami

NEKROPOLA »RAVNICA« IZNAD GRAČACA

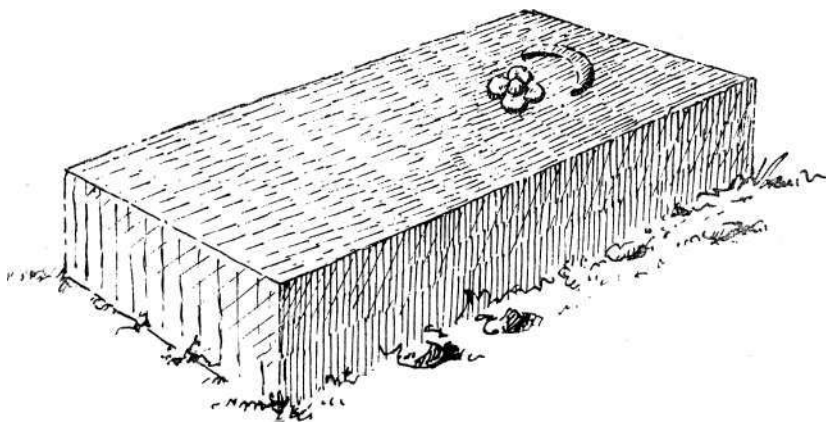
Gračac je selo na obali rijeke Rame, na cesti Rama-Prozor. Udaljen je 8 km od mjesta Rame. Od Gračaca se sa ove ceste odvaja dobar put koji u serpentinama vodi na brijeg poviše mjesta odakle se dosta daleko vidi dolina Rame. Na tom brijegu, u ravnici, ispod muslimanskog zaseoka, smještena je nekropola od 53 srednjovjekovna nadgrobna spomenika. Većina spomenika je od vapnenca, a manji broj i od škrljevca. Takvog kamena ima u brdu iz-

nad zaseoka. Spomenici su uglavnom dobro klesani, ali su vremenom prilično oštećeni. Izvjestan broj je djelomično utonuo u zemlju, a skoro svi su danas zarasli u šikaru i korov, pa im se teško prilazi. Ovdje prevladavaju, sanduci i to bez postolja. Među njima se primjećuju svega 3 sljemenjaka i oko 7 ploča. Ima i nekoliko malih sanduka.

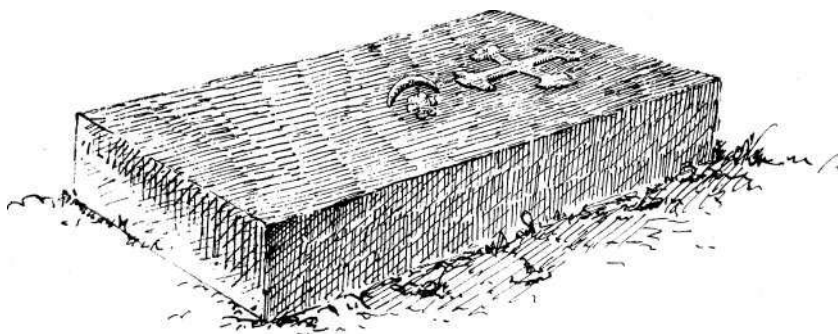
Orijentacija nije jednaka. Otprilike, polovina spomenika je postavljena zapad-istok, a druga po-

Skica nekropole »Ravnica« iznad Gračaca

Sl. 28 Sanduk na nekropoli »Ravnica«

Sl. 29 Sanduk na nekropoli »Ravnica«

Sl. 27 Kolo na sanduku u Ustirami

lovina sjever-jug. I kod jednog i kod drugog dije-
la se vide redovi koji teku okomito na liniju ori-
jentacije. Teren je duguljast, pa je tako i nekro-
pola postavljena. Južnija strana je orijentirana
sjever-jug, a sjevernija zapad-istok. Sredina nekro-
pole je najbrojnija, istočni dio kao da čini pose-
bnu skupinu starijih, a zapadni opet posebnu
skupinu relativno najmlađih spomenika (ova po-
sljednja skupina ima najmanje reda u postavljanju
stećaka).

(Prilaže se skica ove nekropole).

Ukrašena su 3 sanduka.

Na jednome je odozgor isklesana plastična »ka-
menica«.

Na drugome su također sa gornje površine pla-
stičan polumjesec i četverolisna rozeta (sl. br. 28).

Treći sanduk ima na gornjoj površini poveći
plastičan stilizovan krst, a ispod njega plastičan
polumjesec sa šesterolisnom rozetom (ili zvijezdom)
ve. Pri krajevima tih krakova su poprečni trako-
vi iste širine. Krajevi krakova malo prelaze te
prečke. Prečke kod uzdužnih krakova su nešto du-
že i blago povijene unutra (sl. br. 29).

II

PRETRAŽIVANJE GROBOVA

Uvezi s ovom akcijom ispitivanja i spasavanja
stećaka obavljeno je i djelomično pretraživanje
grobova. U svemu su pretražena 3 groba, i to: ispod
ukrašenog sljemenjaka u Memidžanovom groblju
i ispod ukrašenih sljemenjaka br. 10 i br. 12 na
nekropoli Gošića hana. Osim toga, obavljeno je

pretraživanje jednog zemljanog tumula na istoj
nekropoli u Gošića hanu.

U junu 1952 godine izvršeno je pretraživanje
groba ispod stećka u Memidžanovom groblju. Taj
posao je donekle bio olakšan time što je stećak
već bio maknut i prenesen u Konjic. Posao pretra-

živanja ovoga groba obavila je drugarica Nada Miletić, asistent Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Njen izvještaj daje nam nekoliko osnovnih podataka: »Grob se nalazi nešto preko 1 m duboko ispod površine zemlje. Ograđen je i poklopljen ravnim kamenim pločama. Dug je oko 1 m, a širok oko 0,50 m. U grobu su nađeni fragmenti dva kostura, koja su ležala jedan nasuprot drugome. Kosturi su različitih dimenzija, a lobanja manjega je razbijena. Osim ovih kostiju, u grobu nisu nađeni nikakvi prilozii, ili ostaci predmeta koji su se stavljali uz pokojnike. Izgleda, da grob nije ranije otkopavan.«

Nije isključeno da se ovako malena raka odnosi na grob u kojemu su naknadno sahranjene kosti umrlih.

Ljeti 1953 godine najprije je pretražen grob ispod stečka br. 12 na Gošiću hanu. To je onaj sljemjenjak na kojemu su: motiv kola, motiv krsta sa sidrom, figura čovjeka sa štapom i scena lova na jelene. Ispod stečka i u površinskom sloju zemlje okolo njega našli smo većeg nabacanog neobrađenog kamena koje je doprinosilo stabilnosti stečka. Onda je slijedio sloj zemlje sve do oko 70 cm dubine. Tada smo naišli na vodoravno položenu kamenu ploču 240 cm dužine, 120 cm širine i oko 10 cm debljine. Ploča je bila od vapnenca (sl. br. 30). Kada je ploča podignuta, ukazao se grob. Raka je bila dugačka 200 cm, široka 82 cm, a duboka 46 cm. Sa svake strane postavljena je po jedna ploča od oko 8–10 cm debljine. Ploče stoje na zemlji svojom debljinom. Dvije duže idu do kraja rake, a dvije kraće se uklapaju između ovih. Kostur je bio položen nauznak na zemlji, sa glavom na zapadnoj, a nogama na istočnoj strani. Pripadao je odraslom čovjeku. U raci je bilo dosta naplava i žila obližnjeg rastinja, zbog čega je kostur sasvim dotrajao, istrunuo i većim dijelom se smiješao sa zemljom i pretvorio u zemlju — jedino se još održao kod lobanje. Nije se moglo ustanoviti kako su bile položene ruke. Uz kostur nije bilo nikakvih drugih priloga.

Pretraživanje groba ispod stečka br. 10 na Gošiću hanu pretstavljalo je priličnu teškoću. Nije bilo potrebnih tehničkih pomagala, ni vještih radnika, a i to što se stećak nije mogao dalje pomaknuti (od brijega), pa nije omogućavao slobodniji rad, bila je posebna teškoća. Zato se, u ovakvoj situaciji, nije moglo izvršiti potpuno tehničko snimanje u toku rada. (Napominjem da je ovom poslu prisustvovala Dr. Irma Čremošnik, arheolog, naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu koja je svojim stručnim savjetima pomagala ovu akciju).

Pretraživanjem se došlo do ovih rezultata: Odmah ispod površine zemlje ležalo je podnožje stečka (koje je utonulo). Ono je ploča od jednog komada vapnenca, dužine 160 cm, širine 94 cm i debljine 35 cm. Ispod ploče bio je sloj zemlje od 10 cm, a onda jedna neobrađena ploča oblika nepravilnog pravougaonika, debljine 25 cm, čiji je jedan

manji dio (pri kraju) sastavljen od 3 komada ploča. Sve je to bilo 190 cm dugačko i na širem kraju 110 cm široko, a postavljeno je poprečno na orijentaciju stečka (sl. br. 31). Okolo ploče porudani su omanji kamenovi da ploču nekako još više učvrste. Očito je da se funkcija ove ploče i kamena sastojala u čuvanju bočne ravnoteže stečka. Zemlja je svuda ovdje bila žute boje. Kamenje i ploča su uklonjeni, a onda se prešlo na kopanje zemlje, odnosno skidanje slojeva od po 10 cm prema dubini. Odmah smo primijetili da je raka bila otprilike duga 200 cm, a široka 130 cm. Kopalo se oprezno unutar rake. Na dubini od 1 m naišli smo na brid ploče koji se pružao sredinom, po dužini rake, u pravcu zapad-istok. Taj se kameni brid prema dole sve više širio. Sada smo ustanovili da je taj brid bio spoj dviju ploča koje su zatvarale grob. Daljim kopanjem ustanovili smo da grob osiguravaju dvije ploče vapnenca od 240 cm dužine, 100 cm širine i 10 cm debljine koje su koso postavljene na zemlju, a koje gore idu na sljeme. Sa čeonih strana grob je zatvoren također manjim pločama istog materijala. Tako grob ima oblik položene pravilne trostrane prizme. Ploče smo razmakli sa gornje strane (od sljemena) i grob otvorili. Najprije je bila šupljina, zatim oko 30 cm više žuti zemljani naplav, onda se pojavili komadići trulog drveta koji su se pri dodiru raspadali, i, najposlije, ispod naplava sam kostur koji je pripadao odraslom čovjeku. Mrtvac je bio položen na leđa, s glavom

Sl. 30 Grobna ploča ispod stečka br. 12 na Gošiću hanu

Sl. 31 Pretraživanje groba ispod stećka br. 10 na Gošića hanu

Sl. 32 Pretraživanje tumulusa

na zapadu, a nogama na istoku. Ruke i noge su mu bile opružene. Ispod glave je bila tanja kamena ploča od oko 30X25 cm. Ispod kostura nisu nađeni nikakva ploča, nikakvo kamenje, niti su ponovno primjećeni komadići trulog drveta. Iz toga se može zaključiti da je mrtvac ili bio u drvenom sanduku koji je stavljen na голу zemlju, ili da je stavljen na zemlju, a onda prekriven drvenim daskama. (Ovdje napominjem da se i danas muslimani u Bosni sahranjuju tako da se mrtvac stavi na zemlju u prazan grob, a onda pokrije koso postavljenim debelim daskama). Kostur je bio u lošem stanju, naime kosti su bile već tako trošne da su se pri dodiru mrvile i pretvarale u prah. Uz kostur nije bilo nikakvih drugih priloga. Kostur je bio na dubini od 75 cm, računajući od sljemenog groba. Prema tome, kostur je ležao na dubini od 245 cm od površine zemlje.

Za pretraživanje zemljanog tumula odlučio sam se iz više razloga: tu na Gošiću hanu ima nekoliko tumula, pa bi bilo interesantno doznati šta je u njima i da li imaju ikakve veze sa stećcima, a sam posao nije izgledao toliko težak kao kada se mora stećak micati. (Napominjem da je djelomično ovome poslu također prisustvovala drugačica Dr. Irma Čremošnik).

Gromila je okrugla, promjera 6 m, ograđena manjim kamenjem. Takvog i sličnog kamenja bilo je i na nekim mjestima površinskog sloja gromile.

Najprije je kroz sredinu tumula, u pravcu sjever-jug prokopan 1 m širok kanal. Zatim su se skidali horizontalni slojevi od po 10 cm zemlje. Na dubini od oko 40 cm ispod površine gromile, u slojevima zemlje pomiješane sa šljunkom, našli

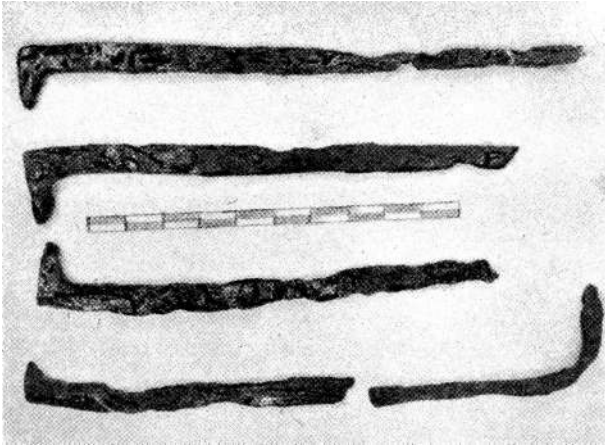
smo nekoliko komadića keramike. Takvih komadića smo našli i kasnije, u dubljem sloju, Na dubini od oko 120 cm, računajući od vrha gromile, naišli smo na sljeme kamenog groba, sličnog kao ispod stećka br. 10, koje se pružalo u pravcu zapad-istok. To je bilo oko 150 cm daleko od južne periferije gromile.

Oko 120 cm sjevernije od ovoga otkriveno je još jedno sljeme takvog groba, u istom položaju.

Kopali smo do dna kamenih ploča, a zatim smo kanal proširivali zapadno i istočno sve do krajeva grobova. Po usjecima u zdravici od žučkaste ilovače jasno se primjećivalo dokle su se prostirale grobne rake. Sada smo vidjeli obadva groba u gromili. Oni su bili naporedo, jednakih dimenzija, samo što je drugi, sjeverni, bio za 5–10 cm niži od prvoga. Arhitektura ovih grobova je bila ista kao ona ispod stećka br. 10. Ploče sjevernog groba su bile duge 240 cm, široke 100 cm, a debele oko 10 cm. Ploče južnog su bile duge 210 cm, široke s jedne strane 100 cm, a s druge 70 cm, a debele oko 6 cm. Zbog toga što su ploče ovoga groba sa istočne strane nešto uže, dobije se prvi utisak da grob nije vodoravan. Sa čeonih strana grobovi su bili zatvoreni komadima ploča. Ove ploče na istočnim stranama su nešto duže, pa su potsjećale na »nišane« (sl. br. 32).

Zatim su grobovi otvoreni.

Kod južnog groba prije kostura našli smo trule komadiće drvenog pokrova. Onda se ukazao kostur odraslog čovjeka. Pri najmanjem dodiru kosti su se sasvim raspadale — bile su u vrlo trošnom stanju. Još nešto su se držale kosti nogu, karlice i dijela grudnog koša. Zbog miješanja sa zem-

Sl. 33 Čavli iz južnog groba u tumulusu

ljom — naplavom — nije bilo moguće ustanoviti da li su ruke bile opružene ili prekrštene. Inače, glava je bila na zapadnoj, a noge na istočnoj strani. Mrtvac je bio postavljen na leđa, nauznak. Kod glave su nađena dva dosta oksidirana željezna kovanina čavla od 20 cm dužine. Osim toga, kod nogu smo našli još dva takva čavla, zajedno sa trulim komadićima drveta. Tim ekserima je bio zakovan drveni pokrov (sl. br. 33). Uz kostur nije bilo drugih priloga. Kostur je ležao na zemlji, 75 cm ispod sljemena, što znači da je do dna groba bilo 195 cm ispod najviše tačke granule, ili 105 cm ispod površine ostale zemlje.

I u sjevernom grobu mrtvac je bio nauznak postavljen, tako da je glava na zapadu, a noge na istoku. Ruke su do lakata išle niz tijelo u istom

pravcu, a onda su prekrštene. Kostu su bile trule, ali su se još ponešto držale. Po lobanji, zubalu, kao i veličinu kostiju, vidjelo se da se radi o odraslom. Osim kostura nije bilo nikakvih drugih priloga. U ovome grobu nismo našli ni drvenih ostataka, niti željeznih čavala. Skelet je isto tako bio položen na голу zemlju. Dno groba bilo je duboko 80 cm, dakle, 5 cm dublje nego onoga južnoga. Iznad kostura ovdje nije bilo ni malo zemljanog mulja (sl. br. 34).

U slici 35 (crtež) prikazan je presjek tumulusa (A = humus, B = nasip, C = iskop grobova — nasip, D = zdravica, D' = podloga od aluvijalnog nanosa).

Bez sumnje, važan je odgovor na pitanje koje se odnosi na datiranje grobova i gromile. Pripadaju li oni istom periodu, ili ne; da li je gromila od ranije postojala, pa su grobovi u nju ubačeni, ili je ona nasuta baš zbog ovih grobova?

Arhitektura grobova i način sahranjivanja koji su isti onome što smo našli ispod stećka br. 10 govore o tome da bi grobovi mogli biti iz istog vremenskog perioda. U slojevima gromile nisu se mogli primjetiti neki naknadni zemljani radovi. Pregledom nađenih ulomaka keramike moglo se zaključiti da oni pripadaju preistoriskom periodu.

Sve to dovodi do zaključka da su grobovi iz kasnijeg vremenskog perioda, iz srednjeg vijeka, a nasip — najveći sloj gromile da je sa nekog obližnjeg preistoriskog lokaliteta. To znači da je gromila srednjevjekovna.

(Napominjem da je na njivi koja počinje svega 3 — 4 metra od ove gromile nađeno ostataka antičkog građevinskog materijala. Također se u slojevima usjeka puta, svega desetak metara južno odavde, vide ostaci neke starije kulture, za koju

Sl. 34 Unutrašnjost sjevernog groba u tumulusu

se, ovako na prvi pogled, ne bi moglo ustanoviti da li je antičkog ili preistorijskog porijekla.)

Dosada se u arheološkoj nauci mislilo da ovakvi tumuli pripadaju preistoriji. Barem se u BiH tako mislilo i tvrdilo. Poznato mi je da su rezultati pretraživanja takvih tumula potvrđivali tu tezu. Naprotiv, nije mi poznat ni jedan slučaj da su rezultati ispitivanja pokazali da u BiH ima srednjovjekovnih tumula, pa bi onda ovaj na Gošića hanu bio prvi. Možda će daljnje ispitivanje tumula pokazati da su oni kao grobni spomenici upotrebljavani i u srednjem vijeku?

U decembru 1953 god., neposredno pred potapljanje ovoga kraja, Zavod ja organizovao prenošenje najzanimljivih stećaka sa nekropole Gošića han u Konjic. Tom prilikom sam, zajedno sa Đurom Baslerom, arheologom Zavoda, obavio pretraživanje još nekih grobova, pa želim u ovom dodatku, u najkraćim potezima, da saopštim rezultate ovog naknadnog rada, dok ću detaljnije podatke dati u posebnom članku.

Pretražena su još tri zemljana tumulusa, koja su po veličini i izgledu bila slična onome koji je već bio pretražen. Upravo, jedan od ova tri je bio vrlo sličan njemu, a druga dva su predstavljala završetke u jednom nepravilnom nizu humčica. Osim toga, pretražena su još i dva groba ispod stećaka koji su u planu obilježeni sa brojevima 6 i 13.

Metod pretraživanja je bio isti.

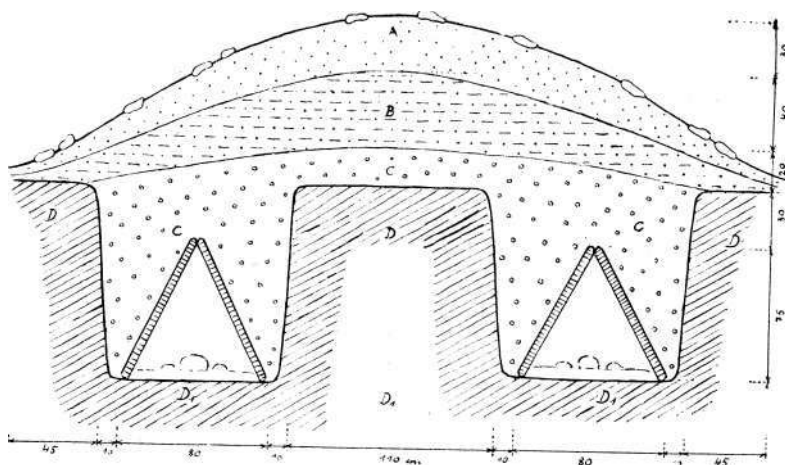
U slojevima nasipa tumulusa vidjeli smo pomiješanu žutu i crnu zemlju, a kod jednog tumulusa u dijelu nasipa i dijelu zdravice, u dubini od 50 i više cm naišli smo na potpuno crn sloj. U tim slojevima smo našli dosta ulomka keramike i nekoliko kamenih žrnjeva. Po fakturi i načinu obrade keramike, kao i po tipičnim žrnjevima, moglo bi se zaključiti da je tu negdje počinjalo preistorisko (možda neolitsko) naselje, o kojemu dosada nismo imali nikakvih podataka. U svakom od ova tri tumulusa, u dubini od oko 70–80 cm ispod ravne površine zemlje, našli smo po jedan grob.

Njihova arhitektura nije onakva kao kod pretraženog tumulusa. Grobne rake su u obliku pravouglog paralelopipeda. Sa bočnih strana je po jedna dugačka kamena ploča. Od glave i nogu su ploče iste debljine koje se uklapaju između ove dvije dugačke sa strana. Odozgor su rake zatvorene pločama iste debljine, koje ponešto prelaze rake. Odozdo nema ploča, nego je zemlja. U ovim sarkofazima mrtvaci su stavljeni u drvene i željeznim ekserima okovane sanduke. Našli smo komadiće drvenog sanduka, a i željezne kovane čavle. Mrtvaci su položeni nauznak. Glava im je bila na zapadnoj, a noge na istočnoj strani. Ruke su opružene. Nikakvih priloga nije bilo uz ove mrtvace.

Rezultati pretraživanja grobova ispod stećaka su neobični i vrlo interesantni.

Ispod stećka br. 13 (ukrašen sljemenjak, većih dimenzija) na dubini od oko 80 cm, naišli smo na kamenu sarkofag, istih osobina kao i ispod naprijed spomenutih tumulusa, samo solidnije obrađen i nešto većih dimenzija. Kostur je bio također isto tako položen. Po zubima i drugim znacima zaključili smo da se radi o starijoj ženi. U blizini vrata našli smo više komada sitnog nakita u obliku cvjetnih tučkova, koji su s jedne strane bili povezani. Nekoliko tih komada se još držalo zajedno. Većina ih je već dobila zelenu patinu. Kod njih nekoliko prodire zagasito-žučkast sjaj. Po svoj prilici se radi o metalnom nakitu na odjeći.

Grobna raka ispod stećka br. 6 bila je vrlo duboka (više od 150 cm). Kamenu sarkofag je bio skoro isti kao i kod groba ispod stećka br. 13. I ovdje smo kao i u prethodnom grobu našli komade trulog drvenog sanduka i oksidirane čavle. I način polaganja mrtvaca bio je isti. Prilog koji smo našli bio je sasvim neobičan. Na glavi pokojnika (izgleda da se ovdje radi o starijem muškarcu) bila je neka vrsta kape. Upravo, to je bio komad finog tekstila koji je prekrivao pokojnikovo lice. On je prekrivao lice počevši od iznad čela, preko sljepoočnica, pa sve do ispod brade, a možda je išao i dalje. Ovaj prekrivač je sada vrlo trošan. Vrlo je interesantno da na lobanji nedostaju neke kosti

Sl. 35 Presjek zemljanog tumulusa

lica. Oko lobanje, oko vrata i po dužini ruku našli smo platnenu vrpce od pozamentarije koja se još držala. Drugih priloga u ovom grobu nije bilo.

*

Iz ovih nepotpunih podataka i još neproučenih nalaza, vidi se da pretpostavka o srednjovjekov-

nim tumulusima ima još više svoga osnova i da se, ipak, u grobovima ispod srednjovjekovnih stećaka može naći priloga koji će nam sami po sebi olakšati i datiranje tih stećaka, a i pružiti više podataka o materijalnoj kulturi i grobnim običajima naših srednjovjekovnih predaka.

Posebno, po nalazima u slojevima tumulusa doznajemo za još jedan preistorijski lokalitet.

III

OPŠTE

Na ispitanom području ima ukupno 600 spomenika, od čega 453 sanduka, 115 ploča i 22 sljemenjaka. Iz toga se vidi kako su sanduci, kao jedan od osnovnih oblika ovih spomenika, najviše odgovarali potrebama, gledanju i materijalnim mogućnostima srednjovjekovnog stanovništva ovoga kraja. Krstova i t. zv. »stajaci« stećaka ovdje uopšte nema. Ni među ovim oblicima nema nekih osobito neobičnih. Među njima, razumije se, ima nešto manjih po dimenzijama, dječijih spomenika i nekoliko većih. Interesantan je onaj dvostruki sljemenjak u Ustirami koji vjerojatno predstavlja spomenik za dva mrtvaca. Ovakvi sljemenjaci su inače vrlo rijetki.

Ukrašeno je ukupno 25 spomenika, (od toga 18 sljemenjaka). Među ukrasima prevladuju motivi rozete koji se javljaju 15 puta, tordirane vrpce (15 puta) i vijugaste linije sa trolistovima (11 puta). Poslije toga dolaze motivi krsta (6 puta — 2 neobično stilizovana), polumjeseca (5 puta), a onda i ostali već uobičajeni motivi — spirale, tordirani vijenac, friz sa cik-cak linijom i drugi. Među rijetke motive treba ubrojati arkade koje se javljaju 5 puta na tri spomenika (Lisičići i Gošića han), motiv svastike koji se pojavljuje 4 puta na jednom spomeniku (Lisičići) i onaj čudnovati motiv koji slični uspravnoj stabljici sa kolotovima gore i sa strana, koji se vidi 4 puta na dva spomenika u Lisičićima. Od figuralnih pretstava ovdje imamo 3 kola (igre;) na tri spomenika, 3 scene lova na jelene i jednu pretstavu divokoza.

Orijentacija spomenika nije dosljedno sprovedena. Veliki broj stećaka je orijentiran zapad-istok. Na nekopolu u Žugličima i na nekropolama u dolini Rame znatan broj stećaka postavljen je i sjever-jug.

Materijal za pravljenje stećaka je uziman iz neposredne blizine. U najviše slučajeva to je vapnenac i konglomerat. U Slatini je korišten vrlo tvrdi kamen tzv. »jablanit«, jer ga je bilo u blizini iako je vrlo težak za obrađivanje. Prema tome, vrstu materijala diktirao je geološki sastav najbližeg terena.

O tehničarima rada ne bi se moglo pouzdanog mnogo reći. Ima spomenika koji su vrlo rustični i po oblicima i po ukrasima, ali ima znatan broj onih

koji su obrađivani vrlo pažljivo, upravo majstorski. Zbog raznovrsnosti motiva, različitih obrada i neujednačenosti tehnike obrade ne bi se moglo govoriti o nekoj posebnoj neretvanskoj klesarskoj školi ili radionici, barem kako to sada, dosta površno gledajući meni izgleda. Po nekim motivima arkade, bordure od povijenih linija sa trolistovima i cik-cak linija, tordirane vrpce, figuralne pretstave i dr.), i pored toga što ima dosta motiva koji su zajednički svim krajevima Bosne i Hercegovine (krst, polumjesec, rozeta i dr.), po oblicima i po načinu obrade, rekao bih da stećci Neretve imaju mnogo više zajedničkih osobina sa hercegovačkim nego sa bosanskim stećcima. Jedna od karakteristika stećaka ovoga kraja sastoji se u tome što su zabati sljemenjaka vrpce podijeljeni na polja i što se u srednjem polju nalazi kružni vijenac.

Opšti motivi ne mogu se koristiti za neko pouzdano datiranje jer se oni javljaju kroz čitav period stećaka. Ovdje nema heraldičkih motiva (štitava, ljiljana i dr.), nema mačeva, oprema ljudskih figura, kaciga i drugog da olakšaju datiranje. Natpis na stećku nekropole Gradac po duktusu slova govori o početku XV vijeka. Rustična izrada, naročito figura ljudi i životinja, arkada i znatna utonulost u zemlju i oštećenost stećaka na mnogim mjestima govori da je priličan broj iz ranijeg perioda, možda iz XIV vijeka, ali stećci na Gracu, na Samaru, na Krvavom polju, a i neki na Gošića hanu govore opet o XV, a možda i nešto kasnijem vremenu. Ne upuštajući se dublje u proučavanje, izgleda, da su stećci nastajali kroz duži vremenski period — kroz XIV, XV, pa i XVI vijek.

*

Dio doline Neretve i njenih pritoka Neretvice i Rame sigurno je imao bogatu prošlost koja, na žalost, nije dovoljno ispitana. O životu stanovnika mlađeg kamenog doba u Lisičićima nađeno je dosta dokumenata koji će, kada se prouče i objave, značiti važan doprinos našoj arheološkoj nauci. U bronzanom i željeznom dobu nastavljen je intenzivna proizvodnja keramike kod Lisičića i Čelebića koja je trajala nekoliko vijekova. Prirodni uslovi

ovoga kraja su pogodovali ilirskim, a kasnije i keltskim plemenima koji su ovdje ostavili tragove svoga života. U periodu antike u dolini Neretve bujao je intenzivan život. Mitrasovi reljefi u Konjicu i u Lisičićima govore o razvijenosti tog istočnog vjerskog kulta u našim krajevima. Mnogobrojni nadgrobni spomenici sa reljefima i natpisima, ostaci čitavih naselja, zgrada, gradina, cesta, novaca i drugog su svjedoci tog intenzivnog života rimskog perioda u ovoj bogatoj dolini. Iako su podaci o Srednjem vijeku ovoga područja dosta oskudni, ipak se neke pretpostavke i zaključci sa izvjesnom sigurnošću mogu izvesti. U ranom srednjem vijeku Slaveni su naselili i ovaj dio Balkanskog Poluostrva i, valjda nema sumnje, da je dolina Neretve od Konjica do Rame bila u satavu negdašnje »Esclavonie« ili »Sclavonie«. Dokle su tu bila samostalna slavenska plemena, od kad i dokle traje dominacija Srba i kako teku promjene u bosanskim i hercegovačkim kraljevskim, vojvodskim i hercegovačkim zemljama nije baš sasvim jasno. Rijeka Neretva je dugo vremena bila granica između uticaja pojedinih slavenskih feudalnih gospodara. Zahumlje ili Hum je često obuhvaćao ne samo krajeve do rijeke, nego ju je i prelazio na zapad i na sjever. U XIII i XIV vijeku Humon vladaju Nemanjići. Krajem XIV vijeka Stjepan Tvrtko (1353—1391 g.) proširuje Bosnu sve do Kotora i Onogošta, ali se poslije njega vlast bosanskih kraljeva teritorijalno jako smanjuje. Hrvoje je gospodario do Neretve († 1416 g.), a u Humu, poslije Tvrtkove smrti, u istočnom i sjevernom dijelu Neretve najviše se osjećala vlast velikog vojvode Sandalja Hranića († 1435 g.). Humu su tada pripadali Konjic, Vrapče i Blagaj. Za vri-

jeme hercega Stjepana Vukčića (1435 — 1466 g.) ovaj kraj spada u Hercegovinu čija se samostalnost gasi sa 1482 godinom. Rama se kao dio Bosne (dolina istoimene rijeke) spominje još od XII vijeka. Srednjevjekovni trgovački put koji je išao od Stona, odnosno vezivao Drievero, blizu rimske Naronne, sa trgovačkim i rudarskim centrima Bosne, išao je dolinom Neretve — preko Blagaja, a onda preko Konjica i Ivan-planine. Mnogobrojni su spomenici iz Srednjeg vijeka u ovome kraju, počevši od ostataka starih gradova, preko ostataka bazilika i cesta do grobova i nadgrobničkih spomenika. Ovoliki broj do danas očuvanih stećaka znak je da je dolina Neretve u periodu od XIV do XVI vijeka bila kraj gdje su naši preci živjeli u relativno velikom broju. Možda su se »dobri bošnjani« osjećali ovdje nešto sigurnije nego u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Bez sumnje, kraj je, kao i ranije, pružao vrlo povoljne ekonomske uslove za prilično veliku naseljenost. Važna je i činjenica da su u Bijeloj kod Konjica u Seonici, a možda i u Goranima, bili i dijelovali samostani »Bosanske crkve« (Gorani, i Seonica su u dolini Neretvice).

Iz ovih nekoliko najopštijih činjenica koje nisu dovoljne da pruže istorijski okvir doline Neretve vidi se kako je ovaj kraj bio relativno dobro naseljen kroz sve istorijske periode koji su sve do naših dana ostavili raznovrsne i brojne spomenike svojih kultura. Posebno bi se moglo istaći da su bogatstvo šuma, plodnost zemlje i podesne saobraćajne veze stvarali povoljne ekonomske uslove za naseljenost u Srednjem vijeku, a zatim i za političku i vjersku sigurnost stanovnika u periodu stećaka, što se, pored ostalog, odražavalo u brojnosti tih spomenika i njihovim oblicima i ukrasima.

RÉSUMÉ

Dans cet article l'auteur apporte les résultats des travaux d'une équipe concernant les monuments funéraires datant du moyen âge dans la vallée de Narenta et de ses affluents, Neretvica et Rama; la vallée sera bientôt submergée par le nouveau Lac de Jablanica. On y mit en évidence 21 nécropoles et quelques »stetchak« isolés, en tout 600 monuments. L'auteur donne la description des »stetchak« principaux, leurs reproductions photographiques et desseins, ainsi que les esquisses et les plans de quelques nécropoles.

Les »stetchak« de cette région sont taillés en majorité dans la forme des »caisses« en pierre calcaire et en conglomérat; ils sont orientés dans la ligne: est-ouest. Il sont taillés d'une façon assez attentive, mais seulement un petit nombre entre eux est orné. Les ornements les plus fréquents sont: les rosettes, les lignes sinueuses avec des trèfles, ainsi que des motifs de croix; il n'y a pas de motifs héraldiques. D'après leur forme, leurs ornements et leur technique de taille, ces »stetchak« sont plus près des monuments funéraires d'Herzégovine que de ceux de Bosnie.

Parmi ces monuments on trouva un »stetchak« à une inscription sur trois côtés, dans la »cyrillitsa« de Bosnie; l'inscription n'était pas encore connue.

L'auteur fit des fouilles dans quelques tombes sous les »stetchak« ainsi que dans des »tumulus« de la nécropole »Gosica Han« près de Ostrozac, et il expose brièvement les résultats de ces fouilles. On trouva dans une tombe un collier de métal, et dans une autre la face du mort était couverte d'une sorte de bonnet de textile. Dans une autre tombe, les os de face manquaient: la face semble avoir été mutilée. D'après l'architecture des tombes et les trouvailles dans les couches de terre, on pourrait supposer que ces tumulus appartenaient à la période préhistorique.

D'après le »ductus« des caractères sur l'inscription du »stetchak«, ensuite suivant les formes et les ornements, suivant l'aspect du matériel, la technique de la taille et autres conjonctures l'auteur croit que les »stetchak« de cette région datent du XIVe, XVe et XVIe siècles.

KRIVI MOST NA RADOBOLJI U MOSTARU

LE PONT VOUTE DE RADOBOLJA A MOSTAR

Na desetine hiljada domaćih i stranih putnika i turista koji su kroz prošla četiri vijeka prolazili kroz Mostar nisu mogli a da ne udovolje svojoj želji da vide čudni most, koji se visoko diže iznad bučne Neretve. I svaki se od njih divio ovom remek-djelu turskog građevinarstva, a poznati turski putopisac iz XVII vijeka Evlija Čelebija, kad ga vidje, oduševljeno povika: »Dosad prođoh šesnaest carevina, ali ovako visoka mosta ne vidjeh!«

Danas se smatra da Stari most nije samo remek-djelo građevinarstva, već da je to istodobno i najstariji komunikacioni objekat cijelog ovog kraja, te je otud i dobio naziv Stari most. Ne može se ni zamisliti da u Mostaru i njegovoj okolini ima neki most koji bi bio stariji od ovog mosta. No, takvo uvriježeno mišljenje neće biti tačno. Turski istoriski izvori još prije nego što je bio sagrađen Stari most (1566 god.) spominju neki most na Radobolji.

Tako mostarski dobrotvor (vakif) Čejvan-ket-hoda svojom zakladnicom (vakufnamom), datiranom 4 oktobra 1558 (21 zilhidže 965) određuje, da se iz sredstava njegova vakufa popravljaju most na Radobolji.¹ Takođe je i Nesuf-aga Vučjaković svojom zakladnicom od 24. I. — 4. II. 1564 (kraj džumada II. 972) Odredio, da se iz prihoda njegova vakufa popravljaju most na Radobolji.²

Iz ova dva istoriska podatka jasno proizlazi, da je u Mostaru još prije gradnje Starog mosta postojao jedan most na Radobolji. Ako, međutim, dublje proučimo teritorijalni razvoj grada Mostara kroz istoriju, možemo i to utvrditi.

Prvi temelji Mostaru, u turskom periodu, udareni su sa na lijevoj obali Neretve, gdje se brzo počeo razvijati grad s čaršijom i mahalama. Područje na desnoj obali Neretve bilo je načičkano mnogim baščama i voćnjacima. Blagotvorna Radobolja, koja protječe ovom zapadnom stranom grada, pružala

je vrlo povoljne uslove da su se i tamo vrlo rano počela stvarati naselja.

Iako ne raspolažemo s istoriskim podacima slobodno možemo pretpostavljati, da se Mostar već od prvih decenija turske vlasti u Hercegovini razvijao, kako na lijevoj, tako i na desnoj obali Neretve. Neposredno iza Starog mosta već polovinom XVI. vijeka postojala je čaršija u kojoj su naročito cvjetali tabački, mlinarski i stuparski zanati na Radobolji. Za tadašnje prilike to su bili najvažniji i najpotrebniji zanati, za čiji razvoj nije bilo tako povoljnih uslova na drugoj, lijevoj obali Neretve. I tada se, sve dok nije bio sagrađen Stari most, prelazilo s jedne strane grada na drugu preko lančanog mosta.

Razvojem Priječke čaršije, koja se i tada tako nazivala, nametala se potreba, kao diktat tadašnje stvarnosti, da se u blizini čaršije počnu stvarati i gradske četvrti (mahale). Imamo sigurnih podataka da je u drugoj polovini XVI. ili početkom XVII. vijeka u ovom, zapadnom, dijelu grada postojalo nekoliko mahala. Tako su postojale:

Neziragina mahala, koja se prostirala oko istoimene džamije, čije su se ruševine do nedavno vidjele na Spilama, na Šemovcu;

Dervišpašina mahala, koja se nalazila oko istoimene džamije u Pothumu;

Hadži Alije Lefe mahala, koja se prostirala oko istoimene džamije na Raskršću;

Baba Beširova mahala, koja se nalazila oko istoimene džamije na Balinovcu;

Jahja Esfel mahala, koja se prostirala oko istoimene ili kasnije prozване Nametkove džamije u Prethumu;

Sevri Hadži Hasanova mahala, koje se nalazila oko istoimene, ili kasnije prozване Radiševe džamije u Donjoj mahali, i

Hadži Memina mahala, koja se prostirala oko istoimene, ili kasnije prozване Arpadžičeve džamije u Cernici.

¹ Original zakladnice nalazi se u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

² Film-negativ nalazi se u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru, a ovjeren prepis zakladnice u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

Pretpostavljamo da su se spomenute mahale razvijale baš ovim redom kako smo ih i spomenuli. Sve su one, osim posljednje, formirane na desnoj strani rijeke Radobolje. To znači da se čaršija nalazila na lijevoj, a mahale na desnoj strani ove rijeke. Po svoj prilici cijela lijeva strana Radobolje, počev od Šemovca, pa sve do Baljinovca nije bila naseljena u XVI i XVII vijeku.

Ako je sve to tako, onda se samo po sebi nameće pitanje, a gdje je, na kojem je mjestu bio prelaz s jedne strane Radobolje na drugu; kako su tada Mostarci prelazili iz Priječke čaršije u Podhum, Zahum, Predhum i u Donju mahalalu?

Starijim je građanima poznato da su mostovi na Radobolji mlađeg datuma. Mnogi od njih se sjećaju kad su bili i građeni. Jedino bi svaki i od njih stao kad bi bio govor o starosti onog Krivog mosta, koji se nalazi ispod Priječke čaršije a uz Vučjakovića mlinicu. Izgleda najvjerojatnije da je to onaj most o čijem je popravku bilo govora u vakufnami Čejvan-kethode i Vučjakovića.

Nismo mogli utvrditi godinu njegove gradnje, niti ko ga je sagradio. Na osnovu spomenute Čejvan-kethodine vakufname proizlazi da je most postojao već 1558 godine. A to znači da se u sačuvanim istoriskim izvorima ovaj most spominje na 8 godina prije nego što je sagrađen Stari most. Sa sigurnošću možemo pretpostavljati da je još na nekoliko godina i ranije bio sagrađen ovaj most. Na to nam ukazuje Činjenica da se već 1558 godine počelo voditi računa o osiguranju sredstava za njegov popravak.

Čuli smo da postoji jedno mišljenje, izgleda i to mišljenje nekog stručnjaka-arhitekta, da je ovaj

most kao model poslužio turskim građevinarima za gradnju Starog mosta. Drugim riječima, to znači da ovaj most u minijaturi pretstavlja Stari most.

Mi smo u mogućnosti da na osnovu iznesenog istoriskog materijala dokažemo neosnovanost ove tvrdnje. Naime, smatramo je neosnovanom sa istoriske tačke gledišta, jer je nemoguće zamisliti da je ovaj most pravljen kao model za gradnju Starog mosta, ito prije više od 8 godina. Mišljenja smo da je to bio dug vremenski razmak između gradnje prvog i drugog mosta. Nije, valjda, toliko dugo vremena bilo potrebno da bi se izvršile spe pripreme za gradnju Starog mosta. A ako imamo u vidu da je spomenute 1558 godine, već tada, postojao ovaj most, čiju gradnju slobodno možemo datirati na nekoliko godina u ranije, tad izlazi da je ta pauza između gradnje ova dva mosta bila još duža. Vjerujemo da svi navedeni momenti govore o neosnovanosti tvrdnje da je Krivi most poslužio kao model za gradnju Starog mosta.

Ovaj most na Radobolji za naše današnje prilike ne pretstavlja neki značaj i izgleda kao nevažan arhitektonski objekat. Međutim, u doba turske vladavine u našim krajevima, a naročito u XVI i XVII vijeku, on je predstavljao jedan vrlo važan komunikacioni objekat, ne samo za grad Mostar, nego i za svu njegovu zapadnu i jugozapadnu okolinu.

To je dugo vremena bio jedini prelaz iz istočnog dijela grada i Priječke čaršije na lijevoj strani Radobolje u spomenute gradske četvrti. Preko njega *su* seljaci iz obližnjih sela, iz Rodoča, Jasnice i iz mnogih sela s Mostarskog Blata silazi na gradsku čaršiju i na tržište. Mostarac Omeragić Sulejmanaga (starac od preko 80 godina) još se sjeća da je on kao dječak s roditeljima išao na

Krivi most na Radobolji u Mostaru
(Snimak arh. I. Zdravković)

Blato i da su preko ovog mosta prelazili dok drugi mostovi na Radobolji još nisu bili sagrađeni.

Izgleda da ovaj most nije bio samo lokalnog značaja. Svi momenti govore da je on imao mnogo veći značaj. Naime, opravdano možemo pretpostavljati da je to bio jedini most preko koga se odvijao saobraćaj između Mostara i zapadne Hercegovine, ili, preciznije rečeno, između Mostara i Ljubuškog i njegove okoline i Makarskog primorja, koje je u prvoj polovini XVI. vijeka bilo u sastavu Mostarskog kadiluka. Preko njega su prelazili putnici i trgovci s karavanama robom natovarenim, koji su iz Sarajeva i drugih dijelova Bosne putovali prema spomenutim krajevima zapadne Hercegovine i Dalmacije. Isto tako preko ovog mosta put je vodio i Hercegovce, koji su iz Blagaja, Nevesinja, Gacka i drugih dijelova istočne Hercegovine u spomenutom pravcu putovali.

Naime, kako je poznato, za turske vladavine u Hercegovini na srednjem i donjem toku Neretve nije postajao nijedan drugi most osim onaj lančani, koji je prethodio Starom mostu u Mostaru. A to znači da je ovaj lančani most predstavljao jedini prelaz u Hercegovini s lijeve strane Neretve na desnu, ili drukčije izraženo, jedino preko njega put je vodio u zapadnu Hercegovinu i Dalmaciju iz krajeva koji se nalaze na lijevoj strani Neretve. I razumljivo je da je ovaj most na Neretvi imao veliko opterećenje, specijalno u prvim decenijama turske vlasti u Hercegovini, a i kasnije, kad je Turska Carevina morala prebacivati velike kontingente vojske u spomenute zapadne krajeve, da bi u potpunosti svoju vlast učvrstila u osvojenim krajevima i da bi vršila dalja osvajanja po Dalmaciji. Pretpostavljamo da je taj vojno-strategijski momenat diktirao da se ovaj Krivi most na Radobolji sagrađi prije nego da se postojeći lančani most na Neretvi zamijeni novim masivnim Starim mostom, što je učinjeno tek nakon punih 100 godina po padu Mostara pod Turke. I sa primitivnim lančanim mostom cijelo vrijeme moglo se biti zadovoljno, jer se preko njega mogao odvijati saobraćaj, ali potreba gradnje mosta na Radobolji bila je neodložna. Od gradnje ovog mosta jednim dobrim dijelom zavisila je sudbina turske vlasti u ovim zapadnim krajevima, izloženim vrlo čestim mletačkim napadima.

Izneseni vojno-strategijski momenti diktirali su i predstavljali najodlučniji faktor za gradnju Krivog mosta na Radobolji. Da je ovaj most sa-

gradila sama Carevina, donekle to možemo zaključiti iz činjenice, što ni u Čejvan-kethodinoj, ni u Vučjakovićevoj vakufnami nije spomenut naziv mosta po dobrotvoru koji ga je eventualno sagrađio, kao što je to uobičajeno kod mostova, koji su zadužbina privatnika. Kako smo već na početku spomenuli, ovaj se most u gornjim vakufnamama spominje samo pod nazivom Most na Radobolji.

Na osnovu izloženih momenata moglo bi se pretpostavljati da je Krivi most sagrađen, možda, još i prvih decenija turske vlasti u Hercegovini i da je dugo vremena igrao ulogu važnog komunikacionog objekta u ovom dijelu Hercegovine u trgovačkom, a specijalno u vojno-strategiskom pogledu. Na takav njegov značaj i starost ukazuje nam i činjenica, da su mostarski dobrotvori Čejvan-kethoda iVučjaković Nesuhaga, ito njih obojica u vremenu od 6 godina odredili da se iz prihoda njihovih vakufa, koji su bili ogromni, vrši popravak ovog mosta kad seza to bude ukazala potreba.

Iz izloženog očito proizlazi da Stari most na Neretvi nije najstariji komunikacioni objekat ovog kraja. Sam naziv Stari most novijeg je datuma. Razumljivo je da ga savremenici, koji su bili očevideci gradnje ovog mosta, kao ni kasnije generacije za vrijeme turske vladavine u Hercegovini, koje su znale, da je Krivi most sagrađen prije nego Stari most nisu mogli nazivati Starim mostom. Taj se naziv pojavio tek u novije vrijeme kad je izgubljeno iz vida da je Krivi most starija građevina. U sačuvanim turskim izvorima imamo spone na današnjem Starom mostu iz kojih jasno vidimo da su se u turskom periodu ova dva mosta nazivala, ne po starosti, već po njihovoj veličini. Budući da je Stari most sagrađen posljednje, godine vladavine sultan Sulejmana-Zakonodavca, to se u nekim dokumentima ovaj most naziva mostom sultan-Sulejmana.³ A u jednoj medžmui koja potječe iz XVIII. vijeka naš Stari most se spominje pod nazivom Veliki most (buyuk koprissi).⁴ Iako nigdje u izvornom materijalu nismo naišli na ime ovog mosta na Radobolji, ipak na osnovu analogije možemo utvrditi da se ovaj most nazivao Malim mostom (kucuk koprissi) jer, ako se tad Stari most nazivao Velikim mostom, potpuno je razumljivo da se to činilo zbog toga da bi se postavila razlika između njega i onog malog mosta koji postoji na Radobolji.

³ Orijentalni institut u Sarajevu, turski arhiv br. 3930.

⁴ Orijentalni institut u Sarajevu, rukopis br. 667/52.

RÉSUMÉ

L'auteur de cet article prouve, se fondant sur le matériel original turc, la Vakuf-name de Cejvan-cehaja de 1558, la Vakuf-name de Nesuh-aga Vucjakovic de 1564 et sur le développement territorial de la ville de Mostar que le pont voûté sur la Radobolja à Mostar a été construit avant le bien connu «Vieux Pont» sur la Narenta. Il y montre aussi que l'opinion courante, disant que ce pont ait servi de modèle pour la construction du pont monumental susdit, est

tout à fait sans fondement. La construction a été dictée plutôt par le développement de la ville de Mostar ainsi que par des raisons militaires et commerciales, ce pont présentant l'unique voie de communication pour faire passer les troupes turques du côté gauche de la Narenta dans l'Herzégovine orientale et dans le littoral de Makarska; le pont servait aussi de liaison commerciale entre Sarajevo et l'Herzégovine orientale d'un côté et les pays suscités de l'autre.

NEKOLIKO NEVJERODOSTOJNIH TURSKIH NATPISA U SARAJEVU

DES INSCRIPTIONS APOCRYPHES DU XVEME SIECLE A SARAJEVO

U »Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom« (II, 92-112) objavljena je zbirka najstarijih sačuvanih turskih natpisa iz Sarajeva. Pri radu na toj zbirci pronađena su još četiri natpisa koji bi tu spadali, ali oni nisu tamo uvršteni stoga, što se prilikom proučavanja tih natpisa utvrdilo, da oni nisu vjerodostojni (autentični). To su natpisi sa nadgrobnog spomenika Haseći Have, Ajni-dedeta, Sems-i-dedeta i konačno, natpis s Jakub-Pašina mesdžida. Prvi ima označenu godina 840 (= 1436/37), drugi i treći 866 (= 1461/62), a zadnji 897 (= 1491/92).

Ovdje ću pokušati obrazložiti i dokazati tvrdnju da ti natpisi nisu vjerodostojni i da su nastali mnogo kasnije. To smatram potrebnim već i stoga, što je upravo sadržaj nekih od tih natpisa naveo neke naše pisce na pogrešne zaključke u pitanju postanka i razvoja starog Sarajeva. Tako se, npr., na osnovu natpisa na nadgrobnom spomeniku Haseći Havinom tvrdilo da je mesdžid ove Haseći Have najstariji islamski sakralni objekt u Sarajevu.

1. NATPIS NA NADGROBNOM SPOMENIKU HASEĆI HAVE. — Ovaj je natpis na turskom jeziku, u prozi, isklesan je dosta slabim sulus-pismom, a nalazio se na nadgrobnom spomeniku Haseći Have u dvorištu njezina mesdžida na početku Čemerline ulice za Husrev-begovom banjom. Mesdžid je izgorio 1879, a natpis zajedno sa spomenikom stajao je u dvorištu mesdžida do nazad petnaestak godina. Tekst natpisa glasi:

»Sahibetul-hajrati el-muntekil(e)¹ el-mrhume Haseki Havva ruhičun el-Fatiha. Sene 840.«

A to u prevodu znači:

Preminula i (od boga) pomilovana dobrotvor-ka Haseći Hava. Za njezinu dušu Fatiha. Godina 840 (trajala 16 VII 1436 — 4 VII 1437).

Taj natpis prvi je objavio Mustafa Hilmi (Muhibić) i pritom dao nepotpun i pogrešno datiran tekst (godina 848 mjesto 840). On zaključuje »da je žena Haseći Hava načinila džamiju prije ulaska Turaka u Bosnu na 19 godina.« U nastavku svog izlaganja Muhibić konstatira da se ne može poreći vjerodostojnost toga natpisa, kada se uzme u obzir da je prije osvojenja Bosne po Turcima sjedio u Bosni sultanov namjesnik koji je u njegovo ime pobirao danak od bosanskih vladara.²

Kasnije je Šejh Sejfudin Kemura objavio faksimil i prevod toga istog natpisa. Za grob Haseći Havin kaže, da je ponisko ograđen klesanim kamenjem (dakle sa santračem) da su na njemu nišani visoki oko 70 cm, na sedam uglova, i da na samim nišanima nema znaka, da li su muški ili ženski. Za dobrotvorku Havu Kemura tvrdi »da je supruga nekog »hasećije«, tj. povjerenika kome je bilo povjereno pobiranje prihoda carskih hasova ... a koji se nastanio u Sarajevu kada su Turci prodrli u Sarajevsko Polje.«³ Isti autor kasnije u uvodu svoga rada »Sarajevske muftije od 1519—1916« konstatira da su prilikom zauzeća Bosne 1463 g. u Bosni postojale 3 džamije: Careva, Nesuhbegova i Haseći Hava-kadune.

I dr. Ćiro Truhelka nabrajajući objekte koji su sagrađeni u Sarajevu prije Husrev-bega navodi za Haseći Havin mesdžid, da je najstarija građevina u Sarajevu i da je sagrađena 1436, ali se, u neko-liko, ograđuje time, što kaže da je taj podatak do-nio na osnovu Kemurinih radova i zabilježaka.⁴

¹ Po pravilima arapskog jezika treba da stoji *el-muntekile*.

² Prilog istoriji Sarajeva, GZM I 1889, str. 17—20.

³ Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXIII 1911, str. 538.

⁴ Gazi Husref beg, njegov život i njegovo doba, GZM XXIV 1912, str. 149.

Nije nam poznat tačan datum postanka Haseći Havinog mesdžida. Prvi spomen ovoj džamiji imamo u sarajevskom sidžilu iz god. 965/66 (= 1557/58) godine.⁵

Naprijed je već spomenuto da je nestalo nadgrobno spomenika Haseći Have, a s njim zajedno propao je i sam natpis. No, zahvaljujući okolnosti, da se sačuvao faksimil toga natpisa i opis nadgrobno spomenika, na kome je natpis stajao može se već i na osnovu toga dokazati da taj natpis i sam spomenik ne potječu iz godine koja je tamo označena, nego iz mnogo kasnijeg vremena.

Prije svega oblik nišana ne odgovara formi nišana iz XV vijeka. Naime, turski nišani XV vijeka sačinjavaju posebnu vrstu nadgrobni spomenika koji se po svojim dimenzijama, klesarskom radu i raznim znakovima bitno razlikuju od spomenika ove vrste iz kasnijih stoljeća turskog perioda.

I Vladislav Skarić u svome radu »Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. vijeku« konstatira, da forma Haseći Havinog nadgrobno spomenika ne odgovara XV stoljeću, a tada se još ovaj nišan nalazio usprav.⁶ Osim toga važno je istaknuti da dosada ni na jednom nišanu iz XV vijeka nije u čitavoj Bosni nađen orijentalni natpis.

Ne možemo uzeti da ovaj natpis potječe iz 840 godine dalje, i stoga, što nam to ne dopušta ni sama stilizacija. Naime, ovakva stilizacija natpisa na nišanima pojavljuje se tek koncem XVII vijeka.

Konačno se može istaknuti još i to, da je oblik brojke 4 u broju godine smrti Haseći Havine također novijeg vremena; bitno se razlikuje od starijeg načina pisanja, koji je bio u upotrebi i početkom XVII vijeka.

Na osnovu svega toga može se sa sigurnošću tvrditi da je natpis nastao mnogo kasnije, svakako negdje potkraj XVIII ili početkom XIX vijeka. Šta više, smatram da je ovaj natpis nastao upravo 1814 godine. Naime, u istom groblju, u kome se nalazio nišan te Haseći Have, postojao je i nišan s natpisom nekog Mula Ibrahima Muhića iz godine 1230 (= 1814) g., a i taj je natpis Kemura također objavio. Upoređujući faksimil natpisa sa Haseći Havinog nadgrobno spomenika s faksimilom natpisa na grobu spomenutog Mula Ibrahima, uočava se, da su oba natpisa pisana istom rukom. Na osnovu toga pretpostavljam, da natpis na nišanu Haseći Have potječe upravo iz 1230 (1814) godine. Na to upućuje i važna činjenica, što je baš te godine stanovnik Haseći Hava mahale *Hadži Mehmed Memišaga* (Mačković), sin *Hadži Abdulahov* obnovio Haseći Havin mesdžid i uz njega sagradio još neke objekte.⁷ Tom prilikom je vjerovatno taj vakif kao spomen na dobrotvorku dao obnoviti ovaj natpis i njezin nadgrobni spomenik.

⁵ Sidžil br. 2 u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁶ GZM XLI 1929, sv. II, str. 44—45.

⁷ Sidžil br. 55, str. 170, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Godina 840 u natpisu stavljena je, svakako, prema netačnom predanju.

Na osnovu svega toga smatram da natpis na nadgrobno spomeniku Haseći Have nije vjerodostojan, da on potječe iz mnogo kasnijeg vremena i da je sasvim pogrešno na osnovu datuma ovog natpisa zaključivati da je najstarija džamija u Sarajevu Haseći Havin mesdžid. Najstarija sarajevska džamija je svakako Careva džamija koja je sagrađena iza 1451, a prije 1463, a koja i nosi ime »Atik«, t. j. Stara, a tim se imenom označava najstarija džamija u mjestu.

Usput napominjemo da izraz *haseći* ne znači »povjerenika za pobiranje prihoda carskih hasova«, kako je to objašnjavao Kemura, nego je to naziv posebnog odreda jeničara, a prihode carskih hasova pobirao je emin.

2. NATPISI NA NIŠANIMA AJNI-DEDETA I ŠEMSI-DEDETA. — Nišani s tim natpisima prvotno su stajali u turbetu *Gaziler* prema Gazi Ali-pašinoj džamiji. Prilikom skorašnje regulacije puta turbe je porušeno, a spomenici zajedno s natpisima prenešeni su i usađeni u groblje spomenute džamije gdje se i danas nalaze.

Oba su natpisa sastavljena na turskom jeziku u stihovima, a ispisani su dželi-sulus pismom na dvije strane uzglavnih nišana. Nišani su od običnog vapnenca sa kvadratičnom osnovicom (17X17 cm; vis. 95 cm) i imaju kauke derviša nakšibendijskog reda. Faksimile i prevode tih natpisa objavio je Kemura.⁸

⁸ Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXIII 1911, str. 183—186.

Natpisi na jednoj i drugoj strani Ajni-dedetova nišana

Kod oba ova natpisa ima priličan broj ortografskih grešaka koje su po svoj prilici nastale krivnjom njevešta kaligrafa, a na koje iz tehničkih razloga nismo u mogućnosti ovdje sada ukazati. Zato dajemo samo faksimile i prevode natpisa. Za dešifriranje tih natpisa dugujem zahvalnost prof. dru. Šaćiru Sikiraću na ukazanoj stručnoj pomoći.

Natpis sa Ajni-dedetovog nadgrobnog spomenika u slobodnom nerimovanom prevodu glasi:

*Vrata ovog dvorca su rajska vrata,
Jer tu počiva vladar carstva božje ugodnosti;
On je prijatelj njegovog veličanstva sultana*

Fatiha,

*Kojeg je upućivao na propise o borbi.
Prava ličnost njegova, nastojeći da se odrazi
u ogledalu božje upute, sjedinila se s bogova.
Njegova čista osoba je živa u grobu,
Jer je on umro u borbi mučeničkom smrću.
Srce, kada preletiš sedam nebesa,
Traži kronogram njegove (smrti) u moru božje
milosti!*

Godina 866

Godina Ajni-dedetove smrti sadržana je u riječima »derjai rahmet.« Međutim kada po obdžed sistemu saberemo brojčanu vrijednost pojedinih slova u ovim riječima dobićemo godinu 873 kako to vidimo iz sljedećeg zbira: $d = 4 + 2r = 400 + 2j = 20 + elif = 1 + h = 8 + m = 40 + t = 400 = 873$.

Da bismo dobili godinu 866 koja je i brojkama isklesana ispod teksta natpisa moramo, dakle, od zbira 873 oduzeti 7, a na to aludira i sam autor natpisa u predzadnjem distihonu.

Prevod natpisa sa nadgrobnog spomenika Šemsi-dedeta glasi:

*Palata ovog svijeta je nesigurna temelja,
Svako mirovanje na ovom mjestu je uzaludno.
Prispjevši počivalištu sunca znanja,
Ne odvrćaj svoje srce od njegovih otkrovenja.
S ovog položaja, kojem hodočaste velikani svijeta,
Daje pouku mučenik najbolje vojske.
On je uistinu vladar izvidnice!
Njegova mazga je predvodila Fatihovu vojsku.
Pet stupova vjere daju kronogram njegove smrti:
Ta on je na putu mučeništva dao svoju dušu!*

Godina 866

Kod ovog natpisa trebamo postupiti obratno od slučaja u prethodnom natpisu. Naime, ovdje brojčana vrijednost kronograma je 861. Da bismo dobili godinu 866 trebamo, dakle, zbiru 861 dodati još 5, a za takav postupak imamo oslonca u predzadnjem stihu ovog natpisa. Prema tome brojčana vrijednost kronograma ovog natpisa izgleda ovako: $2 \check{c} = 6 + v = 6 + 4d = 16 + 2r = 400 + 3 elifa = 3 + 2h = 10 + \check{s} = 300 + 3j = 30 + n = 50 + m = 40 = 861 + 5 = 866$ ($6 \times 1461 - 25 \times 1462$).

Oba ta natpisa, a i spomenici, na kojima se oni nalaze, ne potječu iz godine 866 (= 1461/62), koja je u njima označena nego iz mnogo kasnijeg vre-

Natpis na nišanu Šemsi-dedeta

mena. To se može zaključiti već po samoj vanjskoj formi i stilizaciji tih natpisa. Sve ono, što je rečeno za formu nadgrobnog spomenika i stilizaciju natpisa Haseći Have, vrijedi, uglavnom, i za ova dva natpisa i njihove spomenike.

A sada da vidimo vrijednost ovih natpisa i spomenika sa istorijskog gledišta. Po narodnoj predaji Ajni-dede i Šemsi-dede su savremenici sultana Fatiha Mehmeda II i poginuli su za vrijeme osvajanja Bosne po Turcima. Međutim, poznato je da se Sarajevo i njegova bliža okolina nalazi definitivno u turskoj vlasti najmanje jedan decenij prije osvajanja Bosne godine 1463. Iz toga proizlazi, da tada nije moglo biti nikakvih bojeva u sarajevskom kraju, a onda tu nije mogao niko ni poginuti u boju.

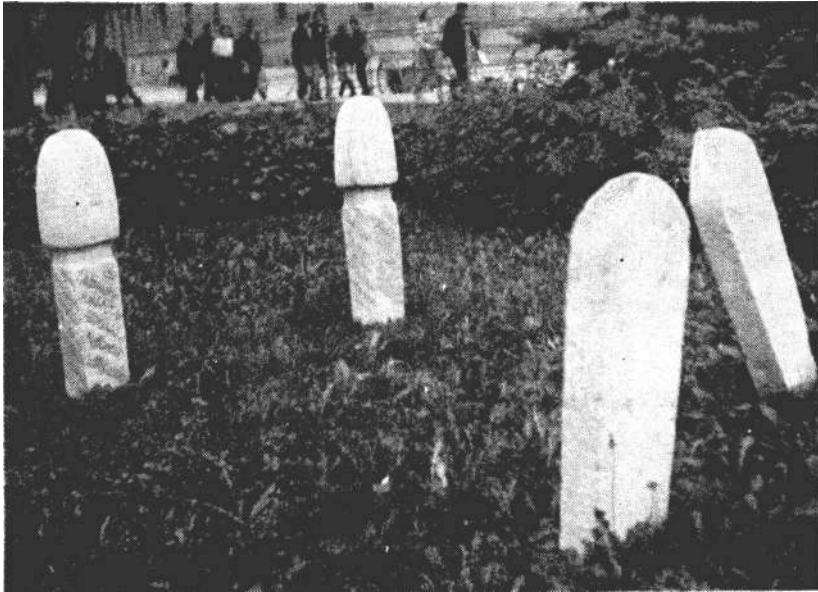
Najraniji spomen Gaziler tekiji nalazimo u Kemalbegovom testamentu iz godine 945 (= 1538/39),⁹ ali se u njemu ne spominju ovi šehidi. Međutim, u jednoj drugoj bilješci u sidžilu sarajevskog kadije iz godine 1565/66¹⁰ spominje se Fatima kći Ajni-dedetova. Ime Ajni-dede nigdje se više ne spominje u tome sidžilu, pa je vjerovatno taj Ajni-dede bio otac navedene Fatime. U tome slučaju Ajni-dede nije mogao umrijeti 866 (= 1461/62), nego mnogo kasnije.

I ovdje se postavlja pitanje datuma postanka ovih dvaju natpisa i njihovih spomenika.

Ako bolje promotrimo tekstove tih natpisa, uočićemo da su oni djelo vješta pjesnika i, po tadašnjim shvatanjima, vrlo obrazovana čovjeka. Međutim, sačuvala nam se jedna pretstavka na turskom jeziku, koju je sastavio poznati sarajevski

⁹ Original testamta u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

¹⁰ Sidžil br. 2 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Nišani Ajni-dedeta i Šemsi-dedeta u dvorištu Alipašine džamije u Sarajevu (snim. D. Vidović 1953 g.)

pjesnik Muhamed Nerkesija (1592—1634),¹¹ a odnosi se upravo na turbe u kojem su pokopani ovi derviši. Nerkesija tom pretstavkom u stihovima moli tadašnjeg valiju da popravi Gaziler turbe.¹³ Ta važna okolnost upućuje, da je Nerkesija spjevao i natpise na nadgrobni spomenicima ovih derviša, a to je moglo biti tek negdje početkom XVII stoljeća. I nadgrobni spomenici njihovi svakako potječu, najranije iz ovog doba.

3. NATPIS NAD ULAZOM U JAKUB-PAŠIN MESDŽID. — Taj natpis stajao je nad glavnim ulazom u Jakub-pašin mesdžid koji se nalazio na uglu Megare i Magode ulice. Mesdžid je porušen 1936, a s njim je nestalo i natpisa, koji je bio običnom bojom ispisan na zidu više ulaza u džamiju.

Prepis natpisa sačuvao nam se kod Kemure,¹⁴ a glasi ovako:

¹¹ O Nerkesiji vidi: Dr. Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, GZM XXIV 1912, 59—72.

¹² Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXIII 1911, str. 184—185.

»*Kušad bad be devlet hemiše-ra in dergah be hakki ešhedu en la ilahe illallah. Sahibul-hajrati Jakub paša fi sene 897.*«

U prevodu to znači:

»*Neka je ova bogomolja sa srećom svakome otvorena u ime jedinog boga. Dobrotvor Jakub paša. U godini 897 (1491—1492).*

Kako je taj mesdžid izgorio pri navali Eugena Savojskog na Sarajevo 1697 godine, to je pri obnovi ovog mesdžida mogao nastati i ovaj natpis.

Spomenuti mesdžid sagradio je Jakub-paša u doba svoga namjesnikovanja u Bosni (1491—1493), Jakub-paša je rodom iz Bosne i bio je značajna ličnost u turskoj carevini u doba vladavine Mehmeda II Fatih i Bajezida II. Istakao se i kao vojskovođa i kao pjesnik. Kratko vrijeme bio je i veliki vezir.¹⁴

¹³ Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXII 1910, str. 209—210.

¹⁴ O Jakub-paši vidi: A. Olesnicki, Bošnjak Hadum Jakub-paša, pobjednik na Krbavskom Polju 1493, Rad Jugosl. akademije, knj. 264, Zagreb 1938, str. 23—160.

RÉSUMÉ

On traite ici les inscriptions orientales suivantes de Sarajevo: les inscriptions sur les monuments funéraires de Haseci Hava de 840 (1436—1437), celle de Ajni Dede et de Semsî-Dede de 866 (1461—1462), ainsi que l'inscription sur le tombeau funéraire de Jakub-pacha de 897 (1491—1492).

L'auteur démontre, en raison des formes des monuments funéraires et de la stylisation des inscriptions funéraires, que ces inscriptions appartiennent à une époque postérieure et non aux années qui y sont marquées.

SPASAVALAČKI RADOVI NA TURBETU U PRAČI I MALKOČEVOM TURBETU U DONJEM KOPČIĆU

LES TRAVAUX DE SAUVETAGE SUR LE »TOURBE« A PRAČA ET SUR CELUI DE MALKOČ A DONJI KOPČIĆ

Među objektima na kojima je Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u godini 1953 izvršio konzervatorske zahvate nalaze se i dva turbeta: turbe u Prači i Malkočevo turbe u Donjem Kopčiću, srez Bugojno.

Dok su se na teritoriju Bosne i Hercegovine iz vremena bosanske samostalnosti očuvali tragovi jednog jedinog mauzoleja, i to onog nad grobom bosanskog tepčije Batala u Turbetu kod Travnika,¹ to iz turskog doba imamo priličan broj mauzoleja — turbeta od kojih se neka još i danas nalaze u dosta dobrom stanju. Turbeta su kod nas obično ili zatvorene zgrade pod običnim krovom (slične kućicama), odnosno pod kupolom (slične malim džamijama bez munara), ili su otvorene građevine na stupovima na kojima stoji kupolast krov. Od ugleda i ranga pokojnika kao i od vremena njihova

postanka ovisila je veličina, način i kvalitet gradnje naših turbeta. Najmonumentalnija turbeta u Bosni i Hercegovini, kao što je to slučaj i sa ostalim spomenicima iz turskog doba, datiraju iz vremena najvišeg uspona turskog građevinarstva u doba slavnog Kodža Mimara Sinana (1489—1578) a to je ujedno ono doba kada su vojnička snaga, bogatstvo i sjaj turskog carstva bili dostigli svoju kulminaciju tačku. To je na pr. turbe Gazi Husrevbega, kraj njegove džamije u Sarajevu, zatim turbe Ferhadpaše Sokolovića uz njegovu džamiju u Banjaluci, turbe Sinanbega, hercegovačkog sandžaka, uz Sinanbegovu džamiju u Čajniču itd.

Među monumentalnija turbeta može se ubrojiti i turbe u Prači kao i ono u Donjem Kopčiću o kojima će ovdje biti riječ.

1. TURBE U PRAČI

Današnje beznačajno mjestance Prača na željezničkoj pruzi Sarajevo-Višegrad bilo je u Srednjem vijeku važno trgovište na putu iz Vrhbosne za Borač glavnu rezidenciju oligarhiske porodice Radinovića-Pavlovića. Već u XIII vijeku spominje se kao »Prača biskupnja«² a u XIV vijeku je potpuno razvijeno trgovište sa dubrovačkom kolonijom.

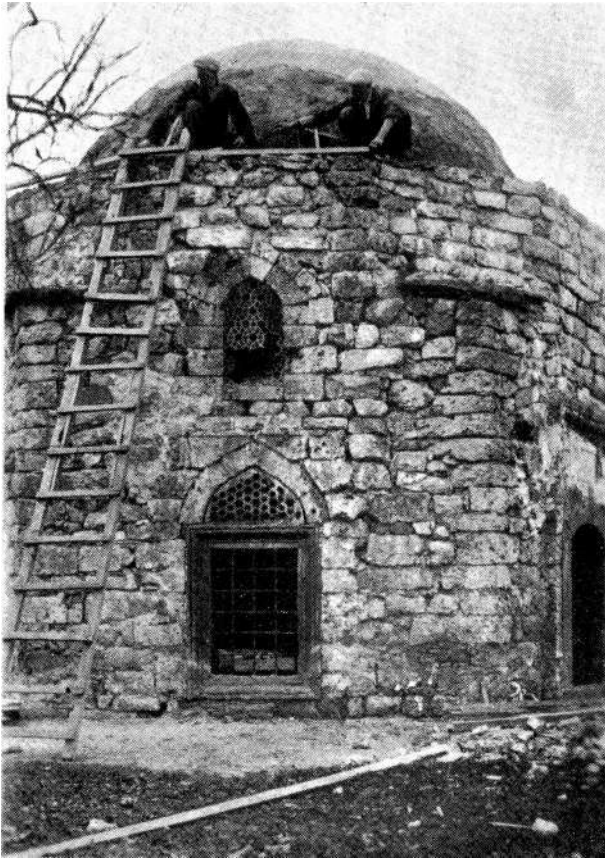
Da je Prača i poslije osvojenja od strane Turaka sve do XVIII vijeka zadržala svoj raniji značaj, o tome, pored ostaloga, svjedoči i ono nekoliko spomenika kulture iz toga doba, što se očuvalo do naših dana makar i u vrlo slabom stanju. To su ruševine Čemaluše džamije, ostaci banje zatim ostaci jednog od najmonumentalnijih vodovoda u

Bosni i Hercegovini, ostaci od dvije česme, sve na lijevoj strani rječice Prače, te Mahalska džamija sa turbetom na njezinoj desnoj strani, blizu željezničke stanice. Osim toga, u Prači se raspoznaju i tragovi jednog ogromnog hana. Munara Mahalske džamije svojom elegancijom i umjetničkom izradom detalja (šerefa od kamenih ploča sa majstorski isklesanim arabeskama) može se takmičiti sa najljepšim munarama Bosne i Hercegovine, dok je današnja džamijska zgrada neugledna i prosta, zbog čega se sa sigurnošću uzima da je prvobitna zgrada u nekoj katastrofi prapala a sadanja kasnije nastala.

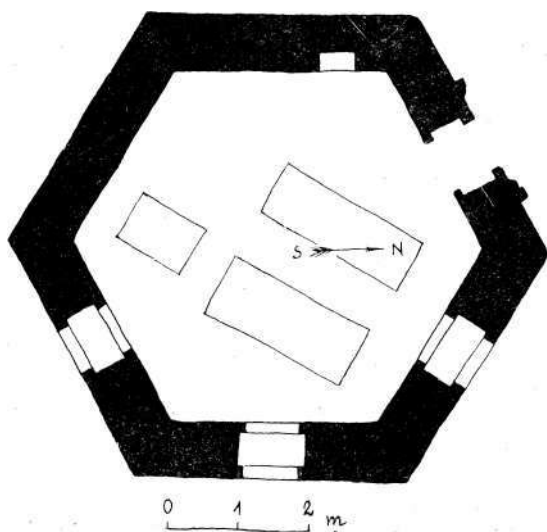
Od nadgrobničkih spomenika u haremu ove džamije najinteresantnija su dva sarkofaga (jedan veći, a drugi manji) od zelenog kamena sa nišanim od bijelog mramora, na kojima se nalaze natpisi na arapskom jeziku i datum postavljanja. U većem grobu, prema natpisu, pokopana je Sakina, kći Mustafina, a u malom, dječijem, Husein, sin Salihov. Datum na jednom i drugom grobu je

¹ Ćiro Truhelka: Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik), Gl. Z. muz. 1951. str. 365—373. Napominje se da su ustaše za vrijeme prošlog rata tu grobnicu porušili. Zem. zavod za zaštitu spomenika kulture ju je popravio 1952 godine.

² Mazalić: Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, Gl. Z. M. 1941, str. 40.

Sl. 1 Izvođenje konzervatorskih radova na turbetu u Prači.

Sl. 2 Tlocrt turbeta u Prači

999 godina po hidžri (1590). Prema tome, džamija je nastala prije ovoga datuma.

U blizini ova dva groba nalazi se naše turbe u kome su pokopani osnivač džamije, njegova žena i dijete.

Očuvala se predaja među mjesnim stanovništvom Prače da je taj osnivač bio Semiz Alipaša »Pračalija«, sadrazam turskog carstva, koji je, prema pomenutoj predaji, toliko volio svoju Bosnu da je poslije ustoličenja za velikog vezira unapredio za jedan čin sve Bosance koji su se tada nalazili u carskoj službi.³ Međutim, iz dokumenata o gradnji džamije vidi se da joj je osnivač neki Huseinpaša, o kome se inače više ništa ne zna.⁴

Prema tome, taj Huseinpaša pokopan je u ovoj turbetu, a pored njega njegova žena i dijete.

Turbeta je građeno od pritesanog kamena i sedre u obliku šesterougaoznika koji pandativima prelazi u dvanaestougaozni tambur na kome stoji kupola izvedena od lijepo tesane sedre i pokrivena olovnim limom.⁵ Na tri zidne plohe od istočne strane nalaze se tri prozora koji se završavaju orijentalnim šiljastim lukom. Donji četverougaozni dio prozora uokviren je pervazom od profiliranog zelenog kamena od koga su izrađena i spomenuta dva sarkofaga pred turbetom, a koji je sličan kamenu od koga je sazidana Musapašina džamija u Novoj Kasabi kod Vlasnice. Gornji dio prozora ispunjavaju perforirane kamene ploče, čije šupljine imaju oblik šestokrake zvijezde i šesterougla, naizmjenično. Donji opervaženi dio prozora zaštićen je starinskim demirima. Osim ovih donjih postoje i tri manja gornja prozora na šiljasti luk, ispunjena tranzinama od kamenih krugova koji se međusobno sijeku. Portal je jednostavno izveden, a ulaz na segmentni luk uokviran lijepo tesanim kamenim dovratnicima. Vrata su, navodno, bila od gvožđa. Više ulaza nalazi se ploča za natpis, ali natpisa nema. Narod priča da je natpis sadržavao podatke o vakufima džamije i turbeta pa su ga mutevelije (upravnici vakufa) izbrisali kad su te vakufe prisvojili.

Unutrašnjost turbeta bila je dosta raskošno uređena.

Pendantivi su bogato ukrašeni stalaktitima, međusobno povezanim jednim redom stalaktita. Iznad toga teče vijenac, polukružnog presjeka visine 10 cm. Isto takav vijenac oivičava cijelo salaktitno polje i odozdo. Zgrada je bila malterisana, izvana okrečena, a iznutra obojena. Visina turbeta iznosi 7 m, vanjski obujam 23 m, debljina zidova 80 cm a kupole 44 cm, visina tambura 1,05 m a kupole 2,40 m.

U turbetu se vide dvije raskopane rake, obložene sedrom, nad kojima su do prošlog rata bili

³ Alipaša Semiz bio je veliki vezir (1561–1565) u doba sultana Sulejmana.

⁴ Podatak uzet iz kartoteke Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti.

⁵ Prije nekih 150 godina nestalo je olovnog lima pa je kupola bila prekrivena daskom.

drveni kuburi (sarkofazi), prekriveni čohom. Ovdje su bili sahranjeni osnivač džamije i njegova žena. Više uzglavlja roditelja nalazi se kameni sarkofag njihova malog sina koji je u svemu sličan sarkofagu maloga Huseina, sina Salihova, možda njegovog rođaka. U turbetu se nalazi pohranjena jedna kamena čaška šadrvana koji se, prema pričanju mještana, nalazio pred džamijom.

Za vrijeme fašističke okupacije u prošlom ratu dijelili su i naši spomenici tešku sudbinu potlačnog i porobljenog naroda, kada ih je na stotine bilo rušeno, spaljivano i upotrebljavano u nedolične svrhe. Tako je i naše turbe za vrijeme prošlog rata služilo njemačkim stražama kao bunker a kasnije su ga zapalili četnici skupa sa susjednom džamijom. Oslobođenje ga je zateklo u vrlo bijednom stanju: Drveni krov kupole izgorio, zidovi jako oštećeni, prozori demolirani, izuzevši oba prozora na sjeveroistočnoj plohi zida, ali su i oni oštećeni, stalaktitni ukras prilično upropašten, malter zajedno sa unutarnjim dekorom potpuno obijen, kuburi nad dva velika groba iščezli, nišani na malom sarkofagu prebijeni na komade, pod i vrata uništeni.

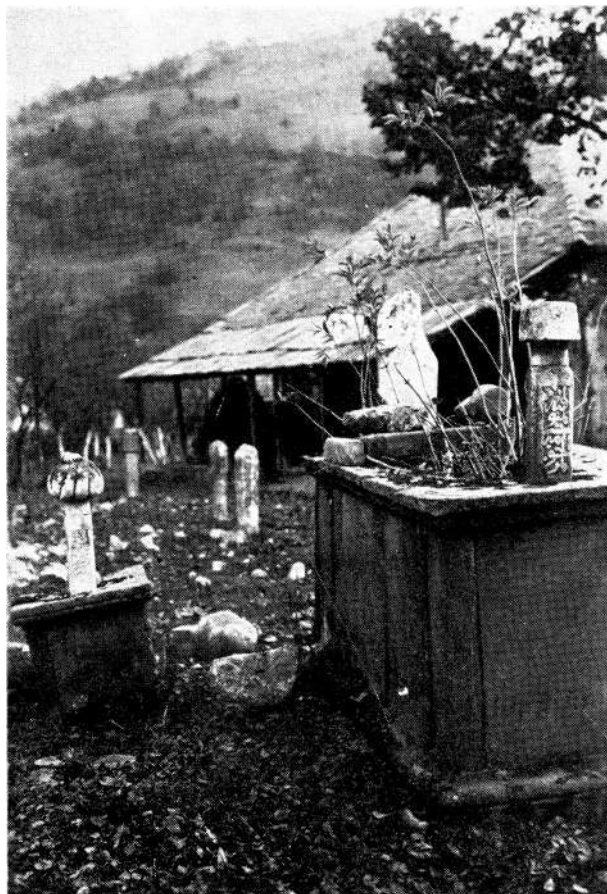
Budući da Zemaljski zavod zbog oskudnih kredita koji su mu stavljeni na raspoloženje za konzerviranje spomenika nije mogao odmah pristupiti spasavanju ovoga interesantnog spomenika kulture, to je i vrijeme činilo svoje te ga dalje razaralo. Zato je već bilo krajnje vrijeme da se pristupi njegovu konzerviranju, pa je 1953 izveden opravak obrušenih zidova i kupola pokrivena pocinčanim limom debljine 0.55 cm, a sljedeće godine izvršice se i svi ostali konzervatorski radovi na zgradi turbeta.

Važno je da će se lako moći restaurirati svi detalji, jer dokumentacija postoji.

2. MALKOČEVO TURBE U DONJEM KOPČIĆU

U selu Donjem Kopčiću, pokraj ceste što ide iz Donjeg Vakufa u Bugojno, na desnoj obali potoka Lubove leži muslimansko groblje koje svojom nadgrobnom arhitekturom skreće na se pažnju svih putnika. To je nekropola Skenderpašića i Malkoča, kako ju je nazvao Đoko Mazalić u svome radu: Biograd-Prusac, stari bosanski grad.⁶

U ovo groblje pokopavani su članovi i potomci dviju feudalnovojničkih plemićkih porodica koje su igrale izvanredno važnu ulogu u historiji turskih osvajanja XV i XVI vijeka u našim krajevima. Zato nije čudo da im se i nadgrobni »spomenici ističu veličinom i izradom iznad spomenika običnih ljudi. Skenderpaša Mihaloglu, vojskovođa sultana Mehmeda II, Fatiha, stekao je velikih zasluga u ratovima protiv Mlečana, Hrvata i Mađara, zbog čega mu je više puta bilo povjereno namjesništvo

Sl. 3 Grobovi Sakine kćeri Mustafine i malog Huseina sina Salihova iz XVI vijeka u haremu Mahalske džamije u Prači

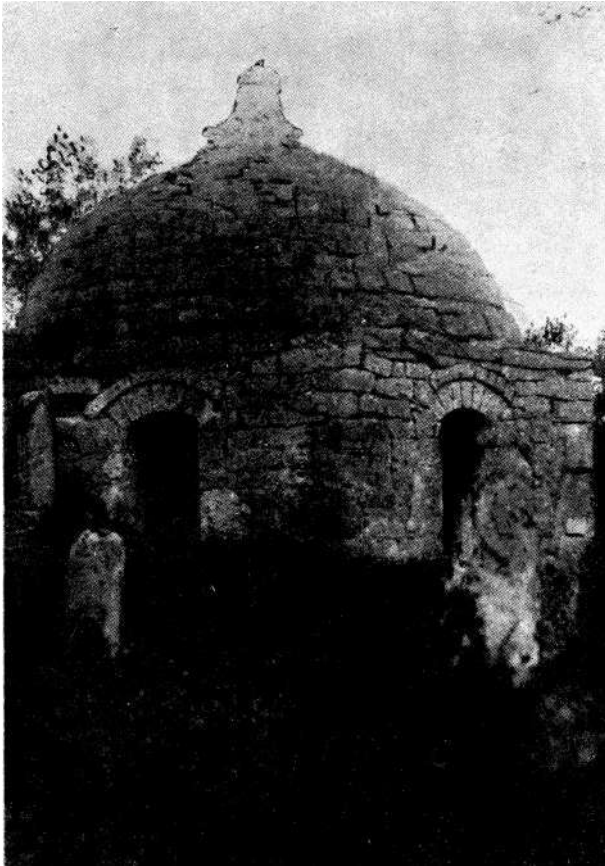
u Bosni, a 1483 dobiva rang vezira od 3 tuga.⁷ Kao namjesnik u Bosni podigao je u Sarajevu veliki broj javnih česama, a godine 1500 inakšibendisku tekiju sa imaretom za čije je održavanje uvakufio znatan broj čirfluka, mlinova i ispaša.⁸ Njegovi sinovi Hasanbeg i Numan umrli su prije oca, dok je treći sin Mustajbeg u blizini nakšibendiske tekije u Sarajevu podigao 1517 prvu sarajevsku džamiju pod kupolom — Skenderiju džamiju. On je bio oženjen sultanijom Šahi-Huban, kćerkom sultana Selima I. Njegov sin Karaosmanbeg uživao je veliki ugled na carigradskom dvoru, a umro je 1567 na svom imanju pod Pruscem.⁹ Dalji potomci ovih Skenderpašića žive i danas u Donjem Kopčiću.

⁷ Gl. Z. Muzeja 1951, str. 151.

⁸ Šejh Sejfudin Kemura: Sarajevske džamije, Gl. Z. M. 1910, str. 189—190.

⁹ Gl. Z. M., 1951, str. 163.

Gl. Z. Muzeja 1951, str. 147—189.

Sl. 4 Turbe u D. Kopčiću prije rušenja

U rodbinskim vezama sa porodicom Skenderpašića stajala je porodica Malkoča, čiji je glavni predstavnik bosanski vojskovođa u ofanzivnim ratnim pohodima Turske protiv Mletaka, Hrvatske, Koruske, Kranjske i Štajerske u XVI vijeku, nadalje čuveni ratnik Malkočbeg, koji je za velike vojničke zasluge postao kliski sandžak. Umro je 1565 godine i sahranjen u lijepoj grobnici koja se nalazi u Banjaluci, pod cestom blizu Halipašina turbeta, na prilazu u Gornji Šeher. Pored njega sahranjen je i njegov sin Džaferbeg, također poznati vojskovođa i junak koji je bio oženjen kćerkom Kasumbaše, carskom unukom.¹⁰

Možda je bio Malkočbegov sin ili mladi brat Malkoč Ibrahimbeg, koji je 1572 podigao u Donjem Vakufu lijepu džamiju, mekteb i česmu. Potkraj XVII vijeka spominje se kao prusački pravak Malkoč Zaimbeg, dok je u boju pod Ozijom bio zarobljen Malkoč Mehmedbeg,¹¹ koji je u tom ratu predvodio Prusćane. Za vrijeme ustanka Bosanaca pod Husein-kapetanom Gradašćevićem jedan drugi Malkoč Mehmedbeg, koji je bio protivnik ustanka, pomagao je 1831 travničkom veziru Ali-Namikpaši da se prebaci u Hercegovinu i spase od ustanika.

¹⁰ Mazalić: u pomenutom djelu, str. 161.

¹¹ Bašagić: Kratka uputa, str. 94.–95.

Nekropola gdje su našli posljednje počivalište mnoge istoriske ličnosti iz pomenutih dviju porodica stoji danas neograđena i zarasla u skoro neprohodnu šikaru, te ostavlja utisak krajnje zapuštenosti.

Centralni položaj groblja zauzima naše turbe za koje nije sa sigurnošću utvrđeno ko je u njemu pokopan. Neki misle da je tu sahranjen Džafer-Alajbeg, sin Karaosmana Skenderpašića, i njegova majka, dok drugi to tvrde za samoga Karaosmana.¹² Najvjerojatnije je u tom pogledu mišljenje Doka Mazalića koji u pomenutom radu o Prascu tvrdi da je u turbetu sahranjen Karaosman, otac kliškog sandžaka Malkočbega. On se pritom poglavito oslanja na putnu bilješku mletačkog poslanika Katarina Zena koji je ovuda prošao 1550 godine i vidio veliku grobnicu Osmana, oca Malkočbegovog, kod koga je upravo u Kupresu prenoćio.¹³

Turbe je izrađeno u obliku šestostrane prizme od tesanog kamena sa ploham od 3.20 m širine i nešto preko 2 m visine. U svakoj plohi ostavljen je plitko na luk presveden otvor, širine 70 cm i visine 155 cm. Ulaz sa sjeverozapadne strane sličan je posvemu ostalim otvorima, osim što je širi (95 cm). Prizma je preko pandantiva prelazila gore u

¹² Bašagić: Znameniti Hrvati, str. 161.

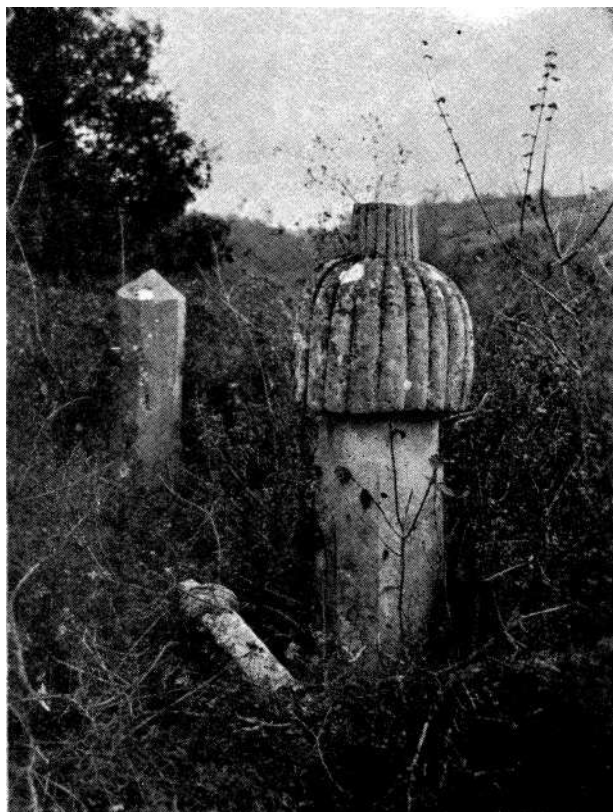
¹³ Suvremeni izvori, pisani na njemačkom jeziku, nazivaju Malkočbega »Karušmanović«.

krug na kome je počivala kupola, izvedena od se-dre. Na vrhu kupole bio je završni kamen u obliku gljive (vrganja) u koji je na tjemenu usječena ru-pa za postavljanje alema. U dnu otvora sa obje strane, u sredini zida, vide se oble šupljine, pro-mjera 8 cm, koje su, vjerovatno, išle kroz zid oko cijele zgrade turbeta. Unutra se nalaze dva groba sa očuvanim nišanima bez ukrasa i natpisa. Na jednom su nišani u obliku osmerouglog obeliska sa četverouglim bazama, na vrhu zaobljeni, visine 1,60 m. Na uzglavnom nišanu opaža se jedna uz-dužina pukotina. Ovo je, prema Zenu, grob Kara-osmana Malkoča, koji je taj kraj (Skopsko Polje) osvojio za tursko carstvo. Na drugom grobu su nišani oblika otesanih duguljastih kamenih ploča. Uzglavna ploča je na vrhu zašiljena a podnožna zaobljena. To je, valjda, grob žene Karaosmanove.

Za vrijeme prošlog rata kupola je pogodena ba-cačem, usljed čega se srušila tako da se sav mate-rijal sručio u unutrašnjost turbeta.

Odmah uz turbe, s njegove južne strane, nala-zi se jedna zidana grobnica, duga 2,90, široka 1,40 cm. Uzglavni nišan kome je, za vrijeme prošlog rata, odbijen jedan dio saruka visok je gotovo 3 m i na njegovoj južnoj strani uklesan je natpis na arapskom jeziku koji glasi: »Karaosman merhum«. Iako se po svemu raspoznaje da je natpis kasnije uklesan, on ipak potvrđuje narodno pričanje da je to grobnica Karaosmana Skenderpašića, sina Mustajbega i sultanije Šahe. Na zapadnoj strani od turbeta nalaze se dva majstorski izrađena ka-mena sarkofaga. Jedan je dug 2,58, a visok 1,40 cm, dok je drugi manji, dječiji, izrađen u obliku srednjevjekovnog stečka. Oba sarkofaga imaju podnožje i lijepo profilirane završne vijence, ali nemaju nikakvih plastičnih ukrasa ni natpisa. Veći sarkofag se posve nakrivio na južnu stranu te pri-jeti opasnost da se raspadne ako mu se uskoro ne priteče u pomoć. Južno od sarkofaga leži velika zi-dana grobnica, dužine 4,10, a širine 3,30 m, sva obrasla u gustu šikaru. Ovdje je možda sahranjen Džafer Alajbeg Skenderpašić sa ženom ili majkom.

Sjeverno od turbeta ima više dobro očuvanih nišana u obliku obeliska, sličnih nišanima Osmana Malkoča u turbetu. Tu se nalaze i dva velika ma-sivna nišana, posve slična poznatim nišanima O-merage Bašića u Jakiru kod Glamoča. Narod priča da su i ovi nišani rađeni u Glamoču i ovamo done-seni u šupljim stablima. Na uzglavnom nišanu uklesana je godina 1208/1794. Upada u oči da se datum na ovom nišanu dosta približio datumu na

Sl. 5 Grob Kara-Osman-bega Skenderkašića, kraj Malkočeva Turbeta u Donjem Kopčiću

Sl. 6 Grob Malkoč Alajbega u D. Kopčiću

nišanu Omerage Bašića (1212/1798),¹⁴ dakle oba nišana potiču iz istog vremena a vjerovatno i od istog klesara. Misli se da je tu sahranjen Malkoč Alajbeg.

Premda nema nijednog sigurnog dokaza o tome kome članu iz porodice Skenderpašića odnosno Malkoča pripada koji grob u ovoj nekropoli, ipak ne može biti nikakve sumnje da je to porodično groblje ovih dviju porodica čiji se potomci i danas tu sahranjuju.

Pošto se groblje nalazi na automobilskom putu Sarajevo-Split te upravo udara u oči putnicima koji pored njega prolaze, i da bi se spasilo od daljeg propadanja, Zavod je odlučio da se ono lijepo iskrči, stare grobnice dovedu u red i cijelo groblje

¹⁴ Podatak iz kartoteke Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

ogradi, kako bi se okolnom narodu i prolaznicima ukazalo još na jedan detalj kulturne prošlosti ovih krajeva.

Budući da turbe dominira ne samo nekropolom nego i bližom okolinom odlučeno je da se spasava-lački radovi izvedu najprije na turbetu. U tu svrhu Zavod se sporazumio sa narodnim odborom sreza bugojanskog da odbor organizuje rad na rekonstrukciji porušene kupole koja je najmarkantniji dio turbeta, i da rukovodi tim radom.

Nažalost, premda je Zavod dao uputstva kako će se taj posao izvesti, rad nije uspio jer su ga izvodili i nadzirali nestručni ljudi, pa će se morati djelomično iznova raditi.

Ovaj slučaj pokazuje da bi organi zaštite morali stalno pratiti i kontrolisati radove na konzerviranju spomenika kulture pa ma ko ih izvodio i ma kako se oni činili laki i jednostavni.

RÉSUMÉ

Le tourbe (grand monument funéraire) de Praca, dant du XVIème siècle fut démolé par les occupants allemands qui l'usèrent comme un »blockhaus« dans la dernière guerre, pendant que les »tchetnik« le brûlèrent ensemble avec la mosquée voisine.

Le »tourbé« de Malkotch à Donji Kopic, dans lequel se trouve enseveli Kara-Osman Malkoc, le père du général

turc et »Sandjak« de Klis, Malkoc-bey, est quelque peu plus ancien.

L'Institut pour la protection des monuments de culture de Bosnie et Herzégovine fit des travaux de sauvetage les plus urgents sur tous les deux tourbes; plus tard on procédera à tous les travaux de conservation.

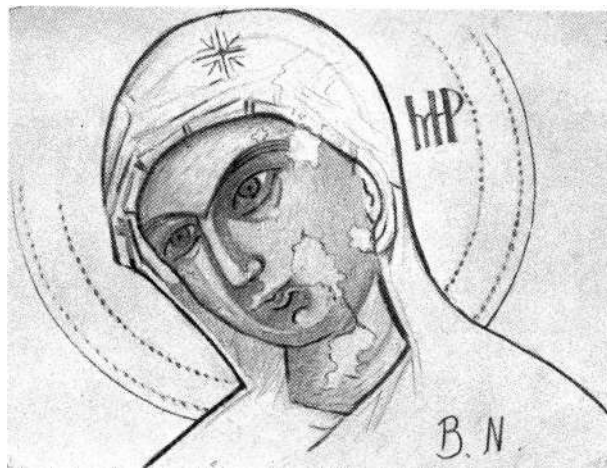
NOVOSTI IZ LOMNICE

QUELQUES NOUVELLES DONNEES DE LOMNICA

1. Slika Blagovijesti na carskim dverima nije Longinov rad. Crkva Lomnica u Šekovićima blizu Vlasenice podignuta je nešto prije 1578 godine, kad se prviput spominje. Njezin ikonostas radio je tada poznati slikar Longin, nekako oko istog vremena, a njezin živopis završen je 1608 godine.¹ Nije se dosad moglo utvrditi da li su i »Blagovijesti« na carskim dverima iste crkve Longinov rad.

*

Boraveći ovoga ljeta (1953) više dana sa ekipom za kopiranje i čišćenje fresaka u crkvi Lomnici, imao sam prilike da posvetim više vremena nego ranije ikonostasu te crkve za koji se zna prema zapisu da ga je radio slikar Longin.³ Zapis koji se nalazio na carskim ikonama bio je potpun i lijepo čitljiv još 1947 kada sam ga zadnji put čitao; danas je, osim nekoliko slova, potpuno uništen. Kako se to dogodilo, i kad, nije mi poznato. Zanimale su me na ikonostasu prvenstveno carske dveri i slika Blagovijesti na njima. Ponekad mi se ranije činilo da je i njih radio Longin, no danas mogu lako dokazati da su Blagovijesti djelo drugog slikara koji je radio i raspetog Hrista na velikom krstu uvrh ikonostasa, te Bogorodicu i sv. Jovana s obe strane krsta kao posebne figure. Studirao sam danima i Longinove slike⁴ i Blagovijesti na dverima, te one slike uvrh ikonostasa i utvrdio sljedeća: Longin je prvenstveno slikar na tablama ili, kako mi danas običajemo kazati, ikonopi-

Sl. 1 Bogorodica sa slike »Blagovijesti«, nepoznatog slikara XVII v. na carskim dverima u Lomnici (crtež. N. Bahrijarevića)

sac, za razliku od zograf (slikar zidnih slika). Sudeći po njegovim radovima u Lomnici (kad se gledaju u originalu, a ne po fotosnimcima), on dotada vjerovatno nije radio freske, jer na njegovim ikonama nema traga koji bi upućivao na to). On modeluje lica, ruke i noge svojih figura i velikih i najmanjih dotle da mu se crtež često gubi i ostaju gotovo stalno i previše izmodelovane plohe, ponekad naduvane sa neobičnom mekoćom kontura, dobivajući tako neki Leonardov sfumato. Longinova kontura je mirna: nije virtuozna. Oči kod njegovih figura redovno su malene, okruglaste i izbuljene. To su glavne karakteristike Longinovih radova u Lomnici, ali u poređenju sa drugim slikarima njegovog i kasnijeg vremena možemo navesti i to da je njegova paleta vrlo bogata. Na njoj se redaju: pravo zlato, bijela boja, žuti oker, tamni oker, auripigment, crveni oker, pravi cinober velike vatre, roza boja, plava, nalik na naše pariko plavilo, ljubičasta tamna, ljubičasta svijetla, zelena (bardaramon, bakar. acetat) i crna. Dakle, za ikonopisca rijetko bogata paleta. Ima još sitnijih karakteristika ovog našeg velikog lomničkog

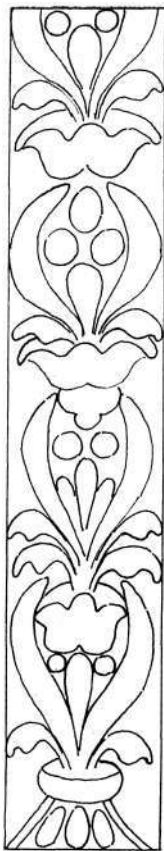
¹ Filipović-Mazalić: Crkva Lomnica u Bosni, Spom. S. A. N. CI. 1951.

² Ekipa pod mojim rukovodstvom bila je upućena od Zem. zavoda za zaštitu spom. kult. BiH. u Sarajevu, a sastojala se od još dva člana Zavoda i tri učenika Škole za primjenjenu umjetnost u Sarajevu.

³ Filipović-Mazalić: nav. dj.

⁴ Od Longinovih slika nalaze se danas u crkvi na ikonostasu: dvije velike pnijestone ikone, četiri ikone velikih praznika, četiri ikone proroka i Nedremljivo oko iznad carskih dveri; u ostavi: tri ikone velikih praznika i jedna ikona s prorokom (gotovo uništena); u muzeju Srpsko prav. crkv. opštine u Sarajevu, privremeno dvije ikone (sv. Đorđa i sv. Dimitrija).

slikara (modelovanje draperija u priličnoj mjeri, anatomija figura, češća upotreba kufskog pisma na završetku zapisa i dr.), no ovdje nam to nije potrebno. Drugi slikar, koji je radio Blagovijesti i one slike uvrh ikonostasa, nema ništa zajedničko sa radom Longina. On je bio, kako se čini, uglavnom zograf za razliku od Longina i unio je u svoje slike koje imamo u crkvi očuvane čistu tehniku zidnog slikarstva u minijaturi, mislim način izražavanja. On malo modeluje svoja lica prema Longinu. Ona su izražena, uglavnom, jakim linijom (sl. 1). Forma očiju kod ovoga slikara je razvučena, košpičasta. Njegova kontura je upravo virtuozna, povučena velikom vještinom i znanjem. Odijela malo modeluje. Crvenu tuniku arhandela u slici Blagovijesti ostavio je samo obojenu bez ikakvog modelovanja. Ne upotrebljava kufsko pismo, a koristi se malo zlatom. Njegova crvena boja je ugasitocrvena (nije cinober), a zelena mu je isto tako, zagasita, (nije bardaramon). Paleta mu je vrlo siromašna: bijela, crna, zelena, crvena, auripigment i neki crvenkasti oker, koji ide na ljubičasto. Okviri njegovih slika su bogata drvorezbarija na istoj dasci, dok su slike Longinove sačuvale samo njegov jednostavni okvir izrađen također u istoj dasci na kojoj je i slika izvedena. Dakle, sve u svemu, možemo zaključiti da slikar Blagovijesti i onih slika uvrh ikonostasa nije Longin.

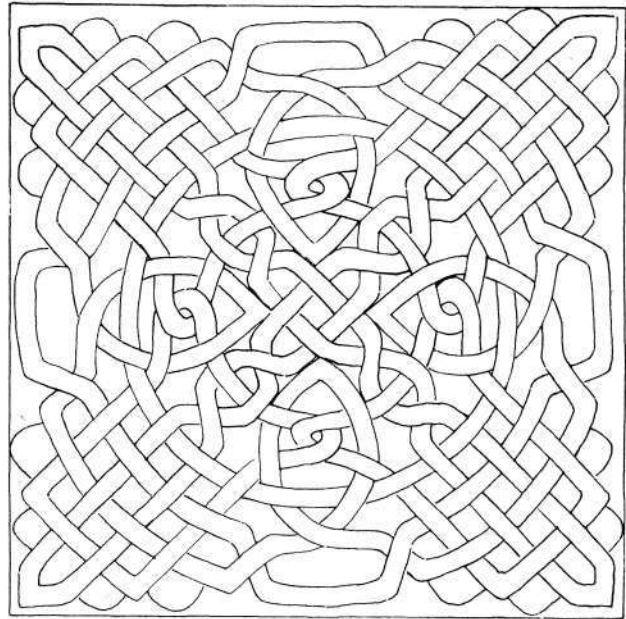

Sl. 2 Drvorezbareni ornamenat XVII v. sa carskih dveri u crkvi Lomnici

2. Carske dveri i raspeće uvrh ikonostasa. U XVI vijeku pod uticajem velike građevinske epohe Husrefebgove poprimala je u Bosni i Hercegovini i srpska umjetnost elemente islamske umjetnosti koji se naročito zapažaju na crkvenim građevinama toga vremena (Ozren, Tamna, Papraća, Lomnica, Mošćanica i dr.), a i na predmetima umjetnog obrta. Kasnije, već od polovine XVII vijeka, taj uticaj pomalo jenjava, svakako opet pod uticajem majstora, slikara i građevinara koji su dolazili iz Srbije i Makedonije, noseći sobom tradicije srpske srednjovjekovne umjetnosti i savremena dostignuća. Carske dveri u crkvi Lomnici i raspeće uvrh ikonostasa pripadaju tome periodu. Oni su po vremenu mlađi od Longinovih slika za 70—100 godina. Dok na jednom krilu carskih dveri XVI vijeka, koje se sad nalaze u Muzeju Stare crkve u Sarajevu, luk okvira nad Bogorodicom i Arhandelom pokazuje tipičan oblik islamskih lukova, dotle toga ovdje nema, ali motiv plastične biljne dekoracije sa carskih dveri XVII vijeka koje se također nalaze u istom muzeju, naći ćemo i na ovim našim dverima u Lomnici (sl. 2). Dok tamo Bogorodica ima pod maforijem mjesto grčke kape talijanski veo, ovdje ga nema. Biljni ornamenat drvorezbarije, koji dominira na dekoru lomničkih dveri, velikog krsta i slika navrh ikonostasa potpuno se razlikuje od dekora onoga krila sarajevskih dveri XVI vijeka. On pripada novijem vremenu i uticaj u makedonskih radnika, vjerovatno već drugoj polovini XVII vijeka, kad je zbog nekih razloga jedan dio lomničkog ikonostasa morao da se zamijeni. Na dverima ima i jedan drvorezbareni motiv često upotrebljavan u rukopisima i štampanim knjigama XVI—XVII vijeka, rađenim izvan Bosne i Hercegovine (sl. 3), a na drvorezbarenim okvirima onih slika uvrh ikonostasa upotrebljen je obilno među ostalim i motiv gužve (tordiranog užeta), česta pojava u našoj crkvenoj drvorezbarskoj umjetnosti 17 vijeka.

3. Današnji portal crkve Lomnice nije prvobitni. Pretražujući podzidove crkvenog dvorišta, potoka i mlinskog jaza ispod crkve našao sam pored drugih starijih građevinskih fragmenata i jednu otrošenu glavicu stupca, koja me odmah zainteresovala. Kad sam je uporedio sa glavicama današnjih stupaca portala i doprozornika, ustanovio sam, prvo, da se ona sasvim razlikuje od onih, iako je stilski ista, a drugo, da je napravljena od druge vrste zelenog pješčara, i to krupnijeg zrna slabije konsistencije i toplije boje, dočim je današnji portal kao i prozorski okviri napravljen od zelenog pješčara hladnije boje, gušće konsistencije, sitnijeg zrna. Tvrdi je po svemu od onoga. Pregledajući pažljivije portal, ustanovio sam da su stope stupaca napravljene od istog materijala kao što i glavica stupa koju sam našao kraj potoka. One su i iste tople zelene boje i otrošene, dočim su stupci portala sa današnjim glavi-

Sl. 3 Drvorezbareni ornamenat XVII v. sa carskih dveri u crkvi Lomnici

cama i predobro očuvani, glatkih oštih ivica. Zaključak je jasan: današnji portal je novijeg vremena. Može li se njegov postanak vezati vremenski i za popravak ikonostasa? Napominjem da je dr. Filipović, proučavajući prošlost ove crkve ustanovio da je ona bila potkraj sedamnaestog ili na početku osamnaestog vijeka potpuno napuštena (vjerovatno u vezi s invazijom Princa Eugena 1697) te je istom 1705 nanovo otvorena, a dotle je okolni narod bilo kršćanski, bilo muslimanski, mogao da iz napuštene crkve raznese dobro tesani kamen portala i prozora, tako da su se morali ponovnim otvaranjem crkve obnavljati.⁵

4. Longin je zapisao godinu svog rada na lomničkom ikonostasu. Nad carskim dverima u crkvi sačuvan je Longinov luk sa nekom posvetom Bogorodici i sa strana luka male slike cara Davida i, možda, cara Solomuna, a iznad njih slika »nedremljivog oka«

(НЕДРЕМЛИВОЕ ОКО),

kome one i pripadaju. Na slici je prikazan mali Isus kako spava na jastuku, dok ga Bogorodica budno čuva s mahalicom u ruci, a jedan anđeo prikazuje instrumente muka Isusovih. Slika nosi sve karakteristike Longinovog rada počev od modelovanja lica do upotrebe njegove bogate skale boja. Između glave Isusa i nogu Bogorodice ima, dosad nezapažen lijep i zlatnim slovima izveden zapis no nažalost oštećen: »Ljeto« i dalje fragmenti brojki (sl. 4). Prva brojka je nesumnjivo bila 3 sa oznakom hiljade, druga po svoj prilici II, a treća vjerovatno S. One se po ostacima mogu najbolje rekonstruisati. Prema tome, dobili bismo go-

dinu 7086, što odgovara po našem računanju godina 1578 n. e., a to bi bila godina kad se crkva inače prviput spominje.

5. Stanje restauriranih Longinovich ikona. Ja sam predlagao ranije, još 1938 godine, da se Longinove ikone prenesu u neki crkveni muzej, a i nedavno, da se one ikone iz lomničke crkve koje su bile na konzervaciji i restauraciji u Beogradu ne prenose više u crkvu već dadnu u neki crkveni muzej, a da se za crkvu naprave nove ikone. Poznato je svakom restauratoru da drvo radi dok postoji, a i materijal na njemu se mijenja prema tome. Vlažne ikone iz ove crkve koja je inače vrlo vlažna odnesene su u Beograd gdje su se isušile. Otpali dijelovi zamijenjeni su kitom. Slike su vraćene opet u vlažne prostorije crkve i drvo je počelo da prima vlagu bez obzira na konzervaciju. To najbolje pokazuju krakelure na velikim ikonama i odvajanje kita od originala, sad u maloj mjeri, no kasnije će biti toga u velikoj. Isti je slučaj i sa nekim ikonama Stare crkve u Sarajevu koje su također konzervirane u Beogradu. Restaurator tu ne snosi svu krivicu. Držim da u slučaju Longinovich ikona, kad su se već morale vraćati na svoje mjesto u vlažnu crkvu, nije trebalo otpale dijelove zamijeniti kitom već samo izvršiti konzervaciju onoga što je još bilo na njima. Tako bi se sačuvao i vidljiv temelj na kom je slikar radio i način kako je nastojao da se grund drži za dasku. Longin je na manjim slikama ostavio glatku dasku, što je bila greška, s kasnijim posljedicama (odljuskavanje boje).

6. Čišćenje zidnih slika. Ustanovio sam još ranije (1947 i 1951) da je jedan dio zidnih slikarija na zapadnom zidu naosa u vrijeme dok

⁵ Filipović-Mazalić: nav. dj. str. 134.

Sl. 4 Longinov zapis godine na slici »Nedremljivog oka« u crkvi Lomnici

crkva nije imala krova pokriven naplavinom pra-ha pepela (od izgorjenog krova) i sedre. Naplavinu je nanijela kišnica koja je prolazila kroz svodove, a to naročito svršetkom prošlog rata i nešto kasnije. Inače je crkva i prije 1823 bila bez krova, jer je te godine nanovo pokrivena.⁶ Sloj nanosa bio je negdje tanji, 1–2 mm negdje deblji 3–4 mm. Na debljim mjestima gdje se vlaga dulje vremena zadržavala freska se odljuska; no taj slučaj je rjeđi i zauzeo je vrlo male plohe koje izgledu slika ne nanose bitne štete. Ustanovio sam također već ranije da boja pozadine slika (sivocrno) nije nanesena al-fresco već al-seko ili temperom. Ta boja možda je dobijena miješanjem crne i kreča ili crne i bijele, ali je najvjerojatnije to bio indigo koji je pocrnio. Svakako je fakat da je ta boja u toku stoljeća zbog nepoznatog razloga izgubila molekularnu povezanost, postala na površini mrvičava i neotporna prema svakoj tekućini. Ona se čak skida i suhom krpom lakim pritiskom, ali samo na površini.

Naš zavod je odlučio da ove godine izvrši probno čišćenje fresaka na spomenutom zidu. U vidu su bile slikarije najdonje zone na kojima se nije skoro ništa vidjelo. Te slikarije bile su pridnu oštećene mehaničkim putem kao i sve ostale u crkvi, prvenstveno pripaljivanjem svijeća uz njih i trljanjem seoskim gunjevima kad je crkva puna svijeta. Tu su otpadali i dijelovi zida i popravljani gipsom, malterom pa i cementom.

Čišćenje je vršeno na sljedeći način: dijelovi slike očistili bi se lagano suhom mekanom kupom, a zatim bi se krpicama, umočenim u odležanu vodu i iscijeđenim, otirala ploha po ploha slike u veličini od popriliči jedan dm.² Nanos se odmah skidao. Ispod njega se pojavljivala slikarija posve očuvana u gornjim dijelovima, što bi značilo da je spomenuti zid bio preplavljen nanosom i u davna vremena dok je slikarija bila u dobrom stanju. Freske su pokazivale na površini lagan sjaj, što je karakteristična pojava na dobro provedenoj tehnici slikanja al-fresco. Kad je tako očišćen jedan veći dio freske, ostavila bi se ona na promaji 24 sata. Iza toga bi se vršilo na isti način pažljivo detaljno

čišćenje na još manjim ploham. Na mjestima gdje je nanos bio tvrdokorniji upotrebila se voda s dodatkom 5% alkohola i nakon toga očišćeni dio odmah otrhan kupicom namočenom u čistoj vodi i dobro ocijeđenom. Pozadina slika, ona crnosiva boja nije uopšte dirana zbog njezinog lošeg stanja. Na gornji način očišćeno je za trinaest dana oko 8 m² zida na kome su se pojavile u punom sjaju neslućeno lijepe sljedeće slike: Arhanđeli sa Isusom u medaljonu ("СЪБОРЪ АРХАНЂЕЛСКИ sv. Anastazija стасна) i car Konstantin i carica Jelena. Zapaža se na očišćenim slikama da su njihovi donji dijelovi za nijansu tamniji što dolazi od duljeg i intenzivnijeg djelovanja zapaljenih svijeća, tj. od čađi koju mi nismo ovoga puta dirali.

7. Kopiranje fresaka. Kako su freske u nekim našim crkvama u vrlo lošem stanju (Dobrun, Ozren, Trijebanj i dr.), biće potrebno da se kopiraju dok nisu sasvim propale, a isto tako i one najbolje po raznim crkvama. Za kopiranje je potrebno imati i dobre majstore jer je to naročit posao. Zato je Zavod ove godine pokušao kopiranje fresaka u Lomnici s najboljim đacima škole za primjenjenu umjetnost u Sarajevu koji su se uspješno bavili kopiranjem već u školi. Na kopiranje bili su zaposleni učenici Bahtijarević Nihad, Aleksić Boro i Začinović Jusuf po preporuci uprave škole, a pod mojim rukovodstvom. Kopiranje je izvedeno tempera bojama po receptu profesora Sumerekera, našeg poznatog tehnologa, na Lompak-papiru koji je grundiran najprije sa 5%-tnom otopinom kožnog tutkala, a zatim prevučen sa dva premaza tutkalne emulzije s malim dodatkom lannenog firnisa. Kao vezno sredstvo služio je suhi, tehnički žumanjak, kvašen u destiliranoj vodi sa pola procenta karbolne kiseline. Učenici su dobili u zadatak kopiranje lakših i težih detalja fresaka u narteksu u veličini 60 : 70 cm. Radilo se u vrijeme najboljeg prirodnog osvjetljenja u crkvi, i to od 8.30–12.30h i od 16–18h. Učenici su trebali dva do tri dana dok su ušli u suštinu zadatka (prvi put su vidjeli originalnu fresku), a onda je posao išao lako. Kopiranje je potpuno uspjele. Kopirani su dopojasno sv. Antonije, Isus i arhanđel Mihajlo. Osjećala se na kopijama patina stoljeća i sve ne-đaće koje su originalni pretrpjeli do danas.

Naš Zavod će nastojati dalje da se spomenuti učenici usavrše u samostalnom radu na kopiranju.

8. Zapis iz 1612 godine. Na freski sv. Dorda koja se nalazi u timpanonu nad ulaznim vratima u crkvu (patron crkve) u donjem lijevom uglu ima sljedeći zapis koji je, čini mi se, ostao dosad nezapažen i neobjavljen: " ЗНА(ТНЄ) КАДА ДОДА(Є) ІЕР(О)МОИДУХЪ БА.НѢ ПАВЛЕ ПИВАЦ 1612 МѢСЦА НОЕМРА ДЕНЬ 29"

⁶ Filipović-Mazalić: nav. dj. str. 136.

9. Današnje stanje fresaka i njihova zaštita. Prema onome stanju, kakvo smo zatekli u crkvi 1938 dr. M. Filipović i ja, zidne slikarije su pretrpjele do danas priličnu izmjenu na svoju štetu. Danas izgleda stanje uglavnom ovako: čitav sjeverni zid crkve od uključivo nartekse pa do prozora u naosu i nešto preko njega u pravcu oltara, stajao je dugo godina zasut mokrom zemljom koja se, prije nego je podignut sa sjeverne strane crkve zaštitni zid, sručila sa strmog brda na crkvu sve do vrh prozora, usljed čega su sve freske na tom zidu gotovo upropaštene, jer je vlaga probila i kroz njih, zbog čega se i boja odljuska, a otpali su i gornji slojevi maltera. To se pojačalo i na svršetku prošlog rata, kad je crkva ostala bez krova.

U nartekse su oštećeni odranije donji dijelovi svih fresaka do pojasa figura usljed pripaljivanja svijeća uz same slike, trljanja seoskim gunjevima i udaranja eksera po freskama za vješanje drugih slika po zidu. Novija šteta vidi se na svodu na sve četiri strane gdje je usljed prokisanja otpao malter u veličini po jednu podlanicu, dok je sjeveroistočni ugao naplavljen prahom pepela i sedre, koji je kišnica snijela kroz svod. Slika iz legende o sv. Đorđu (čupanje klijesitima) oštećena je većim dijelom od vlage, zatim prorok Zaharija u svom donjem dijelu i lijeva strana slike »Isus izliječi bogalja«.

U naosu pored ranijih oštećenja zapadni zid, od druge zone pa naviše sve do svoda, najvećim dijelom je zasut nanosom praha pepela i sedre koji je, kao i u nartekse, kišnica staložila po slikama. Naročito je stradala od toga desna strana velike kompozicije »Smrt Bogorodičina«. Na isti način stradala su u gornjim dijelovima oba zapadna pilastra sa svojim slikama. U uglu što ga čini južni zid i istočni pilaster oštećene su freske u velikoj mjeri ranijim zamazivanjem manjih šteta. Valja napomenuti da su inače u naosu sve slikarije u gornjim zonama, a naročito po svodu vrlo počađale.

U oltarskoj prostoriji je isti slučaj, samo je pojačan u velikoj mjeri tim što je u oltaru ranijih vremena ložena peć, čiji solunar nije bio izveden napolje, nego se dim razilazio po cijeloj prostoriji. Od prokisanja svoda potpuno je oštećena velika

slika Bogorodice, u konhi, jer je limeni krov nad njom sav šupalj, što smo tek ustanovili.

Zapis o slikanju crkve koji se nalazi iznad ulaza iz naosa u nartekse pretrpio je također veću štetu prema stanju od 1938. Tada se zapis mogao u cjelini pročitati, a danas mu manjka u petom šestom i sedmom redu polovina riječi s desne strane. Razlog je tome što su slova ispisana na suhu podlogu slabom krečnom bojom ili slabom temperom i usljed vlage izgubila im je boja molekularnu povezanost, izmrvičila se skoro svuda i otpada pri svakom čišćenju, što znači da se zapis može očistiti tako, ako se očisti samo podloga oko slova koja je nanesena al-fresko i odlično se drži, pa da se zatim slova fiksiraju (bijeli šelak otopljen u alkoholu).

Da se zaštiti ovaj u našoj Republici jedinstveni spomenik kulture, potrebno je mnogo i stalno raditi. Crkvene vlasti su potpuno zanemarile ovaj divni spomenik crkvene umjetnosti. Narodne vlasti istom su sad uvidjele da same treba o njemu da vode svu brigu. Crkva je dobila već ranije novi krov, pokriće se uskoro i apsida, izvedena je restauracija starog konaka, u kom se sad nalazi muzej NOB-e onoga kraja, i otpočeto je čišćenje i kopiranje zidnih slikarija. Zavod će nastaviti dalje započeti posao i to sve postepeno, a za to će trebati više godina, no prvenstveno će trebati provesti drenažu terena sa sjeverne strane crkve, jer otuda dolazi najviše mokrine u zidove. Isti je slučaj i sa konakom. Da se odstrani vlaga koja vlada u crkvi, treba svi prozori da budu stalno otvoreni u sušna vremena, a polovično zimi i u vlažno doba. Na prozorima treba da stalno stoje žičane mrežice da se spriječi ulazak slijepim miševima kojih je ogroman broj u onom kraju. U unutrašnjosti crkve treba povaditi sve eksere zabijene u slikarije, zakitati šuplja mjesta i popraviti oštećene zidove. Na koncu će biti potrebno zamijeniti sadanji krovni pokrivač od crijepa, pokrivačem od hrastovog klisa kakav je oduvijek bio na crkvi. Da li će se tom prilikom izbaciti kupola izvan krova koja je u tursko vrijeme bila njim sakrivena, o tom se mora posebno raspravljati. Svakako će se morati, da bi se konzervacija uspješno provela, smanjiti bogoslužjenje u njoj na najmanju mjeru.

RÉSUMÉ

Ce sont quelques données inconnues éclairant le passé de l'église de l'ancien couvent de Lomnica (Lovnica) ; on y décrit le travail pour conserver et copier les fresques de l'église datant de 1608.

L'auteur établit par une examination attentive que le tableau d'Annonciation des portes principales de l'autel n'appartient pas au 16ème mais bien au 17ème siècle et que c'est l'oeuvre d'un maître inconnu qui fit aussi la croix à

crucifixion au-dessus de l'iconostase. L'auteur constata aussi que le portail actuel de l'église n'est pas l'original mais qu'il appartient à une époque postérieure.

En examinant l'iconostase, il y trouva notée l'année 1578 quand Longin, un peintre connu du 16ème siècle, fit l'iconostase primordial. L'auteur publie, en outre, une inscription de l'église de 1612, inconnue jusqu'à présent dans la littérature.

NAŠI BEZISTENI

NOS »BEZISTENS« (MARCHE'S COUVERTS)

U sarajevskoj čaršiji stoje dvije velike zgrade ozidane od kamena; jedna je presvedena s više većih i manjih kupola, a druga bačvastim svodom. Danas su već rijetke Sarajlije koji znaju kako se te zgrade zovu, a još rjeđe, kojima je poznata njihova nekadašnja funkcija. To je zbog toga što je jedna od tih zgrada prestala služiti svojoj svrsi prije kojih 150—200 godina, a druga odmah poslije Prvog svjetskog rata. Te zgrade zovu se *bezisteni* ili *bezistani*, a u našim krajevima počeli su ih graditi pred kojih 450 godina. Ime im kaže da im je domovina Orijent.

Bezisten je složena riječ od arapskog *b e z z i* perzijskog nastavka (*i*)*stan*, a znači mjesto gdje se bez ili platno prodaje. U prvo doba prodavao se u (takvim tržnicama samo svileni, pamučni i laneni bez ili platno, a kasnije i druge skupocjene stvari. U našim krajevima zvahu se *bezisteni* ili *bezistani*, u Carigradu *bedesten*, u Konji *bezazija*. Uz *bezisten* dolazi često i ime njegova osnivača, napr. Gazi Husrevbegov *bezisten*. Ime osnivača upotrebljavalo se naročito onda u narodu, kad je u dotičnom mjestu bilo više *bezistena*. Osim toga nazivali su se i po vrsti tkanine koja se u njima pretežno prodavala, kao i po mjestu odakle je tkanina poglavito dolazila. Tako se jedan *bezisten* u Carigradu zvao *Sandal-bedesten*, a jedan u Sarajevu zove se i danas *Brusa-bezisten*. Prvi je dobio ime po tkanini *sandal*¹ u kojoj je tkan jedan čibuk (der Streifen) od svile, a drugi od pamuka. Tako je protumačeno ime *Sandalbedestena* u Islam ensiklopedisi. Taj se *bedesten* zvao

i *džedid* — *jeni* (novi). O imenu *Brusa-bezistena* biće govora na drugom mjestu.

Bezisteni su vrlo solidno građene zgrade. Zidani su od kamena i presvedeni kupolama ili bačvastim svodovima. Osnovica im je pravougaonik ili kvadrat. Zidovi su im debeli metar i više. U jednom carigradskom *bezistenu* debljina je zidova šest metara. Kupole se oslanjaju na zidove i debele stupove. Iznad svakog stupa je po jedna manja kupola. Vrata su na svod, a krila od željeza. Prozori su dosta maleni. Pri gradnji nastojalo se da zgrada bude što je moguće bolje osigurana od požara. Unutar zgrade uz zidove i oko stupova, ako ih ima, kao i sa vanjske strane niže se dućan do dućana. U nekim su *bezistenima* u Carigradu postojale male pregrade u zidovima, slične današnjim tresorima po bankama, a u kojima su bogataši držali novac, i zato plaćali neku oštetu. Toga u našim *bezistenima*, koliko znam, nije bilo.

Bezistene su gradili razni državnici da se od prihoda, kirije, uzdržavaju njihove zadužbine. Svi *bezisteni* u Bosni pripadali su vakufima. Njima su, kao i drugim vakufskim objektima, upravljali upravitelji vakufa ili *mutevelij*e. Oni su izdavali dućane pod kiriju svake godine javnom dražbom, kao i druge vakufske koristonosne objekte i po potrebi ih popravljali.

U Bosni je bilo šest *bezistena*, tri u Sarajevu, jedan u Banjoj Luci i dva u Travniku. Sva tri sarajevska *bezistena* nastala su u vremenu između 1463 i 1551, banjolučki poslije 1587, a prije 1659, a travnički u šestom deceniju XVIII stoljeća. I baš u to vrijeme, kad su ti *bezisteni* građeni, bila su ova mjesta glavni gradovi bosanskog sandžaka, odnosno bosanskog pašaluka, pa bi se moglo pomišljati, kao da je *bezisten* bio jedna od karakteristika glavnog grada. Od ova tri sarajevska *bezistena* jedan je podigao *Mehmedbeg*, sin *Isabega Ishakovića*, koji je bio početkom XVI stoljeća hercegovački sandžakbeg, drugi je počeo graditi *Gazi Husrevbeg*, najzaslužniji bosanski sandžakbeg po razvitak Sarajeva, a treći *Rustem-paša*, veliki vezir i zet sultana *Sulejmana II*.

¹ Ni u Vukovu, kao ni u Broz-Ivekovićevu Rječniku nije tačno objašnjena riječ *sandal*. Navedeno je samo »Art Zeug« i primjeri iz pjesme. Tu riječ nije objasnila ništa bolje ni Jelica Belović-Bernadzikowska u svojoj *Gradi za tehnološki rječnik ženskog ručnog rada* (Sarajevo 1898—1906). Pred kojih pedeset godina slušao sam od svoje rahmetli majke jednu pjesmu, u kojoj su i ovi stihovi:

Tambur kuca sa ulice,
Ne bi l' čula hodžinica,
Ne bi l' meni Fatu dala,
Ili dala, il ne dala,
Ukrašću joj sandal-gaće
Neka Fata svu noć plaće.

U Sarajevu je bilo i prezime *Sandal*.

Banjolučki bezisten sagradio je vakuf Ferhad-paše Sokolovića, koji je za Banja Luku ono, što je bio Husrevbeg za Sarajevo. Dva travnička bezistena podiгоše dva bosanska vezira: Ćamil Ahmed-paša i Hadži Mehmed-paša Kukavica. Bezisteni u Sarajevu i Banjoj Luci nastali su u doba moći i sjaja osmanske države i njihove zgrade odgovarale su tome vremenu, a travničke bezistenske zgrade i po prostoru i po arhitekturi odgovaraju svome vremenu.

Bezisteni su bili u svoje doba centri trgovine, naročito manufakturnom robom i stajali su u centru čaršije svoga mjesta.

U Sarajevu su, kako je već rečeno, bila tri bezistena, a toliko ih je bilo i u Carigradu. Po arhitekturi, razumije se, naši bezisteni znatno zaostaju za carigradskim, dok između površine prostora jednih i drugih nije baš velika razlika, kako ćemo to vidjeti na drugom mjestu u ovoj radnji. I to je jedan od svjedoka, kako Sarajevo nije bilo samo jak obrtni, nego i trgovački centar u XVI stoljeću, a taj je značaj zadržalo i kasnije.

Od ostalih varoši u našoj državi postojali su, koliko znam, bezisteni u Skoplju, Velesu, Beogradu i Slavonskoj Požegi.

Nije mi poznata nijedna radnja o bezistenima. Dr Ćiro Truhelka progovorio je nekoliko riječi o Gazi Husrevbegovu bezistenu i donio mu tlocrt u svojoj poznatoj studiji o Gazi Husrevbegu i njegovu životu.² Napisao je i jedan članak o Brusa-bezistenu.³

Nešto podataka o ovom prvom bezistenu ima u Gazi-Husrevbegovoj spomenici, kao i u jednoj

mojoj radnji o sva tri sarajevska bezistena.⁴ I to je sve, što je napisano o našim bezistenima.

S nekoliko redaka objašnjenje pojam bezistena u *Enzyklopaedie des Islam*, a u ilirskom izdanju — Islam Ensiklopedisi — obrađeni su samo carigradski bezisteni, dok o bezistenima drugih mjesta nema ni spomena.

Za bezisten znaju i naše narodne pjesme. U pjesmama dolazi uvijek *bezisten*, a ne *bezistan*, a tako je navedena ta riječ u Vukovu, Iveković-Brozovu i Akademinskom Rječniku. Zbog toga i ja sam se odlučio za upotrebu tog oblika u ovoj radnji.

Pri gradnji sarajevskih bezistena kao i drugih monumentalnih zgrada sudjelovali su, pored domaćih majstora, i strani, naročito dubrovački, o čemu imamo sigurnih dokaza. Ko je gradio banjolučki bezisten ne zna se dok su travničke bezistene sigurno gradili domaći majstori.

Osim zidara i klesara bili su pri gradnji bezistena zaposleni kovači i kuršundžije. Kovači su izrađivali vrata i demire za prozore. Kuršundžije ili topljači olova izlijevali su olovne ploče i prekrivali krovove. Ploče i okvire za gvozdena vrata kovao je Vareš, a skivali su ih kovači onoga mjesta, gdje mu je zgrada građena. Svu drveninu i potrebne grede tesali su dunderi. Nešto posla imao je i staklar (džamdžija).

Na pisanje ovog rada potakle su me dvije činjenice: 1. sada se upravo vrše pripremni radovi za restauraciju i konzervaciju obaju sarajevskih bezistena, kojima je i namjena određena, a 2. u našoj historiografiji nema nikakve radnje o bezistenima, nemaju je, dapače, ni drugi narodi, gdje su bili bezisteni zastupljeni u većem broju.

BEZISTENI POJEDINIH MJESTA

1. SARAJEVO

Sarajevo se prije dolaska Turaka zvaše Vrhbosna. U doba bosanske samostalnosti bila je to malena varošica. Prvi put se spominje ta varošica 1379 u vezi s dubrovačkim trgovcima. Njihova kolonija je postala u Vrhbosni, odnosno u Sarajevu, glavni ekonomski centar u Bosni. Razvoju Sarajeva najviše su doprinijeli namjesnici Isabeg Ishaković (1440—1463) i Gazi Husrevbeg (1521—1541).

Pored brojnih dućana, magaza, daira, mlinova, stupa i drugih radionica namijenjenih obrtu i trgovini, te karavansaraja (hanova) i musafirhana (gostinjaca), namijenjenih saobraćaju, podignuta su ovdje, kako je već rečeno, tri bezistena namijenjena samoj trgovini. Od ta tri bezistena jedan je sagrađen u prvom periodu razvoja ove varoši i njene čaršije, a dva u Husrevbegovu građevnom periodu.

MEHMEDBEGOV BEZISTEN

Prije februara 1462 sagradio je Isabeg Ishaković — osnivač Sarajeva — svoj veliki karavansaraj prozvan Kolobara, oko koga se, kao centra, počela odmah formirati sarajevska čaršija. Do Kolobare, na istočnoj strani, podigao je njegov sin

Mehmedbeg prvi bezisten u Bosni. Taj bezisten stajao je do 1842 g. na onom mjestu, gdje su do 1949 g. bile Trgovke ili Pazarbule. Opis toga bezistena nije nam se očuvao. Kako predaja kaže, bio je taj bezisten do pohoda princa Eugena 1697 presveden kupolama pa je u požaru

² Glasnik Zem. Muzeja XXIV (1912).

³ »Bosnische Post«, Sarajevo 1912, broj 80 od 6. IV.

⁴ Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini I, Sarajevo, Zagreb 1935, str. 60—62.

nastradao tako, da su se kupole provalile i kasnije zgrada prekrivena drvenim krovom. Tako je ostalo sve do 9 jula 1842. Toga dana zadesio je čaršiju strašan požar. izgorilo je preko 2.000 raznih objekata u čaršiji, a među njima i ovaj bezisten.⁵

Godine 1873 zabilježio je Salih efendija Muvekit, koji je upamtio ovaj požar, da je na mjestu ovoga bezistena sagrađeno oko 60 dućana. Tako je iščezao svaki trag Mehmedbegovu bezistenu, o čemu sam se uvjerio 1949, kada su srušene i Trgovke. Možda će se naći tragovi temelja, kad se na ovome mjestu bude gradilo.

GAZI HUSREVBEGOV BEZISTEN

Na zapadnoj strani od Gazi Husrevbegove džamije, najmonumentalnije zgrade ove vrste na Balkanu osim Edrene i Carigrada, stajao je, a djelomično postoji i danas, Gazi Husrevbegov bezisten. Od džamije je udaljen kojih 50 m. Dvije trećine te zgrade djelomično su ruševine, dok je njen preostali dio još u dobrom stanju.

Gazi Husrevbegov bezisten razlikuje se u građevnom pogledu od ostalih, meni poznatih zgrada ove vrste. Ta je razlika u tome, što je kod drugih bezistena osnovica kvadrat ili pravougaonik, kod koga dužina ne nadmašuje širinu ni dvaput, a presvedeni su kubetima, dok je ovaj bezisten dugačak 106.05 m, a širok prosječno 19.5 m, (na južnoj strani iznosi širina 19.10, a na sjevernoj 19.80 m), a presveden je bačvastim svodom poput kakve bazilike. Pri gradnji Gazi Husrevbegova bezistena sudjelovali su majstori iz Dubrovnika. Na zapadnoj strani ove zgrade bio je prizidan karavansaraj, t. zv. Tašlihan,⁶ kvadratne osnovice, čija je stranica iznosila 47 m, dok se s ostale tri vanjske strane nižu dućani, koji su nastali u isto vrijeme kad i bezisten i Tašlihan.

Kroz sredinu bezistena vodi 106.05 m dugi pokaldrmljeni hodnik, a s obje njegove strane nižu se dućan do dućana. Ti dućani presvedeni su također bačvastim svodovima, čije osi okomito padaju na glavnu os zgrade.

U bezisten se ulazilo s ulice kroz četvera vrata. Dvoja su vodila iz Kujundžiluka (danas Gazi Husrevbegova ulica), dakle sa sjeverne strane, a po jedna s juga i sjevera. Iznad svakih vrata je po jedan prozor ispod šiljastog svoda. Osim tih prozora bila su ispod samog svoda luneta, kroz koja je prodiralo slabo svjetlo, osim dijela gdje se naslanjao Tašlihan, a u preostalom dijelu bili su nešto veći prozori. Zbog toga je bio nutarnji dio bezistena dosta mračan. To je jedna od karakteristika svih bezistena. Jedna sporedna vrata vodila su u Tašlihan. Krila tih vrata bila su od hrastovine, dok su ostala bila od željeza.

Da ovaj opis bude što potpuniji, spomenuću da je u zadnje vrijeme izgledalo kao da je ova zgrada bila nešto u zemlju ukopana, pa se iz današnjih ulica Jugoslavenske armije i Gazi Husrevbegove ulazilo niz 3—4 stube, a iz ulice Vase Misikna niz dvije.

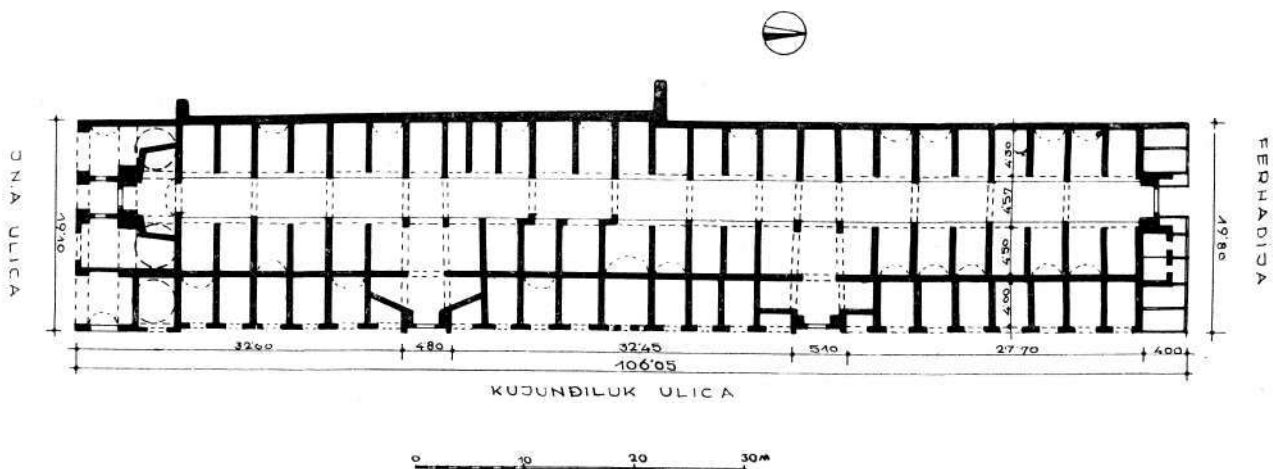
I pod vanjskih dućana niži je od nivoa ulica. Oni su vremenom nasipani, pa su danas niži no su nekada bili. To je sve zbog toga, što se ulica kroz stoljeća nasipala. Predaja zna, da se nekada ulazilo u bezisten uz 2—3 stepenice.

Od tri Husrevbegove zakladnice najmlađa je napisana 1537 g. i kako u njima ni bezistanu ni Tašlihanu nema spomena, sagrađene su ove zgrade poslije 1537 g., a prije 1555, kada se prvi put spominju. Međutim, sada možemo i tačnije odrediti vrijeme njihova postanka.

Ljetos je našao u dubrovačkom arhivu (Acta turcarum, serija LXXV broj 3217) naučni saradnik

⁵ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, str. 71.

⁶ Dr. Ćiro Truhelka, *Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba*. Gl. Z. M. XXIV. 1912, strana 187.

Gazi Husrevbegov bezisten u Sarajevu — tlocrt

Gazi Husrevbegov bezisten u Sarajevu — maketa Husejna Karišika

Hazim Šabanović nedatiranu molbu sarajevskih trgovaca i svih stanovnika šehera upućenu dubrovačkom knezu i vlasteli, kojom mole, da se pošalje trideset majstora, koji su stručnjaci u gradnji zidova, svodova i kupola. Dalje se kaže da je s pismom dubrovačkih prijatelja *Ulama-paše* i *Muradbega*, sandžaka od *Požege*, poslan neki *Mahmud* i s njim treba da dođu traženi majstori, koji su potrebni za dovršetak *karavan-saraja*, koji je podigao merhum Husrevbeg. Majstori će primiti plaću, darove i putni trošak od mutevelije i nazira. Svi građani Sarajeva ići će na ruku majstorima. U molbi se ističe kako je svim Sarajlijama kao i dubrovačkim trgovcima u Sarajevu potrebna od požara sigurna zgrada, jer često požari prouzrokuju veliku štetu. Još iste godine zgrada će biti dovršena.

Gornja je molba pisana za vrijeme bosanskog sandžakbega Ulama-paše. On je došao u Bosnu poslije 17 juna 1541, jer je toga dana umro Husrevbeg, i ovdje je ostao do 1543, te prema tome je molba upućena Dubrovčanima u ovome vremenu. Kako se u spomenutoj molbi spominje Muradbeg kao *požeški sandžak*, a to je postao 1542, to je ova molba pisana 1542 ili 1543 godine, a u to se doba radilo i na dovršetku karavan-saraja. Bezisten se u molbi nikako ne spominje, ali to ni najmanje ne smeta, jer su bez svake sumnje obje zgrade građene u isto doba.

I ovaj je bezisten više puta stradavao od požara, ali nijedan ga nije uništio. Najžešći požari su bili u ovom kraju 1697 i 1879. Ovaj zadnji strašno je ošteti Tašlihan i učinio ga neupotrebljivim bez znatnih popravaka, ali bezisten je ostao uspravo. Više puta bi se od vatre rastopilo olovo na krovu, i od velikog dima počadio bi malter i to

bi se odmah popravilo. U požaru iz 1788 g., kako piše kroničar Bašeskija, vatra je zahvatila i dućane u bezistenu.⁷

Sve do 1914 služio je ovaj bezisten svojoj svrsi. U njemu se prodavala razna tekstilna roba od svile i pamuka. Trgovci su bili isključivo muslimani i Jevreji. Iza 1878 prodavale su se ovdje i harmonike, te razna galanterija i bižuterija.

Prvi spomen Jevrejima u bezistenu pada u 1771. Te godine pokraden je noću dućan nekog Jevrejina u ovome bezistenu. Odnosno je u robu i gotovu 2000 groša. Sumnja je pala na Mustafu Tarakčića, koji je držao kafanu u bezistenu i zbog toga mu je radnja zatvorena.⁸

Možda je bilo Jevreja u ovome bezistenu još od druge polovine XVI st., kada su se stali naseljavati u našem gradu. U neposrednoj blizini Gazi Husrevbegova bezistena stajao je i njihov ghetto.

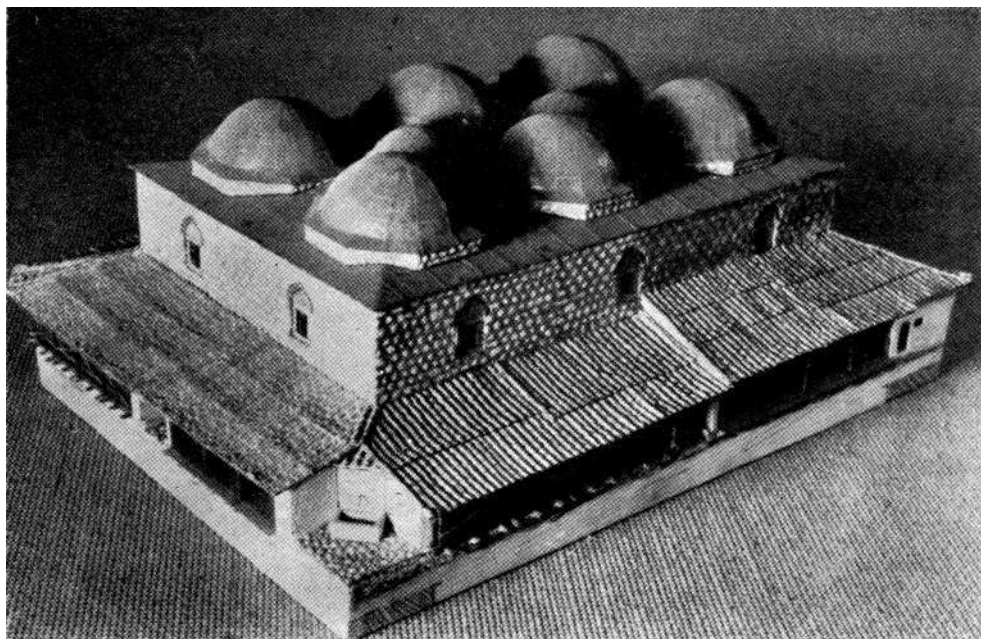
Isto tako je to prvi i jedini spomen kafani u sarajevskim bezistenima, premda se zna da je u Sarajevu postojala lijepa kafana još 1592.

U bezistenu je bilo jedno raskršće, što se vidi i na našem planu. Iznad njega je bila mala soba u kojoj je noću sjedio noćobdija (pasvandžija). On je zatvarao i otvarao bezistenska vrata, a plaćali su ga trgovci bezistena ili bezistenlije.

Vrijedno je istaći da su vanjski dućani ove zgrade pripadali Kujundžijskoj čaršiji ili Kujundžiluku. Ti vanjski dućani i njima odgovarajući dućani u bezistenu imali su isti svod i, to je znak da su građeni u isto doba. I, kako je rečeno, iz

⁷ R. Muderizović, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, Gl. Z. M. XXX (1918), str. 82. Do početka ovog stoljeća bilo je u Sarajevu majstora, koji su umjeli pokrivati zgrade olovom. Zadnji od njih Muhamed Krbeš umro je 1952 g.

⁸ R. Muderizović, Kronika M. M. Bašeskije, str. 42.

Brusa bezisten u Sarajevu s okolnim dućanima — maketa Husejna Karšića

Kujundžiluka su vodila dvojna vrata u bezisten. Glavni ulaz u Stari ili Fatihov bezisten u Carigradu bio je također iz Kujundžiluka. Držim da ovo nije puki slučaj. Stara ženska nošnja ne da se ni zamisliti bez nakita. Bezistenlije i kujundžije imali su iste mušterije. Kujundžijski esnaf u Sarajevu bio je mješovit. U njemu je bilo majstora svih četiriju konfesija. Godine 1848 bila su u njemu 34 muslimana majstora,⁹ a sigurno je još najmanje toliko bilo majstora kršćana i Jevreja.¹⁰

U Kujundžiluku su imali svoje radnje i mjenjači novca ili sarafi.

U Tašlihanu imali su neki domaći kao i strani

trgovci svoje radnje. Ovaj karavan-saraj služio je više trgovini negoli prometu.

Tako je Gazi Husrevbegov bezisten s Tašlihanom bio pravi centar bosanske trgovine sve do 1879.

Kako je vakufska uprava bila odlučila da na mjesto propalog Tašlihana sagradi veliku zgradu, porušiše mu podor 1913 godine, a 1914 bilo se pristupilo i rušenju bezistena, jer ni on nije bio više ono, što je bio u prošla vremena, te bi i njega nestalo, da nije izbio prvi imperijalistički rat.

U Gazi Husrevbegovu bezistenu bila su 52 dućana.^{10a}

BRUSA BEZISTEN

Kako se u XVI stoljeću naglo razvijala trgovina, najbolji je dokaz to, što je u Sarajevu sagrađen i treći bezisten, a nastao je odmah iza Husrevbegova. Dovršen je 1551 godine. Podignut

je preko puta Mehmedbegova, i to na njegovoj južnoj strani u neposrednoj blizini Kolobare.

Od svoga postanka zove se Brusa bezisten. Sagrađio ga je Rustem-paša, koji je bio rodnom iz Sarajeva ili njegove najbliže okoline.¹¹

⁹ R. Muderizović, Popis sarajevskih zanatlija iz 1848, Gl. Z. M. XLI (1929), sv. II, str. 16.

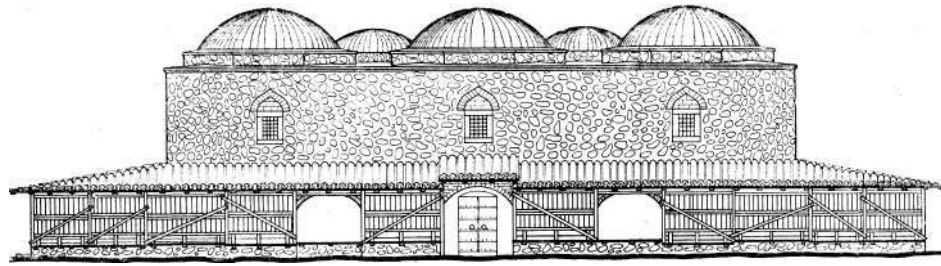
¹⁰ H. Kreševljaković, Esnafi i obrti, str. 121—126.

^{10a} Oko 1908 godine u Gazi Husrevbegovu bezistenu sjedili su u lijevim dućanima, ulazeći iz današnje ulice Jugoslavenske armije, ovi trgovci: Bičakčić Murat i Fehim (2 dućana), Samokovlija Braća, Kapetanović Alijaga, Papo Jozef, Jaho Sandukčija (2 dućana — prolaz za Tašlihan), Montiljo Hajim, Gaon Izidor (2 dućana), Hasibović Asim ef., Ablaković Salihaga, Hasibović Ali-efendija, Mašić Sulejman ef., Mašić Mehaga, Memišević H. Mujaga, Izmirlija Neziraga, Henda Asim, Baščaušević Mujaga, Fočo Vej-sil, Kapetanović Mehaga, Izmirlija Omeraga, Ruždić Lutfaga, Mašić Ismet, Sloboda Mujaga i Alijaga, Papo Izidor (2 dućana), a u lijevim dućanima ulazeći iz Ferhadije (danas Vase Miskina ulica): Jaho Jevrej. Čengić Ahmed ef., Pinto

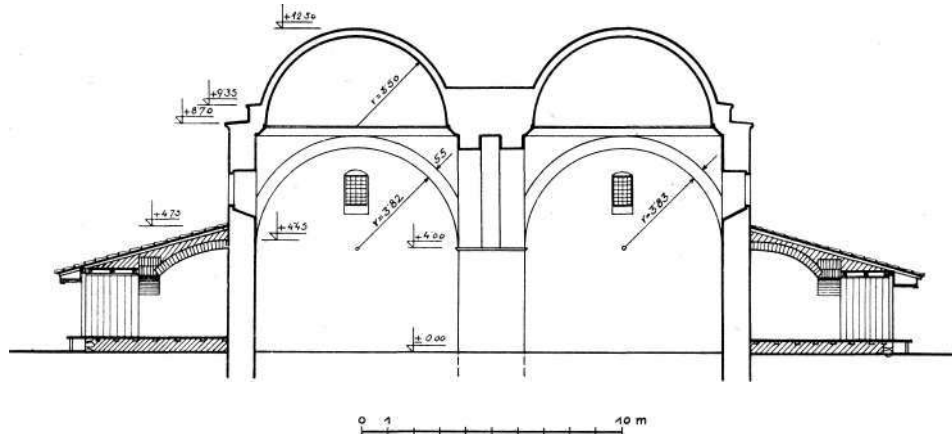
Haim, Tokić Alijaga, Potogija Fejzaga, Potogija Ahmedaga, Altarac Sekučo, Altarac Avram, Nanić Suljaga, Kobić Muhamed, Baščaušević H. Edhem (ulazi iz Kujundžiluka, kod zadnje Četvorice), H. Memišević Omer, Vatrejak Mehaga, Hasibović Mehmed ef., Ablaković Jusufaga, Bakarević Ragib ef., Čengić Ismet, Mašić Sulejman ef., Mulahamidović Zahidaga, Hasibović Eminaga, Slinić Mehaga, Salom Jakica, Varešanović Muharemaga, Levi Aron, Varešanović Muharemaga 2 dućana (zadnja trojica ulaze iz vis a vis Čurčiluka), Papo Jakov (ulazi iz Čurčiluka), Janjac Salihaga, Braća Samokovlija, Bičakčić Murat i Fehim (2 dućana) i uz njih Merkuš Montiljo.

Te mi je podatke dao Seid Memišević, čiji je otac bio u bezistenu trgovac preko 30 godina.

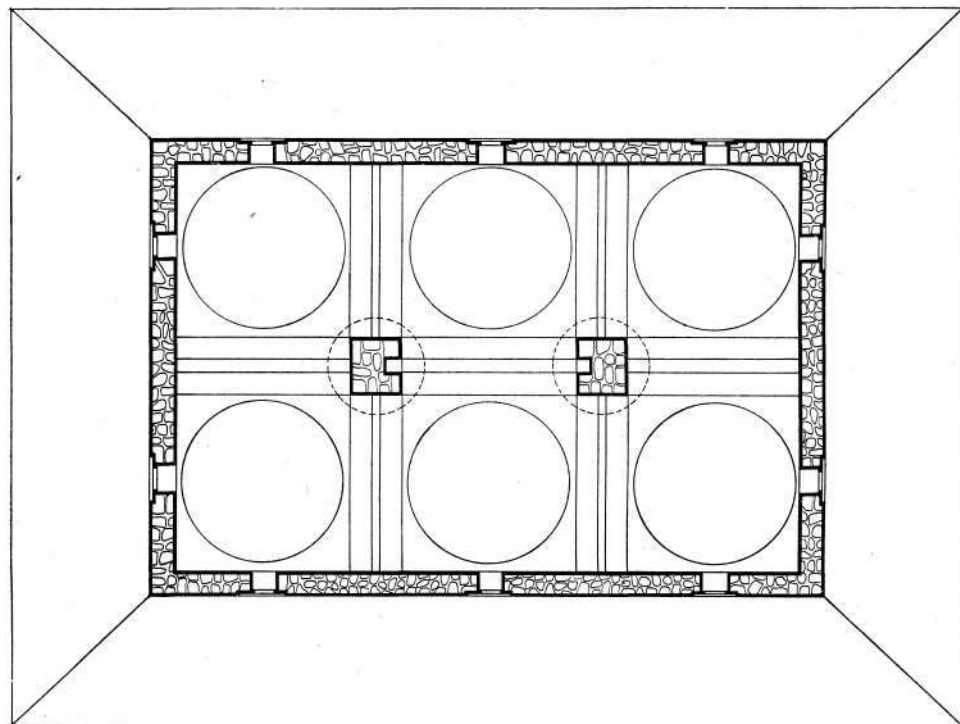
¹¹ H. Kreševljaković, Veliki vezir Rustem paša, Narodna Uzdanica, kalendar za 1939, Sarajevo 1938, str. 77—94.

Brusa bezisten — fasada

Poprečni presjek Brusa bezistena

Tlocrt Brusa bezistena

Da ostavi spomen u svome zavičaju, sagradio je i veliki kameni most preko rijeke Željeznice na Ilidži, a prema njemu, uz lijevu obalu te rijeke, veliki han (Taj han nosio je u zadnje doba ime Hotel Igman). Han i bezisten učinio je evladijet vakufom (fidei comis) i odredio da se od njihovih prihoda uzdržava spomenuti most. Kako se Rustem-paša bavio i trgovinom, proizvodio je u Brusi svilu, koja se u prvo doba prodavala u ovome bezistenu, i po tome je upravo ovaj bezisten prozvan Brusa-bezisten.

Zgrada Brusa-bezistena sagrađena je na način Fatihova i Sandal-bezistena u Carigradu, pravokutne osnovice i presveden sa 6 velikih kupola 7 m u promjeru, koje se opiru na zidove i dva stupa (2.30X2.75 m) i dvije male kupole iznad stupova. Ovaj je bezisten znatno manji od onih carigradskih i od Husrevbegova. Dug je 29.40, a širok 20.15 m, i, prema tome, zaprema površinu od 592.43 kvadratna metra. Površina Fatihova bezistena iznosi 1008 kvadratnih metara (36X28), Sandal-bezistena 2116 (46X56) a Husrevbegova 2067.975 (106.05X19.5).

Zidovi Brusa bezistena su razne debljine. Sjeverni je zid deo 130, južni 125, a istočni i zapadni po 115 cm. U svakom su zidu po jedna na svod građena vrata. Na dva kraća zida su po dva, a na dva duža po tri prozora.

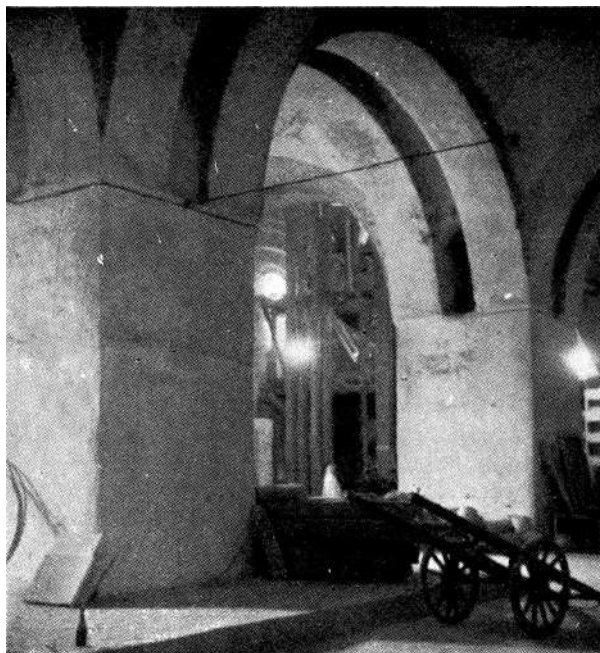
Graditelju ove zgrade pošlo je za rukom da kroz onih deset manjih prozora postigne relativno dobro osvijetljenje unutarnjeg prostora.

Tlo je oko sva četiri zida i oba stupa uzdignuto za 25 cm. Između tih uzdignuća je pokaldrmljen hodnik, a na njima su bili dućani koje su dijelile drvene pregrade. I stropovi dućana bili su od daske.

Među svodovima, što polaze s ona dva stupa, nalaze se dvije male prostorije — dva tresora. Držalo se da od tih prostorija nema sigurnijih skloništa od požara i vlage. Od 1697, tj. od velikog požara, pa do iza 1852 držali su tu svoje arhive svi sarajevski esnafi, a tu su čuvani i sidžili i druge razne isprave.¹²

Licem ove zgrade, kao i kod Husrevbegova bezistena, nizao se sa sve četiri strane dućan do dućana. Svi su ti dućani bili presvedeni bačvastim svodovima. Nastali su u isto vrijeme kad i sama zgrada. Nešto od tih svodova održalo se sve do danas. Za njih smo saznali tek 1949, kad su srušeni stari dućani oko ove zgrade. Urcrtani su u našem tlocrtu. Najveći dio tih dućana uništen je u brojnim požarima.

Iznad svakih bezistenskih vrata bio je malen natkriven trijem. Tome se vide tragovi, samo se danas ne zna tačno da li su to bile kalote ili male kupole na stupovima. Ovom je bezistenu u svom prizemnom dijelu donekle slična tržnica u Krakovu, poznata pod imenom Sukienice.

Unutrašnjost Brusa bezistena

U raznim izvorima naziva se ovaj bezisten Rustem-pašin, Mali bezisten i Brusa bezisten, a u narodu je danas poznat samo pod ovim zadnjim imenom. Od nepoznatog mi vremena zovu neka vrela Rustem-pašu *Čigala-zade* (Čigalić), a to prezime nalazimo i u nekim izvorima, koji se odnose na ovaj bezisten.¹³ Ali on nije bio Čigalić.¹⁴

U blizini Brusa bezistena proticala je Mošćanica sa svojom pritokom Bukom. Za vrijeme naglih kiša znade Buk nabujati tako da i danas potopljava Bašćaršiju, ma da je njegovo korito pred kojih 40 godina regulisano. Za takvih bujica prodirala je voda i u sam bezisten. Dvije poplave zabilježio je i Bašeskija, i to 1767 i 1776.¹⁵

Zbog toga su i bili dućani u bezistenu nešto uzdignuti. Tako je isto bilo i sa dućanima u susjednom Abadžiluku i na Bašćaršiji. I poznata poplava od 1915 napunila je ovu zgradu vodom do 20 cm.

Godine 1771 čitano je u ovom bezistenu carsko pismo za ratnu pomoć (seferi indadije), koju Sarajlije ne htjedoše dati. Godine 1773 neko se potužio kadiji, kako nekolicina osoba buni prostu svjetinu i drži skupštine u Brusa bezistenu.¹⁶

Kako je već spomenuto, u ovome se bezistenu u prvo doba prodavala svila i svilena roba iz Bruse. Godine 1659 boravio je ovdje Evlija Čelebija i, začudo, on spominje samo jedan bezisten i ono, što za nj piše, biće da se odnosi baš na Brusa

¹² H. Kreševljaković, Esnafi i obrti, strana 111.

¹³ Acta turcica u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.

¹⁴ H. Kreševljaković o. c. 94.

¹⁵ R. Muderizović o. c. str. 32 i 551.

¹⁶ R. Muderizović, o. c. 42 i 47.

bezisten. On kaže: »Ima vrlo lijep tvrd kupolama prekriven bezisten. U njemu ima svakovrsne skupocjene indijske, sidske, arapske, perzijske, poljske i češke robe. Ovamo donose na tovarnim konjima bezbrojnu različitu skupocjenu robu na prodaju Dubrovnik i velika Venecija.«

Kada su trgovci napustili Brusa bezisten, ne znam. Sigurno je samo to da su sredinom prošlog stoljeća u njemu imali dućane telali ili staretinari. Njih napada jedan sarajevski list 1869 što se ovakve licitacije na vrijeme ne oglase u novinama. U ovoj se bilješci zove Mali bezisten.¹⁷

Odmah iza okupacije iseljeni su telali na Novu Testu (danas Kočića ulica), koja se do 1878 zvaše Osman-pašina cesta, a bezisten je uzet za mondurmagazin i u vojnim rukama ostao je sve do 1902 g. Iza toga stajao je više godina prazan, a onda je u njemu otvoren veliki dućan manufakturnom robom.¹⁸ Kad je to društvo likvidiralo, i opet je bio kraće vrijeme zatvoren, a onda je u njemu smješten parni mlin.

I na njemu su više puta vršeni razni popravci. Tim popravcima ima spomena i u sidžilima.¹⁹ U sidžilu br. 30 str. 114 nalazimo ovaj zapis:

»Veleučenom gospodinu Fejzulah-efendiji, mu-teveliji Rustempašina vakufa u Sarajevu, nakon pozdrava, saopćuje se: Kako je od velikog požara, koji se je tu prije desio u Sarajevu, oharabio bezisten spomenutog vakufa i treba ga popraviti, to su vlasnici dolafa i dućana oko njega zamolili, da se poberu kirije od dolafa i dućana u spomenu-

tom bezistenu, pa da se od tih kirija izvedu popravci. Pošto je od strane šeriatskog suda obavljen pregled (kešf) i ustanovljen detaljan troškovnik na 189,50 groša, to je šeriatski sud izdao dozvolu za popravak prema troškovniku, koji je vama predat u ruke, te je u tomu napisana i poslana ova murasela. Kada vam stigne, popravite spomenuti bezisten na opisani način od sabranih kirija. Pozdrav, 27 redžeba 1203 (23 aprila 1788). Sejid Ali, kadija u Sarajevu.

God. 1878 bilo je u Brusa bezistenu trideset i šest dućana.

Naše je bezistene zapazio i jedan od francuskih putnika, koji je boravio u Sarajevu mjeseca maja 1658 god. To mjesto u njegovu putopisu u, prijevodu dra Č. Truhelke glasi:

»Imate i vrlo lijepih tržnica, zatvorenih, koje se noću zatvaraju kao zemaljske palače; zovu ih bezistan. Tu se prodaje sukno, vosak, platno, koža, lijepo krzno i postave svila i druga roba, koja dolazi iz Mletaka i druga roba i radovi iz zemlje.

Našao sam tu i čovjeka, vješta u znanosti koja se zove »Zahirge« ili, kako ju Vigener u svojim šiframa, a Leon Afrikanski u svojoj knjizi, zove »Zairagia«. Govorili smo neko vrijeme zajedno. To je jedna od najljepših najzanimljivijih i naj-savršenijih znanosti između svih vrsti divinacije, a proizlazi sva iz stare kabale Jevreja; a gotovo nikada neće pofaliti u ljepoti odgovora i na pitanja, koja joj se stavljaju riječ po riječ, slovo po slovo. Ime mu je Jusuf Čelebi.«²⁰

2. BANJA LUKA

Kako je u prošlom broju ovoga godišnjaka štampana odlična studija iz pera Alije Bejticia o Banjoj Luci, to je svaka riječ o njenoj prošlosti suvišna. Spominjem samo to, da je Banja Luka bila glavni grad bosanskog sandžaka odnosno pašaluka od 1553 do 1639 godine, i da na njenu teritoriju postoje dva lokaliteta imenom bezisten; jedan u Gornjem, a drugi u Donjem Šeheru.

Meni su dobro poznati izvori koji govore o obrtu i trgovini Banje Luke, ali u njima nema spomena bezistenu u Gornjem Šeheru.

Jedan je mali dio čaršije u Donjem Šeheru i do danas natkriven drvenim krovom iz novijeg vremena. Taj se dio zove Bezisten ili Sarajevska čaršija. Ovo drugo ime dobio je po sarajevskim trgovcima, koji su do nedavno dolazili u većem broju u Banju Luku na duhovski vašar i tu bi im banjolučki trgovci i obrtnici ustupili svoje dućane. Uz ovaj bezisten bio je, također iz novijeg vremena, velik han, zadužbina Jusufage Šibića.

Biće da je na tom mjestu postojao u XVII stoljeću pravi bezisten, i da je bio sagrađen poput Husrevbegova bezistena. Na to nas upućuje i prostor na kome je stajao. Pripadao je Ferhad-pašinu vakufu, a sagrađen je poslije 1587, jer je te godine napisana Ferhad-pašina zakladnica i u njoj određeno da se iz vakufskih suvišaka sagradi i jedan bezisten.

Jedini siguran izvor za opstanak toga bezistena je »Sejahatnama«, putopis Evlije Čelebije. Opisujući Banju Luku govori, naravno, i o njenoj čaršiji. To mjesto u prijevodu glasi: »Čaršija ima oko 300 dućana. Tvrdo sazidan bezisten sa sto dućana, gdje se i danas s obje strane na vratima provlači gvozdeni lanac. Ovaj bezistan je Ferhad-pašina zadužbina.«²¹

Za vrijeme Bečkog rata napao je 1690 g. veći odjel austrijske vojske iz Požege Banju Luku, djelomično je zauzeo i spalio.²²

¹⁹ Sarajevski sidžil Gazi Husrevbegove biblioteke XXIX, 10 i 114.

²⁰ Gl. Z. M. XVII (1905) str. 432—433.

²¹ S. Kemura, Iz Sejahatname Evlije Čelebije, Gl. Z. M. XX (1908), str. 295.

²² Mittheilungen des K. K. Kriegs-Archivs N. F. III Wien 1889, str. 133 u dodatku.

Bezisten u Banjoj Luci

3. TRAVNIK

Biće da je tom prilikom propao ovaj bezisten, a njegovo ime preneseno na onaj dio čaršije.

Travnik se počeo nešto jače razvijati kad je postao glavni grad pašaluka. Bosanski je vezir prenio svoju stolicu iz Sarajeva ovamo nakon već više puta spomenutog požara od 1697.

Elči Hadži Ibrahim-paša²³ prvi je vezir za koga se sigurno zna da je rezidirao u Travniku, a vezir na Bosni postao je 1703. Od ovoga vremena počeo se Travnik nešto jače razvijati. Među javnim zgradama što su podignute nakon 1703 nalazimo i dva bezistena kao koristonosne objekte dvaju vakufa bosanskih vezira, a sagrađeni su skoro u isto vrijeme i to jedan u starom dijelu Travnika u Donjoj, a drugi u novom dijelu u Gornjoj čaršiji.²⁴

Prvi bezisten sagradio je Sapašalan Čamil Ahmed-paša nešto prije 13 augusta 1757. On je iz temelja obnovio Gazi Aginu džamiju, koja je stajala na mjestu današnje Sulejmanije. Pod tom novom zgradom napravio je oko jednog hodnika deset dućana i pod arkadama iste zgrade (jug i zapad) sedamnaest dućana.

²³ A. Bejtić, Elči Hadži Ibrahimpašin vakuf u Travniku, Sarajevo 1942.

²⁴ Do kraja XVII stoljeća dijeli se travnička čaršija također na Gornju i Donju. Pod gornjom se razumijevao onaj dio, što se od današnje željezničke pruge stere prema tvrđavi. Taj se dio kasnije prozvao Čizmedžiluk. Od XVIII stoljeća zove se Gornjom čaršijom ona, što je nastala u novom dijelu Travnika.

Onih deset dućana oko hodnika na kome su dvojna vrata, smatra se bezistenom. Iz zakladnice se vidi da je dućanima u bezistenu kirija bila dva puta skuplja nego onim pod arkadama.²⁵

Ovaj bezisten postoji i danas, ali ne služi svojoj svrsi.

Fočak Hadži Mehmed-paša Kukavica podigao je u novom dijelu Travnika više raznih objekata, a među njima jedan mali bezisten koji je imao, bar u posljednje vrijeme, dvanaest dućana. Zgrada postoji, ali su dućani zazidani. Godine 1942 vidio sam kod pokojnog Faikbega Ibrahim-pašića-Kukavčića više obračuna ovoga vakufa iz godina 1844 do 1857. Iz tih obračuna vidi se da je u ovome bezistenu tada bilo dvanaest dućana. U njima su tada radili obrtnici, a ne trgovci.²⁶

Na zgradi, gdje su bili ti dućani, stoji i danas ploča s turskim natpisom iz koga se vidi da je bezisten na Sebilju sagradio Hadži Mehmed-paša u rebiul-aharu 1171.²⁷

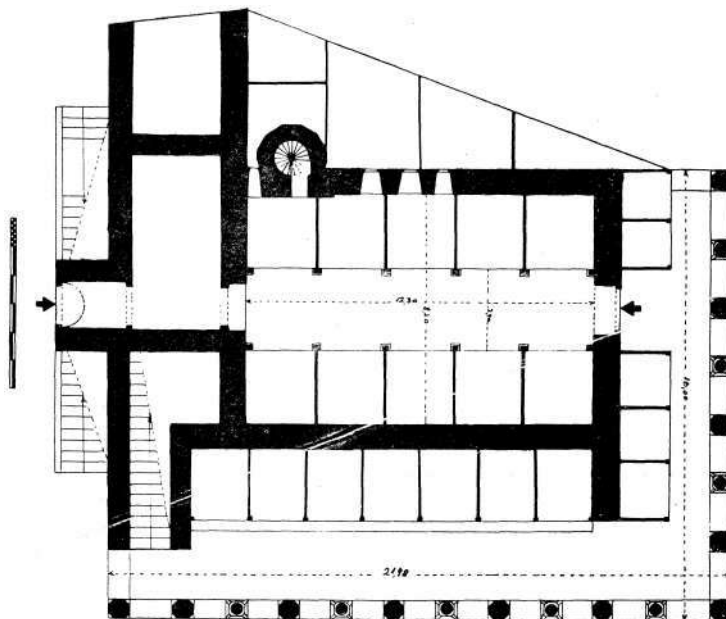
²⁵ A. Bejtić, Čamilija džamija i njen vakuf u Travniku, Glasnik I. V. Z. X (1942) str. 143–148.

²⁶ Godine 1855 bili su zakupnici: Ante Franić, zimija Antun, čurčija Ivšo, neki prodavač burmuta Ante, čurčija zimija Tazbez (?), čibukčija Salih, sarač Avdija, Kodža Hussein, Topal Bećiraga, zimija Petro, sarač Alija i čizmedžija Rešid. Prvih devetorica plaćali su godišnje po 85, a zadnja trojica po 75 groša kirije.

²⁷ Ovaj je mjesec počeo 13. XII. 1757 i trajao do 10. I. 1758.

Bezisten pod Sulejmanijom džamijom u Travniku

Tlocrt bezistena pod Sulejmanijom džamijom u Travniku
(po A. Bejtiću)

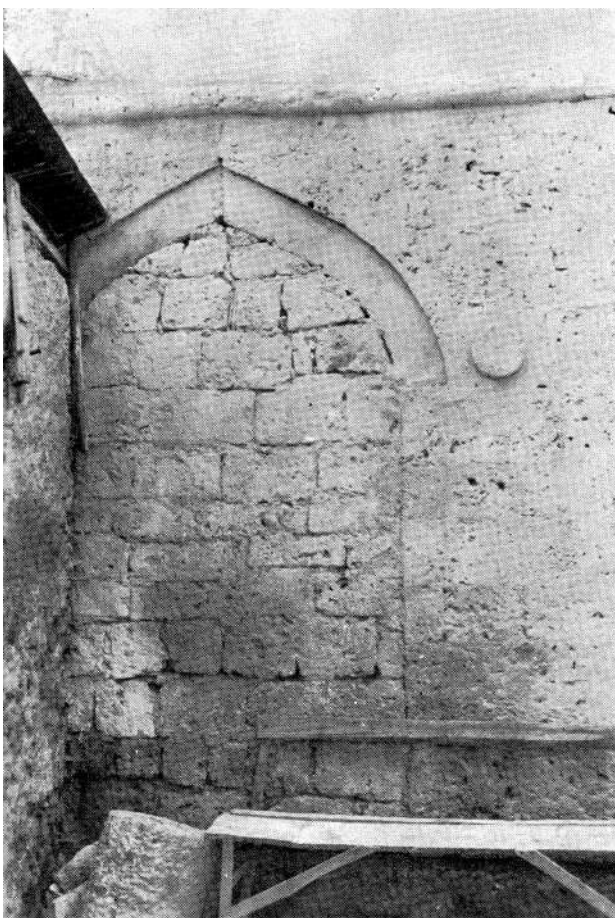
BEZISTENSKI DUĆANI

U Gazi Husrevbegovom bezistenu bili su dućani ugrađeni u zidove same zgrade, kako se to vidi u našem tlocrtu, a u Brusa-bezistenu, kao i u oba travnička, bio je unutarnji prostor ispregrađivan drvenim pregradama, koje su se mogle lako pomicati i prema tome mogli su se dućani proširivati spajanjem dvaju i više dućana, ili suziti pregradom jednog dućana, kako se to radilo i po ostaloj čaršiji. Kako je izgledao unutarnji prostor Mehmedbegova i banjolučkog bezistena, ne znam.

Uz zidove i pregrade bile su rafe (police), u kojima se držala roba.

Po podu dućana bio je prostrt ćilim. Trgovac je sjedio na tanku šiltetu do eekmedžeta, u kome je držao novac, teftar i sl. Svaki je trgovac imao makase i aršin.²⁸ Ako se prodavala svila u koncu, onda su bile tu još male terezije (vaga) s dramima (utezi). I terazije i drami stajali su u jednoj kutiji koja je izgledala poput kakve knjige od kojih 400 do 500 lista. Spomenemo li još da su neki trgovci imali u dućanu ibrik za vodu, onda smo nabrojili sav potreban pribor trgovaca u bezistenu.

²⁸ Aršin — mjera za dužinu (dug 68 cm), a dijelio se na 16 grehova.

Zazidana vrata Kukavičina bezistena u Gornjoj čaršiji u Travniku

Svaki je dućan, odnosno trgovac, imao još mangalu, u kojoj se zimi ložio drveni ugalj. Na njoj je trgovac grijao ruke. Mangale su se ložile od Mitrova do Jurjeva.

Dobro se sjećam dućana u Gazi Husrevbegovu bezistenu i svi su od reda bili vrlo ukusno uređeni.

Na bezistenskim dućanima nije bilo ćefenaka jer se oni nikada nisu zatvarali, a ako bi se trgovac danju kuda udaljio, pripeo bi preko dućana komad platna. To je isto činio i kad bi otišao na put. I dok je bio odsutan, komšije su vodile brigu o njegovu dućanu.

Kako je već spomenuto, bezisten je noću zatvarao i čuvao i jutrom otvarao pasvandžija.²⁹

Bezisteni su se jutrom dosta kasno otvarali i pred zapad sunca dobro zatvarali. Bezistenlije su bili ljudi dobro situirani, pa nijesu morali raniti na posao kao obrtnici. Kako su ove zgrade bile i onako slabo osvijetljene danju, to su se još za vida zatvarale, dok se moglo vidjeti, da se nije gdje sakrio koji kradljivac. Na to su pazili i trgovci i pasvandžija, kad je trgovce ispraćao i vrata zatvarao.

Kako smo već vidjeli, pet naših bezistena sagradili su bosansko-hercegovački namjesnici, a jedan veliki vezir, i uvakufili ih, da se od prihoda izdržavaju njihove zadužbine. To je spadalo u službu mutevelije.

Kako su se svi vakufski objekti izdavali pod zakup svake godine javnom dražbom, to je po isteku roka svaki zakupnik bio u opasnosti da mu se neko ne nametne većom zakupninom i da ga ne potisne iz dućana u koji se on bio smjestio. Da se tome stane na put pronašli su 1613 g. carigradski pravnici poseban modus za izdavanje vakufskih objekata u dvostruk zakup ili, kako se to stručno kaže, *idžaretein*.

Temeljno načelo ovom *idžareternu* je da vakuf i nadalje ostaje vlasnik zemljišta i dućana, ali zakupnik da mu plaća godišnju kiriju, te ovaj za to dobiva pravo trajne upotrebe svoga dućana, štaviše i nasljedno pravo u direktnoj lozi. Za to pravo dužan je platiti vakufu pri sklapanju takvog ugovora unaprijed utvrđenu oveću svotu, a to je *muadžela*, koja se ne smatra nikako kupovninom. Osim toga plaća se godišnja zakupnina, koja se zove *muedžela*. Pravo takvog *idžaretein*-vlasnika ograničeno je u toliko, da prelazi putem baštinstva samo na direktnu mušku i žensku lozu podjednako, da se najamni objekt bez naročite privole mutevelije nikako ne može preinačivati, poklanjati, zalagati, niti ikakvoj drugoj alijenaciji ili alteraciji podvrći, čak ni u onom slučaju, ako bi

²⁹ Pasvandžija, od perz. *pasban* i turski suf. *dži*, a znači noćni čuvar. Noćni čuvar bezistena predviđen je i u sultan Sulejmanovoj kanun-nami. Vidi Hamid Hadžibegić, Kanun-nama sultana Sulejmana, Zakonodavca, iz prvih godina njegove vlade. Gl. Z. M. IV—V (1949 i 1950) str. 373.

to i sam šerijatski sudac dopustio. U slučaju da izumre direktna loza ovakvog idžaretein-zakupnika, postaje dotični objekat vakufu mahlul, koji njime može opet posve slobodno raspolagati.³⁰

Samo ovakav način izdavanja dućana predviđen je u zakladnici o Ćamil Ahmed-pašinu vakufu u Travniku.

Zbog ovog idžareteina otuđeni su od vakufa u Brusa-bezistenu svi dućani. To se desilo krajem

³⁰ Dr. Ćiro Truhelka, o c. str. 18

prošlog stoljeća, jer njegov mutevelija nije nikad sjedio u Sarajevu, nego u Stambolu, a u Sarajevu je držao zastupnika. Nakon 1878 nije se brinuo Rustem-pašin mutevelija za objekte u Bosni. Mutevelije Gazi Husrevbegova vakufa budno su pazili kad je koji objekat postao vakufu mahlul i vršili su svoje pravo.

Nisu baš rijetke isprave, što su ih izdavale mutevelije svih triju vakufa u Sarajevu, kojim priznaju prenos objekata pod idžareteinom s umrlih zakupnika na njihove sinove i kćeri.

R É S U M É

L'architecture orientale connaît une espèce curieuse des magasins collectifs, appelés bezistans ou bezistens (en turc moderne bedesten) c'est à dire des edifices où l'on vend des étoffes. Les bezistans de Bosnie sont en pierre avec une coupole ou une voûte et avec des petites boutiques à l'intérieur, lesquelles on alouait aux commerçants du lieu ou étrangers. Les portes et les fenêtres étaient en fer pour la protection des incendies et des cambriolages. L'auteur décrit des bezistans en Bosnie, tous construits à l'époque ottomane. Il y en avait six, dont trois à Sarajevo, deux à Travnik et un à Banja Luka. Le premier avait été construit par les soins de Mehmed Beg, fils du sandjak-beg de Bosnie Isa Beg fils d'Ishak, à la fin du XVe et au commencement du XVIe siècle. Ce bezistan était debout jusqu'à la moitié du XIXe. Ghazi Husrev Beg, qui avait le plus mérité de l'essor de la ville de Sarajevo, fit bâtir le second bezistan de cette ville en 1543 qui en partie fonctionne de nos jours dans son but primitif. Le grand vizir

Rustem Pacha Le Croate, fit construire le Brussa Bezistan en 1551. Au XIXe siècle cet immeuble fut affecté aux deliahs (fripiers) et de 1912 jusqu'à 1926 à une compagnie commissionnée des commerçants en textile. Maintenant on forme des projets de restauration de ces deux objets.

À Banja Luka un quartier de ville s'appelle Bezistan, en marquant le lieu d'un Bezistan, en ruines déjà à la fin du XVIIe siècle. Pendant les foires les marchands du lieu évacuaient leur magasins dans ce Bezistan en les cédant à leurs de Sarajevo, d'où son autre nom, toujours en vigueur, Sarajevska Carsija.

Les deux Bezistans de Travnik, enfin, l'un de 1757 et l'autre de 1758, doivent leur existence à Sapaşalan Kiamil Ahmed Pacha et à son successeur Mehmed Pacha Kukavica, fils du pays. Ces Bezistans, de dimensions plus modestes que ceux de Sarajevo, ont été désaffectés et servent aujourd'hui à d'autres buts.

POREKLO I RAD MAJSTORA RADULA

LES ORIGINES ET L'OEUVRE DU MAITRE RADUL

Skoro mitska ličnost, majstor Radul, spominje se kao zoograf u dosta kratkom periodu u XVII vijeku — od 1671 do 1677 godine. Ni pre ni posle toga o njemu nemamo nikakvih podataka. Najstarije njegovo delo (nama za sada poznato) je ikona sv. Dorda sa 14 scena iz života svetiteljova iz manastira Morače. To delo je datirano sa 1671 godinom.¹

1673 godine Radul se spominjao kao živopisac crkve sv. Jovana Preteče u selu Crklolezu. Za istu godinu mu se pripisuje rad na životopisu u crkvi sv. Nikole u manastiru Peći.²

1674 godine radi ikonu svetih Vrača — Kuzmana i Damjana — u manastiru Peći.³

1677 godine ikonopiše ikonu sv. Nikole sa scenama iz života svetiteljeva za manastir Nikoljac.⁴

To su, uglavnom, njegova datirana djela.

Osim toga Radulu se pripisuju ikona Bogorodice u Peći, ikonostas iz crkve sv. Nikole u Peći, tri ikone sa dva lica iz Muzeja stare crkve u Sarajevu (obrađene u ovom članku), male ikone »velikih praznika« na ikonostasu u crkvi sv. Arhandela u Sarajevu nastao, izgleda, 1674 godine.⁵ Međutim ličnost zoografa Radula nije vezana samo za njega kao slikara već i kao pisca. U manastiru Dobrilovini prilikom popisa stvari, spominje se Radul »pisac«.⁶

Očigledno je da je Radul bio veoma cenjen ne samo sa svojih umetničkih sposobnosti već i sa svoje pismenosti. Ali ko je ličnost Radula i odakle je poreklom — najzad, zašto su njegove sposobnosti u ovom kratkom periodu od svega nekoliko

godina tako mnogo tražene, a posle toga njegovo se ime gubi?

Postoje indicije po kojima bi se ličnost zoografa Radula mogla vezati za istaknutu, pobožnu i bogatu porodicu iz XVII veka — porodicu Humković iz Sarajeva:

Najstariji poznati članovi ove porodice su Tadija i Radul, koji se prvi put spominju 1648 godine.⁷ Skarić misli da su oni umrli već oko 1650 godine. Međutim, postoji zapis da njihovi sinovi Gavriilo i Vukovoj i kći Mara prilažu sarajevskoj crkvi kadionicu 1684 godine za pokoj duše roditelja Tadije i Radula.⁸ Ne može se verovati da su oni umrli oko 1650 godine, a da im deca tek posle 30 godina prilažu kadionicu za pokoj duše. Pre će biti da su umrli oko 1684 godine, a što se ne spominju u sarajevskim crkvenim beleškama možda je razlog što oni lično tada nisu imali neke specijalne povezanosti sa sarajevskom crkvom, već su se (kao i ostali građani, što nije bilo ništa iznimno u to doba) odlikovali samo svojom bogobojažljivošću. Najzad, oni su bili skorodošavši u Sarajevo (oko 1645 g)⁹ pa nisu ni mogli odmah biti među prvima. No, sudeći po njihovom potomstvu vidi se da su svi bili vrlo odani crkvi i veri, i da je čitavo potomstvo skoro do polovice XVIII veka aktivno učestvovalo u životu i radu crkve. Njihovi sinovi Gavriilo i Vukovoj odlaze u Jerusalim na hodočašće, a Tadijina kći Mara posvećuje se kaluđerskom životu.¹⁰

Vlado Skarić ističe da su u XVII veku kaluđeri uživali veliki ugled u Sarajevu, pa su se često i muški i ženski članovi uglednih sarajevskih porodica posvećivali kaluđerskom životu. Kaluđeri iz raznih manastira: Pive, Rače, Mileševa, Banje, Morače i dr. često su dolazili u Sarajevo, bilo kao gosti na nekoliko dana, bilo da obavljaju svešteničke dužnosti.¹¹

¹ Zapisi i natpisi, knj. I, br. 1659 (ćirilicom).

² VI. Čorović, Prilozi za našu staru književnost i istoriju — Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti, — VI. Petković, Prilozi VII, 1927 g., str. 224—225 (ćirilicom). — R. Ljubinković — Stvaranje zografa Radula, »Naše starine«, knj. I., (latinicom).

³ L. Mirković, Crkvene starine, str. 127. — Godišnjak muzeja Južne Srbije, knj. II., str. 125, sl. 33 (ćirilicom).

⁴ Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, br. 5702 (ćirilicom).

⁵ VI. Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 veku, Sarajevo, 1926 g., str. 134 (ćirilicom). — H. Ljubinković, Stvaranje zografa Radula, »Naše Starine«, knj. I, str. 123—131 (latinicom).

⁶ VI. Čorović, Manastir Dobrilovina, Godišnjica Nikole Čupića, knj. XIII, 1934 g., str. 171—2 (ćirilicom).

⁷ Zapisi i natpisi, br. 1459, knj. I (ćirilicom). — VI. Skarić, o. c. str. 58 (ćirilicom).

⁸ Zapisi i natpisi, br. 1930 (ćirilicom).

⁹ VI. Skarić, o. c. str. 58 (ćirilicom).

¹⁰ VI. Skarić, o. c. str. 60 (ćirilicom). — Zapisi i natpisi, knj. I, br. 621, 1573 (ćirilicom).

¹¹ VI. Skarić, o. c. str. 106—107 (ćirilicom).

Sl. 1

Zar ne postoji verovatnost da je Radul Humković na izvestan način svoj život podredio crkvi — bilo kao kaluder ili još verovatnije kao sveštenik, a možda samo kao zoograf i pisac? Bez sumnje će se naknadnim pregledom starog crkvenog arhiva naći dokazni materijal za ovu hipotezu.

Radivoje Ljubinković povezuje rad zoografa tesno za patrijarha Maksima.¹² Ako se prati rad ovoga majstora, zapaža se da je njegova aktivnost zaista vezana za godine aktivnosti patrijarha Maksima.¹³ Godine 1673 patrijarh Maksim se povlači iz aktivnog života, a intenzivni rad majstora Radula trajao je, sudeći prema datiranim delima, još godinu dana iza toga. To su verovatno bili započeti ili ugovoreni poslovi koje je Radul morao da završi. Posle toga vremena on radi (1677 godine) samo jednu ikonu za manastir Nikoljac i otada ga više ne srećemo, bar ne dela sa njegovim potpisom. Međutim, i rad drugih članova porodice Humković može se vezati za godine aktivnosti patrijarha Maksima. Hadži Gavro Humković bio je jedan od najbližih saradnika patrijarha Maksima za vreme njegovog boravka u Sarajevu. U vreme

aktivnosti patrijarha Maksima pada i najveća aktivnost u crkvenim poslovima i najveći ugled Hadži Gavre Humkovića, Osim toga njegova majka Mara i njegova sestra Mara posvećuju se kaluderskom životu. Međutim, poslednje dve decenije XVII veka (upravo posle smrti patrijarha Maksima) porodica Humković počinje siromašiti i uloga njihovih članova u crkvenom životu postaje samo počasna i prestaje da se ističe svojim brojnim i bogatim poklonima crkvi.¹⁴

Zašto se ime Radula Humkovića ne spominje u zapisima u crkvenom arhivu? Poznato je da je ova porodica bila bogobojažljiva i izgleda prosvćenija nego ostale porodice u to doba (čini se da su imali i svoju zbirku crkvenih knjiga od kojih su neke čak poklanjali manastirima i crkvama).¹⁵ Bez preterivanja se može pretpostaviti da se Radul, s obzirom na svoju odanost crkvi i verovatno poznavanje crkvene nauke, rano posvetio svešteničkom pozivu, pa iz tih razloga, verovatno, mali, živio u Sarajevu. Od 70-ih godina XVII veka, kada ga srećemo kao umetnika, živio je po raznim manastirima gde se uglavnom bavio svojim umetničkim zanatom, a izgleda da se najduže zadržavao u Peći i Morači. Njegova slikarska delatnost pada u doba aktivnosti patrijarha Maksima u Peći i doba najvećeg ugleda njegove porodice u Sarajevu.

Otkuda baš da Sarajlije pozovu Radula da im ikonopiše ikone velikih praznika za ikonostas i da radi ikone za pravoslavne vernike u Sarajevu? Bilo je još slikara veoma veštih svom zanatu koji bi mogli ikonopisati te ikone za ikonostas ove, u to doba veoma poznate, crkve! Poznato je da je crkva obnovljena i ikonostas slikan velikim trudom i priložima Hadži Gavre Humkovića.¹⁶ Razumljivo je onda da je dar prazničkih ikona za ikonostas poverio svom stricu Radulu, čije je umetničke sposobnosti cenio i patrijarh Maksim i ugledne Sarajlije.

No, zasada su to samo hipoteze, ali će se možda, uskoro doći i do konstruktivnih dokaza. Petar Mirović, kustos Muzeja stare pravoslavne crkve u Sarajevu, sprema se na ponovno proučavanje arhiva stare pravoslavne crkve i tada će, nadamo se, ova hipoteza biti ili potvrđena ili odbačena.

*

Spomenuli smo da je ikonice na predeli ikonostasa u staroj crkvi u Sarajevu verovatno radio Radul. Osim toga u Muzeju stare pravoslavne crkve u Sarajevu nalaze se tri ikone veličine 18X 24X1,5 cm rađene na mekom drvetu na gipsiranoj podlozi, koje se mogu pripisati radu moračko-pečkog slikara Radula iz druge polovine XVII veka. No, čini se, da su ove tri ikone po svojoj jednostavnosti najbliže pećkom živopisu u crkvi sv. Nikole, ali su one rađene sa više likovnog osećanja.

¹² R. Ljubinković, o. c. str. (latinicom).

¹³ St. Stanojević, Narodna enciklopedija, pod Maksim Skopljanac, knj. II, str. 652 (ćirilicom).

¹⁴ Vl. Skarić, o. c, str. 59—60 (ćirilicom).

¹⁵ Vl. Skarić, o. c, str. 59. — Zapisi i natpisi br. 1459 (ćir.). Kod Plevlja postoje dva takva podatka.

¹⁶ Vl. Skarić, o. c, str. 143 (ćirilicom).

Karakteristično za sve tri ikone je veoma živ kolorit koji je međusobno harmoničan. Glave su obrađene sa dosta pažnje, spretnosti i znanja, dok su tela, ruke i noge shematični. Materijalnost odeće je zapostavljena i ona deluje kao monohromo bojena ploha. Uzdužne prave linije zamjenjuju nabore na odelu. Sve figure su iste visine. Jedini ukrasni detalj na odeći je zlatom jednostavno šrafirana dosta široka bordura po rubu donje haljine i uža ista bordura oko vrata. Svi ogrtači se kopčaju agraform. Na svetrima ikonama osnova je dole maslinasto zelena, a gore zlatna. Ikone su dosta oštećene crvotočinom, a na nekima je mestimično i drvo popucalo.

Na ikoni (sl. 1 i 2) na obe strane su prikazane po tri figure svetitelja. Na slici 1. svim svetiteljima su oštećene glave. Ipak se vidi (po jednom ostatku duge sede brade) da je prvi svetitelj starac; za drugog se uopšte ne zna, a treći je mladić jer je naslikan bez brade (od glave mu se vidi donji dio lica).

Prvi svetitelj je obučen u sveštениčko odelo — u tamnocrveni felon ispod koga ima plavi stihar i zlatni epitrahilj. Ruke su savijene u laktu i dignute u visinu grudi. Desna ruka je spremljena na blagoslov, a leva je u znaku umirivanja.

Do ovog svetitelja je drugi, obučen u plavu monašku mantiju koja se kopča pod bradom (verovatno agraform a ispod mantije ima karmin monaški hiton. U rukama drži trostruki krst, što je odlika shimnika. Treći svetitelj, je obučen u plavu monašku mantiju sa zlatnim rubom oko vrata i agraform koja se kopča na ramenu. Ispod mantije ima monaški hiton neodređene boje sa zlatnom bordurom na porubu. I on u rukama drži trostruki krst.

Na drugoj strani ove ikone naslikana se dva svetitelja i jedna svetitelj ka u sredini (sl. 2). Prvi svetitelj je starac sa prosedom dugom trouglastom bradom. Obučen je u odelo velikoshimnika — beli kukulj sa zlatnom bordurom okolo i širom bordurom oko vrata, koji se kopča pod bradom. Ispod kukulja nosi rasu pripasanu u struku i analav zelene boje ukrašen zlatom. Ispod rase ima dugi monaški hiton plave boje sa zlatnom širokom bordurom po porubu. Lice ovog velikoshimnika je potpuno oštećeno. Do njega stoji mlada svetiteljka u maforiju (?) jasno crvene boje i stiharu neodređene boje. U njenom stavu ima izvesne bojažljivosti. Telom je okrenuta polulevo, a glavom poludesno. Desna joj je ruka naslonjena na grudi, a leva se ne vidi. Od glave joj se vidi samo leva strana lica i vrat. Levo od njene glave nalazi se signatura, ali je tako oštećena da se ne može čitati. Treća figura je svetitelj obučen u apostolsko odelo. Njegov lik se neodređeno vidi, a obučen je u plavi himatijon koji je pripasan širokim plavim pojasom i pada u gustim naborima. Ispod njega nosi ružičasti hiton sa zlatnom bordurom oko desnog ramena. Njegova leva ruka se ne vidi, a desna je spremljena na bla-

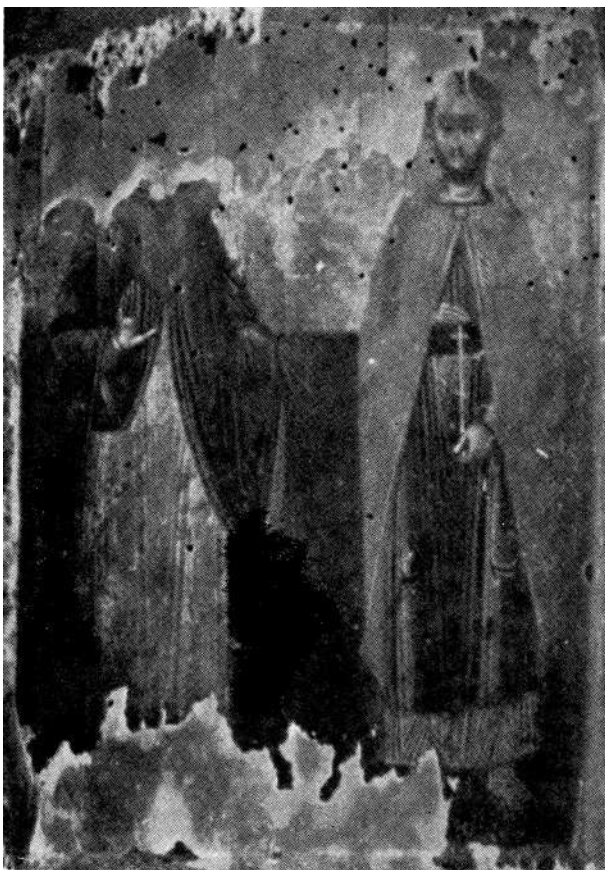
goslov. Noge su mu bose u laganim sandalicama od opute. Stopala su anatomski dosta tačno obrađena. Sa obe strane njegove glave ispisana je signatura. Jedan deo signature može se nejasno pročitati kao $\Delta R W \square$ a drugi deo je iščilio.

Nimbovi na obema stranama ove ikone su uglavnom uništeni. Ikona je uzduž pukla, zlato sa pozadine je dosta otpalo, a boje su uglavnom lepo sačuvane.

Ikonografska jednostavnost i veoma uprošćen način slikarskog izražavanja u oprečnosti su sa fino, produhovljeno i studiozno obrađenim likovima svakog pojedinog svetitelja. Ova težnja za neupštavanje likova pokazuje majstora sa bogatim iskustvom u svom radu. Odelo, ruke i noge majstor smatra samo neophodnim detaljima, preko kojih lako prelazi, ne pridajući im veliku važnost pri obradi. On tu potpuno zapostavlja plastičnost, anatomsku istinu, materijalnost. No, pri obradi likova on pokazuje svoj talenat i svoje znanje. Do najsitnijih detalja teži da lice bude plastično, da živi i diše. To se najbolje vidi na drugoj ikoni (sl. 3 i 4) iste veličine kao i prva sa svim istim odlikama, a svakako je i nastala u isto vreme. Na njoj

Sl. 2

su prikazani na jednoj strani tri (sl. 3), a na drugoj dva svetitelja (sl. 4).

Na sl. 3 vide se tri svetitelja — starca sa dugim sedim bradama. Sve tri figure su u celosti sačuvane, tako da se može detaljno videti obrada lica, senčenje, doba starosti. Ovaj majstor najjače senčenje daje na jagodicama (obrazima) i po čelu, u čemu ima logike jer su zaista ti delovi lica najviše izloženi svetlosti. Sva tri svetitelja su velikoshimnici. Iznad glave prvog svetitelja ima tragova signature ispisane u četiri reda, ali je na tom mestu ikona dosta prljava, pa se ne može pročitati. Osim toga, naknadno je dodat metalni nimb koji svojom širinom zaklanja jedan deo signature.

Ovaj svetitelj je obučen u monašku mantiju tamno crvene boje. Ispod nje nosi tamno zeleni analav, ukrašen zlatom. Donja haljina — monaški hiton — je oker. Noge svetitelja se ne vide. Ruke ima savijene u laktu; desna je spremljena za blagoslov,, a leva je u znaku umirivanja. Lice ovog velikoshimnika je rađeno vrlo pedantno i detaljno — skoro tehnikom minijature: dugo trouglasto lice sa visokim čelom i dubokim senčenjem oko očiju, što im daje smireni izraz, prav nos, ispod koga su sedi brkovi, i brada daju celinu smirenosti i predanosti ovog velikoshimnika koji je prema gledaocu okrenut en face.

Sva tri lika na ovoj ikoni su obrađena na isti način sa istom tehnikom minijature, svi deluju smireno i predano, ali se ipak među sobom razlikuju.

Drugi svetitelj je obučen u oker monašku mantiju i oker monaški hiton, a preko njega nosi tamno zeleni analav ukrašen zlatom. Leva ruka mu se ne vidi, a desna je spremljena na blagoslov. Iznad njegove glave naziru se tragovi, sada već iščezle, signature.

Treći velikoshimnik nosi tamno crvenu monašku mantiju i oker monaški hiton. Na grudima ima tamno zeleni analav, a na glavi monašku kukuljicu tamno zelene boje opervaženu zlatnim uzanim porubom. Leva ruka mu se ne vidi ispod mantije,, a desnu ima spremljenu na blagoslov. Noge se ne vide. Brada ovog svetitelja je u zelenom tonu, razdeljena na sredini i očešljana kao dve vitice. Desno od zlatnog nimba ovog svetitelja ostao je jedan trag signature, ali je na tom mestu drvo oštećeno, a s njime i signatura.

Interesantno je da majstor inkarnat ove trojice monaha daje u sivo zelenom tonu bez imalo rumenila i sa jako upalim obrazima, čime svakako želi da potencira njihov način života, njihovo odricanje od ovozemaljskih uživanja.

Na drugoj strani ove ikone (sl. 4) naslikana su dva svetitelja, izgleda, oba mlada. Glava prvog svetitelja je sasvim uništena (otpala je i podloga od gipsa). On je obučen u mantiju kobalt boje, koja

se kopča pod bradom agrafom, a oko vrata ima široku borduru. Ispod mantije nosi oker monaški hiton. Donji deo hitona je oštećen. Leva ruka se ispod mantije ne vidi, a desna je savijena u laktu i dignuta u visinu grudi sa dlanom okrenutim prema gledaocu u znaku umirivanja.

Drugi svetitelj je mladi čovek svežijeg izgleda. On ima kratku smeđu bradu i smeđe kose naslikane kao kompaktna masa. Oko glave ima urezani zlatni nimb, i nema nikakvih tragova signature, koja je verovatno stradala zajedno sa dobrim delom zlatne pozadine ikone. Svetitelj je obučen kao maloshimnik — u monašku haljinu karmin crvene boje sa zlatnom bordurom oko vrata koja se pod bradom kopča zlatnom agrafom. Ispod mantije nosi maslinasto zeleni hiton pripasan u struku sa širokim zlatom šrafiranim porubom po dnu. Vidi mu se samo leva noga u sandali od zlatnih kajiševa. Desna noga je oštećena kao i veliki deo maslinaste pozadine ikone. Ovaj maloshimnik u rukama nosi trostruki krst.

Interesantno da majstor ujednačenim koloritom daje inkarnat na figuri. Na sl. 3 videli smo da su svi vidljivi delovi kože na figurama dati u sivozelenom tonu. Međutim, na sl. 4 inkarnat je, verovatno zato što je svetitelj mladi, nešto svežiji. Naime, dat je u oker tonu sa crvenim akcentom na usnama.

Ikona je sa obe strane crvotočna, a na tri ugla je drvo oštećeno.

Na trećoj ikoni od istog majstora je naslikano, na jednoj strani, jedan svetitelj i jedna svetiteljka, a na drugoj, pet svetitelja (sl. 5 i 6).

Na sl. 5 prikazan je svetitelj sa sedim kosama i sedom dugom kovrdžavom bradom. On je obučen kao prvosveštenik. Levo i desno od njegove glave vide se signature **САРА** izgleda »osvećeni«. Prvi deo se sigurno čita, a drugi se samo naslućuje. Svetitelj je obučen u felon tamno crvene boje preko koga nosi trava zeleni omofor sa zlatnim krstovima na ramenima i grudima. Ispod felona ima epitrahij (boja se ne vidi jer je ikona prljava), a donja haljina — stihar je ružičaste boje. Noge svetitelja se ne vide. U levoj ruci svetitelj drži evanđelje sa zlatnim koricama, a desnu ruku ima spremljenu na blagoslov.

Do sv. Save Osvećenog stoji ženska figura u monaškoj odeći. Njena glava je oštećena, ali se vidi signatura: **ВА(О)РА . . МЪЧЕН . .** po svojoj prilici Varvara Mučenica (tj. Velikomučenica Varvara). Ona je obučena u monaški ogrtač — gornju haljinu — tamno crvene boje ukrašenu zlatnom bordurom oko vrata, a kopča se agrafom. Donja haljina je maslinasto zelene boje sa zlatom šrafiranim porubom pridnu. U rukama drži dvostruki krst. Po dužini figure sv. Varvare ikona je pukla, tako da je i figura dosta oštećena. I ova ikona je dosta crvotočna, a zlatna podloga je mestimično popucala (po rubu ikone i podklobučila).

Sl. 5

Sl. 6

Na drugoj strani ikone (sl. 6) prikazano je pet svetitelja — maloshimnika u stojećem stavu. Prvoj trojici (s leva na desno) glave su potpuno stradale, a drugoj dvojici su samo delimično oštećene.

Prvi svetitelj je starac sa dugom sedom bradom koja se delimično vidi, a ostala četvorica su mladi ljudi. Nije sačuvana nijedna signatura.

Svetitelj starac je obučen u tamno crvenu monašku mantiju sa zlatnim rubom po ivici i zlatnom širokom bordurom oko vrata. Ispod mantije nosi monaški hiton tamno zelene boje, pripasan u struku sa širokim zlatom šrafiranim porubom podnu. Na shematički crtanim nogama nosi sandale od zlatnih kajiševa visoko isprepletenim. Leva ruka mu se ne vidi ispod mantije, a desnu ima savijenu u laktu i prislonjenu na grudi. Dužinom figure ovog monaha ikona je pukla.

Svetitelj do ovog je obučen u oker monašku mantiju i otvoreno crveni monaški hiton. Svetitelj ispred ovog je obučen u tamno zelenu monašku haljinu i oker monaški hiton. Leva ruka mu se ne vidi, a desnu ima spremljenu na blagoslov. Četvrti svetitelj je mlad čovek oker smeđeg inkarnata sa rumenilom na usnama. Obučen je u jasno crvenu monašku mantiju i isti monaški hiton pripasan u struku. Peti svetitelj je obučen u oker monašku mantiju i tamno zeleni monaški hiton pripasan u struku. On je također mladi čovek sa inkarnatom u oker smeđem tonu.

Svi svetitelji imaju na isti način ukrašene odeće, tj. sa širokom bordurom oko vrata na mantijama, koje se pod bradom kopčaju agrafom. Osim

toga svi imaju iste sandale od zlatnih kajiševa koji su visoko isprepleteni.

I ova ikona je crvotočna, a u donjem delu, oko i iznad glave svetitelja, otpala je gipsana podloga.

*

Karakteristično je na koji način majstor Radul slika ruke i noge. Ruke su sve bez prave anatomске istine. Dugi prsti bez zglobova naslikani su uvek na isti način i u istom stavu. Noge su još više shematizovane; one nemaju ni prstiju ni zglobova, već jednom linijom — jednim potezom — dat je okvir oko noge, a takav crtež je onda šrafiran sa zlatom.

Kolorit, tj. ton, način i upotreba boje na ovim trima ikonama je do te mere ujednačen da nema sumnje da su sve tri ikonice iz istog doba, a, čini se, čak i istovremeno nastale.

Međutim, da li je to bilo 70-ih godina XVII veka, ne može se tačno znati. Upoređujući ih sa predelom na ikonostasu u staroj sarajevskoj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu uočavaju se, uopšte uzevši, dosta krupne razlike. No, Radul je svoje reprezentativne ikone radio na drukčiji način od ikona manje reprezentativnih, a drukčije od živopisa — ali, rukopis je uvek isti. U rasvetljavanju ovih ikona pomoći će nam, verovatno, istraživanja starog arhiva, a možda i konzervatorsko-restauratorski poduhvati na ovim spomenicima kulture. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu već vrši pripremne radove za čišćenje ovih ikona. Možda će se tada naći i potpis našeg slikara velikih kvaliteta.

RÉSUMÉ

Dans ce traité, l'auteur publie une information d'après laquelle on pourrait supposer que l'iconographe serbe connu du 16ème siècle Radul était originaire de Sarajevo. Il dé-

crit aussi quelques icônes de Sarajevo qui pourraient bien être à lui (tableaux 1—6).

UMJETNOST DEKORIRANJA U BOSANSKOJ METALNOJ INDUSTRIJI

DER BOSNISCHEN METTAL-INDUSTRIE DECORATIVE KUNSTE*

S njemačkoga *Nedžad N. Sulejmanpašić*

Dr. Ćiro Truhelka objavio je ovaj rad najprije u sarajevskom kalendaru *Wakit (Die Zeit)* za god. 1889, od kojeg je samo to godište izašlo, a onda i kao separat u 20 primjeraka. Nije poznato da se negdje sačuvao i jedan primjerak toga kalendara, a jedini poznati primjerak separata čuva Sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Stoga je taj rad ostao gotovo nepoznat i nepristupačan našim naučnim krugovima. No, to nije jedini razlog s koga se sad ponovo objavljuje ovaj rad. Ta studija pisana je prije punih šezdeset i pet godina, dakle u vrijeme, kad su pojedini stari majstori još bili živi, a njihovi obrti razvijeniji, negoli su danas. Truhelka je tada još mogao imati širi pregled umjetničkih izradevina o kojima je riječ, a i samoga rada, i u toj studiji dao je stručnjaku analizu te problematike, te je to prvi i do danas jedini rad te vrste o orijentalnim umjetničkim zanatima na našem tlu. Ma da novija istraživanja pokazuju da se ne mogu održati svi Truhelkini zaključci, taj njegov rad ipak predstavlja dobar prilog izučavanju te umjetnosti u našim stranama.

Prevodilac

Među mnogim granama bosanskih zanata, u koje spada obrada metala, znatan je uspon postignut kod izradevina od bakra i srebra. Obje te grane zauzimaju viši položaj, njima su postavljene viši zahtjevi s obzirom na ukus, i one su se najčešće služile dekorativnim ukrasom, pa su time uključene u uži krug umjetnog zanatstva.

Oba ta zanata prije svega su služila izradi posuda i oružja, a i vrlo izraženoj potrebi bosanskog stanovništva za metalnim ukrasima.

Iako je prema propisima Kur'ana kao materijal za izradu posuda predviđena jedino glina i kao takva dobila značenje u ritualu, što nam objašnjava izvanredni uspon orijentalne keramike, i mada je Bosna bogata odličnom lončarskom glinom, ipak je keramika u Bosni jako zapostavljena. Njeni proizvodi su — osim primitivno ukrašenih, ali po formama dražesnih ibrika sa Kiseljaka — jedino najprostije kuhinjsko posuđe, dok se sve vrednije posuđe izrađuje od metala, osobito od bakra.

U Sahihu Buhariji¹ izričito se isključuju zlato i srebro iz proizvodnje posuda: »Najbolja je čaša ona, koja je napravljena od drveta ili gline, jer to vodi poniznosti.« Ali već Buharijin nasljednik, komentator Kur'ana Abdulah ibn Abbas (umro god. 687) pije iz staklene čaše. A i bakrene su posude uskoro zatim toliko rasprostranjene, da sačinjavaju jedan od najvažnijih sastavnih dijelova musliman-

skog kućnog uređaja. Čak i kod opreme muslimanskih nevjestica iz starijeg vremena, koja se sastoji od sedam dijelova, zauzimaju posrebrene i pocinčane bakrene posude posebno mjesto, a od vremena el-Makrizije (umro 1442.),² koji nam o tome prvi piše, sačuvao se taj običaj na Orijentu (a i u Bosni) sve do danas.

Dok na Orijentu osim zanatstva bakrenih posuda i keramika dostiže svoj najviši procvat, u Bosni je, kako je već spomenuto, zanatstvo obrade bakra moralo proizvoditi gotovo svo posuđe i usljed toga postaje najznačajnija grana. Kao najvažnija središta još od starina čuveni su Sarajevo, Foča i Travnik.

Taj bosanski zanat razvio se pod utjecajem Orijenta i po svojim izradevinama daje one iste oblike, jednostavne a ipak pune zamaha, koji su karakteristični za čitav orijentalni umjetnički obrt.

U Bosni ćemo naći iste tankovrate posude za vodu — ibrike — kao i u Perziji, one iste dražesne posudice za kafu, pa zarfove, potpuno jednake i onako arhitektonski slično sazdane buhurdare (kadila), te lijepo oblikovane zdjele (čaše) i tasove. I svi su ti predmeti savršeni po formama, dok nezgrapne oblike izričito pokazuje samo posuđe najgrublje primjene.

Jednako, a možda i još veće značenje pokazalo se u izradi oružja.

U Fojnici i Dupovcima (okolina Sarajeva) proizvodile su se kratke puške kaneliranih cijevi (šišane). Foča je bila čuvena po kratkim puškama i noževima, i s njom su se u tome mogli takmičiti

* Iako se Radakcija »Naših Starina« ne slaže sa nekim Truhelkinim navodima i zaključcima u ovome radu, koji su, dosta smjeli ili nedovoljno argumentirani, ipak publicira taj rad, jer je on, iako tretira važan problem, ostao nezapažen od naše javnosti.

¹ Zbirka islamske tradicije, izd. Kairo 1206., sv. VI. str. 238.

² el-Makrizi, Tekiyyuddin, egipatski historičar. — Prim. prev.

samo Skoplje i Gračanica, a iz sarajevskih radionica izlazili su najbolji handžari, ono grozno oružje, koje je u borbama prsa u prsa stvaralo najstrašnije ozljede. Po proizvodnji toga oružja osobito je bila čuvena porodica Bićinovića, čiji je posljednji majstor umro prije osamdeset godina. Navodno su njihova sječiva raskidala i najbolje oklope, a u narodu se govori da su plaćene zlatom njihove težine. Ti majstori su bili toliko ponosni na svoja djela, da su ih obično i označavali posebnim znakom svoje radionice.

Osim domaćih proizvoda mogli su se obrađivati i inostrani čelici. Na prvom je mjestu bio čelik iz Damaska, kojem je pripisivano sedam čudesnih moći, i za koji su vjerovali, da pretstavlja najbolju odbranu protiv groma, đavola i sličnih nepodopština. Smatralo se, osim toga, da je najbolji lijek protiv upale pluća voda koja kapije s orošene di-iskije. Osim ovih bila su neobično tražena perzijska majmum-sječiva, na kojima su se zrcalno naopako odražavali predmeti, a zatim indijska, Kara Horosam i t. zv. hind-demir.

Bosanski proizvođači oružja nisu se zadovoljili samo tehničkom solidnošću svojih izrađevina, oni su težili i za ljepotom, i sve ukrasne tehnike usmjerene su na to da služe raskoši, pa su se one u tome smjeru i razvijale te dale često zapanjujuća djela.

Potreba za metalnim ukrasima u Bosni je vrlo velika, i ti ukrasni predmeti sačinjavaju bitan dio slikovite nošnje. Srebrni ukrasi muškarca sa stoje se od lijepo izrađenih srebrnih kopča, kojima se zakopčavaju kalčine, i onih masivnih pločica

koje su nagomilavali na opušnjacima jeleka, tako da taj dio odjeće služi ujedno i kao oklop i pruža otpor čak i snažnim udarcima.

Ženska odjeća bila je mnogo bogatija. Bosanska seljanka ukrašava glavu čitavim sistemom ukrasnih predmeta; to su razne ukosnice, pa lančići sa lijepo izrađenim glavicama na kraju, koji se upliću u pletenice, zatim diademe što ukrašuju čelo, lijepe, slikovito oblikovane, ali neobično nepraktične naušnice, koje su često međusobno spojene lančićem i, najzad, lančići što vise oko vrata. Na svemu su tome još bezbrojni privjesci i mali lančići, a to sve sa lijepom konturom glave sačinjava neobično slikovitu cjelinu, ali i znatnu težinu, pa ženi može predstavljati pravi teret. Grudi su bile prekrivene bezbrojnim povezanim srebrnim kitama, na rukama narukvice, dok su se oko bedara nosili široki pojasevi sa velikim masivnim kopčama.

Ti ukrasi najznačajniji su proizvodi bosanskog filigranskog zanatstva, koje služi širokim slojevima naroda, jer bogati muslimani nabavljaju nakit iz Carigrada. Stoga je taj zanat najbolje sačuvalao svoj narodni karakter, a njime su se bavili gotovo isključivo sami kršćani.

Tim spomenutim trima granama zanatstva služile su četiri tehnike umjetnog obrta: graviranje, iskucavanje, filigrani i inkrustacije. Ovamo bi spadalo i lijevanje, kojim su se bavili mnogi u Bosni, ali ćemo ga preskočiti zato, što lijevač ovdje nije bio ujedno i tvorac kalupa, već je radio po šablonama, a baš izrada modela je ono što lijevanje vodi u područje umjetnog obrta, i što mu daje umjetničku vrijednost.

I. GRAVIRANJE

Rezaljka (dubač) je nesumnjivo najstariji i najprostiji alat, kojim se služio probuđeni ljudski razum pri prvim umjetničkim ukrašavanjima glinenih posuda i drvenih predmeta. Taj način prenesen je kasnije i na druge materijale. Između primitivnih gravura, načinjenih krhotinom kvarca na mamutovoj kosti, i savršenih poteza Diireza ili Rembrandta svakako leži nepregledno dug niz godina, veličanstvena i neprekidna razvojna skala, koja označava put umjetnosti gravure ka savršenstvu, ali su se ipak tehnička pomoćna sredstva promijenila tek neznatno.

Usljed jednostavnosti tehničke izrade udomaćila se gravura gotovo u svim granama obrta obrade metala, a u bosanskom umjetnom obrtu odlično se primjenjuje kod ukrašavanja bakrenih posuda.

Obično se gravira kalajisano posuđe, pri čemu se sam bakar otkriva rezaljkom-kalemom, a crtež izlazi crven na bijeloj pozadini, ili se često natare šljivovim pekmezom pa se onda ističe u crnoj boji.

Dekorativni motivi bosanske umjetnosti graviranja veoma su različiti i u toku vremena znatno su se mijenjali.

Starija gravura pokazuje uvijek arapske motive, koji se čvrsto vezuju u izrazito stilskom rasporedu. U kompoziciji treba jasno razlikovati zapleteni osnovni motiv, zamišljen kao okvir od motiva arabesaka koje su primijenjene djelomično kao razgranjavanje glavnog motiva ili kao ornament za ispunjavanje. Često su arabeske tretirane i kao samostalan motiv, i u tome su slučaju povezane s jačim motivom kompozicije. U tu se ornamentiku veoma često uklapaju dekorativno zamišljeni natpisi, i to u obliku medaljona ili kao rubni potezi, a to su motivi koji s osobitom draži dolaze do izražaja na starijim bakrenim posudama. Za stariju gravuru općenito je karakteristična izrada motiva u obliku rubnih poteza, pri čemu se ornamentika plosnatih zdjela dijeli na zone, a kod posuđa raspoređuje se na trake koje slijede jedna za drugom.

Dalji stupanj razvoja gotovo potpuno odbacuje arapske motive i zamjenjuje ih krugom motiva koji po ljepoti znatno zaostaje za onim, iako mjestimično pokazuje uspješna ostvarenja.

Motivi traka i arabesaka zamjenjuju se valovitim neprekinutim ornamentom vitica, iz kojih izbijaju palmete. I ti motivi redaju se u vidu rubnih traka bilo koncentrično ili u horizontalnom nizu, ali se mogu naći i plein-motivi, izvedeni neobično diskretno, a usljed toga i sa mnogo ukusa.

Taj motiv obično potječe iz biljnog svijeta, strogo je stilizirano zamišljen kao malen svežnjic cvijeća, a po detaljima potsjeća na dekorativni inventar formi perzijskih tekstilnih ornamenta. I kao što je to slučaj kod tih tekstilnih ornamenta, primjenjivan je i on sa mnogo ukusa.

Ti motivi, koji se često ponavljaju na bakrenim posudama, izvedenim prije nekoliko decenija, uskoro zatim izlaze iz uskih okvira stila i teže nekom naturalizmu, koji će ostati potpuno stran tehnici izrade. Tako pokazuju ornament najnovijih (konac 19. stoljeća) graviranih bakrenih posuda neko slabljenje dekorativne tradicije i, mada im se ne može poreći izvjesna draž, ona se više ne zasniva na onoj izvanrednoj finoći izrade pojedinih motiva, već na djelomično uspjelom zajedničkom utisku, što ga daju oblici posude i grubi način dekoriranja, a oboje je predviđeno za djelovanje sa izvjesne daljine posmatranja. Tako se događa da noviji (konac 19. stoljeća) ibrici, tasovi i bakrene zdjele, čija pocrnjela gravira sa glavnim oblikom zaista harmonira, razočara onoga ko je posmatra izbliza.

Općenito se u novije vrijeme izrazito opaža izvjesno opadanje umijeća graviranja po bakru. Motivi se, obično geometrijski, konstruiraju šestarom i ravnalom, a između ovih oblika pojavljuju se reminiscencije ranijih umjetničkih smjerova, izvedene dijelom u crtežu ili u koncepciji veoma oskudne, ili pak naginju nekom baroknom naturalizmu.

U umijeću obrade srebra gravuri je dodijeljena samo podređena uloga, jer ta tehnika ne odgovara najbolje ovom plemenitom metalu. Gravura se, prirodno, razvija samo na većim ploham, i pruža suncu i svjetlu premalo dodirnih tačaka. A u obradi srebra i zlata je baš važna ova igra refleksa, koji tim metalima daju osobit čar i koji je tim izrazitiji i uzbudljiviji, što više promjene pruža svjetlu pleha, po kojoj se rasprostire dekorativni motiv.

Ta igra refleksa ide za tim da potstakne maštu, da je zanese, a živahna orijentalna fantazija traži u svim dekorativnim umjetnostima sjaj boje i svjetla. Ona izbjegava svaku monotoniju, i kada oživljava plohe bez sjaja, pomoću linija, zahtijeva da su sjajne plohe oživljene refleksima.

To je razlog što se gravura primjenjuje samo rijetko u obradi srebra, što je broj motiva malen i što se kreće u granicama najprostije linearne ornamentike.

Samo rijetko se u Bosni usudio poneki majstor na dekorativnu primjenu tehnike graviranja, a ondje, gdje se to i dogodi, uvijek će tu biti izvjesne plastike, koja, mada nije jako razigrana, ipak ide za tim da postigne prikladne refleksne plohe.

To mu polazi za rukom, uglavnom, dubljim urezivanjem linija, gijoširanjem ili matiranjem osnovne plohe, iz koje se uzdiže sjajno polirana šara u vidu plošnog ornamenta djelujući dražesno u refleksima.

Kako je ta tehnika primjenjivana samo rijetko, što je već spomenuto, prirodno je, da gravura tu nije dala specifičan krug motiva, već se oslanja na inventar ukrasa ostalih tehnika. Uglavnom, nalazi mnogo materijala u gravuri na bakru, ali treba uočiti činjenicu da izbjegava linearni ornament i da samo dolazi do izražaja u plošnim ornamentima.

Čak i u starije doba, kad je gravura bila više primjenjivana, oslanjao se izbor motiva na druge tehnike, ali uvijek vidimo orijentalni karakter čak i kod predmeta predviđenih za kršćansku crkvenu upotrebu. Motivi tih gravura najčešće upadno potsjećaju na slikarije Begove i Alipašine džamije u Sarajevu i teško je vjerovati da su mlađi od tih džamija.

Isticanje crteža pomoću niello-mješavine nepoznatno je u Bosni iako se kod izrade nakita tamošnjeg stanovništva često natire primitivni linearni ornament mješavinom olova i sumpora.

Tek su u novije vrijeme neki majstori pokušali sa niellom, ali redovito bez uspjeha, pri čemu, po riječima majstora, nije kriva netačna mješavina, već loša, gruba gravura. A o postupku poput onog iz grada Tule, još se ne može govoriti, jer se još uvijek nalazi u stadiju pokušaja.

II. ISKUCAVANJE

Radni proces pri proizvodnji tih tvorevina je isti u Bosni kao i, općenito, u modernom umjetnom obrtu, iako Bošnjacima nedostaju sva ona sredstva i alati, kojima se služi tehnički usavršeno zanatstvo te grane.

Nakon kovanja željenog oblika, dobivenog iz skrojenog komada lima na posebnim raznim nakovnjima, prevlači se dobivena posuda s unutarnje strane kao prst debelim slojem olova. I tada po limenoj posudi sa mekanom podlogom usijeca maj-

stor čekićem i čitavim nizom različitih dlijeta i probojaca svoj željeni ornament (kalem, kalemiti).

Ovaj proces može biti dvostruk, pri čemu se najprije vanjska strana oblaže olovom, a osnovni motivi se iskiju iznutra prema vani. Kad je to gotovo, olovo se ukloni topljenjem, pa se nanese s unutrašnje strane, a nakon toga se ispupčena šara detaljno obrađuje i dotjeruje s vanjske strane. U ovoj tehnici postižu se najljepši detalji, ali je ipak rijetko primjenjivana zbog kompliciranosti izrade.

Kucani ornament je bareljef, a njegovo plastično djelovanje povećava se često na taj način, da se ona ploha iz koje on izrasta, probija duž njegovih kontura, usljed čega ornament dobije oblik mreže. Probijeni ukrasi (probijeni kalem) primjenjuju se i samostalno, bez bosiranja.

Tehnika kucanja može se primijetiti samo kod većih predmeta i stoga se osobito njome služe u Bosni pri ukrašavanju bakrenih posuda. U starije vrijeme rjeđe su se služili njome, i to jedino za ukrase na ibricima ili fenjerima. Kod prvih su se kao dekorativni motiv iskivala uglata rebra, koja su u vertikalnim redovima raščlanjivala trbušasto proširenje suda, a kod fenjera vidimo rebrasto raščlanjene i koncentrično raspoređene izbočine (jabuke) po kojima su obično izrađivane još i probijene ili kucane šare.

Kako ta tehnika dolazi do jačeg izražaja tek u novije vrijeme, a uz to se ne zasniva na nekoj dekorativnoj tradiciji, ne može se govoriti o izraženom i jasno vidljivom stilskom smjeru kod novih proizvoda te tehnike. U pronalaženju i primjeni novih dekorativnih motiva opaža se uočljiva nesigurnost, pa će ta tehnika najprije morati stvoriti odgovarajući dekorativni formalni izraz, i tek prirodni estetski smisao majstora moći će raščistiti taj razvojni proces.

Motivi, primjenjeni do danas, većinom su uzeti iz vegetacije i sastoje se od oblika cvijeća i lišća, shvaćenih i reproduciranih manje ili više naturalistički. Obrada je često barokna, ali mnogi majstori unose u te motive dovoljno razumijevanja i umiju ih izvesti u granicama stilske čistoće.

Korak naprijed je već i to, ako se kazandžija usuđuje da odstupa od najrasprostranjenije tehnike rubnog ornamentiranja, postavljajući svoju kompoziciju ekscentrično.

I mada je tehnika iskucavanja jednaka kod obrade bakra i srebra, pa iako je lakoća obrade jednaka, ipak se one razlikuju po dekorativnom izražaju formi na ta dva metala.

Prije svega, u obradi bakra kuju se veći predmeti, pa ornament može biti grublje izveden, dok se od srebra, skupocjenijeg metala, moraju izrađivati manji i minuciozno obrađeni komadi.

Osim toga je u Bosni još od starina povučena oštra granica između obrade bakra i srebra, a usljed toga se one obje razvijaju samostalno, poprimajući formalne izražaje znatne razlike. U Bosni su kazandžije, koji iskivaju bakar, gotovo isključivo muslimani, dok se iskivanjem srebra bave pretežno kršćani. Time se najlakše mogu protumačiti stilske razlike, o kojima je bila riječ.

Među svim dekorativnim tehnikama, primjenjivanim kod obrade srebra, iskucavanje je pretrpilo najveće stilske promjene. Većina stanovništva nije mnogo zapošljavala majstore tog zanata, jer je filigramska obrada zadovoljavala njegovu potrebu za metalnim nakitom. Tako je obrt cizeliranja gotovo isključivo služio izvjesnom otmjenom

krugu onih, koji su mogli svoj luksuz protegnuti i na cizelirano oružje i ukrase odjeće od masivnog srebra. Pri tome je razumljivo da su se i dekorativni motivi morali prilagoditi ukusu ljudi iz tih krugova. Karakteristično je svojstvo otmenog svijeta bilo kojeg naroda da neobično brzo prima nove umjetničke utiske, ali da isto tako i veoma slabo zadržava one postojeće, primljene, dok će široki slojevi naroda zadržati dobivene utiske s mnogo više ljubavi i ustrajnosti. Ono, što mi nazivamo ukusom, modom, ondje će se čvrsto ukorijeniti, održaće se stotruko, preći će u prirodu.

Proučimo li cizelirane dekorativne motive obrade srebra u Bosni, pronaći ćemo u njoj sve utiske, koji su djelovali na kulturu Orijeanta. Stariji, nažalost sve malobrojniji predmeti, pokazuju čiste orijentalne, perzijske ili arapske motive, a stari majstori, koji stvaraju svoja djela tako daleko od središta orijentalne umjetnosti, reproduciraju arapske sisteme raščlanjivanja, ispunjavanja s izvanrednim osjećajem stila.

Kada je Carigrad koncem 18. vijeka napustio svoju pozicionu izolaciju i počeo poprimati nove kulturne elemente usljed sve češćeg dodira sa Evropom, to se osobito odrazilo i na području umjetnih obrta. Poprimaju se motivi renesanse, rokoka i baroka, na poseban se način modificiraju, a odavde ti elementi prodiru dalje. Tako nije rijedak slučaj da se među proizvodima cizeliranog obrta u Bosni nailazi na zarfove, kod kojih je sama posuda ukrašena fino izrađenim plastičnim šarama oblika šipka ili badema, a rub joj završen u vidu akrotera, vijencem palmeta i odvojen je od ostalog dijela posude nizom bisera.

Isto tako često srećemo utjecaj baroka — divlje zapletene vitice preko kojih prerastaju kupusasti listovi. Kao karakterističan primjer barokne prostorne raspodjele navodim jedan mali zarf, gdje motiv sačinjava jedan arhitektonski objekt, koji se sastoji od arkada i gdje su polja tih arkada najmjenice ispunjena orijentalno zamišljenom šarom palmeta i šarom u obliku rešetke, čija su križanja štapova naglašena rozetom.

U vezi s iskucavanjem pojavljuju se često probijeni motivi. Obrada bakra primjenjuje ih često kod izrade postolja za posude, gdje onda prevladavaju kao rubni ukrasi ili za ukrašavanje poklopaca za fenjere ili pušačkih posuda, gdje su izvedeni u vidu mreže.

Krug motiva, u kojima se kreću ovi probijeni radovi, je geometrijski ornament, često izveden veoma uspjelo.

Obrada srebra, kojoj bolji materijal dopušta finiju izradu, izabire zamršenije predloške, pri čemu se nastala mreža obično pojačava jačim bosiranjem. Najljepši komadi tih probijenih radova odaju neobično obrađene renesansne motive, koji malo pomalo podliježu nekoj naturalističkoj obradi i tada veoma često kod manjih posuda sačinjavaju košarice sa uzajamno ispletanim viticama.

III. FILIGRAN

Obrada bakra u Bosni je većinom ograničena na izradu utilitarnih predmeta, dok obrt obrade srebra služi isključivo luksuzu. Zahtjevi tog luksuza bili su često veoma primitivni i protežu se s jedne strane na bogatiju opremu odjeće ili, s druge strane, na izradu religiozno-zavjetnih darova, a u oba slučaja većinom je bila važnija prirodna vrijednost materijala, nego umjetnička obrada.

To je razlog zbog kojeg je bosansko umijeće obrade srebra bilo prilično rasprostranjeno, ali s istog razloga niti je postiglo visok razvoj, niti su mu cijene proizvoda velike, tako da jedva prelaze vrijednost upotrebiljenog materijala. Iz toga razloga razvila se najzad izvjesna dekorativna i tehnička tradicija u ovoj grani obrta i ta je, gotovo neizmijenjena, prenošena s koljena na koljeno. Iako se u pojedinim tvorevinama umijeća obrade srebra pojavljuju elementi, koji potječu iz stranih utjecaja, ipak ih je ono znalo prilagoditi svojoj individualnosti i naslijeđenom tipu. To se posebno odnosi na tehniku filigrana, koja je uz obradu tekstila jedina izražavala individualnost/ bosanskog umjetnog obrta, pa se kao takva može smatrati pravim narodnim, domaćim umijećem.

Filigran pretstavlja stadij patrijarhalne, domaće umjetnosti čija je zadaća bila da zadovolji potrebe za luksuzom kod jednostavnog prirodnog naroda. U toj tehnici proizvode se uobičajeni ukrasi odjeće i nakiti glave, čije se forme, doduše uvijek ne mogu nazvati lijepima, ali koji uvijek predstavljaju elemente jedne slikovite cjeline. Dugmad, kopče za pojaseve, ploče za prsa, lančići, naušnice, ogrlice (đerđani), prstenje i sl. pravi su proizvodi ovog umijeća, čija tehnologija poznaje samo malen broj recepata, i čije je bogatstvo formi veoma skromno i često potsjeća na forme kod seljačkog nakita južne Hrvatske i Slavonije, pa čak i na one na koje nailazimo kod ruskih seljaka.

Filigran u Bosni često nazivaju manastirskim radom, a njegov najveći uspon pada upravo u ono vrijeme, kad je pokrajina usljed upada Turaka i kasnijih nemira i ratova, u borbi za egzistenciju, zaboravila sve kulturne misije i kada su nakon toga samostani postali jedinim zaštitnicima obrtničke aktivnosti. Posebno su se pravoslavni manastiri prihvatili posla oko spašavanja propadajućeg zanatstva, poput onih na gori Atosu.

Naravno, ti manastiri nisu mnogo pridonijeli umjetničkom uzdizanju umijeća obrade srebra, jer su se u njima, uglavnom, proizvodili zavjetni predmeti, poklanjani kasnije njihovim crkvama, a tada je opet dolazila u obzir jedino vrijednost samoga materijala. Bizantiski inventar motiva koji su uvukli u tu tehniku, također je, kao i u svim bizantijskim manastirima, i ovdje ostao potpuno neshvaćen, nerazvijen, u stagnaciji.

Jedini pravi napredak što ga je postigla bosanska obrada srebra kao manastirska umjetnost sastojao

se u tome, što je od potpuno izrađene tehnike bizantinskog kovanja srebra preuzela mnoge dobre recepte.

U svojoj manastirskoj povučenosti uspjelo je filigranskoj radinosti izmaknuti od utjecaja Orijeanta koji je stalno rastao pa je ostala i ondje, gdje je nastupila kao sitni obrt, u rukama pravoslavnog življa.

Bizantijski utjecaj ispoljava se najjasnije u golemom trudu, kojim majstor izvodi detalje svog djela, a tako i u bezosjećajnosti za čitavu konačnu cjelinu. Jasno se opaža karakteristika bizantijskih zanatlija, naučenih na to da stvaraju po starim djelima i da rade ne unoseći samostalno fantazije, niti novog umjetničkog duha u svoja djela. Njihova jedina težnja je da postanu dobre zanatlije i oni se drže samo tehničkih prednosti i u ocjenjivanju vlastitog rada, dok su im strani svi umjetničko-idealni kvaliteti produkta.

Bosanski filigran nema određenih zanatskih formi ili, bolje rečeno, ima ih toliko nejasnih i zapletenih, da bi se iz njih teško mogla iskristalizirati jedna stilska cjelina.

Tehnika je potpuno jednaka onoj koju nalazimo u Veneciji, na Malti, u Đenovi, u Rusiji, Njemačkoj ili Norveškoj, ma da su pomoćna sredstva mnogo primitivnija, a riječ »podjela rada« potpuno nepoznata kao i u svim ostalim bosanskim radionicama.

Dekoracije su dvostruke, i možda se baš u tome može naći razlog pojave da se prava ljepota kod filigranske obrade mogla postići samo uz velike poteškoće.

Glavna forma sastavljena je od dekorativnog granja, a svaka grančica ispunjena je dekorativnim ukrasima. Osnovne grane, obično u obliku lišća, izrađivane su od deblje srebrenе žice ili srebrenog lima. Osim oblika lišća omiljeni su bademi i pojedini listići u naturalističkoj imitaciji, koji često teže nekom nedostižnom plastičnom zamahu.

Motivi ornamenta ispune, načinjene od veoma tanke sukane žice jednostavni su i sastoje se od spirala koje su ponekad jednostavne i završavaju se štapićem ili su dvostruke, u obliku slova »S« i ponekad se također sastoje i od zatvorenih ovalnih i izduženih spirala.

Neobičnost obiju tehnika dekoracije — šablonizirani dekorativni detalj nasuprot izrazitom naturalizmu glavnog oblika — uzrok su, zbog kojega filigranski radovi često izazivaju osjećaje neke disharmonije.

Osim toga ukrasi filigranskih radova povećavaju se mjestimično kuglicama, fasetiranim srebrenim listićima i rozetama, i u tome mnogi majstori daju odlična djela; čak i kad se u svrhu raščlanjavanja ukupne kompozicije pojave trakasti komadi u obliku pletiva ili zmijolikih vijuga, ne smije se previdjeti izvjestan prirodni ukus koji postoji.

Dok se starije tvorevine odlikuju, grubljom, površnijom obradom pletera, rozeta ili još češće primjenjivanih faseta, novije naginju usljed tehničkog progressa nekoj nježnosti, mada među njima ne postoje stilske razlike. A sve manjkavosti i prednosti veoma su udomaćene tradicijom, jače nego u ma kojoj drugoj grani obrta. Donesemo li bosanskom majstoru filigranskog obrta ma kakve izvorne oblike, on će se nasmiješiti na to i nakon

dokazivanja da može stvoriti slično djelo, radiće kao i prije po starim uzorcima.

To grčevito zadržavanje starog, stagnirajućeg načina dekoriranja oduzima ovoj, u Bosni najrasprostranjenijoj tehnici obrade metala premise nacionalno-ekonomskog korišćenja.

I samo neki umjetnik-pojedinac mogao bi joj uliti nov život, slično kao što je to učinio Benvenuto Cellini sa tilijanskim umijećem obrade srebra.

IV. INKRUSTACIJA

Jedna od najoriginalnijih, gotovo isključivo Orijentu svojstvenih tehnika dekoracija, jeste inkrustacija. Pojedine podvrste te tehnike, među njima i mozaik, primjenjivane su i u Evropi, ali i njihovo porijeklo vodi nas na Istok, gdje je inkrustacija u umjetnosti i obrtu doživjela nedostizan procvat.

Postupak o kome će biti riječ, sastoji se u tome da se željeni crtež urezuje u predmet koji treba ukrasiti, bio on od čelika, bronz, drveta ili slonove kosti, i da se nastalo udubljenje ispuni srebrenom ili zlatnom žicom odgovarajuće debljine. Ta, naoko jednostavna tehnika ukrasa u stvari je neobično dugotrajan i težak posao, tako da je i najmanji takav rad barem ispit strpljivosti, koga može položiti samo orijentalac. To je posao, koji toliko odgovara njegovoj bestrasnoj čudi, njegovom mirnom načinu života, to je rad, čijoj se tehnici priklanja s velikom ljubavlju, jer ona veže svu njegovu pažnju ne iziskujući nikakvih psihičkih napora.

Ova tehnika, unesena u Bosnu sa Istoka, ovdje skoro isključivo služi ukrašavanju oružja. Sve donedavna nije čovjek sa Balkana poznavao veće dragocijenosti od oružja. To je bilo njegovo bogatstvo, njegov jedini ponos i nikad mu nije oružje bilo preskupo. Obradivači srebra izrađivali su za oružje najljepše iskivane ili lijevane okove, koji su često bili ukrašeni dragim kamenjem; čelik za oružje bio je plemenit materijal iz Damaska, kome su, kako sam naveo pripisivali čarobna svojstva, a baš tehnika inkrustacije najbolje je odgovarala potrebi za ukrašavanjem gole čelične oštrice.

Za vladavine Polumjeseca bila je proizvodnja oružja posvećena, a majstori toga zanata uživali su znatne povlastice i za istaknute položaje, koje su zauzimali, zahvaljuju samo sjajnim djelima, koja su odgovarala svim zahtjevima praktične i estetske prirode.

Zanat kovača oružja pod islamom ubrzo se proširio po Bosni. Pojedini gradovi dali su dolične tvorevine, a Foča je bila nadaleko poznata po čeličnim sječivima.

Ti, danas već nespretni, proizvodi turskih kovača oružja moraju ustuknuti pred novim djelima koja idu isključivo za praktičnom konstrukcijom, ali je već oslabio i ratnički zanos u korist miroljubivog mentaliteta, a nestalo je iz Bosne i onih mno-

gih oružarskih radionica. Ali neobično lijepo naslijeđe ostavile su nam one u tehnici inkrustacije, kojom se sa istim efektom ukrašuju i drugi predmeti.

Tehnika inkrustiranja po čeliku prošla je u toku vremena nekoliko promjena.

Najstariji postupak tauširanja sastojao se u tome da se ornament ugravira u Čelik (prije čega se krhki čelik morao omekšati) i da su se udubljenja ispunila srebrenom ili zlatnom žicom, koja bi se pričvršćivala ukivanjem sa malenim čekićima. Ovaj postupak bio je neobično mučan, ali su postignuti efekti sadržavali neuporedivu ljepotu. I kad su se linije od uložene žice kasnije izvlačile čas deblje, čas tanje, približavala se ta tehnika plošnom ornamentu, a ovi su na pojedinim starim nadžacima (neka vrsta bojne sjekire), koji su gotovo svi ukrašavani ovom tehnikom, izvedeni u izvanrednoj stilskoj čistoći. U pojedinim je slučajevima crtež pojačan ili nekim kružnim ispupčenjima ili na taj način, što se žica ispune malo uzdiže iznad plohe čelika, a to stvara snažno plastično djelovanje. Svi motivi koji su primjenjivani u ovoj tehnici, potječu iz orijentalnog inventara, i to su strogo arapski i u prostornoj raspodjeli motiva odaju rijetku finocuu osjećaja za dekorativnu ljepotu.

Taj je način napušten zbog mukotrpnosti postupka, a s time i ono veliko bogatstvo formi, što ih je nova tehnika t. zv. tauširanj a morala nadoknaditi novim formama, koje su novoj tehnici bolje odgovarale.

Taj postupak ide za tim da se čelična ploha, koja se hoće ukrasiti, preparira tako da određeni komad žice ostane na njoj pričvršćen nakon izvjesne obrade malim čekićem. To se postiže na taj način, da se ploha obrađuje dotle udarcima čeličnog dlijeta, dok površina ne postane narezana poput turpije. U porama, nastalim na tako narezanoj plohi, žica nalazi dovoljno uporišta i nakon slabijih udaraca čekićem, a majstoru je znatno prošireno polje rada, jer može svoju žicu saviti u bilo koji oblik i pričvrstiti je bez onog prethodnog urezivanja crteža.

Usljed te tehničke olakšice postupka, pretvara se majstor inkrustacije u crtača koji bez teškoća može oblikovati svoje ideje.

Motiv, što ga primjenjuje ta tehnika, je arabska koja tako dobro ističe prebogatu maštu ori-

jentalaca, koja, dalje, ne poznaje stilskih okova i vlada majstorom i njegovim djelom i koja pritom u svakom njegovom potezu odaje njemu svojstven, prirodni ukus. Promatramo li fini ornament što se poput paučine prostire po oštricama bodeža, nikad nam ne će pasti na um da razmišljamo da li je ondje na pravom mjestu ili nije. A on je lagano razasut po plohi i gdje god se nalazio ukrašava cjelinu poput bršljana koji nije dio hrasta, ali ga ipak lijepo kiti.

U orijentalnim umjetničkim obrtima arabeska, je ono, što je fabula u poeziji; obje su smiono zasnovane, izmiču se kritičnim pogledima istraživača, prelaze u područje fantazije, ponekad skoro pokvare stih, ali su ipak obje dražesne i iznenađuju kao najfiniji proizvod duhovnog i umjetničkog života na Istoku.

Motive tauširanih arabesaka nećemo pobliže ispitivati — predaleko bi nas odveo pokušaj da ih sistematiziramo, ali se općenito o njima može

reći to, da iznenađuju i u jednostavnijim oblicima ako su proizašli iz živahne mašte. Manjka im, dođuše, ugodna širina starije tehnike, ali su zato dobili mnogo šire polje za zamah stvaralačke mašte u tome prikladnijem načinu obrade. I mada ti proizvodi tehnički nisu tako solidni i neuništivi kao oni stariji, ipak predstavljaju, ako ih je stvorila izvježbana ruka vođena umjetničkom fantazijom, odlična djela.

Najzad spominjem još i drugu tehniku tauširanja, moderan izum, na koji u Bosni nećemo naići, dok se i na Orijentu rijetko pojavljuje. To je falsifikat, koji bi mogao obmanuti neiskusnog skupljača starina. Sastoji se u tome da se crtež nanosi rastopljenom pozlatom za tauširanje po čeliku, i to se kasnije peče. Sa tehnikom inkrustacije nema taj način nikakve veze; to je prost crtež t. zv. mussiv-zlatom, koji se po vrijednosti nikada ne može približiti inkrustiranim djelima.

izvještaj zavoda

RAD ZAVODA U 1953 GODINI

U prvom broju našeg godišnjaka dat je izvještaj o osnivanju i radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBIH do kraja 1952 godine. U ovome izvještaju Zavod želi da u nešto kraćim potezima obavijesti šta se u našoj Republici radilo na zaštiti i proučavanju spomenika u toku 1953 godine — šta je urađeno na evidenciji, na kon-

zerviranju i restauraciji, i da informira o svom stanju danas i izgledima za dalji rad. Izvještaj se više zadržava na poslovima koji nisu obrađeni u posebnim prilogima ovoga broja, nastojeći da, u vezi s tim, istakne glavna iskustva i probleme koji su iskršli.

EVIDENCIJA

U godini 1953 stavljena su pod zaštitu države u svemu 82 nepokretna i 44 pokretna spomenika kulture i to: 38 starijskih dućana i magaza, 13 stambenih zgrada, od toga 3 iz NOR-a, 3 prosvjetne zgrade, od toga jedna iz NOR-a, 8 arheoloških lokaliteta, 6 starih džamija 1 crkva, 2 sahat-kule, 2 hamama (ruševine), 3 stara groblja, 1 stari most, 1 stari han, 2 kule (jedna iz NOR-a), 2 česme, 39 starih ikona i slika, 1 oltar od rezbarije, 1 muzejska zbirka, 1 kalež, 1 ciborij i t. d.

Pri provođenju pravne zaštite od velike je smetnje ona odredba u Zakonu o zaštiti spomenika kulture, prema kojoj je potrebno da se stavljanje pod zaštitu nepokretnih spomenika ubilježava u zemljišne knjige kod odnosnih sreskih sudova. U rješenju o zaštiti pojedinih nepokretnih spomenika moraju se unositi zemljišno-knjižni podaci o dotičnom spomeniku, jer drukčije sudovi ne mogu da provedu zemljišno-knjižnu ubilježbu, a te podatke je vrlo teško, ponekad i nemoguće, pribaviti. To je razlog da Zavod ima priličan broj ranije evidentiranih spomenika od kojih su neki i naučno obrađeni, ali za njih ne može da pribavi zemljišno-knjižne podatke, pa da ispostavi rješenje o njihovoj zaštiti.

Iz gornjeg pregleda zaštićenih spomenika vidi se da se u godini 1953 počelo više raditi na zaštiti spomenika likovne umjetnosti i to iz razloga što Zavod sada ima stručnjake za likovnu umjetnost. Posve je sigurno da će se ovaj rad slijedećih godina znatno pojačati.

U ovoj godini evidentirano je 25 objekata vezanih za važne događaje iz NOR-a, ali usljed naprijed navedenih teškoća (pribavljanje zemljišno-knjižnih podataka) stavljeno ih

je pod zaštitu države samo 5. Iako Zavod sve više uviđa važnost i potrebu sistematskog zaštićivanja i proučavanja spomenika Narodno-oslobodilačke borbe, moramo priznati da je još uvijek neriješeno pitanje referenta-stručnjaka za taj posao slaba strana Zavoda.

Na zaštiti prirodnih rijetkosti nije se, nažalost ni 1953 godine ništa radilo, jer sve do pred kraj godine Zavod nije mogao dobiti stručnjaka za taj posao. Ali sada, napokon, imamo i stručnjaka za prirodne rijetkosti, pa će u slijedećoj godini početi rad i na ovom sektoru djelatnosti Zavoda.

Sa kartotekom Zavoda tijesno su vezane fototeka i planoteka spomenika. U 1953 godini nije bilo brojnijeg tehničkog snimanja, osim onih spomenika na kojima su se izvodili radovi, dok je fond fototeke prilično povećan. Zavod, istina, još nema svog fotografa, niti fotolaboratorija, pa zbog toga još nije ni moguć sistematski i kvalitetan fotografski rad. Službenici Zavoda prilikom rada na terenu vršili su fotosnimanja spomenika i njihovih detalja, kao i konzervatorskih zahvata na spomenicima. Ti fotosnimci su kasnije razvijeni i kopirani u Foto službi BiH, ili u Fotocentru u Sarajevu, a onda korišteni za proučavanje i popunu fototeke. Na taj način je u protekloj godini sakupljeno oko 600 fotografija. Skoro sve ove fotografije imaju svoje negativne. Osim toga, susretljivošću Zemaljskog muzeja u Sarajevu Zavod je došao i do 130 komada kopija dokumenata Dubrovačkog arhiva koji se odnose na srednjovjekovnu istoriju Bosne i Hercegovine. Tako fototeka Zavoda danas ima preko 1800 fotografija i oko 500 negativna.

ODNOS NARODNIH ODBORA PREMA SPOMENICIMA KULTURE

Iako se za većinu narodnih odbora Bosne i Hercegovine ne može reći da u potpunosti shvaćaju važnost kulturno-istorijskih spomenika, pa da im posvećuju i onu pažnju koju oni zaslužuju, ipak se mora konstatovati da više nema slučajeva grubog kršenja odredaba Zakona o zaštiti spomenika kulture kakvih je bilo ranijih godina. Ozbiljna zamjerka, koja bi se mogla učiniti narodnim odborima jest da se oni ne konzultuju sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture, u slučajevima, kad se radi o primjeni odredaba Zakona o zaštiti spomenika kulture na terenu.

Tako je, protivno čl. 4 spomenutog Zakona, narodni odbor u Mostaru dao lokaciju za jednu veliku zgradu u blizini Roznamedžine (Kresine) džamije u Mostaru, koja je vrlo lijep spomenik građevne kulture iz turskog doba, a koja bi izgradnjom te zgrade izgubila svoj prirodni ambijent. Blagovremenom intervencijom Zavoda odluka o toj lokaciji je poništena.

Još gori slučaj desio se u starom dijelu grada Jajca gdje je narodni odbor dao lokaciju za zidanje oveće stambene zgrade u blizini Banjalučke kapije, jer su u ovom slučaju neke manje zgrade bile porušene i na tom mjestu izgrađeno prizemlje stambene zgrade prije nego je Zavod i doznao za sve to. Intervencija Zavoda imala je samo toliko uspjeha da je unekoliko promjenjen prvotni projekt zgrade, time što se nastojalo da krov nove zgrade što manje kvari urbanističku cjelinu. Takvih slučajeva bilo je u Tešnju, Foči i drugim mjestima.

Nadalje bi se moglo zamjeriti organima narodnih vlasti što sami ne intervenišu ili ne obavijeste Zavod u slučajevima kršenja odredaba Zakona o zaštiti spomenika na svojim područjima. Tako je Uprava za puteve u Travniku, proširujući cestu, porušila Jegenpašinu česmu u Turbetu kod Travnika, koja je kao spomenik kulture stavljena pod zaštitu države,

a da prethodno nije tražila odobrenje Zavoda. Na taj način, doduše, izvedeno je proširenje ceste, ali je uništen spomenik kulture. A da je Uprava postupila po Zakonu i obavijestila Zavod o svojoj namjeri, lako bi se našla mogućnost i da se cesta proširi i spomenik sačuva. Ali, narodni odbor nije u ovom slučaju ništa preduzimao.

Sličan slučaj desio se kada su dva lica, bez ičije dozvole, odnijela iz stare crkve u Ošaniću kod Stoca dvije (a možda i više) ikone, a da tamošnji narodni odbor, iako je za to znao, nije ništa preuzeo. Za slučaj se doznalo tek kada je stručnjak Zavoda došao da u svrhu konzervacije ikone prenese u Sarajevo.

U Varešu još postoje dva majdana (stare kovačnice) na rijeci Stavnji. Kao starinske privredne objekte, kao i zbog njihove komparacije sa susjednom modernom talionicom, Zavod je stavio majdane pod zaštitu države. No, sada su ti majdani gotovo uništeni zbog toga što neka preduzeća (talionica, građevno preduzeće) bacaju otpadke u rijeku usljed čega se nivo vode podiže i postepeno uništava majdane. Narodni odbor nije ni poslije intervencije Zavoda pokazao ni najmanje volje da se na neki način ovi stari privredni objekti spase od propadanja.

Inače, sada znatno veći broj narodnih odbora pokazuje interes za spomenike svoga područja. Oni pomažu Zavodu u ostvarenju njegovih planiranih radova, ponekad i sami preduzimaju manje poslove, daju inicijativu za neke zaštitne mjere, a neki u svojim društvenim planovima i budžetima osiguravaju i kredite za izvođenje radova na zaštiti spomenika. U ovome pogledu je primjeran Narodni odbor grada Mostara, Interes za spomenike u posljednje vrijeme više pokazuju oni odbori na čijim područjima nije jače razvijena privreda.

ARHEOLOŠKI POSLOVI

Na sektoru arheologije se u 1953 godini dosta radilo. Pored evidencije o svim arheološkim istraživanjima (davanja odobrenja za istraživanja, evidencija rezultata, preduzimanja mjera da se iskopani spomenici prenesu i predaju tamo gdje će se najbolje čuvati i proučiti, da se lokaliteti i pronađeni spomenici konzerviraju i t. d.), evidencije slučajnih nalaza i mjera da se ti nalazi sačuvaju i sa potrebnim elementima predaju kome treba, Zavod je Zemaljskom muzeju u Sarajevu stručno pomagao u nekoliko važnijih iskopavanja i drugih poslova, a osim toga preduzimao niz samostalnih pregleda i rekognosciranja terena, te manjih zaštitnih iskopavanja. U nekim poslovima Zavod je imao pomoć arheologa Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Iskopavanja na ugroženim lokalitetima u dolini Neretve, kod Lisičića, u organizaciji Zemaljskog muzeja, nastavljena su i ove godine i, s obzirom na produženje roka za potapljanje ovoga kraja i interes koji je u međuvremenu porastao kod istraživača, dobila više karakter sistematskog istraživanja. Na lokalitetu u Čiševinama pretraženo je dosta veliko i bogato područje neolitskog naselja. Nekoliko stotina metara zapadno odavde otkriveno je i pretraženo jedno rimsko kućište. Nastavljeno je i istraživanje srednjovjekovne bazilike

čiji su temelji u Lisičićima prošle godine iskopani. Osim toga, otkriveni su temelji još jedne bazilikalne crkve većih dimenzija iz kasnorimskog perioda.

U Rankovićima, kod Travnika, također u organizaciji Zemaljskog muzeja izvedena su završna iskopavanja na lokalitetu Palačište, gdje je ustanovljena jedna -rimska stambena zgrada sa kupatilom i metalo-prerađivačkom radionicom

U okolici Prijedora obavljena su orijentaciona sondiranja arheoloških lokaliteta, zbog radova koji se planiraju u 1954 god., koja su dala vrlo dobre rezultate.

Sistematsko rekognosciranje terena na području kiseljačkog sreza, započeto još 1950 godine, sada je završeno pregledanjem okolice Kreševa. Nadalje je pretraženo područje Gornje Rame koje je dalo nekoliko zanimljivih, novih podataka. Nadovezujući na Ramu, pretraženo je područje visoravni između Vran planine i Čvrsnice, preko Blidinjskog jezera i doline Drežanke, sve do njenog ušća u Neretvu. Ovaj dosta zabačeni i teško pristupačni, goroviti kraj, izgleda da je u preistorijsko i rimsko doba bio pust i nenaseljen. Osim toga, dovršeno je prošlogodišnje rekognosciranje doline Neretve koja će se potopiti Jablaničkim jezerom. Ove poslove je obavio Zavod.

Izvršena je orijentaciona posjeta našem poznatom ilirskom kraju na Glasincu, kojom prilikom je konstatovano područje gromila između Bjelosalića i Male Gradine koje dosada nije bilo evidentirano. Također je u okolici Bihaća obavljeno djelomično pregledanje terena. Tako je pregledan teren kod sela Račića, gdje su još 1930 godine nađeni (nažalost već zagubljeni) dijelovi kostura mamuta sa, navodno, nekoliko kremenih alatki. Ustanovljeno je današnje stanje nalazišta i mogućnost eventualnog iskopavanja. Pored toga, pregledan je čitav niz lokaliteta u dolini rijeke Une. I ove poslove je obavio stručnjak Zavoda.

Prilikom kopanja temelja za novu zgradu Gimnazije u Kaknju oštećen je dosta veliki kompleks ostataka jednog neolitskog naselja, koje je ranije bilo evidentirano. Lociranje škole obavljeno je vrlo brzo i bez znanja Zavoda.

I u ovom periodu je bilo više slučajnih nalaza. U Vranovićima, kod Gračanice, nađene su 3 bakrene sjekire iz doba prve pojave metala u našim krajevima (početak II milenija prije n. e.) koje su predate Zemaljskom muzeju. U Obudovcu, kod Bos. Samca, otkopana je veća količina rimskog novca koji je bio deponiran u zemljanom ćupu. Radi se o primjercima iz III vijeka n. e. Nalaz je dopremljen u Sarajevo. U Visokom je, prilikom prekopavanja, ispod jednog stećka pronađen i Zemaljskom muzeju uručen par vrlo lijepih srednjovjekovnih naušnica. U blizini Kaknja otkopana je interesantna staklena posuda, venecijanskog porijekla. Kod izvlačenja iz zemlje, posuda je nešto oštećena. Na Soukbunar, poviše Sarajeva, **pronađen je** manji kulturni reljef rimskog boga šuma Silvana. Predmet će biti uručen Gradskom muzeju u Sarajevu. Na Ponoru, kod Kalinovika, slučajno su otkriveni drveni sarkofazi u grobovima ispod stećaka. Lokalitet je zaštićen da bi se u najskorije vrijeme, u vezi sa proučavanjem stećaka, sistematski ispitalo.

U protekloj godini zabilježeno je nekoliko paleontoloških nalaza: Prilikom radova na čišćenju korita Save, kod Bos. Broda, radnici su naišli na 3 veća ulomka zubi mamuta (*Elephas primigenius*). Primjerci su ležali u aluvijalnom nanosu Save. U Donjem Vakufu, nedaleko od željezničke stanice, prilikom kopanja jame za rezervoar vode, u žučkastoj

glini, 6 m duboko pod zemljom otkriven je zub mamuta. Drugih nalaza nije bilo. Nalaz je predat zavičajnom muzeju u Travniku. Jedan primjerak mamutovog zuba također je otkopan u Gomionici, u srezu bosansko-gradiškom, i on se sada nalazi u privatnom posjedu u Travniku. Poblize podatke o ovom nalazu još nismo dobili. Također su u nanosima rijeke Ukrine kod Lužana, nađena 2 ulomka zuba neke životinje iz porodice slonova. Nanos je aluvijalnog karaktera, a zubi su ležali na dubini od 3 m. Ove nalaze ćemo nakon prepariranja ustupiti Prirodnjačkom muzeju u Sarajevu.

O slučajnim nalazima Zavod ili muzeje obavještavaju njegovi povjerenici, organi narodnih vlasti ili prijatelji starina, pa se preduzimaju hitne zaštitne mjere, ali ima i slučajeva o kojima Zavod ne bude informiran, ili bude kasno informiran. A ima i takvih slučajeva gdje potpuno nestručni ljudi, iz sumnjivih pobuda, ili dobronamjerno, želeći da stvaraju zbirke u svojim vlastitim mjestima, organizuju prikupljanje slučajno nađenih predmeta. Ima i slučajeva da se vrše kopanja radi pronalaza muzejskih predmeta. Razumije se, ovakva praksa ne samo da je nedozvoljena i po Zakonu kažnjiva, nego nam stvara velike neprilike i štete po nauku. Tako je Zavod ovih dana doznao za otkopavanja većeg broja starih novaca na nekoliko mjesta u BiH, za kopanje i raznošenje obrađenog kamenja iz rimskog doba, te još nekih drugih nedozvoljenih akcija na arheološkim lokalitetima. Zavod je preduzeo energične mjere da se iskopani predmeti ustanove i sačuvaju, a nedozvoljeni i nekulturni odnosi prema spomenicima ubuduće onemoguću.

U vezi s poslovima na sektoru arheologije napominjemo još da je Zavod, uz pomoć istoriske sekcije Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Neretva« iz Konjica, obavio prenos većeg broja antičkih i srednjovjekovnih kamenih nadgrobničkih spomenika iz doline Neretve u Konjic, gdje se stvara muzejska zbirka.

U protekloj godini provedena je pravna zaštita na 8 preistorijskih lokaliteta u bugojanskom i dobojskom srezu, a u pripremi je zaštita još nekih lokaliteta u vezi sa obavljenim rekognosciranjem novih terena.

ZAŠTITA STEĆAKA

Evidencija, obrada i zaštita srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika — stećaka spada u važnije poslove Zavoda. Ranije prikupljeni opšti podaci su u 1953 godini provjeravani i upotpunjavani, tako da se sada može reći da je akcija oko opšte evidencije pri kraju. Ostaje još da se ovi podaci srede i sistematiziraju. U smislu zaključaka konferencije od marta 1952 godine, odlukom Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH, formirana je pri Zavodu Komisija za poslove zaštite i obrade stećaka u BiH, koja — zbog svog sastava (neki članovi premješteni, neki često odsutni iz Sarajeva), nije mogla da radi u punom svom broju. Po planu Komisije formirane su 4 ekipe za obrađivanje pojedinih lokaliteta ili područja — 2 od službenika Zavoda, 1 Zemaljskog muzeja i 1 Gradskog muzeja u Sarajevu. Ove ekipe su prikupljale građu na Kupresu, na području između Čvrstice i Vran-planine, u Gornjoj Rami, u Birču, u kraju oko Zvor-

nika, kod Čerina u Hercegovini i u okolici Sarajeva. Rezultati su dosta dobri. Kupres je obrađen i kao peta sveska serije Srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika u BiH već je u štampi. Ostali materijali su u obradi. Veći dio će se publicirati kao prilozi u našim stručnim časopisima. Jedan takav prilog — (»Stećci u dolini Neretve«) objavljen je u ovom broju »Naših starina«.

Osim toga, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, uz djelomično učešće Zemaljskog muzeja, finansirala je dvojicu stručnjaka Zemaljskog muzeja u Sarajevu koji su obrađivali stećke u primorskom pojasu Slivno—Čepikući. Ova ekipa je svojim radom obuhvatila i jedan manji dio Hercegovine — oko Neuma — tako da se može reći da je u 1953 godini u BiH radilo 5 ekipa na prikupljanju građe o stećcima.

Prenos stećaka iz Doline Neretve u Konjic

ZAŠTITA DJELA LIKOVNE UMJETNOSTI

Zavod je tek u junu 1953 godine uspio da dobije stručnjaka za ovaj važan sektor rada, pa se može reći da tek od tada i počinje prava zaštita spomenika likovne umjetnosti u našoj Republici. Pored akademskog slikara — stručnjaka za ikonografiju, Zavod je nedavno dobio i jednog historičara umjetnosti — asistenta, tako da je ovo odjeljenje već u ovom kratkom periodu snažno krenulo naprijed i stvorilo uslove za jedan zamašan rad u budućnosti.

Za proteklu polovicu godine rada odjeljenje je obavilo dosta posla na evidenciji, a i na samoj konzervaciji djela likovne umjetnosti, naročito starih slika, fresaka i predmeta umjetnog obrta. Pregledani su spomenici ove vrste u Donjem Vakufu, Travniku, Busovači, Maglaju, Doboju, Tuzli, Zvorniku, Vlasenici, Foči, Čajniču, Goraždu, Kreševu, Sutjesci, Fojnici, Rogatici, Visokom, Podlugovima, Varešu Brezi i Ilijašu. Otkrivena su nova imena među našim starijim slikarima: ikonografa Andreja iz 1654 godine, Jovana Mangafa iz 1620 godine, Mihajla Jeftića iz 1819 godine i Riste Nikolića iz 1861 godine. Jedna zanimljiva ikona u Čajniču signirana je sa 1574 godinom. Tako je dosada evidentirano 150 vrijednih slika i ikona, 1 čitav ikonostas i 32 predmeta umjetnog obrta (kaleža, kipova, kandila, kandelabra i t. d.) većinom iz XVII i XVIII vijeka. Od evidentiranih predmeta dosada je već stavljeno pod zaštitu 39 slika i ikona i 4 predmeta umjetnog obrta, dok je ostalo u procesu zaštićivanja. Među djelima koja se obrađuju za zaštitu nalaze se: jedno rukopisno evanđelje iz XIV vijeka, a jedno iz XVI vijeka, jedan Psaltir iz XV vijeka, Oktoih i Trebnik Božidara Vukovića i Liturgija Vicentija Vukovića. Radi se na sređivanju većeg broja potrganih starih rukopisa srpske recenzije. Na mnogim od ovih spomenika trebaće u toku narednih godina izvršiti konzervatorske radove.

Poseban rad na konzervaciji izveden je u crkvi Lomnici, gdje se u vremenu od 13 do 26 augusta ekipa Zavoda bavila čišćenjem i kopiranjem jednog dijela fresaka. Kopirani su detalji nekih fresaka u priprati, a očišćena je donja zona figura na slikama zapadnog zida naosa. (O ovome donosimo poseban članak Đoke Mazalića). Rad na kopiranju i čišćenju fresaka u ovoj crkvi nastaviće se slijedeće godine.

Radi usavršavanja u struci oba naša stručnjaka ovog odjeljenja učestvovala su u 15-dnevnom konzervatorskom kursu u Ohridu, u septembru 1953 godine koji je organizovao Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.

Zavod upravo sada radi na organizovanju svoje radionice u kojoj bi se obavljali konzervatorski i restauratorski zahvati slika na tablama (daska, platno, papir, staklo i dr.) i na pokretnim spomenicima umjetnog obrta, a koja bi bila sposobna i za intervencije na terenu — na arhitekturi, zidnim slikama, nepokretnoj drvenariji i t. d. Radionica će već u 1954 godini moći da vrši manje zahvate.

Zavod smatra da je najvažnije što prije upoznati čitav teritorij i imati tačan pregled svih spomenika ove vrsti i stanja u kome se oni nalaze, a paralelno s tim, preduzimati mjere zaštite tamo gdje su oni najugroženiji. Već iz ovoga kratkog perioda rada, vidi se da u BiH ima veliki broj predmeta likovne umjetnosti, naročito ikona, među njima najveći broj djela domaćih majstora, ali i to da se ti predmeti vrlo slabo čuvaju i da se znatan broj njih nalazi u lošem stanju. To dolazi otuda što njihovi vlasnici (u većini slučajeva to su sveštenici) ne znaju njihovu vrijednost ili se neodgovorno odnose prema njima. Najbolji primjer neodgovornog odnosa prema ikonama jest slučaj koji se nedavno dogodio u seoskoj crkvi u Ošanićima, kod Stoca, o čemu smo naprijed govorili.

ORIJENTALNI NATPISI

U toku 1953 godine Zavod je nastavio rad na prikupljanju orijentalnih natpisa i taj svoj sektor proširio i na prikupljanje podataka o karakterističnim nadgrobnim spomenicima — nišanima turskog perioda. Postignuti su dosta dobri rezultati. Sakupljeno je oko 350 novih orijentalnih natpisa u Sarajevu, Zenici, Janjićima, Maglaju, Tuzli, Zvorniku, Kozluku, Novoj Kasabi, Vlasenici i Busovači. Nastavljeno je i sa radom na sređivanju i obradi prikupljenih natpisa. Tako su u godišnjaku Orijentalnog instituta u Sarajevu (Prilozi, III, 1951) objavljeni natpisi XVI vijeka iz Banjaluke, Foče, Livna, Mostara, Počitelja, Rogatice, Travnika, Viteza i Ustikoline. Osim toga, posebno su pripremljeni hronogrami koje je spjevao Derviš Mehmed Mejlja Kjurani, pjesnik iz Sarajeva, inače najsposobniji pjesnik — epigrafičar XVIII vijeka u Bosni i Hercegovini.

Pored orijentalnih natpisa na građevinama (džamije, turbeta, tekije, česme i dr.) u Bosni i Hercegovini ima mnoštvo takvih natpisa na nišanima koji predstavljaju važne dokumente za proučavanje istorije perioda turske okupacije. I sami nišani, zbog svojih oblika, ornamentalnih i heraldičkih motiva i drugih osobina imaju vrlo često veliku umjetničku i istorisku vrijednost. Zato smo prošle godine, u vezi sa radom na natpisima, počeli sa prikupljanjem podataka o interesantnijim nišanima. Biće korisno sakupiti i obraditi građu koja se odnosi na postanak i razvoj nišana, njihove arhitekture i ornamentike, a naročito na ono prelazno doba, od stećaka ka prvim nišanima.

ZAŠTITA KNJIGA

Zavod je još ranije uočio potrebu evidentiranja i zaštite knjiga i drugih zbirki umjetnina, naročito rariteta i djela veće spomeničke vrijednosti u privatnim bibliotekama. Organizaciju tih poslova ubrzali su i slučajevi slabe brige oko čuvanja i pokušaja otuđivanja knjiga. Uz pomoć stručnjaka Narodne biblioteke, Zemaljskog muzeja i Orijentalnog Instituta Zavod je početkom 1953 godine formirao nekoliko komisija koje su u toku godine izvršile pregled 10 biblioteka sa većim fondom knjiga i to: Gazi Husrevbegove biblioteke, i Biblioteke i zbirke stare pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu i Mostaru, biblioteka i zbirki po franjevačkim samostanima u Kreševu, Fojnici, Sutjeskoi, Livnu-Gorici, Mostaru i Jajcu, te biskupske biblioteke u Mostaru.

U spomenutim bibliotekama nađeno je oko 73.000 djela i rukopisnih svezaka. Većina knjiga su religioznog karaktera. Od tih prvenstveno će doći u obzir za zaštitu ona djela koja predstavljaju starije i izrazitije primjere štamparske umjetnosti, te djela bosanskih autora. Svakako su zanimljiva i značajna djela koja su štampana »bosančicom« u XVII vijeku među kojima je najveći broj Divkovićevih Nauka krstjanskih i drugih sastava. Od ostalih djela najveći broj je istorijskih, među kojima se ističu Farlatijevi Ilirici sacri, Baronijeva crkvena istorija i još neka druga. Ima i dosta antičkih pisaca štampanih u XVI vijeku. Stručnih i tehničkih djela nema mnogo, a među njima se ističu ona iz oblasti medicine.

Budući da se kod nas tek udaraju temelji sistematskom radu na orijentalnoj epigrafici, to je potpuno razumljivo da u tome radu ima poteškoća i problema. Nedostatak strane stručne literature prilično otežava dokumentaciju i naučnu obradu orijentalnih epigrafskih spomenika. I kod prikupljanja epigrafskih podataka na terenu imamo poteškoća. Teško se dolazi do fotografija onih natpisa koji su visoko od zemlje, koji su u polutami, ili koji su sami zbog starosti i trošnosti, jedva vidljivi. Ponovno bojadisanje posebno pisma i posebno podloge, umjetno osvjetljivanje natpisa i slične potrebe stvaraju problem svoje vrste. Zato zasada praktikujemo sasvim jednostavan metod snimanja takvih natpisa: pismo se premaže običnom crnom šumskom kredom i onda otisne na papir. Vjeran otisak teksta natpisa u njegovoj pravoj veličini, koji dobijemo na taj način, kasnije prenesemo (precrtamo) na paus-papir i onda ga fotoerafišemo i kliširamo. Kada se radi o starijim nišanima, koji su često znatno utonuli u zemlju, pa je potrebno njihovo iskopavanje, onda i to pretstavlja jednu od teškoća ovoga posla.

S obzirom na to da je materijal o epigrafskim orijentalnim spomenicima obiman i rasut po raznim mjestima, te za njegovo prikupljanje i naučnu obradu treba dosta vremena, zasada se pristupilo njegovoj parcijalnoj hronološkoj obradi.

Isto tako se postavlja pitanje kako natpise na samim objektima sačuvati — konzervirati, odnosno rastaurirati?

U Zavodu još nije u potpunosti izrađen stav prema zaštiti knjiga. To će se učiniti čim se pregledaju i ostale biblioteke, koje još nismo dospjeli obići. Svakako će biti potrebno da se pored zaštite čitavih biblioteka, posebno zaštite rijetka djela. Prema sadašnjem kriterijumu obrađeno je i pripremljeno za zaštitu 446 djela i 85 sidžila, te nešto starijih župskih knjiga među kojima su neke rađene bosanskom ćirilicom. Uzet je u obzir za zaštitu i izvjestan broj rukopisnih djela na turskom, perziskom i arapskom jeziku, među kojima ima i starih, te vrlo ukusno ilustriranih svezaka. Isto tako, uzet je u obzir za zaštitu i manji broj slika starijeg datuma, neke etnografske i numizmatičke zbirke koje se nalaze zajedno sa bibliotekama, te neki posebni vrijedniji predmeti.

Prilikom odabiranja djela za posebnu zaštitu, rukovodili smo se ne samo opštom vrijednošću, nego i činjenicom da su ona sačuvana u BiH, te da imaju i svoju posebnu vrijednost.

Teškoće u ovim poslovima su u tome što su većina biblioteka u nesređenom stanju, često bez kataloga i inventara. Zbog toga se predviđaju radovi na njihovom sređivanju, koji bi se izveli u zajednici sa Narodnom bibliotekom i uz pomoć vlasnika. Ponegdje vraga i insekti oštećuju knjige, pa će se morati i u tome pogledu preduzeti mjere za zaštitu.

KONZERVATORSKI RADovi NA ARHITEKTONSKIM SPOMENICIMA

U 1953 godini uglavnom su nastavljeni radovi iz prošle godine, ali je bilo i novih. Neki se, opet, radovi, iz nedostatka kredita, ili drugih objektivnih razloga nisu mogli nastaviti.

Ovdje ćemo iznijeti zahvate po mjestima:

Banjaluca: Zbog pomanjkanja kredita nastavak obimnijih radova na Ferhadiji i objektima oko nje, koji su bili u planu, skoro su u cjelosti izostali. Izvršeno je pre-pokrivanje bakarnim limom svih vijenaca na prednjem dijelu džamije. Raniji pokrov bio je potpuno dotrajavao usljed kamenarskih radova, vijenci su bili razotkriveni i njihovo pre-pokrivanje radi zaštite radova na zidovima bilo je više nego nužno. Zbog nedostatka materijalnih sredstava na kupolicama trijema ostao je i dalje potpuno dotrajali olovni lim. Opsežni kamenarski radovi na svim fasadama (čišćenje zidnih ploha, isjecanje dotrajalih dijelova sedre, ulaganje novih komada, popravljjanje manjih oštećenja kazejskim malterom) na samoj džamiji, ove godine su privedeni kraju. Poseban problem bila je ograda šerefe, koja je u ratu bila skoro potpuno razorena i, osim nešto malo ostataka, uglavnom bila obnovljena iz cigle s cementnom žbukom, u kojoj su imitirani prvobitni ukrasi. Majdan sedre iz koje je ograda bila prvobitno izvedena, izcrpljen je, pa se za obnovu ograde upotrebio bihacit, koji je po boji sličan, ali je po strukturi drukčiji. Istim materijalom obnovljeni su i mali mihrabi u trijemu. Zasada je ostalo otvoreno pitanje popravka stubova trijema. Izgleda da je nužno mijenjanje bar dvaju stubova i svih baza, koje su toliko upropaštene da jedva pokazuju tragove prvobitnih profilacija.

U idućoj etapi rada trebalo bi, pored radova na stubovima i bazama, te pre-pokrivanja triju malih kupolica, preći i na interieur džamije, a naročito na niz objekata oko džamije, kao što su tri turbeta, šadrvan i sahat-kula, gdje je više nego nužna hitna intervencija.

Mostar: U 1953 godini nastavljeni su radovi na Bišćevića ćošku, o kome je i u prošlogodišnjem izvještaju bilo govora. Potpuno je restauriran veliki ćošak nad Neretvom, čija je drvena konstrukcija bila toliko dotrajala da je svaki čas prijetila opasnost da se sruši. Jedna stara rezbarena vrata sa jedne druge kuće konzervirana su i stavljena na ovu prostoriju. Obnovljena je kupola u ćošku, ali je izostavljeno obnavljanje sredine (orte) u kupoli, koja je bila bogato rezbarena, jer se tragovi tih ukrasa nisu sačuvali. Izostavljanje ovog elementa danas krnji cjelinu prostorije, i nečim ga nužno treba nadomjestiti, pa se pomišlja na točnu kopiju ili eventualno mulažu orte na kupoli u velikom ćošku Kolakovića kuće u Blagaju, jer su oba objekta ne samo teritorijalno blizu, već se i vremenski prilično podudaraju (Bišćevića — konac XVII stoljeća, a Kolakovića — 1736 godine).

Nadalje su u ovoj godini nastavljeni i privedeni kraju radovi na Roznamedžijinoj džamiji. To je nevelik sakralni spomenik sedamnaestog stoljeća, značajan naročito po vanredno delikatnim detaljima u kamenu. Skinuta je žbuka, očišćen kamen i izmazane spojnice, a limeni pokrov zamijenjen pokrovom od ploče. Obnovljen je trijem i dotrajali dijelovi drvene konstrukcije zamijenjeni novim. Uređena je okolina džamije, te je obnovljena jedna stara česma, vjero-

vatno najstarija u gradu (sudeći po tome što se nalazila uz džamiju Ibrahim ef. Roznamedžije, čovjeka koji je podigao i prvi mostarski vodovod). Nisu popravljani oštećeni perforirani prozori sa strane Neretve, niti je šta rađeno u interieuru džamije.

U ovoj godini se dosta radilo i na magazama kraj Starog mosta. Na čitavom nizu magazaa izvršen je pretres krovne konstrukcije, sa izmjenom dotrajalih dijelova, i pre-pokrivanjem kamenom pločom. Pri tome su odstranjeni naknadno postavljeni dimnjaci. Osim toga obnovljen je niz starih ćefenaka i ulaza. Pri raščišćavanju objekata došlo se do interesantnog otkrića — do posebnih ulaza sa ulice u podzemne magaze, koji su bili potpuno zatrpani materijalom — kamenom, zemljom i pijeskom. Skoro sve vrijednije magaze na lijevoj obali spašene su u toku ovoga ljeta, pa se pod konac sezone prešlo i na tri dućana na desnoj strani rijeke — na Priječkoj čaršiji.

Pored gornjih radova koji su ustvari bili nastavak plana konzervatorske djelatnosti u Mostaru za 1952 godinu, u 1953 godini prešlo se i na niz novih poslova.

U prvom redu prošireni su radovi na Bišćevića konaku, te je, pored restauracije velikog ćoška, pristupljeno radovima i na malom ćošku, u južnom dijelu konaka, koji danas pripada porodici Lakišić. Uz to je nad južnim i centralnim dijelom konaka izvršen pretres krovne konstrukcije te pre-pokrivanje tih dvaju dijelova pločom.

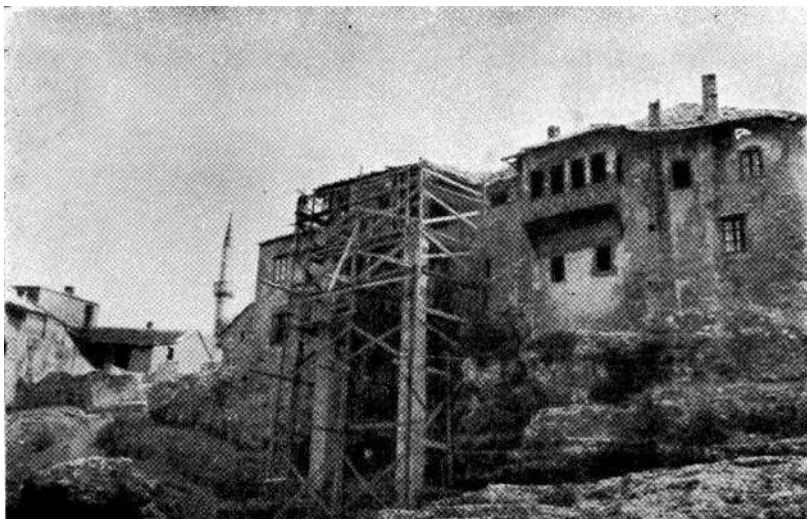
U 1953 godini vršeni su, nadalje, konzervatorski radovi na kući Perse Ćorović rođ. Šantić — kući u kojoj se rodio Svetozar Ćorović, i u kojoj je živio i radio skupa sa Aleksom Šantićem. Objekt je tipična građevina devetnaestog stoljeća, ali pod jakim uticajem naše mediteranske, dalmatinske kuće. Obnovljene su fasade, izmijenjeni neki prozori, te unutrašnja bojenja, uz neke manje opravke na stepeništu i t. d. Zavičajni muzej Heercegovine uredio je ponovo u kući sobu Alekse Šantića sa svim relikvijama pjesnika, a u pripremi je i otvaranje sobe Svetozara Ćorovića.

U planu konzervatorskih radova za ovu godinu bili su i konzervatorski zahvati na Kajtažovoj kući, jednom potpuno sačuvanom bogataškom i aristokratskom stambenom objektu u dva dijela. Objekt je u teškom stanju. Vrlo je interesantan, ali takav da bi ga bilo šteta osposobljavati za stanovanje, već samo u muzejske svrhe, pri čemu bi se striktno konzerviralo sve što se konzervirati daje. Nažalost, do danas nije riješeno pitanje stanara, kao ni pitanje vlasništva objekta, tako da se radovima nije moglo pristupiti.

Također u ovoj godini trebalo je pristupiti restauraciji Javuz Sultan Selimove džamije, objektu arhitektonski ne-interesantnom no važnom historiski, te kao sastavnog dijela aglomeracije samog Starog mosta. (Most je služio kao munara ove džamije). Pokazalo se, međutim, da je krov na džamiji Tabačići — bogomolji tabačkog (kožarskog) esnafa, u kojoj je, po predaji, svojevremeno klanjalo po osamdeset tabaka (kožara) — potpuno dotrajavao i na nekim dijelovima se počeo urušavati, pa se, mjesto radova na Sultan Selimovoj džamiji, pristupilo obnovi krovne konstrukcije i pokrova na Tabačići.

Tabački esnaf (kožarski ceh) u Mostaru bio je vrlo jak. Pored Tabhane (kožare) na desnoj obali Neretve poviše Starog mosta, oni su imali džamiju u kojoj je naprijed

Bišćevića čošak u Mostaru

bilo riječi i jedan hamam (kupatilo) gdje su ti objekti činili jednu cjelinu. Hamam je bio u vrlo teškom stanju, pa je u toku ove godine pristupljeno radovima na njegovom spašavanju. To je kvalitetan spomenik, vjerovatno iz šesnaestog stoljeća, no jako oštećen, zapušten i dobrim dijelom porušen. Kuće koje ga okružuju, postavljene su na porušene dijelove hamama. Pristup otkuda se prvobitno ulazilo danas je nemoguć. Ne može biti govora o restauraciji, nego tek o spašavanju ostataka, a te ostatke treba adaptirati za slikarski atelje. Bilo je nužno raščišćavanje objekta da se vidi šta je još od njega ostalo. Danas se vrše neki radovi u smislu konsolidacije postojećeg, te se neke manje partije rekonstruiraju i paralelno se razrađuje projekt — kako vratiti objekt u život i uvažiti nužne izmjene koje, kako današnja urbanistička situacija tako i nova namjena, nužne zahtijevaju.

Na Maloj tepi nalazi se jedan grob iz XVI stoljeća, vrlo lijepo napravljen (u njemu leži Mahmud-baba, brat Koski Mehmed-paše, kroničara Sokolovićeve, nadzornika nad izvedbom radova na Koski Mehmed-pašinoj džamiji i medresi), a nad grobom dosta skromno turbe od koga su potrebe prometa otsjekle jedan dio, te čiji se dotrajali krov bio posve urušio. Zavod je bio u početku zanemario ovaj spomenik, no, na intervenciju većeg broja građana, na pisanje lokalne štampe i t. d. razmotreno je pitanje njegove vrijednosti, te je po donošenju rješenja o zaštiti odmah pristupljeno konsolidaciji zidova, obnovi malog trijema pred turbetom, izradi nove krovne konstrukcije i pokrivanju objekta.

Radove na konzervacijama i restauracijama u Mostaru pod nadzorom Zavoda izvodila je danas već dobro uhodana režiska grupa pri Zavičajnom muzeju u Mostaru, kojom je tehnički rukovodio drug Stanko Radoš. Radovi su izvođeni dobro, uz ozbiljno prilaženje poslu, tako da se može reći da je na ovom mjestu bio najbolje riješen problem izvođenja konzervatorskih zahvata. Svi radovi u Mostaru izvode se materijalnim sredstvima Narodnog odbora grada Mostara.

Pored radova na objektima u Mostaru su u toku 1953 godine učinjeni i izvjesni naponi u smislu prenošenja brige oko spomenika i na same građane. U aprilu 1953 godine,

Roznamedžijina džamija u Mostaru

Glavica džamija u Livnu

Balaguša džamija u Livnu

poslije savjetovanja konzervatora FNRJ u Splitu, održana je u Mostaru konferencija sa predstavnicima lokalnih vlasti i građana, a kojoj su, pored predstavnika našeg Zavoda, prisustvovali kao gosti i arh. Ivan Zdravković, nauč. suradnik Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, te arh. Mladen Fučić, konzervator Konzervatorskog zavoda u Zagrebu. Na ovoj konferenciji prodiskutovani su aktuelni problemi zaštite spomenika kulture u mjestu, te u izvjesnim problemima pravilnije usmjeren odnos savremenog građenja prema arhitektonskom nasljeđu uopšte. Puno razumijevanje građana za spomenike pomoglo je da u zaključke konferencije uđu formulacije koje zahtijevaju respekt nasljeđenih urbanističkih kvaliteta pri projektiranju novih objekata.

U vezi zaključaka ove konferencije Zavod je, po uzoru na Konzervatorski zavod u Zagrebu, pristupio izradi projekta Konzervatorskog pravilnika za grad Mostar, koji je dostavljen na diskusiju i primjedbe zainteresovanim ustanovama i organima. Konačna redakcija pravilnika nije još završena. Ovo je prvi pokušaj u našoj Republici da se posebnim pravilnikom regulišu specifičnosti zaštite jednog užeg teritorija.

Livno: Na Balaguši džamiji kupole su pokrivene pocinčanim limom i lim prebojen miniumuim. Na Glavici džamiji dotrajali dijelovi lima zamijenjeni su novim, poslije čega treba da bude obnovljen premaz miniumom i sivom bojom. Predviđeno raščišćavanje česme Milošnik, danas zatrpane ruševnima i nanosom, dosada nije obavljeno. Radove u Livnu finansira Narodni odbor grada.

Gradačac: Na Huseinkapetanovoj kuli obnovljeni su krovna konstrukcija i pokrov, sve međuspratne konstrukcije, prozori i vrata. Objekt je zapušten i iskvaren, pa je radovima prethodio dug studij restauracije o kome se govori u posebnom prilogu ing. Čelića.

Na Sahat-kuli je prezidano oko 0,5 m visine zida pri završetku, obnovljena krovna konstrukcija, dotrajali limeni pokrov zamijenjen sindrom, popravljeno stubište, napravljena vrata, popravljen i ponovo postavljen stari sat koji je bio demontiran i pohranjen kod nekog privatnika. Zapaženo je da se kula nagela, i da su se na zidu pojavile pukotine. Upravo se vrše potrebna osmatranja i mjerenja, te u slučaju da se pukotine povećaju poduzeće se posebni koraci za spasavanje objekta. Radovi u Gradačcu se izvode na trošak ovoga Zavoda.

Grčanića: Na kući Mare Popović, kojoj je u 1952 godini promijenjen pokrov izvršeni su manji opravci drvenine na dihvani, tako da je objekt doveden u ispravno stanje. Popravak je izveden o zajedničkom trošku Zavoda i vlasnika.

Sarajevo: Narodni odbor grada Sarajeva preko Gradskog muzeja pristupio je izradi projekata za konzervatorske i restauratorske radove na deset spomenika kulture u gradu. Jedna konferencija u Društvu arhitekata prethodno je raspravljala o mogućnostima namjene ovih objekata pa su u tom smislu date izvjesne sugestije.

Kako se ovi objekti uglavnom nalaze na području sarajevske čaršije, Zavod je smatrao nepravilnim određivanje namjene pojedinim objektima, a da prethodno nije utvrđena i usvojena namjena čaršije kao cjeline. U aprilu 1953 godine, poslije savjetovanja konzervatora u Splitu i konferencije u Mostaru, Zavod je organizovao uži sastanak u Društvu arhitekata u Sarajevu, kome su, pored predstavnika

Društva i pretstavnika Zavoda prisustvovali i arhitekti-konzervatori Zdravković i Fučić. Na osnovu razgovora koji su tom prilikom vođeni, te kako je sam život gradskog organizma zahtijevao da se potraži rješenje ovog konzervatorsko-urbanističkog problema, u junu 1953 godine Zavod je podnio Narodnom odboru grada Sarajeva pretstavku u vezi sa čaršijom, te konkretno predložio: da se arh. Neidhardt, koji već dugi niz godina, u slobodnom vremenu radi na idejnom rješenju ovoga kompleksa, dade narudžba za projekt; da se nakon svestrane diskusije taj projekt iznese pred žiri sastavljen od pretstavnika arhitekata, konzervatora i javnih radnika iz cijele zemlje, te da se ili usvoji, ili — u slučaju neuspjeha — raspiše natječaj za idejno rješenje. Na užoj konferenciji, koja je poslije toga uslijedila kod predsjednika NOG Sarajeva, predlog Zavoda je prihvaćen u principu, te je formirana komisija a rukovođenje radovima oko donošenja regulacije čaršije. U komisiju su ušli: Ing. arh. Zdravko Kovačević, direktor Gradskog projektantskog preduzeća i predsjednik Društva arhitekata BiH kao predsjednik; Dragica Vukičević, službenik Savjeta za prosvjetu NOGS-a, kao sekretar. Članovi: Prof. Hamdija Kreševljaković, potpredsjednik Naučnog društva BiH, naučni saradnik Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture; Vojo Dimitrijević, akademski slikar; Ing arh. Jahiel Finci, profesor Univerziteta; Ing. arh. Juraj Neidhardt, profesor Univerziteta; Ing. arh. Emanuel Šamanek, načelnik Urbanističkog plana NOGS-a; arh. Džemal Čelić, arhitekt Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH; Ing. arh. Evangelos Dimitrijević, arhitekt Muzeja grada Sarajeva, Prof. Ahmed Grebo, direktor Muzeja grada Sarajeva; Prof. Derviš Korkut, kustos Muzeja. Naknadno su kooptirani slijedeći članovi: Ing. arh. Husrev Redžić i Ing. arh. Esad Kapetanović, asistenti Tehničkog fakulteta.

Komisija se u prvom redu pozabavila donošenjem programa, na osnovu koga bi se dala narudžba projektantu. Kako se pokazalo da je gornje tijelo preglomazno za razradu toga zadatka, formirana je potkomisija za izradu programa u koju su ušli drugovi: Kreševljaković, Neidhardt, Redžić, Kapetanović i Čelić. Rad na programu je u toku.

Na samim objektima u Sarajevu u toku 1953 godine učinjeno je vrlo malo — gotovo ništa. Narodni odbor grada Sarajeva je obećao potrebna sredstva za nastavak započetih radova i za preduzimanje nekih drugih na ugroženim spomenicima Sarajeva, ali su ta sredstva potpuno izostala, tako da se od predviđenog plana nije ništa realizovalo u 1953 godini. Nahodov han nad Kovačima, za koji je ranije bilo izdato rješenje o zaštiti, toliko je dotrajao da se moralo odlučiti na čuvanje samo jednog dijela — kule, dok će ostali dijelovi hana biti porušeni.

U jesen ove godine, svojim skromnim sredstvima, Zavod je pristupio popravku Mevlevijske tekije na Bendbaši, U toku radova došlo je do spora sa Savjetom za komunalne poslove NOG — Sarajeva, koji posjeduju projekt proširenja ceste prema Benbaši, prema kojemu bi spomenik trebao da se ruši. Komunalna služba obustavila je radove na tekiji, tako da je objekt zbog započetih radova izložen propadanju više nego ranije. Spor još nije riješen.

Foča: U Foči su u toku 1953 godine vršeni adaptacioni radovi na Kukavičinom hanu. Ovaj ugostiteljski objekt iz XVIII stoljeća bio je potpuno dotrajao, tako da su projek-

Musafirhana u Jajcu

Čardak Memiševića u Crnotini kod Sarajeva

tanti bili prisiljeni skinuti kompletnu konstrukciju, ne samo krova, nego i cijelog prvog sprata, te je onda ponovo postaviti, koristeći pri tome, u unutrašnjosti objekta i neke elemente iz savremenih materijala kao što je armirani beton. Ovo je prvi smioniji poduhvat da se spomenik restaurira uglavnom adaptacijom za savremene potrebe. (Vidi poseban članak u ovoj knjizi). Adaptacija se izvodi sredstvima lokalnih vlasti.

Jajce: Na kući Hajrudina Kršlaka promijenjen je dotrajali pokrov od šindre, te kuća okrečena.

Na Musafirhani u Jajcu, također je promijenjen dotrajali pokrov od šindre, te neki dijelovi drvenih konstrukcija.

Na Starom gradu u Jajcu vršene su konzervacije nekih dijelova bedema. Svi radovi u Jajcu izvođeni su na trošak Zavoda.

Crnotina: Na kuli u Crnotini kod Sarajeva, spomeniku stambene arhitekture iz početka XIX vijeka, izmijenjen je dotrajali pokrov od šindre, a također i drveni potkrov ispod čoškova (doksata). Troškove su zajednički snosili Zavod i vlasnik objekta.

Nova kasaba: Na dažmiji u Novoj Kasabi, spomeniku iz XVII vijeka, popravljen je krov, napravljena su dva nova prozora, djelomično opravljena žbuka, pokrpljene daščane oplata strehe, te popravljena ograda na šerefi munare. Opravku je finansirao Zavod.

Ustikolina: Na Turhan Emin-begovoj džamiji u Ustikolini, najstarijoj džamiji u Bosni i Hercegovini, izvršena je rekonstrukcija trijema, krova, prozora, vrata, zatim žbukanje spolja i iznuta i t. d. O svemu vidi poseban članak od Mujezinovića i Dimitrijevića. Radovi se izvode na teret budžeta Zavoda.

Doboj: Konzervirani su izvjesni dijelovi zidova na Starom gradu. Radovi na ovom spomeniku se izvode postepeno i nastaviće se u sljedećim godinama. Sredstva je dosada davao Zavod.

Maglaj: Konzervirani su neki dijelovi Starog grada, te najnužniji popravci na krovu Kuršumlije džamije. Sredstva Zavoda, lokalnih vlasti i Vakufa.

Bihać: Na srednjevjekovnom gradu Sokocu (Sokolac) kod Bihaća izrađen je pristup u glavnu kulu, na kuli postavljeni prozori i vrata, popravljen krov, učvršćeno je

podnožje nekih dijelova zida, koje je bilo počelo popuštati. Radove je izvodila režiska komisija Bihaća sredstvima SNO-a.

Travnik: Na Starom gradu u Travniku vršeni su konzervatorski zahvati većeg obima. Ovdje se predviđa smještaj Zavičajnog muzeja i u tu svrhu se restauriraju neki od postojećih objekata u sklopu grada. Osim toga, u sklopu grada će se podići i jedna novogradnja za muzejske prostorije.

Vlasenica: Na manastirskom konaku u Lomnici završeni su ranije započeti rekonstrukcioni radovi. Osim toga je izvršeno manje krpjenje krova same crkve, pokraj konaka.

Čapljina: Temeljito je konzervirana jugoistočna strana antičkih iskopina u Mogorjelu, na način kao i prošlih godina. (Vidi »Naše Starine« — I, 1953). Sredstva za ove radove je dao Zavod.

Prača: Turbe iz XVI stoljeća, na kome se i prošle godine radilo, pokriveno je pocinčanim limom. Izvedba estetski nije zadovoljila. (Vidi poseban članak Derviša Tafre). Radove je finansirao Zavod.

Bugojno: Na Malkočevu turbetu u Kopčiću kraj Bugojna izvršena je rekonstrukcija kupole. Ni ovaj posao nije najbolje izveden, pa su nužne izvjesne korekture. (Vidi članak D. Tafre). Sredstva je dao Zavod.

Konjic: Repovačka džamija u Konjicu treba da se adaptira za gradsku muzejsku zbirku. Adaptacioni projekt rađen je u Zavodu. U blizini ove džamije prevlače se najkvalitetniji steći iz doline Neretve koja će se potopiti Jablaničkim jezerom. Sredstva za adaptaciju džamije daće GNO.

Niz radova planiranih u ovoj godini, morao je izostati zbog nestašice specifičnog materijala, odnosno majstora specifičnog zanata. Radi se prvenstveno o olovnom pokrovu na džamiji i medresi u Počitelju, te na Kuršumlji džamiji u Maglaju, kao i na još nekim objektima. U nemogućnosti da nabavljamo novi lim, pokušali smo organizovati kurs sa jednim (jedinim) starim topiocem, koji bi osposobio dvojicu mlađih ljudi, no do realizacije zamisli nije došlo, iz objektivnih razloga (bolest majstora).

Od novih i važnijih poslova koji se predviđaju u sljedećoj godini potrebno je, prije svega, istaknuti restauraciju srednjevjekovnog grada Ostrošca, kod Bihaća, za koju su pripreme već počele.

Stari grad u Doboj u — restaurirani dio zida kod vanjske kapije

kritika ocjene prikazi

ZBORNİK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE,
knjiga III, sveska I, 1952, Beograd

Zbornik je počeo izlaziti 1950 godine sa težnjom da se objedini rad na konzervaciji spomenika po svim našim republikama. Zbornik je primljen objeručke, može se reći, od svih zainteresovanih, što se vidi iz velikog broja saradnika i članaka u oba ranija toma koji tretiraju sve vrste spomenika po pitanju zaštite i konzervacije. Ovaj treći tom Zbornika obiluje također mnoštvom članaka od kojih je devet sa temom o konzervaciji spomenika, iz čega se vidi kako je kod nas aktuelan taj problem.

Josip Korošec u svom članku o konzervaciji građevinskih arheoloških objekata iznosi upočetku rđavo stanje sitnih arheoloških predmeta po našim muzejima koji nisu konzervirani po najnovijim metodama zbog nedostatka i stručnog kadra i potrebnih savremenih laboratorija, te se boji da ti predmeti neće preživjeti duga vremena. Bojazan je ta doista opravdana, no koliko mi danas u pogledu čuvanja tih sitnih predmeta idemo naprijed, koliko nastojimo da njihova konzervacija bude što savremenija — istina sa malim sredstvima — utoliko se smanjuje opasnost njihovog propadanja, a mi smo svi svjesni šta bi značio njihov gubitak. Ali još sa čuvanjem tih sitnih predmeta stalo je kako tako, dok su arheološki objekti prepušteni, može se reći, sami sebi, vremenu i ljudskom uništavanju.

Govoreći o kontrolnim blokovima, Korošec smatra da bi i kod nas trebalo kod arheoloških iskopavanja ostavljati na važnijim mjestima, naročito ukoliko se to odnosi na preistoriju, kontrolne blokove koji bi bili vidljivi i pristupačni u svako vrijeme, ali, razumije se, i osigurani da ne propadaju. Iznosi kao primjer tri takva bloka u Sloveniji koji se, iako se nalaze u pećinama te su samom prirodom zaštićeni, nisu mogli očuvati kako bi trebalo, jer nisu bili specijalno konzervirani i zaštićeni. Predlaže da bi trebalo na kontrolnim blokovima koji leže na otvorenom prostoru podizati zaštitne zgrade. U članku se govori, dalje, o zaštiti građevinskih spomenika rimske periode kod nas, koja također hramlje, ali navodi kao dobar primjer konzervaciju Solinske ruševine. Žali se na gotovo nikakvu zaštitu rimskih građevina u Sloveniji (Emona, Poetovio, Celea, i dr.) koji su u svjetskoj nauci vrlo poznati. Predlaže da se zaštite pojedini dijelovi arhitekture odnosnih spomenika, a da predlog za zaštitu dolazi od arheologa istraživača dok bi o načinu zaštite rješavali arheolozi-stručnjaci. Dalje smatra autor članka da bi se bolje zaštitili građevni spomenici kao što je rimski zid u Ljubljani ponovnim zatrpavanjem nego dosadašnjim pokušajima konzervacije, s tim da se zatrpani zidovi dopune dozidivanjem koje bi se jasno razlikovalo od originalnih zidova, ali bi na površini zemlje pokazivalo tačan plan građevine. Za nauku bi postojala uvijek mogućnost ponovnog ispitivanja Ovaj način zaštite, kako je predlaže autor članka bio bi koristan kad se jedan objekt ne bi češće otkopavao i zatrpavao. Predlog je svakako zanimljiv i o njemu bi trebalo prodiskutovati.

Dr. A. Horovic u svom članku »Određivanje starosti arheoloških objekata i lokaliteta pomoću radioaktivnog

ugljenika« objašnjava suštinu metode na tome radu i smatra da će se analitička tehnika ove metode daljim radom usavršavati, tj. da će se ocjenjivanje vjerovatne tačnosti rezultata znatno popraviti prema današnjem. Pisac iznosi i više primjeraka određivanja starosti po spomenutoj metodi: tako je, napr., utvrđena pojava čovjeka u Južnoj Americi sa oko 8000 godina, džinovski ljenivac živio je prije deset hiljada godina u Južnoj Americi, jedna greda od bagremovog drveta (iz Zoserovog groba u Sakari stara je oko 4000 godina, drvo kovčega iz doba Ptolomejevića u Egiptu staro je oko 2300 godina, drveni ugalj iz Lasko pećine (Dordona) sa preistoriskim slikarijama star je oko 16000 godina, itd.

M. Kolarić iznosi u svome članku »Prvi koraci ka zaštiti starina i T. Šafarik« satnje i rad na zaštiti spomenika kulture u Srbiji za vrijeme kneza Miloša i kasnije, navodeći zasluge Vukove i D. Davidovića na tome polju kulturnog rada. Ali tek od osnivanja Društva srbske slovenosti 1941 počinje jači rad na čuvanju starina pod uticajem J. Sterije Popovića i J. Šafarika, naročito ovoga potonjeg, koji je bio i čuvar Narodnog muzeja. Iz jednog putopisa J. Šafarika iz 1846 vidi se najbolje stanje spomenika kulture u Srbiji toga vremena. Pisac članka prikazuje taj rukopis, citirajući pojedine pasuse, i iznosi inače velike zasluge Šafarika oko konzervacije spomenika kulture u Srbiji.

Arhitekt S. N. Nenadović govori u svom članku o restauraciji crkve Bogorodice Ljeviške 1950 godine (radovi su se nastavili i kasnije). Crkvu je obnovio kralj Milutin 1306—7. Turci su je pretvorili u XVIII vijeku u džamiju i izvršili su manje prepiravke u njoj i prekrečavanje fresaka, a tek oko 1856 omalterisali su je spolja. Prigodom konzervatorsko-restauratorskih radova 1950 otkriven je, pored ostalog, i natpis episkopa prizrenskog Save. Skidanjem maltera i krečnog premaza u unutrašnjosti crkve otkriven je veliki broj fresaka crkvenog sadržaja i čitav niz portreta Nemanjića.

Arhitekt B. Vulović opisuje konzervatorske radove o spomenicima kulture u Toplici. Radovi se odnose na poznate Nemanjine crkve Sv. Nikole i Sv. Bogorodice kod Kuršumlije i na ostatke neke kasnoantičke građevine iznad ušća Kosanice u Toplici. Kod crkve Sv. Nikole, pored učvršćivanja dosadanje krovne konstrukcije, radilo se, uglavnom, na zaštićavanju i osiguravanju gornjih dijelova zidova, pokrivanjem armiranim betonom i plombiranjem rupa i pukotina u zidovima građevine, pošto su isti zaštićeni prije fugovanjem u lako produžnom malteru. I kod crkve Sv. Bogorodice bio je, uglavnom, zadatak osiguranje gornjih površina zidova armiranim betonom, zatim nivelacija terena oko građevine pri čemu se naišlo na grobove ranijeg Srednjeg vijeka sa vrlo zanimljivim fragmentima staroslavske keramike i nekoliko dragocjenih metalnih predmeta (naušnice s grozdom ili jagodom!).

Otkopavanjem ostataka spomenute kasnoantičke građevine utvrđeno je da su sadanji preostali zidovi (1 do 1,5 m visine) izvedeni pritesanim kamenom bez pojaseva opeka, što bi ukazivalo na tehniku kasno antičko-vizantisku. Otkopavanje još nije završeno.

Čiril Velepčić opisuje u svom članku konzervaciju timpana s kipom Bogorodice u krakovskoj kapelici. Za ovaj kip postoji mišljenje da potiče iz polovine (Stele) ili iz treće četvrtine XIII vijeka (Cevc). Izrađen od pješčara, kip je usljed vlage i kasnijih premazivanja bojom dobio na dijelovima površine pljesnive mrlje, a od vlage djelomično se i otrošavao. Da se provede konzervacija, kip je prenesen u suhu prostoriju gdje je isušavanjem pljesan izginula i mogla biti odstranjena. Na to su većim dijelom skinuti svi stari premazi, a bilo ih je 5–6. Kip je nakon završene konzervacije postavljen na svoje staro mjesto, a da ne dobiva vlagu od okolnog zida ograden je nišom od bakrenog lima tako da je ostao između lima i kipa prostor od 10 cm razmaka da zrak može da cirkulira.

N. Brkić iznosi u svom članku primjer rukovanja materijalom pri konzerviranju i reparaturi drvorezarenog ikonostasa Srpsko pravoslavne crkve u Kovinu, koje je on izveo. Drvorezarija je bila pokrivena čađi. Najprije je opuhana od prašine i nevezane čađi jednom pumpom, zatim isprskana rakijom prepekoma (!). Kad se rakija isušila, trljanja je površina drvorezarije suhom spužvom, pri čemu je skinuta čađ, a pojavila se originalna pozlata. Tako je išlo sve dotle dok se nije pojavila ispod čađi prosta pozlata kojom je bio ikonostas premazan od poprilično sredine pa do dolje. Tu prostu pozlatu autor članka skidao je trljanjem vatom i hloroformom, no kako je za veliku površinu ikonostasa bila potrebna velika količina hloroforma, napušten je taj posao, a ostalo se samo pri tom da se skine čađ, a premaz prostom pozlatom, koji je bio potamnio, osvježen je na istaknutim dijelovima drvorezarije ponovnim premazivanjem prostom pozlatom (altgold-bronza), napravljenom od bronzne, miješanog sa damar tinkturom (autor je izostavio objašnjenje kako je napravio damar tinkturu bez kiseline). Smatramo da se drvorezarija nije smjela ponovno premazivati bronzanom pozlatom, jer će tim biti još više otežano kasnije posvećanje skidanje proste pozlate sa drvorezarije.

Ikone koje su bile preovučene katranom (?) i čađi očišćene su preparatom koji se sastojao od pet dijelova ljute rakije i jednog dijela amonijaka, kojim je cijela površina ikone premazana, i ostavljena do idućeg dana da razmekša sloj nečistoće. Taj je onda opran »vajšpřitom«, a slikarija lakirana kopal-firnisom. Napominjemo da će se kasnije ovaj firnis vrlo teško skidati). Neke bolje očuvane ikone firnisovane su nakon čišćenja voštanom pastom (vosak rastvoren u terpenitskom ulju 1:3). Smatramo da će se na tu pastu naročito ljeti, kad vosak omekša, vrlo lako lijepiti prašina i čađ koju će crkvenjak čisteći ikone još više utrjavati u nju i ikone će kroz desetinu godina biti mrljave. Dalje, u svom članku iznosi autor kako je uništavao crvotočinu na drvenariji i kako je obojio unutrašnjost crkve.

Z. Vyroubal opisuje način restauriranja triju slika u restauratorskom zavodu Jugoslavenske akademije: Božidarovičevog »Navještenja«, Tenijerove »Scene pred krčnom« i Račićeve »Sestre Pepice«. Restauracija ovih slika izvedena je na poznat način koji im sad osigurava dužu egzistenciju. Kod regeneriranja laka upotrebljena je Petenkoferova metoda.

Z. Sekulić iznosi u svom članku način rada na konzerviranju lomničkih ikona. Crvotočinu je izduvao (!) pomoću duvaljke, a onda je ubrizgavao u rupice formalin pomiješan sa petroleumom. Gola daska premazana je formalinom. Potklobučena mjesta su fiksirana ubrizgavanjem ljepka, sastavljenog od kazeina i želatina 1:3. Nakon što su potklobučene plohe prilogle, prevučena je istim ljepkom cijela površina slikanja »kako bi lepak prošao i kroz manje pukotine«. Iza toga površina slike je očišćena čistom vatom (suhom!) i otpala mjesta zakitovana, uglašana vatom i prevučena formalinom »da bi se sprečilo upijanje vlage«. Onda se pristupilo čišćenju slikarije i to najprije emulzijom destilirane vode, turskog ulja i jednog dijela alkohola, pa zatim mješavinom francuskog terpentina (terpentinskog ulja?), kopaiva balzama i jednog dijela alkohola. Zatim je došlo tonovanje kitovanih mjesta. (Napominjemo da ova konzervacija nije uspjela, jer ikone, vraćene opet u jako vlažne prostorije lomničke crkve, počele su da pucaju. Isti slučaj je i sa nekim ikonama

Crkvenog muzeja u Sarajevu koje su također konzervirane na istom mjestu).

P. Momirović opisuje kopiju ikone sv. Stefana Dečanskog koja se nalazi u Crkvenom muzeju u Sarajevu. Original (sad u manastiru Dečanima) radio je poznati slikar Longin (XVI v.). Momirović na temelju jednog zapisa utvrđuje da je kopiju izradio 1797 Hadži Đorđe Petrović koji je te godine inače radio u Dečanima.

Dr. K. Prijatelj iznosi na vidjelo I. Skoka šibeničkog graditelja XVIII vijeka i niz manjih domaćih majstora kojima se dosada nije posvećivala pažnja. Od Skokovih djela ističe crkvu Svetište Gospe od Vrhpoljca kod Šibenika.

R. Ljubinković osvrtno na raniji članak arhitekta Vulovića »Stari konak u kompleksu zgrada Pečke Patrijaršije« koji je izišao u drugoj svesci Zbornika iznosi nove podatke o radu zografa Georgija Stojanovića koji je autor i bakropisa na kome je prikazan kompleks zgrada manastira Pečke patrijaršije kakav je izgledao 1745 godine. Autor na temelju tog bakropisa utvrđuje koje su se zgrade toga manastira očuvale do danas i u kakvom izgledu i osvrće se naročito na kamenitu zgradu manastirske pekarnice koja je ucrtana na ovom bakropisu i do nedavno bila očuvana, no odobrenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Srbije uprava manastira ju je srušila. Ljubinković smatra da se ta zgrada, koja je bila jedna od najstarijih sačuvanih profanih kamenitih zgrada »sa ove strane Dunava i Save«, a za istoriju profane arhitekture vrlo značajna, ipak mogla sačuvati.

I. Zdravković u članku »Grad Međun kraj Titograda« ispravlja raniju skicu osnove grada koju su snimili 1918 austrijski naučnici Prašnikar i Šober. Zdravković prilaze svom članku nove fotosnimke i crteže. Međun je vrlo stari grad, (IV ili III vijek p. n. e.). U njegovoj arhitekturi dobro su sačuvani tragovi ilirskog zidanja, sličnog klopokskim zidovima u Ošanićima kod Stoca. Na gradu je sačuvano i antičko groblje koje još nije istraženo. Arhitektura srednjekovnog grada, koji se nalazi iznad antičkog, uglavnom je sačuvana te se njegova osnova i izgled mogu lako proučavati. Svakako bi trebalo ovom interesantnom građevnom objektu posvetiti više pažnje.

Š. Gunjača raspravlja o predlogu za savezno iskopavanje na Bribirskoj Glavici kod Skradina. Na toj glavici nalazi se povelik elipsast plato na čijim se dijelovima nalaze i tragovi građevinske antičke kulture, a fragmenata keramike, stakla, maltera i opeke nalazi se po cijelom platu. Na tom lokalitetu nađeno je i preistorijskih brončanih predmeta i srednjekovne pleterne ornamentike. Pisac članka iznosi na kraju predlog o načinu rada na iskopavanju dijeleći ga na pripremne radove i samo iskopavanje.

Dr. Lj. Dobronić opisuje u svom članku ulazni portal u park Varaždinskih Toplica u kome ima ugrađenih antičkih spomenika.

D. Vidović iznosi bibliografske podatke o stećcima, prikupivši najveći dio tog materijala, koji će ovako prikupljen korisno poslužiti svakom daljnjem proučavanju spomenute građe.

Đ. MAZALIĆ

VARSTVO SPOMENIKOV IV 1951–52, Ljubljana 1953, str. 151; 8°, ured. Edo Turhner

Ovaj broj sadrži dva članka o opštim pitanjima zaštite spomenika kulture, niz izvještaja o važnijim konzervatorskim zahvatima Zavoda za zaštitu spomenika NR Slovenije, te izvještaj o radu istog Zavoda u 1951–52 godini. Na kraju je opširan razdio sa priložima o radu nekih muzeja u Sloveniji.

Osim redakcijskog članka, koji se bavi problemima zaštite spomenika u Sloveniji, opštom problematikom na ovom polju bave se Franja Baš (Spomeniško varstvo in prosveta) i Marijan Zadnikar (Nekaj misli in ugot-

vitev ob terenskom proučavanju romanske arhitekture v Sloveniji). Prvi rad se više bavi eksternim pitanjima zaštite, te pravilno podcrtava da je nemoguće administrativnim mjerama izvršiti ovaj posao, nego je potrebno boriti se da i građani koji se ne bave zaštitom spomenika saznaju njihovu vrijednost, da im se to na najzgodniji način objasni. Drugi članak je o jednom internom, ali važnom principijelnom pitanju zaštite spomenika. Autor ističe da mjerilo važnosti jednog spomenika nije samo kvalitet, niti stupanj očuvanosti i broj sličnih predmeta, ne samo starost, nego sinteza svih onih momenata koji nekom spomeniku daju taj karakter. On je za sistematsko proučavanje svakog objekta prije ma kasvog većeg zahvata, jer iz iskustva zna da niz slučajeva kada je takav prilaz pojedinim spomenicima donio niz novih i značajnih otkrića. U prilogu je dat niz primjera koji potkrepljuju mišljenje autora.

M. Zadnikar daje još nekoliko priloga o pojedinim konzervatorskim zahvatima Zavoda. U prvom dopisu daje istorijat i detalje o obnovi bunara na Polhovem Gradcu. U drugom prilogu bavi se mjerama poduzetim pri uređenju bledskog otoka i pripremama za veće zahvate slične prirode na bledskom gradu. U sljedećem prilogu dao je informacije o slučajnom otkriću zidnih slika u Hrastovlju, u Istri, koje su iz druge polovice 15 stoljeća. U članku pod naslovom Dvojno otkriće u Šoštanju, autor izvještava o važnom otkriću zidnih slika u stadam presbiteriju crkve sv. Mohora na tom mjestu. Sam presbiterij je, po autoru, vjerojatno iz 12 stoljeća, a slike su iz prve polovice 14 stoljeća.

Janez Kramar daje istorijat jedne značajne partizanske bolnice koju je Zavod obnovio (Slovenska vojaško-partizanska bolnica Franja). Ova je bolnica podignuta na slovenačkom Primorju 1943. U dopisu dati su interesantni detalji o njenom smještaju, razvoju, radu, maskiranju i odbrani od neprijatelja koji je napadao u više navrata.

Zanimljiv je manji prilog C. A. o bogatstvu u spomenicima kulture kraja oko Nadiže, osobito iz kasnog srednjeg vijeka. Najviše je arhitekturnih i slikarskih spomenika.

Drago Komelj (Vprašanje naših gradova) daje podatke o stanju starih gradova u Sloveniji. On ih dijeli u dvije grupe: one koji su dobro čuvani i one koji su u razvalinama. Dok je problem očuvanja onih iz prve grupe dosta lak, ovi iz druge će se najčešće morati zaštititi kao ruševine. Većina gradova je iz srednjeg vijeka, sa novijim dogradnjama i obnovama. Priličan broj gradova ima već neku praktičnu namjenu: služe za stanovanje, dječje domove i druge javne svrhe. Zavod za zaštitu spomenika u Sloveniji preduzimao je brojne intervencije u cilju opravke ili konzervacije ovih spomenika.

Iscrpan je članak Aleksandra Perca o zaštiti istarskih gradova. Mnogi od njih jako su oštećeni u zadnjem ratu. Pošto u mnogim gradovima ima urbanističkih cjelina i dosta pojedinačnih istorijskih spomenika, preduzete su mjere da se šteta od ovih oštećenja što više smanji. Naročito su oštećeni Pula, gdje je avijacija potpuno uništila staru četvrt, te Cres i Osor. Poreč je također oštećen, a jedino je dosta dobro prošao Rovinj. Konzervatorski zavod sa Rijeke preduzeo je mjere konzervatorskog karaktera u Poreču i nekim drugim mjestima. Ali, da bi se pristupilo zaštiti oštećene arhitekture, trebaće prije da se riješi šta učiniti sa napuštenim objektima kojima treba naći namjenu, a uporedo s tim riješiti i niz problema restauracije.

Šumi Nace (Problemi spomeniškega varstva u Ljubljani v letih 1951 in 1952) izvještava o mjerama koje su preduzete na ljubljanskim spomenicima. To su: rimski zid na Mirju, ljubljanski grad, renesansni bunar iz bivših Auerspergovih vrtova, kapelica na Kodeljevu, Robov bunar, Križnake, Riblja tržnica itd. Mnogim objektima nalazi se savremena namjena za smještaj zavoda, ureda, preduzeća, što je vrlo korisno.

O potrebi hitnih mjera na spašavanju djela slovenačkih impresionista piše Zoran Kržišnik. Niz djela je već gotovo neupotrebljiv, tim više što su i sami majstori, težeći za određenim efektima, upotrebljavali često gruba platna na kojima se osnova teško može održati.

Josip Klemenc piše o radovima na zaštiti rimskog grobišta u Šempetru. Grobište su slučajno našli zadrugari iz jedne radne zadruge. Ono potiče iz II st. n. e., te je najbogatije do sada u Sloveniji, a po svom značaju prelazi njezine granice. Detaljno su opisani radovi na otkopavanju i djelomičnoj konzervaciji.

Vrabec Janko u dužem prilogu (Dravčarjeva dimnica) obradio je stanbeni objekt posebnog tipa u Sloveniji, koji je gotovo nestao. To je kuća vjerojatno iz 1750 godine, starijeg tipa, sa posebnim rasporedom i načinom života u njoj.

U kraćoj radnji Alfons Gspan bavi se problemom bolesti hartije te daje niz podataka i napomena o zaštiti knjiga i arhivalija i o razvoju trada na ovom polju. Zadržava se na djelatnosti zavoda za patologiju knjige u Rimu i daje prikaz knjige profesora Galla o bolesti knjiga.

Izvještaj Zavoda za zaštitu spomenika kulture (Zavod za spomeniško varstvo) je iscrpan. Iz njega se vidi da je taj rad u Sloveniji uzeo razmjere koji samo mogu radovati. U izvještaju su podaci o restauracionim zahvatima na više od 10 spomenika iz NOB. Isti broj zahvata izvršen je u cilju očuvanja spomena ili predmeta od vrijednosti velikih Slovenaca, te je podignuto više spomen ploča, uređeno nekoliko soba koje su im pripadale, podignuti neki spomenici itd. U cilju očuvanja umjetničkih spomenika za dvije godine preduzete su mjere u preko 60 slučajeva. Zaštita prirode je upravo solidno započeta. Pored 30 zaštićenih objekata, radi se na obradi i pripremi za zaštitu na skoro istom broju objekata. Štite se parkovi, rijetka drveta, fauna itd. Dalje do sada je zaštićeno 15 biblioteka, uglavnom samostanskih, sa značajnim fondom knjiga.

U razdjelu Muzeji i galerije dat je niz priloga o radu pojedinih muzeja (Muzej NOB u Ljubljani, Mjesni muzej Liubljana, Pokrajinski muzej u Mariboru, Školski muzej u Ljubljani, muzeji u Škofjoj Loci i u Brežicama, Notranjski muzej), te o organizaciji manjih izložbi itd.

Kada se prelista ova sveska, dobija se pozitivan utisak o radu na zaštiti spomenika kulture u Sloveniji, kako o njegovoj širini, tako i o temeljitosti i kvalitetu. Sam časopis je tehnički dosta skroman, sa ne baš dobrim fotografskim priložima. Izgleda da je namjeren samo za unutarnje potrebe jer nema kratkih sadržaja ni na jednom stranom jeziku.

D. V.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, sv. VIII, str. 455, Sarajevo

Ovaj broj Glasnika je obiman i mnogostran po svojim disciplinama koje obrađuje. Razdijeljen je na VI dijelova radi boljeg pregleda samih članaka.

I dio donosi članke i rasprave između kojih ima etnografskih i arheološko-istorijskih.

Špiro Kulišić raspravlja o temi »Porijeklo i značenje božićnog obrednog hljeba u Južnih Slavena«. Kod nas je malo rađeno o toj temi pa i ono što je rađeno, bilo je objavljeno u fragmentima. Zato Kulišić donosi pred čitače gotovu materiju i potrebitu literaturu iznoseći i druga mišljenja, ali daje i svoje originalne zaključke na temelju razvitka društva i njegovih potreba koje su se manifestovale u raznim vremenskim razdobljima. Neki su pisci pisali o božićnjem hljebu u njegovu agrarno-madijskom značenju, ali nisu vodili računa o istorijskim uslovima koji su izazvali prvu pojavu ovog hljeba. Kulišić se u tumačenju pravilno oslanja na ekonomsko-društvene uslove koji su bili uzrok da se izazove ta pojava u životu jednog naroda od početnog svoga razvoja do danas. Pisac tumači karakteristike obrednog hljeba izvodeći zaključak o magičnom značenju toga. On raspravlja i o česnici i obrednom hljebu iz Svetovidovog kulta i upoređuje s današnjim stanjem običaja kod Južnih Slovena ističući madičku snagu česnice. Pokušao je da dađe sintezu tih običaja u našim krajevima, ali mislim da nije potpuna, naročito s obzirom na neke dijelove Hercegovine.

Zato je trebao da na terenu lično prouči te običaje i da stare provjeri bar što se tiče Bosne i Hercegovine. Istina je da je to težak posao jer zahtjeva više vremena i materijalnih sredstava.

Tumačeći magičnu snagu božične slame nije se dotakao i značenja koje je božična slama imala u hrišćanstvu. Svakako da se ne može tumačiti značaj običaja upotrebe božične slame bez veze sa hrišćanskim uticajem.

Pisac je to isto učinio i kod tumačenja drugih običaja kod Slovena i dolazi do zaključka da se božični obredni hljeb u sklopu proizvodno-madičnih običaja pojavljuje u istoj ulozi, s istim ciljem i istim značenjem kao i obredni hljeb u kultu Svetovidia. Ipak je on prvi put dao istorijski razvoj svih tih običaja koji su se razvijali kao i samo društvo.

Ova rasprava je donijela i novo svjetlo u taj problem kao i jednu sistematsku cjelinu o tom problemu s obzirom na čisto poganske elemente, što mu je, izgleda, bio i cilj.

U drugoj raspravi »Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini« Kulišić donosi nekoliko pogleda na to pitanje i iznosi glavne rasprave o njemu. Ističe jači uticaj Osmanlija u gradovima, nego na selu donoseći za to i nekoliko dokaza. On podvlači da su imena zanata u gradovima većinom turskog porijekla a oruđa seljaka muslimana da imaju slavensku terminologiju, što je pravilno podvučeno. I ova rasprava doći će korisno naučnim radnicima da prouče detaljnije taj problem, naročito sa istoriskog stanovišta koje je moglo biti još jače izraženo na bazi poznatih izvora.

Milutin Garašanin piše o »Problemu podunavskog i ukrajinskog neolita u svetlosti novih arheoloških rezultata«. On se pozabavio problemom velikih četvrtastih kuća u kulturnim grupama i tvrdi da je velika četvrtasta kuća nastala nezavisno na raznim teritorijama Evrope u doba neolita gdje su glavnu ulogu igrali društveni i ekonomski odnosi, povezani sa uslovima zemljišta i materijala. Taj je problem dobio novo tumačenje koje se razlikuje od dosadašnjih tvrdnja koje pisac detaljno iznosi.

Dr. A. Benac u članku »Neki etnički problemi prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine« analizira butmirsku kulturu i određuje razne tipove, ali u sklopu čitavog naselja u Butmiru i Nebu. On se pozabavio i drugim kulturama koje su u vezi s bosanskim teritorijem i tumači originalno nestanak butmirske kulture i pojavu Hira s njihovim etničkim grupacijama. Ovom je raspravom dao glavne osnove za zaključivanje o sličnosti i raznolikosti neolitskih stanovnika u Bosni i Hercegovini izvođeci sam određeno tumačenje.

Dr. Josip Korošec u članku »Nekoliko pitanja oko nekropole u Trebeništu« raspravlja o raznim grobovima i načinu pokopavanja pokojnika u to doba te pokušava da riješi pitanje pripadnosti tih grobova i materijala koji je u njima nađen. Predmeti, nađeni u grobovima, su većinom grčkog porijekla, i to kao import. Grobovi su pripadali Ilirima a ne Keltima ili Grcima kako su neki tvrdili. Određuje i vrijeme postanka istih na temelju analiza predmeta i načina pokopavanja. On se odlučio da ih stavi u vrijeme V do VI v. pr. n. e.

Zorislava Marković piše o »Preradi kože i izradi opanaka u Visokom«. Marković nam je donijela nove podatke iz oblasti opančarskog zanata u Visokom koji se postepeno gubi zbog razvijenosti naše industrije u tom kraju.

Vojslav Bogičević u članku »Raboš i njegova upotreba u Bosni i Hercegovini« donosi sam istorijat raboša u cjelini tako da će koristiti i istoričarima i etnografima. On se potrudio da skupi veliki materijal iz raznih izvora i daje jednu sintezu uzimajući u obzir veliku literaturu o tom problemu. On vrši komparaciju s drugim pojavama raboša van slovenskog kruga.

Dr. Srećko Brodar u raspravi »K otkritju kamenih industrij ob Usori« opisuje kamene nalaze u Maklenovcu kod Doboja i donosi zaključak da su predmeti iz paleolitskog doba. To bi bio prvi nalaz oruđa iz paleolitskog doba u Bosni i Hercegovini. Pisac je donio nekoliko tabla iz kojih se može kontrolisati njegov zaključak.

Đuro Basler u članku »Paleolitski nalaz na Usori« donosi rezultat istraživanja na lokalitetu Maklenovcu pril-

žući snimak terena toga nalazišta i sve što je potrebno da se dalje materijal razrađuje od strane Dr. Brodara u pomenutoj raspravi.

Dr. A. Benac u članku »Neolitsko naselje u dolini Bile« prikazuje rezultate istraživanja u 1951 god. Rad je popraćen planovima i tablama koje prikazuju predmete iz tog nalazišta, podesne za daljnu komparaciju neolitskih nalazišta.

Vladimir Miroslavljević donosi članak »Nalazi iz pret-povjesnog doba u sjevernoj Dalmaciji« opisujući dva nalazišta: u Topolju i Nevestu.

Dr. Duje Rendić-Miočević donosi svoje poglede na kult Mitrasa u članku »Da li je spelaeum u Močićima služio samo mitričkom kultu?« On zaključuje da se močićki speleolod održao dulje nego drugdje a s tim i Mitrin kult.

R. Drechsler-Bižić u članku »Novi pogledi na kulturu sojeničkog naselja u Ripču« donosi zaključak da su predmeti toga nalazišta iz I gvozdenog doba.

Mate Suić u članku »Gdje se nalazilo jezero iz 24 pogl. Pseudo Skilakova Peripla?« je uspio s velikom dokaznom snagom da odredi gdje je bilo to veliko jezero. On ga ne stavlja kao drugi u dolini rijeke Neretve, nego u Albaniju uz rijeku Drilon uz koju je smješteno to veliko jezero. To je, svakako, veliki prilog nauci, jer je taj problem skinut s pozornice naučnog istraživanja.

D. Sergejevski u članku »Slike pokojnika na našim srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima« ubjedljivo govori o uticaju Dubrovnika na slike koje se pojavljuju na nadgrobnim spomenicima u okolici Srebrenice.

Dr. B. Gabričević piše »O nekim mitričkim natpisima Sarajevskog muzeja« i pokušava odrediti i vrijeme nekih mitričkih spomenika.

Cvetko Popović donosi lijep prikaz o »Bosansko-hercegovačkim preslicama i vretenima« na bazi sistematske obrade tih etnografskih predmeta. Popović je rad popratio slikama i crtežima i pokušao da nam da prikaz narodnih običaja i vjerovanja u vezi s preslicama i vretenima.

Esad Pašalić donosi rezultate svoga istraživanja rimskih cesta u članku »Neki prilozi poznavanja rimskih cesta u Bosni i Hercegovini«.

Đ. Mazalić u studiji o Tešnju potrudio se da nam da jedan opis toga grada u srednjem vijeku kao i drugih kulturnih spomenika u Tešnju i okolici.

Dr. I. Čremošnik u »Izvjestaju o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja« daje nam rezultate svoga iskopavanja, propraćene sa slikama i crtežima. Ona je konstantovala da je srednjevjekovna crkva u Rogačićima iz XII ili poč. XIII v., slična s nekim u Dalmaciji.

Zorislava Marković donosi zanimljivi osvrt na »Drvene grobnice u okolini Rudog« što je važno za proučavanje načina građenja nadgrobnih spomenika u novom vijeku.

Đ. Mazalić u članku »O jednom Oktoihi« donosi opis jednog važnog oktoiha dodajući i njegovu lijepo uspjelu fotografiju.

Bogumil Hrabak osvrnuo se na već publikovane neke nadgrobne pisane spomenike i određuje im vrijeme postanka na temelju izvora. U članku »Prilog datovanju hercegovačkih srećaka« ukazao je na potrebu da se nadgrobni spomenici mogu datovati ukoliko imaju natpise što je važno za određivanje postanka nadgrobnih spomenika pa i same nekropole.

Dr. A. Solovjev u članku »Novi podaci za istoriju novomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni nastoji na dokaže postojanje novomanihejaca u Bosni.

Đ. Basler dao nam je opis lokaliteta na Kupresu. Esad Pašalić u članku »Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa« opisuje tragove koji su ostali iz doba antike.

Dr. I. Čremošnik prikazuje ukratko »Dva srednjevjekovna grada u okolici Grahova« radi istoriske ubikacije.

U IV dijelu donesene su bilješke i prikazi raznih edicija i tretirana pitanja koja su interesantna za društvene nauke. Tu se ističe članak Dr. Vinka Mikolji pod naslovom »Historija našeg rudarstva i Sasi«. On tvrdi da je ime sas naziv za profesiju a ne za nacionalno obilježje.

U V dijelu Dr. M. Lopac donosi bibliografske podatke o historiskim radovima o Bosni i Hercegovini radi bržeg snalaženja u upotrebi literature koja tretira istoriju Bosne i Hercegovine.

Na koncu Vukosava Popović donosi popis radova Glasnika Zemaljskog muzeja od 1938—1952 god. Kao zaključak donesen je prikaz Petogodišnjeg rada Zemaljskog muzeja od 1948—1952 god. Sadržina Glasnika je bogata i raznolika, ali tehnička oprema mogla bi biti još bolja, naročito što se tiče samih tabla od kojih su neke ponekad nejasne.

M. V.

SREDNJEVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI BOSNE I HERCEGOVINE

Sveska I—IV

Dosada su objavljene četiri sveske serije monografskih publikacija o srednjovjekovnim nadgrobničkim spomenicima Bosne i Hercegovine u kojima se donosi sistematska obrada nekih srednjovjekovnih nekropola iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine.

I. *Prva sveska* ove serije nosi naslov: A. Benac, Radimlja, Izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1950. Sadrži 46 stranica teksta (skupa sa rezimeom na engleskom jeziku), 40 tabli fotografskih snimki i crteža i 1 plan razmještaja stećaka nekropole u Radimlji.

Poslije uvodne napomene u kojoj izlaže kako i zašto je došlo do sistematske obrade naših srednjovjekovnih nekropola autor govori o smještaju ove nekropole koja je nastala u polju ispod naselja Ošanići, 3 km zapadno od Stoca, a pripadala je Ošaničkom naselju pod vojvodama iz poznate porodice Miloradovića. U neposrednoj blizini nekropole nalazi se veći broj gromila u koje su sahranjivali svoje mrtvace raniji stanovnici ovih krajeva, Iliri. Ovo nije rijedak slučaj da su naše srednjovjekovne nekropole nastale u neposrednoj blizini starog ilirskog groblja ili upravo na samom groblju. Nadalje napominje autor da ovdje osim grobova sa stećcima ima veći broj srednjovjekovnih grobova bez nadgrobnog spomenika koji su označeni manjim krugom kamenica. On misli da su ovi grobovi pripadali siromašnim slojevima i kmetovima, a možda su i starijeg porijekla.

Zatim se prelazi na kataloški pregled nadgrobničkih spomenika gdje je dat opis svakog pojedinog stećka ove nekropole kojih ima u svemu 131. Po obliku autor je stećke podijelio na ploče, ploče sa podnožjem, sanduke, sanduke sa podnožjem, visoke sanduke sa podnožjem i bez podnožja, sarkofage, sarkofage sa podnožjem i krstove koji ovdje ne predstavljaju samostalne nadgrobne spomenike nego su u vezi sa nekim drugim spomenicima. Što se tiče pitanja da li sarkofazi predstavljaju oblik staroslavenske kuće, kako to misli Vlado Skarić, ili su nastale po uzoru rimskih sarkofaga, kako misli Jireček i Truhelka, autor više naginje mišljenju ovih potonjih, ali u svakom slučaju smatra da sarkofag imitira kuću.

Karakteristično je za ovu nekropolu da je ona relativno bogato ornamentisana. Tu često sretamo zavojitu liniju sa trolistom koja uz gornji obod pobočnih strana nekad opasuje čitav stećak, zatim pleteno užje i plastični cik-cak ornament. Zrakasti krug (kotač) koji se pojavljuje na nekim stećcima, vjerovatno je čisti ornament premda je nekada predstavljao simbol vatre, sunčanog boga i sunca, a to je slučaj i sa polumjesecom koji je predstavljao mjesечеvo božanstvo. I spiralni zavoj koji se još u ranim istoriskim periodama susreće kao simbolični znak predstavlja na našim spomenicima vjerovatno samo stare narodne ornamentalne motive koji su izgubili svoje simbolično značenje.

Pojava luka i strelice na stećcima označava, prema pretpostavci autora, vojničku funkciju pokojnika, a predstava štita sa mačem njegov vojnički rang.

Figuralne predstave na spomenicima ove nekropole dijele se na muške figure sa dignutom desnom rukom i na figuralne kompozicije. Stećci sa muškim figurama mogli bi biti spomenici vojvoda Miloradovića iz Batnoga (zaseok Ošanića), dok bi se figuralne kompozicije mogle podijeliti na predstave životinja, predstave lova, predstave kola i predstave borbe-turnira. Značenje ovih scena na stećcima ove nekropole, kao i svih drugih nekropola širom Bosne i Hercegovine, moći će

se sa većom sigurnošću utvrditi kada se prouči veći broj nekropola iz raznih predjela Bosne i Hercegovine.

Na 5 spomenika nalaze se natpisi čiji su otisci doneseni u ovoj monografiji, od kojih je četiri objavio Ćiro Truhelka u Glasniku Zemaljskog muzeja 1892.

Značaj ove monografije leži ne samo u tome što nam ona pruža vrlo dragocjen materijal (opis stećaka i fotografski snimci) za izučavanje prošlosti Bosne i Hercegovine, nego i u tom što se tu prvi put ukazuje na jedan metod za sistematsku obradu stećaka.

II. Kao druga sveska serije Srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika Bosne i Hercegovine objavljena je monografija: Alojz Benac, Olovo, Izdanje Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu 1951.

U ovoj publikaciji sistematski je obrađeno 7 srednjovjekovnih nekropola iz okolice Olova. Ona sadrži 77 stranica teksta (skupa sa rezimeom na francuskom jeziku) 40 tabli fotografskih snimaka i crteža, 1 preglednu kartu ispitanih nekropola i 7 planova razmještaja stećaka.

Svi nadgrobni spomenici (ovdje je opisano u svemu 263) izrađeni su u oblicima kakve smo vidjeli i kod nekropole u Radimlji, osim što ovdje susrećemo i 2 dvostruka sarkofaga sa podnožjem i 1 obelisk. Karakteristično je za ove nekropole da kod njih preovladaju sarkofazi sa podnožjem (od 263 spomenika, 159 sarkofaga sa podnožjem). Ovi sarkofazi razlikuju se od hercegovačkih po tome što su po visini i širini manjih dimenzija nego hercegovački, ali ne i po dužini, pa im to daje i nešto drukčiji izgled. Autor nije mogao ustanoviti da li dvostruki sarkofazi pokrivaju i dvostruke grobove jer su, nažalost, oba ovakva sarkofaga bila izvrnuta a grobovi ispod njih raskopani kao što je to uopšte slučaj sa znatnim dijelom lijepo izrađenih i ornamentisanih spomenika ovoga kraja u kome je, prema tome, moralo biti mnogo upornih kopača blaga.

Što se tiče ukrašavanja kod olovskih nekropola je relativno manje ornamentisanih spomenika nego kod nekropole u Radimlji. Ovdje se pojavljuje nekoliko tipiziranih ukrasnih motiva (spiralni zavoji, rozete i pleteno užje) koji se kombinuju sa pojedinačnim ornamentima u skladnu cjelinu. Tu se češće susrećemo i sa motivom krsta, a to može biti od važnosti kod rješavanja pitanja da li su srednjovjekovne nekropole »bogumilske« ili su one opštenarodne.

Od rjeđih pojedinačnih ukrasa ovdje susrećemo cik-cak liniju, kružice, kružice s tačkom, krug od pletenog užeta, krug sa rozetom, zrakasti krug, zvijezdu, polumjesec, grozd itd.

Upada u oči da na stećcima ovog kraja nema figuralnih predstava.

Osnovna razlika, dakle, između stećaka na Radimlji i onih u olovskom kraju jest što su na stećcima Radimlje dosta česte figuralne predstave ljudi i životinja, bilo pojedinačne ili grupne, a ovdje su osnova čitavog ornamentalnog sistema geometrijski motivi kakvih uostalom vidamo i na stećcima iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine. Relativno česta pojava krsta na olovskim stećcima govori prema mišljenju autora, odlučno protiv toga da oni pripadaju »bogumilskim hereticima« kako se to obično misli.

U pogledu tehnike rada ornamentalnih motiva karakteristično je da je ogromna većina ornamenta izrađena udublivanjem tako da su plastični motivi vrlo rijetki.

Što se tiče orijentacije grobova pojedinih nekropola autor misli da u vrijeme postanka ovih grobova vjerovatno nije postojao utvrđen običaj njihove orijentacije u ovom kraju.

Iako na spomenicima olovskih nekropola nije nađen nijedan natpis autor ipak na osnovu nekih elemenata dolazi do zaključka da nekropole potiču iz vremena počevši od kraja XIV do svršetka XV vijeka.

Lokacija nekropola koje su smještene u zatvorenom brdskom predjelu sa mnogo šuma i pašnjaka govori apsolutno za to da se stanovništvo ovoga kraja u XIV i XV vijeku bavilo stočarstvom, pošto za ratarstvo ni onda kao ni danas ne postoje pogodni zemljišni i klimatski uslovi. Iz ove činjenice autor dalje izvodi zaključak kao što su to učinili i neki drugi pisci, n. pr. Šidak, da ovo stanovništvo nije moglo pripadati nekoj vjerskoj sekti koja zabranjuje uživanje životinjskih produkata jer mu je glavna privredna baza bilo stočarstvo.

Dobar dio teksta pisac je posvetio razlaganju o pretstavi kuće na stećcima olovskog kraja iznoseći nove podatke po

kojima se vidi da su bosanski stećci sasvim slični drvenim nadgrobnim spomenicima iz Narve, na što je već upozorio Vlado Skarić (Glasnik Zem. muzeja, 1928, str. 142) te je izrazio mišljenje da su stećci rađeni po uzoru spomenika iz Narve. Sigurno je to da hercegovački stećci imitiraju južnjačku kuću sa trijemom, dok su olovski sarkofazi građeni po uzoru kuće brvnare kakvih se i danas nalazi u ovom šumskom predjelu. Važno je i to da nam olovski sarkofazi pružaju dokumentaciju o načinu gradnje kuće toga kraja u XIV i XV vijeku prema kojoj su se ovdje gradile čisto drvene kuće (brvnare) ali je postojala i gradnja na kanate.

III. Treća sveska ove serije nosi naslov: Dr. A. Benac, Široki Brijeg, Izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1952. Sveska sadrži 58 stranica teksta, 37 tabli fotografskih snimaka i crteža, 9 planova razmještaja stećaka pojedinih nekropola, te kartu okolice Širokog Brijega. U ovoj svesci sistematski je obrađeno 9 nekropola iz okolice Širokog Brijega sa kataloškim pregledom svih stećaka.

Što se tiče oblika stećaka ovih nekropola, treba istaknuti da su ovdje najčešće zastupljene ploče za razliku od nekropola Olova gdje je najviše sarkofaga sa podnožjem. Za ove nekropole karakteristično je i to da su rijetki spomenici sa podnožjem, te se i u tom razlikuju od nekropola kod Olova i Radimlja.

Od 157 opisanih nadgrobni spomenika ukrašeno ih je 63. Ukrase možemo podijeliti uglavnom na: a) geometriske motive koji ispunjavaju razne bordure koje uokviruju ponekad pobočne plohe a češće gornju površinu ploča i sanduka. To su cik-cak linije, spiralni zavoji, zavojite linije sa trolistom, pleteno uže te plastične i udubljene linije. Autor ovdje posebno napominje da se tu radi o strogo ornamentalnoj funkciji ovih čisto narodnih motiva koji izražavaju umjetničko shvatanje tadanjih pokoljenja a koji su se vjerovatno upotrebljavali i na odijelu i pokuštvu stanovnika ovoga kraja. b) Druga grupa ornamenata jesu ukrasni znaci od kojih se najčešće pojavljuje polumjesec (skoro redovno u kombinaciji sa rozetom ili zrakastim krugom a ponekad i sa krstom, kukastim krstom, plastičnim krugom i t. d.) i rozeta, a zatim štit s mačem te krst, a rjeđe kotač od pletenog užeta, kukasti krst, trolist, ključevi, stilizovani ljljan i štap, ruka s mačem, te arkadni stupovi. Autor misli da se značenje i porijeklo ovih znakova kao i to da li su to simboli ili obični ukrasi ne može razjasniti dok se ne prikupi i ne prouči cjelokupni materijal od stećcima, a ja bih k tome dodao i dok se ne prostudira literatura, naša i strana, koja tretira pitanje simbolike uopšte. On ipak iznosi neka svoja zapažanja sa opisanih spomenika jer misli da bi to moglo pomoći rješavanju problema u cjelini. c) Treća grupa ukrasa jesu figuralne pretstave od kojih treba naročito istaknuti kompozicije lova na jelene i kolo, zatim samostalne muške i ženske figure, i najposlije samostalne životinjske figure (lav ili vuk).

Obzirom na političku istoriju Huma u XIV i XV vijeku kao i na činjenicu da neke grupe znakova na stećcima (polumjesec i rozeta, motiv ukrštenih ključeva, samostalna životinjska figura) upućuju na grbove Bosne i dinastije Kotromanića, autor dolazi do zaključka da najveći dio nekropola i nadgrobni spomenika iz okolice Širokog Brijega potiče iz druge polovice XIV vijeka kada je Hum bio u vlasti Kotromanića dok su ostale iz XV vijeka (nekropola u Šarampovu) kada je Hercegovina pod Sandaljem Hranićem i Stjepanom Vukčićem bila samostalna.

Većina grobova ovih nekropola orijentisana je jugoistok-severozapad, a nešto manje njihov istok-zapad. Dakle ovi grobovi su mnogo pravilnije orijentisani nego oni iz olovskog kraja.

Na kraju se može reći da je glavna vrijednost ovih monografija u tom što će one pružiti vrlo dragocjenu naučnu građu za izučavanje kulturne istorije Bosne i Hercegovine XIV i XV vijeka, ali će se u tu svrhu moći potpuno iskoristiti tek onda kada im se budu pridružile slične monografije obrade nekropola iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Crne Gore i zapadne Srbije. Ipak mislim da i ove tri monografije pružaju jake dokaze za mišljenje nekih

naučnika, uključujući tu i autora monografija, da je kod stanovništva dobrog dijela Bosne i cijele Hercegovine, bez razlike vjere i staleža, u XIV i XV vijeku vladao običaj zakopavanja mrtvaca pod stećke. Prema tome je za stećke pogrešan naziv »bogomilsko« ili »patarensko« groblje kako se to obično čuje od prosvjećenijih pojedinaca a pogotovo je pogrešno stećke nazivati »grčkim«, »rimskim« ili »mađarskim« grobljima, kako to čini narod u raznim krajevima Bosne i Hercegovine gdje ima stećaka.

IV. Kao četvrta sveska serije »Nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine« objavljena je monografija pod naslovom: D. Sergejevski, Ludmer, Izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1952. U ovoj svesci sistematski je obrađeno 7 srednjovjekovnih nekropola iz okolice Srebrenice, iz predjela koji se naziva Ludmer. Monografija sadrži 28 stranica teksta (skupa sa rezimeom na francuskom jeziku), 48 tabli fotografskih snimaka i crteža, 1 kartu ludmerskog kraja i 3 plana razmještaja spomenika.

Po svome obliku spomenici ludmerskih nekropola mogu se podijeliti u dva glavna tipa i to: »ležeći« spomenici i spomenici koji stoje uspravno. Prvi imaju oblik sličan obliku srednjovjekovnih spomenika u ostaloj Bosni i u Hercegovini (sarkofag, sanduk, ploča), a druge, koji čine veliku većinu spomenika ovih nekropola, autor naziva pozajmljenim imenom »stela« i »cipus« prema tome da li spomenik liči na jednu okomito usađenu ploču ili je okomito usađen spomenik kakvog drugog oblika. Ima nekoliko i obeliska kao i relativno znatan broj amorfne kamenja koje se upotrebljavalo kao nadgrobni spomenici. Iz ovoga se vidi da se po obliku nadgrobni spomenici iz okolice Srebrenice mnogo razlikuju od spomenika olovskog kraja i Hercegovine.

Ornamente na ovim spomenicima autor je podijelio u nekoliko grupa: a) simboli koji su većinom religioznog karaktera, kao polumjesec, jabuka ili zvijezda, disk (kolut), krst, svastika, a ima ih i društveno socijalnog karaktera pa ih u tom slučaju on naziva amblemima, kao što su mač, koplje i luk sa strelicom. Među ornamente slične simbolima autor ubraja pojavu sjekire, ruke i plastičnog koluta od kojih se svaki pojavljuje na po jednom spomeniku, b) Figuralni ornamentni posve se razlikuju od bogatih figuralnih kompozicija hercegovačkih stećaka koje prikazuju scene iz života tadanjeg plemstva. I ovdje se doduše na nekoliko spomenika susreće po koja ljudska figura, n. pr. čovjek koji drži krst u ruci ili muška figura skrštenih ruku na prsima, ali su to pretstave pokojnika a ne živih ljudi. U tome autor ovdje vidi jednu novu koncepciju koja je u potpunosti opreči sa ornamentima nekropola o kojima se naprijed govorilo. Srednjovjekovni spomenici srednje Bosne i Hercegovine sa pretstavama lova, megdana i t. d. u suprotnosti su sa crkvenim učenjem, dok se figuralne pretstave na spomenicima Ludmera približuju crkvenom shvatanju o životu i smrti. Ovakvu ornamentiku autor pripisuje uticaju iz Dubrovnika, pošto su u srednjem vijeku Dubrovčani u Srebrenici imali svoju koloniju, konzula i sud. c) Ornamenti u užem smislu dijele se na geometriske koji su ovdje rjeđe zastupljeni (spirala) i biljne koji ukrašavaju najljepše spomenike ludmerskog kraja. Pa ni ovi se ne ističu svojom raznovrsnošću nego se sastoje svega iz dva motiva: jako stilizovanog »ljljana« kome se porijeklo nalazi u narodnom vezu i iz motiva vinove loze za koji autor također pretpostavlja da je došao iz Dubrovnika.

Što se tiče datiranja ludmerskih spomenika autor misli da najstariji spomenici: sarkofazi, sanduci i ploče potiču iz posljednjih decenija XIV i početka XV vijeka dok su stele, cipusi i t. d. nastali kasnije, u XV, XVI pa možda i u XVII vijeku.

Dakle spomenici ludmerskih nekropola odlikuju se raznolikošću oblika i ornamenata. Većina oblika ne nalazi se kod drugih nekropola Bosne i Hercegovine dok figuralni ukrasi ukazuju na novu pojavu sepulkralnog ornamentiranja koja je rezultat promjenjenog shvatanja ludmerskog stanovništva o životu i smrti, vjerovatno pod stranim uticajima.

D. T.

GODIŠNJAK ISTORISKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

Godina IV, Sarajevo, 1952.

Istorisko društvo Bosne i Hercegovine izdalo je dosad četiri publikacije svoga Godišnjaka u kome naši istoričari, na osnovu novog, dosad neobrađivanog materijala iznose nove istoriske činjenice pa i nove poglede na istoriske probleme Bosne i Hercegovine, korigujući ponekad dosadnja kriva mišljenja u našoj historiografiji. Ali što je od naročito značaja, to je činjenica da se sada u istraživačkim radovima mnogo više nego dosad koriste turski izvori, bez čega se ne može imati tačna cjelovita slika prošlosti naših naroda pod Turcima.

U IV broju Godišnjaka najviše prostora zauzima rad Nedima Filipovića, »Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim obzirom na agrarne odnose)«, koji predstavlja dio pripremane studije »Položaj našeg seljaštva pod turskom vlašću u XVII i XVIII vijeku«, a koji je pretežno izrađen na osnovu turskih istoriskih izvora i turske istoriografske literature.

U ovom radu raspravlja se o problemima nastanka, razvitka i suštine turskog društvenog poretka u koji je kroz više vjekova bila uklopljena i većina jugoslavenskih zemalja. Čitav društveni poredak u turskoj državi osnivao se također na feudalnom uređenju u kome je osnovni oblik feudalne svojine bila miriska zemlja. Ova zemlja davala se u leno (timar) sitnim plemićima-vojnicima uz obavezu učestvovanja u vojnim pohodima na poziv turske države. Sa timarske zemlje spahija je dobivao rentu u naturi i tu zemlju nije mogao ni prodati ni pokloniti ili založiti, dakle on je nju dobivao na uživanje a ne u potpuno vlasništvo, jer je vlasnik cijele miriske zemlje bila država odnosno spahiska klasa kao cjelina, koja je predstavljala jezgru čitavog turskog sistema. U tome i leži razlika između turskog feudalnog sistema sa sitnim lenima (timarima) i onoga u evropskim državama sa krupnim feudalnim posjedima čiji su vlasnici — krupni feudanci — bili nasljedni vlasnici posjeda te su mogli pojedine njegove dijelove davati dalje u leno drugim plemićima i t. d. Ovakav sistem u zemljama koje su Turci osvojili bio je prije njihove pojave uslijed unutarnjih i vanjskih suprotnosti dospio u nerješivu krizu, a to je umnogome olakšalo osvajanje ovih zemalja po Turcima koji su onda ovako truli sistem likvidirali i uspostavili novi feudalni sistem (turski). No, i ovaj njihov sistem kasnije je zapao u krizu i uslovio propast turskog carstva.

Branislav Đurđev u članku »Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku« uspio je na osnovu turskih katastarskih deftera da pobije dosadnje mišljenje prema kome je u početku turskog vladanja u našim zemljama, a naročito u sjevernoj Srbiji, bilo malo hrišćanskih spahija. Autor je ovim radom dokazao baš protivno, naime da je u XV vijeku u sjevernoj Srbiji znatno više bilo hrišćanskih nego muslimanskih spahija.

Dr. Gregor Čremošnik u prilogu »Bosanska kraljica Gruba« analizom postojećih istoriskih dokumenata dolazi do zaključka da kraljica Gruba, protivno dosadašnjem mišljenju, nije identična sa Jelenom, ženom Dabišinom, niti je bila žena kralja Tvrtka II, kako su to neki drugi istoričari pretpostavljali, nego zakonita žena kralja Ostoje, a vjerovatno kći kralja Dabiše i njegove žene Jelene. Kasnije se ona stalno spominje pod imenom Kujava.

Hazim Šabanović u radu »Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 godine«, donosi pregled administrativne podjele naših zemalja pod Turcima do 1699. Zemlje današnje Jugoslavije koje su Turci tokom XV i XVI vijeka osvojili, bile su unišle u sastav rumeliniskog ejalata koji je kao prvi ejalat turskog carstva formiran od osvojenih zemalja na Balkanu. No osvajanjem novih pokrajina formirani su i novi ejalati, među kojima je prema prilikama bilo pregrupisanja, tako da su naše zemlje prije Karlovačkog mira bile u sklopu slijedećih ejalata: rumeliskog, budimskog, temišvar-

skog, bosanskog, egarskog i kaniškog. Ejalati su se dijelili na sandžake, a sandžaci na nahije i kadiluke.

Vojislav Bogičević u članku »Početak ustanka Luke Vukalovića (1852—1862)« dopunjuje monografiju V. Čorovića i druge napise o ovoj temi novim podacima iz Državnog arhiva u Zadru (Arhiv dalmatinskog namjestništva).

Hamdija Kapidžić donosi prevod (sa potrebnim objašnjenjem) jednog francuskog izvještaja o Bosni iz godine 1810 u kome se opisuju tadanji putevi u Bosni i njihova upotrebljivost za slučaj vojnih operacija prema Srbiji ili Albaniji. Pored toga tu su dati izvjesni podaci o mjestima uz te puteve te o broju i vjerskoj pripadnosti njihova stanovništva.

Desanka Kovačević u članku »Gde je bila kovnica novca bosanskih vladara« na osnovu građe iz Dubrovačkog arhiva pretpostavlja da se ta kovnica nalazila u Fojnici.

Najposlije Žarko Muljačić objavljuje izvještaj o prilikama u Hercegovini u proljeće 1788 godine (od koga se koncept nalazi u Dubrovačkom arhivu) koji je dubrovačka vlada poslala nekom austriskom nadležstvu neposredno poslije ulaska Austrije u rat s Turcima.

Kako se vidi svi ovi radovi kao i oni iz ranijih svezaka Godišnjaka vrlo su interesantni i korisni, ali oni obrađuju, a to je i logično za jedan časopis, samo pojedinačna pitanja ili predstavljaju samo priloge za rješavanje nekog pitanja iz naše prošlosti. No, da li se u bliskoj budućnosti možemo nadati pojavi jednog većeg istoriskog djela koje bi se zasnivalo na kritički obrađenim istoriskim dokumentima (od kojih je veliki dio još neobrađen) a izrađeno po savremenim naučnim principima i koje bi davalo istinitu cjelovitu sliku prošlosti Bosne i Hercegovine za vrijeme turske uprave? Na to pitanje koje zanima cijelu našu kulturnu javnost mogu odgovoriti samo naši istoričari.

D. T.

PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU I ISTORIJU JUGOSLOVENSКИH NARODA POD TURSKOM VLADAVINOM, I i II, Sarajevo 1950 i 1952.

Dosada su izašle dvije sveske ovog časopisa kojeg izdaje Orijentalni institut u Sarajevu. Iz naslova se vidi kakav je njegov zadatak i smjer. Potrebno je odmah ukazati na to da je težište dosada skoro isključivo na naučnoj obradi turske arhivne građe, odnosno na izvorima za istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom upravom. Što se tiče orijentalne filologije koja u našoj zemlji obuhvata samo jezike Bliskog istoka (arapski, turski i periski) dosada je vrlo malo zastupljena. Ovaj časopis svakako ne obuhvata sve što se na ovom polju kod nas radi. Radovi iz orijentalne filologije kojima se najviše bave članovi spomenutog instituta usmjereni su dosada na rješavanje osnovnog i primarnog zadatka, izradu potrebnih udžbenika iz spomenutih jezika za gimnaziju i fakultet. Iako časopis još nije dobio svoju pravu fizionomiju uspio je okupiti gotovo sve snage koje na ovom polju kod nas naučno rade i postao zapravo publikacija koja predstavlja jugoslavensku orijentalistiku, te je kao takva jedina u zemlji.

Druga sveska ovog časopisa (f. 1/4, S.346.) pokazuje veliki napredak prema prvoj svesci (S. 193) i to kako po svom sadržaju i raznovrsnosti materije tako i po svojoj formalnoj strani. Sadržaj radova prve dvije sveske može se po svome karakteru podijeliti na slijedeće grupe: arhivski materijal, rasprave i članci, prilozii, prevodi i na kraju kritike i recenzije.

Arhivski materijal zaprema najviše prostora pošto je primarni značaj dat objavljivanju istorijskih izvora. Zapažen je ovdje kao vrijedan istoriski prilog rad Dr. B. Đurđeva u kome iznosi materijal crnogorskih deftera iz XVI vijeka koji se nalaze u carigradskom arhivu i osvetljava položaj Crne Gore u doba Skender-bega Crnojevića. Ovaj rad zaprema prostor u obadvije sveske. H. Hadžibegić daje četiri rada koji predstavljaju arhivsku građu, a čine ili jednu cjelinu u odnosu na mjesto ili događaj ili se njihov sadržaj odnosi na različite teme. Tako u prvoj svesci donosi 24

turska dokumenta koji se odnose na Župu Grbalj u XVII vijeku i 45 turskih dokumenata o ustanku u Hercegovini 1875 godine protiv turske vlasti. U drugoj svesci objavljuje tri fermana iz prve-polovine XVI vijeka koji se odnose na Makedoniju a govore o različitim temama (o jurucima, turskom nomadskom plemenu, o teritorijalnoj nadležnosti kadija i o nezakonitostima koje čine sakupljači poreza) i ugovor u prijevodu sklopljen 1838 godine između Njegoša i turskih vlasti u Hercegovini i Bosni kojim se okončavaju razmirice i borbe oko pograničnog kadiluka Grahova. Zatim H. Šabanović kritički izdaje dvije najstarije vakufname u Bosni iz XV vijeka i to Isa-bega Ishakovića drugog bosanskog sandžakbega za zadužbine u Sarajevu i bosanskog sandžakbega Ajas-bega za zadužbine u Sarajevu i Visokom. Vakufname su donesene u originalnom tekstu, prva na arapskom, a druga na turskom jeziku i u prijevodu potkrijepljene mnogim vrijednim bilješkama kojima se ispravljaju greške ranijih izdanja. Vakufname su prvorazredni istorijski dokumenti, a naročito najstarije, jer nam pružaju mnogo podataka o razvoju gradova. Ovdje spada i rad N. Filipovića u kojem obrađuje sedam turskih dokumenata o trgovini iz XVI i XVII vijeka, koji se odnose na naše zemlje. Iscrpljujući materijal što ga pružaju ovi dokumenti Filipović daje jedan pogled na opće trgovačke odnose između Dubrovnika i susjednih turskih oblasti u to vrijeme. Ovi su podaci dragocjeni za proučavanje trgovačkih i privrednih odnosa u ovim krajevima.

Rasprave i članci zauzimaju također vidno mjesto. Ovdje treba spomenuti studiju Dr. Š. Sikirića o našem zemljaku Sudiji, komentatoru Sadijina Gulistana i drugih perzijskih klasika. U »Bulletin de la Societe de Linguistique de Paris« Andre Vaillant u kratkom prikazu prve sveske naročito ističe ovaj rad. H. Šabanović daje pregled turskih istorijskih izvora, arhiva u Turskoj i arhiva i zbirki turske istoriske građe u našoj zemlji, te bibliografski pregled izdatih turskih izvora kod nas. Šabanović zatim daje interesantnu studiju o izrazima »evail, evasit i evahir« koja u stvari predstavlja polemiku sa G. Elezovićem. Ovdje je dokazano da ovi termini u datumima turskih spomenika znače prvu, drugu i treću dekadu u mjesecu a ne prvi, srednji i zadnji dan u mjesecu kako je to pogrešno tvrdio G. Elezović. Važno je spomenuti i rad G. Elezovića o sporu koji se u XVI vijeku vodio u Carigradu oko ostavštine Ahmed-paše Hercegovića između njegovih nasljednika i Dubrovčana.

Od priloga treba na prvom mjestu istaknuti rad H. Kreševljakovića u kome obrađuje stare bosanske gradove (tvrđave) njihovu gradnju, posade i na kraju, na temelju popisa iz 1833 godine donosi inventar ovih gradova. Tema je posve nova, interesantna i puna dragocjenih istorijskih podataka. O. Mušić objavljuje poslanicu šejha Muhameda Užčanima beogradskom valiji Muhamed paši iz 1748 godine kojom hrabro i revolucionarno šejh Muhamed ustaje protiv nasilja i pljačke koju narod trpi od vlasti. Ovaj revolt je izrastao u otvoreni ustanak koji je ubrzo uništen a šejh pogubljen. Mušić nam ovim radom ocrta jednu vrlo interesantnu epizodu iz turske istorije. M. Mujčić objavljuje jednu bujruđiju Husej-bega Gradašćevića iz 1832 godine koja govori o neprijateljskim odnosima i ratnom stanju među bosanskom i hercegovačkom vlastelom u vrijeme ustanka u Bosni protiv centralne osmanlijske vlasti. Ovamo bi donekle spadao i rad M. Mujezinovića kojim zapravo, počinje svoju sistematsku obradu turskih epigrafskih spomenika. Epigrafski podaci spadaju među najsigurnije izvore za proučavanje spomenika materijalne kulture, pa se odavno osjećala potreba njihove sistematske obrade.

Među sitnije priloge spada rad N. Filipovića o izrazu »tahvil« u kome mnogim primjerima objašnjava značenje ovog problematičnog termina koji se često susreće u turskim diplomatskim dokumentima. Potrebno je naročito istaknuti zapaženu epigrafsku radnju H. Šabanovića kojom rješava težak natpis nadgrobnog spomenika nekropole Malkoča u Banjaluci.

Rubriku »Prevodi« u prvoj svesci zauzimaju kanunname bosanskog sandžaka iz 1516 i 1541 (prevod H. Šabanovića) i rad H. Uzunčaršilije o zemlji i narodu u Anadoliji u XIV i XV stoljeću (prevod H. Hadžibegića). Zatim u drugoj

svesci ovu rubriku ispunjava G. Elezović prevodima pisama Ahmet Dževdet-paše.

Ostali dio ispunjavaju kritike, ocjene i prikazi važnih orijentalističkih knjiga i časopisa.

Što se materijalne strane ovoga časopisa tiče može se reći da su objavljeni radovi nove i interesantne stvari, dok bi sa tehničke strane mogao biti dotjeraniji.

A. H.

ZBORNİK ZA UMETNOSTNO ZGODOVINO, urednik prof. France Stele, Letnik I, Ljubljana 1951 godine, strana 224, ilustracija 60; Letnik II, Ljubljana 1952. str. 248, ilustr. 552.

Letnik I (1951) sadrži:

Baš Franc u članku »Matej Sternen v Mariboru« iznosi osobne uspomene iz vremena Sternenovog drugog boravka u Mariboru.

France Stele (»Donatorska slika iz l. 1383 v Turnišću«) opisuje pomenutu sliku, koju je sredinom augusta 1928 godine otkrio u zajednici sa pok. M. Sternenom na sjevernoj stijeni prezbiterija stare župne crkve u Turnišću. Na slici je predstavljeno poklonstvo donatorske družine sjedećoj Mariji sa Isusom. Slika je datirana sa 1383 godinom, ali je i veoma oštećena.

U članku pod naslovom »Koga kažejo podobe donatorjev na turniški sliki?« Dr. Tamas Bogyai daje genealogiju porodice Hahot-Banfi koja je imala patronat nad crkvom u Turnišću i identificira među donatorima likove bana Nikole, njegova sina Ladislava i unuka mu Sigismunda.

Cevc Emilijan (»Romanski Marijin kip v Velesovem«) opisuje statueta koja se nalazi u župnoj crkvi u Velesovem u Gorenjskoj. Autor je prikupio mnoštvo novih podataka koji su mu omogućili da dopuni raspravu dr. Stela kako u stilskom pogledu tako i s geografskim i vremenskim podacima.

Statueta je importirano djelo koje je moglo nastati početkom XIII stoljeća te autor smatra da ju je mogao pokloniti patrijarh Akvilejski Bertold d'Andechs.

Gregorić Jože (»Srednjeveška cerkvena arhitektura v Sloveniji do leta 1430«). Autoru nije bila namjera da razvojni liniju slovenačke srednjevekovne arhitekture nego je imao za cilj da sakupi najvažnije podatke o samim spomenicima i da ih, koliko je to moguće, označi po stilu i po tipovima u kojima se pojavljuju. Zato je izvršio izbor onih objekata koji su za postanak arhitektonskih spomenika Slovenije bili od odlučnog značaja.

Vremenski, pisac je obuhvatio gradivo od najstarijih spomenika do približno 1430 g. Pri tome se opširno zastavio na umjetnosti sva tri svećenička reda kasnog srednjeg vijeka: cistercita, kartuzijanaca i prosjačkih redova (franjevci, dominikanci, karmelićani i augustinci), pa je pokušao označiti i upliv, koji je ta arhitektura imala na ostale spomenike.

Komelj Ivan (»Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem«) naglašava da se razvoj gradske arhitekture u Sloveniji sasvim poklapa sa općim razvojem gradske arhitekture na Zapadu.

U početku je ta arhitektura izričito odbranbenog karaktera, a služi i za stanovanje. Prvi njen oblik je donjon. Ovaj objekt postaje srce kasnijih gradnji. U vrijeme turskih upada dobivaju gradovi ponovno odbranbeni karakter. Kada je pak prošla opasnost od Turaka nastavilo se sa sistematskom rekonstrukcijom gradova u cilju uljepšavanja i dobijanja boljih uslova stanovanja, i izgradnji senjorijalnih dvorova, čiji planovi pokazuju uticaje talijanske renesanse.

Hlepce Anica (»Risbe Franceta Jelovška v Layerjevi Zapuščini«) opisuje 19 crteža Franca Jelovška, od kojih se 17 nalazi u ostavštini slikara Leopolda Layera, pohranjenoj u Narodnom muzeju u Ljubljani.

Dr. F. K. Lukman («Dolničarjeva» *Historia cathedralis ecclesiae labacensis* in Bonnanijeva »Templi vaticani historia«) dokazuje upoređivanjem djela da je Joannes Gregorius Dolničar u svojoj »Historia cathedralis ecclesiae labacensis« iz 1701 godine upotrebio Bonnanijevu »Templi vaticani historia« iz 1696 godine.

Stele Melita u prilogu pod naslovom »Aleš Žiga Dolničar« bavi se istorijom ovoga radnika na polju umjetnosti, čija je literaturna zaostavština dosta bogata. Najopširniji i najbolji mu je rukopis sa opisom Mletaka i Padove, za kojima slijedi opis Perugie.

Poznati su mu radovi: tloris Perugie, crteži u opisu Mletaka kao i bakrorez na naslovnoj strani očeve isklesane knjige »Epitome chronologica«, sa ženskim alegoriskim likom Ljubljane.

U njegovim spisima vidimo kao glavni predmet njegova interesa arhitekturu, dok slikarstvo spominje tek u vezi sa arhitekturom.

Pored prednjih radnji, I sveska sadrži nekrologe (Avsec France, Golob Franjo, Mesesnel Franc, Stern Matej i Steska Viktor), zatim kroniku: »Umetnostno zgodovinsko društvo«, te prikaze nekih radova (Beretić Lukše, Dyggve Ejnara, Fisković Cvite, Frodl Waltera, Garzarolli v. Thurnlack Karla, Milesi Richarda, Stele Franca, Weingartner Josefa) i bilješku pod naslovom »Kje je bil rojen kipar Mihael Cussa?« (E. Cevc).

U drugoj svesci, za 1952-u godinu, su slijedeći radovi:

Tamas Bogyai: »Iskopavanja v Zalavaru in njihova zgodovinska razlaga«. Problem Mosapurc-Zalavar je star preko 100 godina i zauzima ključno mjesto u istraživanju kulture i istorije ranije avarske granične marke istočno-franačkog carstva. Najnovija iskapanja vršena su u godini 1946/47 na jednom od mnogobrojnih otoka Zala-nizine. Ovdje je iskopana trobrodna crkva, pravokutna u tlocrtu, sa polukružnom apsidom upisanom unutar pravokuta, koju autor drži za prvu »ecclesia baptismalis« ovoga kraja.

Cevc Anica («Slikar Leopold Layer») je priložila članak o slikarskom opusu Leopolda Layera koji potječe iz stare umjetničke obitelji, vjerojatno doseljene iz Tirola.

Cjelokupni rad Leopolda Layera autor je podijelila u četiri faze: Početni obuhvata period kada se slikar nalazi još pod uticajem svog oca, zatim Metzingera i talijanskih slikara. U drugoj fazi, njegovi radovi su prelaznog karaktera, a umjetnik je pod jakim uticajem J. M. Kremser-Schmidta. U trećoj fazi, radovi su mu još jače pod uticajem Kremser-Schmidta, kada majstor posuđuje od ovoga problem svjetla, a približuje mu se i u kompoziciji. Zadnji period obuhvata vrijeme od 1810 do njegove smrti 1828 godine. Layer je ovdje došao do svog vlastitog stila, a težište mu je na genre slikarstvu.

Menaše Lucijan u radnji »Portret v zapadnoevropski likovni umetnosti« studira svoju temu polazeći od jednostavnijih pitanja (klasifikacija, format, tehnika, kadar) do problema duplog i kolektivnog portreta, te nastavlja sa istraživanjem mogućnosti autonomnog i neautonomnog portreta ograničavajući se na osnovna pitanja društvene funkcije i umjetničkih zakona portreta.

Autor raspravlja o osnovnim problemima formata, dimenzije, vrste, orijentacije, mimike i pantomine portreta, te o nutarnjem i vanjskom jedinstvu u portretu.

U drugom dijelu svoje studije, autor analizira kombinacije portreta sa drugim vrstama ikonografskog genre-a.

Dr. Silva Trdina («Ivana Kobilca») opisuje život umjetnice Ivane Kobilce (1861—1926), njeno školovanje i rad.

Ivana Kobilca za svoje doba bila je napredna i prva među Slovencima slikala je u prirodi, ali se u suštini razlikovala od domaćih impresionista, koji su se najviše bavili slikanjem seljačkog života.

Glavno područje njenog rada je portret, a poslije njega mrtva priroda.

U drugom članku, pod naslovom »Umetnički razvoj Ivane Kobilce«, Menaše Ljerka obraduje umjetnički lik

Ivane Kobilce, nastojeći da što brižljivije iznese zaostavštinu umjetnice i sakupi sve danas dostupne podatke o njenom umjetničkom djelovanju uopće.

Slikarski razvoj umjetnice je organski i miran, bez oštrih preloma u pojedinim fazama rada. Cjelokupno djelovanje autor je podijelio u sedam faza.

Najzanimljivije i najbogatije je Minhensko razdoblje (1882—1891) sa 70 slika. U ovom i pariškom razdoblju (1891—97) nastala su njena najbolja djela. Neke slike bosanskog razdoblja nose pečat secesije, druge opet bosanskog narodnog genrea, ali u cijelosti ova faza nosi neku akademsku notu.

Težište njenog rada bilo je na figuralnom slikarstvu, posebno u portretu, te na slikanju mrtve prirode, dok je problem monumentalne kompozicije bio pretežak za slikara njenog značaja.

Oba izdanja dala su nam mogućnost da kroz neke brižljivo pripremljene članke upoznamo stvaralački opus Slovenačkih umjetnika Ivane Kobilce, Jelovška Franceta i Aleš Žige Dolničara. Od posebnog značaja i vrijednosti su članci o srednjovjekovnoj crkvenoj i građanskoj arhitektonskoj djelatnosti u Sloveniji.

Koristan je i vrlo zanimljiv članak Menaše Lucijana »Portret v zapadnoevropski likovni umetnosti«, gdje je autor veoma brižljivo prišao studiju ovog uistinu složenog problema.

Za nas u Bosni od većeg interesa su oba članka posvećena slikarskom djelovanju umjetnice Ivane Kobilce, koja je, kao što je poznato, radila u Sarajevu od 1897—1906 g., za koje vrijeme je sačinila sedamnaest slika, od kojih su neke i danas u Sarajevu.

S. T.

PRILOZI POVIJESTI UMJETNOSTI U DALMACIJI, urednik dr. Cvito Fisković, Izdanje Konzervatorskog zavoda u Splitu, 1953 g., 89 stranica, 39 ilustracija.

Sadržaj knjige:

Cvito Fisković («O ikonografiji Radovanova portala») iznosi opažanja o ikonografiji nekih prizora na ovom remek-djelu našeg srednjovjekovnog kiparstva. Pisac naglašava umjetnikov napredak i slobodu u ikonografiji i njegov smisao za kompoziciju. Analizirajući prizor »Rodenje Kristovo« autor podvlači umjetnikov smisao za realizam i njegovo razumijevanje života i okoline svoga doba.

Ivo Petricioli («Neobjelodanjene romaničke skulpture u Zadru»), navodi svu literaturu u kojoj su objelodanjeni romanički skulpturalni radovi iz Zadra i daje opis i reprodukcije nekoliko spomenika kao napr. reljef sv. Stošije iz Arheološkog muzeja u Zadru, konzolu sa ikonom zgrbljenog golog čovjeka zvanog »kameni grbavac« iz Arheološkog muzeja i sl.

Ksenija Cicarelli («Reljef Firentinčeve škole u Splitu»), opisala je do sada neobjelodanjene »reljef »Gospa de djetetom« koji je uzidan na negdašnjem zidu na Pisturi. Za godinu opstanka ovog reljefa uzima 1503, a kao vjerovatnog majstora Marina Vlašića Grgureva, sa otoka Brača koji je poznat kao đak Nikole Firentinca.

Cvito Fisković u članku »O vremenu i jedinstvenosti gradnje dubrovačke Divone« ustaje protiv tumačenja koja su ranije iznijeli neki autori (Jackson, Karaman, Folnesics i dr) da je Divona djelo dvaju pa čak i triju razdoblja. Za autora, Divona je »djelo dubrovačkog graditelja Paskoja Miličevića i korčulanskog klesara Andrijića, jedinstvena zamisao prelaznog gotičko-renesansnog sloga, uprkos njene duge izgradnje i postepenih rušenja starijih zgrada koje stajahu na tom mjestu«.

U prilog svoje teze autor uzima nekoliko novih arhivskih nalaza.

Duško Kečkemet («Renesansna klesarsko-kiparska djela u Splitu») piše o građevnim i klesarskim spomenicima renesansnih oblika u Splitu. Oko petnaest građanskih i crkve-

nih arhitektonskih objekata u Splitu ima jasne renesansne graditeljske ili klesarske — ukrasne dijelove. Za najljepši primjer renesanse u Splitu uzima autor crkvicu sv. Roka na Peristilu.

U kasnijem izlaganju autor nas upoznaje sa nadgrobnim klesarskim spomenicima renesansnih oblika. Značajno je pri tom da su tipični dekorativni elementi, koji se pojavljuju na pločama, skoro svi biljnog porijekla.

Kečkemet se na kraju ukratko osvrnuo i na renesansna kiparska djela, koja se daleko izdižu nad klesarsku vještinu.

Najljepši reljef na gradskom bedemu i jedno od najljepših renesansnih kiparskih djela u Splitu je plastika Madone s djetetom tzv. Gospa poridilja.

Renesansni oblici u Splitu javljaju se u drugoj polovini XV. stoljeća, ali vrlo teško istiskuju gotičke oblike.

Lukša Beretić (»Miho Hranjac, projektant dubrovačkih tvrđava XVII stoljeća«) upoznaje nas sa likom dubrovčanina Hranjac Miha, vojnog arhitekta XVII st., od koga se sačuvao opširan izvještaj o utvrdama grada Dubrovnika, njihovim nedostacima, potrebnim preinakama i usavršenjima. Autor smatra da je izvještaj najvjerovatnije iz 1618 godine. Iz njega se vidi da je pisac odlično poznao utvrde Malte i Južne Italije kao što je poznao i ondašnju artiljeriju.

Makar u ovim člancima nisu načeti problemi zaštite spomenika kulture, pružaju nam niz novih podataka koji omogućavaju još bolje poznavanje kulturno-istoriskog blaga Dalmacije. Osobito je zanimljiv članak Fiskovića »O vremenu i jedinstvenosti gradnje dubrovačke Divone«, gdje autor na jasan i logičan način i sa jakim argumentima čini svoju tezu sasvim prihvatljivom.

S. T.

ARBEITS- UND FORSCHUNGSBERICHTE ZUR SACHSISCHEN BODENDENKMALPFLLEGEDRESDEN (Bande: 9 Mai 1945 — 30 April 1950 i 1 Mai 1950 — 30 April 1951.

Raspoložemo sa dva prva broja ove, za naše prilike i probleme, vrlo zanimljive publikacije saksonskog Ureda za zaštitu spomenika (Landesamt für Volkskunde und Denkmalpflege Sachsen in Dresden).

Iz uvodne riječi urednika dr. Wenera Coblenza razabiremo svu težinu problema pred kojima se 1945 godine našao drezdovski prehistorijski muzej i Ured za zaštitu arheoloških nalazišta, kada je u razorenom gradu trebalo otpočeti radom na spašavanju svega onog kulturnog blaga što je ostalo pošteđeno od ratnog razaranja.

Teškoća se nije sastojala samo u pitanju smještaja i nabavke pomoćnih sredstava, nego je i pomanjkanje stručnjaka zahtjevalo izvanredno zalaganje onih koji su se našli u službi.

Ovdje će nas više zanimati princip izgradnje službe za zaštitu spomenika kulture. U ovom se slučaju, naime, radi isključivo o Uredu za zaštitu arheoloških lokaliteta, u čijem resoru nije obuhvaćen samo administrativni, nego i naučno-istraživački rad na polju arheologije, dok su Zemaljskom prehistorijskom muzeju (Landesmuseum für Vorgeschichte in Dresden) dodjeljene samo kompetencije muzeološkog karaktera.

Kolikogod je od novembra 1950 godine služba zaštite i istraživanja arheoloških lokaliteta u Saskoj odvojena od muzeja, ipak se još i u broju od 1951 god. osjeća uska povezanost između ove dvije ustanove. Mislim da je ovakav način organizacije rada na arheološkom istraživanju riješen dosta originalno, i biće vrlo zanimljivo ako i u budućnosti budemo imali prilike da ga pratimo u njegovim nastojanjima i razvoju.

Časopis posvećuje posebnu pažnju radovima i postignutim uspjesima na polju arheološkog istraživanja u Poljskoj i Čehoslovačkoj. Urednik želi na taj način da svoju publikaciju učini tumačem susjedne slavenske arheologije za njemačke istraživače.

Na ovom se mjestu ne želim upuštati u nabranje i ocjenu pojedinih priloga, no moram naglasiti da je kvalitet

obrabe i tehničke dokumentacije arheoloških radova u II svesci (1950—51) daleko pretekao postignute uspjehe u I svesci. Težište leži u prehistorijskoj arheologiji, prvenstveno u davanju osnovnog materijala.

Urednik dr. Coblenz uložio je u ovu publikaciju mnogo truda i stručnih sposobnosti, na čemu mu se može samo čestitati.

Malo nepraktično, sveske nisu obilježene rednim brojevima izlaženja, nego je njihov redoslijed označen datumima, koji ne djeluje odviše pregledno. Biće da je takvim numeriranjem nastavljana već od ranije poznata praksa iz publikacija koje su prethodile ovoj.

D. B.

SUMER, A JOURNAL OF ARCHEOLOGY IN IRAQ, vol. IX, No. 1, Baghdad 1953, 4° str. 113 + 189 str. arapskog teksta.

Dr. Neđi el Asil (Landmarks in the Archeological progress) u uvodnom članku, napisanom povodom 4-te izložbe novijih arheoloških nalaza u Iraku, smatra zadnjih 10 godina istraživačkog rada u Iraku, prelomnim godinama u razvoju arheološkog rada u toj zemlji. Za to vrijeme afirmisala se i iračka grupa stručnjaka koja je već samostalno vršila iskopavanja u Hasuni, Ukvairu, Deru, Akarkufu, Eridu, Harmalu i u Hatri. Predmeti otkriveni u toj oblasti potiču od 1 do 6 mil. prije n. e. Naročito su značajni nalazi u Hatri, koja je na početku nove ere bila čudesan grad i koja pretstavlja primjer kombinacije grčko-rimske kulture s domaćom. Autor je obećao da će u slijedećem broju publikacije opisati restauracione radove na Al-Mustansiriyah-u, abasidskom sveučilištu iz 13 v., koji traju već 7 godina.

Fuad Safar (Inscriptions of Hatra) izvještava o iskopavanju u Hatri, gdje je otkopano 5 grobnica sličnog plana, velika građevina za stanovanje, grobnica u obliku tornja, dio gradske kapije. Pored ostalog, tu je nađeno 15 statua normalne veličine koje pripadaju kraljevima, vojnim komandantima, plemićima i sveštenicima, 30 religioznih statueta, te razna umjetnička djela od raznih metala i slonove kosti, keramički predmeti i novac. Autor se zadržava na aramejskim natpisima na statuama, kamenim pločama i zidovima. Ovdje objavljuje 42 teksta, a oko 5 puta više tek treba da se dešifirira. Natpisi su značajni za izučavanje helenističkog perioda u ovoj oblasti. Nađena su tri nova imena kraljeva: Atal, Senatruq i Abd-samya. Hatra je, inače, bila grad kružnog oblika, 2 km u prečniku.

O. R. Gurney (Further Texts from Dur-Kurigalzu) je objavio 29 tablica kao ostatak materijala koji je kopirao 1948. Sve, osim dviju, su administrativni dokumenti, većinom priznanice na izdate skupocjene metale i kamenje za potrebe zanatlija na radu pri hramovima. Puni su tehničkih termina i zato ih je teško razumjeti. Iz ovih dokumenata saznaju se i imena dvaju dvoraca u Kurigalzu: Dvorac jelena i Dvorac planinske ovce. Dragocjenosti su upotrebljavane za ukrašavanje ovih dvoraca, osobito vrata i portala, te za figure jelena i ptica. Natpisi su u klinastom pismu.

Dr. Mahmud El-Amin (Die Reliefs mit Beischriften von Sargon II. in Dur-Sharrukin.) priložio je svoju doktorsku disertaciju koju je odbranio na berlinskom univerzitetu 1943, povezujući gornje reljefe sa određenim istoriskim djelima toga asirskog vladara. U stvari, ovdje je dat samo početak tog priloga.

Ralph S. Solecki (A Paleolithic Site in the Zagros Mountains of Northern Iraq, Report on a Sounding at Shanidar Cave, Part II) daje nastavak svoje radnje iz vol. VIII, No. 2 istog časopisa koji je sadržavao: uvod, historiju, opis kraja i situaciju, detalje ispitivanja te dio opisa artefakata, bibliografiju i ilustracije. U ovom dijelu dat je samo dopunski opis nalaza te rezime i zaključci, s nekim dopunama. Ističe da se hronologija paleolitika u zap. i centralnoj Evropi i bliskom Istoku ne poklapa ali da postoje sličnosti u oruđima koje omogućuju poredjenje. Ne može da da neku od-

redeniju pretpostavku u terminima apsolutne hronologije o tome kada je ova pećina bila naseljena. Ističe da ima i mikrolita. Floralnih ostataka nema. U istraživanju sloja išlo se do 30 stopa, a da se nije dostiglo kamenog ležišta.

Maurice Lambert (EN-AN-E-DU) raspravlja o čitanju natpisa sveštenice s gornjim imenom koja je bila sestra Rimsina. U natpisu ona priča o dobročinstvima koje je primila od bogova i o gradevinama koje je izgradila u zamjenu. Tekst iz Ura, napisan na predmetu od ilovače, sada je u Brit. muzeju.

Ralph Solecki (A Program for Salvage Archeology in the Projected Flood — Basins in Iraq) daje predloge o spasavalačkim i istraživačkim radovima koje bi trebalo preduzeti na terenima koji će biti potopljeni kada se završe sadašnji radovi, kojima je cilj bolje iskorištavanje vodenih resursa u Iraku.

Na kraju je dat spisak adresa preduzeća u kojima se u pojedinim zemljama može nabaviti časopis; podaci o prinovama u muzeju; posjetiocima muzeja (18.346 u 1952), te o istraživačkim radovima i iskopavanjima. Zanimljivo je da je u Iraku zakon o zaštiti starina donesen 1936 (br. 5382) te da se već preduzimaju zakonske mjere protiv prekršitelja odredaba ovog zakona, kojih, naravno, ima.

Na arapskom jeziku dati su slijedeći radovi:

Taha Baqir, pomoćnik direktora Arheološkog instituta, dao je treći nastavak svoje radnje o bilju koje se spominje u izvorima pisanim klinastim pismom. Ovaj rad je zapravo ekscerpt vrijednog djela od R. Campbell Thompsona pod naslovom »A Dictionary of Assyrian Botany« (1949). Skoro svim biljkama i drveću spomenutim u ovim izvorima moguće je, kaže autor, odrediti ime i staviti ih na određeno mjesto u današnjoj botanici.

U članku »Adapa Eridu« od prof. dr. Eckhard Ungera kojeg prevodi dr. Mahmud el-Emin, govori se o iskopavanjima vršenim u gradu Eridu (danas Ebu

Šehrej), jednom od najstarijih i najvažnijih gradova starog Iraka. Ovaj grad je, kako ističe pisac, bio grad božanstava i mitoloških lica (Adape i dr.) u starom Iraku.

Dr. Fered Basmađi dao je ekscerpt rada kojeg je na francuskom jeziku napisao Maurice Lambert o istorisko-geografskim djelima o Iraku. Original na francuskom objavljen je u sv. II. god. VIII (1952) toga časopisa.

Gurgis Awad objavljuje bibliografiju štampanih radova na arapskom jeziku o gradovima i mjestima Iraka. Pisac u uvodu konstatuje da je obrađen istorijat većeg broja gradova i mjesta Iraka. Neka su od tih djela propala, naročito od starijih pisaca, i mi za njih znamo samo preko raznih bibliografskih izvora, kao što su Fihrist od Ibni Nedima, Kešfuzunun od Hadži Kalfé i dr.

U ovoj bibliografiji gradovi su obrađeni abecednim redom i tako su ovaj put obrađena samo prva dva slova.

»Novac Abasovića« je rad Yousif Ghanima koji je umro 1950 g. Pokojnik je zauzimao vidne položaje u Iraku, jedno vrijeme je bio ministar finansija, a od 1942—1944 nalazio se na položaju direktora Instituta za starine. Ovaj rad koji se tek sada objavljuje, napisan je stručno i dokumentirano. Pisac, nakon što je u kratkim potezima prikazao kakvim su se novcem služili Arapi u predislamsko i prvo islamsko doba, Omejevići, prelazi na detaljniji prikaz novca kojeg su kovali Abasovići.

Konačno, Raphael Bobu Ishaq opisuje kako je izgledao kvart Šemasije u Bagdadu u doba Abasovića.

U rubrici »Dopisi i vijesti«, pored sitnijih vijesti, Dr. Mustafa Yavvad kritički se osvrće na radnju o gradovima Enbar i Kofa o kojima je pisano u sv. II 1952 g. toga časopisa. Tu je ujedno objavljen prevod uvodnog članka kojeg u toj svesci objavljuje Dr. Nediel-Asil.

Tehnički je časopis solidno ureden.

D. V. — M. M.